

Franjo Tuđman
BESPUĆA

*Nakladni zavod
Matice hrvatske*

Dr. Franjo Tuđman rođen je 14. V. 1922. u Velikom Trgovišću (Hrvatsko Zagorje) gdje je polazio osnovnu školu, a srednju (do 1941) u Zagrebu.

Od 1941–45. u NOB. Od 1945. radio u Ministarstvu (Saveznom sekretarijatu) obrane i u Generalštabu JNA do 1961. kada je, kao generalmajor, napustio vojnu službu da bi se posve posvetio znanstvenom radu.

U JNA završio Višu vojnu akademiju; g. 1963. habilitirao za izvanrednog sveučilišnog profesora na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu; 1965. promoviran u doktora povijesnih znanosti na Sveučilištu u Zagrebu, disertacija: *Uzroci krize monarhističke Jugoslavije od ujedinjenja 1918. do sloma 1941.*

Od 1961–67. direktor Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske; 1965–69. zastupnik u Saboru SRH. Iz SK isključen 1967. kad je podnio ostavku na sve dužnosti u okolnostima represija zbog deklaracije o hrvatskom jeziku; u političkim procesima osuđen 1972. na dvije, a 1981. na tri godine zatvora i pet g. zabrane javne djelatnosti.

FRANJO TUĐMAN / BESPUĆA POVIJESNE ZBILJNOSTI

NAKLADNI ZAVOD MATICE HRVATSKE

**Biblioteka
HRVATSKE POVJESNICE**

**Urednik
BRANIMIR DONAT**

**Recenzenti
FRANJO ZENKO
TRPIMIR MACAN**

ISBN 86-401-0042-X

Tisak: NIŠRO »Prosvjeta«, Bjelovar

FRANJO TUĐMAN

BESPUĆA POVIJESNE ZBILJNOSTI

Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja

NAKLADNI ZAVOD MATICE HRVATSKE
ZAGREB 1989.

*U spomen
oca moga
i brata mi
i pomajke moje,
što pali su žrtvom
u bespuću povijesnom!*

Dio prvi

POVIJEST I ŽIVOTNA SUDBA

I.

U ORISU JASENOVAČKOG MITA I TEZA O GENOCIDNOSTI HRVATSTVA

*Tu nekažnjeno netko teško bludi
A tamo se za jednu grešku sudi.*

W. Shakespeare

Stara je i poznata spoznaja da u povijesti nema slučajnosti. I – u biti – gotovo ništa nova.

Filozofska je misao još na svome početku došla do dviju svojih temeljnih prosudbi. I ono što nam se, u virovima i u metežu povijesnoga događanja, pričinja tek pukom slučajnošću – uvjetovano je dubljim razlozima i povezano nevidljivim nitima povijesnoga bivstvovanja. I isto tako sudbinsko iskustvo: otkada čovjek, u posljednjih osam tisuća godina, prati i promišlja svoju povijest, što će reći svoju prošlost i sadašnjost, zapravo prošlost u sadašnjosti, on to čini radi svoje budućnosti u sadašnjosti, dotično sadašnjosti u budućoj povijesti...

O tim nedvojbenim spoznajama – kao uostalom i o svim drugim – postoje, dakako, različita – više ili manje sukladna ili oprečna – tumačenja. Takva što teže razumnom razmatranju povijesnoga bitka čovjeka, ali i naroda, kao nezamjenjivih društvenih sastavnica ljudske zajednice, radi razumijevanja i poticanja sukladnijeg suživota između proturječnih zasebitnosti (ili nacionalnih posebnosti) u općosti, i sve većoj ali nikad dostižnoj univerzalnosti svijeta. I takva što pozivaju na zator svega što je suprotno ili nesukladno njihovu isključivom poimanju svoje zasebne ili opće povijesti.

U takvim se oprekama zbiva sva povijesnost čovjeka i naroda od kada je svijeta. Ali, jamačno, uvijek u novim izmijenjenim i promjenljivim okolnostima.

Povijesne spoznaje na toj razini mogu nam poslužiti kao ishodišta za razmatranje svih onih pojavnosti, što se u naše vrijeme, pred našim očima, zbivaju u suvremenoj povijesti u cjelini, iliti zasebno u pojedinim sferama društvenog života jugoslavenske višenarodne zajednice. Povijesno nam iskustvo posebno ukazuje na činjenicu da se sve bitne promjene u društveno-političkom zbivanju

s naročitom oštrinom prelamaju na historiografskom području. Da to nije nipošto slučajna već zakonita pojava, govori nam spomenuta zamjedba o ulozi povijesnosti u životu čovjeka i naroda, u smislu neiskorjenjivog nagona održanja i neprestanog domišljanja svoje povijesne svijesti.

U suvremenoj povijesti SFRJ to se na najizrazitiji način očituje od početka osamdesetih godina, od Titova odlaska s povijesne scene i ubrzavanja sveopće (društveno-političke, gospodarske, međunacionalne i moralne) krize. Tada su u tumačenju spornih, a zamršenih i »delikatnih«, povijesnih pitanja – nahrupile one tendencije što su uvijek bile prisutne, a naglašenije osobito od sedamdesetih godina, i to snagom neobuzdanih nabujalih voda, pa i vulkanskih erupcija. Prije svega na književnom i publicističkom, ali i užem historiografskom području. Nitko razborit neće, jamačno, osporiti da u tom razvalu nije bilo i stvaralačkog napona zapretene i sputane misli u trajnom nastojanju za novim vrednovanjima i dostignućima na višoj znanstvenoj ili književnoj razini. Međutim, da su u tome bile prisutne, a znatnim dijelom i pretezale, i druge nakane svjedoče tendencije posvemašnje revalorizacije povijesnih zbivanja i ličnosti, ne samo s odveć jednostranih polazišta, već i onih s izravnom hegemonističko-unitarističkom osnovom. Da je u okviru takvih tumačenja najbitnijih i spornih pitanja suvremene povijesti, među inim, osobito mjesto pridano mitu o jasenovačkim žrtvama, proizlazi i iz činjenice da je, na kraju, učinjen pokušaj da se on i znanstveno potkrijepi teorijom o genocidnosti svakog hrvatstva.

Budući da sam se već pred nekoliko desetljeća, u okviru općih prosudbi temeljnih pitanja suvremene nacionalne povijesti, suprotstavio i manipuliranju s tim mitom, zasnovanim na u povijesti gotovo nezapamćenom umnogostručivanju i onako golemih žrtava fašističkog i ustaškog terora, – to sam se odavno našao i u žarištu, nažalost ne toliko znanstvenog raspravljanja o problemima, koliko u žrvnju »odnosa snaga«, dotično međusobnog nadmetanja, pa i obračunavanja, ili politikantskih ustupaka, različitih tendencija i silnica u društveno-političkom životu jugoslavesne zajednice.

I to, dakako, nije bilo nipošto slučajno. Jer stjecajem okolnosti, s problemima, tegobama i gordijskim zapetljavanjima najnovije hrvatske povijesti, u monarhističkoj i socijalističkoj Jugoslaviji, s prijelomnim razdobljem okupacije, NDH-azije i revolucije, životno-iskustveno intenzivno sam vezan cio svoj vijek, a izravno na historiografskom području već više od tri desetljeća. Iako sam u mladićkim danima – kao i mnogi drugi širom svijeta – gajio iluzije da nam marksizam i socijalizam, već sami po sebi, nude jedinu čvrstu podlogu za idealno razrješenje svih nacionalnih i klasnih suprotnosti, racionalnije shvaćanje povijesnih kretanja dozrijevalo je koliko iz dubljeg znanstvenog poniranja u misterij povijesti, toliko i iz same zbiljnosti one njene stvarnosti u oblikovanju koje i sami sudjelujemo. I baš ta suodgovornost, koja je donosila vlastite ranodobne spoznaje, neizbježno je vodila do sučeljavanja s oprečnim shvaćanjima.

Razlike u tumačenju povijesnih zbivanja nisu nikakva novost, niti osobitost bilo kojeg doba i podneblja. Još je jedan od preteča europske historiografije Hekatej iz Mileta (u 6.st.pr.n.e.) rekao da on opisuje onako kako mu se čini da je istinito, a da su predaje Grka međusobno toliko proturječne da mu se čine smiješnima. I Don Quijoteovi juriši na vjetrenjače imaju opravdanja jer ratne dogodovštine podložne su najrazličitijim prepričavanjima. (Ta »sve zavisi od naše volje« poučit će on svoga Sanchu.) Bila je to, jamačno, nesablažnjiva bezobzirnost pobjednika, ali također i bezumnost poraženih, u tako jednostranom, manihejskom slikanju povijesnih događanja da je istina bivala toliko izobličavana i unakažavana da je A. Schopenhauer imao razloga ustvrditi kako je »povijesna muza Klio skroz naskroz zaražena lažima kao ulična prostitutka sifilisom«. Tek veoma rijetki sudionici očituju sklonosti objektivnog razmatranja i sposobnosti nepristranih prosudbi. To, uostalom, vrijedi i za njihove kasnije prosuditelje. Samo je njihova objektivnost uvjetovana drugim subjektivnim čimbenicima. Razlike u sudovima povjesnika – ukoliko ne proizlaze iz same nacionalne pripadnosti – obično ovise o razlikama u njihovim filozofskim shvaćanjima povijesti. Ovo se očituje i kod onih najpriznatijih. Tako će »Mommensen gledati na jedno razdoblje različito od Gibbona; Taine će ustuknuti s užasom od političkih događaja koje će Michelet hvaliti»¹ A onaj oštar prijekor što su ga utemeljitelji marksizma uputili historiografiji, da se ne može vjerovati »svakoj epohi ono što ona sama o sebi kaže i uobražava«², – naravno da se mora odnositi i na same njihove sljedbenike, za koje se pretpostavlja da bi zbog istobitnih filozofijsko-teorijskih osnova morali imati i istovjetne vrijednosne sudove.

Ovaj kratki osvrt bio nam je potreban da bismo mogli utvrditi da razlike i suprotstavljanja u suvremenoj jugoslavenskoj historiografiji nisu nikakva iznimka. Čak ni s obzirom na činjenicu da su se one pojavile u najoštrijem obliku unutar sljedbenika istoga svjetonazora. Jer i u međunarodnom marksizmu, među inim baš i na primjeru SFRJ, već se potvrdila zakonitost da u sučeljavanju proturječja interesi nacionalnog subjektiviteta pretežu nad svim oblicima nadnacionalnih zamisli, makar one počivale ne samo na istim filozofijsko-ideologijskim osnovama, već i unutar istih programskih, političkih i državnih okvira.

Ono što je u tom pogledu iznenađujuće u jugoslavenskom primjeru jest: koliko pomanjkanje otvorenih rasprava o spornim pitanjima, toliko održavanje na historiografskom području, s jedne strane, staljinističko-totalitarističkih pogleda i metoda, i u vrijeme kad su na drugim bile već dobrobrano prevladane, a s druge, tolerancija, pa i (službeno) povlađivanje tendencijama suprotnima i izvornim marksističkim prosudbama i dostignutim rezultatima znanstvenog istraživanja.

¹ S: Hook, *The Hero in History* (1965), 56.

² K. Marx – F. Engels, *Rani radovi* (1973), 397.

Pitanje ratnih žrtava uopće, a posebno i naročito, jasenovačkih, samo je jedan, ali i najizrazitiji, primjer takvog stanja. A budući da sam odavno spoznao, da je jasenovačkom mitu namijenjena stožerna uloga u potki onih pogleda na najnoviju povijest hrvatskog naroda u jugoslavenskoj zajednici, što su najotvorenije došli do izražaja u raznim terzičevskim interpretacijama, – to sam potaknuo njegovo znanstveno istraživanje još pred punih četvrt stoljeća³. O razlozima zašto sam u tom institucionalnom nastojanju bio onemogućen bit će još rečeno i ovdje. U međuvremenu, u svojim sam se osvrtima i radovima⁴, dotično prosudbama spornih pitanja, izravno i posredno suprotstavio jednostranom pristupu ratnim žrtvama, osobito jasenovačkom mitu, zbog toga što je njime sustavno stvarana sve nepovoljnija atmosfera, pače i iskrivljena povijesna svijest, pod dojam koje su potpali i mnogi dobronamjerni javni djelatnici, pa i povjesničari, ili joj se priklanjali zbog oportuniteta.

Međutim, s obzirom na to da se moja stanovišta – oštro sučeljena u nizu bitnih pitanja s velikodržavnim tendencijama – nisu podudarala ni s pogledima političkog pragmatizma na neka povijesna pitanja, to sam se postupno našao u sve dubljem procijepu. Bilo je to vrijeme, naime, kad je sveukupni historiografski rad, na obradi revolucije i suvremene nacionalne povijesti uopće, bio pod utjecajem ne samo službene ideologije nego i pod izravnom političkom arbitražom. Zastupanjem načelnog stanovišta, da nikakvi ideologijski interesi svakodnevne politike ne mogu biti opravdanje za neznanstveni pristup bilo kojem pitanju nacionalne povijesti, dospio sam najprije u nesklad s gledištem – protagonistom kojega u Hrvatskoj bijaše V. Bakarić – da na »delikatnim pitanjima« ne bi trebalo inzistirati jer da će ona tijekom vremena izgubiti na važnosti, kad »sistemske rješenja« postignemo da se »socijalizam sam po sebi reproducira«. A to je podrazumijevalo i istovjetna, maksistička, shvaćanja povijesne problematike. No, budući da stvarnost nije slijedila takva predviđanja, ona dokazivahu svoju opravdanost uklanjanjem onih što drukčije umovaše, kad već nije bilo moguće udaljiti neposlušnu zbilju. Tako se najednom, u kojekakvom vrtloženju i igrama »odnosa snaga«, našao ustupljen za metu politič-

³ U »Orijentacionom programu djelatnosti Instituta za historiju raničkog pokreta«, što sam ga osobno pripremio, a Savjet prihvatio 25.12.1961, osim monografske obrade povijesti KPH, NOB-a i revolucije; ustaškog pokreta i NDH, među inim temama posebno je predviđeno istraživanje terora i zločina okupatora, ustaša i četnika. V. *Putovi revolucije*, 1-2 (1963), 519-536.

⁴ V. moje radove: *Okupacija i revolucija* (Zagreb, 1963, 316); *Raspore o uzrocima sloma monarhističke Jugoslavije i o pretpostavkama razvitka NOB-a u Hrvatskoj* (1964); *O općim uvjetima i značajkama razvitka revolucionarno demokratskog pokreta u Hrvatskoj* (1966); *Enciklopedijski prikaz povijesti SFRJ* (1967); *Ideje o slavenskoj uzajamnosti i narodi Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu* (1968) – sve ove rasprave tiskane su u knjizi *Velike ideje i mali narodi* (1969, drugo izd. 1970); izravno o problemu ratnih žrtava i u rukopisu *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi* (objavljen na engleskom pod naslovom *Nationalism in Contemporary Europe* u nakladi Columbia University Press, 1981, i na njemačkom *Die Nationalitätenfrage im heutigen Europa*, 1986); i dr., osobito: *Odgovor na optužbu* (1981), te pisma odgovornim u vrhovnim državno-političkim tijelima i javnim djelatnicima (od 1981 – 1986) u rukopisu *Usudbene povjestice*.

kih proskripcija, a zatim čak i sudskih progonstava. Bilo je to najprije u vrijeme žankovskog pohoda (1967) protiv »žarišta hrvatskog nacionalizma«, okrivljenih za »deklaraciju o hrvatskom književnom jeziku«; pa zatim u doba slamanja »maspokovske kontrarevolucije« u Hrvatskoj, i naposljetku, »u prvom velikom političkom procesu poslije Tita« (1981).

Za sve to vrijeme nije bilo nikakva pokušaja da se ozbiljnom kritičkom analizom opovrgnu moja znanstvena shvaćanja, ili tumačenja, spornih povijesnih pitanja. O svim mojim raspravama i knjigama – posvemašnji muk. Kao da ih nikad nije ni bilo. Izravno, tek jedna moja teza o neodrživosti i pogubnim posljedicama sumanutog uveličavanja mita o jasenovačkim žrtvama, poslužila je kao izlika za pogromašku kampanju, i kao opravdanje za nastavljanje višegodišnjeg stigmatiziranja, u gotovo svim dnevnim i periodičnim listovima. Zbog tobožnjeg umanjivanja broja jasenovačkih žrtava pripisani su mi svi mogući, pa i oni najteži, grijesi poznati iz arsenala staljinističkog razračunavanja s probranim »protivnicima socijalizma«. Zadaća daljeg zlokobnog žigosanja, pripreme i usmjerenja pogromaške atmosfere pripala je oprobanom vješcu beogradske povijesne žurnalistike Živoradu Mihailoviću-Šilji, a u zagrebačkoj navlastito Đorđu Ličini. Pošto je hrvatski nacionalizam i separatizam bio već toliko masovno prizivan i svakome pripisivan, da stoga postade već i odveć bezazlen i uopćen grijeh, to mu je u mom slučaju pridodana i povezanost ne samo s fašističkom i terorističkom ustaškom emigracijom, nego i sa stranim obavještajnim centrima⁵ No, to Mihailovićevo etiketiranje bilo je toliko velebno i profesionalno tako znalački produbljeno domišljeno da ga u tome drugi nisu mogli u svemu i do kraja slijediti. Bilo je, doduše, i takvih što nisu nimalo zaostajali, ciljajući u prvom redu na mene i kad me nisu osobno spominjali, s izrazima: »Falsifikator povijesti«, »fašistoidni elementi«, zastupnici »genocidno manijačke ideje«. A posve mu se približio i neki »profesor H.M.« iz BiH, koji je u meni prozreo i Homeinijevca, razotkrivši da sam (uza sve i) pisac »Islamske deklaracije« muslimanskih fundamentalista⁶ Možda je to učinio i zato da bi na mom primjeru dokazao osnovanost teorije da Hrvati svoje indo-europsko podrijetlo vuku s graničnog područja (današnjeg) Irana i Afganistana?! Ta, ako su pleme ili narod Harauvata prije 2500 godina bili (kako je zapisano)

⁵ Kakve su dalekosežne namjere htjeli postići scenaristi obračuna sa mnom proizlazi iz činjenice, da je kao okvir raskrinkavanja mene kao falsifikatora povijesti i suradnika ustaštva, izabran feljton o likvidaciji ustaške terorističke grupe 1972, u kojem su, osim mene (najviše spominjanog), bili još na nišanu i M. Đilas i prvaci »hrvatskog proljeća« M. Tripalo, S. Dabčević-Kučar. Feljton je najprije izlazio pod naslovom »Kako ubiti slobodu« u beogradskoj *Expres-Politici*, u 29 nastavaka od 13.08. do 10.09.1979; zatim, kao »Operacija Raduša« i s podnaslovima »Svi su povezani« i »Veze sa špijunskim centrima« i sl. u *Nedjeljnoj Dalmaciji*, Split, 441-450, od 21.10. do 23.12.1979; Mihailović je tiskao to i u posebnim knjigama, a svoje optužbe ponavljao i u drugim listovima, npr. u *Reporteru*, Beograd, 771, 02-09.04.1981.

⁶ Pri tom je zanimljivo da je to učinio u okviru inače racionalnog osvrta na one kojima »smeta Ustav« (*Svijet*, Sarajevo, 1393, 1985).

podanici kralja Darija, zašto današnji njihovi potomci ne bi predstavljali genetsku osnovu za širenje homeinizma u Europi? A zar i afganistansko srodstvo ne upućuje na korijenje otpora kojemu će oni ipak jednom stati na kraj...

Sve u svemu, zbog tog povjesničkog suprotstavljanja određenim tendencijama našao sam se prepušten slijepim i tajnovitim silama, koje su prokušanom metodom monstroznih kleveta stvorile takvu psihozu u kojoj su bili mogući ne samo sudski progoni nego i pokušaji fizičkog uklanjanja. (Uostalom, oprobani već na glavama hrvatskih povjesnika! U vrijeme šestojanuarske diktature.)

Međutim, kako u SFRJ ipak nikada nisu do kraja, i baš u svakom slučaju, obistinjavani sveti staljinistički uzori, to sam ipak ostao živ. I to unatoč tome što su takvi »zvaničnici« kakvi tada bijahu dr. Dušan Dragosavac i Marinko Gruić i »teorijski« obrazložili da zbog »umanjivanja zlodjela okupatora«, a riječ je o jasenovačkim žrtvama, spadam u pripadnike kontrarevolucije, koje, razumije se, valja zgromiti i baciti »na smetište historije«⁷.

Tijekom vremena ovakva je bjesomučna hajka, što će nedvojbeno ostati izrazitijim primjerom političko-psihološkog terorizma radi udaljavanja oponekata sa znanstvenog poprišta, znatno jenjala, ali ne i posve iščeznula. Štoviše, ona će dapače poprimati i nove, produbljene dimenzije. Jamačno, problemi, oko kojih je neprestano tinjao, a povremeno se i razbuktavao spor, takvog su značenja, i osobite specifične težine, da se oni ne mogu trajno skinuti s dnevnog reda nikakvim protupovijesnim zahvatima, a najmanje političko-publicističkim i herodsko-pilatskim pogromaštvom. Oni, u krajnjem, traže svoje znanstveno objašnjenje. A osvjedočeno iskustvo da u povijesti svaka – pa i najbesmislenija – tendencija pokušava i na taj način dokazati svoju vjerodostojnost – potvrđuje se sve očitije i u našem slučaju.

Tako smo u posljednje vrijeme svjedoci izvlačenja starih i iznošenja novih priloga, koji bi izravno ili posredno imali poslužiti povijesno-znanstvenoj verifikaciji onih pogleda na noviju nacionalnu povijest, pa i na problem ratnih žrtava, što umjesto istraživanja i objektivne prosudbe uzroka zbivanja i stvarnog stanja, jednostrano prosuđuju s velikodržavno-unitarističkih polazišta.

Ponovno pretiskavanje knjige (1986) Viktora Novaka *Magnum Crimen* (iz 1948), što je sa znanstvenog stanovišta čisti anakronizam, jer znači vraćanje

⁷ Tim povodom uputio sam (30.07.1981) otvoreno pismo dr. Dušanu Dragosavcu, članu Predsjedništva CK SKH i Marinku Gruiću, članu CK SKH i predsjedništva RK SSRNH. Taj svoj odgovor (na 9 str.) dostavio sam i Predsjedništvima CK SKJ i CK SKH, te Predsjedništvima saveznog i republičkog Socijalističkog saveza, kao i uredništvima *Borbe*, *Vjesnika* i *Politike*. Nisam gajio iluzije da će ga objaviti, ali s čvrstim uvjerenjem da će se to jednom zbiti. Šest godina kasnije, za vrijeme svog boravka u Kanadi, lipnja 1987, primio sam za mene potresno pismo, u kojem meni neznani sunarodnjak iz Kalifornije javlja da je taj moj odgovor Dragosavcu i Gruiću dao prevesti na engleski i tiskati u sedam tisuća primjeraka da bi ga dostavio istaknutim ličnostima američkog života! Uz napomenu da nije bogat čovjek, već da se zbog toga zadužio na svojoj kućicu.

bavljenja s hrvatskim pitanjem kao tobožnjim klerikalizmom ili čak ozloglašanim »kleronacionalizmom« i »klerofašizmom«, i to na razini postrevolucionarnog obračunavanja s »najokorjelijim oblicima« stvarne ili izmaštane kontrarevolucije, od osobite je znakovitosti za stanje povijesne svijesti. Ono se, zapravo, javlja na crti oživljavanja onih stremljenja što teže da se, po svaku cijenu, obračunaju sa svakim oblikom hrvatstva koji se ne uklapa u njihovo poimanje jugoslavenskog zajedništva. Nimalo slučajno, među takvima, Velimir Terzić, koji u svojim tekstovima (»Slom Kraljevine Jugoslavije« i drugim) okrivljuje za to uglavnom samo hrvatski narod, povezuje s tom krivnjom i Jasenovac, u kome je – prema njemu, generalpukovniku i bivšem direktoru Vojno-historijskog instituta, »ubijeno najmanje milion Srba«⁸.

Da *Novi prilozi* V. Dedijera, s tendencijom demitologizacije NOB-a i Tita, nisu potaknuli samo i prije svega znanstvenim metodama pokazuje upravo način njegova angažiranja oko jasenovačkih žrtava⁹.

S našim problemom povezana su, jamačno, i znanstvena razmatranja V. Đuretića s tezama o minimiziranju »srpske tragedije«, dotično o neosnovanosti »poravnjanja u zločinima«, te o nužnosti odbacivanja protusrpske, kominternovske »hipoteze« o »velikosrpskom hegemonizmu«, a potrebe uvažavanja »egzistencijalnih motiva« u prosudbama opredjeljivanja četničkog pokreta u drugom svjetskom ratu. Dok mu istodobno ne pada ni na kraj pameti da takve pobude vidi i kod drugih sudionika u jugoslavenskoj ratnoj drami¹⁰.

Spomenuti, i ini prilozi, što neprestano dobivaju na množini ali i težini meritornosti, a u kojima se zastupaju svakojake teze o povijesnoj krivnji hrvatskoga naroda, svih njegovih nacionalnih pokreta i najistaknutijih povijesnih ličnosti – od Strossmayerova jugoslavenstva i Radićevog (HSS-ovskog) konfederalizma do Titove avnojevske osnove ravnopravnosti – odražavaju, ako ne beznadnost, a ono duboku krizu povijesnog razuma. Krizu u promišljanju povijesnog bića nacionalnih subjekata u SFRJ, i pretpostavki njihova suživota na prostoru koji im je dijeliti na ovaj ili onaj način. Ta kriza očitovala se nedvojbeno najizrazitije u slučajevima uobličavanja jasenovačkog mita, te u teoriji profesora i akademika V. Krestića »O genezi genocida nad Srbima u NDH«¹¹. Međutim, ustrajanje u nastojanju da se jasenovački mit čak i znanstveno-teorijski potkrijepi – i nakon što su iznijeti argumenti o njegovoj neosnovanosti – svjedoči o stupnju poremećenosti povijesne svijesti, o stvorenoj atmosferi u kojoj još uvijek nije ni moguće ni dopušteno racionalno raspravljanje o meritumu problema.

⁸ *Intervju* (Politika), Beograd, 57, 05.08.1983, 9.

⁹ Dedijerovo manipuliranje propagandističkim podacima i svojim »Russellovim sudom«, te nastojanjem da i prozivanjem Vatikana pridonese učvršćenju jasenovačkog mita.

¹⁰ V. Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama* (1985) I, 72–90, 111–150; II, 239–253; i dr.

¹¹ *Književne novine*, XXXII, 716, 15. septembar 1986.

Za tu iskrivljenu povijesnu svijest i zatrovanu atmosferu znakovito je da teži svom ovjekovječenju, zlorabeći do kraja i ideologijsko-političke okvire i kojekakvo manipuliranje znanošću za tobožnju verifikaciju svojih sadržina. Kad je riječ o Jasenovcu, onda smo još uvijek u takvu stanju da pojedinci mogu i dalje sebi priuštiti pogromaško žigosanje svih onih što su im stali na put. Organiziraju se istraživački radovi, stručne rasprave, pa čak i međunarodni znanstveni skupovi, na kojima pojedini državno-politički uzvanici, bilo zbog nepoznavanja biti problema, bilo zbog dokazivanja svoje »principijelnosti«, ponavljaju »ovjerovljene« istine o »najmanje sedamsto« tisuća pogubljenih, a prisutni povjesničari i ini znanstvenici, ne usuđujući se otvoreno suprotstaviti manipulacijama i pogrešnom tumačenju različitih izvora, ukazuju na potrebu daljeg izučavanja arhivske građe i interdisciplinarnu obradu. Oni takvim zauzimanjem za istinu olakšavaju svoju dušu, a što mogu ako netko tumači da će se tim putem doći do još većeg broja žrtava...

Sve je to, u punoj mjeri, došlo do izražaja, 1986. godine, u svezi s izlaskom dugo najavljivanoj i nestrpljivo očekivanog historiografskog rada koji je konačno trebao ustvrditi osporavane istine o Jasenovcu, i – poslije toga, s istom svrhom – u održavanju međunarodnog znanstvenog skupa pod geslom »da se nikad ne zaboravi«.

Knjiga o Jasenovačkom logoru, što ju je poslije dugogodišnjeg rada pripremio vojni povjesničar pukovnik dr. Antun Miletić – dokumenti (u dva sveska, na 1124 str.), s predgovorom general-pukovnika Jefte Šašića i uvodom u kojem je sam sastavljač sažeo rezultate svoga istraživanja¹² – ostat će sama po sebi, a pogotovu zbog načina na koji je predstavljena i široj i znanstveno-stručnoj javnosti¹³, najizrazitijom potvrdom ocrtanog stanja i atmosfere poremećene i sputane povijesne svijesti. Po sakupljenoj građi knjiga je, nesumnjivo, dosada najopsežniji prilog istraživanju te problematike, bez obzira na to što sadrži dokumentaciju najrazličitije provenijencije, i što je izostala kritička raščlamba njezine historiografske vjerodostojnosti.

Usprkos tome što ova golema dvosveščana dokumentacija nije za to pružila činjenične dokaze – stvarne ili o kojima bi tek trebalo raspravljati¹⁴ – ona je poslužila, ne samo za dalju manipulaciju s brojem ratnih žrtava, na razini jasenovačkog mita, nego i za još oštrije pogromaško žigosanje onih što se zauzimaju za nepristrano istraživanje i objektivnu prosudbu tog spornog pitanja, baš zbog njegove osjetljivosti i prevažnog povijesnog značenja.

¹² A. Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945: Dokumenta, I, II; Narodna knjiga Beograd, Spomen-područje Jasenovac, 1986.

¹³ Prikazi u svim dnevnim i tjednim listovima; izlaganja sudionika na skupu što ga je o knjizi organizirao časopis *Naše teme* (v.br. 9, 1986, 1265–1320); ocjena knjige u znanstveno-stručnom povijesnom časopisu JIČ, 1–4, 1986, 234–241.

¹⁴ U raspravi o knjizi, koja je usput rečeno u istoj godini doživjela dva izdanja, A. Miletić je navijestio i njenu skoru dopunu s trećim sveskom. Dakako, to može biti prilog daljem istraživanju u pojedinostima, ali na ovaj način teško može unijeti nešto nova u procjenu ukupnog broja žrtava što ju je pisac već iznio.

U »Predgovoru« Miletićevoj knjizi o Jasenovcu, Jefto Šašić (general-pukovnik u m. i član Savjeta Spomen-područja Jasenovac) iznijet će, uz ispravne misli i takove nad kojima sam, moram priznati, ostao zabezeknut, unatoč svemu što sam već doživio i iskusio. Jeftu Šašića osobno sam poznavao – iz vremena kada smo niz godina zajedno radili u najvišim vojnim tijelima (Saveznom sekretarijatu narodne obrane), doduše, ne na istim ali oba na veoma važnim poslovima – kao čovjeka koji je o problemima i ljudima nastojao rasuđivati sa stanovišta marksističke nepristranosti. Budući da i sam bijah privrženikom svjetonazorske načelnosti u radu za obistinjenje velikih ideala revolucije i socijalizma, to je bilo podlogom stanovitog osobnog uvažavanja, pa i povjerenja. Putovi su nam se odavno razili u fizičkom i intelektualnom smislu, ali da ćemo se duhovno naći tako suprotstavljeni, objašnjenje tome ipak se ne može tražiti samo u osobnim metamorfozama, već prije svega u zakučastosti naših međunacionalnih odnosa, u izopačenosti one povijesne svijesti u čijoj isključivosti nema mjesta za drugi subjektivitet, pa prema tome ni za objektivnost. Ili, drugim riječima, uzroci posvemašnjeg razvala onih idejnih i međuljudskih odnosa, što su povijesno imali premostiti jazove prošlosti, opet su u potki stanja što uvjetuje pomračenje povijesnog rasuđivanja.

Jefto Šašić, očito, ne spada među one što nisu svjesni što govore ili pišu. On zna da: »*krv je ljudska rana naopaka* što dugo traje i nužno rađa historijsko pamćenje, odnosno uz stvarnost i mit«¹⁵ On dobro poznaje materiju, a vjerujem da razlikuje činjenice od njihova subjektivna tumačenja, pa bi prema tome morao znati i njihovu ulogu i svrhu u stvaranju »historijskog pamćenja« i »mita«. On će čak podsjetiti i na Titove pružene »ruke pomirnice svakome čestitom, da se više nikad ne ponovi pakao«¹⁶ o kome govore dokumenti o kojima piše. Pa ipak, on se odlučno opredijelio za mit. Bit sve njegove argumentacije u »Predgovoru« uperena je protiv onih što taj mit dovode u pitanje. U tom smislu on govori o »okorjelim reacionarima«, o »reakciji i kontrarevoluciji«. Za nj: »Isti gazda, kao i u okupaciji vodi novi bratoubilački rat«. A »u pitanju je već slabo kamufliran antikomunizam sa poznatim u zemlji i mimo zemlje centrima«. Po Šašiću »obmanjivači pokušavaju falsificiranjem – jer ne radi se o nekim dopunskim istraživanjima – izvući zločinački politički kapital«. I: »To treba da zna naša mlada generacija, da prepozna one koji produžuju u ovim oblicima i akcijama užasan zločin«¹⁷!

Da ne bi bilo dvojbe kakvim je plemenitim pobudama potaknut i na koga skreće pozornost mladoj generaciji, Jefto Šašić će na kraju »Predgovora« napisati:

¹⁵ A. Miletić, n.dj., I, 12.

¹⁶ Isto

¹⁷ Isto, 12–13.

»Jasenovac pak zahtjeva da se o žrtvi govori samo plemenito istinito, sa dignitetom. Uvijek *nedostojni čovjeka šovinistički i zločinački ekstremi* ne dozvoljavaju u ime 'povjesne istine' da je više od 50.000 umorenih u Jasenovcu, i to prvenstveno Hrvata, a sve druge tvrdnje svrstavaju u velikosrpske«¹⁸. No, Šašić želi biti i objektivn. Pošto za nj nije mit već historijska istina da je u Jasenovcu pogubljeno više od sedamsto tisuća, pretežito Srba, to on osuđuje također i »drugu stranu« koja »ne dozvoljava manje od miliona poklanih isključivo Srba«. Na kojoj je strani, međutim, težište nema nikakve dvojbe, jer Šašić zaključuje: »U stvari *zločinci tvrde da nije zločin ono što jeste... zločin posebne općečovječanske odrednice – genocid*«¹⁹.

Svrstavši me tako u »falsifikatore« povijesti, štoviše u »šovinističke i zločinačke ekstreme«, ili jednom rječu u »zločince« – a sa mnom i takve ličnosti kao što su akademik i humanistički pisac prof.dr. Ivo Supek i general-potpukovnik Nikola Kajić, a i dr. Bogoljuba Kočovića (Srbina, zbog toga što su mu znanstveni rezultati približni mojima)²⁰, a ne znam zašto je izostavio npr. hrvatske pisce i akademike Petra Šegedina i Vjekoslava Kaleba koji su, također, među inima, pisali o tom mitu²¹ – Jefto Šašić će, pozivajući se na Krležu napisati da genocid »ima na ovom tlu... svoju historijsku dubinu«²², a postaviti će i ispravno pitanje »da li bi jasenovačka rana bila manja da je ubijeno... pedeset ili sto tisuća manje?«²³, pa onda i sa stihovima Borgesa ukazuje da se statistikom ne može izraziti tragika pogubljenih.

Da, nedvojbeno i bespogovorno, o tome u ovom slučaju ne može biti nikakva zpora: u pravu su i Krleža i Borges!

A tko s njima?

Usudni prokletnik Franjo Tuđman, koji je po šašićevskom povijesnom »razumu« ništa drugo nego »zločinac«, jednostavno zbog toga što ne pada na koljena pred mitomanskim silama?

Ili, »prevashodstveni« pravednik Jefto Šašić, koji sebi prisvaja (i samoupravno) pravo, da i u miru udara ljude ničim drugim negoli genocidnim žigom?

O tome neka prosude ljudi zdrava razbora, prije svega odraslih generacija, što imaju i vlastitih povijesnih iskustava, ali, dakako, i mladih kojima se posebno obraća sa svom vještinom mefistofelske uvjerljivosti.

Prije svega radi takvih, što iz povijesnih virova još nisu ponijeli breme vlastitih spoznaja, iznijet ću u ovom razmatranju još neka osobna posvjedoče-

¹⁸ Isto, 14 (potcrtavanja moja – F.T.).

¹⁹ Isto (potcrtavanja moja – F.T.).

²⁰ *Naše teme*, 9, 1986, 1294.

²¹ P. Šegedin često se vraća na zloporabu mita (npr. u *Svi smo odgovorni*, Zagreb, 1971; Priča iz bolničkog vrta, *Forum*, 11–12, 1986. i dr.), a o Jasenovcu izravno V. Kaleb, *Govorim o toleranciji*, *Hrvatski tjednik*, 31, 19.11.1971.

²² A. Miletić, n.dj., 14.

²³ V. bilj. 20.

nja, koja inače pripadaju drugoj vrsti književne obrade. Ona, vjerujem, mogu pridonijeti da bi se laganije mogla ako ne dokučiti a ono barem nazreti polazišta, himbene mijene i nakane takvih povijesnih tendencija u ime kakvih se sada javlja i Šašić. Bez poznavanja njihovih izvorišta, i uočavanja njihove ciljnosti, ostaje nam neshvatljivo ovo pretvaranje ratnih žrtava u iracionalni mit što vapi za osvetom, a živih ljudi, što su protiv novih povijesnih sunovraća, u »zločinačke« nakaze. No, uvodno objašnjenje možda možemo naći dijelom u dvjema mislima Thomasa Hobbesa. Taj je radikalni filozofski racionalist, imao, naime, dovoljno razloga za svoj zaključak da u povijesti zaista postoji vječiti, vučji, rat, i to ne samo zbog tvarnih nego i iracionalnih suprotnosti životnih interesa različitih subjekata. A nije, jamačno, imao ni posve krivo, tvrdeći, da povijesti zapravo i nema mimo i izvan životopisa²⁴ jer se u njima, kroz njih i oko njih, prelamaju sva povijesna idejna i zbiljska događanja određenog doba, pokreta ili naroda.

Međutim, da nam i u tom pogledu privid često prikriva bit, zato što je uglavnom svi, beziznimno, shvaćaju i tumače na sebi prijemljiv i probitačan način, pokazuje i Šašićevo pozivanje na Krležu. Jer, da to nije tako, kako bi inače – u dokaz svog mitskog i jednostranog tumačenja genocidne pojavnosti – mogao prizvati Krležino isticanje njezine povijesne uvjetovanosti?! I to baš u sklopu onakvoga svoga obračuna s mojim povijesnim gledištima. U svezi s tim primijetiti mi je tek ponešto, na ovom mjestu. Kao i na većinu hrvatske lijeve inteligencije između dva rata, sveukupni Krležin opus utjecao je znatno i na oblikovanje mojih povijesnih motrišta. No, kad je riječ o mom sukobu sa shvaćanjima što ih sada na opisani način zastupa i Jefto Šašić, onda je važnija jedna druga činjenica. U vrijeme mog intenzivnog prijateljavanja s Krležom (cijelo desetljeće šezdesetih godina) u čestom raspravljanju spornih problema južnoslavenske povijesti i zajedništva, naša su mišljenja bila sukladna u najvećem stupnju baš o onim pitanjima o kojima je i sada ovdje riječ. U tim promišljanjima i prosudbama nije se radilo samo o obostranoj osobnoj zaokupljenosti tim temama, već i o njihovoj zakučastoj aktualnosti, za nj u Enciklopediji a za mene u Institutu. Stoga je o njima, pa i o predmetu jasenovačkog mita, vodio (ne jednom) razgovore i na najvišoj razini. U svojoj arhivi imam Krležine zamjedbe na moje rukopisne (tiskane i interne) tekstove, pripremljene, među inim, i na njegov poticaj. Krležina ocjena naših povijesnih prilika mogla bi se u biti sažeti na ovo: slijepo i zabrinjavajuće trajanje obostrano nesnošljivih i zatornih tendencija; raspirivanje revanšističkog mita uz zaborav da ustaše nisu pali s neba, niti su bili jedina ekstremno nacionalistička i fanatički šovinistička pojava na ovom balkanskom prostoru; uvijek su najglasniji oni što iz povijesti

²⁴ Misao engleskog filozofa Th. Hobbesa (1588–1679) izvorno glasi: There is properly no history; only biography.

nisu bili kadri naučiti da u njoj ništa ne prolazi nekažnjeno, pa u pomanjkanju svakog povijesnog razbora, pozivanjem na prvenstvo oslobodilačkih zasluga ili potlačenost i žrtve, raspaljuju primitivističke strasti, trujući atmosferu do zagušljive eksplozivnosti i nove kataklizme...

Naveo sam ovo ne samo zbog J. Šašića, premda je povijesno znakovito da se kao nekadašnji obrazovaniji marksist našao ponukan i pozvan javiti se na ovom poprištu u prilično pozno doba, ali zato s takvom bezobzirnom nerazboritošću, što čak i nadilazi sve njegove prethodnike i uzore na koje se odnosi ovaj sažetak Krležinih prosudbi.

To se još izrazitije, nego u pozivu na Krležu, očitovalo u Šašićevoj obrani jasenovačkog mita, a pobijanju mojih i sličnih prosudbi, pomoću Borgesa. Pošto rezultati izvršenog popisa (1964–66) ratnih žrtava ruše jasenovački mit, Šašić se jednostavno okomljuje i na Savezni zavod za statistiku zato što nije demantirao taj popis, na koji se »pozivaju *antikomunisti i neprijatelji NOB-a*«, i kojim je »u stvari dato zeleno svjetlo *zločincima*« da krenu putem »obmane«²⁵.

O »znanstvenosti« i »historičnosti« ovakve metode rasuđivanja kasnije, a sada nešto o kvalifikaciji s obzirom na njezino dokazivanje pomoću Borgesovog stiha, ubačenog između dva stavka, u kojima Šašić »nasuprot Tuđmanu, Supeku...« i sličnima ustraje u obrani jasenovačkog mita²⁶.

Može li biti vjerodostojnijeg i uvjerljivijeg dokaza o stupnju izopačenosti povijesne svijesti, i pomračenju svakog razbora, od ovakvog žigosanja predratnih marksista, prvoboraca i revolucionara, pisaca i humanista, kao »antikomunista i neprijatelja NOB-a«, kao »zločinaca«?! Nije li to jedno od najizrazitijih upozorenja da je neprincipijelnost u povijesnim pitanjima dala odveć maha onim strujanjima za koja je Krleža zborio da će poslije Tita stremiti takvom stanju da je on sretan što u njemu neće morati živjeti!?

A da u takve neprincipijelnosti, s dalekosežnim posljedicama, nedvojbeno, i u prvom redu spada i toleriranje održavanja jasenovačkog mita – svejedno da li na terzićevskoj ili šašićevskoj razini – a nedopuštanje i sprečavanje iznošenja stvarne povijesne istine, o tome nije bilo nikakve sumnje ni za Krležu ni za bilo kojega čovjeka, što povijesno misli, zabrinutog za kretanja na ovom trusnom tlu.

Za dobronamjernu i neupućenu javnost neće biti na odmet da ponovim ono što sam o biti jasenovačkog problema rekao i napisao u više navrata: da su ustaški zločini i za toliko puta manji, za koliko ih puta umnožavaju, bili bi

²⁵ J. Šašić, Pregled istraživanja genocida u Jasenovcu, *Naše teme*, 9, 1986, 1294 (potcrtavanja moja – F.T.).

²⁶ Isto; Cio po Šašiću naveden Borgesov stih glasi:

»Samo se jedan čovjek rodi

Samo je jedan čovjek umro na zemlji.

Tvrditi suprotno, čista je statistika

Sabiranje je nemoguće.«

još uvijek neizrecivo užasni i golemi! Nisam znao za humani Borgesov stih ali rekoh: da su ubili samo šest ljudi, a ne oko šezdeset tisuća, koliko ih je izginulo u svim logorima i zatvorima (po statističkim podacima iz SRH) bio bi to užasan zločin! Pa kome je onda potrebno taj zločin samo na Jasenovcu i primjeru srpskih žrtava u njemu umnožavati deset ili dvadeset, pa čak i trideset do pedeset puta?! Nema li sustavno uveličavanje jasenovačkog mita svrhu stvaranja crne legende o povijesnoj krivnji čitavog hrvatskog naroda, koju tek valja ispaštati?!

Borgesov stih što izvire iz davnašnje spoznaje da je zločin protiv čovjeka pojedinca – zločin protiv cijeloga čovječanstva, nisam morao pročitati e da bih znao da su smrt života, zločin, i užasi patnji, neizmjerljivi brojevima. *Proživio sam i nosim u sebi svu tragiku pojedinačne i masovne smrti, svevrstnih žrtava i užasa patnji, što nam ih je bilo podnijeti u doba okupacije i NOB-a, ali i u postrevolucionarne dane.* A treba li da podsjetim da sve dubine te tragike možemo spoznati tek onda kada nas dah smrti osobno zapahne, ili kada proživimo užase duševnih patnji zbog gubitka svojih najbližih. Tko nije sam osjetio tome je iz literature poznato, da sve danteovske ili shakespeareovske vizije bilo kakvih povijesnih paklenih krugova, pojedinačnih umorstava ili masovnih gubilišta, – ne dostižu razinu i potresnost osobne tragike. A ja sam je, nažalost, u sklopu povijesne materije o kojoj sporimo doživio u takvim dimenzijama i nesmislim oprekama, da mi to daje ne samo pravo, nego me i obvezuje – na otkrivanje povijesne istine, na obranu znanstvenih uvjerenja i povijesnih osvjeđenja.

Koliko je godine 1941. u zemlji bilo takvih što se nisu vratili u srednjoškolske klupe (iako su žudjeli za znanjem), i to ne zbog progona, već zbog marksističko-antifašističkog ali i nacionalno-hrvatskog opredjeljenja? Možda bi u odgovoru na to pitanje, Šašić i njegovi prethodnici, a i istomišljenici u mom stigmatiziranju, mogli maći objašnjenje za moju 1961. kada na vlastiti zahtjev skidam generalsku odoru da bih se posve posvetio znanstvenom radu²⁷, a dosljedno tome i za moju 1971. i 1981. i za sadašnju 1987! Već od prvih dana svog sjećanja nosim sudbinske dojmove progonjenog hrvatstva, na primjeru svog oca i mnogih drugih, osobito od Aleksandrove diktature. Isklijavši iz očeva radićevskog puta, kao mladac povedoh svoje na radikalniji, obećavajući put za sigurno stizanje u slobodnu, socijalističku, Hrvatsku i njenu neokrtnu jednakopravnost u novoj južnoslavenskoj zajednici. A na tom putu znameni i ulozi: tjeratica ustaških vlasti za mnom zbog ilegalnog rada prije odlaska u partizane; ustaško zatvaranje oca; očevo sudjelovanje u osnivanju ZAVNOH-a

²⁷ Pošto iz vojske nisam išao »po potrebi službe«, već na vlastiti zahtjev, išao sam i na civilna primanja. Ne znajući to, mnogi su mi kolege zavidjeli: »Lako je tebi biti principijelan s generalskom mirovinom« – što itekako govori o duhovnom stanju i na tom području.

i u predsjedavanju njegovu Prvom zasjedanju, pa u radu trećeg zasjedanja AV-NOJ-a i Ustavotvorne skupštine nove Jugoslavije; pogibija najmlađeg brata 1943. u partizanima, kad mu je svega 17 godina; odvođenje u (sisački) logor NDH drugog (također mlađeg) brata, ali i njegovo izbavljenje, unatoč proskribirana prezimena u NDH, da bi odmah nastavio partizaniju, i napokon: tragična pogibija oca i pomajke gotovo punu godinu po svršetku rata! Uz bratovljevo, očevo ime posebno je istaknuto na spomeniku palih boraca i fašističkih žrtava²⁸, ali smrt obavijena velom poratnih razračunavanja, što ju je za mene činilo još tragičnijom, da bih istom poslije punih četrdeset godina (1986) saznao i imena ubojica, izvršitelja samo jedne ideologijskom opsjednutošću ograničene a nacionalno pomračene, bezdano sulude politike. One iz koje se ceri i zlokobna nakaza jasenovačkog mita...

Eto, to bijahu one »konkretnne historijske dubine« izvorišta mojih zreništa o žrtvama i genocidu, pored onih općih krležinsko-borgesovskih doživljavanja sveukupnih, pa i jasenovačkih, žrtava.

I kao »prvoborački« sudionik ratnih i revolucionarnih zbivanja, i kao podnositelj takve osobne i svestrane društveno-nacionalne tragike, a još više kao njihov povjesnik – bijah ponukan na istraživanje i promišljanje sveukupnih okolnosti i općeg duhovnog stanja, ali i svih sastavnica i čimbenika u datoj povijesnoj igri. I u njoj: povijesnih uzroka i svih oblika zlodjela i genocidnih pojavnosti. I još određenije: na ispitivanje udjela pojedinih klasno-političkih i prvenstveno nacionalnih sastavnica u ratnim žrtvama. Radi razotkrivanja uvjetovanosti njihova ovakva ili onakva očitovanja, a još više radi njihova osmišljavanja: da kao posljedice jednog povijesnog stanja i vremena ne budu uzročnikom istobitnim pojavnostima u izmijenjenim okolnostima i u drugom vremenu.

Moje suprotstavljanje jasenovačkom mitu proisteklo je dakle iz spoznaje da je on nagovještaj upravo takvih novih pogibeljnosti.

I kad Jefto Šašić, obračunavajući se na onakav staljinističko-totalitaristički način, sa svima nama koji se zauzimamo za povijesnu istinu, s obrazloženjem da je:

»U pitanju (...) pokušaj uništenja one snage i svih snaga koje čine kohezivno tkivo Jugoslavije«²⁹, onda mu pred javnošću i pred poviješću postavljam pitanje:

Kako to, i po kojoj to povijesnoj ili dijalektičkoj logici, »koheziono tkivo Jugoslavije« mogu činiti samo »ona snaga« ili »sve snage« (sic!) koje stoje iza do monstroznosti uveličanog jasenovačkog mita?

Ili, drugim riječima: Zašto takvo »koheziono tkivo« ne bi mogle činiti one snage koje se zauzimaju za dosljedno poštivanje svih povijesnih i društvenih

²⁸ Spomenik u rodnom mjestu, u Velikom Trgovišću (Hrv. Zagorje), gdje je otac prije rata, od 1936. biran dva puta za predsjednika općine; i spomen ploča na rodnoj kući u kojoj je i ubijen zajedno sa suprugom.

²⁹ A. Miletić, n.dj., 12.

činjenica, kako na primjeru Jasenovca tako i u svim drugim slučajevima, videći da bez toga ne može biti stvarnih pretpostavki niti za pobjedu povijesnoga razuma, niti za uklanjanje svih oblika staljinističko-monopolističkih pojavnosti u društvenom životu i u međunacionalnim odnosima?!

Pitanje se, znači, svodi na to da djelatni pobornici jasenovačkog mita, a i njihovi proračunati pristanici, odgovore prozvanim postranicima ali i neupućenu puku: Zašto »koheziono tkivo«¹ jugoslavenske zajednice može biti čvrsto samo ako je satkano na takvom mitskom izopačivanju povijesne stvarnosti i obmani javnosti, da je u samom Jasenovcu izginulo gotovo toliko, ili čak i više ljudi, negoli u cijeloj Jugoslaviji na svim zaraćenim stranama?! A zašto ne može biti njegove kohezije čvrstoće, ako bi to tkivo bilo sazđano na poštivanju povijesne istine i znanstveno ovjerovljenim činjenicama o stvarnim žrtvama svih naroda, u svim oblicima ratnog stradanja?!

Nije li odgovor u umovanju topoglednih pobornika i pristanika da se samo na pretpostavkama mitske manipulacije poviješću može zauzdavati i njezina sadašnjost?!

A da u takvu umovanju nema ni traga povijesne razumnosti, koja opominje da *nikakva* manipulacija ne može biti duga vijeka jer je povijesno-znanstveno neodrživa, politički štetna i moralno pogubna – o tome barem imamo već prebogata iskustva i iz naše najnovije povijesti. Pa bi o tom ipak valjalo malo promišljati u duhu one mudre (Aldousa Huxleya) da iskustvo nije ono što ti se dogodi, već ono kako iskoristiš to što ti se dogodilo.

II.

O »ERI TUĐMANOVŠTINE« ILI OTKADA I O ČEMU JE SPOR

*Uostalom, besmrtni bogovi, ne znam,
da li da govorim dalje ili da šutim!
Ali zašto da šutim, kad je ono, što
moram reći, istinitije od istine?*

Erazmo Roterdamski (1509)

1. U SUKOBU S DOGMATSKO-UNITARISTIČKIM NAGNUĆIMA NA STRATEGIJSKOM PODRUČJU NARODNE OBRANE

U svom prilogu o »istraživanju genocida u Jasenovcu«, J. Šašić iznenadio je javnost otkrićem da je Bruno Bušić 1969. godine »otvorio eru tuđmanovštine«³⁰. U sklopu Šašićeva izlaganja to se zbilo tako, što je te godine, na crti »antikomunističkog« »pristupa žrtvi u Jasenovcu«, B. Bušić »poznati nacionalistički protagonist« koristio podatke Republičkog statističkog zavoda »prije objavljivanja podataka iz Saveznog zavoda«³¹.

Ostavljajući po strani pitanje zašto je Šašiću bio potreban Bušić da bi progovorio o »eri tuđmanovštine«, kad je i njemu dobro poznato da su ti statistički podaci iznijeti na svjetlo dana upravo Tuđmanovom inicijativom, pa ćemo se pozabaviti sa smislom i sadržajem tog otkrića.

To što je Šašiću Jasenovac poslužio kao povod da bi progovorio o »eri tuđmanovštine«, svjedoči, doduše, da je to jedno od stožernih pitanja u našim povijesnim parbama, ali »era«, jamačno, podrazumijeva i štošta drugo. To je dao znati i sam Šašić kad joj je dodao: »i ono što je nedavno ponovio dr Supek«, upirući prstom na Supekovu knjigu »Krunski svjedok protiv Hebranga«³². Šašić nam nije objasnio što sve podrazumijeva – u vremenskom i sadržinskom smislu – pod »erom tuđmanovštine«. No da mu je 1969. godina poslužila

³⁰ *Naše teme*, nav.br., 1289.

³¹ Isto

³² Isto

tek slučajno, kao usputna izlika, može se zaključiti zbog više razloga. Šašiću je, naime, bio jako dobro poznat sukob »tuđmanovštine« s centralističko-dogmatskim stremljenjima vojne teorije i prakse još od pedesetih godina, a i sa sličnim povijesnim tumačenjima od početka šezdesetih godina. A kako mu nije nepoznato, da samo dvije godine poslije, po njemu naznačenog, početka »ere«, bijah tako temeljito onemogućen da u zemlji do danas nisam mogao objaviti ni retka, – to je očito, da se njegova »era tuđmanovštine« odnosi upravo na gore spomenuto razdoblje. Da je riječ baš o tome, potvrdio je i Velimir Terzić – od kojega se Šašić, inače formalno ograđuje, a u biti se sve više poistovjećuje s njim – kad me je (prije tri godine) ubrojio u »svoje protivnike« iz doba prije no što je otišao u mirovinu 1959. godine, s dužnosti Načelnika Vojno historijskog instituta³³.

Prema tome, nije teško zaključiti da se pod »erom tuđmanovštine« podrazumijevaju, kako ona teorijsko-povijesna gledišta, tako i ona praksa što se već tada nisu podudarale s Terzićevim, a danas, očito, i sa Šašićevim shvaćanjima. I kao što je razumljivo da Tuđman u ono doba – već zbog razlika u godinama i činovima – nije mogao biti glavni Terzićev »protivnik«, bez obzira što se Terziću najodlučnije suprotstavio na teorijsko-povijesnom području, isto je tako jasno, da Šašić, danas, pod »erom tuđmanovštine« ne misli tek na moja osobna gledišta.

Podimo, dakle, u »eru tuđmanovštine« i razmotrimo, makar letimično, u čemu je ona bila, ili što se pod njom skriva, ne bismo li dokučili uzroke njene kobi, ali i dosege njenih posljedaka. I, dakako, razloge zbog kojih je i danas na meti starih i novih protivnika.

Činjenica da je Terzić našao za potrebno da me svrsta u »svoje protivnike«³⁴, punih četvrt stoljeća poslije izlaska iz JNA, – i to baš govoreći o svojoj knjizi »Slom Kraljevine Jugoslavije 1941.« – sama je po sebi višestruko znakovita. To, prvo, otkriva da smo se on (i njegovi sumišljenici) i ja (dakako s drugima) od prvih dana našeg susreta (a bilo je to još za rata, na samom početku 1945) nalazili zaista na suprotnim idejno-teorijskim polazištima, iako smo bili u istom vrhovnom stožernom tijelu. Razloge smo tome dosta dugo pripisivali samo klasno-ideologijskoj podlozi. Terzić, naime, bijaše izraz onih što su se NOB-u priključili iz oficirskih redova bivše kraljevske vojske (Arso Jovanović i mnogi dr.), a ja sam – kao i Šašić – pripadao marksističkim kadrovima revolucije. Bila je to zapravo idejna podjela na »nas« – »nosioc«, i »njih« – »suputnike« revolucije, ali da ona nije izdržala povijesni ispit za to su dana-

³³ Kraljev gardista u Titovim partizanima, *Duga*, Beograd, IX (XXXV), 245, 16–30.07.1983.

³⁴ Uz mene Terzić je spomenuo još samo generala J. Skočilića (v.bilj. 33), koga je, jamačno, zapamtio zbog protivništva u »praksi«, dok su u mom slučaju, uz njih, pretezala teorijsko-povijesna pitanja.

šnje Šašićeve ocjene jedan od najizrazitijih primjera. Drugo što proizlazi iz Terzićeva kazivanja o svojoj knjizi i o svojim protivnicima, jest da su razlike nicala i produbljivale se na teorijskom i činidbenom rješavanju strategijskih problema ratovodstva, što će reći i vojne i državne izgradnje. I to zbog razlika u prosudbama, kako uzroka sloma Kraljevine Jugoslavije tako i pretpostavki za razvitak i pobjedu NOR-a i socijalističke revolucije. I treće, pripisujući meni »nečasne postupke« »svojih protivnika«, Terzić zapravo izražava duboko nezadovoljstvo, struje u ime koje govori, sa sveukupnom vojnom (= i državnom) politikom. On se još ustručava da sam izravno optuži Tita, ali će to ubrzo učiniti drugi njegovi istomišljenici i sljedbenici. A budući da sam – od kritičnih godina informbirovske pogibelji pa sve do usvajanja strategije općenarodne obrane – bio među prvim terzićevskim protivnicima na povijesno-teorijskom području, a još k tome po godinama i činu najmlađi, to postadoh gromobran za sve munje i olujne bijesove, što se tada još nisu smjeli izravno sručiti ni na glavu Gošnjaka, a kamoli samoga Tita.

Za ilustraciju toga stanja o vrtloženju na vrhovnoj stožernoj razini, i na stožernim pitanjima što ne gube na značenju, navest ću samo neke primjere na kojima se to očitovalo na najdrastičniji način.

U okviru rasprave o ustavnoj reformi 1953. godine ostao sam posve usamljen u komisiji koja je predložila podjelu Ministarstva obrane u Vrhovnu komandu i na Sekretarijat obrane. Na osnovi povijesnih iskustava drugih zemalja, a i procjena naših prilika, smatrao sam da je izdvajanje oružane sile od političko-upravne sfere za nas toliko neprihvatljivo da sam o tome generalu Gošnjaku (Titovu zamjeniku u vojsci i članu Politbiroa CK KPJ) iznio odvojeno mišljenje. Naknadnom odlukom Politbiroa CK KPJ promijenjeno je prvotno (već objavljeno) rješenje. Nije teško pogoditi da se gnjev pogođenih predlagača (inače dviju oprečnih struja), koji su u prihvaćenim promjenama već vidjeli pretpostavke za bitne zaokrete, usredotočio na tvrdokornog drznika koji ne odustaje i kad ostane sam...

Kad sam 1955. završio opsežan rukopis »Rat protiv rata« – povijesno, filozofsko-pravno i strategijsko-operativno razmatranje »partizanskog rata u prošlosti i budućnosti« – »vojno-stručni« suprotnici mojih gledišta bijahu toliko utjecajni, da su onemogućili tiskanje knjige u Beogradu, ali ipak ne toliko, da bi spriječili i njezin izlazak u Zagrebu, a i prijevod na slovenski³⁵. Knjiga je u javnosti naišla na jako dobar prijem: »od priznavanja autorovog plodnog napore do oduševljenja za djelo koje je istaklo čitav niz naučno-teoretskih i aktualnih vojnih i političkih pitanja«³⁶. (A pisalo je o njoj dvadesetak komentatora: vojnika – od potpukovnika do generala, historičara, književnih kritičara i

³⁵ F. Tuđman, *Rat protiv rata: Partizanski rat u prošlosti i budućnosti*, Zagreb 1957, 815; slovenski prijevod: *Vojna proti vojni*, Ljubljana, 1964; drugo hrv. izdanje, Zagreb 1970.

³⁶ *Naša stvarnost*, Beograd, XII, 1958, 7–8, 109.

publicista.) Međutim iz tabora suprotnih shvaćanja pojavio se kritički osvrt³⁷, koji je išao za dezavuiranjem autora, optužujući me za nedovoljnu marksističnost, što je u ono doba bio najveći smrtni grijeh. Da je riječ bila o neslaganju s mojim povijesnim prosudbama, vidi se iz kritičareve zamjedbe da prigovori »ne bi imali neki krupniji značaj« da »popularno-naučni prikaz« nije bio Tuđmanu »osnova za razvijanje svojih pogleda«³⁸. Njih se, međutim, nije opovrgavalo argumentacijom, već su se na svojevrijednom izopačenom tumačenju teksta iznosile ocjene: da se »partizanskom ratu kroz historiju« prišlo »sa dosta neodređene društveno-političke i vojno-teoretske osnove«, dotično, »da pisac ne stoji uvijek sigurno na pozicijama istorijsko-materijalističkog shvatanja istorije i dijalektičkog metoda«³⁹. Takva kritika sama po sebi ne bi zasluživala osvrt, da se oni što su stajali iza nje nisu postarali da uredništvo »Naše stvarnosti« odbije tiskati odgovor iz pera Andre Gabelića, predratnog marksiste i tada jednog od najistaknutijih vojnih publicista. Taj odgovor⁴⁰ tiskan je istom onda kad se o njegovoj opravdanosti prosudilo na razini Milentije Popović (član CK SKJ i glavni i odgovorni urednik »Naše stvarnosti«) – Otmar Kreačić (general-pukovnik, podsekretar narodne obrane i rukovodilac Opunomoćstva CK SKJ za JNA). U raspravi o tome M. Popović je rekao: za nas marksistički mora biti ono što je povijesno istinito. A u zaključku o knjizi i kritici Gabelić je konstatirao: »Tuđman je nesumnjivo uspio u svom poduhvatu« a »ako je o pojedinim njegovim zaključcima moguća pa i poželjna diskusija, naučna vrijednost, tj. marksističke pozicije... ne mogu se dovoditi u pitanje. Suprotni zaključci Moraćine kritike nemaju nikakve osnove u knjizi *Rat protiv rata*, čiji duh i slovo ta kritika ne samo da nije poštivala, već ga je – iz čitaocu nerazumljivih razloga – prosto ignorirala«⁴¹.

No, tu ne završava priča s tom knjigom i njenom ulogom u »eri tuđmanovštine«. Ona mi je poslužila kao polazište za teorijsku sintezu: *O osnovnim specifičnostima i bitnim iskustvima ratne vještine NOR-a*⁴², što je bio moj osobni udjel u razradi koncepcije općenarodne obrane. Pošto je 1959. nagrađena prvom nagradom za najbolje djelo iz područja povijesne i vojno-teorijske literature objavljene od 1955–1959, knjiga »Rat protiv rata« ušla je u sve naše vojne knjižnice, a u više stranih zemalja prevodili su pojedine dijelove. A strategijska

³⁷ Pero Morača, *Rat protiv rata: Povodom Tuđmanove knjige, Naša stvarnost*, Beograd, XII, 1958, 1, 82–94.

³⁸ Isto, 83.

³⁹ Isto, 87 i 94.

⁴⁰ Andro Gabelić, *Rat protiv rata: Osvrt na knjigu F. Tuđmana i napis Pere Morače, Naša stvarnost*, Beograd, XII, 1958, 7–8, 109–123.

⁴¹ Isto, 123.

⁴² Rasprava je tiskana u časopisu *Vojno delo*, Beograd, X, 1958, 9; a zatim u Zbornicima izabranih radova: *Razmatranja o savremenom ratu*, Beograd, 1959, te, *O vojnoj veštini*, II, Beograd, 1960.

konceptija općenarodne obrane, nakon što je ozakonjena, postala je opće prihvaćeno dostignuće. Pa, tko da se sjeća kako je nastajala. Ali zbog postupaka prema meni prisiljen sam sâm svjedočiti povijesti radi: Tuđman bijaše ne samo u maloj skupini onih što su je razradili, nego i onaj u njenom sastavu prilog kojega je, o teorijskom uopćenju iskustava NOR-a, imao naročitu težinu. Takvu, da je zbog toga njemu npr. povjereno, odlukom najviših u Generalštabu, da predaje to iskustvo klasama najviših stranih ratnih škola (Vel. Britanije, SAD, Kanade) koje su dolazile u posjete JNA, a polaznici kojih bijahu visoki vojni i diplomatski časnici, iako bi to spadalo u dužnost redovnih nastavnika Više vojne akademije. A ja sam do svojih teorijskih spoznaja došao uz druge, redovne dužnosti. I svojom ih činidbom nikad ne opovrgoh. No, nije Šašić jedini, ni prvi, koji sve to zaboravlja. Tek, ne bi valjalo zanemarivati, da nije svejedno tko je i s kakvim povijesnim shvaćanjima odjelotvoruje. Radi njene učinkovitosti. U obzoru svih iskustava.

U to doba »tuđmanovština« se – kao »osnovom za razvijanje svojih pogleda« – nije koristila samo svojim tekstovima već se poslužila čak i *Programom SKJ*!

Naime, na »Nacrt Programa SKJ« što ga je pripremila posebna Komisija CK SKJ, u kojoj je, dakako, bilo i vojnih predstavnika, pripremio sam primjedbe za izmjenu i dopunu onog dijela koji se odnosio na NOR i na JNA. Te su primjedbe gotovo u cijelosti – po sadržaju i po formulacijama – prihvaćene i ušle u Program. A kakvu su osobitu težinu imale te primjedbe može se prosuditi iz usporedbe Nacrta i konačnog teksta Programa, a ovdje može poslužiti izbor iz mog obrazloženja. Izmjena teksta na str. 93 predložena je jer se formulacijom u Nacrtu, o brigadama kao prvim regularnim jedinicama, »indirektno saglašavamo s tezom da partizanski odredi nisu bili regularne jedinice ni u vojnom ni u međunarodno-pravnom pogledu... na čemu upravo inzistiraju svi protivnici, odnosno predstavnici agresivnih sila«. Izmjena u Nacrtu predložene formulacije »da se partizanska taktika kombinuje sa taktikom frontalne borbe«, po momu bila je potrebna, jer ona »svodi u stvari objašnjenje našeg rata u vojnom pogledu na taktičke elemente, a to nije dovoljno, jer naš rat treba teoretski objasniti kao cjelinu, što znači i sa stanovišta vojne strategije, koja je nužno bila svojevrsna, jer je proizlazila i bila rezultat posebne političke linije KPJ za razvitak NOR-a i socijalističke revolucije. Štoviše, značenje našeg rata i iskustvo oružane borbe za socijalističku revoluciju u Jugoslaviji i jest, prije svega, u tome da se oružani ustanak sprovodio specifičnim metodama vođenja rata u cjelini«... I ostale formulacije trebalo je mijenjati u tom smislu, pa ponovno ističem: »nije dovoljno naš rat objašnjavati samo sa stanovišta taktike. Osim toga, sa stanovišta vojne teorije i uopćavanja naše prakse ne odgovara postavka da smo *kombinovali različite borbene taktike*. Jer, kao što je vojna strategija našega rata rezultirala iz opće politike KPJ kao rukovodstva zemlje i odražavala sve karakteristike i specifičnosti te politike, tako je i naša taktika proizlazila i rezultirala iz opće strategijske koncepcije našeg rata. I

prema tome nije se radilo o *kombinaciji različitih borbenih taktika*, jer bi to značilo eklektičko uzimanje ili primjenu onog što proizlazi iz posve različitih strategijskih koncepcija, već o primjeni i razvijanju vlastite taktike, odgovarajuće našim specifičnim uslovima, što ne znači da ona nije sadržala u sebi različite metode *različitih taktika*, već govori samo o potrebi cjelovitog, jedinstvenog posmatranja naše taktike u svjetlu specifičnosti naše strategije, odnosno rata u cjelini»⁴³.

Istine radi valja dodati da su i oko teksta Programa SKJ došla do izražaja različita povijesno-teorijska shvaćanja i tumačenja NOR-a i revolucije. Zastupnici osporavanih teza, koji su NOR tumačili gotovo isključivo s vojnog gledišta, pridajući strategijsku ulogu samo Glavnoj operativnoj grupi oko Vrhovnog štaba (među prvima Arso Jovanović, Velimir Terzić, a zatim i drugi), pa su u ratu npr. predlagali povlačenje glavnine partizanskih snaga iz Slovenije i Hrvatske, ne shvaćajući bit NOB-e, da je za oslobođenje svakog pojedinog naroda, i za pobjedu u cjelini, važniji opstanak i najmanjih partizanskih snaga na pojedinim područjima nego li njihova koncentracija, koja je uvijek mogla biti izložena nadmoćnim udarima neprijatelja. Održavanje takvih pogleda povezivalo se izravno s određenim tendencijama vojne i državne izgradnje. Time, dakako, nisam htio reći da su oni koji su sudjelovali u izradi Nacrta svi ili u svemu zastupali takva gledišta, već da su ona došla i u tom tekstu do izražaja. U biti radilo se o sukobu u teoriji i u činidbi dviju struja. »Vojni stručnjaci«, mahom bivši generalštabni i gardijski oficiri, znatnim su dijelom postali pobornici ili sljedbenici centralističko-dogmatskih pogleda. Nasuprot njima, partizanski revolucionarni kadar, dobrim dijelom iz Hrvatske, u traženju novih rješenja, bio je sve do utvrđivanja ratne doktrine JNA na iskustvima partizanskog oslobodilačkog rata u nelagodnu profesionalnom položaju. No, kad je s prihvaćenom ratnom doktrinom, što se odrazilo i u Programu SKJ, palo rješenje, razumije se, razlike u gledištima nisu nestale. Štoviše, nastao je potpuni idejni razlaz, ponajviše prikriven, koji se, međutim, baš na mom primjeru i dalje javno očitovao, jamačno, zbog mnogih razloga.

Prema tome, kad danas idu na »tuđmanovštinu« i neki iz te partizansko-revolucionarne, marksističke struje, neka se prisjete osobito oni koji bi je savsim demantirali, da je ima, eto i u onom povijesnom Programu SKJ iz 1958. kojega se ipak još nisu odrekli. A i tu i svugdje drugdje gdje se javlja svojim imenom, sadržajem svojim bila je i ostala na crti onih velebnih misli iz završnih rečenica tog Programa: protiv »svakog dogmatizma«, protiv svakog mračnjakog a za »stvaralački duh«, za humanije međuljudske i međunacionalne odno-

⁴³ Kopija pisma Centralnom komitetu SKJ Komisiji za Program od 1.IV.1958. u mom posjedu. Da bi prijedlozi dobili na težini uputio sam ih u ime grupe komunista I.osn.org. Generalštaba JNA, među kojima su bili gotovo svi oni iz Studijske grupe koja je razradila koncepciju općenarodne obrane, a posebno ističem generala Nikolu Kajića, koga Šašić i društvo danas zajedno sa mnom časti totalitarističko-inkvizicijskim epitetima. Usp. Nacrt Programa SKJ, Beograd, mart 1958 (str. 93, 168 i dr.) i Program SKJ, Beograd, 1958.

šaje, za sve »što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije!«. A da toga može biti samo sve manje tamo gdje se falcificira i iskrivljuje povijesna istina, gdje se ne poštuje i gazi dostojanstvo ljudske osobe, te da se to u krajnjemu obija o glave onima koji to zaboravljaju, o tome bi svakovrsni potpaljivači inkvizitorskih lomača za pojavnosti »tuđmanovštine« trebali, ipak, malo porazmisлити. Ta, zaboga, valjda bi moralo jednom već biti jasno da onda kad nije riječ o malim, sporednim i nekim osobnim tričarijama nego o sudbinskim pitanjima međunacionalnih odnošaja, da se ona ne mogu skinuti s dnevnog reda nikakvom silom i prelamanjem.

2. U VIRU KLJUČNOG SPORA OKO SLOMA MONARHISTIČKE JUGOSLAVIJE I HRVATSKE U NOR-u

A da u pozadini pohoda na »tuđmanovštinu« – jučer i danas – nije toliko riječ o razlikama u marksističkom shvaćanju ili u teorijskim dometima, čega je, jamačno, bilo u dosad spomenutim slučajevima – to se već i iz njih moglo nazreti. Te da je riječ, prije svega, o nepomirljivosti s onim pogledima na našu suvremenu povijest i stvarnost koji su – u biti – ništa drugo nego normalan izraz nacionalnog bića i povijesne svijesti hrvatskog naroda o mogućim pretpostavkama jugoslavenske zajednice – to će se u svojoj jasnoći očitovati na daljim primjerima.

U tom je pogledu ključni događaj, kao svjedočanstvo stanja pritajenih nepomirljivosti, slučaj nastalog povijesnog spora oko historijata NOR-a u Hrvatskoj za *Vojnu enciklopediju*. Bilo je to potkraj 1960.

Povijesni prikaz NOR-a u Hrvatskoj pripremljen je u *Vojno-istorijskom institutu*, kao i za druge republike, od suradnika koji je za to bio najkvalificiraniji. Valja spomenuti da tada na čelu tog Instituta nije više general Terzić već general P. Brajović. A što se duha tiče, on, dakako, nikad nije izraz samo nekog osobnog stajališta. Taj prikaz bio je po interpretaciji bitnih povijesnih zbivanja u Hrvatskoj – i povezano s njome u Jugoslaviji – po općem duhu i ocjenama, toliko jednostran, i u suprotnosti kako s povijesnom zbiljom tako i s dostignutim stupnjem znanstvenih spoznaja i marksističkih ocjena, da ga je Savjet Vojne enciklopedije odbacio kao potpuno neprihvatljiv. Bio je do te mjere neprimjeren da je Savjet zaključio da ne pruža nikakve osnove ni za doradu i ispravljanje, pa ga nije vraćao s primjedbama, kao što je bilo uobičajeno, već je pozvao mene da napišem novi tekst, iako je bio u pitanju i ugovorni rok s tiskarom. Mogao sam prihvatiti jer sam imao iza sebe, osim »Rata protiv rata«, i knjigu »Stvaranje socijalističke Jugoslavije«, koja je izašla u ljeto te godine. Našao sam se u veoma delikatnom položaju, jer sam znao da će se moje prosudbe spornih pitanja, koje se stubokom razlikuju od onih u odbačenom tekstu, naći ne samo pod žestokim osporavanjem zastupnika suprotnih gledišta, nego i pod lupom povećane kritičnosti samog Savjeta Vojne enciklo-

pedije, zbog principijelnosti što je odbio (prvi) naručeni tekst. A uz to bit će sučeljene s pojedinačnim i skupnim političkim ocjenama.

Pošto je moj tekst o povijesti NOR-a u Hrvatskoj bio prihvaćen od Savjeta VE, gotovo bez ikakve bitne primjedbe – suprotne su ocjene odbačene kao i prethodni tekst – bio je dostavljen na mišljenje najvišim političkim i vojnim rukovodiocima NOB-a i revolucije u Hrvatskoj, pojedinačno onima koji su bili na dužnostima u savezima tijelima u Beogradu, a dr. Vladimiru Bakariću za CK SKH.

U popratnom dopisu Redakcija VE nije govorila, iz razumljivih razloga, o historijatu pripreme članka, ali je radi svoga osiguranja – dala znati u čemu je spor, što je uostalom bila javna tajna u zainteresiranim vrhovnim vojnim i političkim krugovima, napisavši: »Molimo da se pažnja prvenstveno obrati na političke ocene i pravilno tretiranje razvoja oslobodilačkog rata i revolucije u Hrvatskoj kao celini (i u vezi s tim na specifičnosti u pojedinim krajevima)«⁴⁴.

Glavni urednik VE Boško Šiljegović (general-potpukovnik i član CK SKJ) pisao je Bakariću uz tekst: »Materijal su pregledali i dali primjedbe stalni članovi Saveta VE: generali Kreačić, Rukavina, Jakšić, Manola, P. Brajović, Tomac. Van Saveta učestvovali su u konsultaciji M. Špiljak, J. Šašić, I. Kukoč, E. Santini. Posle ovih konsultacija i redakcija materijal je dat na uvid Gošnjaku i Vladi Popoviću. Njihove eventualne primjedbe nisu unesene u tekst već ću ih usmeno izneti na sastanku u Zagrebu, kada budemo čitali tekst«⁴⁵. Iako je, Šiljegović, najavljujući da će doći u Zagreb sa mnom, kao autorom teksta, skrenuo pozornost Bakariću da bi, s obzirom na one kojima je tekst već dat na mišljenje, bilo dovoljno da on odredi još »tri ili četiri druga« s kojima bi tekst razmotrili u CK SKH, Bakarić ih je pozvao i dvostruko više.

Prije sastanka u Zagrebu dobili smo primjedbe od generala armije I. Gošnjaka, ratnog komandanta Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske i tadašnjeg sekretara narodne obrane, te od Vlade Popovića, člana CK SKJ, koji je u ratu bio delegat CK KPJ i sekretar operativnog rukovodstva CK SKH. Gošnjak je svoje dao pismeno, a Popović na marginama teksta i u razgovoru sa Šiljegovićem.

Gošnjak je pisao: »Nemam nikakvih bitnih primjedbi, već nekoliko sitnijih koje imaju više karakter ispravki« (npr.: da riječ »komunista treba izbaciti jer se i oni trebaju podrazumijevati pod antifašisti«; da bi uz 4. korpus »trebalo reći da je to raniji 1. hrvatski korpus«, i sl.). Zaključivši: »Inače mislim, obzirom na prostor i obimnost materijala, da je ovo dobro napisano«⁴⁶.

Primjedbe Vlade Popovića na jednom listu i na marginama nešto su opširnije, ali i protuslovne pa ni iz njih ni iz usmenog razgovora Šiljegović nije

⁴⁴ »Napomena redakcije VE uz članak Hrvatska u NOR-u« – kopija dopisa u mom posjedu.

⁴⁵ Pismo Gl. urednika VE Boška Šiljegovića dr. V. Bakariću od 15.12.1960 – kopija u mom posjedu.

⁴⁶ Pismo generala armije I. Gošnjaka od 16.12.1960. u mom posjedu

mogao zaključiti da bi u tekstu trebalo što mijenjati, kako je izvjestio na sastanku u CK Hrvatske, a meni osobno rekao da zapravo »nije mogao shvatiti primjedbe Vlade Popovića«⁴⁷.

Na sastanku u CK Hrvatske (23.XII.1960) sudjelovali su u raspravi uz Bakarića, Jakov Blažević, dr. Pavle Gregorić, Anka Berus, Karlo Mrazović, Zvonko Brkić i dr. Oni su, razumije se, imali nekih primjedbi (već i po »dužnosti«), koje je vrijedilo čuti kao izraz osobnih iskustava i pogleda, ali sadržajno nisu zadirale u tekst. Štoviše, ukoliko se radilo o političkim ocjenama same NOB-e u Hrvatskoj, one su mahom bile ne u manjoj, nego čak i u većoj opreci s odbačenim tekstom, jer sam ja u svojim ocjenama vodio više računa o korelacijama u jugoslavenskim okvirima.

I tako je moj tekst, pošto je prethodno prošao proceduru pojedinačnih recenzija i pretresanja na Savjetu VE, sada nakon skupnog razmatranja s političkim vodstvom Hrvatske u Zagrebu, konačno prihvaćen a da nije pretrpio nikakvih bitnih izmjena. To je očividno iz usporedbe početnog autorskog rukopisa i konačne njegove redakcije. Jedna od primjedbi, osporavatelja mojih ocjena, bila je i formalne naravi, naime da je tekst dvostruko veći (42 tipkane str.) od dotada obrađenih B.i H. i Crne Gore. Savjet VE dopustio je, međutim, i tako veliko prekoračenje upravo zbog potrebe povijesno-političkih ocjena čitavog spleta okolnosti sloma Jugoslavije, uspostave i nestanka NDH u procesu okupacije i razvitka NOB-e, te stvaranja federalne države Hrvatske u avnojevske Jugoslaviji.

S obzirom na sve ono što se zbivalo oko pripreme povijesnog prikaza NOR-a u Hrvatskoj, moglo se očekivati da će se sada strasti smiriti i suprotstavljeni pogledi približiti, kad su i svi mjerodavni rekli svoju riječ o spornim pitanjima. Tome je, jamačno, trebao pridonijeti i onaj impozantan broj od 14 hrvatskih revolucionarnih (vojnih i državno-političkih) prvaka, koji su, uz moje ime kao autora, navedeni da su pri tom sudjelovali. U Vojnoj enciklopediji, naime, poslije naznake moga imena kao pisca izrijekom stoji:

»U redakciji učestvovali: Vladimir Bakarić, Vlado Popović, Ivan Gošnjak, Anka Berus, Jakov Blažević, Zvonko Brkić, dr. Pavle Gregorić, Otmar Kreačić, Ivica Kukoč, Srećko Manola, Karlo Mrazović, Ivan Rukavina, Jefto Šašić, Mika Špiljak«⁴⁸.

Usporedbe radi, nije nezanimljivo uočiti da je uz prikaz NOR-a u BiH navedeno svega 6 imena⁴⁹, a kod Crne Gore svega 5 imena⁵⁰, onih koji su

⁴⁷ Moja zabilješka u dosijeu Hrvatska u NOR.

⁴⁸ Hrvatska – NOR, Vojna Enciklopedija, 3, 1960, 641–650; U povodu 20. obljetnice NOR-a i socijalističke revolucije, rasprava tiskana u časopisu *Naše teme*, Zagreb, V, 1961, 4, 8–9.

⁴⁹ VE, 2, 1959, 29.

⁵⁰ Isto, 267.

sudjelovali u redakciji, dok u slučaju Makedonije, Slovenije i Srbije za to uopće nitko nije bio potreban. Tamo su dovoljni samo pisci bez političke arbitraže.

No, vratimo se NOR-u u Hrvatskoj, s kojim ćemo, jamačno, još dugo imati povijesnoga posla.

Jedva sam predahnuo od ishitrenog pisanja, pa užurbane proceduralne pripreme teksta, i napokon od njegove završne redakcije za tisak kad me zovnu general Gošnjak. »Ti i Tvoja Hrvatska tako ste uzburkali duhove – vrijedi zabilježiti riječi, inače, veoma staloženog Gošnjaka – da oni – ni poslije svega, ni unatoč svemu – ne odustaju od svojih ocjena, što će reći i namjera!« Zbog toga je upoznao Tita o čemu se radi i zamolio ga da sam pročita čitav tekst i dade svoj sud. Iako je bio u pripremama za veliki put u inozemstvo, Maršal je pristao. Obustavio sam slanje u tisak (tada bijah na dužnosti pomoćnika glavnog urednika VE), a tekst sam uručio Gošnjaku koji ga je odmah poslao Titu.

Iako sam znao da svi znaju, da ovo više nije samo »moja Hrvatska«, ipak bijah možda baš zbog toga u velikoj neizvjesnosti. Ta, i iz stvarnosti i iz povijesnih dokumenata, također sam već predobro poznao: i principijelnost Tita u ključnim pitanjima, ali i njegovo državničko umijeće da u sukobu oprečnih gledišta ostane iznad njih, nastojeći ih uskladiti ili barem primiriti, makar i djelomičnim i prividnim uvažavanjem ili odbacivanjem obaju suprotstavljenih gledišta. Na mogućnost takva ishoda nukala me i Gošnjakova blagonaklona napomena – kad sam mu predavao rukopis – da se baš kao mlad general⁵¹ moram privikavati na to da u svakom ratu ima i uzmicanja.

U svim spornim, spomenutim i naznačenim, pitanjima nije bila riječ toliko o većoj ili manjoj utemeljenosti pojedinih ocjena i gledišta, koliko o samom duhu shvaćanja i pristupa problemima, navlastito međunacionalnim. U konkretnom slučaju: priznavanja nacionalnog subjektiviteta i povijesne uvjetovanosti držanja hrvatskog naroda na njegovu putu za obistinjenje nacionalnog samoodređenja, slobode i samostalnosti. Iz dubokih opreka, već u tim polazištima, proizlazile su onda i sve one nepomirljivosti, ili suprotnosti u svakom važnijem pitanju.

Evo, kako se to zorno očitovalo na jednom primjeru u našem spornom slučaju povijesti NOR-a u Hrvatskoj. Uz onaj stavak moga teksta koji govori o stanju i oblicima razvitka NOB-e »krajem 1941. u Hrvatskoj«:

– na onom primjerku koji je bio na razmatranju u CK Hrvatske, Bakarić je svojom rukom na margini napisao:

»Ovo je vrlo dobro«!

⁵¹ Ja sam, naime, u čin generalmajora promaknut istom te godine. Iako sam od 1945. neprestano bio – u Ministarstvu NO i u Generalštabu JNA – na višim generalskim dužnostima (i s generalskim primanjima) nisam ranije unaprijeđen i zbog »mladosti« i zbog »principijelnosti« prema hrvatskim kadrovima.

– a na onom primjerku koji je bio u Vojno-historijskom institutu, i kojim se služio njegov glavar na Savjetu VE, recenzent toga Instituta, uz taj isti tekst napisao je:

»NOP u Hrvatskoj stvara se sa velikim zakašnjenjem – tek 1944. Lokalno ih je bilo, ali to nije tipično za svu H.«⁵²!!

Kako je moguća, što govori i što hoće takva ocjena – da NOP-a u Hrvatskoj zapravo nije bilo sve do 1944. – data ne slučajno i ovlaš, nego u okviru zaoštrenog suprotstavljanja u pismenoj i usmenoj raspravi na najvišoj razini?!?

Iz nje proizlazi: neshvaćanje zašto hrvatski narod nije već 1941. pošao u masovni ustanak; u njoj se krije, inače sustavno izdvajanje Dalmacije iz Hrvatske, iako ona bijaše kolijevka hrvatske državnosti; ona je izraz jednostranog suda o ustaškom i o četničkom pokretu i o njihovoj obostranoj genocidnoj politici; ona govori o nerazumijevanju zašto se hrvatski narod postupno opredjeljivao za NOP, u mjeri u kojoj mu je ovaj pružao jamstvo za slobodu i ravnopravnost, pa je tako već 1943. odlukama ZAVNOH-a i oružanom silom u svim hrvatskim krajevima postavio temelje svoje državnosti. Negirajući činjenicu da je NOP Hrvatske već 1943, u političkom i vojnom pogledu, postao stožernim osloncem za izgradnju avnojevske Jugoslavije i za pobjedu revolucije u cjelini (1944. pred završne operacije pod Glavnim štabom NOV i PO Hrvatske djeluje pet od devet Korpusa NOVJ ukupno). Takve ocjene smjeraju ne samo negaciji udjela hrvatskog naroda u NOR-u, s istovremenim uvećavanjem ustaških a umanjivanjem četničkih zločina, nego i poricanju avnojevskih stečevina a stoga i povijesnih ličnosti NOP-a.

To su, pretpostavljam, morali biti razlozi zašto je Tito – pošto je očito bio suglasan s datim ocjenama – bez ikakve ograde prihvatio i odobrio moju obradu povijesti NOR-a u Hrvatskoj, ne davši nikakve ustupke suprotnim gledištima.

Na vraćenom primjerku moga teksta, Tito je svojom rukom napisao:

»Nemam primjedaba. T.«⁵³!!

Tako se ta »mirnodopska«, ali po stremljenju nimalo miroljubiva, odlučna bitka oko NOR-a u Hrvatskoj završila potpunom pobjedom onih pogleda, da ne velim »snaga«, što će ih Šašić, četvrt stoljeća kasnije nazvati »tuđmanovštinom«. No, rat ne samo da nije bio okončan već to bijaše kraj tek njegova početnog razdoblja. On se nastavio još žestić metcdama. I traje, sa sve više promjenljivim i neizvjesnijim ishodima.

Pošto se »tuđmanovština« više nije mogla – bilo bi to protiv svih pravila ratne vještine – izravno napadati na tekstu NOR-a u Hrvatskoj, jer su iza njega otvoreno stali i vodstvo JNA (Savjet VE i osobno sam Državni sekretar

⁵² Oba teksta (iz CK SKH i iz VII) u posjedu autora. Uzeo sam ih pod izlikom, a i zbog potrebe, da bi ih mogao koristiti pri konačnoj redakciji.

⁵³ Izvorni primjerak u mojoj arhivskoj dokumentaciji (II, 1, Hrvatska – NOR).

Gošnjak) i CK SKH, pa čak i sam Vrhovni komandant i Predsjednik Tito, – to je učinjeno posredno. Napadnuta je moja knjiga »Stvaranje socijalističke Jugoslavije«⁵⁴, na osnovi koje sam i mogao u roku od svega mjesec dana napisati svoj sastav o Hrvatskoj, i koja je naišla na takav prijem u javnosti da su u Ljubljani odlučili da je prevedu i na slovenski, u Skoplju na makedonski, a beogradsko nakladno poduzeće »Mladost« zatražilo da je prilagodim za englesko izdanje. To samo po sebi govori o knjizi, vrijednost koje je – usprkos publicističkih slabosti – bila u tome što je, nasuprot tumačenju NOR-a kroz sedam neprijateljskih ofenziva, pokušala prikazati povijesne pretpostavke, dotično društveno-političke uzroke sloma Kraljevine Jugoslavije i pobjede NOP-a na programu ravnopravne zajednice naroda i socijalističkog društva u novoj Jugoslaviji. U oštrom kritičkom napadaju na knjigu, što su ga pripremili ekspozenti suprotnih shvaćanja, posluživši se tek imenom potpisnika (kako su mi to dali znati i Gošnjak i org.sekretar CK SKH Zvonko Brkić, a i J. Šašić, koji su za to bili zainteresirani očito ne zbog mene osobno) pokrenuta su u biti opet sva ona pitanja oko kojih se vodio spor, a i danas se još lome koplja⁵⁵. Koliko su zastupnici suprotnih gledišta bili ustrajni i utjecajni može se zaključiti iz toga što im je pošlo za rukom ometi prevođenje moje knjige na makedonski i engleski, ali ne i na slovenski⁵⁶.

3. U PROCIEPU POLITIČKOG VOLUNTARIZMA I ZNANSTVENOG NASTOJANJA

U ljeto 1961. završava se vojno razdoblje »ere tuđmanovštine«. Tada sam, naime, na crti davnašnjih mladalačkih sklonosti, odlučio da po svaku cijenu izađem iz vojske. To su mi dotada uvijek odbijali, a sada sam to obrazložio, uz osobne razloge (da se želim posvetiti samo znanstvenom radu), te obiteljske (zbog školovanja djece), još i traženjem CK SKH. Kako u to vrijeme još jedino Hrvatska nije imala institut za povijest radničkog pokreta, to mi je Zvonko Brkić, tadnji org. sekretar CK SKH, predložio da kao direktor otpočnem osnivanjem Instituta. To mi je pomoglo da ishodim otpuštanje iz JNA, iako me je sam Gošnjak odgovarao, upozoravajući me da su »prilike u civilu još zatrovanije«. Meni je, međutim, bilo glavno da se dokopam civilnog statusa, nadajući se da tu mogućnost iznošenja mojih znanstvenih spoznaja neće u tolikoj mjeri ovisiti o arbitriranju hijerarhijsko-političkih čimbenika.

⁵⁴ F. Tuđman, *Stvaranje socijalističke Jugoslavije*, Zagreb, 1960, 337.

⁵⁵ F. Tuđman, O suštini i metodi jedne kritike, *Vojnoistorijski glasnik*, Beograd, 5, 1961, 676–107.

⁵⁶ F. Tuđman, *Rojstvo socijalistične Jugoslavije*, Ljubljana, 1961, 274.

Stvarnost me je u to, nažalost, vrlo brzo, i veoma surovo, temeljito razuvjerila. Kao direktor Instituta morao sam u većoj mjeri voditi računa o pogledima predstavnika osnivača, razina kojih je jedva trpjela usporedbu s onima iz prijašnjeg razdoblja, a i kao pisac i profesor na fakultetu nađoh se u procijepu zbilje i spoznajnih vodilja.

Vidjeli smo s kakvom je baštinom »tuđmanovština« došla iz svoje vojne »ere«, a evo u kakvom se stanju našla u civilnoj, po osnutku Instituta u jesen 1961. Da spor oko prosudbi bitnih pitanja najnovije povijesti nije splasnio, nego se i dalje zaoštavao, pokazalo se najprije na Trećem kongresu jugoslavenskih historičara (u Ljubljani, prosinca 1961), a potom i u »Pregledu istorije SKJ«, te pogotovu u Terzićevoj knjizi o slomu Jugoslavije (1963).

U glavnom referatu na ljubljanskom Kongresu historičara, koji je podnio Petar Morača, jedan od glavnih autora i redaktora uz R. Čolakovića u pisanju historije SKJ, - iznijete su takve teze i ocjene o Hrvatskoj da se Vaso Bogdanov našao ponukanim da u Krležinu časopisu »Forum« upozori: »... od tih tvrdnja samo je jedan korak do onog zlonamjernog, klevetničkog, šovinstičkog, reakcionarnog generaliziranja da su svi Hrvati ustaše«⁵⁷.

Do tog je vremena takvih generaliziranja bilo već odavno, ali samo u emigrantskoj, ekstremnoj hrvatskoj i srpskoj literaturi. Iz oprečnih, ali za jedne i druge razumljivih razloga. U jugoslavenskoj se, publicističkoj, ali i historografskoj literaturi sustavno pripremao teren za takav korak, osobito mitom o jasenovačkim žrtvama. A Moračine teze bile su, dakako, odgovor druge strane na prošlogodišnju raspravu o Hrvatskoj. Dokaz ne samo da nije ustuknula već ih prenosi na širu javnu i znanstvenu tribinu.

Našavši se sučeljen sa starim protivnicima, samo sada u znatno izmijenjenim okolnostima, nastojao sam da za djelatnost Instituta stvorim što povoljnije uvjete okupljanjem, uz mlađe intelektualne kadrove, što većeg broja uglednijih revolucionarnih i marksistički zrelih kadrova. To, kao i moje prijateljevanje s Krležom, što je sve dovelo do oblikovanja jednog intelektualnog kruga kakvog u poratnim danima – po riječima samoga Krleže – nije bilo u Zagrebu⁵⁸, pobudilo je sumnje u nekim dogmatskim, ali i drugim nekrležijanskim glavama. Neki su u tome nazrijevali stvaranje od političkog vodstva, tj. CK, odveć osamostaljenog središta, koje bi moglo rađati neželjene probleme. To što su članovi Savjeta, ili kao suradnici Instituta bile aktivne i takve ličnosti kao što su generali Ivan Rukavina, Nikola Kajić i Jefto Šašić (koji se prihvatio članstva u Savjetu na moj prijedlog), pa dr. Pavle Gregorić, Veco Holjevac, Josip Cazi, Josip Brnčić, Šerif Šehović, uz A. Berus, J. Hrnčevića, K. Mrazovića, Milu Počuču, te mlađi partizanski intelektualni kadrovi kao Dušan Bilandžić, Vlado

⁵⁷ V. Bogdanov, O godini 1941. u Hrvatskoj (povodom Moračina referata na Kongresu historičara), *Forum*, I, 1962, 3, 397.

⁵⁸ O tom intelektualnom krugu pisao je nešto malo u svojim zapamćenjima i Ivan Šibl, *Sjećanja III: Poslijeratni dnevnik*, Zagreb, 1986, 147–9.

Stopar, Dragutin Šćukanec, i dr. već samo po sebi nije bilo dobro – zato što je bilo predobro – u prilikama kojekakvih kadrovskih aritmetika, što je meni bilo posve strano, jer sam zaokupljen znanstvenom problematikom bio daleko od svake političke primisli. Neki ljudi iz CK posebno su mi npr. zamjerali i to što je u Institutu surađivao i Vaso Bogdanov, iako je bio akademik a kao profesor i šef Katedre za noviju nacionalnu povijest, jer da je on već prije rata otpao od Partije zbog obrane Mačeka i HSS-a. Pritom su posve zanemarivali njegove tadanje dužnosti, a naročito činjenicu da je on jedan od rijetkih, koji, kao Srbin i marksist, ustraje na stajalištu obrane povijesne istine o položaju i držanju hrvatskog naroda.

U takvim je okolnostima »tuđmanovština« bivala sve nelagodnije ukliještена u procijepu onih proturječnih gibanja, što će, s jedne strane, doći do izražaja u afirmaciji prava na samoupravljanje i na nacionalnoj razini na 8. kongresu SKJ 1964, a s druge, u jačanju centralističko-dogmatskih tendencija, sve do njihova potiskivanja brijunskim plenumom 1966.

Institut je i po osobnom priznanju V. Bakarića (u razgovoru s I. Rukavinom)⁵⁹ dao znatan prilog (izravno i posebnim elaboratima) idejnoj pobjedi demokratsko-samoupravnih stremljenja i ispravnijeg tretiranja nacionalnog pitanja na 8. kongresu SKJ, koja su, međutim, ostala sputana suprotnom praksom.

Kako je »tuđmanovština« u okolnostima šezdesetih godina, upravo zbog svojih tradicija, a protivno svojoj volji, ubačena u različite političke igre pokazat će redom niz događaja.

Kad se 1963. pojavio »Pregled istorije SKJ«⁶⁰, što će reći povijest Partije, revolucije i socijalističke izgradnje, koji su, u redakciji R. Čolakovića, dr. D. Jankovića i P. Morače, napisali suradnici beogradskih instituta bez suradnje ikog iz Hrvatske, Institut je dobio zadaću da pripremi kritičke primjedbe i prijedloge za rad na drugom izdanju. U tu svrhu organiziran je simpozij na kome je sa svojim priložima sudjelovalo oko pedesetak znanstvenih suradnika⁶¹. Gotovo svi oni, kao i prisutni političari-revolucionari, iznijeli su veoma oštre zamjerke na račun sadržaja i duha *Pregleda*. U njemu su, naime, i odveć bile prisutne one iste tendencije kao i oko povijesti NOR-a u Hrvatskoj i na ljubljanskom Kongresu historičara. S »Pregledom« i zagrebačkim Simpozijem još je više zaoštren sukob u historiografiji. I Slovenci su bili jako nezadovoljni s »Pregledom«, ali su njima iz Beograda dali slobodne ruke da mogu u slovenskom prijevodu ispraviti, tj. izmijeniti sve što smatraju potrebnim, dok su gotovo sve primjedbe s hrvatske strane odbacivali kao neprihvatljive. Zbog toga

⁵⁹ Zabilješka autora iz razgovora s generalom armije I. Rukavinom.

⁶⁰ Pregled istorije SKJ. Redakcija R. Čolaković, dr. D. Janković, P. Morača, Beograd, 1963.

⁶¹ Materijal simpozija o »Pregledu istorije SKJ« i o problemima znanstvenoistraživačkog rada oko povijesti radničkog pokreta, revolucije i soc. izgradnje (12–14.12.1963), *Putovi revolucije*, Zagreb, II, 1964, 3–4, 5–416.

smo u Institutu – prema mom dogovoru s V. Bakarićem i M. Cvetkovićem – pripremili sažetak na Simpoziju raspravljanih spornih pitanja za internu raspravu u CK SKH⁶². U razgovoru smo se, naime, suglasili da sporna povijesna pitanja prelaze institutske okvire, da su odavno postala predmetom političkih proturječja na svim razinama, pa i u samim vrhovima SFRJ, očitujući se osobito kao razlike između beogradskih i zagrebačkih pogleda. Stoga smo smatrali potrebnim da na sastanku u CK SKH pretrasemo kako da ta pitanja dalje postavljamo, predmnijevajući da bi neka trebalo izdvojiti, da ih oni iz vodstva Hrvatske rasprave u jugoslavenskom vrhu, jer će se i drugo izdanje pripremiti u djelokrugu Komisije za historiju CK SKJ i njenog predsjednika R. Čolakovića koji nije pokazivao nimalo dobre volje za naše argumente.

Međutim, kad je (ožujka 1964) došlo do sastanka u CK SKH zbilo se nešto neočekivano za mene osobno i cijeli Institut. U sazvanom skupu sudjeluju – osim članova Komisije CK SKH za historiju – V. Bakarić i M. Cvetković, sekretar i org. sekretar CK SKH, zatim više članova Izvršnog komiteta CK SKH i nekoliko članova CK SKJ i CK SKH, te članovi Savjeta Instituta. Mjesto interne diskusije dočekala nas je – pred pozvanim R. Čolakovićem i novinarima – pismena izjava Anke Berus (predsjednice Historijske komisije), s kojom se odmah suglasio i Bakarić, da CK ne može dati podršku gledištima Instituta zbog »buržoasko-nacionalističkog skretanja u pristupu nacionalnom pitanju«⁶³.

Iznenaden i zapanjen takvim prepadom, odlučno sam se suprotstavio takvu postupku, kojim smo mjesto dogovorene interne rasprave suočeni sa »ždanovskim postanovljenjem«. Podržali su me ne samo onih nekoliko prisutnih članova Savjeta i suradnika Instituta, nego i većina prisutnih članova CK. Na večer, po završetku cjelodnevne rasprave, Neda Krmpotić iz »Vjesnika« upitala je Bakarića: »Drugarica Berus rekla mi je prije sastanka da objavimo njezinu i Tvoju uvodnu riječ, ali pošto je diskusija bila u potpuno suprotnom smislu – ne znam što da činim?« Bakarić joj je odgovorio: »Kad ne znaš onda i ne piši!« A potom ga je Marinko Grujić zapitao kad ga može primiti da pogleda njegov izvještaj za »Komunist«. Tako u »Vjesniku« nije izišla nikakva vijest, a »Komunist« je objavio u duhu »postanovljenja« velik napis Marinka Grujića »Buržoasko-nacionalističko skretanje u pristupu nacionalnom pitanju«, s podnaslovom »Uz proširenu sjednicu Komisije za historiju CK SKH«⁶⁴.

Poslije tog sastanka mene je upozorio Zvonko Brkić: »To je prvi put u dvadeset godina da se Bakariću netko na ovaj način suprotstavio, i da ostane u manjini u CK! To ti on nikada neće zaboraviti!« Bakarićev postupak obja-

⁶² IHRPH, primjedbe na »Pregled istorije SKJ«. Redakcija teksta: I. Babić, F. Bikar, D. Bilandžić, J. Buljan, Z. Čepo, I. Jelić, Z. Lisinski, V. Stopar, H. Šarinić, D. Šćukanec, I. Škiljan, F. Tuđman, Zagreb, februar 1964, 91. (šapirografirano).

⁶³ *Komunist*, 26. mart 1964, 4.

⁶⁴ Isto

šnjavao je složenim prilikama, posebno time što su u to vrijeme u beogradskom tisku na njegovu adresu upućivane prijetnje, da za takve ideje kakve on zastupa drugi leže u zatvoru, a da osim toga valja računati i s time, da dolazi sve više Rankovićevog vrijeme. A što se tiče držanja Anke Berus, podsjetio me je da me je prigodom mog dolaska u Institut upozorio da »to što je Anka Berus predsjednica Historijske komisije CK može i za mene i za Institut biti i najbolje i najgore«!

Tako mi je u ime hrvatske »principijelnosti« prilijepljena »nacionalistička« etiketa, što se dotada nisu usudili javno učiniti ni najzagriženiji pobornici terzićevskih shvaćanja. Tako je bio otvoren prolaz za sve one postupke prema meni do Šašićevog proglašenja »tuđmanovštine« »zločinstvom«.

Događaji, koji su slijedili, pokazuju kako pri tome nisu birana nikakva sredstva. Budući da u mojim radovima nisu mogli naći razloga da me otvoreno okrive za bilo šta, poslužiti će se svim drugim sredstvima i sustavno nastaviti do današnjeg dana.

S obzirom na to da su mnoga otvorena i prijemna pitanja u historiografiji imala svoga odraza i u udžbenicima i sljedstveno tome u nastavi povijesti na svim razinama, od pučkih škola do sveučilišta, organizatori seminara nastavnika povijesti SRH zamolili su me za uvodno izlaganje o tome. U prvi sam mah odbio, želeći izbjeći dalje produbljivanje sukoba, sada ne više samo s unitarističkim pogledima, nego i u odnosu na Bakarićeve tipično ideološke ocjene. Jer, one su, razumljivo, pobudile veliku znatiželju, ali izazvale i dalju pometnju u historiografskim i nastavnim redovima, stavivši se na stanovit način na stranu onih čija su gledišta bila neprihvatljiva za hrvatske povjesničare. Pristao sam tek na uporno inzistiranje organizatora (Zavoda za unapređenje školstva SRH i Povijesnog društva Hrvatske) da prisustvujem barem akademskoj raspravi o tome, kao i o drugim izlaganjima sveučilišnih profesora. Glavni je razlog ipak bio taj, što bi neprihvatanje poziva značilo podređivanje političkim ocjenama i bježanje s poprišta znanstvenog raspravljanja o makar kako osjetljivim pitanjima. Upravo zbog tih sam razloga za temu svojeg predavanja na splitskom seminaru (9. listopada 1964) uzeo najspornija pitanja: o uzrocima sloma Jugoslavije i o pretpostavkama razvitka NOB-a u Hrvatskoj⁶⁵. Predavanje je naišlo na takav prijem da sam dobio pozive da ga ponovim u mnogim gradovima (Varaždin, Osijek, Karlovac, Pula, Rijeka, Zadar, Dubrovnik, a javio se čak i Mostar), kako bi ga mogli čuti svi nastavnici povijesti, jer je u Splitu bio samo mali broj njih iz svih krajeva. Tim se pozivima, međutim, nisam mogao odazvati. Prvo, zato što bijah zaokupljen svojim radovima, a

⁶⁵ Tekst predavanja tiskan je pod naslovom: Raspre o uzrocima sloma monarhističke Jugoslavije i o pretpostavkama razvitka Narodno-oslobodilačke borbe u Hrvatskoj, *Kolo*, Zagreb, Matica hrvatska, VI(CXXVI), 1968, 8–9; te u knjizi Velike ideje i mali narodi, Zagreb 1969. i 1970; O samom seminaru u Splitu (od 5–10.10.1964) koji je održan u povodu 20-obljetnice Prve vlade SR Hrvatske i Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a, v. *Putovi revolucije*, Zagreb, III, 1965, 5, 283–4.

drugo zbog toga što je baš to poslužilo kao povod pokretanja nove hajke protiv mene. Predavanje sam ponovio jedino u Karlovcu (2. ožujka 1965), pošto su se prosvjetni radnici zajedno s predsjednikom grada (J. Boljkovcem), nakon što sam ih odbio, potrudili da me privole i prijateljskim uvjeravanjem Vece Holjevca.

Poslije predavanja u Splitu i u Karlovcu, Bakariću i CK SKH stigla su dva anonimna pisma u kojima je učinjen korak naprijed: osim za nacionalistička optužen sam i za šovinistička gledišta. Anonimna pisma bila su poduprijeta i »informacijom« Dokumentaciono-informativne službe Komiteta SKH Labin i Karlovac, da su moja stanovišta izazvala »različita tumačenja i reagiranja među prisutnima, a kasnije i na samom terenu«. I ta je informacija kao takva ostala također anonimna.

Nije me iznenadilo to da o meni misle tako oni koji svoja »crnorukaška« gledišta (»do istrage naše ili vaše«) ne iznose pod svojim imenom, ali sam bio krajnje ogorčen zbog toga što Bakarić i CK SKH mogu uzeti *anonimna pisma* kao razlog za formiranje partijske komisije CK koja će ispitati moju krivnju. Da je ta Komisija dobila važnu zadaću, vidi se već iz toga što joj je na čelo stavljen sam org. sekretar CK SKH M. Cvetković (članovi su joj bili još Josip Hrnčević, Bogdan Lasić i Frane Boko⁶⁶). Moje zgražanje nad takvim postupkom bilo je tako veliko, da sam htio dati ostavku i na dužnost direktora Instituta, i na članstvo u SK, i uopće se ne pojaviti pred Komisijom, smatrajući to ispod svakog ljudskog dostojanstva. I Krleža, i drugi bliski prijatelji uvjerali su me da bi im time samo olakšao posao, jer upravo baš to i žele postići. Tome su dodali: ta, i sam znaš odavno da se ne radi o tebi osobno, i o nama drugima kao pojedincima, već o mnogo dalekosežnijim stvarima!

To su razlozi da je »tuđmanovština« tada još ostala na istom poprištu.

Pošto je moje predavanje snimljeno na magnetofonsku vrpcu, predočio sam ga Komisiji da sama procijeni ima li ikakvih osnova za ovakve optužbe. Ipak, nisam siguran kakav bi bio konačan sud CK SKH i Bakarića, da tekst predavanja nisam dostavio generalu Gošnjaku, a i samom Titu. Osim toga, s obzirom na to da u izvještaju što ga je podnijela Komisija o razgovorima sa mnom »nije dana posve adekvatna interpretacija« mog znanstvenog rada, a »pogotovo nije vođeno računa o stanju u našoj historiografiji i o prilikama u kojima se odvijala moja djelatnost«, smatrao sam potrebnim da u posebnom pismu Izvršnom komitetu CK SKH iznesem svoje mišljenje, kako bi taj »mogao steći svestraniji uvid o cjelokupnoj problematici, i o mojim stavovima o različitim otvorenim pitanjima«⁶⁷.

Radi boljeg predočenja prilika, a i mojeg duhovnog raspoloženja, moram navesti da mi je na nacrt pisma Krleža dao primjedbe kojima je smirivao moju

⁶⁶ Ako me pamćenje ne vara Frane Boko bio je tada Cvetkovićev šef Kabineta.

⁶⁷ Rukopis pisma Izvršnom komitetu CK SKH od 22. srpnja 1965. u arhivi autora.

ogorčenost, predlažući mi dopune za činjenično pobijanje izvještaja Komisije. Tako npr. u svezi tobožnjeg »podvajanja među prisutnima i na terenu«, Krleža veli: »trebalo bi istaknuti, da se u ovom elaboratu za *podvajanje* iznose samo dva anonimna pisma! Osim toga, da nije bilo nikakvog *podvajanja*, nego obratno, da je kompaktna većina prisutnih primila moje izlaganje kao stvarno i logično, na temelju analize fakata, pa prema tome citati iz anonimnih pisama ne mogu poslužiti kao argument kontra«. A mjesto polemičkog tona i načelnog odbijanja optužbe što »anticipira zaključke«, kao stari polemički lisac, Krleža mi predlaže: »...i zato mislim da bi bilo oportuno, više od toga, logično, da se eventualna analiza mojih tekstova, ukoliko po mišljenju Komisije sadržava u sebi neke *nacionalističke priklone*, ispita od reda do reda i da se naučnom akribijom (po mogućnosti) utvrdi da su moji takozvani *nacionalistički prikloni* samo negacija očito tendencioznih i u svakom pogledu destruktivnih neistina, kada se jednostavno tvrdi da je čitav hrvatski narod bio ustaški raspoložen, itd., itd.«⁶⁸.

Ne toliko radi sebe, koliko zbog zabrinutosti za sudbinu Instituta, pismo IK CK SKH završio sam riječima:

»Na kraju, smatram za potrebno da spomenem, da sam se baš zbog posebno složenih prilika, u kojima se još uvijek odvija rad marksista – naučnih radnika i Instituta (zbog zaostajanja društvenih, a među njima i povijesnih nauka i otpora hegemonističko-unitarističkih i reakcionarno-nacionalističkih shvaćanja) stalno zalagao za organiziranu suradnju sa organima CK SKH radi usmjeravanja programa i razvitka Instituta, kao dosljedno marksističke, naučne ustanove, i da su u tom pravcu jednodušno angažirani organi upravljanja, organizacija SK i čitav naučno-stručni kolektiv Instituta, u kome, uz tridesetak starijih komunista, politički zrelih ljudi, ima i oko osamdeset mladih znanstvenih i stručnih radnika«⁶⁹.

Dakako, nikakvog ispitivanja »od reda do reda« mojih znanstvenih pogleda, kao uostalom ni ikakve znanstveno-stručne rasprave u javnosti o mojim radovima, nije bilo, ali odnosi snaga u političkom hrvanju iza kulisa bili su, ipak, takvi da me se nije moglo ukloniti. I to unatoč tome što akcija pomoću anonimnih pisama i partijsko-komisijskog ocjenjivanja moje znanstveno-političke »podobnosti« nije bila jedina, u ono doba, da se onemoguću »tuđmanovština«.

U povijesti će, vjerojatno, ostati jedan od rijetkih primjera način na koji je spriječen moj izbor za dopisnog člana JAZU. Inicijativa za izbor potekla je 1964. god., ne znam da li od samog Krleže, ali svakako od ljudi pretežito iz krležijanskog intelektualnog kruga u Akademiji (V. Bogdanov, P. Šegedin, M. Matković, I. Frangeš, K. Hegedušić, Lj. Babić, A. Augustinčić, V. Ra-

⁶⁸ Pismene primjedbe Krleže u mojoj arhivi.

⁶⁹ V. bilješku 67.

dauš, E. Šinko, G. Krklec, D. Ivanišević, I. Dončević, i dr.) s kojima sam bio u uredništvu časopisa JAZU »Forum«, od njegova osnutka, ili se pak prisnije poznavao iz radne suradnje i intelektualnog, pa i prijateljskog druženja⁷⁰. Formalan prijedlog za izbor dopisnog člana JAZU u radnom sastavu njenog Prvog odjela (za društvene znanosti) potpisali su akademici Vaso Bogdanov i Ferdo Čulinović, a tajnik tog odjela akademik I. Krbek zamolio me je da ga pismeno obavijestim da li prihvaćam izbor za koji postoji puna suglasnost u odjelu i u Predsjedništvu Akademije⁷¹. U onom dijelu procedure što se oko izbora obavlja izvan Akademije sudjelovao je, osim njenog predsjednika Grge Novaka, i sam Krleža, smatrajući to potrebnim s obzirom i na moj »sukob s Bakarićem«, te njegovu (Bakarićevu) zainteresiranost za JAZU. Bakarićev odgovor bio je: »Nemamo ništa protiv Tuđmanova izbora; drugo su naše raspre o partijskoj historiji, a drugo njegova opća znanstvena djelatnost«. Međutim dan uoči izborne konferencije predsjednika JAZU nazvao je šef Kabineta potpredsjednika Republike Aleksandra Rankovića, te mu u njegovo ime saopćio da mora izostaviti moj izbor. G. Novak mu je odgovorio da je to nemoguće, da on tu ne može ništa učiniti, jer je potpuno završena sva procedura: na Prvom odjelu jednoglasno izabran tajnim glasanjem, a na svim drugim postoji opća suglasnost, pa je povelja već napisana i radi se još samo o proglašenju izbora, koje je stavljeno na dnevni red... G. Novak se nad tim – kako je rekao u povijesti JAZU još nezabilježenim – zahtjevom toliko uzbudio da je dobio srčani napadaj. Zamolio je V. Bogdanova da izvesti Krležu i razjasni što se to zbiva. Sat-dva nakon toga bio sam pozvan kod predsjednika Sabora I. Krajačića. Pozvavši se na druga Marka, rekao mi je da se moj izbor ne može provesti dok se ne završi rad Komisije CK, zatraživši od mene da napišem pismo Akademiji kojim sam odustajem. Ako to ne učinim – ne mogu više ostati u Institutu. U prvi sam mah razgnjevljen odbio, ali sam se onda pokolebao: stanovite njegove aluzije navele su me na zaključak, da možda, ipak, govori više kao Titov sljedbenik i prijatelj negoli po dugogodišnjoj resornoj povezanosti s Rankovićem. Osim toga, razmišljao sam, zar nisam skinuo generalske epolete, jer mi nije bilo do časti i zvanja nego do znanstvenog rada, a sada bih, možda, zbog ovog izbora bio u tome onemogućen. A što se tiče samog znanstvenog zvanja, ionako sam već imao dovršen rad za disertaciju.

Tako sam predsjedniku Akademije napisao pismo kojim ga molim da saopći skupštini da se moj izbor odloži, pošto sam tobože saznao da prigodom

⁷⁰ Među većim brojem sveučilišnih profesora i neki članovi JAZU bili su stalni ili povremeni suradnici Instituta. A moja suradnja nije se ograničavala samo na časopis JAZU *Forum*; tiskan mi je veći rad u Zborniku radova JAZU, Jugoslavenski odbor u Londonu: U povodu 50-godišnjice osnivanja, Zagreb, 1966; na skupu u organizaciji JAZU, zagrebačkog Sveučilišta i Savjeta za znanstveni rad SRH imao sam uvodno izlaganje: O stanju i osnovnim problemima institucionalnog razvitka društvenih znanosti u Hrvatskoj, *Telegram*, Zagreb, ožujak 1964; i dr.

⁷¹ Kopija prijedloga akademika V. Bogdanova i F. Čulinovića i moj odgovor akademiku I. Krbku – u mojoj arhivi.

mog jednoglasnog tajnog izbora u odjelu nije bilo formalnog kvoruma⁷².

Izbor je i neformalno ostao »odložen«... A ostat će, jamačno, svojevrstnim svjedočanstvom povijesnih prilika i političkih igara, i s ljudima, i s najvišim znanstvenim institucijama. A i uloge pojedinih ličnosti u njima, koje kao što vidjesmo, bijahu, i unutar jednostranačnosti, također, raznoslojno – višeznačne. Osim toga, ovaj čin sprečavanja mog ulaska u Akademiju, na tako bezobzirno grub način, nije bio, dakako, i opet uperen samo protiv mene osobno. Svrha mu je bila spriječiti učvršćenje »tuđmanovštine« i na Akademijinu tlu, gdje se ona najavljivala, jamačno, ne već samo u mojim priložima. Uz to, ili točnije prije svega, taj čin bio je izravno uperen i protiv samog Krleža, koji je u svakom pogledu osobno stajao iza mog izbora. Nije se htjelo dopustiti da njegov krug i tim izborom dobije još izrazitiju pretegu i na tom području, dotično da se staroj krležijanskoj herezi dopusti pomlađivanje novim sokovima... U tom smislu ocijenio je taj postupak i sam Krleža. Čak se bavio mišlju da povuče veoma radikalne konzekvencije, ne tek osobne naravi, u odnosu na Akademiju. No, za takvo njegovo razmišljanje, moj slučaj bio je samo jedan, iako, s obzirom na svu težinu, očitiji razlog, pa to izlazi iz okvira ovog razmatranja. Tek mi je pripomenuti da sam ja tada njega podsjećao na potrebu krajnje razboritosti svakog koraka baš s obzirom na ciljnost takvih činidbi...

Već kod pisanja pisma o »dobrovoljnom« odustajanju od izbora za člana JAZU – razjasnila mi se veza između anonimnih pisama i sprečavanja mog ulaska u taj najugledniji i po povijesnoj tradiciji najsamoupravniji hram kulture i znanosti. Tek kasnije doznat ću da se pokušalo onemogućiti da dobijem i doktorat povijesnih znanosti! M. Cvetković, u svojstvu org. sekretara CK SKH, priopćio mi je, kao dokaz principijelnosti prema meni, da su na takav pokušaj odgovorili da se neka drže zakonskih propisa.

Uz ovo pripomenuti mi je, da su u hajci na »tuđmanovštinu« od tih dana do danas, njenim pokretačima svoje ime na uslugu stavili samo nekolicina njih iz kulturno-znanstvenog života, dok je naprotiv velik broj spomenutih i drugih na razne načine dao znati da su ostali kod svojih prijašnjih stanovišta, usprkos svemu...

Budući da su se u mojem institutskom razdoblju, jamačno, slučajile sve one pretpostavke što će dovesti do stanja u kojem će, čak i raznorodne, šašičevske prikaze moći risati svoju sablaznu, fantazmagoričnu nakazu (»ere«) »tuđmanovštine« – nužno je, uz već rečeno – navesti i preostale njene bitne događajne sastavnice, što su joj konačno odredile i značaj i značenje. Radi objektivne prosudbe, što ga je u spletu zbiljnosti stvarno imala, nasuprot privida i izlika, što joj se zloslutno pridaju i pripisuju.

⁷² Kopija pisma Predsjedniku JAZU, akademiku Grgi Novaku, od 23. lipnja 1965. u mojoj arhivi, a original bi morao biti u JAZU.

Pojava Terzićeve knjige o slomu Kraljevine Jugoslavije u aprilskom ratu⁷³, izazvala je u hrvatskoj javnosti, u političkim i u stručno-povjesničkim krugovima, tako veliko nezadovoljstvo da mi je od predsjednika Komisije za historiju CK SKH (A. Berus) zamjereno što Institut nije odmah na nju kritički reagirao. Obrazložio sam da to nismo učinili zbog dva razloga. Bili smo zaokupljeni simpozijumom o »Pregledu istorije SKJ«. A to je za nas bilo od veće važnosti, jer je – pored faktografskih manjkavosti – sadržavao i sa znanstvenog i marksističkog stajališta neprihvatljive ocjene, o kojima je trebalo raspravljati prije daljeg rada na pripremi njegova drugog izdanja. Osim toga, Terzićev se rad svrstavao više u publicističku negoli u povijesno-znanstvenu literaturu. A kako je, zapravo, izražavao bivše, službeno-jugoslavenske, a ne marksističke, poglede na suvremenu povijest, to sam držao da je za nas glavni problem rasprava o onim sličnim i istobitnim shvaćanjima što se javljaju čak i u partijskoj historiografiji pod zaštitnim znakom marksizma, a i u mnogim znanstvenim radovima⁷⁴. Zbog tih razloga nisam ni osobno posebno pisao o Terzićevoj knjizi, već sam sudjelovao kao recenzent kritičkih priloga što su ih pripremili suradnici Instituta (Šerif Šehović, Dragutin Šćukanec, Stjepan Ščetarić, Fikreta Butić i Ivan Jelić) u stručnim časopisima i u dnevnim listovima⁷⁵. Dodatan razlog bio je i u tome da bi pobornici terzićevskih shvaćanja vidjeli, da njihova kritika iz Hrvatske ne dolazi samo zbog Tuđmana. Osim suradnika moga Instituta, kritički je o Terzićevoj knjizi – koliko mi je poznato – pisano jedino još u glasilu JNA, tjedniku »Narodna armija«, i to nakon temeljite analize od za to pozvanih stručnjaka u Saveznom sekretarijatu narodne obrane. Tim negativnim ocjenama osujećeno je (tada) publiciranje već pripremljenog drugog izdanja Terzićeve knjige. Kako je u raspravi u krugu članova Savjeta Instituta i CK SKH, sve do Bakarića, bilo i ozbiljnih prijedloga da se zatraži zabrana

⁷³ V. Terzić, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, Titograd, 1963.

⁷⁴ O tome u »Podsjetniku o kontroverzama u historiografiji« što sam ga pripremio za raspravu u Ideološkoj komisiji CK SKH, kao i u dva elaborata Instituta »O nekim negativnim tendencijama u jednom dijelu jugoslavenske historiografije« za potrebe CK SKH pred 8. kongres SKJ, 1964. i 5. kongres SKH, 1965.

⁷⁵ D. Šćukanec, Povodom knjige V. Terzića: *Jugoslavija u aprilskom ratu*, *Socijalizam*, 10, 1964; S. Ščetarić, i sur., O političkim i vojnim uzrocima sloma Jugoslavije; F. Butić – I. Jelić, O takozvanom ustaškom ustanku u Hrvatskoj 1941; *Putovi revolucije*, Zagreb, II, 1964, 3–4, 491–520. O aktualnosti problema Terzićeve knjige svjedoči i to da je njen prikaz iz pera Šerifa Šehovića (predratnog publiciste, člana ZAVNOH-a, jug. ambasadora, a tada mog suradnika iz Instituta), zagrebački *Vjesnik* objavio kao podlistak na dvije stranice pod naslovom: *Traganje za krivcima i međunaslovima: O metodi istraživanja istine; Stav prema nacionalnom pitanju; Separatizam i pravo samoodređenja; Teza o ustanku u Hrvatskoj kao uzroku aprilskog sloma; Čemu to služi; Iluzija o mogućnosti spasavanja monarhističke Jugoslavije*; i dr. Uz opširan tekst date su i bilješke. *Vjesnik*, Zagreb, XXV, 6263, 26. srpnja 1964, 6–7.

Bio je to prosudbeno povijesno-politički najradikalniji tekst koji je prije tiskanja direktor *Vjesnika* Božo Novak nosio V. Bakariću. Sam Bakarić rekao je Š. Šehoviću: »Pročitao sam, čestitam, ali nemoj nikome govoriti da sam ga čitao prije tiskanja!« Prilog o prilikama u kojima je bilo raditi nama u Institutu, ali i Bakariću!! Ali, također, i prilog o svima nama koji smo sudjelovali u stvaranju ovakvih prilika!

Terzićeve knjige, zastupao sam mišljenje da bi to bilo pogrešno. Jer, obrazlagao sam, problem nije u Terziću, nego u recidivima prošlosti, tj. u povijesnim izvorima i u uzrocima održavanja takvih tendencija koje u iskrivljenom ogledalu prikazuju ne samo povijest hrvatskog naroda u cjelini nego i samu KPH, u kojoj su, tobože, oduvijek »vršili svoj utjecaj pritajeni neprijatelji«⁷⁶, i koja se okrivljuje čak i za separatizam⁷⁷. A to se ne može nadvladati nikakvim zabranama, već jedino otvorenom, načelnom raspravom o svim spornim pitanjima.

O tome kakva sam gledišta zastupao, ili zašto sam se u svojoj činidbi i u teorijskom pristupu zauzimao, može se zaključiti iz mog priloga pripremama 5. kongresa SKH, na početku 1965 (a i prosuditi o njima u svjetlu novih spoznaja od tada do danas):

Dinamičan proces socijalističkog razvitka u našoj zemlji prate mnogi problemi i protivrječnosti. Na 8. kongresu SKJ svestrano, i prvenstveno kritički, razmatrani su svi bitni problemi koji postoje na današnjem nivou razvitka socijalističkih društvenih odnosa, socijalističke demokracije i socijalističkog humanizma i posebno međunacionalnih odnosa u našoj zemlji...

... recidivi prošlosti što još uvijek žive u našoj socijalističkoj sadašnjosti, nisu jedini a danas ni najvažniji izvori hegemonističko-unitarističkih i nacionalističkih tendencija, oni su i po riječima druga Tita u našoj stvarnosti. Zbog toga pitanje nacionalističkih deformacija treba odlučno postavljati i trezveno razmatrati a ne »logikom noja« izbjegavati, »ne zbog toga što bi nacionalno pitanje kod nas predstavljalo problem koji u principu nije riješen«, već zato što se u životu javljaju novi problemi...

Posljednjih nekoliko godina povijesno-znanstvena istraživanja povijesti naroda Jugoslavije, naročito istraživanja novije povijesti, ušla su u dinamičniju fazu razvitka. Frekvencija pojavljivanja povijesnih djela sve je veća. Nivo i kvalitet te historijske literature s obzirom na metodologiju, argumentiranost teza koje izlaže, primjenu tzv. naučnog aparata itd. značajno je porastao. Istovremeno, međutim, naša historiografija još se nije oslobodila od najrazličitijih negativnih pojava, na njenom području još se uvijek zadržavaju stare slabosti, koje se ogledaju u senzacionalističko-publicističkoj, subjektivističkoj i romantičarskoj interpretaciji čak i zbivanja iz samog NOR-a i revolucije. Te se pojave javljaju u najrazličitijim oblicima, u pritajenijem ili otvorenijem vidu. Nacionalistički ili hegemonističko-unitaristički intonirane interpretacije u najnovijoj historijskoj literaturi odnose se na cijelu povijesnu materiju s posebno jakim akcentom na najnoviju povijest naroda Jugoslavije. Naročito osjetljive implikacije imaju povijesno neistinite ili poluistinite i tendenciozne interpretacije pojedinih pojava, ličnosti itd. iz povijesti NOB-e i socijalističke revolucije naroda

⁷⁶ P. Morača, Priručnik za istoriju SKJ, Beograd, Rad, 1958, 107.

⁷⁷ J. Marjanović, Prilog izučavanju jugoslovenstva u ustanku 1941 (referat na Kongresu historičara u Ljubljani 1961), JIČ, Beograd, 1962, 1, 43.

Hrvatske i Jugoslavije. Osnovna tendencija tih nenaučnih, deformiranih povijesnih interpretacija jeste dokazati pod svaku cijenu nekakav primat nacionalne povijesti jednog naroda nad nacionalnom poviješću drugih naroda. To podjednako vrijedi za područje političke i kulturne povijesti. Nacionalističke i hegemonističke tendencije, posebno su štetne kad se javljaju u ocjenama o povijesnim zbivanjima najnovijeg doba, prvog i drugog svjetskog rata, naročito NOB-e i revolucije. Nisu rijetke pojave da se pomoću nekritičkog preuveličavanja ili zlonamjernog minoriziranja nastoji pokazati da je udio, doprinos jedne nacije bio veći, odnosno manji od doprinosa drugih nacija.

Većinu nezdravih i štetnih nacionalističkih skretanja pokreće sistem stalnog međunacionalnog provociranja zbog stvarne ili prividne neravnopravnosti ili međusobnog nadmetanja, što živi još iz prošlosti, a i danas automatski djeluje gotovo mehaničkom zakonitošću na tlu naših objektivnih slabosti. Od tih pojava nisu imuni ni članovi SK... Pojave nacionalističkih deformacija treba permanentno, odlučno, principijelno, dosljedno s marksističkih pozicija suzbijati. Oportunističko špekulantstvo i pasivizacija kritičkog duha jednako su štetne pojave, kao i same subjektivističke deformacije, koje treba neutralizirati ne samo principijelnom kritikom, nego i otklanjanjem onih materijalnih činioca što su im uzrokom. Dosljedna borba za naučnu istinu u historiografiji najbolje je sredstvo borbe protiv deformacija na tom području. Historiografija se *per definitionem* mora prošlosti i sadašnjosti obraćati naučno, tj. znanstvenom metodom istraživanja povijesne istine i zato je najprikladnije sredstvo za suzbijanje različitih nacionalističkih i integralističko-hegemonističkih izvrtanja povijesne istine – ulaganje napora u razvoj naučno-istraživačkog rada u našim naučnim institutima, na sveučilištu i u akademijama.

... Velik broj važnih teoretsko-metodoloških pitanja povijesnog istraživanja još uvijek je otvoren i u okviru opće marksističke literature kontroverzan problem... Za velik dio historiografskog istraživanja karakterističan je ili građanski historicizam i romantizam, ili mehanički pozitivizam, a ponajčešće nezreo subjektivizam i sl.

Jedan dio naše historiografije još uvijek je suviše orijentiran na ranija razdoblja nacionalne povijesti naroda Hrvatske i Jugoslavije. Bježanje u stariju historiju, karakteristično za historiografiju u monarhističkoj Jugoslaviji, koja se pretežno bavila hrvatskim kraljevima i srpskim carevima, urotom Zrinsko-Frankopanskom, srpskim ustanicima i ilirskim pokretom, došavši do borbe protiv khuenovske diktature, još je uvijek prisutno, sakrivajući se iza teorije o potrebi historijske distance.

Romantičarski pristup historijskim zbivanjima još uvijek je čvrsto ukorijenjen u našoj suvremenoj historiografiji, a ogleda se u načinu istraživanja i načinu obrade i samog radničkog pokreta, NOB-e i socijalističke revolucije. Nacionalni romantizam dolazi do punog izražaja u slučajevima kad se gubi iz vida društveno-politička (klasna i nacionalna, unutarnja i međunarodna) uvjetovanost propasti buržoaske Jugoslavije i razvitka NOB-e i socijalističke revolucije,

pa se te pojave objašnjavaju pretežno samo subjektivnim momentima, kao što su izdaja vladajućih buržoaskih krugova, političkom zrelošću KPJ, slobodarskim osobinama i spremnošću naših naroda da se dignu na masovni ustanak, itd. sve do borbe za primat pojedinih naroda u »ustanku«, ili u ovom ili onom pitanju. Takav način diskreditira se u očima pojedinih jugoslavenskih naroda, a potpuno je deplasiran u međunarodnim relacijama, kompromitantan po naš prilog naučnoj interpretaciji, kako historije i teorije socijalističke revolucije naših naroda, tako i svjetskih zbivanja.

Za pozitivističko stajalište tipično je da uzima činjenice pojedinačno ili kao mehanički skup, izolirano od cjeline povijesnih zbivanja, te nemoć da naučno sagleda uzročnu povezanost pojava i međusobnu uvjetovanost povijesnih događanja.

Subjektivistička gledišta, ne uočavajući bit društvenih i revolucionarnih procesa, spremna su da donose »historijske« ocjene na temelju efemernih manifestacija, ili pak da generaliziraju parcijalna, subjektivna, površna iskustva na druge krajeve i zemlje, odnosno da tako stvorene sudove, ili jednom done-sene političke ocjene nekih foruma, jednostavno proglasi historijskim istinama, iz pragmatističkih razloga zbog opravdanja događanja iz prošlosti ili fundiranja suvremenih tendencija.

Vrlo su česti slučajevi senzacionalističkog odnosa prema povijesnoj materiji, naročito u našoj žurnalistici, gdje se ne teži toliko za povijesnom istinom koliko za »uzbudljivim efektima«. »Historijski šund« kao rezultat ekstremnog senzacionalističkog odnosa prema povijesti još se uvijek održava, a svoju popularnost ima da zahvali nerazumijevanju njegovih štetnih implikacija. Načelno, i za popularnu povijesnu literaturu moraju važiti isti kriteriji znanstvenosti, koji vrijede i za znanstveno-povijesnu literaturu, jer je »historijski šund« neobično štetan, upravo stoga što računa s recidivima i oživljavanjem hegemonističkog i nacionalističkog sljepila.

Odnos društvenih znanosti i politike jedan je od onih »vječno« aktualnih pitanja. U našim današnjim, socijalističkim društvenim uvjetima, njihov odnos načelno je bitno izmijenjen. Ipak, u krilu samih društvenih znanosti, uključujući tu i povijesnu znanost, po inerciji još uvijek živi tzv. politički oportunitet. U redovina nekih naših historičara evidentno interferiraju prakticističko-politički sa znanstvenim motivima. Kao da još uvijek povijesna znanost ima svojevrstni kompleks prema politici. Taj »politički kompleks« kod pojedinih predstavnika povijesne nauke stvara klimu koja pogoduje razmahivanju »špekulantskog duha« – ovo se smije, ovo ne smije, stvara se čitav jedan sistem tabu-tema i slično dok bi za našu suvremenu historiografiju jedino »oportuna« urebala biti odlučna i dosljedna orijentacija na istraživanje stvarne povijesne istine.

Posebnu grupu negativnih pojava u našoj historiografiji tvore ona neznanstvena povijesna djela, koja u našoj javnosti djeluju autoritetom ustanove koja ih je izdala. Serviranje tobožnje istine, ili poluistine, kao faktičke povijesne istine, s jedne strane, degradira opći nivo naše historiografije, a s druge, stvara

pogodne uvjete i klimu za množenje neznanstvene historijske literature i svega što nije ni na sadašnjem nivou razvitka naše povijesne nauke.

Historiografiji bi u našem socijalističkom društvu trebalo osigurati ono mjesto, koje je primjereno njezinoj općoj društvenoj relevantnosti, budući da je povijest jedna od najbitnijih komponenata u razvitku čovjeka i naroda. Zbog toga, ona ima posebno značenje u vezi s odgojem omladine na našim školama i na sveučilištima⁷⁸.

Budući da sam već odavno došao do spoznaje da se problem međunarodnih odnosa u SFRJ, a i u svijetu, zamagljuje klasno-ideologijskim tumačenjima, ili pak izbjegava, kako već rekoh »nojevskom logikom« – to sam tražio i druge djelotvornije putove i načine njegova znanstvena osvjetljivanja. U tu svrhu, u tijeku 1963–1964. godine, u susretima sa znanstvenicima iz srednjih Instituta (a i sa sveučilištima) u Varšavi i Krakovu, Pragu i Bratislavi, Rimu i Milanu, postigao sam dogovor o održavanju jednog međunarodnog simpozija. Svi su bili oduševljeni idejom, smatrajući da smo mi najpozvaniji za njegovu organizaciju, zbog toga što je nacionalno pitanje bilo stožerno i za pobjedu revolucije u Jugoslaviji, i za njeno suprotstavljanje Staljinu.

Iz tih razgovora vrijedno je približiti ponešto. Tako je direktor Gramscijevog Instituta iz Rima, Franco Ferri, izjavio da su mnogo očekivali od povijesne obrade revolucije u Jugoslaviji, ali su ostali duboko razočarani »Pregledom istorije SKJ«, koji je teoretski daleko ispod povijesnog značenja jugoslavenske revolucije, pa ih raduje da zagrebački Institut otvara rasprave o bitnim pitanjima. Slično je mišljenje izrazio i profesor Milanskog Sveučilišta Franco Catalano. Gustav Husak, tada suradnik Povijesnog instituta Slovačke akademije, bio je zaokupljen (usporedbenom) činjenicom da i najnapredniji, antidogmatski češki marksisti nemaju ništa više sluha za rješenje slovačkog pitanja negoli okorjeli staljinisti...

Prvotna je zamisao bila da sadržaj simpozija bude MARKSIZAM I NACIONALNO PITANJE, ali smo se lako suglasili da ga valja postaviti šire: NACIONALNO PITANJE U SUVREMENOM SVIJETU u svjetlosti teorije i prakse socijalističkih i drugih pokreta.

U nacrtu simpozija što sam ga dovršio prosinca 1964, kao cilj je postavljen: dobiti što veći broj rasprava i priloga o postanku i razvitku nacija i evoluciji povijesnih, filozofskih i znanstvenih teorija o nacionalnom pitanju do naših dana, u težnji da se svestrano osvijetli razvoj marksističkih teorija, i posebno sadašnjih gledanja na ulogu nacije u suvremenom svijetu.

U I. sekciji predviđeno je razmatranje tema o nastajanju i razvitku nacija i teorija o nacionalnom pitanju do građansko-demokratskih revolucija (o

⁷⁸ Svoj prilog »Neki problemi historiografije« pripremio sam (ožujka 1965) na izričito traženje tajnika Ideološke komisije CK SKH (koje sam bio i član) Jakova Katušića, kao materijal za 5. kongres SKH. Uzgred: J. Katušić bio je jedan od najpromišljenijih ljudi u aparatu CK SKH, koji se iskreno trudio da doprinese rješavanju problema s dosljedno marksističkih, nedogmatskih, stajališta. Nažalost, taj je plemenit čovjek u svom sizifovskom naporu psihički podlegao...

pojmu i razvitku nacija; nacija i država; klasa, religija i nacija; etničke, rasne, geografske, društveno-političke odrednice nacije; način rješavanja).

Teme II. sekcije: teorija i praksa rješavanja nacionalnog pitanja u periodu socijalističkih revolucija i nacionalnooslobodilačkih pokreta (od prvih socijalističkih teorija, preko marksizma i lenjinizma, do staljinizma i titoizma, dotično do teorija i prakse rješavanja nacionalnog pitanja u razdoblju drugog svjetskog rata, i poslije njega, u Jugoslaviji i drugim zemljama Azije i Afrike).

Teme III. sekcije obuhvatile bi sve probleme teorije i prakse nacionalnog pitanja u suvremenom svijetu (o samoodređenju i stvaranju nacionalnih država, do međunacionalnih, regionalnih i blokovskih integracija, dotično o nacionalizmu i internacionalizmu u sve većoj univerzalnosti svijeta, ali i sve većem broju samostalnih nacionalnih subjekata u okviru OUN).

Poziv na simpozij bio bi upućen svim onim znanstvenim i javnim radnicima i institucijama u zemlji i inozemstvu koji su se dosada bavili tim pitanjima, ili za koje se smatra da mogu dati prilog marksističkoj teoriji i znanstvenoj interpretaciji nacionalnog pitanja.

Simpozij se imao održati u svibnju (ili u rujnu) 1966⁷⁹.

Moglo se pretpostaviti da bi interes za takav simpozij bio veoma velik, i da bismo za tiskanje njegovih materijala našli nakladnika u više stranih zemalja.

Za takav sam zamašan program morao, razumije se, dobiti suglasnost ne samo Savjeta Instituta nego i najviših političkih čimbenika. Bakarić mi je u dva razgovora (1964) dao načelnu suglasnost. Štoviše, pridružio se sudu o potrebi i svrhovitosti takvog simpozija. Kad sam mu, međutim (siječanj 1965) poslao nacrt programa, obavijestivši ga da sam poslije njegove načelne suglasnosti, javio »institutima u Poljskoj, ČSSR i Italiji« da »prihvaćamo ideju o organizaciji simpozija«, predloživši i njemu da sudjeluje, u formi koju bi mogao odrediti nakon što se upozna s odzivom i priložima drugih sudionika⁸⁰ – nisam dobio odgovor. Za mene je ostalo tajnom da li je to bilo zbog moga dezavuiranja, i pred inozemnim sugovornicima, ili zato što je, možda, ustuknuo pred sadržajem i možebitnim sudionicima simpozija, jer se u prvotnim razgovorima zanimao tko bi sve mogao doći.

U takvim okolnostima, kad se već postavljalo pitanje čak i moga opstanka u Institutu, razumije se da sam morao odustati od same ideje simpozija.

Tako je »tuđmanovština«, naravno, na radost svih njenih ondašnjih i današnjih protivnika, bila spriječena da oživotvori jedan od svojih najzamašnijih »nacionalističkih« projekata, u koji htjede uvući slične si »neprijatelje« revolu-

⁷⁹ Nacrt programa za simpozij: Nacionalno pitanje u suvremenom svijetu, ili Marksizam i nacionalno pitanje, od 22.12.1964. – u posjedu autora.

⁸⁰ Kopija moga pisma dr. V. Bakariću, sekretaru CK SKH od 19.01.1965. u mojoj arhivi.

cije od Baltičkog do Sredozemnog mora. Sputavana na kolektivno-institucionalnoj i internacionalnoj osnovi, sve više je ograničavana na individualno područje.

Zbog okolnosti u kojima sam se našao, prihvatio sam prijedlog prijatelja (profesora V.B. i akademika M.M.) da rukopis što sam ga pripremio za tisak dovršim kao disertaciju i prijavim za doktorat. Nisam se prije odlučivao na to, naročito stoga što nisam smatrao potrebnim s obzirom da sam već imao iza sebe i generalsku (povijesno-teorijsku) radnju⁸¹, a i habilitacijom sam već bio izabran za izvanrednog profesora za suvremenu povijest na Fakultetu političkih nauka. A prijedlogu sam se priklonio među inim, prije svega zato, što mi je to davalo mogućnost da na najvišoj znanstvenoj razini raspravim najbitnija sporna pitanja. Zbog toga iz materije, kojom sam se već puno desetljeće neprekidno i napregnuto bavio, nisam uzeo neko uže, monografsko pitanje, što bi mi bilo jednostavnije. Nimalo slučajno odlučih se za: »*Uzroci krize monarhističke Jugoslavije od ujedinjenja 1918. do sloma 1941*«⁸². Odavno sam već, naime, došao do čvrste spoznaje da najveći dio postojećih proturječnosti, ne samo historiografskih nego i društveno-političkih, proizlazi iz različitih pogleda na 1918. i 1941, te sudbinske prekretnice u povijesti južnoslavenskih naroda. Bez razumijevanja njihove uvjetovanosti, i njihova posebnog značenja za svaki pojedini narod, ne može biti ispravna tumačenja ni NOR-a ni revolucije, ni shvaćanja bitnih problema međunacionalnih odnosa u SFRJ. Tim sam se pitanjima bavio već u spomenutim mojim radovima, a izravno i u posebnim prilogima: »Slom monarhističke Jugoslavije i društveno-politički izvori socijalističke revolucije«, već 1959. g.⁸³, te u »Uvodu u historiju socijalističke Jugoslavije«, što sam ga u nastavcima objavljivao u »Forumu« 1963–1964. g.⁸⁴

Obranjenu disertaciju preuzela je za tisak iste (1965) godine nakladna kuća koja je već prije izdala moju knjigu o Jugoslaviji, sklopivši sa mnom ugovor nakon što je provela normalan recenzijski postupak. Kad je rukopis već bio prošao - na početku 1966. - sve uobičajene tehničke pripreme, zaustavljeno je njegovo tiskanje. Ne znam na čiji poticaj ili zahtjev, o njemu je M. Gruić, kao sekretar gradskog komiteta, išao raspravljati s Bakarićem. Očito, teško mi se moglo pripisati grijehove hrvatskog nacionalizma, kad je disertacija obranjena pred ocjenjivačkom komisijom u kojoj su (od tri) dva člana bili Srbi⁸⁵. Ali, ta »nećemo valjda dopustiti podizanje povijesnih spomenika onima koje smo tek oborili!« Kad čuh takvu ocjenu, unatoč svemu svojem iskustvu

⁸¹ F. Tuđman, *Evolucija načina ratovanja: Pregled povijesti ratne vještine i tendencije razvoja u suvremenom, nuklearnom dobu (teorijski rad za generalski čin)*, Beograd, 1960, 238.

⁸² F. Tuđman, *Uzroci krize monarhističke Jugoslavije od ujedinjenja 1918. do sloma 1941*, Doktorska disertacija I, II, 1965, 675.

⁸³ *Republika*, Zagreb, XV, 1959, 4–5.

⁸⁴ *Forum*, Zagreb, II, 1963, 2,3,4,5,6,7–8; III, 1964, 1–2.

⁸⁵ Članovi komisije za ocjenu moje doktorske disertacije bili su: akademik prof.dr. Vaso Bogdanov, šef katedre za povijest naroda SFRJ na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, dr. Kosta

iz dnevno-političke pragmatike, čudio sam se kako i njeni akademijski predstavnici ne vide da sprečavanjem povijesne istine otvaraju putove prema uklaňanju svojih još živih spomenika. Poslije takve ocjene nakladniku je »preporučeno« da rukopis podvrgne ponovnoj recenzuri. U tu svrhu pronađen je jedan recenzent iz prosvjetno-političkih, a drugi iz znanstveno-stručnih redova. (Ne navodim njihova imena, jer mi službeno nisu priopćena, niti su potpisani na recenzijama koje su mi date!) Izabrani recenzenti su se, dakako, zdušno trudili da ispune zadanu zadaću, ali ipak nisu preporučili odbijanje rukopisa. Obavijestavajući me da su rukopis dali na ponovnu recenzuru zbog upozorenja »da pojedina poglavlja u njemu sadrže stavove i ocjene koji bi u ovom trenutku mogli izazvati, kako za autora tako i za izdavača, veoma nepoželjne naučne i političke reperkusije«, direktor poduzeća mi piše da »obje recenzije, u većoj ili manjoj mjeri, potvrđuju« upozoravajuću ocjenu. Stoga me moli da izvršim »u rukopisu potrebne zahvate kako bi knjigu mogli što prije izdati«⁸⁶.

Ne želeći mijenjati svoja povijesna osvjedočenja, a da bih izbjegao natezanje, predložio sam raskid ugovora, što je za nakladnika bio izlaz, ali i progonstvo rukopisa, koji je kao doktorska disertacija bio prihvaćen od komisije od tri sveučilišna profesora i čitavog fakultetskog vijeća. Poslije toga objavio sam iz tog opsežnog rukopisa samo neke dijelove i zaključno poglavlje⁸⁷, a zanimljivo je da o njima nikad nitko nije otpočeo kritičku raspravu. Vjerojatno neće biti preuzetno, ako ustvrdim da i sudbina rukopisa doktorske disertacije svje-

Milutinović, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Zadru i dr. Dinko Foretić, izvanredni profesor tog Fakulteta.

⁸⁶ Pismo direktora IKP *Naprijed*, Kalmana Vajsa, od 06.01.1967, Naslovljeno meni (kao direktoru Instituta) u cjelini glasi:

»Skloпивši s Vama ugovor o izdavanju djela »Monarhistička Jugoslavija« mi smo na temelju pozitivne recenzije prof dra Vase Bogdanova i na osnovu ugleda koji Vi kao historičar i istaknuti politički i javni radnik u nas uživate, odmah, ne očekujući nikakove teškoće pristupili pripremanju rukopisa za štampu.

Na žalost, u toku obrade rukopisa neki članovi uže redakcije upozorili su nas da *pojedina poglavlja u njemu sadrže stavove i ocjene koji bi u ovom trenutku mogli izazvati, kako za autora tako i za izdavača, veoma nepoželjne naučne i političke reperkusije*.

Ne želeći ova mišljenja bez rezerve prihvatiti, tim više što su ona potekla od ljudi koji za to nisu formalno kvalificirani (ovdje mislimo na znanstvenu ocjenu) mi smo zatražili recenzije koje Vam u prilogu u prepisu dostavljamo.

Kao što ćete vidjeti obje recenzije, u većoj ili manjoj mjeri, potvrđuju ocjenu naše redakcije. Sticajem svih spomenutih okolnosti »Naprijed« Vas moli da u skladu sa preporukama iznijetih u recenzijama izvršite u Vašem rukopisu potrebne zahvate kako bi knjigu mogli što prije izdati.

U protivnom slučaju, bez obzira na ugovorom preuzete obaveze – kojih se ne odričemo – mi nećemo biti ni uz najbolju volju u mogućnosti da objavimo Vašu knjigu.

Željeli bismo Vas uvjeriti da nam je ovaj slučaj krajnje neprijatan i da bi nam – u to molimo da ne posumnjate – bilo nadasve drago da do njega nije došlo.»

(kurziv – F.T.)

⁸⁷ F. Tuđman, Uzroci krize monarhističke Jugoslavije od ujedinjenja 1918. do sloma 1941, *Forum*, Zagreb, VI, 1967, 1–2, 73–111; Hrvatska politika na prekretnici prvoga svjetskoga rata, *Forum*, Zagreb, IX, 1970, 6, 895–945; Hrvatska politika u prvim godinama borbe protiv vidovdansko centralističko-hegemonističkog poretka, *Kritika*, Zagreb, III, 1970, 14, 570–617; Slom vidovdansko parlamentarnizma, *Hrvatski znanstveni zbornik*, Zagreb, 1971, 1, 51–114.

doći kako o sadržaju »tuđmanovštine« – ovjerene s jedne strane na znanstvenoj, a s druge na političkoj ravni – tako i o pobudama vojevanja protiv nje⁸⁸.

U orisanim povijesnim okolnostima postavio sam godine 1965. i problem ratnih žrtava, a s njima i jasenovačkog mita. Nasuprot ishitrene tvrdnje J.

⁸⁸ Kao dokumenat vremena navodim izvod iz svog odgovora direktoru »Naprijeda« K. Vajsu, od 18.01.1967:

Primio sam Vaše pismo od 7. siječnja o.g., koje se odnosi na izdavanje mog djela *Monarhistička Jugoslavija – uzroci državno-političke krize od ujedinjenja 1918. do sloma 1941.*

Budući da se radi o povijesnom tekstu dopustite mi da kao povjesničar konstatiram da je čitav postupak oko izdavanja ovog mog rukopisa simptomatičan za stanje i vrijeme u kome sam taj rad pripremao, a podjednako tako i za odnose između Vas kao predstavnika izdavačke kuće »Naprijed« i mene kao autora.

Razumije se, takve prilike najmanje ovise od Vaše i moje subjektivne volje, ali je isto tako očito da tom stanju, u smislu poticanja pozitivnog ili negativnog kretanja, doprinosite i Vi sa svojom izdavačkom politikom, zajedno sa svojom redakcijom odnosno onim čimbenicima s kojima kreirate tu izdavačku politiku, kao i ja i drugi javni, znanstveni i kulturni radnici svojim radovima i javnom djelatnošću. Ne može biti nikakve sumnje da je naša konkretna aktivnost na tom području od određenog značenja za društveno-politički i kulturni razvitak i hrvatskog naroda i odnosa u državnoj zajednici jugoslavenskih naroda, pa je razmjerna tome i naša odgovornost ne samo pred poviješću nego sve više i pred javnošću, kako to pokazuju tokovi suvremenog zbivanja.

Pošto iz Vašeg pisma i priloženih recenzija proizlazi da je bila pokrenuta akcija za sprječavanje štampanja mog rukopisa *Monarhistička Jugoslavija*, smatram za potrebno da utvrdimo kako su se stvari dosada odvijale.

Ja sam Vam moj rukopis ponudio pod kraj 1965. godine, obavijestivši Vas da se radi o doradojenom i za štampu pripremljenoj radnji koja je od komisije od tri sveučilišna profesora i čitavog Fakultetskog vijeća prihvaćena kao doktorska disertacija. Odgovorili ste da ćete i pored toga, prije prihvaćanja rukopisa za izdavanje, provesti uobičajeni postupak recenziranja.

Pošto je ocjena recenzenta (koga ste Vi izabrali) bila pozitivna, sklopili ste sa mnom ugovor, 4. lipnja 1966., i isplatili mi 30% honorara.

Poslije toga rukopis je predan na lekturu, a zatim je trebao ići u slog i krajem godine knjiga je prema dogovoru mogla izaći iz štampe.

Doznajući, poslije povratka iz inozemstva, o obustavljanju štampanja rukopisa, zamolio sam, listopada prošle godine, člana Vašeg Savjeta druga I. Šibla da me se obavijesti o razlozima.

Nakon toga uslijedilo je Vaše pismo od 7. siječnja o.g. s priloženim anonimnim recenzijama i to recenzenta »X« od 20. srpnja 1966., i recenzenta »Y« od 29. prosinca 1966.

U vezi s tim recenzijama ovdje bih konstatirao samo sljedeće:

Recenzent »X« u svojoj ocjeni konstatira da knjiga »predstavlja bez sumnje opsežno i ozbiljno djelo«, da autor nastoji »da naučnom logikom i argumentacijom rasvjetli povijest stvaranja i društvenopolitičkih odnosa« u Kraljevini Jugoslaviji »na osnovu svog vlastitog istraživanja«, da »knjiga obiluje ozbiljnom dokumentacijom, a autor je nastojao da obuhvati i poveže u jedinstvenu cjelinu ova zbivanja«, pri čemu »posebnu vrijednost knjige predstavlja posljednja glava« »zaključci«. Njegove kritičke primjedbe svode se na to da je autor u prikazu uloge HSS-a u borbi za rješenje hrvatskog nacionalnog pitanja »bio jednostran« i da je »na momente izgubio klasne kriterije«.

Takve primjedbe, očito dobronamjernog čovjeka, upućuju na razmišljanje i na potrebu još svestranije znanstvene obrade takvih pitanja upravo radi rasvjetljavanja u kojoj su mjeri pojedine ideološko-političke ocjene u skladu sa stvarnom povijesnom istinom, što su to »klasni« a što »nacionalni« interesi, kako »klasnim kriterijima« objasniti međunacionalne odnose jučer i danas ili npr. zavjereničku akciju Rankovićeve unitarističko-hegemonističke grupe protiv Titove federalističke i socijalističko-progresivne koncepcije, ili sovjetsko-jugoslavenski sukob za vrijeme Staljina ili današnji kinesko-sovjetski sukob itd., itd.

Primjedbe recenzentice »Y« druge su vrste. One su, nažalost, takve da ne iznose a niti potiču razmatranje bilo kakvih znanstvenih ili političkih problema. Jer, što npr. znači da »tekst ovog rukopisa nije originalan jer njegov veći dio počiva na seriji članaka« koje sam objavio u »Forumu« časopisu JAZU?! Ili pak da je i Čulinović pisao o »Trećoj Pašić-Pribičevićovoj vladi«

Šašića⁸⁹, iza koje se krije tek providna namjera da bi me mogao strpati pod skut antikomunističkih i nacionalističkih pozicija, nije Bruno Bušić svojim pisanjem 1969. otvorio problem žrtava već sam to učinio ja spomenute 1965. godine. A nije time ni »otvorena« »era tuđmanovštine«, već se taj problem žrtava javlja samo kao jedna – makar itekako znakovita – karika u njenu lancu. I to punom logikom i zakonitošću, i u sadržajnom i u vremenskom slijedu. A očito, ne jedino zbog toga simboličnog lanca, sve zbiljskijim i krućim okovima sputavana je, nažalost, ne samo »tuđmanovština«, o kojoj je ovdje riječ, nego na moju nesreću i ja osobno (bijah strpan čak i iza tamničkih zidina), kome je, jamačno, sudbinom, što ne isključuje već pretpostavlja i samosvojnu volju, bilo dodijeljeno da budem njenim izrazom.

No, evo kakve su povijesne činjenice.

Radi rješavanja važnih zadaća pred kojima sam 1965. stajao, i kao direktor Instituta, i kao član sekretarijata Glavnog odbora SUBNOR-a (predsjednik Komisije za njegovanje tradicija), i kao član Komisije za historiju CK SKH, zadužio sam generala N. Kajića, moga pomoćnika za dokumentaciono-arhivski sektor, da iz Republičkog zavoda za statistiku pribavi rezultate »Popisa žrtava rata 1941–1945«, koji su tamo bili već sumirani a trebalo je da budu objavljeni u cjelini za SFRJ.

General Kajić je svojom rukom prepisao te službene statističke podatke na odgovarajuću obradnu tabelu. Oni govore: sveukupne žrtve (NOP-a) »ubijeni, poginuli, umrli i nestali« u SRH iznose 185.327; od toga u NOR-u (i savezničkim vojskama) 63.336; u direktnom teroru 50.806; u logorima, zatvorima, u deportaciji i na prinudnom radu 59.639 (od toga broja u samim logorima 51.534), te ostali i nepoznato 11.546⁹⁰.

U razmatranju vjerodostojnosti tih podataka s generalom Kajićem, kompetentni stručnjaci Republičkog statističkog zavoda ocjenjivali su da oni mogu

ili o »sjednici vlade od 19.IV« a Boban o Sporazumu, itd., kad bi svakom dobronamjernom čitaocu moralo biti jasno da se ja tim događajima bavim u drugom kontekstu i da su moji zaključci u mnogome ili posve različiti od svih onih autora koji su dosada pisali o tome, što recenzent »X« s pravom i konstatira.

Interesantno je da je recenzentica »Y« morala priznati da »nije stručnjak za razdoblje stare Jugoslavije«, znači za materiju mog rukopisa, pa je ipak to ne smeta da s pozicija nekakve tobožnje »čiste nauke« pokuša omalovažiti moj rad spuštajući se ili točnije, ostajući na »naučno«-političkim pozicijama onih snaga s kojima je sav moj rad u političkom i znanstvenom sukobu...

⁸⁹ V.bilj 30.

⁹⁰ Prvi rezultati popisa žrtava rata 1941–1945; SR Hrvatska; obradna tabela Žr-9; original ispisan rukom gen. N. Kajića iz 1965. g. u mom posjedu; prepis u IHRPH. Fotokopija izvornika i izjava uz nju general-potpukovnika Nikole Kajića potpisana i ovjerovljena u Sekretarijatu za opću upravu Općine Centar Zagreb, od 13. ožujka 1981. priložena žalbi Vrhovnom sudu Hrvatske na presudu Okružnog suda Zagreb, kojom sam (20.02.1981) osuđen na tri godine zatvora i pet godina zabrane javne i izdavačke djelatnosti. Glavni i jedini činjenični *crimen* za »neprijateljsku propagandu« bila je moja tvrdnja da u Jasenovcu nije ubijeno 700.000 ljudi, a izjava gen. Kajića i službeni statistički podaci nisu uopće uzeti u obzir, jer da ja s njima manipuliram, ne priznajući općepoznate, u Vojnoj enciklopediji utvrđene žrtve! A evo te Kajićeve izjave i službenih statističkih podataka:

– kao svaka slična statistika – varirati plus ili minus 10%. No, s obzirom na to da se u ovom slučaju radilo o dobivanju podataka za pregovore o odšteti sa SR Njemačkom, te da je svatko bio zainteresiran da njegovi poginuli, stradali ili nestali budu uvedeni u »žrtve« a ne u »neprijatelje«, realno je pretpostaviti da podaci iskazuju prije uvećane nego li smanjene brojeve!

Ovi statistički podaci, koji su u daljem institutskom razmatranju imali biti dopunjeni s drugim, osobito demografskim, dotadašnjim i budućim istraživanjem, trebali su nam poslužiti za konačnu procjenu žrtava u obradi povijesti NDH, a posebno i za veliku monografiju Hrvatske u NOB-u i revoluciji.

Budući da su ti podaci, kao dotada *najmjerodavniji izvor*, potvrđivali rezultate mojih dotadašnjih istraživanja i spoznaja, to sam se sada, s njima u ruci, mogao odlučnije suprotstaviti manipulacijama s ratnim žrtvama, navlaštito tendencioznom umnožavanju jasenovačkog mita.

A za to se baš te, 1965. godine, ukazala naročito prešna potreba. Naime, tada se od SUBNOR-a do Socijalističkog saveza i CK SKH raspravljalo o prijedlogu (za koga nitko nije znao reći od koga je potekao) da se iduće (1966) godine glavna proslava 25-obljetnice početka NOR-a i revolucije, za cijelu Jugoslaviju, održi u Jasenovcu. Na proslavi bi trebao govoriti »ako ne sam drug Tito, onda potpredsjednik Ranković«, a tom prigodom trebalo bi otkriti u granitu uklesani broj žrtava! Samo je trebalo još riješiti između šesto i devetsto tisuća!!

Na osnovi čvrstog uvjerenja da svako, a osobito ovakvo, iskrivljavanje povijesne istine može prouzročiti samo još veću omrazu i zlo, na svim spomenutim mjestima suprotstavio sam se toj ideji. Obrazlagao sam: držim da 25-ob-

I z j a v a

Nikole Kajića, general-potpukovnika u.m.

Na traženje dra Franje Tuđmana dajem slijedeću izjavu:

Godine 1965, kad sam bio na radu u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, na dužnosti Pomoćnika direktora (za dokumentaciono-arhivski sektor), po dogovoru s direktorom Instituta drom Franjom Tuđmanom, išao sam u Republički zavod za statistiku SRH sa zahtjevom da nam za znanstveno-istraživačke potrebe Instituta dadu statistički »Popis žrtava rata 1941–1945«, koji su imali u Zavodu ali još nije bio objavljen.

U Zavodu sam iz službenih statističkih pregleda svojom rukom prepisao, u »obradnu tabelu Žr-9«, sumarne podatke o rezultatima popisa žrtava rata po zajednicama općina (Bjelovar, Karlovac, Osijek, Pula, Rijeka, Sisak, Split, Varaždin, Zagreb) i za SRH u cjelini.

Kopija spomenute tabele priložena je ovoj mojoj izjavi. Iz nje se vidi da po službenim statističkim podacima sveukupne žrtve »ubijeni, poginuli, umrli i nestali« u SRH iznose 185.327 (rub.3) a od toga »u logorima interniraca« 51.534 (rub.4), »u zatvorima« 5.654 (rub.5), »u deportaciji« 1.785 (rub.6), »na prinudnom radu« 671 (rub.7), »u direktnom teroru« 50.806 (rub.8), »u NOB i savez. vojnim formacijama« 51.749 (rub.12), itd.

Na tabeli sam – gore desno – napisao ime i telefon službenika Zavoda s kojim smo dalje saobraćali o tim podacima, a sada ovjeravam da je to moj rukopis, dotično da su to podaci koje sam unio iz službenih statističkih pregleda Republičkog statističkog zavoda SRH.

U Zagrebu, 13. ožujka 1981.

Nikola Kajić, vl.r.

general-potpukovnik u.m.

ljetnicu revolucije nema smisla proslavljati na mjestu velikog gubilišta, to je mjesto za komemoracije, već na mjestu velike pobjede ili koje slavne pobjedonosne odluke. A što se tiče broja jasenovačkih ustaških žrtava reko: i deseci tisuća su užasan i grozan zločin, pa zašto i u koju ih svrhu onda umnogostručavati na tolike stotine tisuća, maltene čitav milijun!? A te žrtve nisu bile ni jedine, niti su druge bile mnogo manje, da bi ih se moglo zanemariti. Osim toga, danas, kad u rukama imamo već i službene statističke i pouzdane demografske podatke – nemamo pravo da ih krivotvorimo. Ni naša, ni svjetska javnost to nam ne bi oprostila, a pogotovu ne povijest.

Poslije jednog takvog sastanka u Glavnom odboru SUBNOR-a Hrvatske, organizacioni sekretar CK SKH (Marijan Cvetković) rekao mi je u svom uredu: »Što se tiče Jasenovca u pravu si, ali mi ti iz političkih razloga ne možemo dati podršku...«

Moje mišljenje dijelili su, ipak, i istaknuti članovi Savjeta Instituta, i većina razboritih ljudi na sastancima gdje se o tome raspravljalo, čak i oni što su se krzimali da to javno izraze. A da bi se imalo u vidu u kakvoj su se klimi vodile sve te rasprave – polovicom šezdesetih godina – pokazat će ovaj primjer. Kad smo u CK SKH raspravljali o pripremi drugog izdanja »Pregleda istorije SKJ«, za koje se predviđalo da će, kao i prvo, biti tiskano na »srpsko-hrvatskom«, slovenskom, makedonskom, albanskom i mađarskom, pa kad smo general-armije I. Rukavina, kao član Savjeta i ja kao direktor Instituta, predložili da se Komisiji za historiju CK SKJ postavi zahtjev da se tiska i na hrvatskom jeziku, dobili smo odgovor da bi to bilo nezgodno postaviti!! A obrazložili smo to ne samo kao politički jedino ispravno, radi izbjegavanja negativnog učinka, jer kako to da se »partijska« povijest i povijest revolucije tiska na svim samo ne na hrvatskom jeziku, već i brigom za ostvarivanje nacionalne ravnopravnosti: i radničke klase i svakog naroda. Pripomenuli smo, čak, da i tehnički razlozi ne govore protiv, jer se od naklade od dvjesto tisuća primjeraka na srpskom može izdvojiti oko trećine za hrvatsko izdanje pa da još uvijek oba budu velika.

No, vratimo se ratnim žrtvama i Jasenovcu.

Svoje stanovište obrazložio sam i u pismenom elaboratu što sam ga dostavio CK SKH (Komisiji za historiju) 20.X.1965, a sažetak je dospio i do Tita i Gošnjaka.

Tu je napisano:

Opća je karakteristika da se u iznošenju podataka o žrtvama u toku NOR-a višestruko pretjeruje sa brojem žrtava u logorima NDH, naročito za Jasenovac, za koga se u štampi i povodom raznih komemoracija i proslava obično tvrdi da je u njemu ubijeno 600–800 hiljada ljudi. Te brojke se uzimaju i kao činjenice prilikom podizanja spomenika itd.

Dosada jedini egzaktни podaci su oni, koje smo dobili na osnovu popisa žrtava rata 1941–1945, koji je izvršio Statistički zavod SR Hrvatske radi dobivanja podataka za pregovore o odšteti sa SR Njemačkom. Prema tim, dosada

jedino vjerodostojnim podacima, ukupne žrtve sa teritorija SRH (poginuli u NOB-u i stradali od fašističkog terora) iznose 185.327, a od tog broja stradalo je u logorima, zatvorima i deportacijama ukupno 59.639.

Međutim, kad je riječ o ukupnom broju žrtava u NDH i Jasenovcu, onda tome treba dodati još i teritorij Bosne i Hercegovine koji je ulazio u NDH pa broj svih žrtava i u svim logorima može biti najviše 3 do 4 puta veći, što bi značilo 180 – 240.000. Inzistiranje na broju žrtava od 600–800 hiljada samo u logoru Jasenovac ne samo da ne odgovara historijskoj istini, već je toliko potencirano da ispada da je Jasenovac drugi najveći logor u nacističkoj Europi. To preuveličavanje potpuno je nepotrebno i štetno, jer ima za posljedicu dugotrajne historijske, moralno-političke implikacije, kao da objektivni broj u Jasenovcu i drugim logorima kvislinške ustaške NDH sam po sebi nije dovoljno strašan i grozan⁹¹.

Prijedlog o zamišljenoj glavnoj proslavi u Jasenovcu nije prošao. Valja se podsjetiti da se u njegovu iniciranju i odbacivanju zapravo radilo o međusobnom nadvladavanju onih stremljenja, koja će u tadašnjoj šahovskoj partiji svoju konačnicu dobiti u IV. (brijunskom) plenumu CK SKJ, osudom birokratskog, centralističko-hegemonističkog izopačivanja i programskih opredjeljenja SKJ i ustavnog poretka SFRJ.

A svima onima samozvanim i himbenim tumačima NOP-a na hrvatskom tlu, što bi »tuđmanovštinu« iskorijenili pod izlikom tobožnjeg njenog umanjivanja jasenovačkih žrtava, uz sve ostalo rečeno, skrenuo bih pozornost na još jednu povijesnu činjenicu. Jesu li se ikada zapitali, a oni koji jesu (a znam i takve) jesu li potražili i našli pravi odgovor na pitanje: zašto Josip Broz nikada nije došao u Jasenovac?! A obišao je, takorekuć, svako, imalo važnije poprište i mjesto NOB-e u svim republikama. Budući da se tom neimar, kako NOR-a i revolucije tako i nove socijalističke Jugoslavije, jamačno, ne može pripisati nikakva pristranost niti popustljivost prema hrvatskim grijesima (bez njega očito ne bi bilo uklanjanja Hebranga u ratu, ni progona, ni smjene vodstva u Hrvatskoj 1971), bez obzira na to kolika je uloga drugih bila u tim slučajevima, to tome moraju biti neki dublji razlozi. Odgovor na to pitanje, po mome mišljenju, vjerojatno se nalazi u tome, što je on, kao povijesna ličnost, znajući povijesne činjenice, instinktom velikog političara i državnika, predosjećao kuda smjera mahnitanje monstroznošću jasenovačkog mita. U krajnjem: podriivanje samih osnova njegova djela i dovođenje u pitanje same svrhovitosti stvarno golemih žrtava rata i revolucije.

A valja dodati da sam se u to doba, u razdoblju 1964–1966. održao u Institutu samo zahvaljujući izravnoj intervenciji i Tita i Kardelja. R. Čolaković je, kao predsjednik Komisije za historiju CK SKJ, dao znati da Tuđman sa svojim shvaćanjima nije pogodan za suradnju na partijskoj povijesti, pa je CK

⁹¹ Kopija elaborata što sam ga dostavio CK SKH (Komisiji za historiju) svojim pismom od 20.10.1965. u mojoj arhivi.

SKH već tražio s kim da me zamijeni. Tek osam godina kasnije doznao sam da je jednom zgodom Tito, kad je boravio u Zagrebu s Jovankom, pa je i ona sudjelovala u tom razgovoru, izjavio da nema krivnje na mojoj strani. A drugi put je Kardelj, u prisutnosti Tita, rekao vodstvu Hrvatske: »Ostavite Tuđmana na miru, jer on na historiografskom području pruža najodlučniji otpor centralističko-hegemonističkim tendencijama!«

Prilike su se, međutim, ne tek površinsko politički brzo mijenjale. Pošto je na 8. kongresu SKJ (potkraj 1964) odnijeta idejna pobjeda nad birokratskom, centralističko-unitarističkom strujom, koja se protivila društveno-ekonomskoj reformi i općoj nacionalnoj ravnopravnosti, a s brijunskim plenumom (u ljeto 1966) narušena i njena organizacijsko-kadrovska moć, neki su čimbenici ocijenili da će biti svrsishodno udariti i po »nacionalističkim skretanjima«. U Hrvatskoj je to, po riječima Bakarića, pokrenuto još u vrijeme 8. kongresa. A sad poslije brijunskog plenuma, »Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika« (iz ožujka 1967) uzeta je kao povod da se konačno obračuna s »nacionalističkim žarištima«. Jer: »stvar Deklaracije ne treba promatrati izolirano« nego poći od »stvorene atmosfere«, i od institucija i ljudi koji su je stvarali⁹².

Držim da je u pozadini provedbe tog isprovociranog udara u Hrvatskoj bilo političke proračunatosti, ali ništa manje i pomanjkanja povijesne dalekovidnosti. Naime, iz političkih razloga mogla se razumjeti potreba uspostave ravnovjesja, poremećenog odveć velikim nezadovoljstvom u širokim krugovima zbog uklanjanja Rankovića i potkresivanja njegove svemoćne službe. Ali za iluzije da je time centralističko-hegemonističkim tendencijama zadan takav udarac, da se više neće moći osoviti na noge, nije bilo nikakve povijesne osnove.

U našem razmatranju povijesnosti »tuđmanovštine«, znakovito je na koji sam način od Miloša Žanka spomenut među prvim krivcima za *Deklaraciju o jeziku*, iako u njenom donošenju nisam sudjelovao. Osim, dakako, u »atmosfera«. No Bakarić je tu teoretsku podlogu iznio mjesec dana poslije Žankova prozivanja. Kad je na Glavnom odboru SSRNH, u raspravi o Deklaraciji, Josip Šentija prigovorio Žanku da se ponaša kao »inkvizitor, koji želi da tjera vještice«, zaboravljajući da i sam snosi dio odgovornosti za stanje koje je dovelo do nje, Žanko je, u svom odgovoru, punom žući, zapravo razotkrio pobude hajke protiv Deklaracije. Iznijevši da dobiva pisma u kojima »narod traži« da se osudi ne Deklaracija nego njeni nosioci, Žanko će reći: »Da, drugovi, kriv sam za stanje tog problema kao i za stvari oko druga Tuđmana kada se radilo

⁹² Izlaganje dr. V. Bakarića na VII. plenarnoj sjednici CK SKH, *Večernji list*, Zagreb, IX, 2398, 20.04.1967, 1, 3–5.

o Institutu za historiju radničkog pokreta – kriv sam što te probleme nisam istjerao do kraja⁹³.

Šteta za Žanka što nije znao »za stvari oko druga Tuđmana« još u njegovoj vojnoj »eri«, ta bile su ništa manje sadržajno zanimljive. A koliko bi i kakav trud, i kakvim sve drugovima, uštedio! Ovako nam preostaje da nagađamo zašto je on to u institutskoj »eri« propustio da me »izvede na čistac«, dotično kako je on to morao, mogao i trebao da ne bi bio »kriv«, kad ni po službenoj dužnosti ni po išemu, meni znanom, nije imao nikakve veze niti s Institutom, niti sa mnom. A nije ni nezanimljivo pitanje, kako to da na toj sjednici, na kojoj se samo žankovski sudilo Deklaraciji u ime naroda, ni jedno drugo ime nije spomenuto u smislu u kojemu je moje iznijeto?!

Mjesec dana kasnije, na sjednici CK SKH, Bakarić će po običaju dati svoja teoretska obrazloženja za »atmosferu« u kojoj su Matica hrvatska, Društvo književnika, Matica iseljenika (zbog Holjevca) i Institut (zbog mene) ožigosani kao »žarišta nacionalističkih skretanja«. On će govoriti i o »neprihvatljivim stavovima« u »Pregledu historije SKJ«, te da je CK tražio »diskusiju o problemima historiografije, jer je bilo i kritike (i to osnovane) u kojoj je Tuđman bio u pravu«, a s druge strane, da se u njegovu neslaganju »nije radilo o diskusiji nego o političkoj ocjeni materijala datog našoj Komisiji⁹⁴, a pokazalo se »da drug Tuđman o tome ima druga gledišta«⁹⁵.

Iz ovog Bakarićevog izlaganja proizlazi, zapravo, da se nije radilo u biti o razlikama u znanstvenim prosudbama povijesnih zbivanja, što je samo dijelom točno, jer smo se mi u nekim pitanjima doista prilično razlikovali. A makar je točna njegova zamjedba da sam o njegovim »političkim ocjenama«, mojih i institutskih povijesnih ocjena, imao »druga gledišta«, te da nisam bio spreman da ih prihvatim kao znanstvene ocjene, ipak to nisu bili razlozi za uvrštavanje u »žarišta«. Za to su se u onom momentu slučajili drugi razlozi. Tek, nije slučajno da sam u protudeklaracijskoj hajci jedino ja u Hrvatskoj – uz isključenje iz SKH – morao napustiti i dužnost ne dobivši više posao⁹⁶! Krleža je morao dati ostavku na članstvo u CK SKH, V. Holjevac je do kraja politički potisnut, a neki potpisnici Deklaracije su isključeni iz SK ili dobili manje partijske kazne, ali nitko nije morao napustiti svoj posao. Budući da je i Bakarić konstatirao

⁹³ Peta plenarna sjednica Glavnog odbora SSRNH: Politička odgovornost pokretača i političkih nosilaca deklaracije, *Vjesnik*, Zagreb, XXVII, 7217, 23. ožujka 1967, 3.

⁹⁴ V. bilj. 92; potcrtani tekst u izvoru, a misli na Materijal za raspravu u CK SKH poslije koje je Gruić u *Komunistu* objavio svoju ocjenu o »buržoasko-nacionalističkom skretanju«.

⁹⁵ Isto

⁹⁶ U Institutu kojega je osnivač bio CK SKH, bio sam prisiljen kao direktor dati ostavku, a na Fakultetu političkih nauka, gdje sam bio honorarni izvanredni profesor, jednostavno više nisu imali potrebe, pošto ranije nisam prihvatio prijedlog da kod njih prijedem u stalni radni odnos. Na sastanku partijske organizacije Instituta, poslije Zankova napadaja, kojoj su prisustvovala dva člana IK CK SKH (Pero Pirker i Duje Katić), nitko nije predložio bilo kakvu kaznu za mene, a isključili su me iz SK, nakon što sam napustio dužnost, u mojoj odsutnosti na izričit zahtjev M. Gruića, koji je za to, jamačno, imao ili nalog ili ovlaštenje.

rao da »sam Tuđman nije sudjelovao kod donošenja Deklaracije«⁹⁷, očito je da su se stekle okolnosti u kojima su neki mogli da se oslobode »tuđmanovštine«, drugima više (trenutno) nije bila nužna, pa su je mogli prepustiti prvima a i trećima, za utjehu barem...

4. U ŽRVNJU OBRAČUNA DOGMATSKIH SNAGA S DEMOKRATSKO-PROGRESIVNIM STRUJAMA

*Ti kriv si, bijela ptico jata crna,
i kada ništa ne učiniš krivo.*

Ivan Aralica

Tako se završila institutska »era tuđmanovštine«.

Posljedci moga ustrajanja da vojno zvanje, u kojem sam se našao u virovima rata i revolucije, zamijenim građanskim – nisu mogli biti suprotniji od mojih težnja i očekivanja. Mjesto izbavljenja iz prilika u kojima su moji povjesnički radovi i pogledi uzimani u obzir tek nakon političko-hijerarhijskog arbitriranja – politika me sustavno sputavala i konačno udaljila od službenih katedri znanstvenog rada.

No, otkada je povijesti nikakva ljudska misao, i pisana riječ, nikada ne ostaje ograničena samo na njih, pa ni ona povjesničarske književnosti, što oduvijek i ponajviše, bijaše podložnicom političke moći. Ali, za mene, cijena nije bila mala. I puno desetljeće i pol bivala je sve veća.

U političkom zaokretu, što je nastupio potkraj 1971, smjenjivanjem državno-političkog vodstva SR Hrvatske zbog tzv. »masovnog pokreta«, ožigosanog kao »nacionalistička kontrarevolucija« – stekli su se preduvjeti da se »konačno« obračuna i s »tuđmanovštinom«.

Iako sam u onodobnim zbivanjima u Hrvatskoj pripadao onoj intelektualnoj struji što se zauzimala za reformu socijalističkog sustava, radi izlaska iz dugovječne stagnacije, koja će se uskoro očitovati kao sveopća kriza – bijah uvršten u »antisocijalističke snage«. Pripadao sam idejno, prema tome, jednoj od onakvih reformističkih marksističkih struja, kakve su se u komunističkom krilu i u socijalističkim zemljama javljale u naše doba od Poljske, Mađarske i Čehoslovačke do euro-komunizma. Te od Kine do Gorbačovljevog »revolucionarnog« reformizma u Sovjetskom Savezu. Pa i do ponovne pojavnosti reformističkih struja u Jugoslaviji, koje su dijelom slične onima s kraja šezdesetih i s početka sedamdesetih godina, a dijelom i znatno drukčijih stremljenja.

⁹⁷ V.bilj. 92, str. 5.

Na temelju sveukupnih iskustava iz svjetske povijesti, odavno sam došao do spoznaje da je za prebrođivanje krize socijalističkih društava nužno napuštanje monističkog staljinističkog monopolizma. Jer povijest je nedvojbeno ovjеровila, da je bitnom pretpostavkom za razvitak svakoga, a pogotovu građanskoga društva – bilo slobodno strujanje ljudske misli i ideja, ili njihovo pluralističko sučeljavanje. A nasuprot tome, totalitarizam svake vrste – u ime bilo kakvog monizma – javljao se redovno kočnicom društvenog razvitka, izrazom krize koju nijedno društvo nije moglo dugotrajnije podnositi. Naravno, ako to bijahu pretpostavke za razvitak svih dosadašnjih društava u povijesti, onda nema nikakvih filozofijskih i teorijskih osnova za zaključak da se socijalističko društvo može razvijati bez takvih pretpostavki. Sama društvena stvarnost, iz iskustava redom svih socijalističkih zemalja, odlučno je opovrgla suprotna očekivanja. Zbog toga bijah među pobornicima društvene nužnosti *pluralizma socijalističke misli*. Ta opća, povijesno-filozofijska, spoznaja bila je, u našim prilikama, još više potkrijepljena zbiljom višenacionalnog zajedništva, što će reći i razlika i suprotnosti uvjetovanih povijesno-društvenim razvitkom.

U svom povijesnom sukobu sa staljinizmom, jugoslavensko socijalističko društvo tražilo je izlaz, iz svog birokracijskog okamenjivanja, u što neizbježno odvodi svaki monizam, u samoupravljanju i u društveno-gospodarskim reformama. Na 8. kongresu SKJ načelo samoupravljanja uzdignuto je i na razinu nacije. Usvojeno je i načelo »pluralizma različitih interesa«, što zapravo pretpostavlja i pluralizam ideja. Međutim, u svemu tome išlo se samo do pola puta. Osim što je kriza nezaustavljivo napredovala na svim područjima. Teorijski duboko ukorijenjena monistička dogmatsko-marksistička shvaćanja, osiljena u veoma razvijenim birokracijskim strukturama državne i političke vlasti, pokazivala su se iznova dovoljno premoćnima, da mogu, ako ne onemogućiti a ono, suzbiti zamah naprednijih socijalističkih tendencija i reformi.

U sklop njihova neprestana obračunavanja s »neprijateljskim« i »kontrarevolucionarnim snagama« sviju boja dospjela je, logično, i »tuđmanovština«. I to utoliko više, ukoliko su te dogmatsko-birokracijske snage same postajale sve suprotnije izvornim postulatima titoističke revolucije i višenarodne zajednice, ili su pak samoupravno-demokratske struje smatrale da im je u trenutačnom interesu činiti ustupke suprotnim tendencijama.

Kad sam 1972. bio uhićen i suđen s grupom, uglavnom najutjecajnijih ljudi iz Matice hrvatske, okrivljenih da su »najodgovorniji« za tobožnju »nacionalističku kontrarevoluciju« u Hrvatskoj, nije teško pretpostaviti iz kojih je izvorišta stvarana atmosfera kako bi mene trebalo suditi više nego ikoga drugoga. Upozoravajući me na to, moji su me odvjetnici (dr. Ivo Glowatsky i Mate Tafra) obavještavali da se govorilo čak o 12 do 15 godina robije. Doznajući za ulogu koju su mi namijenili, dao sam suglasnost supruzi da zamoli Krležu da o mom slučaju razgovara s Titom. To sam odbijao sve dok sam mislio da će se u istražnom postupku utvrditi neosnovanost optužbe protiv mene. Išlo se čak za potvorom da je u mom institutskom uredu pisana »Deklaracija o jezi-

ku«, makar je i sam Bakarić na CK SKH 1967. izjavio da u njenom pripremanju nisam sudjelovao. A pošto nije pronađen nikakav drugi razlog, jer osim moga pisanja i predavanja o povjesničkim pitanjima (i još k tome pretežito o revoluciji) nikakve druge moje djelatnosti nije bilo, onda sam morao biti prvooptuženi u grupi za špijunažu. Kad je Krleža pročitao optužbu, te o njoj i o istrazi razgovarao i s jednim mojim braniteljem (M. Tafrom), njegov je komentar bio: »Pa to je čista magla!«. Nakon toga razgovarao je s Titom, koji je poručio da se »Tuđmanu ne pakuje!«⁹⁸. Poslije toga, nisam doduše bio otkriven za špijunažu, nego »za veze s inozemstvom« i »s emigrantskim elementima«, koje sam ostvario po službenoj dužnosti, bilo kao direktor ili profesor, bilo kao predsjednik Povijesne komisije Matice hrvatske ili kao član Izvršnog odbora Matice iseljenika⁹⁹. Optužba je još uvijek bila takva da je odvjetnik M. Tafra u svom završnom govoru na procesu rekao, da je sudjelovao, i to na strani tužiteljstva, u nekoliko najvećih poratnih procesa neprijateljskim ministrima i generalima, ali da se u nijednom slučaju nije išlo za takvim konstrukcijama kao u ovom slučaju partizanskog generala i hrvatskog povjesničara! Pošto nije bilo nikakvih činjeničnih razloga za mnogogodišnju osudu, to je trebalo poštivati Titovu o »nepakovanju«. Jamačno, radi protuteže stvorenoj atmosferi, sudsko vijeće prihvatilo je prijedlog mojih odvjetnika da se kao svjedoci obrane pozovu M. Krleža, general-armije I. Rukavina i general-potpukovnik N. Kajić. Pozivi im, međutim, nisu uručeni, jer bi se njihovo svjedočenje u moju korist odrazilo i na sveukupnu atmosferu oko procesa. U tom je smislu, čini se, već i sama preporuka predsjednika Tita u mom slučaju morala povoljno djelovati i u ostalim slučajevima. Osobito u slučaju B. Bušića i D. Šćukanca suđenih u grupi sa mnom. Tako sam u procesima »idejnim začetnicima« i »vođama« »kontrarevolucije« 1972. osuđen »samo« na dvije godine, odležavši u zatvoru deset mjeseci koliko sam bio pod istragom, a zahvaljujući Titu izbjegao sam kobi da zaglavim u više no desetgodišnjem tamnovanju¹⁰⁰.

Tada je, jamačno, bilo još čimbenika koji su poznavali i historijat »tuđmanovštine« i – vjerojatno – naslućivali kakvu svrhu ima njeno uključivanje u »kontrarevolucionarne« i »zločinačke elemente« koje valja iskorijeniti ognjem i mačem.

Cio preostali dio sedmog desetljeća (od 1972. do 1980) »tuđmanovština« nije mogla, naravno iz moga pera, ni glavu promoliti. Ali kako su sada »njene

⁹⁸ Ja sam za to doznao od Krleže istom po izlasku iz zatvora potkraj 1972. Da bih tu činjenicu učinio povjesnim svjedočanstvom, naveo sam je u svom pismu – u povodu drugog sudskog progona – »18-ci« iz državno-političkog vodstva SFRJ i SRH, te Krleži i nekim drugim ličnostima, od 4. ožujka 1981, kad Tita već nije bilo, ali je Krleža bio živ, kao svjedok koga sam mogao navesti, dok drugu dvojicu koji su mi to, također, potvrdili nisam smio zbog njihovih službenih dužnosti.

⁹⁹ U Maticu iseljenika ušao sam na izričito traženje V. Holjevca, a po zaduženju org. sekretara CK SKH protiv svoje volje.

¹⁰⁰ Presudom Okružnog suda (od 11.10.1972) bio sam osuđen na dvije godine zatvora, ali odmah pušten iz zatvora, a Vrhovni sud SRH kasnije je smanjio na onoliko koliko sam bio u istražnom.

ideje« – logikom povijesne nužde, ili lukavošću (Hegelova) povijesnog duha – zastupali na svoj način drugi, čak i oni što su svojedobno bili uključivani u njeno potiranje, to je sada služila kao zastrašujući primjer njene zlokočnosti. Vrhunac takvog njenog raskrinkavanja, zbog tobožnjeg falsificiranja povijesti s nacionalističko-ustaških polazišta, bilo je već spomenuto pisanje Živorada Mihailovića¹⁰¹. Ocjenjujući da su to, na pragu prekretničkih događaja, nagovještaji novog vala hajkaškog terorizma pa i progona, prosudio sam da bi bilo povijesno nerazborito, pače i pogibeljno ne samo po mene, pasivno se prepustiti na milost i nemilost onim strujama u ime kojih zbore oni što su pošli u još žešći pohod protiv »tuđmanovštine«. Znajući da su te, dogmatsko-hegemonističke, struje, u svim zemljama i u raznim prilikama, znale naći puta da svojim protivnicima dođu glave na kojekakve načine, i sa sudom i bez njega, smatrao sam da bi bio intelektualni kukavičluk, nedostojan cijeloga moga života, ako bi im se šutke prepustio. Pri tom sam imao na umu već starohelensku, Epikurovu filozofsku spoznaju, da čovjekova sudbina ili budućnost nikada nije potpuno u njegovim rukama ali niti potpuno neovisna od njegove vlastite volje. Bijah itekako svjestan da sam se našao u stanju kakvo je već i Sokrat obilježio bezizlaznom mudrošću: »Štogod učiniš kajat ćeš se!« No, isto tako i Anaksarh, koji je na odluku Nikokreona da ga dotuku odvratio da mogu ubiti tijelo, ali ne i duhovno djelo, koje će kad-tad odnijeti pobjedu ako je pravi izraz nara-vi... U vrijeme i u psihozi kad u spiskovima za progon u Hrvatskoj ima na tisuće ljudi (Baltić je otvoreno izjavio da su pripremljene mjere!), meni je opet, po scenariju što ga je iznio Ž. Mihailović, bila namijenjena iznimna i naročita uloga. Pošto mi nije preostalo drugo nego da se oslonim na intelektualnu savjest čovječanstva – u nemogućnosti da se u zemlji tiska i riječ moga odgovora na bezobzirne klevete – odlučih se da stranom nakladniku predam svoj rukopis »Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi«, kao i da progovorim o spornim povijesnim pitanjima. Preostao mi je sud svjetske javnosti, u okolnostima kad su nasuprot načelima Helsinške konferencije, o poštivanju ljudskih prava, moja osobna bivala sve zlokočnije gažena. A to što su onda moje ime i moja knjiga postali i objektom manipuliranja, to je bilo izvan moje moći: izravna posljedica bezrazložna nastavljanja hajkaškog progona protiv mene¹⁰².

U slijedu sveukupnog dosadašnjeg izlaganja samo se po sebi razotkriva zašto se »tuđmanovština« našla opet na udaru neposredno nakon Titova odlaska s povijesne scene, dotično zašto je »prvi veliki politički proces« – poslije

¹⁰¹ V.bilj. 5.

¹⁰² Moj rukopis »Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi« tiskan je na engleskom (u nešto skraćenom opsegu) pod naslovom *Nationalism in Contemporary Europe*, Columbia University Press, New York, 1981, 293. Knjiga je izašla baš u vrijeme moga novog sudskog progona, pa je za mene bilo krajnje nepovoljno što je na njoj navedeno: *Copyright by Matthew M. Mestrovic* (koji je u to vrijeme u jugoslavenskom tisku bio napadan kao predsjednik emigrantskog Hrvatskog Narodnog Vijeća) bez obzira što mu ja za to nisam dao nikakvo ovlaštenje i što je to učinjeno bez moga znanja.

njegove smrti – održan protiv »Titova generala« i »hrvatskog povjesničara«, kako je to zabilježeno u svijetu.

Pošto sam ponovno izbjegao nasukavanje na mnoštvo podvodnih grebena i tempiranih mina, za »dokaz« »neprijateljske aktivnosti« preostale su moje izjave uglavnom o povijesnim pitanjima. Za te su izjave dva člana najvišeg državnog i političkog vodstva (Predsjedništva CK SKJ i SFRJ) na internim sastancima kazali da u njima nije bilo ništa neprijateljskog i da je progon zbog njih politička greška. One su, međutim, ipak poslužile kao povod za osudu na trogodišnju robiju i petogodišnju zabranu svake javne djelatnosti¹⁰³, a dakako i za obnavljanje gotovo besprimjerne hajke protiv »tuđmanovštine«.

U tome je, opet, povijesno više nego znakovito da jedan od glavnih optužbenih argumenata, zapravo jedini »činjenični« »dokaz« kako sam »daleko otišao« u »lažnom« i »zlonamjernom« prikazu položaja hrvatskog naroda i stanja u SFRJ – bijaše baš problem ratnih žrtava, oličen u jasenovačkom mitu.

Štoviše, upravo to je uzeto kao činjenični dokaz na temelju kojega su kojekakvi bezumnici – od dužnosnika do piskarala – uvjerovali javnost da nepobitno i nepovratno pripadam ne samo nacionalističko-mačkovskom, nego i »fašistoidnom« ustaško-terorističkom taboru.

Tako se komentator glavnih zagrebačkih novina, obarajući se na moju tvrdnju da je u svim logorima i zatvorima pogubljeno oko šezdeset tisuća ljudi nije libio ovakve »sinteze«:

»Opake laži... izmišljotine i provokacije nacističkih nostalgičara... Tuđman im se pridružuje svojim *istraživanjima*, ali bez imalo smisla za autentičnost: poznato je, naime, da su ustaški i proustaški elementi u inostranstvu stvarni autori *crne legende o Jasenovcu*... Podsjetimo se da je Franjo Tuđman i na početku sedamdesetih godina bio rado citiran u glasilima ekstremne emigracije... Povijest se ponavlja... što nimalo ne iznenađuje, jer je očito riječ o čovjeku koji nije promijenio ni stavove a pogotovo ne ideje, jer su one – kako reče tužilac u svojoj završnoj riječi – ujedno i ideje ustaških i proustaških terorističkih organizacija u inozemstvu«¹⁰⁴.

Istovremeno imao sam ugovor s jednim europskim nakladnikom za njemačko i hrvatsko izdanje.

Dok su ova bila u pripremi, pojavilo se piratsko izdanje, bez moga znanja, u nakladi »Hrvatske revije« pod naslovom *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, München–Barcelona, 1981, 373, a potom i drugo izdanje 1982, 429.

Zbog toga je moj ugovorni nakladnik odustao od hrvatskog izdanja, tiskavši samo njegovo završno poglavlje (koje nije bilo u spomenutom hrvatskom izdanju) pod naslovom: *Državnost nacija ključ mira Europe*, Lidingo, 1982, 53, a potom i cjeloviti rukopis na njemačkom: *Die Nationalitätenfrage im heutigen Europa*, Lidingo, 1986, 302.

¹⁰³ Presudom Okružnog suda u Zagrebu, od 20. veljače 1981. osuđen sam (po čl. 133 st. 1 i 2 KZJ) na tri godine zatvora, a ujedno (po čl. 57 st. 1 i 2 KZJ) i na zabranu svake javne djelatnosti (javnog nastupa u štampi, na skupovima, radiju i televiziji, te objavljivanju izdavačke djelatnosti) u trajanju od pet godina. Kazna je potvrđena i od Vrhovnog suda SRH, a i Savezni sud i Tužilaštvo ostali su nijemi na sve iznijete dokaze obrane.

¹⁰⁴ *Vjesnik*, Zagreb, XLII, 12029, 21.02.1981, Sedam dana, 19.

Budući da zaista nisam »promijenio ni stavove a pogotovo ne ideje«, i budući da sam bio krajnje zabrinut, ne toliko za sebe osobno koliko zbog opće pogibelji povampirenja suludog povijesnog besmisla, ako bi potrajale onakve prilike zastrašujućeg sumraka povijesne svijesti u kojima su mogući onakvi sudovi kakve su počeli iznositi ne samo dotada poznati hajkači protiv »tuđmanovštine« (à la Živorad Mihailović) nego i službeni (anonimni) komentatori dnevnih listova, ali i Tanjug i M. Baltić i J. Bilić i neki drugi, u ime službene politike, to sam kao čovjek, zaokupljen tragikom povijesti svoga naroda i problemima južnoslavenskog zajedništva, uputio pismo najvišim državno-političkim djelatnicima u SFRJ i SRH, a i takvim sudionicima u mojoj povijesnoj »krivnji« kao što su Krleža i generali Rukavina, Kajić, Šibl, te onima iz smijenjenog vodstva SRH, da bih jednima – i po cijenu da sebi osobno naškodim – skrenuo pozornost da ovakvo iskrivljivanje povijesnih činjenica a gubljenje svakog povijesnog razuma prijeti novim kataklizmama, ili tragičnim posljedicama za niz novih godina pa i desetljeća, a druge – pozvao kao svjedoke pred neizbježnim sudom povijesti.

Iz te svoje usudbene poslanice navodim neke dijelove, ne bi li se nad njima zamislili svi današnji podržavatelji ili uzdizatelji jasenovačkog mita, od Vladimira Dedijera do Vuka Draškovića. A pogotovu takvi kao Jefto Šašić, koji je otišao (dosada) najdalje, pripisavši osporavanje jasenovačkog mita u glavne značajke »tuđmanovštine«, kao falsifikatorskog obmanjivanja u korist šovinizma. Usudivši se čak da sve one, koji se ne slažu sa sumanutim manipuliranjem do monstroznosti uveličanim jasenovačkim mitom, jednostavno proglasi – zločincima. Preostaje još samo čin izvršenja odmazde! Uostalom, nije onda ni čudno da je pokušaja izvršenja fizičkog uklanjanja već i bilo. I ne jednom¹⁰⁵. A nije to ni neka nova pojava, kad je riječ o hrvatskim povjesnicima. Ali, baš zato što ona nikada ne ostaje jednostranom činidbom, zauzimam se za razotkrivanje *uzročno-posljedičnih činjenica*. A radi njihova premošćivanja i otklanjanja pisah među inim:

Obraćajući se svima (tj. svoj 18-ci naslovnika):

Da bih vas ponukao, da s pozornošću pročitate ovo pismo i priloženi moj odgovor na tužbu i završnu riječ na suđenju, podsjećam vas na to kakve je

¹⁰⁵ Iako mi je skrenuta pozornost da se čuvam, ne isključujem mogućnost da je automobilski nalet na mene kao pješaka, na zakazanom mjestu i u točno određeno vrijeme, u Umagu 1980, ipak bio samo slučajnost, ali je čudno što o tome nije ostala nikakva službena zabilješka, a bila je milicija i bijah autom hitne pomoći, teže ozlijeđen, prevezen u bolničku ambulantu.

No, evo što nije mogla biti slučajnost: dana 19. studenog 1971. imao sam predavanje na svečanoj akademiji u Novoj Gradiški »O 30-obljetnici revolucije«. Poslije toga, vozeći se sa suprugom Ankicom u vlastitom automobilu, bili smo u mrkloj susnježnoj noći na izlaznom križanju najednom zasuti teškim kamenjem. Prednje staklo bilo je posve razbijeno, ali na sreću prošli smo bez težih posljedica. Napadaj smo prijavili odmah redarstvenoj, tj. Milicijskoj postaji, ali nikad nikakva obavještenja. Vijest o tome donio je *Hrvatski tjednik*, 33, 03.12.1971, pod naslovom »Oživjela Orjuna«.

strahotne povijesne posljedice – po mnoštvo ljudi, po sve socijalističke zemlje i po socijalistički pokret u svijetu – imalo staljinističko gušenje ljudske misli i gaženje savjesti i dostojanstva čovjeka – revolucionara, intelektualaca i radnika.

Onima tada na vrhovima vlasti (Mijatoviću, Mojsovu, Bakariću, Blaževiću, Ljubičiću, Miniću, Grlićkovu, Špiljku, M. Planinc):

Obraćam vam se ovim pismom, ne toliko kao pripadnik socijalističkog pokreta, koliko kao povjesničar revolucije i najnovije nacionalne povijesti, i ne toliko zbog toga što sam se baš kao takav našao pred provalijom robije, koliko zato da bih vam na temelju sveukupnog – ne samo svog – životnog iskustva i povijesno-znanstvenih spoznaja, izložio stanovite prosudbe o nekim današnjim političkim kretanjima ili tendencijama, što po mišljenju mnogih razboritih ljudi – mogu imati dalekosežne, pa i kobne posljedice.

Kao što sam izložio u priloženom odgovoru na optužbu i u završnoj riječi na suđenju, u Hrvatskoj su desetljećima mnoge odrednice tvarnog i duhovnog života negativno djelovale na oblikovanje političkog i moralno-psihološkog stanja. Najnovijim »tanjugovskim« ili Baltić-Bilićevim »političko-povijesnim« »ocjenama« i načinom njihovih provedbi, po kojima su gotovo bez iznimke sve sastavnice novije hrvatske povijesti poistovjećene s poraženim snagama u NOB, tj. s fašizmom i ustaštvom – to je dostiglo dosada najdrastičnije i krajnje zabrinjavajuće dimenzije.

Sva moja krivnja sastoji se jedino i isključivo u tome, što sam se u praksi, i u znanstvenom djelovanju, zauzimao za otkrivanje i uklanjanje uzroka što potiču u bilo kom obliku hrvatsko pitanje i u socijalističkoj zajednici.

I ovo pismo pišem vam po diktatu savjesti – pa makar i po cijenu opasnosti da time još i više pogoršam svoj položaj – ali s nadom da će vas ono potaknuti da u najvišim političko-državnim tijelima, raspravljajući o problemima o kojima je riječ, imate u svom vidokrugu i razmišljanja i spoznaje, koje – budite uvjereni – nisu samo moje, već i velikog mnoštva hrvatskih revolucionara i intelektualaca.

Generalima I. Rukavini i N. Kajiću:

Stjecajem okolnosti vi ste još živi, »krunski« svjedoci onog slijeda događaja, koji će, eto, ovih dana dovesti ne samo do sudske osude protiv mene, nego i do zaprepašćujućeg obnavljanja onih »političko-povijesnih« ocjena, u razmatranju kojih smo svojedobno zajedno sudjelovali.

Mi smo zapravo predstavnici triju generacija hrvatskih revolucionara (rođeni smo: 1902, 1912. i 1922. u tri različita dijela Hrvatske), ali jamačno nije bilo slučajno, što smo već davno postali intelektualni istomišljenici na temelju vlastitih iskustava i spoznaja do kojih smo dolazili u revolucionarnom pokretu i socijalističkoj izgradnji...

Sva trojica smo bili u onoj užoj skupini vojnih stručnjaka, što su pripremili strategijsku koncepciju općenarodne obrane, nasuprot kojekakvim drugim pogledima...

Obojici vam je također poznato – jednom kao pomoćniku direktora, a drugom kao članu Savjeta Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske – da ja kao direktor Instituta (i profesor suvremene povijesti i revolucije na Fakultetu političkih nauka) nisam od Instituta pravio nikakvo »nacionalističko žarište«, kako je to svojom hajkom 1967. Miloš Žanko (u povodu »Deklaracije o jeziku«) uspio ishoditi moje smjenjivanje, već nam je, zajedno s mnogim drugima, bila jedina namjera da od Instituta stvorimo ozbiljnu ustanovu, koja će svojim radom dati znanstvene priloge iz povijesti radničkog pokreta i suvremene nacionalne povijesti uopće.

No, u mom slučaju svaki je od vas i posebni »povijesni« svjedok u bitnim pitanjima zbog kojih sam po drugi put stavljen na optuženičku klupu, a sada i osuđen na trogodišnju kaznu robijanja...

Ti si, Ivo, bio svjedok povijesnoga spora koji je pred više od dva desetljeća buknuo oko historijata NOR-a u Hrvatskoj...

Spor je bio u tome da se sa stajališta, ne samo hrvatske nacionalne nego i revolucionarne misli, dotično, sa stajališta povijesne znanosti i svakodnevne propedeutike ne mogu prihvatiti teze što su u biti polazile od ocjene: da je hrvatski narod bio gotovo isključivi krivac za slom monarhističke Jugoslavije; da je hrvatski nacionalni pokret pod vodstvom HSS između dva rata bio reakcionaran i gotovo isti kao ustaški, tj. separatističko-fašistički, dotično da je Maček bio isto što i Pavelić, da je cijelo domobranstvo bilo isto što i ustaštvo, te da je cijela katolička crkva bila fašističko-ustaška, jednom rječju da je golemu većina, također cijeli hrvatski narod, zbog svog nezadovoljstva sa stanjem u monarhističkoj Jugoslaviji, bio fašističko-ustaški, te da nije sudjelovao u NOB-i koju su u Hrvatskoj vodili tobože samo Srbi, uz neznatan broj komunista, a radi bolje prihvatljivosti takvih teza Dalmacija je, pa čak i Slavonija, sustavno izdvajana iz sastava Hrvatske.

Da za neke taj spor traje i dalje, pokazalo se ovih dana u iznošenju nekih političko-povijesnih ocjena i obrazlaganju presude protiv mene...

A Tebi je, dragi Kole, pripala posebna uloga u mojoj »povijesnoj« krivnji zbog ratnih žrtava...

... sam si svojom rukom ispisao u Statističkom zavodu Hrvatske podatke o stvarnim ratnim žrtvama koji su nam trebali za monografiju »Hrvatska u revoluciji«. S tim izvornim podacima u rukama suprotstavili smo se održavanju crne legende po kojoj je u Jasenovcu pobijeno i nekoliko puta više ljudi no u svjetski poznatim nacističkim logorima Mauthausenu i Dachau, po čemu se onda orisavao fašistički karakter i povijesna kolektivna krivnja hrvatskog naroda. I to ne samo zato da bi se borili za ispravne sudove o hrvatskoj povijesti uopće, nego prije svega, i navlastito, za afirmaciju istine o NOP-u i revoluciji u Hrvatskoj.

Ali što znači argumentacija ako je, i na temelju izvornih, tj. službenih dokumenata, iznosi jedan hrvatski general-potpukovnik, i povijesne prosudbe što ih obrazlaže drugi hrvatski general i doktor povijesnih znanosti, kad se to ne po-

klapa s nekim policijskim pogledima na hrvatsku i jugoslavensku povijest, i razumije se sadašnjost...

Budući da u sudskoj lakrdiji, u kojoj me osudiše na trogodišnju robiju, nije bilo mjesta čak ni za svjedočanstvo službenih statistika, morao sam vas ovime pozvati za svjedoke pred sudom povijesti!

Usput, neka mi bude dopušteno da scenaristima i režiserima ovako obrazloženih presuda uputim pitanje: da li ste svjesni da time ne sudite samo meni, nego i bezbroju mojih istomišljenika, prijatelja i znanaca, hrvatskih generala, revolucionara i intelektualaca, a i svim običnim mislećim ljudima?

Strašno je ako nisu.

A još strašnije ako jesu!

Krleži:

... ja sam se, već kao srednjoškolac, opredijelio za socijalizam ponajviše pod magijom Vaše književne riječi, ali upoznali smo se kad sam već bio zreo čovjek, sa svestranim iskustvom... U našim mnogokratnim i živim povijesnim rasprama, za mene su životna iskustva i pogledi takvog intelektualnog začetnika revolucionarnog pokreta u nas bili od najveće vrijednosti, ali ne kao zamjena, već kao dopuna iskustava mladih naraštaja i vlastitih prosudbi.

Pošto ste od početka svog djela bili zaokupljeni povijesnom sudbom našeg čovjeka i naroda, a kao direktor Jugoslavenskog leksikografskog zavoda stekli ste takve spoznaje, moglo bi se reći kao nitko u zemlji, o tome kakvo je stanje, i šta se sve, i zašto zbiva u svim povijesnim disciplinama, a bili ste upoznati s mojim nastojanjima i teškoćama na području historije radničkog pokreta i najnovije nacionalne povijesti, što je sve bilo tijesno povezano i s tadašnjim društveno-političkim kretanjima, – zauzeli ste se za mene na najvišem mjestu, kad sam 1972. bio uhićen u sklopu slamanja tobožnje nacionalističke kontrarevolucije u Hrvatskoj.

Vidjevši da je optužba »čista magla«, razgovarali ste s Predsjednikom Titom...

Da bih Vas upoznao u koji smo čin dospjeli u ovoj povijesnoj dramskoj igri – u kojoj se, naravno, ne javljamo slučajno na istoj sceni, i u kojoj nam je namijenjena koliko slična, toliko i različita uloga – bio je povod da se i Vama obratim ovim pismom.

Ali, vjerujte mi, dragi Krleža, kad bi bila riječ samo o meni ne bih Vam se obraćao.

I sami ste mogli zaključiti, da nikad, i ni od koga, za sebe osobno molio nisam!

Pišem Vam zbog toga, što sam... duboko uvjeren da bi u ovom povijesnom trenutku... velikan duha kakav je Krleža, imao i trebao nešto reći! To od Vas očekuju uznemirene savjesti i duhovi one naše javnosti što gaji poštovanje prema Vašem djelu, a boje se toga svi poricatelji Vašeg opusa...

*A njegova riječ – s vrhunca života – morala bi imati odjeka!
I imala bi.
I danas. I u Povijesti!*

Smijenjenom vodstvu SRH (S.Dabčević-Kučar, M. Tripalu, I. Šiblu, D. Haramiji, J. Sariću, S. Bijeliću):

Budući da ovo pismo pišem u osobnosti povijesnog sudionika i kroničara ali i osuđenika, i budući da ističem svjedoke pred sudom povijesti radi njene sadašnjosti, razumljivo je da se moram obratiti i vama.

Povijesno gledano, vi ste bili »tipična«, što će reći uzorna djeca revolucije i Partije; na povijesnu pozornicu političkog života došli ste u vremenu kad je Hrvatska bila puna bolnih ožiljaka iz hrvanja s unitarističko-centralističkim tendencijama, što će biti prisutna kao rankovićevština, ali ne i iščeznuti...

Povijest vam je namijenila ulogu novog vala u socijalističkom pokretu, koji je nastojao ići u korak s općim demokratskim stremljenjima suvremenog društva i svijeta.

Zbog toga ste, osluškujući bilo svih slojeva hrvatskog naroda, od partizanskih boraca i radništva i seljaštva do inteligencije, a prateći i tendencije naprednih stremljenja u svim republikama SFRJ i u cijeloj Europi, koja su od Varšave do Budimpešte, i od Praga do Rima i Madrida, težila pronalaženju novih, demokratskih i humanističkih, »eurokomunističkih« puteva u izgradnji socijalizma – u Hrvatskoj doveli do »preporodnog« kretanja i u komunističkom pokretu, iz čega je onda proizašlo jedinstvo »masovnog« hrvatskog nacionalnog pokreta u socijalističkom duhu.

Povijesno gledano, bilo je od posve sporedne važnosti, što su se na rubovima tog pokreta našli i nesocijalistički, pa i protusocijalistički elementi – sličnoj pojavi ne može izbjeći nikada ni jedan pokret – čemu će se kasnije pridati neopravdano prvorazredno značenje, kao opravdanje obračuna s »kontrarevolucijom«. Kao što je moja »povijesna« krivica, – po riječima jednog umnika, čiji će sudovi ostati trajnim svjedočanstvom u riznici hrvatske kulture – bila u tome što sam se prvi od »visokih prvoboraca« usudio marksistički i hrvatski dosljedno misliti i djelovati na području povijesti (čudeći se kako je takav »slobodnjak« došao do čina generala), tako je i vaša krivica bila u tome što ste – po istom sudu – postali prvo hrvatsko vodstvo SRH, kao što je u drugim republikama – srpsko, slovensko, makedonsko i crnogorsko.

Vaša skupna, a moja pojedinačna sudbina – služi dokazom, ne samo za spomenutog visokodostojnika misli, da je to – nemoguće, dotično – nedopustivo.

Moj je odgovor bio i jest: ako se izgubi pouzdanje u ljudski razbor uopće i u narod kome se pripada, onda u životu preostaje samo beznade i očaj. A ja sam ipak sklon vjerovati u njegov smisao do zadnjeg daha.

Danas ste svi vi, pojedinačno i skupno, i cijeli demokratski, socijalistički pokret, sa svim slojevima što su se plebiscitarno bili svrstali u nj, po Juri Biliću

i po onima što su prije njega – pod kraj 1979. – dali riječ Živoradu Mihailoviću-Šilji – svrstani, zajedno sa mnom, u »porazene snage NOB«, »zadvojene ideologijom neofašizma i ustaštva«!...

Dosada ste šutjeli.

I šutnja je u neka doba – nejrječitiji govor! Ali samo za one što znaju slušati i prigušeno bilo zdvojna i uznemirena puka.

Usprkos tome što se vaša šutnja zasnivala na politički krajnje dobronamjernim obzirima, ona je, također, uzeta kao povod za zloguko iznošenje zaprepašćujućih ocjena o jedinstvu poraženih ustaško-fašističkih snaga u NOR i izvorno socijalističkog kretanja u 1971.

I na kraju:

Ono što se, i kako se, u posljednje vrijeme piše i govori o političkim zbivanjima i o ličnostima iz najnovije povijesti hrvatskog naroda – a što služi kao ideološko-političko obrazloženje za moju osudu i za nove progone – može se povijesno usporediti s onime iz razdoblja Pribićevićeva unitarističkog divljanja u Hrvatskoj dvadesetih godina, a i s pero-živkovićevskim posvećenjem Aleksandrove šestojanuarske diktature.

Za povijest ostaje otvoreno pitanje zašto opetovano dolazi do pretege takvih redarstvenih, nerazumnih pogleda, protu-povijesnih i protu-političkih, arhi-staljinističkih tumačenja povijesno-političkih zbivanja, što u mnoštvenom stvaranju i zatvaranju sve novih i novih vrsta neprijatelja, kontrarevolucionara, a eto već i petokolonaša, čak i od tvoraca postojećeg poretka – vide društvenu svrhovitost i interes socijalističke demokracije.

Pretega takvih »političkih« prosudbi, što na hrvatskom tlu dovode do besmisla u kojem se svi i sve izjednačuje s poraženim snagama u antifašističkom ratu i NOB-u, tj. s fašizmom i s ustaštvom, odvodi ujedno do bezdana u kojemu se zatvaraju svi povijesni krugovi, iz kojih jedva da ima nekih vidika i izlaza...

Da oni, što zaslijepljeni održavanjem takva iskrivljena zrcala, i dalje iniciraju takve pogubne »povijesne« prosudbe, nisu kadri da sagledaju sve posljedice ispunjavanja takvih krugova, koji se jamačno ne mogu trajno održati u obruču ni redarstvenim ni političko-psihološkim terorom – to je razumljivo, ali se baš zato traži daleko više razbora na svim drugim razinama, na kojima bi se morale izvući sve potrebne konzekvencije dok još slijed događaja ne poprimi odveć neželjene ili nepredvidive obrise.

Ne vjerujem da bi se u današnje doba, makar i privremeno mogla opravdati takva nerazborita politika, da je svaki onaj tko se ne slaže s pogledima Bilića ili Baltića – kontrarevolucionar, koga kao izdajnika treba linčovati i onemogućiti.

A mahanje crvenom krpom raspirivanja međunacionalne mržnje, jedna je od najpodlijihi ali i najpogibelnijih obmana javnosti, kad je riječ o meni ili socijalističkom pokretu 1971. u njegovoj biti...

S povijesnoga stajališta, ne može biti dvojbe, da do pozitivne promjene političko-psihološke klime ne može doći sve dotle dok hrvatski čovjek ima osjećaj da se nad njegovim bićem i savješću čini moralno i psihičko nasilje, prije svega iskrivljenim i za nj neprihvatljivim tumačenjem povijesti njegovih predaka i njegove sadašnjosti, dotično dok god se osjeća sputan i povrijeđen u svom osobnom i nacionalnom integritetu i dostojanstvu.

Jer i čovjek kao pojedinac, i narod kao nacionalna zajednica, povijesno je biće koje se ne može odvojiti od svoje povijesti ili iskakati iz nje po bilo čijem prohtjevu. Povijesnost – sa svim svojim objektivnim odrednicama i iracionalnim sastavnicama – jedna je od najbitnijih značajki sveukupnog ljudskog i nacionalnog bitka i opstanka; zbog toga na njegovu psihu neprekidno negativno djeluje – neovisno od njegove volje – sve ono što nije u skladu s njegovim predodžbama i spoznajama svoje povijesnosti, osjećajući svako tuđe i nenaravno njeno tumačenje kao grubo nasilje nad vlastitim bićem»¹⁰⁶.

A izravno o problemu ratnih žrtava i jasenovačkog mita, u povodu novih žigosanja pri obilježavanju 40-obljetnice ustanka i logora¹⁰⁷, pisao sam u drugom pismu onima s vrha (S. Kraigheru, L. Mojsovu, V. Bakariću, J. Blaževiću, N. Ljubičiću, M. Miniću, A. Grličkovu, M. Špiljku, M. Planinc) među inim i ovo:

Kako se to u današnjem svijetu može bilo kog ozbiljnog čovjeka uvjeriti da među »falsifikatore povijesti« i »dezinformatore« naše i svjetske javnosti spadam ja, koji se za povijesnu istinu borim s činjenicama u ruci, a ne oni koji više no udesetorostručuju te – kako rekoh – i onako užasno velike i grozne zločine? A činim to ne iz nekog znanstvenog ekshibicionizma, već zato da bih se suprotstavio prosudbama o kontrarevolucionarnom i fašističkom karakteru hrvatskog naroda, do kojih su na temelju takvih i sličnih iskrivljenih podataka došli čak i takvi umovi kakav bijaše »najveći marksistički filozof Zapada« Ernst Bloch...

Privlačna tvrdnja što je ponavlja Pero Car da »hrvatski narod ne snosi nikakvu odgovornost« za ustaške zločine, kao ni drugi narodi za zločine svojih »otpadnika«, može služiti samo kao prigodna politička krilatica, ali ne i kao povijesno polazište.

Budući da se povijest jednog naroda sastoji od sveukupnosti povijesnoga zbivanja, iz kojega se ne može isključiti ni jedna ideologija, religija ili pokret, ni jedna idejno-programska struja, politička stranka ili povijesna ličnost, – bez obzira na to koliko one bile bliske ili različite, koliko se prožimale ili potirale, koliko bile napredne ili nazadne, i do kakvih su cjelovitih ili polovičnih pozitivnih ili negativnih rezultata dovele – to se ni iz hrvatske povijesti ne može izdvojiti

¹⁰⁶ Moje »Pismo 18-ci« od 4. ožujka 1981.

¹⁰⁷ O 40-godišnjici ustanka i logora izvještavala su sva sredstva javnog općenja, a ovdje osvrt na izlaganje Pere Cara, tada člana a kasnije i predsjednika Predsjedništva SRH i predsjednika Savjeta Spomen područja Jasenovac, *Borba*, LX, 153, Zagreb, 06.06. 1981.

ustaštvo, kao ni iz srpske – četništvo, ili recimo, iz engleske – kolonijalizam, iz njemačke – nacifašizam, ili iz rusko-sovjetske povijesti – staljinizam, itd.

Bit problema za povijesnu znanost bila je uvijek u tome da se što ispravnije ocijene: uzroci svim pojavama i zbivanjima, njihova međuovisnost, dimenzije i domašaji, rezultati i posljedice... A za svako društvo pokazalo se na kraju poraznim, ako se znanost silovala bilo kakvom političkom pragmatikom, a pogotovu ishitrenim konstrukcijama ili lažnim mitovima.

U svezi s tim problemom o ratnim žrtvama – zaoštrenim nimalo slučajno do međunarodnih i sudskih dimenzija – htio bih vam skrenuti pozornost i na to, da se posljednjih mjeseci uzastopno piše o tome kako će se snimati (u režiji Lordana Zafranovića) najprije dokumentarni, a potom i umjetnički film o jasenovačkom logoru, kojim bi trebalo dokazati da su žrtve bile čak i veće nego što se dosada mislilo! Kome koristi da se takvim izjavama i eventualnim »novim« filmskim »svjedočanstvima« i dalje zaoštava to delikatno pitanje, od ljudi koji polaze ili od pogrešnih pretpostavki o činjenicama, ili pak ustraju na njima iz posebnih tendencioznih razloga, ili im pak prilaze s nedovoljnom odgovornošću iz kojekakvih čak i komercijalnih pobuda?! Zar ne bi bilo svrsishodnije za uklanjanje svih nezdravih naplavina što truju međunacionalne odnose, a prihvatljivo za svakog dobronamjernog čovjeka, da se dopusti da znanost do kraja istraži i iznese rezultate i o tom povijesnom kao i o svakom drugom pitanju?! Živimo u doba kad se to ne može spriječiti, a takvi su pokušaji u suprotnosti i s ustavnim i s programskim načelima SFRJ i SKJ¹⁰⁸.

Tri godine kasnije usudih se sažeti o općim pobudama ustrajne nakanjenosti da se paklenski dokrajči onaj koji osobno bijaše glavni pronositelj »tuđmanovštine«, kad je napokon došlo vrijeme za naplatu, a i opomene radi.

... svatko tko želi razborito razmišljati o našim povijesnim i suvremenim političkim problemima – a oni nužno proizlaze jedni iz drugih – mora zaključiti – čak i ako nije upoznat s pretpovijedću moga slučaja – da progon Tuđmana kao revolucionara, generala i hrvatskog povjesničara nije došao nimalo slučajno s istodobnom provalom centralističko-unitarističkih tendencija. One su, naime, odlazak Tita dočekale s dugo pripremanim, isukanim mačevima na svim područjima društvenog (političkog, publicističkog, znanstvenog i kulturno-umjetničkog) života, kao pogodan trenutak da se konačno obračunaju s nepokornim starim protivnicima, ali i sa svima koji im sada stoje na putu ostvarenja njihovih starih aleksandrovskih ciljeva – što su povijesno podjednako zatorni u njihovu monarhističko-buržujskom ili dogmatsko-birokratskom izdanku. Procesi i prijetnje progonima što su ih struje, koje povremeno daju riječ takvima kao što je Šilja-Mihailović i sl. navijestile još godinu-dvije prije Titove smrti – trebali su ponekog ukloniti, a mnoge zastrašiti, da bi se napokon raskrčio put tim tenden-

¹⁰⁸ Moje »Pismo 9-ci« od 12. lipnja 1981.

cijama koje nisu mogle nadvladati za Titova života. Prikazujući posljedice centralističko-birokratskog sputavanja i samoupravljanja, i društveno-nacionalne jednakopravnosti, i udruženog rada, i republika, kao uzroke sviju zala i sveukupne krize, te su se povijesno žilave tendencije pojavile u starim, ali i u posve novim, veoma razmahanim oblicima s veoma dalekosežnim i zlokočnim nakamama. One su se očitovale, s jedne strane, kao politički i znanstveno obrazloženi zahtjevi za promjenu ustavnog poretka i političkog sustava; a s druge strane, kao pokušaji revizije svih osnovnih povijesnih političkih i marksističko-znanstvenih ocjena glavnih događaja i protagonista novije jugoslavenske povijesti i revolucije (od ujedinjenja do sloma, i od Kominterne i KPJ do AVNOJ-a; ili od Pašića do Jovanovića i od Sime Markovića do Tita, itd. i tsl.). Pri tom je znakovito da su zamamni valovi »detitoizacije« ustrmljeni izravno, odlučno i svestrano na avnojska načela na kojima je utemeljen ustavni poredak, a ni približno ne toliko na izvore i pojavnosti toliko omiljene teme kulta, te da se s »dekardelizacijom« želi u biti obezvrijediti načelo pluralizma samoupravnih interesa i na nacionalnoj, odnosno republičkoj razini (što je postavljeno još na 8. kongresu SKJ), a usput potkresati i odveć nabujalo slovensko zasebnjaštvo, koje se, osjetivši se s pravom ugroženim kao nikada dotada, ustobočilo jednostavno na osvobodilno-frontovskim osnovama¹⁰⁹.

Na ta pisma ni od koga i nikada odgovora dobio nisam. A budući da su u odnosu prema meni i dalje grubo kršene pravne norme, što se naročito očitovalo u nepoštivanju specijalističkih kliničkih nalaza o mom ozbiljno narušenom zdravstvenom stanju, to je cio postupak – s povremenim prekidima izdržavanja kazne i ponovnim vraćanjem u tamnicu – poprimio oblike višegodišnjeg sustavnog psiho-fizičkog terora, koji je od posljednje presude trajao pune četiri godine, a od prve i tri puta dulje. A kad se još k tome pokazalo, da režiseri ne odustaju od pogromaškog progona već idu i na proširenje optužbe – preostalo mi je još jedino da prosvjedujem i samim životom. Osim usmenog priopćenja, o tome sam i pisao u pripremljenom prosvjedu predsjedništvima vrhovnih državno-političkih tijela SFRJ i SRH. Da se umjesto oslobođenja ide na proširenje optužbe – govorio sam:

To proizlazi iz pisanja TANJUG-a, koji je naime objavio vijest (06.10.1984) u svojim teleksima (što onda u svojim biltenima prenose i Republički komiteti za informacije) o članku švedskog novinara Sune Olofsona u štokholmskom listu »Svenska dagbladet«. U »Tanjugovu« izvodu najviše je prostora posvećeno mom slučaju, pa se među inim navodi »... vlasti je najviše iritiralo to što je Tuđman optužio režim da falsificira povijest. Tuđman je između ostalog pokazao da su Srbi poslije rata 1945. godine ubili najmanje 200.000 Hrvata. On je također pričao o ritualnom masovnom ubojstvu 70 hrvatskih svećenika na širokom brijegu...«

¹⁰⁹ Moje pismo predsjedniku Predsjedništva SFRJ, M. Špiljku, 12.03.1084.

Jamačno, nova optužba za koju bih prema zamisli scenarista i režisera trebao biti kažnjen možda i pet puta po tri godine zatvora!!

Za mene je od sporedne važnosti tko je metnuo u uho i pero švedskom novinaru ovo što sam ja tobože »pokazao« i »pričao«. Meni je svejedno je li to bilo od nekog ovdje koji to moje »pokazanje« i »priče« »zna« odavde, pa ih je »zabilježio« za vrijeme višednevnog boravka prošlog mjeseca u Jugoslaviji i Zagrebu, ili od nekog vani, isto takvog s kim se druži u inozemstvu, tj. u Švedskoj.

Doduše, prema »Tanjugovoj« vijesti moglo bi biti da je to doznao i od mene samog!

Budući da je činjenična istina:

a) da ja s novinarom Sune Olofsonom nikada ni jedne riječi progovorio nisam, niti mu na bilo koji način bilo što »pokazao« ili »pričao«;

b) da ja takve tvrdnje ni u jednom svom tiskanom ili rukopisnom tekstu iznio nisam, i

c) da sam nasuprot takvim i tome sličnim tvrdnjama, čak i u privatnim razgovorima o povijesnim temama, poricao njihovu vjerodostojnost označujući ih sličnim bezumnim prepoznatljivim pretjerivanjima, kao što se to s druge strane čini u slučaju Jasenovca, to mi onda u sklopu historijata hajke protiv mene daje osnovu za sljedeće zaključke:

1. – Olofson se nije slučajno pojavio u Zagrebu, a potom baš s takvim tekstom o meni, u vrijeme kad je moj slučaj trebalo riješiti zbog bolesti;

2. – Ovo Tanjugovo najgore moguće proširenje optužbe protiv mene, s pomoću Olofsonova pisanja studenog 1984, logičan je nastavak onih optužbi što ih je u svom feljtonu u »Expres politici« i »Nedjeljnoj Dalmaciji« 1979. iznio Ž. Mihailović-Šilja. Mihailović me je, naime, već tada podosta poistovjetio s ustaštvom, a da bi me 1981. osudili zbog Jasenovca optužiti će me čak i na taj način, što su moj tobožnji intervju dali tiskati u najekstremnijem emigrantskom listu »Hrvatska Država«. No, do ovako potpunih kvalifikacija kakve mi se sada daju posredstvom Olofsona, trebalo je jamačno proći još malo vremena – i ući u vrtlog previranja u kakvome upravo sada mnogi mahnitaju a neki glavinjaju, okomljujući se pritom iznova i na mene.

3. – Ovakvim objavljivanjem ove monstruozne insinuacije kroz Tanjugov servis i ostale povjerljive biltene namijenjene užem političkom aktivu, očito se išlo za mojom posvemašnjom difamacijom i takvom potpunom diskvalifikacijom koja ne dopušta ino, no konačni obračun, zbog razloga što su nevidljivi samo onima što se obnevidjelo kreću povijesnom scenom, na kojoj se režira ne samo moja osobna drama...

S obzirom na sve iznijeto i na činjenicu da me pravosudni organi – usprkos liječničkim preporukama – ne oslobađaju daljeg izdržavanja kazne, već me ponovno gone na robiju – meni ne preostaje ništa drugo nego da u znak prosvjeda stupim u štrajk glada, bez obzira na moguće posljedice.

Nažalost i u mom slučaju pokazuje se, da čak i u SFRJ gdje se SKJ svojedobno dobrano udaljio od prakse staljinističkih čistki, ipak još i istaknuti revolucionari mogu biti bezobzirno uklanjani i pretvarani u »odmetnička« čudovišta »prohtije li se to čudotvornim službama«, kako je to rekao prije svoje smrti N. Buharin, po Lenjinu jedna od najumnijih boljševičkih glava.

I dijelom i riječima ponavljao sam poruke: »Hoću da budem čovjek, borite se sa mnom ljudski!« (Meša Selimović); ne razarajte tako suludo ono što nas je ionako previše stajalo... Ali, bilo je, čini se, uzaludno, kao glas vapijućeg u pustinji.

Meni ostaje utjeha povijesne svrhovitosti, a i drugima također, ali i – odgovornosti¹¹⁰.

Toliko povijesti radi, o »eri tuđmanovštine«. O njenim izvoristima, biti i uporištima, te o njenim protivštinama i pobijanjima. U mijenama povijesnih okolnosti.

A iz svih, pa i onih najhimbjenijih prijetvorbama tih okolnosti – povijest će na kraju biti ta koja će svjedočiti. O nama pojedincima. I o narodima, i o pokretima kojima smo pripadali.

Ako ne u Šašiću i njegovim raznolikim predšasnicima, te u onim njihovim sljedbenicima što o »tuđmanovštini« sude – sa stajališta svoje isključive, posve poremećene povijesne svijesti – kao o *crimenu*, jednom će i njena izložena povijesnost potaknuti snaženje povijesne razboritosti. Svi pojavi oblici »tuđmanovštine«, kroz sva razdoblja njene »ere«, od njenog sudionništva u virovima stožernog sučeljavanja oprečnih silnica, do njene duhovne oporbe s ruba života, samo su znaci povijesnog usuda, više narodnog negoli osobnog. Jer, kao osoba bijah tek jedan od onih primjera igre »slučajnosti« u povijesnoj nužnosti, koji su – već i po mudru Solonu – spremni da rijeđu i djelom, što će reći i životom, svjedoče istinu o svome narodu, i onda kad se to nekima, povijesno kratkovidnim, čini nerazboritim. Već i razmišljati previše o povijesnim događanjima, a kamoli djelovati na crti osobnih uvjerenja, bilo je pogibeljno od antičkih vremena, kako se to očituje i u Shakespearovim povijesnim likovima, a pogotovu u verižnim okolnostima suvremenih ideoloških sustava. Povijesne se prilike, jamačno, nisu u biti mnogo izmijenile od onih, kad nam je na početku novovjekovnog uspona ljudske misli, francuski pjesnik François Villon (1431–63) doviknuo ispod vješala: »Tko je u životu previše gledao – gavrani

¹¹⁰ Pismo Predsjedništvima SFRJ i SRH, CK SKJ i CK SKH, SSRNJ i SSRNH, s nadnevkom od 24. studenog 1984, kojeg sam se dana ponovno (po treći puta) trebao javiti na dosluženje zatvora (u kome sam već bio proveo preko godinu i pol, a dva puta ga prekidaao zbog bolesti). Uz ovo pismo, pripremio sam i *Otvoreno pismo javnosti*. Nisu otposlana jer sam rješenje o uvjetnom otpustu primio dan prije ponovnog javljanja, tj. 23. studenog 1984, i to u 14 sati (posebnim teklićem). O Tanjugovu prenošenju novih inkriminacija protiv mene iz pisanja švedskog lista, pisao sam i u pismu M. Špiljku, kao predsjedniku Predsjedništva CK SKH i J. Vrhovcu, kao članu Predsjedništva SFRJ, od 28. svibnja 1985, kao jednom od primjera nastavljanja pogromaške hajke koja se neće obustaviti dok se ne dopusti obnova procesa, ili ne dopusti objavljivanje mojih odgovora.

mu iskopaju oči!« A na drugoj će obali, engleski državnik i povjesnik Sir Walter Raleigh (1559–1618) platiti i glavom zbog tobožnje izdaje, samo zato što se odveć »približio istini« nepoželjnoj prolaznim moćnicima.

Unatoč svim takvim iskustvima, čovjek je u svim povijesnim podnebljima odgovarao kao Eshilov okovani Prometej promućurnim Hermesima: nikada svoje muke ne bih zamijenio vašim sluganskim poslom! Uvijek je bilo i bivat će i takvih »trijumfalnih poraza«, kojima će zavidjeti i veleslavljene pobjede (Montaigne), jer vječita je čast i vrlina u samoj borbi za istinu, bez obzira na vremeniti ishod.

A u slučaju »tuđmanovštine« – ožigosane na terzićevsko-mihailovićevsko-šašićevski, a prozivane od hrvatskih poslušnika i umišljenika na povijesno nerazborit i grizodušan način – valja, na kraju, pripomenuti: o njezinoj se pojavnosti ne može suditi izvan ozračja duhovnih okolnosti i društvenih kretanja, u kojima je nastojala biti, a dijelom i bila, subjektivni čimbenik, a potom postala objektom igre političke pragmatike i kojekakvih mijena odnosa povijesnih sastavnica i silnica. A uz to, ne bi valjalo zaboraviti na ovjerovljeno povijesno iskustvo, s obzirom da joj je izvorište u samosvjesnosti svekolikog vlastitog udjela u zlosretnom povijesnom zbivanju. A povijest, jamačno, ne bi bila ono što jest, da se u njoj, od pamtivjeka, ne javlja kao nužna i znakovita pojava – muški prosvjed, štono reče A. Starčević, protiv svih oblika nametanja stranog skrbništva i vlastitog nesamosvojstva, jer ono neizbježno uzrokuje da se ljudi osjećaju obespravljeni kao tuđinci u vlastitoj domovini. A s tim se nikada ne mire, ni čovjek kao pojedinac, ni narod kao najviša društvena zajednica, kad dostignu razinu povijesnog subjekta.

Dio drugi

**POVIJEST KAO ZLOČINIDBA I
MITSKA PRIČIMBA**

I.

O HISTORIJATU UMNOŽABA RATNIH ŽRTAVA
I STVARANJA »JASENOVAČKOG« I »BLEIBURŠKOG«
MITA

*Qui quae vult dicit, quae
non vult audit. (Tko govori što
hoće, čut će što neće)
Terencije (II.st.pr.n.e.)*

*Obuzdajte svoje jezike,
vi koji nikada ne razmišljate
o posljedicama.
Enguerrand Coucy (XIV.st.)*

Ovo svoje razmišljanje – nad bezdanima poremećene povijesne svijesti o kriznosti povijesnoga razbora – na koje me je potaklo ne toliko Šašićevo otpočinjanje novog razdoblja poricanja »tuđmanovštine« koliko njegova povijesno-intelektualna pozadina, započeh s osvrtom na onu otrcanu istinu da se povijest zapravo ponavlja. I Giordano Bruno u svom renesansnom pohodu protiv skolaističkog tumačenja svijeta ne zaboravlja to iskustvo, ali se ne miri s obmanama jer »jedini autoritet treba da bude razum i slobodno istraživanje«¹¹¹. Štoviše, zauzimajući se za svoje nove spoznaje, on će podsjetiti da nam je već iz starozavjetnih vremena, veliki mudrac kralj Salomon (zajedno s »Pjesmom nad pjesmama«), ostavio saznanje trajno-povijesne vrijednosti: »Što je ono, što jest? Upravo ono, što je bilo. Što je ono, što je bilo? Upravo ono, što jest, Pod suncem ništa nova«¹¹².

Jedino u tom ozračju povijesna iskustva mogao sam sâm sebi protumačiti i Šašićevu pojavu na žalosnom bojištu jasenovačkog mita, u nizu od Sekulića i Fotića i Dučića do Terzića i Dedijera i Đuretića i ovodobnog Vuka Draškovića.

¹¹¹ V. Filipović, *Filozofija renesanse*, 110.

¹¹² Giordano Bruno, *O uzroku, principu i jednome*, prijev. – u: V. Filipović, *spom.dj.* 272.

Zbog istih razloga, u ovom nam poglavlju valja poći od isto tako neospornih spoznaja: da u životu i povijesti nema »čistih« pojava, te da se sve, navlastito one najoprečnije, suprotnosti na kraju spajaju, kao u krivulji zemaljske kružnice. A, naravno, njihov sustjecaj ne završava samo dodirom poricanja, već neizbježnom nužnošću i – prožimanjem.

U svezi s tim, i Šašićevo me pozivanje na Jorgea Luisa Borgesa podsjetilo na misao ovoga da zapravo ništa ne izmiče povijesnom pamćenju, jer: »zaborav također, može biti duboki oblik pamćenja«¹¹³. A i Borgesov sud da su Papinijevi likovi »samo odraz njegova jastva«¹¹⁴, može se u krajnjemu protegnuti na svako pisanje, pa i ovakvo povjesničarenje na kakvo se dadoše uzdizatelji jase-novačkog mita.

A kad smo već kod Borgesa nije na odmet, baš u ovom razmatranju, podsjetiti da je on u svoj izbor dragulja iz svjetske književnosti uvrstio i priče Giovannija Papinija. U jednoj od njih – pod znakovitim nazivom *Umna smrt* – nalazimo domišljeno kao »sveopći zakon«: »Ne samo da je tajna života u smrti nego je i tajna svjetlosti u tami, tajna dobra u zlu, tajna istine u prevari, tajna da u ne«¹¹⁵. I u toj faustovskoj misli, koja jamačno nije doprla ni do kakvih jednostranih mitomanskih zreništa, možemo naći objašnjenje za njihovo začudno plavljenje na sve širim područjima duhovnog života u SFRJ, od politike i publicistike do historiografije i književnosti.

Umnožavanje ratnih žrtava – i to gotovo isključivo na račun ionako golemih zlodjela Pavelićeve NDH – započelo je s dva Memoranduma Srpske pravoslavne crkve njemačkim zapovjednicima za Srbiju. Prvi, 9. srpnja 1941. generalu Ludwigu v. Schröderu, a drugi, prošireni, u kolovozu 1941, generalu H. Danckelmannu. Konačni tekst Memoranduma pisao je prof. Pero Slijepčević, a u London ga je prenio (rujna 1941) jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi dr. Miloš Sekulić, istaknuti član Srpske zemljoradničke stranke, koji je imao do-dire i s generalom Nedićem i s Dražom Mihailovićem. On je popratio Memorandum još i svojim dopunskim opširnim izvješćem¹¹⁶.

U tim Memorandumima poglavari Srpske pravoslavne crkve obraćaju se njemačkim zapovjednicima sa zamolbom, da se vlada Hitlerova Reicha zauzme za progonjeno srpsko pučanstvo u NDH. Tu se navodi da je do početka kolovoza – tj. za prva četiri mjeseca ustaške vlasti – ubijeno više od 180.000 Srba!

Budući da su Memorandum i pisani u duhu da hrvatski narod u cjelini snosi odgovornost za ustaška zlodjela, to je pojava njihova konačna teksta u Londonu izazvala žučne raspre u kraljevskoj vladi. Memorandum je zapravo

¹¹³ Zrcalo koje izmiče Giovannija Papinija, priredio Jorge Luis Borges, Zagreb, 1982, 7.

¹¹⁴ Isto, 10.

¹¹⁵ Isto, 45–6.

¹¹⁶ J. Tomašević, Četnici u drugom svjetskom ratu, Zagreb, 1979, 130, 240 (pisac Memoranduma Pero Slijepčević, bio je »hercegovački Srbin, koji je tridesetih godina bio profesor Filozofskog fakulteta u Skoplju«, 240).

do kraja produbio razdor između njenih srpskih i hrvatskih članova, koji je otvoreno izbio još na prvim sjednicama u izbjeglištvu, zbog pokušaja Simovića i dr. da svu krivnju za slom u travanjskom ratu pripišu hrvatskom narodu. Premda je kraljevska vlada zaključila da se Memorandum ne objavljuje dok se ne provjere činjenice i ne ispita njegova pozadina, jer je bilo očito da je pripremljen i dostavljen u dosluhu s Nijemcima pred uspostavu Nedićeve vlade u Srbiji, on je ipak odmah predan i britanskoj vladi i Anglikanskoj crkvi, a zatim objavljen i u SAD. Ovdje je poslužio i *Američkom Srbobranu*, kao i jugoslavenskom poslaniku u Washingtonu K. Fotiću, te diplomati i pjesniku Jovanu Dučiću za rasplamsavanje ne samo protuhrvatskih nego i protujugoslavenskih gledišta¹¹⁷.

Istovremeno u proširivanju protuhrvatske kampanje sa srpske strane, od Londona do Amerike, broj žrtava je udvostručen na 360.000 poubijanih Srba.

U odgovoru što ga je u ime hrvatskih ministara u vladi priredio dr. Rudolf Bičanić, ukazano je na besmislenost takve brojke očigledno uvjerljivom usporedbom. Ona, naime, odgovara broju žrtava za približno isto vrijeme u njemačko-sovjetskom ratu, gdje se borbe vode najmodernijim oružjem, na dosada najdužim frontama i u najvećoj ofenzivi svijeta. Osim toga, već iz same analize Memoranduma proizlazi koliko je navedeni broj žrtava precijenjen. U njemu su navedena imena za 593 ubijene osobe (od toga 39 svećenika), a iz spominjanja određenih i procjemenih brojki dobiva se broj od 28.979 žrtava. A kao primjeri, da je Memorandum pisan u psihozi »raspaljenih strasti« i »grozničave mašte«, navedene su tvrdnje: Bogdan Komadina bio je strijeljan u B. Gradišci, zatim bačen u rijeku Savu »koju je preplivao iako teško ranjen u vrat i prsa, i živ stigao u Beograd«: ili, »U selu Koritima (kotar Gacko) bacani su ljudi u 40 m. duboku jamu. Na to su bačene na njih bombe«. Jedan od bačenih uspio je da se izvuče i pobjegao u Crnu Goru, do Vučedola. Odatle je pošao načelnik općine i spasio iz jame još šest živih ljudi. A kako na tom putu između Hercegovine i Crne Gore postoje planine Njegoš i Golija, to »nije vjerojatno da bi ranjenik 40 m duboko u jami, u koju su bačene bombe, mogao izaći živ, preći preko tako moćnih planina i još da se vrte ljudi natrag i nađu žive ljude u jami«. S obzirom da Memorandum stvara dojam da je do pokolja »mirnoga srpskog stanovništva« došlo spontano akcijom Hrvata, u odgovoru se ukazuje na činjenicu da se o najvećem broju žrtava govori u kotarevima i mjestima gdje su Srbi u većini, a ne tamo gdje su Hrvati, katolici i muslimani u većini, što znači da je poticaj za zlodjela došao izvana, a ne spontanom pokretom domaćeg, hrvatskog pučanstva. Stoga, Memorandum »predstavlja napadaj političke prirode na hrvatski narod kao cjelinu, po svojim generalnim optužbama i često krivo prikazivanim činjenicama«. U tom hrvatskom odgovoru osuđuju se zlodjela Pavelićevih ustaša i njihov plan da srpsko pitanje riješe tako da

¹¹⁷ Isto, 340–1.

jednu trećinu Srba likvidiraju, drugu iseke a treću pohrvate, ali se ističe da za taj plan, kao i za progone Židova (»kojih nije bilo više od 30.000«) Pavelić nije pridobio hrvatski narod. Prilike u zemlji rezultat su »smišljene njemačke politike«, a navedene žrtve nisu jedine, jer je »rat pomiješan s građanskim ratom i gerilskim četovanjem raznih pojava i grupa«, pa i »slovenski izvještaji tvrde, da sami Srbi računaju, da je poubijano 50.000 Hrvata u istočnoj Bosni, pretežnom većinom muslimana«. Stoga, iz situacije, u kojoj »jedna strahota zasjenjuje drugu«, izdvojiti samo zlodjela jedne skupine »predstavlja jednostrano i tendenciozno prikazivanje događaja«. Ako su ustaše provedbu svog plana prikazivale kao opravdanu osvetu za patnje hrvatskog naroda od 1918. do 1941, od krvoprolića u Skupštini, ubojstva Radića i Šufflaya, ubijanja i mučenja mnoštva ljudi za vrijeme Aleksandrove diktature, do pokolja senjskih i sibirskih žrtava, pozivanje na osvetu Hrvatima – priprema je novih zajedničkih grozota. U svezi s tim, u odgovoru se posebno skreće pozornost na »izvrtanje historije« u Memorandumu s tvrdnjom da je »srpski narod stvorio Jugoslaviju svojom krvlju«, što znači »produženje megalomanskih shvaćanja izvjesnih srpskih krugova, koje je zatrovalo odnose između Srba i Hrvata«, odbilo Hrvate od jugoslavenske ideje, jer »negira čitavu politiku jugoslavenskog odbora«, Trumbića i Supila, te jugoslavenskih dobrovoljaca i uopće rad Hrvata i Slovenaca za oslobođenje i ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom. A tvrdnja, pak, da je »srpski narod pretrpio od svoje braće Hrvata i muslimana teže i bolnije udarce, nego li od neprijatelja svojih u vremenu 1914–1918«, »predstavlja neistinu koja se sada, koliko znamo, po prvi puta pojavljuje u jednom službenom dokumentu«. Zanimajući povijesne činjenice, Memorandum pripisuje »počinjena zlodjela Hrvatima bez razlike«, okrivljujući i katoličku crkvu u cjelini. Međutim »lokalne pojave raznih fanatika ustaša ne mogu da budu mjerilo općega rada katoličke crkve, pogotovo kada se znade za držanje katoličkog episkopata, a naročito nadbiskupa zagrebačkoga Stepinca, koji je odlučno protestirao protiv krvoprolića i progona«. Sve »te protuhrvatske tvrdnje karakteristične su za mentalitet sastavljača Memoranduma«. Podsjetivši da su Hrvati u Kraljevini Jugoslaviji doživjeli teška razočaranja i »pogažena su svečana obećanja i obaveze« kao npr. Krfska deklaracija, ženevski sporazum, zaključak Hrvatskog Sabora od 29.10.1918; »Zabranjeno je bilo hrvatsko ime i simboli... a Hrvati progonjeni, zatvarani i mučeni«. Pa ipak, »*nikada Hrvati po svom legitimnom narodnom vodstvu, ni u najtežim trenucima nisu za sve to krivili srpski narod: niti za zlodjela, niti za pogaženu riječ, niti za progone*«. Zbog svega toga »*nikakvo oprostjenje greha nije potrebno, kako to kaže Memorandum, a uvredljive riječi o zabludeloj braći Hrvatima i muslimanima* nijesu na mjestu, niti Hrvati takove lekcije primaju«. Na kraju, u odgovoru se ukazuje na to, da je »Memorandum, uperen protiv hrvatskog naroda, imao taj politički cilj da srpsko javno mnijenje ogorči protiv Hrvata i da ono lakše primi Nedićevu vladu«, kao i da »izazove sukob između Srba i Hrvata« u londonskoj vladi. A u zaključku se osvrće na tvrdnju dr. Sekulića da je »odjek

žalosnih događaja u Hrvatskoj u srpskom narodu jedinstven: ...*krajnja žudnja za osvetom*, koja traži da baš iz tih krajeva *nestanu* svi oni koji nisu Srbi«. A mogu li se odgovorni i razumni ljudi prepustiti »takvim strastima«? Jer: »Politika osвете roditi će onda kod Hrvata, koji se ne žele identificirati s ustašama, opet žudnju za osvetom nad Srbima, i kamo ta politika onda vodi?... Zar će biti moguć život naroda u zajedničkoj državi pod takvim uslovima«?¹¹⁸

Sve je to rečeno 1941. godine, prije gotovo pola stoljeća, na samom početku umnožaba ratnih žrtava, kad još jasenovački mit nije bio rođen.

U naše dane, slovenski povjesničar dr. Dušan Biber potvrdio je Bićanićevu prosudbu o njemačkim prstima u Memorandumu. Ovaj je stvarno produčio sukob u emigrantskoj vladi, tako da je i sam njen predsjednik general Simović bio žestoko napadnut što ne vjeruje tim podacima i tobože navija za hrvatsku stranu, tražeći njihovo provjeravanje. Biber zamjera dr. V. Đuretiću što se upuštao u polemiku s dr. Bićanićem »mjesto da te probleme mirno, dokumentirano istraži«¹¹⁹.

Đuretić, naime, osporava potrebu kritičke prosudbe Memoranduma. Prema njemu, to je učinjeno zato da bi se uspostavila »ravnoteža zla« i dokazalo da je »u pitanju ne hrvatski napad na Srbe nego građanski rat«, da »nisu ustaše ubijale samo Srbe nego i Hrvate i komuniste, dok su u isto vrijeme i Srbi ubijali Hrvate«. Iz takvog, gotovo bezrezervnog poistovjećivanja sa sastavljačima Memoranduma SPC, onda logično slijedi njegov sud da »kritičari memoranduma... vješto manipulišući nekim nepreciznostima i omaškama ovog dokumenta, dovode u pitanje ne samo navedeni broj ubijenih nego i memorandum u cjelini«. »Brzo povećanje broja likvidiranih sa 180.000 na 360.000«, za Đuretića nije potvrda »propagandističkog predimenzioniranja zločina«, a zahtjev za istraživanjem istine »ima prizvuk krajnje bezdušnosti« »ovog ciničnog nacionalističkog komentara«, kojega su »jedina svijetla točka« »primjeri solidarnosti Srba i Hrvata u koncentracionim logorima i pojedinačni otpor masakra«¹²⁰.

Ovakvo stanovište Đuretić zauzima unatoč tome što mu je poznato kakve je posljedice izazvao Memorandum, i novi slični izvještaji što su stizali u rujnu 1941. u inozemstvo, u kojima se govorilo o 350.000 i o 500.000 ubijenih Srba, s ocjenama da je »masovni pokolj sastavni dio ideologije NDH« i »magna karta hrvatske države«. On će čak i navesti da je »patetični« *Poziv na molitvu* u »Američkom Srbobranu« »povodom ubojstva 360.000 Srba« bio »uperen ne samo protiv ustaških zločinaca nego i protiv hrvatskog naroda u cjelini«. Tu se, naime, govori: »Pored svih mnogobrojnih izdajstava, danas se u našoj patričkoj staroj domovini vodi bratoubilački i verski rat. Hrvatski narod ustao je

¹¹⁸ Mišljenje o memorandumu Srpske pravoslavne crkve generalu Danckelmannu (kopije u ostavštini dr. Bićanića u mom posjedu); potcrtano u izvoru.

¹¹⁹ *Danas*, Zagreb, 209, 18.02.1986, 71.

¹²⁰ V. Đuretić, Vlada na bespuću, Beograd, 1982, 197-9.

u borbu protiv Srba u Hrvatskoj, Bosni, Hercegovini, Lici, Baniji i Slavoniji, jednom rečju u svim srpskim zemljama i krajevima i stavio se u službu našim vekovnim neprijateljima: Germanima i Latinima, rešen da sasvim istrebi Srbe iz sviju tih krajeva... U Hrvatskoj nema ni jednog srca koje bi zakucalo ili zaplakalo za Srbinom. Nema više ni jednog srpskog srca koje bi pustilo suzu nad nepreglednim srpskim grobovima, jer tu živih Srba više nema. Jedne su poubijali, druge preselili u majku Srbiju, a treći su se razbežali po šumama i gorama, boreći se protiv nemačkih, italijanskih i hrvatskih neprijatelja¹²¹.

Duretić, kao i svi ondašnji i današnji umnožavatelji ratnih žrtava, jamačno nema nikakva sluha ne samo za ma kakva hrvatska gledišta već ni za razborita srpska mišljenja protivna manipulacijama s ratnim žrtvama, kakva su npr. zauzimali istaknuti sudionici u tadašnjim zbivanjima Sava Kosanović, Branko Čubrilović i Stojan Pribićević.

Sava Kosanović koji je, kao član vlade i prvak Samostalne demokratske stranke, djelovao u Americi, osuđivao je objavljivanje Memoranduma SPC i protestirao protiv njegove zloporabe od strane pojedinih članova vlade, Fotića, Dučića i američkog »Srbobrana«. Za nj je »ovaj memorandum u svom efektu jedan od najuspjelijih akata Gebelsove propagande«, jer »tom akcijom stvarno je rehabilitiran Nedić i davana mu uloga branitelja srpstva«¹²². Kosanović je tražio smjenjivanje poslanika Fotića, koji je igrao ulogu »predstavnik demokratije i 27. marta«, a glavna mu je zadaća bila da sustavno širi vijesti protiv Hrvata i razdražuje šovinističku mržnju na sve moguće načine, zajedno sa »Srbobranom« i Jovanom Dučićem, koji je kao poslanik u Madridu došao na bolovanje u Ameriku. A »Dučić je svoj autoritet ambasadora i pesnika uložio u najniže i najneinteligentnije raspirivanje šovinizma, koje se ni malo nije razlikovalo od fašističkog raspirivanja. Još je u ovoj akciji poslužio vladika Dionizije sa većim delom sveštenika, vojni ataše-i i skoro sav diplomatski aparat«¹²³.

A dr. Branko Čubrilović, pak, svjedoči da je u početku vjerovao dr. Sekuliću i njegovu izvještaju i Memorandumu, ali se ubrzo uvjerio, kad je »on počeo da za pokolje optužuje sve Hrvate, čime je izazvao sumnju da je dotada vješto krio noge, prikazujući se kao skromni istinoljubivi svjedok događaja u zemlji, dok je vjerovatnije da je stvarno ovamo došao da među Srbe i Hrvate unese zabunu i svađe«, prebacujući krivnju za »nedaće i bratoubilački rat u zemlji, uglavnom, na hrvatske vođe i čitav hrvatski narod«¹²⁴.

Pri tom još valja imati na umu da su Kosanović i Čubrilović – kao i sva javnost – u to vrijeme bili suočeni tek s početnim stadijem manipuliranja sa žrtvama. Brojka od 180.000 istom je udvostručena na 360.000; ona o pola

¹²¹ Isto, 166–7.

¹²² Sava N. Kosanović, Šta se moglo videti iz emigracije (nekoliko dokumenata), Beograd, 1945, 9.

¹²³ Isto, 8.

¹²⁴ Dr. Branko Čubrilović, Zapisi iz tuđine, Sarajevo, 1946, 72–6.

milijuna još nije bila razglašena, a ostale će tek slijediti: narednih mjeseci i poslije nekoliko godina, dapače, i desetljeća.

Dalji umnožbeni korak učinjen je na sastanku između Draže Mihailovića i predstavnika njemačkog zapovjednog generala za Srbiju, 11. studenog 1941. u selu Divci. Tu je Mihailovićev pomoćnik, pukovnik Branislav J. Pantić, obrazložio zašto se Mihailović držao po strani borbe koju su u Srbiji započeli komunisti: »spremao se da udari u pravcu Bosne i Sandžaka«, jer je »hteo da se osveti ustašama koji su mučki poubijali *stotine hiljada Srba*«¹²⁵.

A onda je, već u prvoj polovici 1942. godine, dostignut vrhunac, naročito u tako sumanutom raspaljivanju osvetničke mržnje da će i samo brojno pretjevanje i umnožavanje ratnih žrtava ostati u sjenci otkrića grozota.

U mjesecu svibnju (1942), širila se nevjerovatna vijest iz Rio de Janeira, diplomatskim i drugim putevima, s očitom namjerom da izazove potresan dojam o čudovišnoj nakaznosti i »sadizmu zločinaca«. Da bi bilo dojmljivije svjedočanstvo je stavljeno u usta nekom Hrvatu a glasilo je, i to tek kao »samo jedan detalj«: »po ulicama hrvatskih gradova nudene su na prodaju, sakupljene iskopane, oči Srba: po 30 i 40 očiju odjednom«. A radi još veće uvjerljivosti, tog u povijesti nezabilježenog vandalizma, njegov se svjedok pita: »Kad civilizirani svet za to sazna, revolt i indignacija biće takvi da ja ne znam šta će sa nama Hrvatima biti«¹²⁶. (Tek je čudno da je »svjedok«, ili izvijestitelj, ili sam scenarist zaboravio na jezik svjedočanstva! Ali tko da misli na takve trice, kad je riječ o stožernim, povijesnim, pitanjima!)

Bila je to samo jedna u nizu sličnih izmišljotina »propagande užasa«, kako su je i Nijemci nazivali. Prema ocjeni dr. Prvislava Grisogona, bivšeg ministra, dosljednog pobornika jugoslavenskog unitarizma i srpskog pijemontizma, s čijim će se hrvatskim podrijetlom i ta propaganda poslužiti, njena svrha je bila »da se javno mišljenje usija do najvećega potencijala, na način da ne bude više u stanju da se opre makar kakvoj sugestiji u pitanju otkuda zlo dolazi i gde zlu treba tražiti lek«¹²⁷.

Na početku 1942. u javnost je pušteno pismo (umnožavano u zemlji i otpremljeno u London), koje je tobože P. Grisogono uputio zagrebačkom nadbiskupu A. Stepincu da bi »spasio svoju dušu«. U njemu se o užasnim zločinima u NDH priča na ovaj način: »Srbe nabijali su na kolje, ložili im vatru na gole grudi, pekli ih žive na vatri, spaljivali u kućama i crkvama žive (...) kopali su živima oči, sekli noseve, uši, jezike (...) sekli udove i stavljali im u usta (...)

¹²⁵ J. Tomašević, n.dj., 131.

¹²⁶ Taj Hrvat, što se »iskrcao« u glavnom gradu Brazila, navodno se zvao Nikola Pavelić, a kakva je važnost pridavana njegovu pričanju, govori i to, da je o tome odmah (15.05.1942) jugoslavenski poslanik izvijestio I. Subašića u SAD (V. Đuretić, n.dj., 208).

¹²⁷ Izvještaj dr. P. Grisogona iz Beograda, februara 1942, primljen u Predsjedništvu vlade Kr. Jug. u Londonu, str.pov. V.K. br. 724, 13. augusta 1942 (Lj. Boban, Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade, dok. 4, izvještaj P.Grisogona, 293).

zabijali im eksere u glavu (...) kidali decu za noge, razbijali glave o zid«... U jednom čamcu na Savi »hrpa dečijih glava« s natpisom »Meso za Jovanovu pijacu«, pa »slučajevi prisiljavanja Srba piti vruću krv svoje poklane braće«, »silovanja bezbroja žena, djevojaka i djevojčica«, pa čak da je »u kotaru Petrinja nateran sin silovati rođenu majku«. »Talijani su fotografisali sud sa (cifra nejasna) i po kilograma srpskih očiju i jednog (čoveka) koji je došao iz Dubrovnika opasan sa dva đerdana odrezanih srpskih jezika«. Ovako orisanim zločinima i primjeren sud: »U istoriji Evrope nije bilo ovakvih slučajeva. Mora se ići u Aziju u vreme Tamerlana i Džingis Kana ili u Afriku u crnačke države njihovih krvoločnih vladalaca da se naiđe na slične slučajeve. Sa ovim je hrvatsko ime osramoćeno za vekove. Ništa nas više ne može potpuno oprati. Ni poslednji Cigani na Balkanu neće smeti pomenuti našu hiljadugodišnju kulturu, jer ni Cigani nisu ovakva zverstva radili«. I, dakako: »Posle svih velikih zločinstava u istoriji u naknadu za to dolazile su velike kazne«¹²⁸.

P. Grisogono je sam svojim pismom A. Stepincu opovrgao da bi on bio pisac tog apokrifnog pisma, a predsjednik kr. vlade Sl. Jovanović pridavao mu je važnost i nakon toga, tvrdeći da ga je objavila radio-postaja generala Mihailovića »Karađorđe« iz zemlje, iako je ona radila na Srednjem istoku, pod vladinom upravom¹²⁹.

U svom izvješću jugoslavenskoj vladi, što je u London stiglo u ljeto 1942, Grisogono sam govori: »Danas se planski i smišljeno, od strane čitavih krugova ljudi, radi na tome da se ubedi ovdašnji srbijanski svet da su svi Hrvati (sem može biti tako malo izuzetaka da ne vredi o njima voditi računa) izdali u vojsci, da su svi Hrvati svesno radili na obrazovanju NDH, da su svi učestvovali u progonima Srba. U tu svrhu uvećavaju se bez potrebe strahote (...) generališu se pojedinačni slučajevi (...) prećutkuje se da su i Hrvati proganjani (...) U tome nesretnom i planskom radu ne žacaju se neki ljudi da pribegavaju laži i falsifikatu«. Kao primjere takvih »laži i falsifikata« što »protrče kroz Šumadiju za nekoliko dana, toliko koliko je nužno da se izazove talas ogorčenja i zgražanja«, Grisogono navodi: Beogradom kruže glasine »o nekom plom-biranom vagonu sa natpisom *svinjska mast za Beograd* a u njemu – otsečene srpske glave«; ili »o nekim ogromnim sanducima sa iskopanim srpskim očima«; ili kolanje pisma »ustaškog stožera« Beograda u kojemu se izražava nada »da će budući Katolički Beograd biti pripojen Domovini Hrvatskoj«. A takva propaganda »nosi već predviđene i logične plodove«: osobne depresije i prijetnje »kako će svima Hrvatima i Katolicima izvaditi oči i slično«¹³⁰.

Ta satanska hiperbolika, usmjerena ne toliko na samu jezovitost ustaških zločina koliko na opće duhovno stanje u Hrvatskoj – ostala je, koliko mi je

¹²⁸ Navodno pismo P. Grisogona nadbiskupu Stepincu od 08.02.1942, dostavljeno predsjedniku Kr. vlade u Londonu S. Jovanoviću, od ambasadora I. Šumenkovića iz Ankare brzojavom od 24.07.1942 (Lj. Boban, n.dj., dok 2, 284–6).

¹²⁹ Grisogonov demanti i dr. u svezi s tim – u: Lj. Boban, nav.dj., dok.3, 288–92.

¹³⁰ V.bilješku 127, str.292–6.

znano, nenadmašena za sve ratno doba. Tek nakon četiri desetljeća istoznačna maštovitost očitovat će se u nekim književnim i filmskim tvorbama. Kao posljedak ili istobitne namjernosti, ili osobne opsjene mitom, ili dalekosežnije proračunatosti...

Zar opisani užasi ratnog stanja ne vape u nebo da se već jednom monografski istraži i njihova stvarnost i njihova lažnost. Valja do kraja razotkriti pravu zbilju zločina, ali i to u kakvoj su to paklenskoj mašti isfabricirana ovakva monstrozna »svjedočanstva«, i s kakvim su sve namjerama slana u svijet da bi ih danas himbeno ili povijesno doživljajno varirali »umjetnički« Vuk Drašković, Jovan Radulović, Vojislav Lubarda ili Lordan Zafranović (i dr.), ili čak navodili povjesničari, kao Đuretić, u sklopu svojih orisa zlodjela. Jamačno, kao očit dokaz da ne može biti riječi o »poravnanju« ili »ravnoteži« zla. Onaj i slični primjeri iz »ulica hrvatskih gradova«, naravno, hoće da ima mnogo veću težinu negoli Malaparteova književna košarica očiju s Pavelićeva radnog stola, a usudio bih se pretpostaviti da vjerojatno imaju isto izvorište¹³¹.

Sličnu svrhu imao je i izvještaj Draže Mihailovića o sudjelovanju hrvatske vojske, uz njemačku i bugarsku, u čišćenju područja Kopaonika (u Srbiji) u studenom 1942. U opisu da je tom prigodom spaljeno nekoliko sela, pobijeno mnoštvo nedužna svijeta, da su živi ljudi bacani u vatru a djevojčice od 15 godina silovane, rečeno je i ovo: »Spaljena je crkva, i u njoj je ispečeno 120 ljudi. Psi i orlovi raznose ljudska tela, jer su Nemci zabranili sahranu... Posle ovih pokolja Nemci, Hrvati i Bugari povukli su se u svoje garnizone«. Ministar vanjskih poslova Kr. vlade dr. Ninčić izvještava o tome pismom britanskog ministra A. Edena sa svojom napomenom: »Dakle, Hrvati kolju Srbe i u Srbiji!« U Foreign Officeu je, međutim, preko Ninčićevog pisma Sir Orme Sargent napisao: »Ne vjerujem ni jednu riječ u pismu«! Englezi su, naime, bili uhvatili poruku Draži da u brzjavima nastoji što više optužiti Hrvate¹³².

Jednom je, u sličnim burnim vremenima, Joseph Fouché (onaj francuski svećenik i političar što je bio ministar policije u revolucionarnim vladama),

¹³¹ Curzio Malaparte (Kurt Suckert), talijanski novinar i književnik, veoma oprečnih i radikalnih pogleda: tridesetih godina fanatičan pristaša fašizma, u kome je vidio rađanje nove civilizacije (hodao Rimom u čizmama i fašističkoj odori), zaljubljenik u Lenjina i u Mussolinija i u djelotvornost njihova totalitarizma, a četrdesetih godina opredijelio se za komunizam kao pokret budućnosti (B. Radica. Živjeti nedoživjeti. I.148-9; II. 373). Izmaštana Pavelićeva košarica srpskih očiju valjda je trebala potkrijepiti iskrenost Malaparteove promjene tabora, koji je prije toga pisao i hvalospjeve Poglavniku NDH u talijanskim listovima što su prenosili i Pavelićevi (v. *Spremnost*, 1942, br.17, str.2; *Hrvatski narod*, br.455 i dr.).

Raffaele Casertano, talijanski poklisar pri vladi NDH u Zagrebu, koji je Malaparteu odveo Paveliću, izjavio je da je Malaparte u rečenicu upisao »iz sadizma, ogriješivši se o istinu«. A Victor Alexandrov napisao je 1960. da mu je Malaparte sam priznao da je time »želio stvoriti učinak, simbolizirati užas«. Vidio je ribiz, ali »oči i ribiz: ima li razlike?« »Ne može se raniti maštu s ribizom« (usp. HR,3,1986,518).

¹³² Izvještaj D.Mihailovića, zaveden u Predsjedništvu vlade pod br.str.pov. V.K. br.935 od 5.XI.1942. (I. Jukić, *Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda*, London, 1965, 130-1.)

rekao da je »onima koji postupaju u smislu revolucije – dopušteno sve«¹³³. Očito, bio je samo djelomično u pravu. I protivna strana upravlja se uvijek istorodnom bestijalnom bezobzirnošću.

U lipnju 1942, iz zemlje su, u sjedište kraljevske vlade u London, stigla izvješća s najnovijim podacima. Prema njima, dotada je 30% Srba već prevedeno na katoličanstvo, 300.000 ih je prebjeglo u Srbiju, a ubijeno je »ne manje od 700.000 Srba« i »sve to u toku jedne godine«¹³⁴.

Ti su izvještaji potakli narastanje »britanskog pesimizma« glede Jugoslavije, ali Đuretić nije zaokupljen njihovim sadržajem, tj. umnožavanjem žrtava, nego Gavrilovićevom uvjerenosti da je »britanska vlada anti-srpska«, te držanjem Stojana Pribićevića, koji je »napadao u prvom redu *srpski šovinizam* zbog izdavanja *isfabrikovanog* memoranduma dr. Sekulića«, po Đuretiću, iz osvetoljubivih predratnih, porodičnih razloga«¹³⁵.

I kao što se vidi, brojka od »najmanje 700.000 ubijenih Srba« u NDH, bila je »utvrđena« već polovicom 1942. godine. Ali od tada i pod upitnikom, tj. pod temeljitom sumnjom u njenu vjerodostojnost od samog početka njenog promicanja, ponajpače u međunarodnoj javnosti. Za sve one što su se nastojali ozbiljnije baviti jugoslavenskim prilikama, ta je brojka nadmašivala sve granice, u svim ratovima, uobičajenog pretjerivanja između zaraćenih ili protivničkih strana.

Još ožujka 1942, Sava Kosanović skreće pozornost predsjedniku jugoslavenske vlade Slobodanu Jovanoviću, da »raspirivanje najodvratnije kampanje protiv Hrvata«, širenjem memoranduma o zločinima (i to još »u pogoršanom izdanju« tj. s udvostručenim brojem), od strane Fotića i Dučića, »jer da je to potrebno vladi«, predstavlja nešto što bolje »nije mogao zamisliti« nijedan protivnik Jugoslavije, ni Hitler, ni Mussolini, ni Habsburg. Kampanja kao izraz šoviniističkog špekulantstva nije uperena »protiv Pavelića, nego protiv sviju Hrvata«, ne samo u zemlji, nego i u Americi, i u interesu je Nedićeve Srbije, a protiv same ideje jugoslavenske države¹³⁶.

Do istog zaključka, kao i britanski, došli su i američki službeni krugovi. U siječnju 1943. Blair Bolls će pisati da »srpski narodni odbor« u SAD širi »raspaljujuću propagandu ne protiv očitih neprijatelja Jugoslavije – Nijemaca i Talijana nego protiv Hrvata, katoličkih sudionika s pravoslavnim Srbima u Kraljevini Jugoslaviji, a i protiv američkih Hrvata«, a Fotić kao »čovjek srpskog vladavinskog naroda«, koristi svoje poslanstvo za »kampanju protiv dvaju od njih, Hrvata i Slovenaca«¹³⁷. A da je ta sumanuta kampanja manipuiranja s ratnim žrtvama imala i šire posljedice, suprotne od očekivanih, može

¹³³ S. Zweig, Odabrana djela, Rijeka, 1966, 293.

¹³⁴ V. Đuretić, n.dj., 208.

¹³⁵ Isto, 208–9.

¹³⁶ S. Kosanović, n.dj., u bilj. 122, 18–25.

¹³⁷ Harper's, January 1943, 183–5 (usp. P.D. Ostović, The Truth about Yugoslavia, 204–5).

se zaključiti i iz službenog priopćenja američke vlade od 1. lipnja 1943. U njemu se kaže da je »Američka vlada sa zabrinutošću pratila politiku *Američkog Srbobrana*. Njegovi divlji napadaji protiv svega pučanstva hrvatskog podrijetla i njegova svećenstva, njegovi žestoki antikatolički članci i prikriveni naponi da brani Quislinga Nedića... služe kao prilog nacističkoj kampanji rasne nesnošljivosti i mržnje, i štetni su za američke ratne napore«¹³⁸.

Uz opisano predočivanje i umnožavanje ratnih žrtava u ratno doba, valja podsjetiti na činjenicu da se Jasenovac – tada – gotovo ni po čemu ne izdvaja posebno. Pače, on se takorekuć i ne spominje kao neko naročito stratište, u odnosu na sva druga, u cjelokupnom ratnom razdoblju. Njemu će tek u poraću biti namijenjena ona uloga što su je u ratu imale žrtve u cjelini. Tada će monstruoznost u opisu načina izvršenja zlodjela sve više zamjenjivati ne manja monstruoznost u umnožbama broja žrtava u samom Jasenovcu. Razlozi su više providni negoli nedokučivi. Mjesto utvrđivanja ratnih žrtava u cjelini, u svim logorima, stratištima i gubilištima širom Jugoslavije, zločin je mitski usredotočivan na jedno mjesto iz razloga, i radi nakane, o kojima je i izrijeком govoreno od samog početka manipuliranja s tragikom ratnih zbivanja.

S obzirom na to da se i po ocjeni onih što su širili spomenuta »verodostojna« »svedočanstva« o besprimjernim zlodjelima u NDH, »ustaška zverstva najbolje vide iz pisma Hrvata Prvislava Grisogona« nadbiskupu Stepincu – kako je to rečeno kao uvod u njegovo emitiranje na radio-postaji »Karadorđe« 21.12.1942. g.¹³⁹ – zanimljivo je pogledati što se u njemu govori o Jasenovcu. Pošto su u tom, Grisogonu pripisanom, pismu ustaška zlodjela općenito prikazana na način koji je sam Grisogono označio kao pribjegavanje »lažima i falsifikatima«, to se s pravom može pretpostaviti da su njegovi sastavljači na isti način opisivali i stradanja u logorima. A, evo, kako se i što u takvom spisu govori o logorima: »Strah odvođenja u logor u kojem je *ubijeno hiljade Srba ili puštenih umreti od zlostavljanja i gladi i zime*, užasan je. Nemci pričaju o jednom logoru u Lici u kome je bilo na *hiljade Srba*, ali kad su došli tamo našli su ga praznog, natopljenog krvlju (...) Tu, kažu, izgubio glavu i jedan srpski vladika. U logoru Jasenovac i danas se muče i propadaju na *hiljade Srba*, koji su tamo po ovoj strašnoj zimi smešteni u prividne barake (gore nego) Cigani«¹⁴⁰...«

Prema tome, kad se i u takvom apokrifnom dokumentu govori o ustaškim nedjelima, u prvoj godini rata kad su ona bila najveća i najzvjerskija, Jasenovac se ne spominje na prvom mjestu već iza ličkog logora, i ne daje mu se neko posebno značenje, ni glede broja ni načina stradanja zatočenika. Štoviše, da u tim najgorim danima Jasenovac nije bio na većem zlu glasu negoli ostali

¹³⁸ U ime vlade SAD, saopćenje je iznio Elmer Davis, direktor ureda za ratne informacije (P. Ostović, n.dj., 205).

¹³⁹ Lj. Boban, n.dj., 288.

¹⁴⁰ Isto, 284–5 (podcrtavanje moja – F.T.).

logori širom Jugoslavije može se zaljučiti iz ostalih ratnih dokumenata, ali i iz daljnjeg manipuliranja sa spomenutim navodnim pismom Grisogona. Naime, u jednoj od kopija tog pisma, što ga A. Miletić navodi u svojoj knjizi o Jasenovcu, a pripisuje sinu Prvislava Grisogona, dr. Nenadu Grisogonu, oficiru četničkih odreda Draže Mihailovića, Jasenovac se uopće ne spominje. Govori se općenito o strahotama »logora u kojima je pobijeno na hiljade Srba«. Za spomenuti logor u Lici tu je rečeno da su ga otkrili ne Nijemci nego Talijani; da su »leševi bačeni u ponornicu kod sela Jadnikova«, te da se »računa da je ovdje pobijeno oko 80.000 (osamdeset hiljada) Srba«. Na što je tu odmah nadodano: »U povijesti Evrope nije bilo ovakvih slučajeva«¹⁴¹...

Očito, tek u kasnijoj obradi bit će Jasenovcu pripisano značenje primjera kakvog nije bilo ne samo »u povijesti Evrope« već ni svijeta... Dakako, bilo bi zanimljivo utvrditi od koga je to, kada, i iz kojih sve pobuda učinjeno. Može se pretpostaviti da je u tome imala udjela i patrijarhalno-folklorna tradicija svođenja povijesnih zbivanja na mitomanske legende, ali je vjerojatnije da su na sustavnom stvaranju jasenovačkog mita našle određenu zajedničku svrhu, ili barem prešutnu podudarnost političkih interesa, dvije inače suprotne sastavnice povijesnih zbivanja. Na to upućuje kako već opisani slijed predočivanja, dotično uveličavanja užasa ratnih zlodjela u cjelini, tako i njihovo dalje usredotočivanje gotovo isključivo u mitu o jasenovačkom gubilištu.

Pri tom je znakovito da i oni, iz redova kraljevske izbjegličke vlade, što su svoju politiku gradili na umnožavanju ratnih užasa radi odmazde nad Hrvatima, nisu argumentirali posebno s Jasenovcem, pa on nije predmet posebne pozornosti ni Komisije za istraživanje ratnih zločina pri Predsjedništvu Ministarskog savjeta, koja je radila od 1942. do kraja 1944, kada je njen izvještaj ustupljen Državnoj komisiji u Beogradu¹⁴².

Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, u svom izvješću od 15.11.1945, govori da zbog pomanjkanja statističkih podataka »nije stoga moguće da se odgovori na pitanje, koliko je žrtava stradalo u Jasenovcu«. Uglavnom na osnovi iskaza preživjelih svjedoka Komisija navodi: da je najžešći ustaški teror bio u god. 1941. i 1942, dok je »cijela god. 1943. i polovica 1944. protekla u znaku relativnog zatišja«, a potkraj rata se ponavljaju masovne likvidacije; u svemu se govori o »nekim pedesetak masovnih zločina«, u kojima je po pričanju svjedoka bilo pobijeno po 25, 30, 50, 80, 100, 150–200, 300, 500, 600–700, pa i 800 zatočenika, a neki svjedoci izjaviše da je »katkad« bilo i 3.000 pobijenih, a neki su naveli i brojku od 7.000 i 8.000 žrtava. Kad se tim masovnim likvidacijama pribroje zatočenici koji su

¹⁴¹ A. Miletić, n.dj., I, dok.br. 152, 398–40 (potcrtavanja moja – F.T.). Međutim, da je riječ o istom apokrifnom pismu vidi se po sadržaju ali i po ostalim naznakama uz pismo, usp. bilj. 128.

¹⁴² V. Đuretić, Vlada na bespuću, 93–6, 208–9, i dr.

stradali pojedinačno »dobit ćemo cifru od oko 500–600.000«¹⁴³. U isto vrijeme, Pokrajinska komisija za Vojvodinu – po istoj metodi – utvrđivanja zločina navodi za Jasenovac 800.000 ubijenih¹⁴⁴, a savezna Državna komisija saopćuje da je u Jasenovcu »pobijeno preko 600.000 žrtava«¹⁴⁵.

U izvještaju Reparacione komisije vlade FNRJ, od 13.12.1945, Međusavezničkoj konferenciji za reparaciju u Parizu, navedeno je da sveukupni jugoslavenski gubici iznose 1,706.000 žrtava. A u izvještaju (savezne) Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina od 26.12.1945. Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu, treće poglavlje bavi se »ratnim zločinima« i to ovim redom: 1. Masovno ubijanje stanovništva i uništavanje naselja« (Kragujevac i sl.), »2. Hapšenje i ubijanje talaca«, »3. Zločini po logorima« (internacije i zlostavljanja, Banjica, Sajmište kod Beograda, Jasenovac, ostali logori, Jugoslaveni u logorima izvan Jugoslavije), »4. Zlostavljanje i ubijanje ratnih zarobljenika«, »5. Prinudni rad građana«, »6. Pljačka javne i privatne imovine«, »7. Masovna deportacija građana« (Slovenaca u Srbiju i druge krajeve te u Njemačku), »8. Mjere za odnarođivanje stanovništva«, »9. Kolektivne kazne« i »10. Progoni iz rasnih i vjerskih razloga«¹⁴⁶.

U tom izvještaju, što su ga potpisali dr. Dušan Nedeljković, predsjednik i dr. Ivan Grgić tajnik Državne komisije, Jasenovac se još spominje kao treći po redu među najvećim logorima u okupiranoj Jugoslaviji, da bi se desetljeće kasnije zaboravilo ne samo na sve druge logore nego i na svu raznovrsnost spomenutih i inih zlodjela.

Kao posljedica pomanjkanja znanstvene, monografske, demografsko-statističke obrade, a prije svega zbog neobjavljivanja službenih statističkih podataka o ratnim žrtvama u cjelini, došlo je do toga da se i u enciklopedijskim izdanjima o jasenovačkom logoru iznose različiti podaci, čak u okviru istih izdanja.

Tako se u Općoj ELZ može pročitati (pod *Jasenovac*) da je u logoru »pobijeno oko 500–600 tisuća«¹⁴⁷, ali i da je »stradalo oko 350.000 lica« (pod *Koncentracioni logori*, 1959. g.)¹⁴⁸, a zatim pod istom jedinicom (u novom izdanju, 1978) da je »pobijeno nekoliko stotina tisuća Srba, Hrvata, Židova i Roma«¹⁴⁹. U *Jugoslavici* stoji da se »točan broj ne može utvrditi«, ali prema procjeni, koja se oslanja na izjave preživjelih i priznanja »broj žrtava premašuje

¹⁴³ Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, 1946; Izvod iz izvještaja te komisije od 15.XI.1945. g. o zločinima u logoru Jasenovac u: A. Miletić, n.dj., II, 1090–1120; navodi o žrtvama 1100 i dr.

¹⁴⁴ Usp. Vojnoistorijski glasnik, XXXI, 1, 1980, 213.

¹⁴⁵ FNRJ, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Saopćenje o talijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda, Beograd, 1946, 161.

¹⁴⁶ A. Vojinović, Jugoslavenski dosje u Nürnbergu, *Danas*, 214, 25.03.1986, 73–5.

¹⁴⁷ ELZ, 3, 1958, 648.

¹⁴⁸ ELZ, 4, 1959, 322.

¹⁴⁹ ELZ, 4, 1978, 504.

700.000«¹⁵⁰. Isti broj naveden je i u Leksikonu »Krležina zavoda«¹⁵¹.

U »Maloj Prosvetinoj enciklopediji« rečeno je da je u Jasenovcu »pobijeno više stotina hiljada rodoljuba«¹⁵², a u Vojnoj enciklopediji, u Jasenovcu »oko 600.000 zatočenika« i u Staroj Gradiški 75.000¹⁵³.

Jamačno, zbog izvjesnosti da je problem jasenovačkih žrtava ostao na publicističko-propagandnoj razini ratnog doba, u nekim od spomenutih enciklopedijskih prikaza imamo ograde glede točnosti ili pak neodređeni broj. No, zato je to zanimljivije pratiti zbog kakvih je to okolnosti, kada, od koga, i na koji sve način, u posljednjim godinama, aktualiziran problem ratnih žrtava. I to gotovo isključivo u smislu postupnog povećavanja, već ionako nesrazmjerno (prema drugima) uvećanog broja žrtava jasenovačkog logora. A to, nedvojbeno radi takve dogradnje jasenovačkog mita da bi mu se pridalo značenje središnjeg povijesnog zbivanja u hrvatsko-srpskim odnosima u razdoblju okupacije i revolucije.

Iz izlaganja u prethodnom poglavlju vidjelo se kako je jedan od najvećih, »istočnih« grijeha »tuđmanovštine« bilo upravo to što je sredinom šezdesetih godina dala glavni prilog, s historijskog gledišta, tome da se jasenovački mit dovede u pitanje, nasuprot namjere da se već tada do kraja povijesno uobliči.

Promjene što su nastale poslije brijunskog plenuma 1966. godine sputale su neko vrijeme tendencije kojima je i jasenovački mit bio izrazom, jamačno, sa svrhom da im posluži kao sredstvo vrednovanja povijesnih zbivanja kako pojedinih pokreta i ličnosti tako i cijelih naroda. Stoga nije nimalo slučajno što će neslućeni razmah veličanja jasenovačkog mita nastupiti u razdoblju novih promjena – s početka sedamdesetih i naročito osamdesetih godina – i što će se baš na njemu najizrazitije očitovati značajke ne tek historiografskog prevrednovanja nekih bitnih povijesnih događanja.

Sedamdesetih godina jasenovački se mit postupno sve više aktualizira prigodom različitih obljetnica. Zadržava se, doduše, još na dostignutoj razini: »više od sedamsto hiljada«, i to svih žrtava, ali s očitom tendencijom daljeg uvećavanja i sve većeg, i sve jednostranijeg isticanja posebnog značenja jasenovačkih žrtava za hrvatsko-srpske odnose. Osjećajući svu pogubnost takvih tendencija, ja sam se svjesno suprotstavio daljem uvećavanju jasenovačkog mita, stvorenom već dotada na takvom umnožavanju stvarnih ratnih žrtava kao ni u jednom drugom slučaju. Za mene nije bilo dvojbe da se takve tendencije nužno moraju promatrati ne samo u vremenskoj nego i u povijesnoj uzročno-posljedičnoj povezanosti. Znajući da to pitanje povlači cijeli lanac povijesnih međuodnosa – inače ne bi došlo ni do stvaranja, ni do sve silovitijeg

¹⁵⁰ Enciklopedija Jugoslavije, 4, 1960, 467.

¹⁵¹ Leksikon JLZ, 1974, 418.

¹⁵² Mala enciklopedija Prosveta, 1959, I, 567.

¹⁵³ Vojna enciklopedija, 4, 1961, 629.

nametanja jasenovačkog mita kao simbola neokajanog gubilišta srpskog naroda. Baš zbog prekretničkog povijesnog trenutka u svezi s Titovim odlaskom, smatrao sam da je neophodno potrebno i nužno iznijeti na svjetlo dana pravu istinu o stvarnim žrtvama u Jasenovcu, i uopće o žrtvama i hrvatskog i srpskog naroda u drugom svjetskom ratu. Na to me nagonila spoznaja da je to jedini način, kako bi se već jednom spriječilo da široka javnost bude žrtvom zabluda. Štoviše i takvih svjesnih obmana koje čitave generacije mladih ljudi, uključujući i najviše intelektualce i političke djelatnike, navode na krive povijesne predodžbe i sudove, uvjetujući i stvaranje one psihoze što na jednoj strani potiče osjećaj nesigurnosti, mržnje i osvete, a slično, ne manje i na drugoj, na razini bezizgledne frustriranosti i bespomoćnosti. Održavanje takvog stanja, razumljivo, produbljuje sve više nepovjerenje na obje strane, sa sve teže ispravljivim posljedicama u psihi i u povijesnoj svijesti, i pojedinaca, i naroda kao cjelina.

Naravno, odgovornost onih što svoja mišljenja i zaključke, djela i postupke, zasnivaju na zabludama, koje su im predočavane kao »službene«, »verificirane« i glorificirane istine, ne može biti i nije nikada ista kao odgovornost onih što obmane svjesno fabriciraju i planski održavaju i proširuju.

Ali posljedice su, nažalost, iste.

Štoviše, onaj tko vjeruje u zablude kao stvarne istine, tj. koji nimalo ne sumnja u njih, taj se za njih zauzima ponajčešće i s većom žestinom i jačim žarom negoli onaj što namjerno iskrivljuje činjenice i što svoje lažne sudove podmeće i nameće kao besprizivne istine.

Iako nije posve bespredmetno, ipak je od sporednog značenja, jesu li baš takva moja gledišta i nastojanja bila uzrokom što je pitanje jasenovačkih žrtava postalo – 1980. godine – glavnom točkom optužbe protiv mene, ili je pak sama presuda po njoj dala nove poticaje za još bezobzirniji razmah jasenovačkog mita. Jedno je i drugo, naime, bilo uvjetovano najvećom prekretnicom što je osamdesete nastupila u novijoj povijesti zajednice južnoslavenskih naroda.

Nastupilo je vrijeme, kad je problem ratnih žrtava, a navlastito i u prvom redu jasenovačkog logora, poslužio kao podloga i opravdanje književno-dramskih (pa i filmskih) tvorbi o ratu, u kojima se hrvatskom, katoličkom i muslimanskom, pučanstvu dodjeljuje pretežito samo koljačka uloga. Istodobno s njegovim aktualiziranjem, cio problem ratnih žrtava gotovo u potpunosti sveden je samo na Jasenovac. U obličju sve većeg pretjerivanja s brojem pogubljenih Srba, da bi se s tako zastrašujućim mitom stvorile polazne osnove za tobože znanstveno preocjenjivanje sveukupne novije zajedničke povijesti. S očitim ciljem utvrđivanja – dosada »neokajane« – posebne odgovornosti hrvatskog naroda.

Na historiografskom području u tom će smislu osobite poticaje dati V. Dedijer svojim »Novim priložima...«. Nastojeći, kao i inače, da održi privid znanstvene objektivnosti on će 1981. objaviti: »koliko je točno ubijeno Srba u Hrvatskoj, nije još utvrđeno. Neki autori tvrde da broj žrtava iznosi 200.000,

dok drugi ocenjuju gubitak bar na 600.000¹⁵⁴. Dedijer će, međutim, u istoj knjizi, zaboraviti te dvojbe o ukupnim gubicima Srba u NDH, pa će malo kasnije napisati da je »prema istraživanjima historičara Antuna Miletića«, kroz jasenovački logor »prošlo preko milion ljudi, a ubijeno između 480 i 800.000¹⁵⁵. Pri tom mu ne pada na pamet da se zamisli, ili da barem skrene pozornost na nelogičnost tvrdnje da je u samom Jasenovcu pogubljen mnogo veći broj negoli u cijeloj NDH. Umjesto toga on »historičara Miletića«, očito navodi stoga, da bi njegovim istraživanjima pridao znanstveno značenje u sklopu razvijanja svojih povijesnih pogleda.

Upravo ovakav, znanstveno nekritičan, pristup problemu ratnih žrtava poslužio je Dedijeru i za njegove neodmjerene i neodržive prosudbe o hrvatskoj katoličkoj crkvi u cjelini, a posebno o nadbiskupu A. Stepincu, te o ulozi katoličanstva i Vatikana uopće. Zbog toga što je papa Pio XII. primio (18.05.1941)) u audijenciju A. Pavelića, »po čijem je naređenju pobijeno ne samo stotine hiljada Srba, nego i blizu 40.000 Jevreja, i na desetine hiljada Cigana, kao i hiljade Hrvata antifašista«, stvoreno je »opravdano pozorenje da postoji koluzija između izvesnih krugova u Vatikanu i nadbiskupa Stepinca i Ante Pavelića¹⁵⁶. I ne tek šurovanje i tajno dogovaranje radi zajedničkog sudioništva u zločinima – kako nam to priopćuje Dedijerova *koluzija*¹⁵⁷ – već je štoviše, nadbiskup Stepinac, »kao daleko inteligentniji čovek od Ante Pavelića – bio njegov duhovni otac, ali i politički mentor¹⁵⁸. Ne hajući mnogo za osnovanost svojih prosudbi, Dedijer će nadbiskupa Stepinca oglasiti predstavnikom »ekstremnog hrvatskog nacionalizma«, koji ne preza »da daje inicijativu za ratne zločine«, pa će kao takvog, njega Stepinca, a ne A. Pavelića staviti nasuprot Draži Mihailoviću, kad će progovoriti o njemu da je »stekao glas idejnog začetnika i izvršioca masovnih zločina protiv Hrvata i Muslimana¹⁵⁹.

Ostaje otvorenim pitanje je li Dedijer ovakvom usporedbom – preko Stepinca mjesto Pavelića – želio postići veću okrivljenost Hrvata i katoličke crkve za počinjena zlodjela, ili pak staviti u dvojbu stečeni glas o zločinima D. Mihailovića baš usporedbom sa Stepincem?! Ili jedno i drugo!? Da o prvome ne bi trebalo dvojiti Dedijer je posvjedočio i svojim pismom papi Ivanu Pavlu II, potkraj 1986, u kojem prosvjeduje zato što je ovaj navodno odbio, »po savetu lokalne katoličke hijerarhije«, da posjeti nekadašnji koncentracijski logor Jasenovac, u kojem je »počinjen zločin genocida« i »gde je poklano nekoliko sto-

¹⁵⁴ V. Dedijer, Novi prilozi za biografiju J.B. Tita, 2, Rijeka–Zagreb, 1981, 381.

¹⁵⁵ Isto, 489.

¹⁵⁶ Isto, 539.

¹⁵⁷ *Koluzija*, lat. *colludere* = šurovati s kim, biti u tajnom dogovoru (u kaznenom postupku nastojanje da se prikrije istraga ili sudioništvo). Usp. B. Klaić: Rječnik stranih riječi, 709.

¹⁵⁸ V. Dedijer, n.dj., 535.

¹⁵⁹ Isto, 546.

tina hiljada Srba« a »nekoliko katoličkih sveštenika bili su komandanti u ovom logoru za masovno istrebljenje«¹⁶⁰.

Na početku 1983, Vuk Drašković, autor romana *Nož*, »mladi srpski pisac« i »član SK« (kako ga je predstavio francuski »Liberation«) obrazložio je da se »latio tog posla«, tj. pisanja *Noža* zbog toga što je »oko 800.000 Srba u logoru Jasenovac ubila bratska ruka«, a »oni koji to žele brzo da zaborave spremni su da ponovno počnu«¹⁶¹. Osim Jasenovca, Drašković je spomenuo i Borač, Gračanicu i Kulu Fazlagića, koja »uporišta mržnje i zla« »po brutalnosti zločina nad Srbima« »ni najmanje ne zaostaju iza Jasenovca, Jadovnog, Gradiške i drugih ustaških kasapnica«. Ovome je nadodao: da su »glavni, a često i isključivi egzekutori zločina bile ustaše muslimanske veroispovesti. Ne muslimanske narodnosti, jer su se koljači tada predstavljali kao *cvijet Hrvata*, ili kao Hrvati – muslimanski«¹⁶².

Ako sam tada bio sklon pretpostaviti da Vuk Drašković, kao mladi pisac, spada među one, koji su možda postali žrtvom »jasenovačkog mita«, nova pojava Terzićeve knjige, te golem publicitet koji je dat njegovim starim povijesnim gledištima i novim »naučnim« spoznajama, uvjerile su me do kraja u činjeničnost promjena u kojima je obračun s »tuđmanovštinom« samo dio povijesnog prestrojavanja u potitovskom razdoblju.

Jer, kad se u proljeće 1983. pojavila Terzićeva (dvosveščana) knjiga »Slom Kraljevine Jugoslavije 1941.«, puna dva desetljeća poslije onog prvog toliko spornog izdanja, onda to nije bilo samo ponavljanje starih gledišta, već njihovo dovođenje do krajnjih konzekvencija. Ako su prije dvadeset godina Terzićeva gledišta mogla biti smatrana kao izraz onih što nikada nisu shvatili uvjetovanost i bit revolucionarnih promjena u međunacionalnim odnosima u SFRJ, sada su ona izražavala ne toliko stara shvaćanja, koliko nova strujanja što te promjene odbacuju baš zbog njihove biti. I to u ime sveukupnih povijesnih iskustava i novih znanstvenih spoznaja, kojih je baš Terzić bio podjednako uvjerljivim tumačem. Štoviše, i jedva usporedivim predstavnikom. Budući da je u mladosti bio »kraljev gardista«, pa »mlad oficir« u aprilskom ratu, pa jedan od najviših generala iz NOR-a, a na kraju i višegodišnji načelnik Vojnoistorijskog instituta, on je svoje povijesne sudove zasnivao na velikom životnom iskustvu i na poznavanju arhivske dokumentacije, koja dijelom nije dostupna ni svim povjesničarskim smrtnicima. I kao takav, »zvaničnik« i »vjero-dostojnik« najvišeg stupnja, Terzić je došao do dubokog zaključka, da se samo pravim poznavanjem sve novije povijesti Hrvatske može »lakše stići do Jase-

¹⁶⁰ Otvoreno pismo »Njegovoj svetosti papi« potpisao je zajedno s Vladimirom Dedijerom i Kristofer Ferli u ime »nezavisne Fondacije za mir *Boro Dedijer*«, sa sjedištem u Londonu, a Tanjug ga prenio u posebnoj prilogu pod naslovom »Pije XII je blagoslovio Pavelića i Artukovića«; TANJUG, Informacije iz sveta, 03.11.1986, PP-1.

¹⁶¹ Tanjug, Dnevni informativni bilten, 30.03.1983.

¹⁶² Naša reč, London, maj 1983.

*novca gde je samo tu (po najnovijim podacima) ubijeno (1941 – 1945) najmanje milion Srba, ne računajući žrtve drugih narodnosti*¹⁶³!

Tako je problem ratnih žrtava i izrijekom ukotvljen kao stožerno pitanje novije hrvatske povijesti – kako je naviješteno već 1941 – a pritom je i jaseno-vački mit uzdignut na »najmanje milijun« ubijenih Srba! I to ne samo na osnovama »najnovijih podataka« stručno-znanstvenog istraživanja, već i u duhu Lenjinove preporuke historičarima: »Istinu, istinu i samo istinu, inače preti krvava kazna«. A Lenjin je »pri tom« mislio – tumači nam V. Terzić – »da se obmana i samoobmana, u obradi prošlosti, kasnije skupo plaća«. I zbog toga je on – prema vlastitim riječima – »u ove dve knjige, prvoj iz 1963. i u ovoj novoj, izneo bitne karakteristike aprilskog rata na osnovu višegodišnjeg istraživanja, naučnom metodom, kritičkim pristupom svim događajima i zbivanjima«. A pri tom je Terzić - zaključuje M. Gligorijević – iznio »sasvim nove istorijske činjenice, bez obzira na to koga one pogađale, danas ili sutra«¹⁶⁴.

Jamačno, povijesne su činjenice podatni gradbeni materijal. Iz njih se svašta da sazdati, kao što od hrpe opeka svaki arhitekt ili majstor gradi drukčiju zgradu, od velebnih zdanja do rugobnih stračara. I kao što je Lenjin gledao, i prizivao svoju istinu, tako i Terzić ima i slijedi svoju, a ta je jedva u nečemu sukladna s Lenjinovom, makar koliko se neprimjereno pozivao na nju. Uostalom već je Aristotel, u smislu Sokratove predaje, naučavao da neko ispravno načelo može biti obistinjeno samo od razborita čovjeka, plemenita i mudra izvršnika, čije su prosudbe sukladne a ne suprotne svijetu činjenica. A cijeli se problem, svih povijesnih nesporazumaka, svodi zapravo na to koliko smo spremni poštovati tuđe zasebnost ili integritet drugog doma. Ma kakav on bio. Dotično: jesmo li voljni priznati – osim svoje istine – i povijesnu opstojnost istine susjeda. Zavisno od toga: u povijesti ili neizvjesna borba za namećanje svoje istine, ili postizanje više ili manje sukladna ili nepodnošljiva suživota...

No, vratimo se svojoj istini. Što će reći: spornim istinama, onih svoga, i onih inačijega, povijesnog subjektiviteta. Ne bi li njihovim trijeznim sučeljavanjem pomogli njihovu razboritom *obistinjenju*. A time i svrhovitijem *supostojanju* u obitavalištima njihovih zasebničkih domova i u susjedničkom dioništvu zajedničkog podneblja.

Da suprotno od takve povijesne razboritosti plove – i to već krajnje napregnutim jedrima – svi oni što jednostranim viđenjem i umnožavanjem ratnih žrtava pokreću zapravo pitanje povijesne krivnje i okajajnja, to je jamačno sve očividnije. Pitanje je tek čine li to zbog toga što jesu, ili što nisu, svjesni

¹⁶³ Milo Gligorijević, Intervju s V. Terzićem, general-pukovnikom u penziji, piscem knjige *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, pod naslovom »Bili smo razbijeni pre izlaska na front«, *Politika* – Intervju, 57, 05.08.1983, 4–9, cit.str.9 (potcrtavanja moja – F.T.).

¹⁶⁴ Isto

posljedaka takve činidbe? A čini nam se da u tom krugu poticanja takve zloboke duhovno-psihološke klime – u kojemu se Terzić i Šašić ne javljaju naravno ni na ishodišnoj ni na završnoj točki – ipak ima obojega. I obmanjivatelja, i obmanutih. I onih trećih: povijesno obezglavljenih ili još nedoučenih.

Da bi se u svezi s tim vidjele sve dimenzije prožimanja javnog života s problemom ratnih, navlastito jasenovačkih, žrtava, valja podsjetiti na neprestano publicističko mahnitanje s njima, a pripomenuti tek još neke iz redova ljudi »uma i srca«, kroitelja znanstvenih i umjetničkih spoznaja.

Nije li npr. znakovito ako se iz onog tla gdje se međusobna uvjetovanost, svakovrsna različitost i sva množina povijesne razdjelbe i omrazbe očitovale obostranom provalom najžešće mržnje i najokrutnijih zlodjela – o ratnim žrtvama govori kao da im je izvoriste, i sva izvršidba, samo u jednoj sastavnici, inače istobitnog povijesnog glavinjanja, i još gore istovremene činidbe?!

Raspravljajući o književnosti u Bosni i Hercegovini, pisac Vojislav Lubarda će reći: »U Jasenovcu, na Velebitu, u hercegovačkim jamama i vrtačama diljem *ustaške Hrvatske*, pobijeno je, uglavnom poklano (...) *više od milion Srba* i gotovo svi Jevreji sa teritorija BiH i Hrvatske«¹⁶⁵.

Očito, jednostranost je razmjerna umnožavanju. Dapače, i preteže.

Imamo li na umu otkuda je poteklo manipuliranje s početno umnoženim brojem žrtava 1941. godine, onda ne iznenađuje da smo iz istog izvora dobili najpotpunije obrazloženje povijesnog značenja koje se pridaje jasenovačkom mitu. U vrijeme (1984) i u okolnostima dovršenja jasenovačkog mita to će najsadržajnije izložiti Miodrag Đukić u glavnom glasilu 'SPC »Pravoslavlju«. Taj će mit piscu poslužiti kao sakrosanktna argumentacija njegova raspravljanja pod smislenim oglasljem »Sveti Sava – determinanta Srpskog naroda«¹⁶⁶. Tu je izrijekom napisano:

prvo, da se Jasenovac javlja kao najveći zločin što ga »u neprestanim pokušajima genocida« provode protiv srpskog naroda »papsko-cezaristički apetiti, s jedne strane, i muslimanski imperijalizam s druge«, zalivajući »već vekovima« »pitoreskno područje Srbije svetom krvlju srpskih mučenika«¹⁶⁷, i

drugo, da nigdje u svijetu, čak ni u Hitlerovom naci-fašističkom Trećem Reichu nije bilo ni približno takvog zločina kao u Jasenovcu.

A evo i obrazloženja za takvu povijesnu tvrdnju: »U prvom svjetskom ratu (...) više od četvrtine celokupnog srpskog stanovništva, ili preko polovine odraslih muškaraca pobila je austrougarska i nemačka katolizirana civilizacija. Za vreme drugog svjetskog rata u ozloglašenom nemačkom logoru Mauthausenu stradalo je stodvadeset hiljada žrtava, od kojih trinaest hiljada Jugoslovena. U Bergen-Belzenu, pored jevrejske devojčice Ane stradalo je još četrdeset

¹⁶⁵ Usp. NIN, 1758, 09.09.1984, 33.

¹⁶⁶ *Pravoslavlje*, Beograd, 15. februar 1984.

¹⁶⁷ Isto. Usp. AKSA, 8(719), 24.02.1984, 1a.

i osam hiljada ljudi. U, po zlu poznatom Dahau, za dvanaest godina postojanja, ubijeno je osamdeset hiljada žrtava, u Buhenvaidu pedeset dve hiljade, a samo u Jasenovcu, sa malog područja, za nepune četiri godine na najsvirepiji način mučeno je i ubijeno milion Srba, žena i srpske dece¹⁶⁸.

Dakle ni u svim nacističkim logorima zajedno nije bilo toliko žrtava kao u Jasenovcu! Čak ni kad se pobrojanim logorima pridoda izostavljeni Auschwitz (Oswiecim) jer je i za nj poratni broj od »oko 4 milijuna« sveden na »stotine tisuća«¹⁶⁹. No, u nas su tendencije, očevidno, stubokom obrnute. Dakako, radi učvršćivanja crne legende o »povijesnoj krivnji« hrvatskog naroda. A ta, naravno, ne može biti mračnija u takvu orisu. Niti se može – »dokazana« takvim usporedbenim »činjenicama« – ičim dovesti u pitanje, pa naravno, onda niti okajati.

To bijaše potka i ostaje svrhom jasenovačkog mita! Zbog toga njegovim tvorcima i uznositeljima nije bilo dovoljno ni njegovo uzdignuće – po Terziću – na milijunsku brojku. Ubrzo se nadoše još revniji koji su broj određenije utvrdili, popevši ga na milijun i dvjestu tisuća »samo Srba ubijenih u Jasenovcu«, kako se moglo čitati i slušati na različitim skupovima¹⁷⁰.

No, i na tome se neće stati.

Vuk Drašković, za koga sam, kad se prvi puta javio brojkom od 800.000 za Jasenovac, bio sklon povjerovati da je žrtva zabluda i obmana, razuvjerit će me, međutim, dvije godina kasnije (1985) novim »otkrićem« da je ukupan broj srpskih žrtava u Hrvatskoj i BiH »najmanje milion i po a možda i više od dva miliona ubijenih«¹⁷¹! Taj će mu broj, istom, biti dostatno uvjerljivom podlogom za zahtjev da hrvatski narod klekne na koljena za takve ratne zločine. A kakva se važnost pridaje takvom zahtjevu, može se zaključiti i iz toga što ga Vuk Drašković ističe u međunaslovu svoga razmatranja riječima »Jasenovac čeka nečija kolena«¹⁷².

Ali ne jedino za to, već i za »zahtjev« vodstvu SR Hrvatske da se prestane »ne samo progonom ćirilice već i globalnim kulturnim genocidom nad srpskim narodom u SR Hrvatskoj«¹⁷³! Što tobože traje u čitavom poratnom razdoblju do danas.

¹⁶⁸ Isto (potcrtavanje moja – F.T.).

¹⁶⁹ Usp. ELZ, 5, 592. i H. Seton-Watson, Nations and States, 1977; hrv.prijev. Nacije i države, Zagreb, 1980, 443.

¹⁷⁰ O tome u mom odgovoru »Petorica na drugom tasu a Zec na kojem?«, 20.03.1986. na pisanje Stevana Zeca u *Dugi* (314, 8-21.03.1986), koji mi, u povodu suđenja Andrije Artukovića, pripisuje odgovaranje za »dela protiv SFRJ« s »ustaških pozicija«. I uredništvo *Duge* i *Književne reči* nisu, međutim, objavili taj odgovor. Navodim taj podatak i u »Promemoriji« uz pismo M. Špiljku i J. Vrhovcu, u obrazloženju o potrebi da se dopusti obnova procesa radi utvrđivanja, među inim, i istine o žrtvama i sudskim putem.

¹⁷¹ U pismu »Zahtevu« Saboru SR Hrvatske i predsjedništvima SRH, CK SKH i RK SSRN Hrvatske; Beograd, 16. decembra 1985 (fotokopija iz kolanja u javnosti u mom posjedu).

¹⁷² Vuk Drašković, »Što to kuva Vjesnik«, U Beogradu, 2. septembra 1986. (Fotokopija iz kolanja u javnosti u mom posjedu.)

¹⁷³ U pismu nav. u bilj. 171.

U sklopu takvih himbenih prosudbi, što su nedvojbeno izraz povijesno nerazboritih namjernosti, svako ustrajanje na tobože službeno »utvrđenim« podacima da je u Jasenovcu umoreno »najmanje 700.000« ili »nekoliko stotina tisuća« ljudi – objektivno nije ništa drugo nego održavanje podloge za dalje zlokobno manipuliranje s ratnim žrtvama i jasenovačkim mitom u terzićevsko-vukdraškovićevskom smislu.

Osim navedenih enciklopedijskih prikaza, jedan od najizrazitijih primjera za to, u novije vrijeme, jest već spomenuta knjiga A. Miletića o Jasenovcu. Ostavši na razini znanstvene nekritičnosti, Miletić navodi da se procjene ubijenih u Jasenovcu kreću od 480.000 – 900.000, pa i preko milijun, a u najviše slučajeva oko 700.000 ljudi¹⁷⁴. A te brojke onda uzimaju redom, kao znanstveno-istraživački dokaz, ne samo različiti dnevničarski publicisti i zasljepljeni propagandisti, nego i takvi kao V. Dedijer ili J. Šašić za razvijanje svojih teza. Pri tom malo haju za činjenicu da je u odnosu prema tim brojkama i sam Miletić, doduše diskretno, ali ipak koliko suzdržan toliko i protuslovan. On će, naime, na drugoj stranici napisati: »Prema tome, broj ukupno ubijenih na teritoriju tzv. NDH po raznim izvorima može se zasad ceniti samo na više stotina hiljada«¹⁷⁵. A samo nekoliko stranica iza toga, istu će brojku navesti i za sam Jasenovac, napisavši u zaključku svog uvoda u dokumentaciju: »U ustaškom koncentracionom logoru Jasenovac – Stara Gradiška od avgusta 1941. do maja 1945. prema proceni ubijeno je više stotina hiljada ljudi, žena i dece«¹⁷⁶.

Da bi takva »povjesničarsko-znanstvena« logika – po kojoj se najprije procjenjuje da je u Jasenovcu ubijeno ne baš 900.000 ili preko milijun već oko 700.000 ljudi, a zatim da je u samom Jasenovcu stradalo isto toliko ljudi (»više stotina hiljada«) koliko i na teritoriju čitave NDH – bila dovedena do kraja, Miletić će, uz navedene podatke, u bilješkama pod crtom uprijeti prstom i na statističke podatke o stvarnom broju Srba na teritoriju NDH uoči i poslije rata, iz kojih proizlazi da ih je ukupno bilo manje od 275.000–356.000. A i na to da Tuđmanove procjene o pedesetak tisuća stradalih u svim logorima iz Hrvatske podržava i (srpski pisac) dr. Bogoljub Kočović u svojoj knjizi izdanoj u Londonu¹⁷⁷. No, iz svega toga, sam ne izvodi zaključke koji se sami po sebi nameću. A njegovo nabranje i potpuno nepouzdanih brojaka, iz svega i svačega – osobnih viđenja, propagandnih izjava i površnih i pristranih izvješća – Dedijer, Šašić i njihovi sljedbenici uzimaju kao činjenice utvrđene dugogodišnjim istraživanjem. Pri tom se gotovo svi oni što prihvaćaju takve polutanske

¹⁷⁴ Usp. A. Miletić, n.dj., I, 37.

¹⁷⁵ Isto, 38 (potcrtavanja moja – F.T.).

¹⁷⁶ Isto, 42 (potcrtavanja moja – F.T.).

¹⁷⁷ Isto, 38, bilj. 10 i 11.

procjene, zbog toga što su obmanuti njima ili iz himbenih i zlonamjernih razloga, redovito pozivaju kako na njihovu znanstvenu ovjerovljenost tako i na povijesnu razumnost. Tako će se npr. i Milan Basta izjašnjavati za objektivnost u historiografiji, a protiv »nacionalista i s jedne i s druge strane« koji »falsificiraju činjenice prema svojim potrebama«, »stvarajući na taj način osjećaj historijske krivnje«. No, i za nj je problem u onima koji iznose da je u logorima likvidirano »nekoliko desetaka tisuća ljudi«, a tobože zaboravljaju »da je samo u logoru Jasenovac uništeno više od 700.000«, dodajući – radi uvjerljivosti – da je među njima »bilo više od 100.000 Hrvata«, što je također posve samovoljno. Pridruživši se tako godine 1984. mitomanskom taboru, Basta je zaboravio što je i kako je nekada i sam pisao o tome. Naime, puna dva desetljeća prije toga, kad su sjećanja o ratnoj zbilji bila još mnogo neposrednija, Jasenovac je i za Bastu bio samo jedan u nizu logora. Godine 1963. on će u svojoj knjizi pisati da su u NDH »po uzoru na konclogore u Njemačkoj, osnovani strašni logori smrti: u Slanom na Pagu, Jadovnu na Velebitu, Jasenovcu, Staroj Gradiški, Lepoglavi, kod Siska, Slavonskoj Požegi, Koprivnici, Đakovu, Zemunu, bezbroj mučilišta i jama po Bosni, Hercegovini, Lici, Baniji, Kordunu, Dalmaciji i drugim krajevima. Na teritoriji NDH ubijeno je oko 800.000 ljudi«¹⁷⁸! Budući da za ova dva desetljeća na području historiografije, na kojemu se publicistički kreće i Basta kao istaknuti sudionik NOR-a, ozbiljna istraživanja ne daju nikakve osnove za ovakav obrat – već naprotiv – to ovi Bastini navodi ostaju jedan od izrazitijih primjera priklanjanju i nekadašnjih sudionika NOR-a jasenovačkom mitu. Primjer koji, u nizu inih, govori o potrebi ispitivanja koji su to sve povijesni, društveno-politički i psihološki čimbenici uvjetovali da svoj prilog pretjerivanjima oko ratnih žrtava općenito, i njihovu usredotočenju samo na Jasenovac, daju čak i takvi sudionici NOR-a i revolucije kao što je Šašić, Basta pa i Dedijer i dr. koji su se s takvom pristranošću najednom našli u punom protuslovlju sa svojim nekadašnjim marksističkim opredjeljenjem.

Kako između onih što se – iznoseći tobože službeno ovjerovljene podatke – okomljuju na sve koji ih navodno ili stvarno falsificiraju, i onih koji ratne žrtve planski umnožavaju, zapravo nema u biti razlike, to se naročito očitovalo u ponavljanju približno istih brojaka i u posebnim *Tanjugovim* izdanjima. U povodu suđenja Andriji Artukoviću, *Tanjug* je u svojoj seriji *Svjedočanstava* objavio (1985, na engleskom) brošuru Branimira Stanojevića: »Pod okriljem fašizma«¹⁷⁹. Tu piše da »kao primjer užasa i ludila, Jasenovac može biti izdvojen, ako ni za što drugo a ono zbog činjenice, da je samo tamo između 700.000 i 900.000 ljudi, žena i djece umrlo ili otjerano u smrt na najzvjerskiji način«¹⁸⁰.

¹⁷⁸ Usp. Izjava Milana Baste u: *Vjesnik i Sedam dana*, 346, 21.12.1984, i M. Basta, *Rat posle rata*, Zagreb, 1963, 146.

¹⁷⁹ Branimir Stanojević, *Under the Wing of Fascism: Andrija Artuković and the »Ustaša« Regime*, Beograd, Tanjug, 1985, Testimonies 2, 38.

¹⁸⁰ Isto, 18 (podcrtavanja moja – F.T.).

Međutim, kao i svi ini, istobitni makar koliko raznovrsni, tako i tanjugov pisac nije mogao izbjeći nelogičnost vlastitih tvrdnji o ukupnom broju žrtava u NDH i u Jasenovcu. Tako će on, još prije no što je i izdvojio Jasenovac zbog »činjenice« 700 – 900 tisuća ubijenih, reći da je u NDH »vršen genocid kome je teško naći primjer u povijesti«, a žrtve su bile »stotine i stotine tisuća« Srba, Židova, Cigana i naprednih Hrvata¹⁸¹. A pišući o istoj temi na drugom mjestu, reći će da je do kraja NDH sveukupno »likvidirano oko 900.000« ljudi¹⁸². Jamačno: neizbježno. Tko se poigra s istinom nikada nema tako dobro pamćenje da se ne bi uhvatio u klopku vlastitih izmišljanja i nedosljednosti. A kad bi imao dovoljno povijesne razumnosti da izbjegne zamke nelogičnosti takvom zlogukom poigravanju ne bi ni pribjegavao.

Eto, takav bijaše u grubim obrisima slijed i sadržaj manipuliranja s ratnim žrtvama za ova četiri i pol desetljeća, i, posebno, tendencioznog stvaranja ili pak podržavanja (bilo zbog neznanja ili obmanutosti, bilo poradi kojekakvog politikantstva), jasenovačkog mita. Kao što vidjesmo, ta manipulacija s pretjerivanjem zlodjela NDH nad srpskim pučanstvom, započeta Memorandumom SPC i prenijeta 1941. u emigrantske redove u inozemstvo, gdje je poslužila za krajnje raspirivanje srpsko-hrvatskog razdora, dostigla je ipak svoj vrhunac tek osamdesetih godina ovdje u zemlji, u stvarnosti SFRJ.

Iz sličnih pobuda, nasuprot tome, u inozemstvu su iz redova hrvatske emigracije, pretežito iz onog dijela što je potekao iz NDH, iznošeni podaci o »zločdelima« »srpskih« protivnika NDH (»četničkih« i »komunističkih«) nad hrvatskim, katoličkim i muslimanskim pučanstvom. I kao što je umnožavanje srpskih ratnih žrtava odvelo do jasenovačkog mita i ukupnog broja žrtava većeg no što je bilo srpskog pučanstva u NDH, slično je i pretjerivanje na drugoj strani, oko uveličavanja hrvatskih žrtava dovelo do tzv. *bleiburškog mita*¹⁸³, po kojemu je na kraju »pobijeno na stotine tisuća« Hrvata, koji su bili izručeni od strane engleskih saveznika jugoslavenskoj partizanskoj vojsci. Kao i jasenovački mit, tako i mit o »bleiburškoj tragediji« ili »hrvatskom superkatynu« podupiru u inozemstvu, osim onih iz redova emigracije i neki strani publicisti pa i povjesničari.

U ljeto 1942. Ministarstvo vanjskih poslova NDH tiskalo je tzv. *Sivu knjigu* (na hrvatskom, njemačkom, talijanskom i francuskom) o »odmetničkim zvjerstvima i pustošenjima u NDH«¹⁸⁴. Tu se »na osnovu dokazanog gradiva«

¹⁸¹ Isto, 3 (podcrtavanja moja – F.T.).

¹⁸² Usp. B. Stanojević, Ustaški ministar smrti: Anatomija zločina Andrije Artukovića, Beograd, Nova knjiga, 1985, 15.

¹⁸³ Mit o bleiburškim žrtvama nazvan je po mjestu Bleiburgu (Pliberku) u koruškom dijelu Austrije. Tu su se ostaci vojske NDH predali zapovjedništvu engleske vojske, a ovo ih je, zajedno s mnoštvom izbjeglica civilnog pučanstva, izručilo NOV Jugoslavije.

¹⁸⁴ ODMETNIČKA ZVJERSTVA I PUSTOŠENJA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ, U PRVIM MJESECIMA HRVATSKE NARODNE DRŽAVE: Obradeno i izdano po

iznosi da je već 1941. godine »na desetke tisuća Hrvata izgubilo život«. A o »zvjerstvima četničko-komunističkih odmetnika« govori se ako ne gotovo na vlas na isti način a ono veoma slično kao i u spomenutim četničkim izvješćima iz tog doba o ustaškim grozotama. (Uz pokolje, paljenje i sva moguća zvjerstva jedino je izostala ulična prodaja izvađenih očiju¹⁸⁵)

Godine 1955. »iz domovine javljaju« Ivanu Meštroviću da su poslije Bleiburga, »Srbi zakrabiljani maskom komunizma« kod Dravograda, Maribora i drugdje »poubijali 300.000 hrvatskih vojnika« (u Samoboru 6.000, u šumi Macelj 30.000, u Sarajevu 15.000). »U raznim mjestima Slavonije poubijano je preko 100.000 civila«, pa se »može uzeti da su Srbi iza sloma i u ratu poubijali oko 500.000 Hrvata – više nego Turci kroz sto godina«¹⁸⁶.

Njemački povjesničar R. Kiszling, u svojoj knjizi o Hrvatima, piše (1956) da broj »ubijenih hrvatskih časnika i vojnika, nakon bleiburške predaje, iznosi 100.000 do 150.000 ljudi« u »masovnim pogubljenjima izvršenim u najmanje pedeset hrvatskih Katyna«¹⁸⁷. Druga dva njemačka povjesničara, L. Hory i M. Broszat, koji su se posebno bavili istraživanjem nastanka i kraja NDH, govore u svojoj knjizi (1964) da je partizanima sredinom svibnja 1945. bilo izručeno »više od 100.000 hrvatskih vojnika«, od kojih su više od 10.000 našli smrt kod Maribora, a mnogobrojni u drugim dijelovima zemlje i u logorima¹⁸⁸.

Jere Jareb (koji je u izbjeglištvu završio studije i postao profesor u SAD) piše (1960) da broj poubijenih poslije Bleiburga »premašuje brojku od 100.000«, što je »vjerojatno najveći mirnodopski pokolj civilnog pučanstva u cijeloj hrvatskoj povijesti«¹⁸⁹. Druga dva profesora hrvatskog podrijetla, John Prcela i Stanko Guldescu, u knjizi kojoj je predgovor napisao američki general Charles A. Willoughby (1970) govore da se iz Zagreba povlačilo oko 500.000 ljudi, da se pred Englezima kod Bleiburga našlo više od 100.000 hrvatskih vojnika i desetine tisuća civila, od kojih je većina dospjela u ruke jugoslavenske vojske, a deseci tisuća masakrirano u »marševima smrti« na »križnom putu« sve do Vojvodine i Makedonije¹⁹⁰.

nalogu Ministarstva vanjskih poslova na osnovu dokaznog gradiva, Zagreb, u lipnju 1942. (Njemački prijevod: *Greuelnaten und Verwüstungen der Aufrührer in Unabhängigen Staate Kroatien in den ersten lebensmonaten des Kroatischen nationalstaates: Bearbeitet und Herausgegeben im Auftrage des Ministeriums des Ausseren auf Grund von Beweismaterial*, Zagreb im Juni 1942).

¹⁸⁵ Isto, 20–2; Usp. Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, Predgovor: Frano Nevistić, Vinko Nikolić; Priredio V. Nikolić, München–Barcelona, 1976, 494, cit. 142.

¹⁸⁶ Pismo iz Hrvatske Ivanu Meštroviću, Svibnja 1955, *Hrvatska revija*, XXXIII, 131, rujan 1983, 489–492.

¹⁸⁷ Rudolf Kiszling, *Die Kroaten: Der Schicksalsweg eines Südslawenvolkes*, Graz–Köln, 1956, 222–3.

¹⁸⁸ Ladislaus Hory und Martin Broszat, *Der Kroatische Ustascha-Staat 1941–1945*, Im Auftrag des Instituts für Zeitgeschichte, Deutsche Verlags'Austalt, Stuttgart, 1964, 173.

¹⁸⁹ Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike: Povodom Mačekove autobiografije*, Buenos Aires, 1960, 127.

¹⁹⁰ *Operation Slaughterhouse: Eyewitness Accounts of Postwar Massacres in Yugoslavia*, Edited by John Prcela, M.A. and Stanko Guldescu, Ph.D., Philadelphia, 1970, X, XI. i dr.

Engleski povjesničar, lord Nicholas Bethell, u svojoj knjizi (1974) o nju Kozaka Rusima, piše o Bleiburgu prema pričanju britanskog generala: da su bile dvije skupine hrvatske vojske, u svemu oko 200.000 ljudi a pratnji oko 500.000 civila. Po Scottovu mišljenju »uvjeti predaje bili su prilično fair«, ali ne zna njihovu sudbinu i »ne bi se čudio kada bi bili pobijeni«. A Bethell navodi prikaz »iz žestoko antititoističkog vrela«, po kome su »deseci tisuća Hrvata« bili svrstani u brojne kolone a samo »vrlo malo« njih je preživjelo »marševe smrti«¹⁹¹.

Francuski pisac André Ott, koji se bavi problemom južnoslavenskih naroda, u svojoj knjizi o srpsko-hrvatskim odnosima, navodi da je poslije rata »smaknuto više od 100.000 bivših hrvatskih boraca«¹⁹².

Po Iliji Jukiću (pomoćniku Ministra vanjskih poslova u vladi sporazuma i u izbjeglištvu), s bleiburškog polja »izručeno je najmanje 150.000 domobranaca, od kojih je jedva 5% preživjelo paklene muke kroz koje su prošli nakon predaje«, a »na stotine hiljada« ljudi bilo je pobijeno u svim krajevima Jugoslavije¹⁹³.

A Juraj Krnjević (potpredsjednik kraljevske vlade u izbjeglištvu i poslije Mačeka predsjednik HSS-a) poziva se na »utvrđene podatke iz engleskih vojnih dokumenata« da je u svibnju 1945. partizanskim jedinicama predano oko 200.000 hrvatskih vojnika i oko 300.000 civilnog pučanstva, te više od 14.000 slovenskih domobrana i oko 12.000 srpskih četnika. I »sve su to pobili partizani u ime parole *Smrt fašizmu – sloboda narodu*«¹⁹⁴.

U posebnom zborniku o »Bleiburškoj tragediji« (1976) iznosi se, da se »točan broj onih koji su se našli u ovom tragičnom *Exodusu* nikad neće moći ustanoviti« ali da je vjerojatno »taj broj bio između 300 i 400 tisuća osoba, što vojnika, što civila«. U predgovoru V. Nikolić i F. Nevistić zaključuju da je poslije Bleiburga bilo »200.000 hrvatskih žrtava«¹⁹⁵. Istu brojku navodi i Bruno Bušić za žrtve »na slovensko-austrijskoj granici« i na »marševima smrti«, citirajući uz to da je M. Đilas rekao: »Oni su morali umrijeti da bi Jugoslavija mogla postojati«¹⁹⁶. (Međutim, koliko je meni poznato ta se Đilasova izjava nije odnosila na toliki nego na znatno manji broj.)

¹⁹¹ Nicholas Bethell, *The Last Secret-forcible Repatriation to Russia 1944–1947*, London, 1974. (Četvrto poglavlje: *The Croats and the Cossacks*, 82–88); Usp. *Bleiburška tragedija*, nav. izd. 403–6; A. Beljo, *Jugoslavija, Genocid, dokumentarna analiza*, 173–8.

¹⁹² André Ott, *Dangers Serbes sur la Croatie*, Conclusion Mirko Vidović, Paris, 1982, 26 (A. Ott koji je bio dobrovoljac na Solunskoj fronti, objavio je prije toga knjige: *L'infernal desarroi*, 1927, *Pakleni metež* o versailleskom poretku, te *Temoignages sur la Bulgarie*, 1978, *Svjedočanstva o Bugarskoj*).

¹⁹³ Ilija Jukić, *Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda*, London, 1965, 171–3; Isti, *Guranje hrvatskog naroda u novu, strašnu katastrofu, opasniju od one, koju je doživio u prošlom ratu i poslije njega*, London, 1975, 12.

¹⁹⁴ Juraj Krnjević, *Bleiburg 40 godina kasnije*, letak, London, travanj 1985.

¹⁹⁵ Nav. izd. u bilj. 185, 3–10, 15, 46, 87, 117, 159, 167, 173, 263, 296–8, 403–6.

¹⁹⁶ Bruno Bušić, *Jedino Hrvatska! Sabrani spisi*, ZIRAL, Toronto–Zurich–Chicago, 1983, 737, cit. 134.

Pišući o povijesnim porukama propasti NDH i povlačenja u svibnju 1945, pukovnik Josip Aleksić, koji se tada nalazio u sastavu Glavnog stožera NDH, navodi procjene da je »domovinu napustilo preko 300.000 izbjeglica«, a da se u zbjegu pred Bleiburgom našlo 200.000 osoba¹⁹⁷. A na kraju, pozivajući se i na knjigu pukovnika F. Schramla »Kriegsschauplatz Kroatien«, navodi ocjene viceadmirala Joachima Lietzmanna da je poslije Bleiburga »palo u jednom mahu ništa manje nego 150.000 žrtava«, da je »u toku rata palo oko 300.000 hrvatskih boraca« i »osim toga oko pola milijuna hrvatskih građana masakrirano«¹⁹⁸. Prema tim, očito, proizvoljnim procjenama ukupne hrvatske žrtve iznosile bi oko 950.000 ljudi.

U istoj knjizi i Jure Petričević pridružuje se procjeni da je u svibnju 1945. oko 500.000 »Hrvata napustilo svoju domovinu«, od kojih je 200 – 300 tisuća bilo »izručeno Jugoslaviji i poubijano«, a oko 200.000 rasulo se po svijetu. »Bleiburšku tragediju« on naziva *Holokaustom* i »genocidom velikih razmjera nad Hrvatima«¹⁹⁹.

U sličnim prosudbama još je dalje otišao George J. Prpić (američki profesor hrvatskog podrijetla) u svojim razmatranjima »Tragedija i raseljavanja u hrvatskoj povijesti« od turskih osvajanja do danas. On o sudbini bleiburških zarobljenika piše kao o primjeru »strašnog genocida« u »najkrvavijoj orgiji u povijesti Balkana«, zaključujući: »Od svih tragedija, Bleiburg bijaše najveća u hrvatskoj povijesti. Ishod te tragedije bijaše smrt i eksodus preko jednoga milijuna ljudi, žena i djece«²⁰⁰.

U svojoj »dokumentiranoj analizi« Ante Beljo, u dvojezičnoj knjizi (na hrvatskom i engleskom)²⁰¹, prosuđuje da su »kolone hrvatske vojske i civilnog pučanstva« na granici Jugoslavije i Austrije brojale više od 300.000 osoba²⁰². On, međutim, donosi i različite, sve dosada iznijete podatke i ocjene iz kojih zorno proizlazi kako i sami sudionici, tj. više ili manje »vjerodostojni« svjedoci daju veoma oprečne brojke i prosudbe ne samo u odnosu prema protivničkoj strani već i u odnosu prema svojim istomišljenicima, dapače i suradnicima. Tako npr. D. Crljen navodi da je hrvatska delegacija (u kojoj je bio zajedno s generalima Herenčićem i Servatzyjem) iznijela molbu engleskom generalu

¹⁹⁷ Josip Aleksić, Vojnički aspekti hrvatskog povlačenja u svibnju 1945 – u: Na prekretnici, ur. J. Petričević, Brug, 1986, 24–49.

¹⁹⁸ Isto, 48–9 (kao izvor navedeno, F. Schraml, Kriegsschauplatz Kroatien, Kurt Vowinkel Verlag, 294).

¹⁹⁹ J. Petričević, Razmatranja u povodu 40. godišnjice hrvatske narodne tragedije kod Bleiburga – u: Na prekretnici, nav. izd., 50–4.

²⁰⁰ George J. Prpić, Tragedies and Migrations in Croatian History, Toronto, 1973, 5–24; usp. A. Beljo, nav. izd. 268–9.

²⁰¹ Ante Beljo, Jugoslavija, Genocid, dokumentarna analiza, 326; Yugoslavia. Genocide. A Documented Analysis, 418, Sudbury, 1985.

²⁰² Isto, 65.

(T.P. Scottu) u ime poglavara NDH i »pola milijuna Hrvata«, koji se nalaze »u bijegu pred boljševizmom«, da se predaju i »stave pod zaštitu zapadnih saveznika«²⁰³. Sudionik u istim pregovorima, pukovnik M. Basta navodi da je D. Crljen predbacio engleskom zapovjedniku »da mu historija nikada neće oprostiti ako dozvoli da 300.000 Hrvata padne u ruke neprijatelju koji će ih uništiti«²⁰⁴.

Milan Basta piše da je kod Bleiburga u ruke jugoslavenskih partizana palo oko 100.000 vojnika NDH i »još mnogo civila«²⁰⁵. Bastin pretpostavljeni general Kosta Nađ, iznosi, međutim, da je na tom području u ruke jugoslovenaske vojske dopalo 105.000 zarobljenika, od kojih je bilo oko 40.000 pripadnika njemačke vojske, oko 60.000 vojske NDH i 5.000 crnogorsko-hercegovačkih četnika. Nađ ujedno navodi da je – od 9. svibnja kad je završio drugi svjetski rat u Europi pa do 15. svibnja (1945), kad su završile završne operacije jugoslovenske vojske u gornjem toku Drave, od »neprijateljske grupacije jačine preko 130.000 vojnika« ukupno »poginulo 25.000 neprijateljskih vojnika«²⁰⁶.

Međutim, ratna razračunavanja ni tada ne bijahu završena, niti je broj žrtava okončan. Zapadnije od Bleiburga, u području Klagenfurta, u logoru kod Viktringa, našlo se čak oko sedamdesetak tisuća vojnika jugoslavenskih kvislinških postrojbi (hrvatskih ustaša i domobrana, slovenskih domobrana i srpsko-crnogorskih četnika), koji su se probili na zapad i predali u englesko zarobljeništvo. (Jedan saveznički izvještaj iz tog doba govori – u sklopu brojke od 220.000 zarobljenika u Austriji, uz 109.000 Nijemaca, 46 – 50.000 Kozaka i 15.000 Mađara – o 25.000 Hrvata i 24.000 Slovenaca, drugi spominje »35.000 četnika«, od kojih je već »11.000 evakuirano u Italiju« i »25.000 pronjemačkih Hrvata«, a treći o 35.000 pripadnika hrvatskih i 36.000 pripadnika »jugoslovenskih« kvislinških postrojbi, pod kojima valja podrazumijevati srpsko-crnogorske četnike i slovenske domobrane i četnike²⁰⁷.) Oni su odlukom Engleza bili izručeni većim dijelom jugoslovenskoj vojsci, tek potkraj svibnja, kada je također oko 45.000 Kozaka, Ukrajinaca i Rusa-vlasovaca predano sovjetskoj vojsci.

Pripadnici jugoslavenskih kvislinških postrojbi bili su na prevaru vraćeni u Jugoslaviju kamionskim i željezničkim transportima, pod izlikom da se upućuju u Italiju, od 23. do 31. svibnja. Do 1. lipnja, kad je i zbog prosvjeda Crvenog križa konačno primijenjena odluka Savezničkog vrhovnog zapovjedništva o obustavljanju prisilne masovne repatrijacije, ukupno je bilo izručeno 26.339 zarobljenika, od toga Hrvata 12.196, Srba 5.480, Slovenaca 8.263 i Crnogoraca 400. Međutim, u manjim razmjerima ona je i dalje nastavljena pa službeni

²⁰³ Isto, 147–150.

²⁰⁴ M. Basta, Rat je završen sedam dana kasnije, Zagreb, 1976, 362; A. Beljo, n.dj., 170–1.

²⁰⁵ Isto, 355–365; A. Beljo, n.dj., 164–173.

²⁰⁶ Kosta Nađ, Pobjeda, Zagreb, 1980, 215; A. Beljo, n. dj., 179.

²⁰⁷ N. Tolstoy, The Minister and the Masacres, London, 1986, 123–5, 175.

saveznički izvještaji govore da je do 29. svibnja 1945. vraćeno 29.972 zarobljenika²⁰⁸.

Ova predaja, kao i kobna sudbina tih zarobljenika ostala je dugo vremena nepoznatom činjenicom, ili joj se pak nije pridavalo značenje, usprkos pojedinačnim svjedočanstvima preživjelih. Tek kad je Aleksandar Solženjicin, u svom glasovitom *Arhipelagu Gulag*, uz odgovornost Staljina za kob izručenih Kozaka – Ukrajinaca i Rusa-vlasovaca, ukazao na to da se ne smije zaboraviti i odgovornost savezničkih čimbenika za sudbinu nasilno vraćenih u Sovjetski Savez i u Jugoslaviju, to je potaklo šire zanimanje historiografske i opće javnosti. Kao izravan odgovor na taj izazov, već spomenuta knjiga engleskog povjesnika lorda N. Bethella »Posljednja tajna« drugoga svjetskog rata²⁰⁹ naišla je na takav odjek u svijetu da je ubrzo doživjela više izdanja, izazvavši žive polemičke rasprave i nova historiografska istraživanja. Kao rezultat toga, najprije u radovima engleskog povjesnika (ruskog podrijetla) grofa N. Tolstoya (1983. i 1986)²¹⁰, a potom i u prilogima šesnaestorice sudionika (pretežito profesora engleskih, američkih i kanadskih sveučilišta) na prvom međunarodnom simpoziju o prisilnim izručenjima poslije drugoga svjetskog rata, na Oxfordskom sveučilištu (ožujka 1987)²¹¹, iznijete su tvrdnje da su zarobljenici izručeni sovjetskim i jugoslavenskim vlastima »otišli u sigurnu smrt« od koje su se samo slučajno izbavili pojedinci.

²⁰⁸ Isto, 204, 411, bilj. 10 i dr.

²⁰⁹ V. bilj. 191.

²¹⁰ Nikolai Tolstoy, *The Klagenfurt Conspiracy, Encounter*, May 1983, LX, 5, 24–37; Isti, *The Minister and the Masacres*, London, 1986, 442.

²¹¹ Na prvom međunarodnom simpoziju o prisilnim izručenju poslije drugoga svjetskog rata (Forcible Repatriation after World War II) sudjelovali su:

– prof. Michael McAdams (S. Francisco), *Forcible Repatriation, Cause and Effect: Yalta and Bleiburg*;

– dr. Tony Arko (Chicago), *Forcible Repatriation of Slovenians*;

– dr. B. Harrell-Bond (Oxford), *The Continuing Relevance of the Subject*;

– prof. L. Kosinski (Alberta, Edmonton), *European Migration During and After World War II*;

– prof. Mark Elliott (Illinois), *The US, Yalta and Forcible Repatriation*;

– prof. Col. GIA Draper (Sussex), *The Yalta Agreement and International Law*;

– dr. Robert Knight (Wien), *Repatriation and its Prelude: The von Pannwitz Cossaks in Croatia*;

– Count Nikolay Tolstoy (Berkshire), *Forcible Repatriation from British Occupied Austria in May–June 1945*;

– dr. Katya Andreyev (Oxford), *The Vlasovites and the West*;

– dr. Lubomyr Luciuk (Toronto), *Ukrainian Displaced Persons, Repatriation and Soviet »Refugees« in the British Zone of Germany, 1945–47*;

– prof. D.G. MacRae (London), *Political Causes and Sociological Consequences of Population Movements in Post War Central Europe*;

– dr. Ante Čuvalo (Ohio), *Forcible Repatriation of Croatians*;

– prof. P.J. Potchnyj (Hamilton), *Action Vistula*;

– prof. Ron Vastokas (Peterborough, Ont.), *Forcible Repatriation as a Crime Against Humanity: Perception and Reality*.

U radu simpozija sudjelovali su još prof. P.R. Magosci, John Corsellis, dr. Joseph Feldner, dr. Hugh Macdonald i dr. (Program reda sa sažecima na simpoziju.)

Baveći se više problemom odgovornosti pojedinih savezničkih čimbenika za izručenje zarobljenika, – kako vojnih, od brigadnog generala T.P. Scotta i generala Sir Charles Keightleya, zapovjednika 5. korpusa, te generala McCree-ryja, zapovjednika 8. britanske armije, koji su izravno donosili i izvršavali odluke o izručenju, do feldmaršala H. Alexandera i generala Dwighta Eisenhowera, tako i diplomatsko-državnih, od Harolda Macmillana (kasniji lord Stoc-ton) koji je kao opunomoćeni ministar u stožeru feldmaršala Aleksandera odigrao presudnu ulogu, do A. Edena i W. Churchilla – N. Tolstoy u svojim razmatranjima polazi od onih engleskih dokumenata koji iznose točne brojeve koliko je zarobljenika izručeno po završetku rata, potkraj svibnja, uvjeren da je sve – njih oko trideset tisuća – zadesila tragična sudbina²¹². U odnosu na oprečnost različitih izvješća i prosudbi o brojnosti hrvatske izbjegličke skupine pred Bleiburgom – po kojima je vojska NDH brojila 100, 200, 250 ili 300 tisuća, a civilno pučanstvo 200 do 500 ili na stotine tisuća ljudi – Tolstoy zaključuje da je polovicom svibnja, prisilom Britanaca, palo u ruke jugoslavenskih partizana »oko 200.000 Hrvata«²¹³. Po njemu, i britanski vojnici bili su svjedoci pogibije mnoštva od njih od mitraljiranja na samom području predaje²¹⁴. A »većina od njih« bila je »pobijena bez ikakva razlikovanja pod barbarskim uvjetima u Titovim zloglasnim marševima smrti«, što su se protezali tjednima i mjesecima kroz cijelu Jugoslaviju, sve do kraja Vojvodine i Makedonije²¹⁵. Kao razloge za ovakav postupak, »kojim su široki dijelovi pučanstva upleteni kao svjedoci ili sudionici« u pogibijama tolikog mnoštva ljudi, Tolstoy navodi: »vjerojatno da se ureže strah u stanovništvo Hrvatske, da se zadovolje srpske želje za osvetom zbog prošlih ustaških zločina, a možda i zato da se što je moguće više pučanstva učini sukrivcem za zlodjela, odvajajući ga na taj način za stalno od protivnika režima«²¹⁶.

Što se tiče izručenja vojske i izbjeglog pučanstva NDH kod Bleiburga (15. svibnja) jugoslavenskoj vojsci, Tolstoy drži da je to učinjeno u skladu kako s britanskom politikom prema Titovoj vladi, tako i s konkretnim stanjem na ratištu. Iako nasilno vraćanje nikada nije razmatrano kao stvarna mogućnost savezničke politike, u vrijeme nastale krize na ratištu 14. svibnja, »kad se činilo

²¹² N. Tolstoy, n.dj., 95–129, 130–175, 176–207.

²¹³ Isto, 99–111, 387–99.

²¹⁴ Isto, 103–9, 130.

²¹⁵ Isto, 387–8. O sudbini zarobljenika i o »marševima smrti« u emigraciji je tiskano mnoštvo literature, v.npr. *Bleiburška tragedija*, spom.izd.; Theodor Benković, *The Tragedy of a Nation*, Chicago, 1947; Joseph Hečimović, In Tito's Death Marches, and Extermination Camps, New York, 1962; Borivoje M. Karapandžić, *Jugoslovensko krvavo proleće 1945: Titovi Katini i Gulazi*, Cleveland 1976; J. Prcela and S. Guldescu, n.dj.; V. Nikolić, *Tragedija se dogodila u svibnju*, München–Barcelona, 1984; A. Beljo, *Jugoslavija, Genocid*, n.dj.; Bela knjiga Slovenskega protikomunističnega upora, USA, 1985, i dr.

²¹⁶ N. Tolstoy, n.dj., 388–9.

da nahrupljenje oko pola milijuna Hrvata« nadilazi snage i mogućnosti britanskog 5. korpusa, feldmaršal Alexander odobrio je njihovu predaju. Ali čim je ta »opasnost prošla«, već 17. svibnja, on je opozvao smjernice od 14. svibnja, naredivši da nitko od jugoslavenskih građana ne bude više izručen²¹⁷.

Međutim, unatoč takvoj naredbi, pa i usaglašenoj savezničkoj politici, i nakon toga, uglavnom potkraj svibnja a dijelom i kasnije, od onih skupina jugoslavenskih kvislinških postrojbi, što su se probile iza linije britanske vojske, Jugoslaviji je nasilno izručeno oko tridesetak tisuća Hrvata, Slovenaca i Srba. Naime, britanska vlada zastupala je stajalište: a) da se pripadnici četničkih postrojbi smatraju vojnim zarobljenicima ali »ne izručuju Titovim snagama« (oko 12.000 pod zapovjedništvom generala M. Damjanovića probilo se u Italiju gdje su od britanske 8. armije stavljeni u logor, a osim onih što su zajedno s hrvatskom vojskom izručeni kod Bleiburga, još nekoliko tisuća, iz triju pukovnija pod zapovjedništvom pukovnika Tatalovića, nalazilo se u Austriji); b) da su pripadnici »hrvatske vojske u prilično drugačijem položaju od četnika«. Jer, iako je »marionetska hrvatska država bila uspostavljena od Nijemaca...hrvatske postrojbe bile su u stvari regularna vojska... pod njemačkom upravom«. Zbog toga »bilo bi manje opravdano, negoli u slučaju četnika, da ih se smatra neregularnim snagama, koje su sudjelovale u jugoslavenskom građanskom ratu«. Osim toga, njihovo izručenje »izvjesno bi zadovoljilo Tita, dokazujući mu na stanovit način da smo voljni odnositi se prema njemu kao prema pravom i odgovornom savezniku«. Ako, međutim, »vlada SAD ne bi bila voljna pristati na takav zapravo drastičan postupak, koji bi kao što to upozorava feldmaršal Alexander, mogao biti koban po živote hrvatskih vojnih sastava«, onda je i u Foreign Officeu izražena suglasnost da se »s Hrvatima postupa na isti način kao i sa četnicima«²¹⁸. Amerikanci se, prema očekivanju, nisu slagali s engleskim preporukama. No, usprkos tome što je američki savjetnik u zapovjedništvu feldmaršala Alexandera, A. Kirk prosvjedovao protiv uputa britanskog savjetnika H. Macmillana generalu Robertsonu (još 14. svibnja) o izručenju »Rusa« i »Jugoslavena«, ukazujući na činjenicu da je to suprotno postignutoj suglasnosti vlada SAD i Velike Britanije da »jugoslavenske protupartizanske snage, uključujući izričito hrvatske ustaše i slovensku bijelu gardu, treba da budu razoružane i stavljene u izbjegličke logore«, te što je to bilo suprotno gore spomenutoj izraženoj spremnosti Engleza da prihvate američko gledište, – svi oni što su još ostali u britanskoj zoni u Austriji, ako se nisu raspršili i umakli, bili su uglavnom izručeni, samo je dio kasnije prebačen u Italiju²¹⁹.

Dok je kod Bleiburga sudbina snašla glavninu vojske i izbjeglica iz NDH, s glavinom onih što su se povlačili iz Slovenije to se zbilo kasnije u području

²¹⁷ Isto, 128.

²¹⁸ Isto, 125–6.

²¹⁹ Isto, 8, 126, 422 i dr.

Viktringa, kod Klagenfurta. Tu se, naime, našlo oko 17.000 Slovenaca (od kojih 12 – 13.000 domobrana, oko 3.000 žena i 550 djece), od kojih je većina bila izručena, usprkos tome što su dr. Jože Basaj, predsjednik Slovenskog narodnog vijeća i general Franz Krenner, zapovjednik domobrana, prosvjedovali kod britanskog generala Ch. Keightleya, koji je opovrgavao vijesti da se transporti upućuju u Jugoslaviju umjesto u Italiju, prijeteci da će svaki otpor ugušiti silom. U izručenoj skupini od oko tridesetak tisuća zarobljenika bili su, čini se, svi slovenski domobrani (oko 12.000), ne manji broj (12 – 15.000) hrvatskih ustaša i domobrana i nešto više od 5.000 srpsko-crnogorskih četnika²²⁰.

U slovenskoj »Bijeloj knjizi« (tiskanoj 1985. u SAD) iznijeti su podaci: da je na kraju rata iz Slovenije u Austriju izbjeglo 30.000 i u Italiju 20.000 ljudi; da su od izručenih slovenskih domobrana (koji su zajedno s drugima pobijeni na Kočevskom Rogu, kod Teharja, na Podutiku i dr.) svega trojica preživjela, iznijevši o tome svjedočanstva; donijeta su imena 13.222 »žrtve revolucije« (od kojih 3.103 »pobijenih civila«, 1.072 »palih boraca« i 9.047 »izručenih boraca«), dok je »istodobno na slovenskom tlu ubijeno manje od tisuću Talijana a isto toliko i Nijemaca«²²¹.

Poslije nasilnog izručenja spomenutih skupina iz Austrije, u savezničkim logorima za izbjeglice preostalo je u ljeto 1945. još oko 70.000 jugoslavenskih građana, sa statusom »raseljenih lica kojima nije moguće vratiti se u njihovu zemlju«²²². Od ovih su saveznici pojedinačno izručivali »ratne zločince« na obrazložene zahtjeve jugoslavenske vlade.

Iz redova srpske emigracije, povjesničar Borivoje Karapandžić u svojoj knjizi pisanoj i na osnovu vanjske arhivske dokumentacije, a tiskanoj na srpskom i na engleskom, tvrdi da je poslije rata stradalo 250.000 vojnih i civilnih izbjeglica iz Srbije, Hrvatske i Slovenije²²³. I on, kao i svi spomenuti i drugi podržavatelji bleiburškog mita, upire optužujući prst na Saveznike iz drugog svjetskog rata, posebno na Engleze zbog odgovornosti za izručenje i tako orisanu tragediju.

Ovaj presjek pisanja o ratnim žrtvama, koji se – u nedostatku utvrđenih činjenica – na svim stranama, kreće na većim ili manjim razinama uveličavanja ratne tragedije – do paroksizma s jasenovačkim i bleiburškim mitom – nije,

²²⁰ Isto, 10–14, 18–34, 79–97, 122–8, 135–147, 150–4, 165–76, 204, 287–306, 339–40.

²²¹ Bela knjiga, Slovenskega protikomunističnega upora 1941–1945, Izdal in založil TABOR ZDSPB, Printed in USA, 1985, 560; Za navode v.str. 4, 154, 515, 518, 524–32, 546–9, a na svim ostalim stranama ispisana su imena 13.222 žrtve.

²²² Isto, 530.

²²³ Borivoje M. Karapandžić, The Bloodiest Yugoslav Spring 1945 – Tito's Katyn and Gulags, Carlton Press, New York, 1980. (srpsko izdanje, Jugoslovensko krvavo proleće 1945... objavljeno je 1976); Usp. *Nova Hrvatska*, 18, 21.09.1980, 12–3.

dakako, potpun. Ali je, jamačno, dostatan da nas uvjeri o krajnjoj ozbiljnosti i zamršenosti cjelokupnog problema. I potakne na njegovo dublje promišljanje i razmatranje u okvirima sveukupnog povijesnog iskustva. A ono nam i ovim primjerima najmračnije strane naše novije nacionalne i opće povijesti, u zbilji i u njenu tumačenju, potvrđuje već odavno ovjerovljene spoznaje kako o stalnoj prisutnosti povijesnoga zla, tako i o neotklonjivoj sklonosti pretjerivanju ljudskog roda općenito, ali začudo još i više onda kad je riječ o zlodjelima i opaćinama svake vrste. To je navelo američku povjesničarku Barbaru Tuchman da formulira *Zakon* koji glasi: »Činjenica da je neki žalostan događaj objavljen povećava njegov prividan doseg pet do deset puta (ili koliko god čitatelj želi dometnuti)«²²⁴. Ili, dodajmo: kolikogod se to učini svrhovitim nekom novom sljedbeniku ili novom tumaču starih zbivanja.

U potvrdu ovoga zakona moglo bi se navesti mnoštvo povijesnih primjera, no – radi usporedbe s našim problemom – bit će dovoljno samo dva iz zanimljiva prikaza B. Tuchman europskih zbivanja u XIV st. O broju viteške i plaćeničke vojske (engleske, bretonske, švicarske, austrijske, pruske), što se 1375. našla u tzv. *Ratu Güglera* u Alsaceu, procjene su govorile o pedeset, šezdeset pa čak i sto tisuća, a vjerojatno je bilo svega oko deset tisuća²²⁵. U ratnom metežu, neobuzdana krvoprolia i zlodjela činile su podjednako obje protivničke strane, ne samo neprijateljske nego i vlastite čete: kao odmazdu za neposlus, ali i namjerna pustošenja ispred neprijatelja (»I oni koji pobjegoše bijahu pobijeni, a oni koji ostadoše bijahu spaljeni«. O »viteškom« postupanju viteza pobjednika svjedoči i balada: ... Nećete mi pobjeći! / Ja ću vas pobiti, poklati i spaliti)«²²⁶.

Drugi, po mnogočemu još poučniji, primjer imamo u bitci kod Nikopolja 1396. u kojoj je turski sultan Bajazid I. porazio vojsku ugarsko-hrvatskog kralja Žigmunda, koga je potpomagala Križarska vojska cijele kršćanske Europe. O toj vojsci pisano je da je brojila 100.000 boraca, a neki izvještaji sežu čak i do 400.000. Kroničari s obiju strana redovito pišu da je neprijatelja bilo dvostruko više od njihove vojske. Tek jedan mlad sudionik bitke bavarski plemić Schiltberger, po povratku iz tridesetogodišnjeg sužanstva, iznio je najpribližniju istinu da je sva kršćanska vojska mogla imati 16.000 ratnika, a povjesničari 19. st. došli su do zaključka da je realan broj kršćanske vojske od 7.500 do 9.000, a turske od 12.000 do 20.000 vojnika²²⁷. U toj bitci pao je »plemički cvijet« Europe. Spasili su se tek malobrojni uz cijenu bogatog otkupa. A postupak sa zarobljenima nije mogao biti zvjerskiji. Krvnici su pred sultanom sužnjevima odrubljivali glave, klali ih ili im odsijecali udove. No, dok se i trezvenije procjene tog pokolja u »povijesnim svjedočanstvima« kreću od 300 pa sve do

²²⁴ Barbara Tuchman, Daleko zrcalo: Zlosretno XIV. stoljeće, I, 18.

²²⁵ Isto, 360.

²²⁶ Isto, 362–70.

²²⁷ N.dj., II, 270–1.

3.000 ubijenih²²⁸, ima i takvih pretjerivanja što umnogostručuju već vjerojatno znatno uvećanu gornju deseterostruko povećanu brojku. A kad smo već kod primjera ove bitke, ishodom koje je zapečaćena sudbina bizantskog carstva jer je kršćanska Europa bila poražena u pružanju pomoći caru Manuelu II. Paleologu, a time je osigurana turska vlast nad Balkanom za idućih pet stoljeća, što je na svoj način bilo sudbonosno i za povijest ostale Europe, onda valja pripomenuti još jednu njenu znakovitost. U svijetu i u nas općenito je prihvaćena ocjena da su Turci izvojevali ovu povijesnu pobjedu stoga, što se kršćanska vojska našla ukliještena između turske i srpske vojske od 1.500 konjanika, koji su donijeli prevagu u odlučnom trenutku. »Kao sultanov vazal, srpski despot Stevan Lazarević je mogao izabrati pasivnu neutralnost poput Bugara na čijem se tlu vojevalo, ali on je više mrzio Mađare nego Turke i odabrao aktivni oblik vjernosti svom muslimanskom gospodaru«²²⁹. Nije li upitno zašto Bugari, koji su u istom vazalnom odnosu prema Sultanu kao i Srbi, samo (teritorijalno) još čvršće zahvaćeni, ostaju neutralni, a zašto se Srbi stavljaju na stranu Turaka? Je li razlog i u srpsko-bugarskim suprotnostima, ili pak to što je Stevan Lazarević »više mrzio Mađare nego Turke« ima svoj dublji uzrok u nepovjerenju prema katoličkoj Europi, dotično u suprotnostima pravoslavlja i katoličanstva, čime će se okoristiti islamski osmanlijski osvajači na račun jednih i drugih. I ne proteže li se zlokorjenje tog razdora i na tragična događanja u kasnijoj povijesti kad s njime računaju druge povijesne (vojne i idejne) silnice?!

A kad je riječ o nepouzdanosti povijesnih svjedočanstava, što se navlastito očituje u pretjerivanjima sve do nesrazmjernog pa i mnogostrukog umnožavanja zlodjela, dodati nam je još neke pripomene.

Davnašnju – već Tukididovu – spoznaju da za one koji imaju državnu moć ništa nije nepravedno što smatraju korisnim, pa ni ikakva laž i obmana, valja također dopuniti iskustvom da od takve svrhovitosti nisu imuni ni oni što su takvu moć izgubili ili je pak istom žele steći. Ali svaka povijesna neistina, obmana ili laž – makar koliko se trenutačno činila svrhovitom – ne samo da sliči sniježnoj lopti već na kraju neizbježno doživljava i njenu sudbinu. U početku što se više kotrlja postaje većom, pa neko vrijeme, smrznuvši istinu može se i sama, kao zaleđena gromada, činiti zbiljskom. Ali za dugo ne može izmaći povijesnoj neizbježnosti. Kad-tad, prije ili kasnije, ili će se kao usov na strmini odjednom razbiti o stijenu dostignute istine, ili će pak postupno kopniti i na kraju se rastopiti u ozračju nadmoći istine sunčeve svjetlosti nad mraznim mravovima kojekakvih obmana.

A što u tom nerazboritom nadmetanju s ratnim žrtvama, i naročito s jase-novačkim i bleiburškim mitom, sudjeluju – pored svjesnih obmanitelja – i mnogi, jamačno, dobromanjerni ljudi – to je posljedak stanja u kojemu stjecajem

²²⁸ Usp.isto, 279–80.

²²⁹ Isto, 278.

okolnosti dolazi do carevanja ili »učenog neznanja« (N. Cusanskog – *Docta ignorantia*), ili naprosto svakojake – rekao bi Pierre Vilar – »trgovine historijom«. U prvom se slučaju ponavljaju prividne istine, nastale kao slučajne ili svjesne obmane, a u drugom svatko iznosi i uznosi svoje. Ima vremena i stanja – zaključio je Vilar u francuskim okolnostima, a to se još više može odnositi na jugoslavenske – »kad se bilo tko može proglasiti povjesničarem«, i još k tome »marksističkim«, tj. kad se bilo što – u ime svetog Save ili Ante ili Karla – može proglasiti nepovredivom povijesnom istinom.

Sve to samo dokazuje da u povijesti uvijek sve ostaje u biti isto. I onda kad se sve mijenja, iz naravi čovjeka, naroda pa i svega ljudstva, ništa se zapravo ne gubi. I ako se povijest u svom hodu nikad ne ponavlja u istoj oblikovnosti, biti ili pričinu, čovjek to u svojoj činidbi prečesto čini. I nikad ne može preskočiti svoju sjenku, kojom je nevidljivim nitima vezan za tlo vlastite zemlje, makar i ne bludio za lažnim zvijezdama, već ljudski težio za onim zbiljskim ali nedostižnim.

II.

TRAGOVIMA POVIJESNE (PRE)OZBILJNOSTI I NERAZBORITOSTI

*Zato što je povijest iskustvo,
ona je sadašnjost... Ono što
povjesničar čini kad zamišlja,
da jedino on zna prošle događaje
onakve kakvi se oni stvarno
dogodiše – u zbilji je, zapravo,
samo očitovanje njegove sadašnje svijesti.*

Michael B. Oacshott

1. PRI-ČINIDBE MITOMANSKE PRI-POVIJESTI

Misao istaknuta kao uvod raspravljanju u ovom poglavlju – izrečena tridesetih godina ovog stoljeća ²³⁰ – nije nikakva novost. U filozofskom zreništu povijesti ona je podjednako prisutna od biblijskih i helenskih vremena do naših dana. Na tom tragu, John Dewey će ustvrditi da je »sva povijest nužno pisana s točke gledišta sadašnjice«, te da je »u nekom smislu neizbježno povijest ne samo sadašnjice, već onoga što se u sadašnjosti prosuđuje da je važno za sadašnjicu«²³¹. To mišljenje dijele mahom i svi drugi proučavatelji filozofije povijesti i historiografije, kao npr. već spomenuti P. Vilar, ili R.G. Collingwood, ili H.U. Wehler i A. Heller²³², i dr.

Doduše, tvorci, širitelji ili podržavatelji jasenovačkog mita (kao i onog bleiburškog) mahom ne pripadaju redu stručnih povjesničara, makar među njima ima i ozbiljnih prisluznika toga soja. No, sama ta činjenica ne opovrgava, već dapače ističe vjerodostojnost navedene spoznaje. Stjecajem okolnosti, pronositeljima jasenovačkog mita pošlo je doista za rukom – na podlozi datih

²³⁰ Michael B. Oacshott, *Experience and its Modes*, Cambridge, 1933, 94.

²³¹ J. Dewey, *Logic: The Theory of Inquiry*, 1938, 235–6.

²³² Usp. R.G. Collingwood, *The Idea of History*, Oxford, 1946; H.U. Wehler, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Berlin, 1961; A. Heller, *A Theory of History*, London–Boston 1982.

idejnih i međunacionalnih odnosa – da i široj javnosti nametnu svoju prosudbu da je održavanje tog mita »važno«, točnije: svrhovito »za sadašnjicu pače i za budućnost«. Uvjerljivim dokazima za to ostat će ne tek rijetko surov obračun s jednim povjesničarom i revolucionarom u mom slučaju i žigosanje drugih koji se usudiše na bilo koji način suprotstaviti tom mitu (od književnika V. Kaleba i V. Gotovca do I. Supeka i generala N. Kajića), već i anatemiziranje zbog toga čak i enciklopedijskog izdanja o hrvatskoj povijesti i kulturi, kojemu bi se inače mogle staviti mnoge druge zamjerke ali ne i za to²³³. Daka-ko, samo je po sebi znakovito da je jasenovački mit ostao *tabu* temom, i onda kad su sve druge podvrgnute potrebnoj raspravi, pa i bezobzirnoj detronizaciji. Štoviše, baš tada, od početka osamdesetih, dolazi do njegova najvećeg razmaha, i do svestranog čak tobože i znanstvenog učvršćivanja a i umjetničkog osvjedočivanja. Pri tom povjesničari, a i drugi poslenici koji poznaju problem, ostaju prisiljeni da budu nijemi, prisutni građani, ukazujući tek nemuštim jezikom na potrebu dubljeg istraživanja. I baš ta činjenica što se, u najnovije vrijeme, u manipuliranju s ratnim žrtvama pojavljuje sve širi krug ljudi s područja i znanstvenog i kulturnog života koji potpadaju pod utjecaj već oblikovanog mita, ili uzimaju pojedini podatak ili svjedočanstvo izvan povijesnih okvira, ukazuje na to kakve sve posljedice izaziva i koja je svrha namijenjena održavanju jasenovačkog mita. Da nema takvih, koliko začudnih toliko i objašnjivih pojava, sama neopravdanost i besmislenost mitomanskog pristupa – na crti V. Terzića ili J. Šašića – ne bi zasluživala veću pozornost. Jer, još je veliki humanistički pjesnik F. Petrarca, u svom filozofsko-povijesnom promišljanju svijeta, dokučio da: »kad sjedokosa djeca počnu bljuvati svoje silogizme treba bježati«! Pa bi i u našem slučaju valjalo ako ne pobjeći s poprišta, a ono pričekati da »sjedokosu djecu« odmiene zreli muževi, kad baš mnogi od njih ne bi očitovali ništa manje zlogukije pomanjkanje povijesne razboritosti.

A valja se podsjetiti kakvim je sve posljedicama, od samog početka godine 1941. do današnjeg dana, rađalo krajnje neodgovorno i jednostrano iznošenje podataka o ratnim žrtvama. Izravnim i posrednim.

Zaista, nije potrebno imati naročite povijesno-iskustvene mudrosti već obične ljudske pameti, da bi se shvatilo kakav je bio izravan učinak u ratnim okolnostima. Onda, kad su u uvjetima drugog svjetskog rata: raspada monarhističke Jugoslavije, stvaranja NDH i otpora okupacijskom sustavu, a na podlozi povijesnog nasljeđa već bremenitog osvetničkim ekrazitom, progovorile paklene sile razdora i mržnje nečuvenim zlodjelima – njihovim jednostranim prikazivanjem i umnožbama, strane u sukobu neprestano su dolijevale ulje na vatru uskovitlanog ludila. Obostrane optužbe, od strane Pavelićeve NDH protiv svega pravoslavnog pučanstva i cijelog srpskog naroda, zbog zločina »čet-

²³³ Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, ur. odbor: J. Adamček, A. Badurina, J. Bratulić, Ž. Dadić, B. Drašković, Ž. Haramija, I. Jelić, I. Karaman (gl.urednik), J. Lučić, M. Prelog, N. Stančić i I. Supićić, Zagreb, Školska knjiga (za izdavača J. Malić), 1980.

ničko-komunističke zavjere protiv hrvatske države«, a od strane četničkog pokreta i velikosrpske struje u SPC i izbjegličkoj vladi, protiv svega hrvatskog, i katoličkog i muslimanskog pučanstva, dotično cijelog hrvatskog naroda, zbog krivnje za slom Jugoslavije i stradanja srpskog naroda, nužno su i neizbježno produbljivale provalije razdora, raspirujući mržnju i potičući slijepe nagone nahuckanog ili ugroženog puka za osvetom. Začetnici i poticatelji međusobnog zatora, s obje strane, nalazili su u prošlosti i u sadašnjosti dovoljno razloga ne samo za zaštitu stvarno ugroženih životno-nacionalnih probitaka već, pod izlikom odmazde za pretrpljena zla, i za postizanje svojih dugovječnih planova, na račun kako nacionalnih tako i ideoloških protivnika.

Pavelićev ustaški pokret, kao izraz onog dijela u hrvatskom političkom životu koji nije vidio mogućnost zajedničkog života sa Srbima, domogavši se pomoću osovinskih sila vlasti u NDH, nije prezaio ni pred kakvim sredstvima da bi u vihoru ratnog ludila – prouzrokovanog slomom cijele versailleske Europe i velikosrpske Jugoslavije – pod okriljem fašističke ideologije i Hitlerova »novog europskog poretka« ostvario svoje konačne ciljeve u etnički homogeniziranoj hrvatskoj državi. U tom se cilju program ustaškog pokreta, smatrajući muslimane po starčevićanskoj tradiciji sastavnim dijelom hrvatskog naroda, usmjerio na to da srpsko pitanje u NDH riješi na radikalni način, koji se svodio na to da se jedna trećina likvidira, druga trećina iseli (po sporazumu s vladom Njemačke o preseljavanju slovenskog stanovništva u Hrvatsku, a srpskog u Srbiju), a treća privoli na lojalnost, najprije s idejom prevođenja na katoličanstvo, a potom osnutkom »hrvatske pravoslavne crkve«²³⁴.

Već sam osnutak NDH, a pogotovu takav Pavelićev program, poslužio je, naravno, na drugoj strani, četničkom pokretu i velikosrpskim krugovima kao nov i konačan dokaz da s Hrvatima ne može biti pomirenja, te poradi toga njegov ništa manje radikalni program: čišćenje srpskih zemalja od nesrpskog, tj. hrvatskog katoličkog i muslimanskog pučanstva i stvaranje zajedničkih granica homogene Velike Srbije sa Slovenijom, poslije pobjede savezničke koalicije nad Hitlerom²³⁵.

Na podlozi takvih općih okolnosti, nastalih koliko silom drugoga svjetskog rata toliko i srazom dvaju, povijesno uvjetovanih, isključivih i nepomirljivih nacionalno-državnih programa, stvorena je situacija koja je imala mnoge značajke bratoubilačkog i vjerskog rata. Ali i preduvjeti, u svezi s prilikama u svim zemljama okupirane Jugoslavije i općom perspektivom ishoda rata, za izlaz iz takvog bezizglednog stanja ostvarenjem revolucionarnog programa NOP-a: za jednu novu jugoslavensku zajednicu slobodnih i ravnopravnih naro-

²³⁴ Usp. F. Jelić-Butić, Ustaše i NDH, Zagreb, 1977, 162–178; J. Tomasevich, Četnici u drugom svjetskom ratu, Zagreb, 1979, 105.

²³⁵ J. Marjanović, Prilozi istoriji sukoba Narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941. godine – u: Istorija XX veka, I, Beograd, 1959, 180; J. Tomasevich, n.dj., 155–165; F. Butić-Jelić, Četnici u Hrvatskoj 1941–1945, 17–22.

da, na idejnim pretpostavkama trajnog uklanjanja povijesnog ludila na ovom tlu, uzrokovanog tobože jedino zlopakošću buržujskih klasnih odnosa i poharom naci-fašizma.

Koliko je, zbog povijesnog nasljeđa i stanja nastalog poslije sloma Jugoslavije i uspostave NDH, bila zatrovana atmosfera hrvatsko-srpskih odnosa, i to ne jedino u uskom krugu ustaškog i četničkog pokreta već i u širokim, pučkim, hrvatskim i srpskim slojevima, možemo zaključiti iz mnogih primjera. Premda je hrvatski narod, koji je raspad monarhističke Jugoslavije primio kao nestanak zla i izlaz iz »tamnice naroda«, ostao golemom većinom uzdržan prema Pavelićevoj NDH, kako zbog predaje Dalmacije tako i zbog neslaganja s ustaško-fašističkim poretком, široki hrvatski slojevi bili su suzdržani i prema NOP-u pod vodstvom KPJ, iz bojazni da to ne vodi povratku velikosrpske Jugoslavije. Bilo je tako sve dotle dok ih hrvatski komunisti i ostali antifašisti (mahom lijevi radićevci), nisu uvjerali da je to pokret za Slobodnu Hrvatsku, u novoj demokratskoj i federativnoj Jugoslaviji u kojoj neće biti nikakva podjarmljivanja, jer će svaki narod moći sam odlučivati o svojoj sudbini. Drugim riječima, glavni preduvjet za pridobijanje hrvatskog naroda za revolucionarni NOP i novu Jugoslaviju bilo je jamstvo protiv povratka velikosrpskog hegemonizma. Slično je bilo sa psihozom u Sloveniji i u Makedoniji, a dijelom i u Crnoj Gori. A to ne mogu shvatiti, ili ne žele prihvatiti, svi oni koji, poput V. Đuretića, niječu postojanje tog hegemonizma u versailleskoj Jugoslaviji tvrdnjom da su takve ocjene i ti termini nametnuti KPJ od Kominterne.

A kakvo je opće nepovjerenje prema svemu hrvatskom bilo na drugoj strani, u širokim srpskim slojevima, očitovalo se u spremnosti za paktiranje osobito s talijanskim ali i s njemačkim okupatorom protiv NDH, kao hrvatske države. A još više u nepovjerenju čak i prema Hrvatima-komunistima, koji su odmah stali na stranu Srba protiv ustaških progona. Među brojnim, ne samo pojedinačnim slučajevima, tek sudbina Marka Oreškovića, koji je ubijen na zadaći pregovora sa srpskim ustaničkim vodstvom oko Drvara, bit će opjevana u partizanskoj pjesmi. O strahotnim dimenzijama histeričnog protuhrvatskog raspoloženja srpskih ustanika jedno od najuvjerljivijih svjedočanstava ostavio je Rade Žigić. On je, kao komesar 2. armije, u svom govoru 1945, na Jelačićevu trgu u Zagrebu posvjedočio: da je »smrtna opasnost prijetila neustrašivim sinovima hrvatskog naroda« koje je »KP poslala... da idu među Srbe da ih organiziraju... Svi su oni nosili glavu u torbi, a mnogi glavom platili samo zato što su Hrvati... Marko Orešković bio je nekoliko puta vezivan i zatvaran dok ga konačno ne ubiše četnički zločinci. Gledao sam Jakova Blaževića kako čitav sat... očekuje metak u čelo a da mu ja kao Srbin nisam mogao da pomognem. Tek kad su neki drugi potvrdili da je (on) Hrvat-komunista razjarena masa ga je oslobodila«²³⁶.

²³⁶ *Vjesnik*, 28. rujna 1945 (prema vlastoručnom ispisu).

U redovima progonima uznemirenog i na osvetu spremnog srpskog pučanstva rijetki su bili pojedinci – osim, dakako, malobrojnih predratnih komunista – koji su kao Vasilije Gaćeša trezvenije prosuđivali nastale prilike. On je, naime, imao hrabrosti da svoje Banijske – i poslije ustaškog pokolja u Glini – odvrća od osvetoljubivosti podsjećanjem da su i sami bili uzrokom svojih tadašnjih stradanja svojim nerazboritim postupcima između dva rata, kad su čak i pucnjavom nekažnjeno oskvrnjivali katoličke blagdane i inače vrijeđali hrvatske osjećaje²³⁷. Baveći se proučavanjem tog prijelomnog povijesnog razdoblja, sam sam pribilježio i druga slična dojmlija sjećanja iz prvih ustaničkih dana i prvih partizanskih odreda takvih hrvatskih revolucionara kao što su generali Ivan Rukavina, Srećko Manola, Veco Holjevac, Ivan Šibl, Nikola Kajić. Vlado Mutak, Janko Bobetko i dr. U početku je i nekima od njih bila u pitanju i glava, a kasnije je u ratu ponekad bilo nemoguće spriječiti nerazumne postupke prema nedužnim pojedincima pa i čitavim hrvatskim naseljima.

To nasljeđe nacionalnog i vjerskog nepovjerenja, koje je za vrijeme rata u redovima NOP-a potiskivano i premošćivano idejom revolucionarnih ciljeva o novoj zajednici i društvu slobode i jednakopravnosti (što bijaše pravi smisao gesla »Bratstvo i jedinstvo«), očitovale se ponovno jače na kraju rata. Tada je gola sila u nerijetkim slučajevima nerazumnim pa i osvetničkim postupcima potiskivala sve političke i ljudske obzire. Trebalo je da i sam, poslije dva desetljeća, postanem objektom takvog nepovjerenja da bih doznavao kako u završnim ratnim operacijama mnoge jedinice nisu pravile razlike između prisilno mobiliziranih u domobranstvo i ustaša, pa i za životna stradanja ne tek pristaša nego i djelatnih suradnika NOP-a kao tobože prikrivenih ustaša. O tome, naravno, jedva da ima dokumenata, ali su zato ostali i te kakvi tragovi u psihi pučanstva. Činjenica da je takvih postupaka bilo u svim jugoslavenskim zemljama, te da su oni dijelom bili neizbježni po logici samog povijesnog zbivanja u kome se revolucija obračunavala i s (budućom) »kontrarevolucijom« zbog njene stvarne suradnje s okupatorom, ili pod takvom izlikom, može samo objasniti prilike u kojima je do takvih postupaka dolazilo ali ne i ukloniti njihove posljedice. Ni u zbilji, ni u povijesnu sjećanju. Zbog toga, i poradi toga, veća je povijesna odgovornost na što objektivnijem i cjelovitijem razotkrivanju stvarnih uzroka svega zbivanja, a pogotovu zbiljskog stanja, jer svaka jednostranost produbljuje stara omrazbena kužišta i množi nove nesporazume.

A koliko je problem uzroka i dimenzija ratnih žrtava, i navlastito Jasenovca, postao ozbiljno i stožerno pitanje, svjedoči što se baš njime želi označiti cijelo razdoblje naše povijesne sadašnjice. I što je svojim iracionalnim izvori-

²³⁷ Osobno svjedočanstvo generala Nikole Kajića, koji je službovanjem (bio je ravnatelj škole) i sudjelovanjem u NOB-i u tom kraju poznavao banijske prilike i ljude, pa i legendarnog Vasilija Gaćešu. General Kajić prošao je sa 7. banijskom divizijom (kao načelnik štaba divizija) IV. i V. ofenzivu, preživjevši ranjen proboj na Sutjesci, a potkraj rata bio je načelnik štaba i zamjenik komandanta X. Zagrebačkog korpusa NOVJ.

štima i nakanama natkrilio sve ideologijske, da i ne spominjemo zdravorazumske pretpostavke. To se, među inim, naročito očituje u činjenici da su se baš zbog njega na suprotnim stranama našli ne začudno slučajni suputnici iz antifašističkog rata, nego i predratni marksisti, dojučerašnji idejni istomišljenici, revolucionarni suborci i suradnici na važnim poslovima u poratnim kriznim situacijama. A i njihovi nasljednici, dotično predstavnici mlađeg naraštaja u političkom i u znanstveno-kulturnom životu.

Osim samih uzroka toj pojavi, ništa manje nisu zanimljivi ni svi oni povijesno-društveni čimbenici – nacionalni, ideologijsko-politički i psihološki – zbog kojih se, jamačno, nimalo slučajno obretosmo u ovakvom stanju. Koji su od njih bili glavnim uzrokom što smo se najednom našli u takvim prilikama u kojima nije bilo moguće normalno istraživanje povijesnog činjeničnog stanja, tako da su oni koji su se zauzimali za raspravu o povijesnoj istini bili anatemi-zirani i silom ušutkani. A – suprotno svakom povijesnom razumu – prepuštene su slobodne ruke onima što su to osjetljivo pitanje na kraju doveli do jaseno-vačkog mita takvih neslučenih dimenzija da to nužno nameće sasvim određene konzekvencije u prosudbi nekih bitnih, dakako, ne jedino povijesnih pitanja.

Jesu li u tome glavnu ulogu imali ideologijski razlozi monopolističko-sektaški izopačene povijesne svijesti? I da li se ona tako odredila zbog osjećaja svemoći, ili možda zbog nesigurnosti svoga povijesnog položaja? Ili su, pak, pretežitu ulogu odigrali međunacionalni – što će u ovom slučaju reći srpsko-hrvatski – odnosi u jugoslavenskoj državnoj zajednici? A ako su oba ova čimbenika bila u igri, a očito jesu, koji je bio odlučniji? I nije li njihov pojedinačni ulog bio ne podjednak već poprilično raznolik, u zavisnosti od subjekta i vremenskih okolnosti?!

Jednostrano oživljavanje problema ratnih žrtava, a navlastito njegovo svođenje na Jasenovac, poslužilo je kao izravna podloga, ili barem kao ishodišni oslonac, za različite povijesno neodržive prosudbe. Dapače, i za sumnjive teorije i teze, pa i za tome sukladna shematska umjetnička svjedočanstva.

Tu je izvoriste sustavne (namjerne i stihijske) izgradnje crne legende o povijesnoj krivnji čitavog hrvatskog naroda. Jer, ako se dimenzije ustaških zlodjela protežu na stotine tisuća pa i na milijunski broj žrtava, i ako nasuprot i istodobno s njime uopće nema nikakve usporedbe zločina njihovih protivnika, onda naravno odgovornost za njih ne snosi samo šaka fanatiziranih i osvetničkim porivom zaslijepljenih Pavelićevih sljedbenika, već, dakako, cijeli hrvatski narod. Otuda logično, ponajviše prešutno ali i izričito, poistovjećivanje hrvatstva s ustaštvom, koje je žigosano gore negoli i sam fašizam ili nacizam u svom izvornom i najgorem činidbenom obličju.

Kakav bijaše izravan učinak takvog povijesnog pristupa možemo zaključiti prema nekim više no znakovitim primjerima iz šezdesetih godina, kad jasenovački mit još ni izdaleka nije poprimio sadašnje razmjere. Bilo je slučajeva da dijete – poslije nastavnog sata povijesti u osnovnoj školi – izjavi roditeljima da ne želi više biti Hrvat! Organ sigurnosti jedne općine pismeno je izvještavao

da su neki mladi izgređnici pozvani na odgovornost zbog toga što su »pevali ustašku pesmu – Lepu našu«! Na kolodvoru i na nekim drugim kioscima u Sarajevu, zagrebački »Vjesnik«, glasilo Socijalističkog saveza Hrvatske, nije bio izložen uz sve druge novine, nego skrivečki držan pod pultom pa su stoga te »ustaške« novine krišom kupovane sve do Brijunskog plenuma CK SKJ 1966. godine²³⁸.

A da legenda o povijesnoj krivnji hrvatskog naroda nije ostala ograničena samo na pučkoškolsku razinu i na unutarnje granice, te da nisu ostali posve uzaludni naponi njenih promicatelja i na višim stupnjevima i u međunarodnim okvirima, pokazat će nam najzornije Ernst Bloch. Taj će poznati filozof, što je u svijetu uživao glas neortodoksnog marksiste, prozboriti o Hrvatima kao o »fašistima« ili u najmanju ruku »polufašistima«. I to u okviru raspravljanja o problemima socijalizma, u društvu i nekih filozofa iz Jugoslavije, što će ponoviti i u usputnom intervjuu u njemačkom časopisu *Spiegel*. Pri tom će nam sam Bloch otkriti i filozofsku povezanost između povijesne krivnje i sadašnjosti. On će, naime, dopustiti i sumnju »jesu li baš svi Hrvati u Hrvatskoj fašisti« (onih nekoliko stotina tisuća na privremenom radu u Njemačkoj za njega to jesu!), ali će zbog toga isto tako posumnjati uopće u njihov marksizam. Jer: to »može biti ipak« samo »ein Deckmantel« kad se Hrvati »baš kao marksisti pokreću protiv ekonomske podređenosti i ovisnosti«²³⁹. Bloch, jamačno, u svojim poznim godinama do takvih sudova nije mogao doći toliko svojim vlastitim proučavanjem problema, koliko na osnovi mišljenja njegovih jugoslavenskih znanaca i sljedbenika. A za povijesne prilike ostat će svakako znakovito da je o takvom Blochu i u Hrvatskoj – bez ikakve ograde – pisano kao o »najvećem umu našeg vremena«, dok moj odgovor njemu na takve nefilozofske i nepovijesne ocjene nije mogao uopće biti objavljen²⁴⁰.

²³⁸ O svim tim slučajevima raspravljali smo i u okvirima Ideološke komisije CK SKH, i prije Brijunskog plenuma CK SKJ, ali je bilo »odveć osjetljivo«, tj. politički neuputno, da se ta pitanja izravno stave na dnevni red javnog raspravljanja. A vidjesmo kako je tekao »zaobilazni« način njihova postavljanja, kad smo htjeli da se znanstveno istraže u okviru rada Instituta kojemu sam bio na čelu.

²³⁹ E. Bloch, *Das Unabgegoldene als Problem des Gegenwartigen* – u: *Sozialismus in Osteuropa, Jugoslawien*, Herausgeber Kurt Heuer und Martin Mombaur, B.2, Göttingen, 1973, 92–124; *Der Spiegel*, 6, 29. Jahrg. 03.02.1985, 80.

²⁴⁰ Svoj odgovor pod naslovom »Ernst Bloch i Hrvati ili (možda) marxizam i nacionalno pitanje« poslao sam i uredništvu časopisa *Der Spiegel*. Ono se i u časopisu ispričalo što je greškom došlo do objavljivanja takve Blochove »neprecizne izjave«, ali odgovor nije tiskalo jer je opsegom i sadržajem prelazilo okvire onog o čemu je u samom časopisu bilo riječi.

Evo nekih izvoda iz tog odgovora:

S kojih se to filozofsko-marxističkih osnova, gospodine Bloch, može hrvatski ili bilo koji drugi čitav narod proglasiti – *fašističkim*?!

Razglabajući o suvremenim prilikama u Jugoslaviji, Vi rekoste: »*Die Kroaten als Faschisten waren gefährlich*«! i još k tome: *das kann ich mir gut vorstellen*«! (*Der Spiegel*, 6, 29. Jahrg. 03.02.1975, 80).

A zašto su to Hrvati »fašisti« i zašto Vi to sebi možete »dobro predstaviti«? A govorite zapravo o Hrvatima u socijalističkom poretku, štoviše i o njihovu komunističkom vodstvu!

Susljedno takvom razvitku okolnosti, s osamdesetim godinama došlo je, doista, nimalo slučajno već s predvidljivom zakonitošću, i do najvećeg razmaha, i do najšireg iskorišćivanja jasenovačkog mita za stare i nove povijesne himbenosti. Jasenovački mit o srpskim žrtvama poslužio je kao izravan povod cijeloj teoriji o genocidnosti svakog hrvatstva, kao i teze o neodrživosti bilokakvog »poravnanja krivnje«. A njegova je prisutnost očita i u tezama o odbacivanju ocjena o velikosrpskoj hegemoniji u versailleskoj Jugoslaviji, jer da je sud o »tamnici naroda« bio kominternovska izmišljotina a ne stvarnost. A ne može se takva mitska sjenka zanemariti, podnipošto, ni u preocjenjivanju čak i avnojevske povijesne prekretnice, pa i povijesne uloge Josipa Broza Tita. A pogotovu ne u opetovanom diskreditiranju svih sastavnica hrvatskog povijesnog života, uključujući i njegov komunistički pokret. Štoviše, mitomanska obrada povijesti dovela je i do kumuliranja povijesnih krivnji. Osim za Jasenovac, hrvatski bi narod morao biti na koljenima i za sva ina povijesna »zla«. Ona, što su ih posredstvom njega i njegovih predstavnika prouzročili na južnoslavenskom tlu Vatikan, kao vječiti, i Kominterna kao ovostoljetni, smrtni neprijatelj. Pa i još određenije: za sve ono što je neprihvatljivo za protivnike avnojevskih načela i ustavnih temeljica iz 1974!

Dosljedno, mitska bezobzirnost dovela nas je tako svojom pri-poviješću do zatvaranja povijesnoga kruga, koji »sadrži mnoge probleme«, ali od kojih

Da li biste – uvaženi profesore – izrekli takav sud da su Vam poznate ove povijesne činjenice:

Prvo, da je do fašističke okupacije god. 1941. u Hrvatskoj radnička klasa bila znatno razvijenija nego li u drugim zemljama Jugoslavije (osim Slovenije); da u Hrvatskoj uopće nije bilo fašističke stranke, pa ni klerikalne stranke kao u nekim drugim europskim katoličkim zemljama i to zbog karaktera i jačine Radićevog seljačkog, nacionalno-demokratskog pokreta, pa je i idejni utjecaj profašističkih struja bio politički posve neznatan, dok je nasuprot tome bila jaka hrvatska kulturna ljevica, s pretegom izrazito slobodoumni, antidogmatskih tendencija na književnom, umjetničkom i filozofskom području...

Drugo, da je za vrijeme antifašističkog partizanskog rata u Jugoslaviji (1941–1945) – usprkos tome što je bila uspostavljena Nezavisna Država Hrvatska u okviru Hitlerova Novog europskog poretka – u Hrvatskoj bila veoma temeljito provedena socijalistička revolucija... Kakve su političke i vojne prilike bile u Hrvatskoj, vidi se i iz ocjene što su je dali godine 1943. tvorci i čuvari Hitlerova novog europskog poretka: »*Das schwachste von allen Staatsgebilden in dem von den Achsenmächten beherrschten Europa war wie vor Kroatien*« – Najslabija od svih državnih tvorevina u Europi kojom su ovladale Osovine bila je i nadalje Hrvatska« – (Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940–1945, Frankfurt a/M, III, 1961, 1936).

Ali, da zbog toga što sam naveo ne bi bilo zabune! Po mojoj povijesnoj, da ne velim marksističkoj ocjeni – tako nepovoljna situacija po naci-fašizam u Hrvatskoj, a tako povoljna po antifašistički partizanski pokret, bila je ne zbog toga što su Hrvati, kao takvi, sami po sebi, bili revolucionarniji od drugih jugoslavenskih ili europskih naroda, već zbog toga što je njihova egzistencija bila ugrožena u buržoaskoj Kraljevini Jugoslaviji, ali i sa NDH na strani osovinskih sila, a kako se nisu željeli vratiti u staro ropstvo, to su Hrvati u većoj mjeri vidjeli rješenje u Titovu programu socijalističkog društva i Hrvatske Republike u federativnoj Jugoslaviji.

I, treće, zar Vam, gospodine profesore, zaista nisu poznate činjenice, da su u poratnom razdoblju socijalističkog poretka, hrvatski socijalisti, marksisti i nemarksisti, bili ti, što su se – ako ne više a ono svakako ne manje – zauzimali za socijalizam humanističkog i samoupravnog, demokratskog oblika u Jugoslaviji, i to osobito radi uklanjanja staljinističkih uzora u sprezi sa centralističko-hegemonističkim tendencijama, koje su teško pogađale i hrvatsku radničku klasu i cijelo hrvatsko društvo...

su – suglasni smo s umovanjem L. Kolakowskog – »tri glavna«. A to su: »Problem objavljivanja rata«, u našem slučaju i problem odgovornosti za njegov ishod kako u travnju 1941, tako i u svibnju 1945. Zatim, »problem neprijateljstava i prijateljstava«, u nas trostruka odgovornost: za pogrešan izbor glavnog saveznika, za makijavelističko izigravanje Churchilla i zapadnih prijatelja, te za sve žrtve svih neprijateljstava. Naposljetku, u povijesti uvijek nastaje glavni »problem kažnjavanje naroda za krivice kralja«²⁴¹. A to se u našem slučaju izrijeком odnosi na Tita i njegovu Hrvatsku. S pridodatkom Kardelja i Slovenije (jer u sklopu takva umovanja kosovski su Albanci, dakako još uvijek, i *quantité* i *qualité négligeable*!).

Na putu do tog stupnja povijesno prekretničkog pre-mišljanja, i ništa manje dalekosežno-namjerne činidbe, tvorba jasenovačkog mita odigrala je ulogu održavanja psihoze neraščišćenih povijesnih računa zbog izostanka okajanja tobože isključive povijesne krivnje Hrvatske. Slično uloži kakva je uoči drugog svjetskog rata, u Hitlerovoj Njemačkoj, bila namijenjena povijesnoj krivnji Židova, kao povodu za raspirivanje omrazbenih strasti i opravdanja obračuna.

No, nije to pojava tek ovoga doba. Pišući o stvaranju ratničke atmosfere još uoči prvoga svjetskog rata, Stefan Zweig će otkriti neke njene značajke koje su prema njemu bile svojstvene za sve zemlje. A doći će do naročito izražaja u drugom svjetskom ratu, prije svega na primjeru fašističkih zemalja, ali ne samo u njima. A jugoslavensko će iskustvo nedvojbeno dodati: i u drugim, pa i onim, socijalističkim razdobljima. Pošto je »ljudskoj prirodi – govori Zweig – svojstveno da snažne osjećaje, bilo da se radi o pojedincu ili o narodu,

Pitam gospodina Blocha, kako može ozbiljan čovjek, koji uživa ugled ne samo neortodoksnog marksiste nego i humanističkog uma vremena, utvrditi: »*Die Kroaten, die in der BRD leben, sind fast alle Faschisten*«?!? (v.bilj. 239, 98).

Jer, ako zna da su »gotovo svi« Hrvati što žive u Njemačkoj »fašisti«, onda mora znati da ih ima nekoliko stotina tisuća, da je to, na hrvatsku žalost, kvalificiraniji dio hrvatske radničke klase, seljaštva, pa i inteligencije, što je pretežitim dijelom odgojen u socijalističkom društvu, pa nam neka objasni *zašto* su i *kako* su postali fašistima?

Gosp. Bloch doduše ne zna »*Ob jedoch Kroaten in Kroatien auch alle Faschisten sind*«? On što više dopušta i sumnju u to, ali za nj »*es kann jedoch ein Deckmantel sein*« kad se Hrvati »*gerade als Marxisten*« okreću protiv ekonomske »podređenosti i ovisnosti« (v.bilj. 239, 98).

U svom daljem izlaganju Bloch je iznio zaista nadahnutih misli o ekonomskim i političkim uzrocima i pobudama društvenih kretanja, od davnašnjih seljačkih buna i suvremenih otpora kapitalističkoj eksploataciji i staljinističkom hegemonizmu. Pa je baš u okviru tog razmišljanja o problemima jugoslavenskog i svjetskog socijalizma našao za potrebno da citira pjesmu iz seljačkih ratova iz 1525. g.: »*Geschlagen ziechen wir nach Haus, unsere Enkel fechten's besser aus*« (v.bilj. 239, 103) (»Potučeni povlačimo se domovima, naši će unuci izvojevati bolje«). Iz te žalosne (»tottraurige«) maksime Bloch ukazuje na »čvrstu« povijesnu pouku, da baš iz toga što »cilj koji nije postignut« uvijek iznova obnavljaju mladi naraštaji, proizlazi koliko je stvar »zdrava« kad ne može odumrijeti.

Ali sve to ne vrijedi za uklete, a također i po Blochu, proklete Hrvate. Za njih se jednostavno postavlja pitanje nadnaravne, nezemaljske vjere u sveti *marxizam*, kako to čini Bloch: »*Doch wie steht es andererseits mit der marxistischen Treue bei den Kroaten, die in Kroatien leben, beim Proletariat und bei den Bauern? Gibt es darüber eine Bestandsaufnahme sind das alles halbe Faschisten*«? (v.bilj. 239, 98).

²⁴¹ Usp. L. Kolakowski, Ključ nebeski, 78.

ne može produžavati u beskonačnost« – to »joj je potrebno umjetno podbada-nje, stalni *doping* uzbuđenja«. I stoga »tu službu rasplamsavanja treba da odi-graju – čiste ili nečiste savjesti, iskreno ili sa stručnjačkom rutinom – intelek-tualci, pjesnici, pisci, novinari. Oni su imali udarati u bubnjeve mržnje, a uda-rali su krepko dokle god nisu svakom nepristranom čovjeku zabrujale uši i dok ga nije zazeblu srce«. I posvuda su »ti ljudi, u Njemačkoj, u Francuskoj, u Italiji, u Rusiji, u Belgiji, poslušno služili« ratnoj psihozi zbog nekog povoda nečije velike krivnje, doprinoseći »time masovnom ludilu i masovnoj mržnji koja raspiruje rat, umjesto da se protiv njega bore«. A i bez tih »orgijanja mržnje«, narodi su se ionako »nalazili u stanju prenadraženosti«: »najgora fama pretvarala se odmah u istinu, najapsurdnijoj kleveti poklanjala se vjera«, pa su tako i »bajke o izbodenim očima i odsječenim rukama, koje se u svakom ratu pojavljuju, punile stupce novina«! A »bezazleni ljudi koji su širili takve laži« nisu bili svjesni razornih posljedica. Pučko mnoštvo, čitavi gradovi i nase-lja, »podliježali su toj jezivoj histeriji mržnje«. Nju su propovijedali »svećenici s oltara«, ali i marksistički socijaldemokrati, što su do jučer žigosali ratni be-smisao »kao najveći zločin«, »galamili su još i više nego drugi«. Zavladała je opća psihoza da nije na mjestu onaj »tko ne umije mrziti«. A »bio je to rat jedne bezazlene generacije, i baš ta neutrošena vjera u jednostranu pravednost njihove stvari predstavljala je najveću opasnost«²⁴².

Tako nam razboriti S. Zweig svjedoči o »bezazlenim generacijama« iz pr-voga svjetskog rata!! A kako su se ponašale one – nacionalno još više zakrvav-ljene a ideologijski suludo fanatizirane – iz drugog svjetskog rata, o tome nam zorno svjedoče još itekako prisutne posljedice fizičkih i psihičkih ratnih straho-ta. Prvenstveno i sva zbilja ratnih žrtava, pa naravno i Jasenovca ali s njime, dakako, i Banjice i svih drugih, osim onih logorskih, gubilišta. A isto tako, i nimalo manje, i sva nerazboritost njihova umnožavanja, u službi »orgijanja mržnje«, svejedno dolazi li to »iz čiste ili nečiste savjesti«.

Na koji je način, i kakvim sve doprinosom javnih djelatnika – od političkih i crkvenih, revolucionarnih i znanstveno-kulturnih do publicističkih i filmskih – došlo do »pretvaranja fame u istinu« jasenovačkog mita, vidjelo se već do-voľjno, ali ne još i sve iz dosadašnjeg razmatranja. No, kao uvod u raspravu o preostalim pitanjima, valja nam zabilježiti kakvu je kulminaciju doživjela »stručnjačkom rutinom« obrazložena »istinitost« jasenovačkog mita. Ta je uloga pripala prije svega onoj knjizi A. Miletića, s predgovorom J. Šašića (i znanstvenim skupovima u svezi s njome), što me je i ponukalo na ovo svestra-nije osvjetljivanje toliko spornog problema. Kako je ona tu ulogu ispunila već se uglavnom moglo dokučiti iz dosadašnjeg osvrta, no zadaća njenog punog sučeljavanja s povijesnom zbiljom i znanstvenom spoznajom još je pred nama. U njenom ispunjenju moramo do kraja, razumljivo, voditi itekako računa o

²⁴² Usp. S. Zweig, Jučerašnji svijet, 500–505.

tome na kakav je odjek naišla, dotično na koji je način predstavljena i stručnoj i najširoj javnosti.

Što se tiče odjeka u znanstveno-stručnim redovima jugoslavenskih povjesničara, sudeći prema prikazu u njihovu *glavnom časopisu*, on je posve na razini dosadanjeg pristupa, tj. već stvorenog jasenovačkog mita. Miomir Dašić u svom prikazu ne uočava ni one dvojbe što ih je sam Miletić ipak naznačio u svojoj knjizi, ostajući tako čak ispod njezine razine. I njemu »najnovija antropometrijska istraživanja kazuju da je u Jasenovcu likvidirano čak 700.000 ljudi«, a makar je teško utvrditi stvaran broj »gotovo sva dokumenta nedvosmisleno govore da je broj žrtava najmanje deseterostruko veći od onog koji lansiraju u inostranstvu ustaške emigrantske organizacije, izvrćući historijsku istinu i falsifikujući dokumenta, o čemu ih ponekad, svojim *naučnim računicama* i statistikama, pomažu i pojedini naši kvazi-istoričari i nacionalistički zasljepljeni publicisti«. Svoju znanstvenu razinu ovaj – ne tobožnji već pravi – historičar, i još praviji ne-nacionalist i internacionalist, posvjedočio je na veoma stručno uvjerljiv način. Za nj »dvtomni Zbornik doktora Miletića, koji će biti zaokružen i trećom knjigom dokumenata o ustaškim logorima« – uz »obnovljeno izdanje MAGNUM CRIMEN-a Viktora Novaka«, te knjige Sime Simića o Vatikanu i Jugoslaviji, a također i treća knjiga Jakova Blaževića – »daje dovoljno mogućnosti da i šira javnost sazna više o ratnim strahotama i pitanju genocida«. A »to što Jugoslavija nema napisane istorije genocida u drugom svjetskom ratu« – »uzrok je najviše u isparcelisanosti i suvišnoj decentralizaciji naučnoistraživačkih ustanova«. Jer: »Teritorijalizacija naučnog rada uslovlja je i *teritorijalizaciju* historijskog načina mišljenja«, pa je »sve više udaljavanja od krupnih historijskih tema kakva je i istorija genocida koja je neminovna, neophodno potrebna ako hoćemo da dođemo do željene sinteze istorije naroda i narodnosti Jugoslavije«²⁴³.

Eto, tako se »znanstveno-stručno« gleda na problem Jasenovca, neka nam bude dopušteno reći u onom dijelu oficijalne historiografije, što je i sudioničila u stvaranju mita. A kao što vidjesmo u svezi s njime, ili još određenije – s poviješću genocida, postavljaju se i veoma dalekosežni zahtjevi ne tek za organizaciju znanstvenog rada, već i samog povijesnog mišljenja!

A kad je tako na znanstvenom području, onda se, naravno, ne može očekivati da bude znatno drukčije i u školama i u svakodnevnoj publicistici, u listovima i na RTV, tj. u svim sredstvima javnog općenja što sudjeluju u oblikovanju javnog mišljenja i povijesne svijesti.

O ozbiljnosti stanja na tom području, zbog gotovo posvemašnjeg carevanja mitomanskih pogleda, može se zaključiti iz načina na koji je o ovome pisano u glasilu Saveza socijalističke omladine Jugoslavije. Miletićeva knjiga o Jasenovcu, i u svezi s njome izlaganja Jefte Šašića i Radovana Trivunčića, pa iskazi

²⁴³ Miomir Dašić o knjizi A. Miletića u: JIČ, XXI, 1–4, 1986, 234–241.

svjedoka, te filmovi Lordana Zafranovića («Krv i pepeo Jasenovca» i «Okupacija u 26 slika» te njegove smutnje oko njih u odnosu na zagrebačku RTV i časopis *Danas*) – bili su osnova tvorcu »dosijea Mladosti« (piše: Braka Čuljić) za prosudbe i spletke što su nadmašile sva slična pučko-popularna povjesničarenja (osim možda onih iz kužišta Ž. Mihailovića, Đ. Ličine i sl.). Za »povjesničkog« prosuditelja »Mladosti« – čiji je tekst namijenjen prije svega *kadrovima* socijalističke omladine, znači budućim političkim i znanstveno-kulturnim djelatnicima – sumnjivo je zašto još nemamo punu istinu o Jasenovcu toj »*najstrašnijoj ljudskoj klaonici u toku drugog svjetskog rata*«. U Jasenovcu je skupljeno »sve ono negativno, patološko, zločinačko što je karakterisalo čitav ustasški pokret (...) *prevazilazeći* svojom perfidnošću, krvološtvom i gadošću *sve najstrašnije grobnice i mučilišta, u pakao od Hitlera i Mussolinija bačene Evrope*«. No, ni takva usporedba nije dovoljna. Zbog toga »*umetnici, pisci, a pre svih istoričari ne odustaju*« od napora da predoče sve strahote ove »fabrike smrti«. »A kako istorija ne pamti da je negde i nekada takav zločin zapisan, bezumlje Jasenovca ne može i ne sme biti zaboravljeno«²⁴⁴.

Tako o mjestu Jasenovca, ne samo u europskoj povijesti drugoga svjetskog rata nego i u općoj povijesti svijeta svih vremena, glasilo – po naravi stvari – najnaprednijeg društvenog sloja – socijalističke mladeži. I to, pozivajući se na pisce, umjetnike i znanstvenike, prije svega na historičare!!

A da je i u ovom slučaju, kao i u svim drugim sličnim, riječ o našoj, nacionalnoj, tj. međunacionalnoj suvremenoj povijesti, i štovise – povijesnoj sadašnjici, proizlazi iz čitava teksta.

Čuljić s pravom postavlja pitanje: zašto nije bilo otpora logoraša; jesu li partizani pokušali osloboditi logor; zašto ne postoji popis jasenovačkih žrtava?²⁴⁵

Na njih je nužno i moguće odgovoriti. Ali samo na osnovi poznavanja i poštivanja činjenica o povijesnoj zbilji onakvoj kakva je ona bila. A takva i slična intrigantno izazovna pitanja, što potiču smutnje i osvetničke strasti, ostat će bez odgovora sve dok se na famama kuju mitomanske predodžbe i namjerno šire neistine i obmane. Ili, pak, dopušta njihovo održavanje zbog povijesnog sljepila ili besprincipijelne puzavosti. Čuljiću je, jamačno, poznato moje suprotstavljanje lažnom prikazivanju, na osnovi statističkih podataka u rukama, ali prelazi preko toga, kao i preko istovjetnih zaključaka srpskog pisca dr. Bogoljuba Kočovića, jer kad bi ih uvažio onda ne bi mogao donositi onakve sudove. Očito, poradi zadnjih prepoznatljivih namjera, tj. odlučnog opredjeljenja za zlehuda stremljenja starih uzora, i ovaj povijesni mladac, uz pomoć

²⁴⁴ Dosije Mladosti: Konc-logor Jasenovac, piše Braka Čuljić, *Mladost*, list SSOJ, LXVIII, Nova serija, 30, 8–21.12.1986, 25–8, cit.str.26 (potcrtavanja moja – F.T.). (Usput: Braka Čuljić pogrešno navodi i ime svog krunskog svjedoka. Radovan je, naime, Trivunčić, a ne »Trivundžić«.)

²⁴⁵ Isto.

Šašića, sve nas koji ustrajemo oko istine, ubraja u »snage koje žele da umanje zločine, da falsifikuju i manipuliraju činjenicama«²⁴⁶.

U svojoj istinoljubivosti Čuljić ima potrebu da javnosti razotkrije i takve škakljivo zavodljive povijesne zanimljivosti da i »mnogi narodni heroji«, a i umjetnici i pjesnici, »nisu imali sreću da budu zamenjeni poput Andrije Hebranga, Mladena Ivekovića i još desetak drugih komunista«.

Pa i to da je i Krleža imao biti u logoru, a »u novije vrijeme i on i umjetnik Meštrović surađuju u ustaškim novinama« (prema izvješću D. Mandića dru J. Šuteju)²⁴⁷.

Tako se i u ovom slučaju nedvojbeno očituje stalna težnja da se Jasenovac koristi kao podloga za osvjettljivanje i prosudbe mnogih osjetljivih pitanja iz širih – nacionalnih i društveno-političkih – okvira. I ne samo u ratu.

Za mladostaškog je staropovjesnika »problematičnije« što se nakon rata, poslije uviđaja Zemaljske komisije Hrvatske za ratne zločine, prišlo raščišćivanju logorskog prostora, od toga što su ustaše spalili dokumentaciju. Pa skreće pozornost na »glavno pitanje« Radovana Trivunčića, koji je bio direktor Spomen-područja Jasenovac: *«Ko je odlučio da se 1946. i 1947. godine sruše zidani objekti ovog logora? ... »Ko je naredio da se unište tragovi jasenovačkog logora?»* »To pitanje ostaje otvoreno do današnjih dana«, ali nam Čuljić zajedno s Trivunčićem nudi gdje treba tražiti odgovor. »NEKO je ponudio da se Srbi i Hrvati posle oslobođenja odsele i da se na ovom području zasadi šuma«, a Hebrang im je čak zaprijetio i »ekonomskim merama ukoliko to ne učine«²⁴⁸.

Postavljeno pitanje: tko je naredio da se 1946/7. »unište tragovi jasenovačkog logora«, te odgovor koji cilja na najodgovornijeg pojedinca ali i na cijelo vodstvo SKH (Hebrang je tada bio već udaljen iz Hrvatske i »uzdignut« na ministarske ali privredne poslove u saveznoj vladi) – čak i ako se zanemari da se pod »NEKIM« vjerojatno podrazumijeva sam J.B. Tito – označava na svoj način krunu u manipuliranju s jasenovačkim mitom!

U tom se pitanju i odgovoru, a navlastito u sadržajnoj težini prešutne optužbe, što se njima izazivaju, zrcali sveukupna bivstvenost jasenovačkog mita. Načina njegova stvaranja, njegova činjenična zasnovanost, i naposljetku i prije svega njegova svrha.

Jer, iznoseći ovakvo pitanje i takav odgovor, pred svu javnost, što će reći prije svega pred državno-političke čimbenike i pred znanstveno-stručne ljude, R. Trivunčić morao je znati u kakvom kolu već igra igru i u kakvu se novu pustolovinu upušta! On je, naime – kao i svi oni u ime kojih je i *Mladost* tako prozborila – morao biti svjestan što s tom novom himbenom, velikom obmanom želi postići u takvoj dogradnji jasenovačkog mita da bi on postao još učinkovitiji.

²⁴⁶ Isto, 28.

²⁴⁷ Isto, 26.

²⁴⁸ Isto, 28. (Riječ »NEKO« istaknuta u izvoru, ostala potcrtavanja moja – F.T.)

Jer, ne samo kao višegodišnji direktor jasenovačkog Spomen-područja, već i kao stručnjak koji se osobno bavi historijatom toga mjesta (koje mu je usput rečeno zavičajno), pa je o »Jasenovačkoj drami« objavio i poseban rad²⁴⁹, Trivunčić nije mogao ne poznavati ove činjenice:

prvo, da su tragove jasenovačkog logora NDH (uglavnom) uništili ustaše u dane prije povlačenja;

drugo, da je taj prostor (Jasenovac-Gradiška) poslužio za logor novim vlastima, najprije jedinicama Jugoslavenske armije a zatim i civilnim vlastima NR Hrvatske, i

treće, da 1946/7, prema tome, – bez obzira na čiji nalog i s kakvim učinkom – nisu uništavani samo tragovi ustaškog logora, već i onog poslije njega.

Ako o tome nije našao tragova u pisanim, arhivskim dokumentima, teško je pretpostaviti da o tome nije mogao čuti u najmanju ruku od samih mještana.

Meni je osobno ta povijesna činjenica znana, kako iz razgovora s visokim vojnim i političkim dužnosnicima, tako i posredstvom drugih svjedoka i ljudi koji su tu jasenovačko-gradišku istinu spoznali i na povijesno-događajni način.

Uporaba jasenovačkog logora od vojnih jedinica NOVJ, a i sigurnosnih organa nove revolucionarne vlasti, nije bila nikakva iznimka. U završnim operacijama i neposredno poslije rata korišteni su naravno i bivši logori (u Srbiji npr. i banjički), jer su za zarobljenike morali biti otvarani i novi.

Te činjenice, naročito kad je riječ o jasenovačkom logoru, nužno povlače i druge zaključke. Dakako, suprotne onima Trivunčića i svih prethodnih širitelja jasenovačkog mita. U najmanju ruku trebale bi ih barem malo suzdržati u mahnitanju brojkama u sve novo otkrivenim gubilištima. No, i oni ne haju za smisao razboritih spoznaja već od biblijskih vremena: *Ne sudite da ne budete suđeni! Jer, sudom kojim sudite, bit ćete suđeni. I: mjerom kojom mjerite, mjerit će vam se* (Lk 6, 27 – 8). I jao vama farizeji, pismoznanci, književnici lice-mjeri, lažni zakonočuvari, »što gradite nadgrobne spomenike«, a pristajete uz pogubna djela svojih otaca, jer ako se traži račun »za prolivenu krv od postanka svijeta« i od »ovog naraštaja« (Lk 11, 37 – 53) to ne može biti samo po vašemu sudu! A još i oko četiri stoljeća prije čak od ovog novozavjetnog naukovanja Krista (prema Lukinu evanđelističkom svjedočenju), nitko drugi nego onaj Platon što je svoju mudrost crpio izravno od Sokrata a prenosio na Aristotela, reći će da se strahote koje potiču na osvetu, »ne bi smjele pripovijedati pred nerazumnom i nedoraslom djecom, već bi ih trebalo prešutjeti i kad bi bile istinite«²⁵⁰. Ali, jamačno, pisci Memoranduma iz 1941, ili takvi kao Terzić, Dedijer i Šašić, P. Car, D. Dragosavac i M. Gruić, V. Đuretić, Vuk Drašković, J. Radulović i Lordan Zafranović, R. Trivunčić, M. Dašić ili B. Čuljić, ne čitaju naravno takvu »kontrarevolucionarnu« i »nacionalističku« literaturu. A dakako i pišu samo za odraslu čeljad (čak i u omladinskom glasilu), s nakanom

²⁴⁹ Radovan Trivunčić, *Jasenovačka drama*, Zagreb, Školske novine, 1986.

²⁵⁰ Usp. Platon, *Država*, 378, 65–6.

tek da je dovedu na razinu svoje razumnosti. Oni od takvih što nekada, ili zbog nečega, stigoše i do Marxa nipošto nisu mogli u njemu samom naći polazište za svoju »povjesničku« rabotu. Premda je moguće pretpostaviti da izravno nisu upoznali ni njegova najokorjelijeg poricatelja, Hitlera, ipak, i takvi, s jasenovačkim mitom dokazuju da se ona o makijavelističkoj učinkovitosti velike obmane nije rodila i nestala s njime. I prije i poslije njega, mnogi su, odnekuda i po nečemu za koješta znali, a neki i podsvjesno slutili da su svrhovitije velike laži, jer da »široke mase« nekog naroda »u primitivnoj jednostavnosti svoga uma« lakše postaju žrtvom velike negoli male laži.

A što se tiče Čuljićeve završne zamjedbe u *Mladosti*, da se »o ustaškom logoru u Jasenovcu, najmonstruoznijem u Evropi, još uvek malo zna u svetu«, možda zbog toga što su u nas »istorijske istine« »dugo opterećene političkim nanosima«²⁵¹ – primijetiti nam je tek ponešto. O njemu se, doista, još uvijek premalo pravih povijesnih istina zna i u samoj zemlji. Jamačno, i zbog političkih naplavina. Ali ne manje i zbog iracionalnih poriva što preplavljaju i političke taloge. I neuravnotežene i iskrivljene i pomračene povijesne svijesti – nesukladne povijesnoj zbilji – što u ovom slučaju, još uvijek i odveć zloslutno, preteže nad tegobnim probijanjem povijesne razboritosti.

Takvi nas sve tmastiji »nanosi« jasenovačkog mita sa svih strana, i iz redova onih od kojih bi današnji hrvatski čovjek morao očekivati barem naziranje povijesne razboritosti, podsjećaju na strepnje i tjeskobe dvaju velikana s obiju obala jedinstvene rijeke hrvatske kulture pa dakako i povijesti. S desne će nam dopirati lirska promisao Tina Ujevića: *Oko nas slutimo zamke i crna djela himbe / jazove opasnosti iza živica riječi*. A s lijeve (možda i enciklopedijska) rezignacija humanističkog barda Miroslava Krleže: *đavolski je mračno na ovoj našoj mrtvoj straži pameti ljudske!*

A podsjetimo, uzgred, i na njihovu primjeru: U mladosti su, kao i neki drugi, tražili pijemontsku zvijezdu zajedničkog južnoslavenskog sazviježđa iza kalemegdanskih zidina, da bi u zrelosti posvjedočili da svoje hrvatstvo nikada nisu mislili podrediti himbenom mitomanstvu.

Tko je razuman mogao očekivati da bi intelektualni naraštaji nakon njih, upućeni iz prijašnjih razdvojb i na samosvješće, mogli posrnuti pred sablašću jasenovačkog mita!?

²⁵¹ V.bilj. 244, 28.

2. O RATNIM I GENOCIDNIM ZLODJELIMA U RANJOJ POVIJESTI

*Izbrisan je Moab iz naroda
Cvijet mladosti njegove u klanice silazi*

...

Istrijebite Babilonu i sijača i žeteoca

...

Nitko da ne uteče!

Pred mačem silničkim

nek svak se vrati svome narodu

neka bježi zemlji svojoj

– Riječ je Jahvina

(Jeremija, 48 – 50)

Da ni jedna pojava u povijesti ne može biti shvaćena sama u sebi, ni sama po sebi, uzeta zasebno, nego samo u svezi s drugim pojavama u prostoru i vremenu – i to u sinkronijskom i u dijakronijskom smislu, tj. u svezvremenskom zoru – do te su spoznaje došli razboriti umovi takorekuć već na samom početku povijesnoga hoda. Svejedno da li prije u njegovu filozofskom promišljanju²⁵², ili u njegovu činidbenom oblikovanju. Pa ipak, unatoč tome, ljudska razboritost ostaje podjednako nemoćnom da iz povijesnog zbivanja ukloni užas bilokakvih pa i genocidnih zlodjela. U tom se pogledu čovječanstvo, na svim stupnjevima svoga razvitka, jednako vrti u zlopaku krugu ne odustajući nikad od nade da će jednom ipak, umom ili silom (sic!), naći izlaz iz tog začaranog i paklenog *circulus vitiosus*.

U naše doba sveopćeg duhovnog i tvarnog napretka, čovječanstvo je doživjelo najsvjetskija i najrazornija ratna pustošenja sa strahotama Holokausta i Gulaga, Katyna, jasenovačkog ili banjičkog logora, razorenih velegradova s apokalipsom Hirošime, i u nastavku Kampučije, Afganistana, Libanona ili palestinsko-izraelskog i iransko-iračkog svetog rata. No – kao što s pravom zaključuje A. Heller²⁵³ – danas nema ni više ni manje monstruoznosti nego što ih je srazmjerno bilo u prošlosti. Kao i u dosadašnjoj povijesti, čovječanstvo se i na pragu svojih svemirskih pustolovina, s mislima već na možebitan susret s inoplanetarnim i drukčijim svemirskim civilizacijama, nije oslobodilo vječito prisutnih satansko zvjerskih poriva svoje naravi, pa je dvojiti da to može i u dosegu zvjezdanih prostranstava.

²⁵² Usp. Diogen Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, 1985, 323 i dr.

²⁵³ A. Heller, *A Theory of History*, 1982, 307–9.

Doklegod nam doseže povijesno pamćenje, ono nas podsjeća da genocidna zlodjela ne bijahu tek popratnom pojavom onog sveukupnog povijesnog vrtloženja u virovima kojega nestajahu opetovano mnoštva naroda, pa i onih s najrazvijenijim civilizacijama. O tome nam svjedoči nedvosmisleno *Biblija*, ta začetna »knjiga nad knjigama« svjetske literature, koja postade riznicom i »svetim pismom« svezvremenske ljudske mudrosti zato što je jedan od prvih izvora vjerskog i čudorednog nauka, ali i sveukupnog povijesnog iskustva. Povijesna je vrijednost njenih starozavjetnih svjedočanstava prije svega u tome, što nas ona povezuje sa sudbinama naroda nestalih civilizacija (od feničanske, egipatske, asiro-babilonske, sumerske, hetitske i perzijske do helensko-rimske). Ali podjednako i u tome, što nam govori o prilikama u razdoblju prijelaza iz plemenskog polidemonizma u nacionalni monoteizam (judaizam). A svojom pak, novozavjetnom pri-poviješću, ona nas – baštineći nam sve mudrosti pradavnih kultura – uvodi u izvorišta ove današnje civilizacije.

Sveukupno kazivanje Staroga zavjeta svjedoči nam na veoma drastičan način kako su nasilje, mržnja, zločin i osveta neodjeljivi, sastavni dio života čovjeka kao pojedinca i naroda kao najviše ljudske zajednice. Sve su te pojedinosti, od sama iskona, samo druga strana ljudskog bivstvovanja što potječe iz ljubavi i teži mirotvornom suživotu, ne mogavši se, međutim, nikada izbaviti rastrojstvena zla, koje stoga nije samo usputna ili sporedna već njegova jednakobitna sastavnica. Usprkos tome što je ljudski život oduvijek, i u svim društvima, smatran najvišom vrijednošću, i što je ljudskoj krvi dato sveto obilježje, jer ona je sama život (Lev 17,11,14; Pnz 12,23) čovjeka stvorenog na sliku Božju, temeljna religijska zapovijed »Ne ubij!« (Izl 20,13) nikada ne postade jedinom odrednicom ni božjeg ni ikogjeg ljudskog poretka. U Kajinovu ubojstvu Abela imamo prauzor ljudske naravi koja vodi u svađe bratoubilačke, čak i među najbližim srodstvenicima i suplemenicima.

A u međusobnom razračunavanju, u borbi za opstanak i prestiž, od prvih poznatih etničko-državnih zajednica, a navlastito od sučeljavanja prvog »izabranog naroda« s »poganskim«, i svih kasnijih »kulturnih« naroda s »barbarskim« – svjedoci smo u povijesti neprestanih osvajачkih i obrambenih ratova, s obostrano najdalekosežnijim genocidno istrebljivačkim ciljevima.

Krv žrtve pravednika, od Abelova slučaja, »više za osvetom« nad ubojicom (Post 4,10), pa običajno pravo ozakonjuje čin »krvne osvete« (Post 9,6). Načelom »oko za oko, zub za zub«, ono nastoji tek izbjeći neobuzdanu odmazdu. I Savez između Jahve i njegova naroda temelji se na krvnom obredu, pa će i sam Bog postati izvršiteljem ili zaštitnikom osveta. Grijeih smrtnih zločina, što je udario pečat počecima povijesti čovječanstva, na razini odnosa i među ljudima i među narodima, trajno će se očitovati i u veličanju vladavine divljeg nasilja i bezobzirnog zakona jačega. U tom je pogledu zanimljiv prikaz povijesti Babilona. On je najprije »bič Božji« u izvršenju osude nad Ninivom i Judom (Nah 2,2 – 3,19; Jr 21,3–7), malj kojim se služi Jahve (Jr 50,23; 51,20), koji je u ruke babilonskog kralja Nabukodonosora predao i Izrael i okolna kraljevstva (Jr 27, 1 – 28,17). Ali kad će »na obali rijeka babilonskih« od plača pjesma

zamuknuti (Ps 137), Babilon će osjetiti Jahvinu osvetu protiv njegovih bogova (Jr 51,44 – 57), i od njega kamen na kamenu ostati neće (Iz 24,7 – 18; 25,1 – 5).

Mojsije, taj pralik Krista u religijskom smislu, bio je zapravo, kao hebrejski prorok, vođa, »glavar i osloboditelj« izraelskog naroda (Iz 24,3 – 8, Dj 7,21 – 35), zakonodavac koji govori u Božje ime, da bi svoj narod izbavio iz potlačenosti i učinio ga »izabranim«, »božjim narodom«, učvrstivši savez s Bogom (Izl 19,4 sl; 24,3 – 8; Heb 9,18 sl). On svojim proroštvom čuva taj savez, a radi pobjede nad neprijateljima odgaja narod u buntovnu, borbenu duhu (Hoš 12,14; Izl 17,9 – 13), čuvajući ga srdžbe božje za počinjene grijeha (Ps 106,23; Izl 32,31 sl). Jer, neprijatelji izabranoga naroda jesu i neprijatelji Jahve (Br 10,35; Ps 83,3), a iz opravdane mržnje takvih »zlikovaca«, neprijatelja božjih, proizlazi smisao, potreba i nužnost svetoga rata (Pnz 7,1 – 6; i dr.). Prema tome, sinajski savez sklopljen je ne radi mira već radi borbe. Bog daje svomu narodu domovinu, ali on je mora osvojiti (Izl 23,27 – 33). To opravdava napadački rat i čini ga svetim: svi (nacionalni) Izraelovi ratovi bit će »Jahvini ratovi«, on će kažnjavati ili čak uništiti i iskorijeniti Kanaan, zemlje kraljeva Sihona i Oga, a i druge što stoje njegovu narodu na putu (Pnz 1 – 7; Jš 6). Tako Izrael i u napadačkim (Br 21,21 – 35; Pnz 2,26 – 3,17; Jš 6 – 12) i u obrambenim ratovima (Br 31; I Sam 11 – 17; 28 – 30; 2 Sam 5; 8; 10) nastupa kao izvršitelj božje volje u povijesti, što potiče vjerski žar, vojničko junaštvo ali i nemilosrdnost, u duhovnom poimanju i u zbiljskoj činidbi. Posredstvom Mojsija, Jahve poručuje Izraelcima kako će »te noći krenuti i pobiti sve prvorodence u zemlji egipatskoj, i čovjeka i životinju«, i kazniti »sva egipatska božanstva« (Izl 12,12 – 13). Da se u to doba, u ponajviše ratova, išlo za istrebljenjem o tome ne može biti nikakve dvojbe. Kad Izraelci mačem savladaše narod Amaleka, Mojsije objavljuje Jahvinu odluku da će »spomen na Amalečane sasvim izbrisati pod nebom« (Izl 17,8 – 15). I kad je riječ o borbi protiv tlačitelja svojih, nije dovoljno samo da se »obori protivnika, uništi neprijatelja«, razgnjevljena srdžba traži da »žestok oganj proždere (sve) preživjele« (Sir 36,6 – 9). Ne uništavaju se samo ratnici. I Izraelci, isto tako kao i njihovi protivnici, »kolju« stanovništvo neprijateljskog naroda i bacaju u jame, čak i u čatrnje (Jr 41,4 – 10), iskorjenjuje se »sve muško i žensko, djecu i dojenčad«, bez »ostatka« (44,7).

Sve biblijske »povijesne«, »proročke« i »mudrosne« knjige pune su takvih kazivanja stvarnih povijesnih zbivanja i proricanja. Nema granica zlodjelima, koje u svom »pravednom« gnjevu i jarosti neće učiniti Jahve i njegov izabrani narod nad protivnicima svojim. »Nebesa će se potresti i maknut će se zemlja s mjesta«. A njihovi ratnici: »koga stignu probost će ga; kog uhvate mačem će sasjeci; i pred očima smrskat će im dojenčad, opljačkati kuće, silovati žene«. »Narod će biti sažgani u vapno, kao posječeno trnje što gori u vatri«. A svrha takvog krvoločnog razračunavanja jest da se svatko vrati svom narodu, i prisili da u »zemlju svoju pobjegne« (Iz 13,13 – 16; 33,12), tj. da se postigne

etnički čista država, jer inorodci je žele uvijek pretvoriti u svoju. Kako istrebljenje tuđeg, neprijateljskog i buntovnog naroda, nije jednostavan i lak posao, dotično se ne može obaviti na jedan način, to će Jahve dati upute: »Trećinu spali posred groba ognjem... trećinu uzmi i sasijeci mačem oko grada; trećinu baci u vjetar«, tj. u izgnanstvo, ali i na njih će pustiti kugu i divlje zvijeri (Ez 5,2 – 17). I lažu i obmanjuju narod oni što govore »Mir kad mira nema«, ne hoteći da se »zid utvrdi« već »da se malo ožbuka«, što će prouzročiti da ga olujni vihuri obore (Ez 13,9 – 12). I poradi toga, dok se ne postigne Jahvin naum: »Mač ždere sve« oko sebe, »da Filistejce istrijebi, da zatre Tiru i Sidonu«, da »izbriše narod Moaba«, da zemlje neprijateljske »pretvori u pustoš« i »rasprši« njihovo pučanstvo, da bjegunce više »nitko skupiti neće«. »Ustajte udarite na mirni narod što živi bez straha – riječ je Jahvina«, jer ne jedino »kralj babilonski« već i neprijatelj svaki: »snuje naum protiv vas, navalu smišlja«. Stoga »zatrite Babilon«, da »od njega ništa ne ostane«, »nitko da ne uteče«. U tom i takvom postupanju Izrael bijaše samo »malj Jahvin« i njegovo »oružje ratno«: »Pomlatih tobom narode, razmrskah tobom kraljevstva... Pomlatih tobom čovjeka i ženu... starca i dijete... mladića i djevojku... pastira i stado«. A na kraju Jahve će dati nedvosmisleno znati o čemu je zapravo riječ: a »vi što umakoste maču, idite, ne ostajte ovdje«. No, dakako, u toj povijesnoj borbi na život i smrt, i neprijatelj uzvraća istom mjerom. Kad Nabukodonosor babilonski jednom osvoji Jeruzalem i zarobi kralja Sidkiju, najprije »pokla Sidkijine sinove pred njegovim očima, pobi u Ribli sve Judine knezove«, Sidkiji »iskopa oči« i okovana baci u tamnicu do smrti, a ostatak naroda odvede u sužanjstvo (Jr 12,14 – 7; 41,7 – 16; 44 – 52)²⁵⁴.

Već u Mojsijevu *Dekalogu* izložena je suodgovornost pojedinaca i naroda za sve postupke. Jahve je prava dao svom izabranom narodu, ali i svakom njegovu pripadniku. Ako se netko ogriješio protiv koje zapovijedi *Dekaloga*, na čitav se narod na neki način protekao taj grijeh. U svim društvenim zajednicama, oduvijek je svatko snosio odgovornost za svoja osobna djela, ali posredno, duhovno, i za djela svih drugih, kao što su i svi bili odgovorni za postupak svakoga u odnošaju prema pripadnicima drugih naroda²⁵⁵.

Kristovo novozavjetno nadilaženje Božje izabranosti i posebnosti izrael-skog naroda u kršćanski univerzalizam, unosi bitne promjene u starozavjetna poimanja povijesnoga bivstvovanja čovjeka i naroda. Ali ih podnipošto ne ukida, a još manje je to slučaj glede promjena same povijesne činidbe. Istodobno, i unatoč utjelovljivanju »božjeg naroda« u svim narodima svijeta, – podjele, zavade, mržnje i nasilja ne nestaju. U početku se okreću svi protiv kršćana, a kasnije zlosilja traju, samo s izmijenjenim intenzitetom i među samim kršćan-

²⁵⁴ Svi navodi iz Starog i Novog Zavjeta, v. Biblija, 1968. i RBT, 1969.

²⁵⁵ Usp. Simpozij: Ljudska prava u nauci Crkve i u međunarodnim dokumentima, *Obnovljeni život*, XXXVIII, 3–4, 1983, 311 i dr.

skim svijetom, kao i ovoga u cjelini s drugim svjetovima, npr. s islamskim, budističkim ili s ostacima mnogobožaskim. Ili pak s ateističkim, kao suvremenim znanstvenim poganstvom, koji također obistinjenje svoga bezboštva očituje ne manjim nego čak i većim nasiljem i protivštinama i prema ostalom svijetu ali i unutar samih »izabranih naroda«.

I tako se misterij slijepe mržnje i krvoprolića nastavlja i poslije žrtve Isusa Krista, te napora svih onih velikana duha što ne odustaju od vizije blaženstva mira među ljudima i narodima ovoga, jedinoga, povijesno znanoga i živućega svijeta. A u njemu i nadalje nagon samoodržanja, oholost, nasilnost i požuda ravnaju narodima. Iz tih poriva i pobuda izviru i sukobi, ratovi i svakovrsna zlosilja. Znači: ili radi opstanka na vlastitoj zemlji, ili radi prestiža i osvajačkih presizanja. I biblijska i suvremena povijest svjedoči: od iskona do danas odnosi Izraela i drugih naroda – svejedno bili oni srodni ili ne – mogu se uspostaviti ako ne jedino, a ono pretežito i prije svega, na razini neprijateljstava. Ako je starozavjetno doba ovjerovilo načelo, da se izraelski narod mora korjenito odvojiti od drugih, tuđinskih, naroda da bi se sačuvao od zaraze njihova poganstva (Pnz 7,1 – 8), onda i novozavjetna i sveukupna dosadašnja povijest nedvojbeno svjedoči da je to izdvojenje bilo preduvjetom i njegova opstanka i ponovne uspostave njegove države, što će reći njegova subjektiviteta u zajednici čovječanstva. To samo po sebi, jamačno, govori da zapravo nije bilo sukladnog rješenja proturječja između Kristova židovskog izvorišta i nauma njegova kršćanskog univerzalizma. Dva tisućljeća kasnije, njegova marksistička negacija, sa svojim socijalističkim svijetom, još će brže ovjeroviti da se i na suprotnoj, materijalističkoj duhovnoj potki, s idejom socijalističkog internacionalizma, još manje mogu premostiti, a kamoli izbrisati nacionalne posebnosti, kao nezamjenjive sastavnice same opstojnosti ovoga svijeta.

Suočen s paklom grozota primjene, od sviju prihvaćenog, zakona odmahde, u starozavjetnom povijesnom razdoblju ljudski je um došao do zahtjeva potrebe pravednosti u osveti kojom se uspostavlja narušena pravda. Od novozavjetnog Kristovog domišljanja da se nasilje obuzda opraštanjem i kajanjem (Mt 6,12,14 sl; Mk 11,25), te da »zlo treba savladati dobrim« (Rim 12,21) s prepuštanjem osвете vrhovnom presuditelju Bogu (Otk 6,10; 22,3), do danas stiglo se tek do uvažavanja stare spoznaje da »svi koji se mača lačaju, od mača i ginu« (Mt 26,52). I do one novije, ali zato ne mnogo učinkovitije: da svako novo nasilje ili osveta ne doprinose uklanjanju već samo uzrokuju buduće strahote.

Ako nam je na pragu ulaska u ovosvjetsku civilizaciju, u kojoj se naša povijesna svijest ne oblikuje više isključivo na mitsko-biblijskim predanjima nego na tvarnim i duhovnim svjedočanstvima o povijesnu zbivanju, osvrnuti se najprije unatrag, pa onda progrmiti do današnjega povijesnoga podneblja – ostajemo zabezeknuti nad neizmjenjivom istobitnošću i neprestanom opetovanošću ljudskog i društveno-povijesnoga zla. Njegovu uklanjanju gotovo ništa, u biti, nije pridonio ni jedan viši stupanj u razvitku duhovnih i proizvodnih sila

ljudskoga društva. I poslije prijelaza iz divljačke prapovijesti u barbarsku povijest, u podlozi svakog kretanja ostadoše divljačka nasilja. A ni civilizacijski pomaci, što bijahu obilježeni zamjenom poganskog mnogoboštva s pluralističkim monoteizmom, ne ukloniše barbarska divljanja u helenskoj i rimskoj civilizaciji. Isto tako ni širenje univerzalističkih monoteističkih religija (kršćanstva i islama), a za njima i ateističkih ideologija (od racionalističko-prosvjetiteljskog kozmopolitizma do socijalističko-marksističkog internacionalizma, dotično od raznorodne demokracije do fašističkog i komunističkog totalitarizma) nije pridonijelo uklanjanju već umnožavanju zlodjela. Uključujući i ona genocidnih značajki i dimenzija.

Iz sredozemne matice one najrazvijenije, helenske, europske civilizacije, što je bila oplodivana i starim uljudbama srednjega istoka, nastat će Rimski imperij, taj prauzor svim kasnijim sličnim tvorbama glede načina stvaranja i ustrojstava nasilnih vladavina. Naravno, njegovu uspostavljanju na širokim prostranstvima, od rimskog središta do maloazijskih pokrajina na Istoku a Hispanije na Zapadu, te do sjevero-afričkih zemalja na Jugu, i do germanskih i sarmatsko-skitskih predjela, sve do britansko-škotskog otočja na Sjeveru Europe, prethodila su stoljetna osvajanja sa svim njegovim značajkama nasilja i pustošenja, razaranja gradova i uništenja država, potiskivanja pučanstva pa i istrebljenja čitavih plemena i naroda. Povijest će, doduše, zabilježiti razaranje Kartage (koje se može smatrati upravo simboličnim primjerom), pa donekle i stradanja u borbi za život i smrt svega pučanstva i čitavih tadanjih naroda, od Armenaca, Pergama i Parta u Maloj Aziji, preko ilirsko-keltskih plemena na Balkanu i germanskih u srednjoj Europi, do galskih i iberskih u zapadnoj i britanskih i škotskih u sjevernoj, ali će mnogo više svoje pozornosti pokloniti blagodatima rimske civilizacije. Pri tom se obično, ili ponajčešće, zaboravlja da je *pax romana* trajao manje negoli njegovo nasilničko nametanje »barbarskim« narodima. A u opisu rasapa tog prvog svjetskog imperija previše se pažnje pridaje unutarnjim oligarhijskim razračunavanjima a premalo nemogućnosti opstanka takve nasilno stvorene, etnički raznorodne državne ustrojbe, pri čemu su od posve sporednog značenja bile njezine republikanske ili monarhističke mijene. U rušenju pak visoke rimske civilizacije barbarski su narodi očitovali, jamačno, ne manje, ali jedva i više, svakovrsnih pa i genocidnih zlodjela od svojih rimskih prethodnika.

Pri tom je gotovo beziznimno pravilo, da je svaka nacionalna povijest zaokupljena ako ne jedino a ono pretežito onom lijepom, stvaralačkom stranom povijesnoga bivstvovanja svoga naroda, zanemarujući ili ostavljajući sasvim u sjeni, kao tobože posve nevažnu, ili nezanimljivu, onu drugu – osvajačko rastrojstvenu i nasilničko asimilatorsku. Ne poimajući, ili ustručavajući se priznati, da samo obje čine cjeloću. Dotično, da tamo, gdje se, u neprestanu sukobljavanju različitih etničkih zajednica, nije u dostatnoj silini istodobno očitovala i ta drugotna, mračna strana, izražena agresivnim ili obrambenim porivima i postupcima, nije bilo opstojnosti ni onoj prvotnoj strani. Nenasilni oblici

povijesnoga života mogli su »carevati« tek onda kad su imali oslon u nadmoći svoje sile, u zavjetrini sigurnosti.

U tom pogledu, u vječnom zakonu samoodržanja u prirodi, i u društvu, povijesno-etničke zajednice ne čine ama baš nikakvu iznimku. Ali, unatoč tome u većini povijesnih razmatranja i promišljanja prelazi se preko ove nedvojbene činjenice, i to uglavnom zbog moralističkih razloga. A to onda gotovo redovito biva i razlogom nepotpunoga pa i pogrešnog sagledavanja uzroka pojedinih povijesnih pojavnosti i događanja, pa onda i jednostranih prosudbi njihovih posljedaka. A time, naravno, i promašenih sudova čak i o sudbonosnim zbivanjima u životu pojedinih naroda, a onda i o povijesnom bivstvovanju uopće.

To bježanje iz povijesne stvarnosti i zatvaranje očiju razbora pred činjeničnom stvarnošću događa se, razumljivo, na crti moralno-etičkih načela o potrebi suprotstavljanja svakom nasilju i osudi svih, a navlastito genocidnih zlodjela. Ono, dakako, ne može promijeniti pa ni bitnije utjecati na povijesnu stvarnost. Ali, jednostranim osvjetljivanjem potke povijesnoga zbivanja – bilo uljepšavanjem blistavih strana, bilo unakazbom opačina – samo se zamagljuje stvarni uzroci svakoj povijesnoj zbilji, makar kako surova i strahotna ona bila. A time se, jamačno, nimalo ne pridonosi ni ma kakvome razvedravanju, osobito onih zamračenih povijesnih obzora. Bez obzira na subjektivne želje i namjere.

Radi potkrepe ovih zamjedbi bit će svrhovito iznijeti još neke primjere i iz drugih povijesnih razdoblja, da bismo imali što valjaniju osnovu za dalje razmatranje.

Nije ništa čudno, jer je to uobičajena pojava, da se npr. u hrvatskoj nacionalnoj povijesti, i to ne jedino u povijesnoj predaji nego čak i u znanstvenoj historiografiji, jednostrano polazi od toga da su Hrvati u razdoblju velike selidbe naroda zauzeli područje od Drave i Dunava do Jadrana i tu zasnovali svoj povijesni život, uspostavivši svoju državu. Zanemarujući pri tome kakva je sudbina bila dotadašnjeg pučanstva (više ili manje romaniziranih ilirsko-keltskih plemena i posebno avarskih osvajača), s naročitom se važnošću ističe tobožnja pretega miroljubive, nenasilne i neosvajačke naravi Hrvata. Kao dokaz tome uzima se, navlastito, ugovor što su ga Hrvati sklopili s papom Agatonom (678 – 681) o nenapadanju susjednih naroda, a zaboravlja se da je glavni uzrok što nisu vodili navalne osvajačke ratove bio u nužnosti obrane od susjednih naroda, dotično vanjskih napadača. A da je rat i u srednjem vijeku imao iste (genocidne) značajke kao i u starom vijeku, ili u biblijsko doba, i na ovom kao i na svakom drugom tlu, svjedoče primjeri iz ratovanja Hrvata s Francima na početku 9. st. U pokušaju nametanja svoga gospodstva, »Franci bijahu toliko okrutni da su i dojenčad ubijali i davali psima«. Ne mogavši podnositi takve »okrutnosti i drskosti« Hrvati se odmetnu, pobivši sve franačke namjesnike, a potom u sedmogodišnjem ratu poraze s mukom i veliku franačku vojsku, pobivši »sve Franke i njihova arhonta Kocila«²⁵⁶.

²⁵⁶ N. Klaić, *Povijest Hrvata*, 1971, 209.

Iz onog srednjovjekovlja u kojem je najprije bezbrojnim ratovima, već spomenutih značajki, Karlo Veliki uspostavio europsko Rimsko Carstvo na Zapadu, kao protutežu Bizantskom carstvu na Istoku, i u kojem će rimski papa ustrajati na pretvaranju kršćanstva u svjetovno europsko pa i svjetsko carstvo, te će radi postizanja vječnog mira (*pax aeterna*) na zemlji voditi sveti rat ne samo za uništenje islamskih »nevjernika« nego i za ponovno sjedinjenje istočnog kršćanstva sa zapadnim – vrijedno je podsjetiti se tek na neke obilježbe križarskih i vjerskih ratova, a posebno i viteškog vojevanja. A među genocidnim zločinima osobito na one nad Židovima.

U križarskim ratovima, što ih je ujedinjena kršćanski uljuđena Europa vodila od 11. do 13. st. protiv turskih Seldžuka i Mameluka za oslobođenje »svete zemlje« i »Kristova groba«, njene vjerski fanatizirane križarske vojske, u pohodima kojih su sudjelovali sastavi svih europskih zemalja pod vodstvom znamenitih kraljeva i feudalnih velmoža, činile su ništa manje okrutna i masovna nasilja od »azijatskih barbara« i muslimanskih krivovjernika. Osvojivši Jeruzalem (1099) u prvom križarskom ratu, koji su vodili francuski, flandrijski i normanski feudanci, križarska je vojska uz neobuzdanu pljačku, izvršila i strahovito krvoproliće: bilo je pobijeno sve muslimansko i židovsko stanovništvo, sve što se zateklo. U drugom križarskom pohodu (1145) došlo je usputno na njemačkom tlu, kao i u prvom, do pokolja Židova. U trećem pohodu, Rikard I. Lavljega srca »proslavio« se time što je (1191) dao pobiti 2700 zarobljenika, kojima je prethodno obećao život ako predaju grad Aku. U četvrtom križarskom ratu žrtvom je uz pokolje i pljačku najprije pao Zadar, kojeg 1202. zauzimaju Mlečani uz pomoć križara, a potom (1204) i glavni grad Bizantije Carigrad. Tri su dana trajala bjesomučna nasilja, pljačke i uništavanja svetinja i kulturnih dobara najbogatijeg grada svijeta. U osvojenom Carigradu križari osnivaju Latinsko Carstvo, prvim carem kojega postaje flandrijski grof Balduin I, kojemu ubrzo nanose poraz Grci i Bugari, ali to usputno carstvo ipak traje do 1261, kad nikejski car Mihajlo VIII. Paleolog osvaja Carigrad i obnavlja Bizantski imperij. Do kakvih se izopačenosti dolazi u ovim ratovima govori podatak o tzv. »križarskoj vojni djece«. Naime, 1212. krenulo je iz Francuske i Njemačke nekoliko skupina fanatizirane djece oba spola put Marseillea, Genove, Pise, Ancone, u naivnoj vjeri da će se pred njima more rastvoriti i otvoriti im put do svete zemlje. Prorijedeni naporima a razočarani izostankom čuda, mnogi su se raspršili, neki odlučili za povratak, a dosta njih trgovci su namamili i prijevarom ukrcali da bi ih prodali kao roblje u muslimanskim zemljama Sjeverne Afrike, dok su inače roblje s Istoka prodavali na Zapadu. U šestom pohodu francuski viteški red templari, prekršivši primirje, zauzimaju Nablus (1242) i pobijaju među velikim dijelom stanovništva, zajedno s muslimanima i domaće kršćane. U posljednjem (sedmom) križarskom ratu stradala je, nakon zauzeća (1365), bogata Aleksandrija. Bila je temeljito opljačkana, a u pokolju, osim muslimana, palo je i mnoštvo Židova i kršćana. Po okrutnosti ova su nasilja i zlodjela bila jednaka onima iz prethodnih stoljeća u Jeruzalemu

i Carigradu, a navodno i gora od onih što su ih činili muslimani prigodom zauzimanja Antiohije, Ake i drugih mjesta²⁵⁷.

Pošto se u križarskim ratovima kršćanstvo kao cjelina sukobilo s islamom kao cjelinom, to se uzroci svakovrsnih zlodjela nalaze na prvi pogled prije svega u oprekama i međusobnom poricanju različitih civilizacija, dotično u nepomirljivosti njihovih religija, jedinih idejnih svjetonazora dotadašnjih doba. Osim toga, namjerno poticanje, štoviše i blagoslivljanje zločina, s obje strane, uzdizanjem ubijanja smrtnih neprijatelja na razinu oprosta grijeha i božanskih zasluga (za »vječni život«), imalo je poslužiti jačanju unutarnjeg jedinstva tih zasebnih civilizacija Zapada i Istoka. Međutim, niti je stoljetno trajanje rata za međusobno uništenje suprotstavljenih, svjetskih, civilizacija uklonilo međuetničke i društvene sukobe unutar njih, niti su pojavnosti unutar civilizacijskih nasilja, glede načina i sadržaja zlodjela, bile i po čemu manjih razmjera. Čak, naprotiv. Postupak duhovnih moćnika i svjetovnih silnika prema vlastitim krivovjernicima, ili otpadnicima i protivnicima svake vrste u vlastitim redovima, bijaše uvijek još okrutniji. Jer za njih nije više bilo izgleda za obraćenje na »pravu vjeru« kao za pripadnike suprotnih tabora, a i od slomljena pokajnika bilo je malo kome hasnovitosti. Otuda sve grozote inkvizicijskih mučilišta, a i živo spaljivanje »vještica«, i opsjednutih satanskim idejama. Osobito onda kad su heretici i lažni proroci pakla učeni ljudi i narodni vođe kao Jan Hus, ili šitave etničke zajednice, pri čemu je židovstvo bilo samo utoliko iznimka što se posvuda rasprostiralo kao strano tijelo, dok se razračunavanje među drugima odvijalo u razmjerima susjedskih ili osvajačkih nadmetanja.

Još u vrijeme trajanja križarskih ratova kršćanstva protiv islama, u Europi će započeti također križarski ili vjerski ratovi što će ih papa i pojedini vladari voditi protiv različitih »heretičkih« struja. Oni će se protegnuti na još više stoljeća i vodit će se u gotovo svim dijelovima Europe: protiv *albigenza* (1208 – 29) u Francuskoj, protiv *bogumila* (1234 – 39) u Bosni, protiv *husita* (1414 – 38) u Češkoj, protiv *hugenota* (1562 – 98) i 1702 – 05) u Francuskoj. Luthe-rova reformacijska oporba duhovnoj i svjetovnoj prevlasti papinskog Rima do-vodi do sukoba i oružanog razračunavanja protestantizma s katoličkom protu-reformacijom, koja su dosegla vrhunac u tridesetgodišnjem ratu (1618 – 48), u kojemu su osim njemačkih zemalja sudjelovale i sve druge europske države. Iako su svi ti (europski) križarski i vjerski ratovi bili potaknuti vjerskim pobu-dama i raskolništvo, oni su imali dublju društveno-političku i nacionalnu podlogu, u smislu oslobađanja od strane duhovne i političke dominacije. Iako vođeni pretežito najamničkim vojskama, u tim je ratovima, i onda kad nisu bili usmjereni izravno protiv spontanij pučkih pokreta (npr. protiv husita ili bogumila) najviše stradalo civilno pučanstvo pojedinih gradova i čitavih područja u razornim pustošenjima, svakovrsnom nasilju i u pokoljima, praćenim

²⁵⁷ Usp. ELZ, 4, 1959, 436–7; VE, 5, 1962, 52–61.

epidemijama bolesti i gladu. U tim ratovima stanovništvo Njemačke smanjeno je navodno od 16 na 6 milijuna, a u Falačkoj, gdje je najviše stradalo, živote je izgubilo čak oko 90% pučanstva²⁵⁸. Ipak, kad je riječ o zlodjelima u tim ratovima, onda se obično gube iz vida ta golema stradanja pučanstva, već se ona simboliziraju pokoljem u Bartolomejskoj noći, kad je u Parizu u noći 23/4.08.1572. prevarom pobijeno oko dvije tisuće hugenotskih prvaka, a potom slijedećih dana u čitavoj Francuskoj od 20 do 25 tisuća francuskih protestanata²⁵⁹.

U svezi s nasiljem u ratovanju križara, a i uopće u tom feudalnom i renesansnom dobu, zanimljivo je podsjetiti se na viteški vojnički stalež. Viteškom staležu u širem smislu nisu pripadali ni svi feudalni velmože i plemići već samo oni koji su u nj bivali izabrani naročitim svečanim ceremonijalom, uz polaganje prisege da će se pod viteškim oružjem pridržavati posebnih etičkih načela: pravednost, velikodušnost prema protivniku, zaštita nemoćnih, kult žena. (U tom duhu odgajani su na dvorovima velmoža i vladara do svoje 14. godine kao paževi, a do 21. godine kao skutonoše.) U užem smislu činili su ga oni vitezovi što su se opredijelili za vojnički poziv u službi pojedinih suverena ili feudalnih velmoža. Viteški konjički odredi činili su osnovu europskih kršćanskih vojski (njemačke, francuske, engleske i dr.) u križarskim ratovima protiv islama, ali i u međusobnim ratovima na europskom tlu (postupno će ih odmijeniti najamnički vojni sastavi).

Bio je to viteški vojnički stalež koji je poštivao pravila o objavi, mjestu i vremenu početka i prestanka rata, ili o njegovu prekidu da bi svaka strana pokupila svoje ranjenike, ili da bi se spor pokušao riješiti pregovorima. Najviši oblici vođenja rata prema takvim načelima bijahu, nedvojbeno, dogovori da se sukob odluči osobnom borbom vojskovođa, ili određenoga broja ratnika obiju strana. Ali evo samo nekih primjera, osim već spomenutih iz križarskih ratova, u što se u stvarnosti pretvorilo ovo humanizirano, viteško ratovanje, ili kako su i u njemu prevladavali slijepi nagoni krvi i bjesomučja. Kad je u sukobu francusko-bretonske s anglo-bretonskom stranom (1351), za vrijeme ugovorenog viteškog megdana tridesetorice, krvav i iscrpljen plemeniti Bretonac s francuske strane Beaumanoir zaiskao vode, dobio je glasovit odgovor od Bramborougha s engleske strane, koja je na kraju ipak bila nadjačana: »Pij svoje krvi, Beaumanoir, pa će te proći žeđ!«²⁶⁰. Ta je borba postala događajem slavljenja u stihovima i u likovnoj umjetnosti, ali i stanovitog osporavanja opravdanosti divljenja, jamačno zbog krvožednog odgovora svom viteškom suparniku. No, čini se da nikakve slične dvojbe nije bilo glede neviteškog osvećivanja nad stanovništvom koje je sudjelovalo 1358. u žakerijskom (*jacquerie*)

²⁵⁸ Usp. VE, 10, 1967, 181–6; F. Tuđman, *Rat protiv rata*, 1970, 116–8.

²⁵⁹ Usp. HE, II, 1941, 259; LJLZ, 1974, 84.

²⁶⁰ B. Tuchman, n.dj., I, 183–4.

ustanku. Doduše, kronike su zabilježile da su pobunjenički pučki (seljački i gradski) slojevi u mnogim francuskim pokrajinama (Ile-de-France, Pikardije, Champagne, Orleanais) počinili nad vlastelom takve zločine što »smućuju svačiji razum«, ali i viteška se vojska spustila na razinu isto takvog zvjerskog divljanja. Poharavši i spalivši u prvom naletu na stotine vlastelinskih zamaka i posjeda, pobunjeni seljaci nastavili su bez milosti činiti takve zločine kakve »nikada među kršćanima pa ni među Saracenima nitko ne poćini«, niti bi ih se »usudio zamisliti«. Među mnoštvom razbojstava i grozota izdvaja se ona o vitezima kojega su »ispekli na ražnju pred očima njegove djece i žene«, koju su »prisilili da jede meso svoga muža«, a onda su »pošto ju je deset-dvanaest silovalo«, i nju ubili. U bijesnom mahnitanju nakupljene mržnje, pljački i puštošenju uz plemićke bili su izloženi i crkveni posjedi. Strah od paleža, silovanja i smrti uveličavao je grozotu odmazde u gušenju žakerije. Razuzdani a slabo naoružani pobunjenici podlegli su pred oklopljenim konjanicima. U prekretničkoj borbi kod Meauxa »vitezovi su navaljivali i mahnito sjekli, ubijajući pućane kao životinje, dok se nisu umorili od klanja«; svi koji su dohvaćeni u bijegu bili su poklani, a »neki živi spaljeni u kućama«. Osim razuzdanom silom, u slamanju pućana, viteška se vojska služila i prijevarom i lukavstvom. Tako se jedan od ustanićkih vođa, Guillaume Cale, odazvao na pregovore Karlu od Navarre, misleći da će se njegov kraljevski protivnik pridržavati viteške rijeći, a ovaj ga je bacio u lance i pogubio, okrunivši ga prethodno kao žakerijskog kralja, užarenom krunom, sasjekavši u progonu tri tisuće seljaka, uključivši i trista živih spaljenih u nekom samostanu kamo su se sklonili. U svim pobunjenim područjima plemićka se vojska bacila na paljenje sela i zaseoka, a uhvaćeni pobunjenici bijahu vješani o drveća po šumama, uz puteve ili o vrata svojih koliba²⁶¹. Tako od viteškog načina ratovanja ne ostade ništa ni na domaćem tlu, kao i na svim putevima do »svete zemlje«.

Slična pustopašna zlosilja događala su se u to vrijeme (a to je već doba renesanse) i na Apeninskom poluotoku, u ratovanju pojedinih gradskih država s Papinskom Državom i u unutarnjem razračunavanju suparničkih strana. Tako se npr. u drugoj polovici 14. st. osobito proćuo Bernabo, jedan od vladara Milana i Lombardije iz kuće Visconti, kao naroćito gnjevan, neobuzdano grabežljiv, okrutan i samovoljan tiranin. Kad ga je papa tijekom rata, zbog nasilnih postupaka izopćio, Bernabo je natjerao legata koji mu je donio bulu o izopćenju da je pojede zajedno s olovnim pečatom. A glasovita je i njegova *Quaresima*: četrdesetodnevni program mućenja izdajnika i neprijatelja u kojem se predvićalo: uz *strappado*, raspinjanje na kotaću, deranje kože, vađenje oćiju, odsijecanje organa na glavi i udova. Ali Viscontiji su, u utvrćenim gradovima obzidanim kulama, gradili i raskošne palaće. Pa će tako onu u Paviji, što ju je podigao brat Bernaboa Galeazzo, kronićari nazivati »prvom palaćom na

²⁶¹ Isto, 237–44.

cijelom svijetu« i »najljepšim prebivališten u Europi«, a divit će joj se i Petrarca, koji osam godina bijaše ures Viscontijeva dvora²⁶².

Kako su za vrijeme trajanja stogodišnjeg rata (1337 – 1453), što je započeo i vođen s prekidima između Francuske i Engleske zbog nasljeđa na francusko prijestolje, ali je harao i mnogim europskim zemljama, viteške vojničke skupine gotovo posve iskopnile i zamijenjene najamničkim vojnim odredima, tako su se stradanja civilnog pučanstva sve više umnožavala. Od masovnih gubilišta, što su ih kronike zabilježile, izdvajaju se: strahotno krvoproliće u Limogesu počinjeno od Engleza pod zapovjedništvom »Crnog princa« koji je naredio zatvaranje gradskih izlaza i pokolj stanovništva bez obzira na dob i spol; uništenje četrdesetak sela u Alsaceu, gdje je pobijeno stotine stanovnika, te izvršena takva zločinstva za odmazdu, da su vojni zapovjednici vješali gotovo svakodnevno najamnike krivce za metež, ali ni smrtno kazne nisu mogle obuzdati nasilje među ljudima sviklima na silu bezakonja. U ratu na tlu Švicarske, što je vođen između odreda Leopolda Habsburškog i anglo-bretonskih odreda pod zapovjedništvom Coucyja, domaće švicarsko stanovništvo izbezumljeno nasiljem i haraćenjem stranih soldateski i samo se podiže protiv njih, ubijajući u zasjedama i paleći na spavanju, na stotine. »I oni koji pobjegoše bijahu pobijeni, a oni koji ostadoše bijahu spaljeni«, te »u Engleskoj i Francuskoj proplakaše udovice«. Slično se zbivalo i u Flandriji²⁶³. Što je rat zahvaćao šira prostranstva i veća ljudska mnoštva to su nasilja postajala obostrano bezdušnija i opakija.

Da su nasilja i krvoprolića poprimala najsirovije i najmasovnije razmjere uvijek onda kad su im uzroci bili u rasnim i etničkim razlikama i suprotnostima, – kolikogod su inače mogli biti izazvani drugim razlozima, poglavito vjerskim ili klasnim sukobima – o tome nam govore povijesna zbivanja svih vremena i podjednako na svim stranama svijeta.

Ipak, u tom je pogledu, sa stanovišta dokučivanja u čemu je bit problema, najznakovitija povijesna sudbina židovskog naroda. I to zbog više razloga, od kojih svaki sam za sebe i skupno upućuje kako na izvorišta tako i na uzročnost postojanosti toga povijesnog zla. Već sama činjeničnost da sukob između Židova, kao posebne (rasne) etničke i vjerske zasebnosti, ili individualnosti, i gotovo svih drugih naroda – traje trajno tijekom cijele povijesti, od biblijskog do današnjeg svemirskog doba, ako ne u krajnje zaoštrenom obliku a ono u nikad do kraja premošćenoj nesklonosti, nameće zaključak da nije riječ o kakvoj slučajnoj ili sporednoj povijesnoj pojavi. A to što se progoni Židova – pripadnika jednog od najstarijih i najciviliziranijih naroda svijeta – događaju povijesno neprestano, i onda kad se nađu u okolnostima među najciviliziranijim narodima svoga doba, a ne samo – kao što je to inače ponajčešće slučaj – na

²⁶² Isto, 321–3.

²⁶³ Isto, 350, 362, 367–72.

podlozi sukoba veoma oprečnih kultura, jamačno kazuje da se tom zlu ne može doskočiti nikakvim višim stupnjem »društvenoga razvitka«. Niti gomilanjem povijesnoga iskustva. Kao što to dokazuje sadašnji židovsko-arapski sukob, u kojem se izraelska država služi i terorističkim napadima na civilno palestinsko pučanstvo, s obrazloženjem da je na kršenje »normi normalnog ljudskog ponašanja« primoravaju palestinski teroristički postupci²⁶⁴. U svemu tome od posebne je zanimljivosti pojava, da su Židovi izazvali mržnju prema sebi i time što su zadržavali svoju etničko-vjersku zasebnost u sredinama tuđih naroda, pa makar inače bili gorljivim zagovornicima kozmopolitsko-internacionalističkih ideja. Što više, takvo njihovo univerzalističko djelovanje bilo je doživljavano kao anacionalno, a ponekad i protunacionalno pa je kadikad baš i bilo uzrokom njihova svakovrsna izopćivanja. Motreći u širim povijesnim rasponima, može se zamijetiti da su kobi antisemitskih pogroma među stranim narodima izbjegle samo one etničke manjine koje su se voljno ili bez žilava otpora prepuštale asimilaciji većinskog naroda. Ili pak one opstojnost kojih ni na koji način nije štetila dobrobiti domovinskog naroda, niti ugrožavala njegov suverenitet.

Pošto se već osvrnismo na nepomirljivost odnosa između židovskog i poganskih naroda, u starovjekovnoj povijesti, koje su Židovi zasnivali na svojim predodžbama o prvenstvu izabranoga naroda nad barbarima, pače i o njegovu božanskom poslanju, preostaje nam da barem letimično osmotrimo kretanje odnosa između židovstva i drugih naroda na višim civilizacijskim razinama, u doba kršćanstva.

Premda je proizišlo iz judaizma, kršćanstvo je od samog početka bilo za Židove raskolnička struja, koja je ubrzo žigosana kao otpadništvo pogibeljno po izabrani narod. Zbog toga, zapravo, i raspeće Krista. I zasebnost, pače i neizmirljivost židovstva i kršćanstva. Na podlozi židovskog odbijanja da umjesto starozavjetnog, Mojsijeva zakona, prihvate Kristov novozavjetni ekumenski nauk, prema kojemu bi svi narodi svijeta trebalo da postanu božji izabrani narod, došlo je ne samo do međusobne oštre podjele nego i do razvijanja krajnje nesnošljive mržnje između dviju religija. Pod idejnim plaštem vjerske nesnošljivosti, ona se u zbilji očitovala kao rasno-etnički sukob između pojedinih kršćanskih naroda i židovstva rasutog svijetom ali izdvojenog, i od kršćanske zajednice, i od pučanstva pojedinih, što će reći sviju zemalja. To udaljavaње i međusobno poricanje stare i nove (monoteističke) religije bilo je obostrano, a zaoštreno je do krajnosti kad je dotada progonjeno kršćanstvo postalo priznatom, službenom državnom religijom Rimskog carstva. Tada je zapravo antisemitizam – uz sve dublje idejno-teorijsko opravdavanje – dobio i podlogu ozakonjenosti, tj. i vjerske svrhovitosti i državne dopuštenosti. Već na prvim crkvenim koncilima u 4. st. donijeti su edikti koji su Židove lišavali građanskih

²⁶⁴ Izjava Yitzaka Rabina ministra obrane izraelske vlade, kao opravdanje zračnog napada na palestinsko naselje zbog ubojstva izraelskog kapetana, *Vjesnik*, XLVII, 14328, 03.08.1987.

prava. Rasuće Židova iz njihove zemlje smatralo se kaznom zbog njihova nevjerovanja, i naročito zbog Kristova ubojstva, na čemu je osobito ustrajao grčki crkveni otac Ivan Hrizostom (344 – 407), patrijarh carigradski (poznat kao sv. Ivan Zlatousti), koji je inače ostavio najvažniji prilog patrističkoj literaturi na crti spajanja antičkog filozofskog i kršćanskog naučavanja. Još veći kršćanski teolog i filozofski pisac toga doba sv. Augustin (Aurelije, 354 – 430), označio je Židove »izopćenicima«. Sve u svemu, u srednjem vijeku Židovi su, od predstavnika tadanjeg najkulturnijeg dijela Europe, prikazivani i kao ubojice Krista i kao vragovi ispunjeni mržnjom prema ljudskom rodu, kao grabežljive i nemilosrdne nakaze i simboli novog izrabljivanja posredstvom zelenaškog novčarstva, spremnih da se stave u službu kraljevskih moćnika, a i stranih silnika. Gomilanje povijesne mržnje očitovalo se u provali bijesnih, krvavih progona u doba križarskih pohoda. Za pad Svetog groba u muslimanske ruke svaljivana je krivnja također na Židove, pa je poziv na križarski rat »HEP! HEP!« (*Hierosolyma est perdita* – Jeruzalem je izgubljen!) postao i poziv za pogrom Židova. Ako se htjelo istjerati »nevjernike« iz Svete zemlje, onda ih je trebalo istrijebiti i kod kuće gdje je oduvijek dolazilo do povremenih pogroma, ponajviše zbog glasila o nedjelima Židova. U Orleansu je npr. 1171. god. bilo spaljeno više Židova jer da su, prema iskazima svjedoka zaklali jedno kršćansko dijete, a u Fuldi su 1233. ubijena 32 Židova zbog navodnog umorstva dvoje njemačke djece. Već od prvog križarskog rata, učestali su pokolji židovskih zajednica u mnogim dijelovima Europe, obilježavajući put križara do Palestine. Papa Inocent III. proglasio je 1205. doktrinu da su Židovi kao ubojice Krista osuđeni na vječno progonstvo, a 1215. odredio da nose znak obilježbe u obliku okrugle žute krpice. Taj je znak već time što je, navodno, podsjećao na komad novca, očito, imao poslužiti povećavanju omraze prema Židovima, iako treba podsjetiti da je crkva u to doba nametala znak obilježavanja i muslimanima, te osuđenim krivovjernicima i prostitutkama, ali se onaj za Židove razlikovao posebnim dodatkom podsjećanja na đavla. Bilo je to dugo povijesno razdoblje u kojemu su Židovi, gotovo podjednako u svim kršćanskim zemljama, bili građanski obespravljivani a i tjelesno nezaštićeni, i to osobito stoga što su svojim izdvajanjem, svojom povezanošću i spretnošću u financijsko-trgovinskim poslovima izazivali zavist i mržnju prema sebi i domaćeg puka i aristokracije. Zbog toga što su npr. Židovi stekli veliki utjecaj na državne financije, ugarsko-hrvatski kralj Andrija II. donio je 1233. g. zakonske odredbe kojima se Židovima i Saracenima zabranjuje obavljanje državnih poslova i ubiranje državnih dohoda, a nisu smjeli nositi jednaku odjeću, niti su se smjeli ženiti s kršćankama.

Najznamenitiji filozof kršćanske skolastike, aristotelovac Toma Akvinski (1225–74), obrazlagat će da »zato što su Židovi roblje Crkve, ona može raspolagati njihovom imovinom«. U takvoj klimi vjerske nesnošljivosti dolazilo je povremeno do pokolja židovskih zajednica u svim europskim zemljama, od Španjolske i Francuske do Njemačke i Švicarske. Pogromi su bili poticani namjerno od vjerskih fanatika, ali je do njih dolazilo i spontanim pokretom rulje,

kako zbog vjersko-etničke omraze, tako poradi krvožednih nagona i pljačkaških pobuda. Za vrijeme haranja kuge na Židove je svaljivana odgovornost trovanja bunara, a optuživani su i za sva druga moguća zla, sve do međunarodne židovske zavjere. Bili su osuđivani od vlasti (po jednoj presudi u Savoju jedanaest Židova spaljeno je živo na lomači), ali ih u drugim slučajevima ni vlasti nisu mogle zaštititi od pogroma (pokolja i protjerivanja) razjarene svjetine. Da bi suzbio takvu protužidovsku histeriju, papa Klement VI. izdaje 1348. *bulu* kojom zabranjuje ubijanje, pljačkanje i prisilno pokrštavanje Židova, pozivajući katoličko svećenstvo da uzima u zaštitu Židove od neopravdanih optužbi. Međutim, to je imalo samo djelomično odjeka s obzirom na dubinu demonske mržnje domaćeg življa spram tuđinskog židovstva. U Baselu je npr. (9. siječnja) 1349. cijela židovska zajednica, od nekoliko stotina ljudi, spaljena u posebno pripremljenoj drvenoj kući na otočiću u Rajni, a zatim na demokratski način izglasana odluka da se ni jednom Židovu ne smije dopustiti naseljenje u idućih dvjesto godina. A u Strasbourgu je, isto tako voljom naroda, najprije smijenjeno gradsko vijeće koje se protivilo progonima, a potom je – veljače 1349 – dvije tisuće Židova odvedeno na groblje, gdje su svi spaljeni na pripremljenim lomačama, osim onih koji su pristali na pokrštenje. Nasilja nad Židovima još su više pojačana flagelantskim pokretom vjerskog ludila, u kojem su se, u 13. i 14. st., skupine vjerskih fanatika izvrgavale međusobnom bičevanju, ali su ponajprije uz pratnju ostalih građana uništavali židovske četvrti da se osvete »Judama« i »trovačima zdenaca«. U velikom broju njemačkih gradova, u Freiburgu, Augsburgu, Nürnbergu, Münchenu, Kölnu, Königsbergu, Regensburgu, »Židovi su bili tako temeljito poklani da se činilo da su istrijebljeni zauvijek«. Židovska zajednica u Wormsu, od 400 članova, u ožujku 1349, vratila se staroj tradiciji, poput zajednice u Yorku, te su se radije sami spalili u svojim kućama nego da ih pobiju neprijatelji! To su isto učinili u srpnju u Frankfurtu, a u Mainzu, gdje je bila najveća zajednica, pružili su otpor, pobili dvjesto napadača, a kad su bili nadjačani povukli su se u kuće i sami ih zapalili. Navodno ih je tada, kolovoza 1349. izginulo u Mainzu oko šest tisuća, a od tri tisuće u Erfurtu činilo se da ni jedan nije preživio. I u Antwerpenu i u Bruxellesu zatrte su te 1349. godine čitave židovske zajednice. S radikalnim potiskivanjem flagelantskog pokreta, po nalogima pape Klementa VI. i francuskog kralja Filipa VI, jenjali su pa i prestajali progoni Židova, te su oni ponovno počeli pritjecati u ova područja iz istočne Europe. Međutim, mržnja i nasrtaji na Židove nisu iščeznuli. Potisnuta, izbijala je od vremena do vremena u raznim dijelovima Europe, u manjim ili većim pogromima, pa je tako bjesnilo antisemitizma 1391. poprimilo u Španjolskoj razmjere »konačnog rješavanja« židovskog pitanja, pod utjecajem propovijedanja fanatičnog naddakona Ferrana Martineza. Masovnom ubijanju, otimačini imovine i prisilnom pokrštavanju pokušalo se suprotstaviti svećenstvo i vlast, našto se bijes razjarenog puka okrenuo i protiv njih, proglasivši zaštitu Židova izdajom kršćanstva. Tada je vlast postupno normalizirala prilike, ali brojna židovska zajednica bila je teme-

ljito uzdrmana na Iberskom poluotoku²⁶⁵. Jedno stoljeće nakon toga, poslije pobjede rekonkviste, 1492, Židovi će biti konačno protjerani iz Španjolske i Portugala (ali će i u drugim zemljama zadržati imenom i obilježjem, kao *sefardski* Židovi, sjećanje na Iberski poluotok). I onda, kad će u europskim zemljama uglavnom prestati progoni Židova, samo mali njihov broj sredit će se posvema s domaćim pučanstvom. Ostali će građanska prava steći istom poslije francuske revolucije, u tijeku 19. st., a u Rusiji priznata im je ravnopravnost tek 1917. po oktobarskoj revoluciji.

Spomenuta genocidna stradanja židovskog naroda (njihov opis ovdje nije, dakako, potpun) – makar kako užasna i rasprostranjena bila – nisu, nažalost, nikakva osamljena ni iznimna pojava ni u jednom povijesnom dobu. O njima je, tek, ostalo više povijesnih sjećanja negoli o genocidu nad drugim narodima. To je, jamačno, kako zbog uloge Židova u svjetskoj povijesti uopće, tako i zbog njihova udjela u povijesti pojedinih zemalja. Ipak, ni u okviru obilnog i ozbiljnijeg povijesnog raspravljanja još se uvijek zapravo nije došlo do takvih prosudbi o pravim i bitnim uzrocima njihova trajanja i o pretpostavkama njihova prestanka, koje bi postale opće prihvaćena stečevina povijesne svijesti i židovskog naroda i s njime – jamačno – više suprotstavljenog negoli sukladnog svijeta.

Radi cjelovitije predodžbe o zlehudom trajanju genocidnih nasilja na svim dijelovima zemaljske kugle, podsjetit ćemo još i na izrazitije primjere iz preostalih povijesnih razdoblja, do današnjice koja ih također nije lišena.

Da su zavojevački pohodi i zulumi osmanlijskih Turaka imali genocidne značajke i posljedice, osjetili su svi narodi na njihovu putu osvajanja Balkana i jugoistočne Europe, navlastito u onim zemljama koje su za dulja vremena pale u njihovo ropstvo. Tako su npr. iz Hrvatske: istrgnuta velika (i to središnja) područja, čime je prekinut njihov dalji razvitak u sredozemno-srednjoeuropskoj kulturnoj i gospodarskoj sferi; u dugotrajnom ratu izginulo je mnoštvo hrvatskog plemstva (Krbavska bitka i dr.), što će reći nacionalne elite onoga doba; čitavi su krajevi opustjeli, kako zbog stradanja u ratu i pod turskom vlašću, tako i zbog masovnog iseljavanja hrvatskog pučanstva; iz Hercegovine, Like i Primorja, Bosne i Slavonije, Banije i Korduna izbjeglo je na desetine i stotine tisuća ljudi u preostali dio Hrvatske, ali i u Italiju, Ugarsku i Austriju (u Gradišće i pod Beč), sve do Slovačke (pod ogranke Karpata oko Bratislave), pa čak i do Rumunjske²⁶⁶. A na njihova mjesta turski su okupatori naseljavali svoje najamnike, martoloze, vlaškg podrijetla, dajući povlastice pravo-

²⁶⁵ Usp. B. Tuchman, n.dj., I, 155–64; II, 157–8, i dr.; R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, 1973, 1–6, i dr.; HE, I, 483–4.

²⁶⁶ Usp. V. Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, II. izd., 9–16. Neki smatraju da je broj iseljenih, rasutih i u ropstvo odvedenih Hrvata iznosio oko 1,6 milijuna (I. Mužić, *Razmatranja o povijesti Hrvata*, Split, 1967, 15).

slavnoj crkvi nasuprot katoličkoj, jer je rimska crkva poticala križarski rat Europe protiv islamskih osvajača. Znatno dio pučanstva preveden je s katoličke na muslimansku vjeru, na što je jamačno bio prisiljen prije svega zato da bi se mogao održati na svojoj zemlji. Ali, jedan od najzlokobnijih i najhimbenijih oblika genocidnog uzimanja danka u krvi bilo je – svakako – otimanje i odvođenje u Tursku djece »kršćanske raje«, da bi se od tih poturčenih pripadnika različitih naroda stvarali janjičari za elitne vojne jedinice i upravno činovništvo, odgajani da budu najfanatičniji borci za muslimansku vjeru i najnemilosrdniji krvnici vlastitog naroda.

A što navesti iz strahotne riznice kolonijalnih osvajanja? Koji to europski narod, iz sudioništva u stvaranju kolonijalnih imperija i posjeda, – od Španjolske i Portugala, Engleske, Francuske i Rusije, Italije i Njemačke, do Nizozemske i Belgije – nije okrvavio ruke u nasilnom nametanju »više« europske civilizacije zemljama Sjeverne i Južne Amerike, Afrike, Azije i Australije? Zar to u početku za pučanstvo osvojenih zemalja, pa i za čitave narode, nije značilo nametanje ropstva, pače i genocidno istrebljenje i uništenje njihovih izvornih kultura?! A kao što je poznato, u tim »novim svjetovima« nije bilo riječi samo o primitivnim američkim »indijanskim« plemenima, ili o divljim crnačkim urođenicima Afrike, ili o kulturno »zaostalim« narodima Azije, nego i o državama na visokom stupnju civilizacije, kakve su bile one Azteka i Inka. Njihove stare kulture nestale su pod razvalinama njihovih gradova, a i pučanstvo im se jedva održalo u raspršenom i asimiliranom obliku pod nemilosrdnom vladavinom španjolskih i portugalskih konkvistadora. U drugim područjima slično se zbivalo pod rukom drugih kolonijalnih osvajača i upravljača, pri čemu se, npr. hvatanje, okivanje i prevoženje crnog roblja obavljalo, vjerojatno, u okolnostima većih krvoprolića negoli njegovo masovno linčovanje sve do nedavnih dana.

Iako je Napoleon u svom osvajanju europskih zemalja svuda svečano najavljivao oživotvorenje velikih ideja francuske revolucije, o slobodama i ravnopravnosti građana i naroda, o ukidanju svih feudalnih i staleških povlastica, o zabrani tjelesnih kazni i pravnom poretku, ipak su te promjene većim dijelom ostajale u sjeni nasilja i bezakonja, što su ih činile kako vazalne vlasti, kojima su strane zemlje podvrgnute njegovu imperiju, tako i njegove osvajačke vojske, od pljački i obeščaćivanja žena do svakojakih brutalnih postupaka prema stanovništvu. Kad su takvi postupci, poprimajući značajke nacionalnog obespravljivanja, izazivali čak i oružani otpor domaćeg pučanstva, od švicarsko-austrijskih i njemačkih zemalja do Rusije, Napoleon je naređivao uzimanje talaca i primjerno kažnjavanje čitavih gradova i naselja pojedinih područja, sumnjivih da pomažu oslobodilačke pokrete protiv Francuske²⁶⁷.

U francusko-njemačkom ratu 1870 – 71. nalazimo, također, tipične primjere nasilja osvajačkih vojski prema pučanstvu poražene zemlje, ali i ovoga

²⁶⁷ Usp. F. Tuđman, *Rat protiv rata*, II. izd., 128–32, 133–7, 142–56.

prema tuđincima što mu ugrožavaju, uz nacionalnu slobodu, i imutak i sam život. U tom je ratu, francuska vojska Napoleona III, koji je imao imperijalističke ciljeve da spriječi ujedinjenje njemačkih zemalja pod Bismarckom, pretrpjela sraman poraz. Pruska je vojska, uz cara i maršala Francuske, zarobila svu regularnu vojsku, ali kad se činilo da je rat završen, njena su bezobzirna nasilja, pljačkanje i ubijanje stanovništva, spaljivanje gradova i sela, te zahtjev za predaju dviju francuskih pokrajina, izazvali gnjev francuskog naroda, koji se spontano i na poziv vlade Republike, proglašene u opsjednutom Parizu, dizao na *rat do kraja* (*la guerre à outrance*), u kojemu su se obje strane služile svim dostupnim sredstvima za uništavanje protivnika²⁶⁸.

U balkanskim ratovima (1912–13) za oslobođenje preostalih balkanskih zemalja ispod Turaka (Kosova i Metohije, Albanije, Makedonije, Epira, Tracije), a zatim za podjelu tog plijena između balkanskih država (Bugarske, Rumunjske, Grčke, Srbije, Crne Gore) nalazimo sliku kako pogubnih posljedica stoljetne strane vladavine, tako i zametke uzroka novih i još žešćih međunarodnih suprotnosti. Jer, koliko god je nepobitna povijesna činjenica da je pod višestoljetnom osmanlijskom vladavinom izmijenjen na srpsku štetu etnički sastav Kosova, tj. na tlu Raške, koja bijaše kolijevkom srpske države, isto je toliko istina da je Srbija svoje imperijalističke prohtjeve prema Albaniji (za izbijanje na Jadran) pokušala ostvariti takvim postupcima prema albanskom pučanstvu, da je to uzrokovalo produbljivanje međunarodne mržnje i nastajanje novog žarišta nepomirljivih suprotnosti. Srpska je vojska, naime, zaposjedanje albanskih područja vršila s takvom grubom silom da je činila »pustoš koja je albanski narod gurnula u očajnu borbu za održanje« – kako je o tome sudio tadanji srpski marksist D. Tucović. »Ogorčen svirepostima srpske vojske« albanski je puk isto tako očitovao krajnju nemilosrdnost. Srbija je za gušenje pobune morala mobilizirati »blizu tri divizije«. Ali, »osvetničko paljenje sela i masakriranje arbanaskoga stanovništva« niti je bila »naknada za uzaludne gubitke«, niti je mogla voditi smirivanju strasti. Ostajući »slepa i gluva prema najgrubljoj praksi kolonijalnog« postupanja, srpska je propaganda dizala paklenu viku protiv »arnautskih divljaštva«, tražeći istrebljenje bez milosti. »Arbanaska sela« bijahu »pretvarana u zgarišta« a »srpska soldateska nije štedela ni njihovu decu, žene i bolesne«. Svojom osvajačkom politikom i ovakvim postupcima – kaže Tucović – srpska je buržoazija stupila u kolonijalno društvo Engleza, Holandana, Francuza, Nijemaca, Talijana i Rusa²⁶⁹.

Neposredno poslije prvog svjetskog rata, S. Zweig će u svojim veoma razboritim povijesnim promišljanjima napisati: »Mislim da poznajem historiju prilično temeljito, ali mi se čini da ona još nikad nije proizvela sličan genocid ludovanja u tako divovskim razmjerima«²⁷⁰. Koliko god je za takvu prosudbu

²⁶⁸ Isto, 156–63.

²⁶⁹ Usp. D. Tucović, Srbija i Arbanija, 124–36; F. Tuđman, Rat protiv rata, 109–12.

²⁷⁰ S. Zweig, Jučerašnji svijet, 585.

bilo osnove u dimenzijama i strahotama (ratnim i poratno-revolucionarnim), ipak sa stanovišta načina vođenja rata, to je, nedvojbeno, bio – u cjelini uzevši – jedan od regularnijih ratova. U njemu, uglavnom, nije bilo onakvih genocidnih razračunavanja kakve smo pratili tijekom cijele povijesti, ali unatoč tome – nisu izostala. Najizrazitiji primjer genocida u tom razdoblju svakako je istrebljenje Armenaca u Turskoj. Taj povijesni narod s razmeđnog područja između Perzije, Kavkaza i Male Azije, što je u starom vijeku preživio vladavinu Kserksa, Aleksandra Velikog i Rimljana pod carem Trajanom, bio je u srednjem vijeku najprije poprištem preotimanja Arapa i Bizantinaca, pa onda (u 11. st.) podijeljen između seldžučkih Turaka i Bizantinaca, da bi u novovjekovnoj povijesti postao objektom diobe između Perzije, Turske i Rusije, a i kolonijalne politike Engleske i Francuske na Blížem Istoku. U 19. st. *armensko pitanje* postaje važnim dijelom *Istočnog pitanja*. U svom nastojanju da izbije na Bospor i Dardanele, Rusija ga uzima kao povod »borbe za oslobođenje kršćana od muslimanskog jarma«, ali će se po odlukama Berlinskog kongresa (1878) morati povući iz okupiranih područja Turske, koja je obvezana na provedbu reformi u armenskim područjima. Međutim umjesto toga, Turska koristi Kurde i njihov vjerski fanatizam za pogrome Armenaca 1890. Na njihov otpor, turska vlada pribjegava politici još usiljenijeg istrebljivanja. Godine 1894. izvršeni su pokolji Armenaca u Sasunu i na čitavom području azijske Turske, a 1896. razoreno je i popaljeno 8.000 armenskih sela, pobijeno 50.000 a osakaćeno oko sto tisuća Armenaca (samo u Carigradu masakrirano je šest tisuća), dok je tristo tisuća onih što su ostali bez krova izbjeglo u Rusiju. Nov pokolj počinjen je 1909. u Kilikiju u kome je pobijeno oko 20.000 armenskih ljudi. Uoči I. svjetskog rata Turska potpisuje obvezu (26.01.1914) da će Armencima dati široku autonomiju, ali iskorišćuje ratne okolnosti da bi »konačno riješila« armensko pitanje. Tijekom 1915 – 16. Armenci će u Turskoj biti gotovo posvema istrebljeni: milijun do milijun i pol ljudi bilo je pobijeno ili raspršeno (nasilno preseljeno u besplodne pustinje Mezopotamije, oko dvjesto tisuća izbjeglo u Rusiju i znatno više u mnoge zemlje Blžeg i Srednjeg Istoka, zatim u Francusku i SAD), a oko četristo tisuća prevedeno je na islam. Bio je to jedan od najužasnijih genocida u novijoj povijesti. Ideja ujedinjene i slobodne Armenije, nosioci koje su bili baš Armenci pod Turskom, naći će tek djelomično svoje ispunjenje, poslije oktobarske revolucije u Rusiji, u obliku sovjetske transkavkaske republike Armenije (u SSSR-u živi oko 2,5 milijuna, ili ni jedna polovina Armenaca, dok je druga polovina rasuta svijetom)²⁷¹.

Iz razdoblja prvoga svjetskog rata treba spomenuti još radikalnan način na koji je riješena etnička izmiješanost grčkog i turskog pučanstva. U konačnom rješavanju *Istočnog pitanja*, Turska, koja je bila na strani poraženih središnjih

²⁷¹ Usp. HE, I, 1941, 631–7; ELZ, 1, 1955, 232–4; M. Braga, *Völker zur Freiheit*, 1982, 221–9.

silu, izgubila je na kraju rata uz sve europske i posjede na Srednjem Istoku, u korist Engleske, Francuske, Italije i Grčke. Grčka je, međutim, težila osvajanju i većih područja u samoj Anatoliji, gdje se nalazila znatna grčka manjina. Oslabljena Turska u početku (1919) nije se mogla uspješno suprotstaviti prodoru Grčke, koja je uživala pomoć Francuske, na njezin maloazijski teritorij. Ali opasnost komadanja izaziva turski nacionalni otpor i revolucionarno-demokratski prevrat pod vodstvom Mustafa Kemal paše (Ataturka), koji, zbacivši rastrojen sultanov režim, tuče u ratu (1921–22) grčku vojsku, izbacujući je iz Male Azije, te vraća Carigrad i Istočnu Traciju. Mirom u Lausannei potvrđen je turski suverenitet nad Bosporskim tjesnacima i uređena međusobna razmjena pučanstva, u kojoj je oko milijun i pol Grka iz Male Azije prešlo u Grčku, a oko pola milijuna Turaka iz Grčke u Malu Aziju. Tom radikalnom izmjenom pučanstva, izmiješanog u tijeku duge povijesti, najprije Grčke, a potom turske ekspanzije, koja je, jamačno, za samo stanovništvo pretežito morala imati bolne značajke nasilnog preseljavanja, ostvareni su, ipak, preduvjeti za normalniji nacionalni razvitak obiju država. Na Cipru, gdje to tada nije učinjeno sporazumno, grčko-turska razudba provedena je par desetljeća kasnije, 1974. godine, kada je invazijom turske vojske provedeno teritorijalno-upravno odvajanje otoka na turski i grčki dio, zapravo na dvije zasebne države, vezane svaka za svoju maticu²⁷². Tome se, međutim, grčka strana još uvijek odlučno protivi. Ne pristajući, prije podjele, na sporazumno uređenje međuetničkih odnosa na osnovama ravnopravnosti, iako je Cipar na domaku Turske a veoma udaljen od Grčke, ustrajući i nadalje na održanju jedinstvene ciparske države, dakako, pod grčkom prevlašću.

3. U SJENI »HOLOKAUSTA«

*Što bi drvo htjelo više gore
u visinu i u svjetlost,
utoliko snažnije njegovo korijenje
teži k zemlji, naniže, u tamu u dubinu
– u zlo.*
F. Nietzsche

U razdoblju drugoga svjetskog rata bezumlje nasilja nad pučanstvom zaraćenih strana, a posebno ona nad čitavim narodima, s izrazitim genocidnim ciljevima i posljedicama, dostigla su, nesumnjivo, po količini najveće a po na-

²⁷² Usp. F. Tuđman, Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi, II. izd., 25, 116–8.

činima izvršenja najbezočnije srazmjere u čitavoj dosadašnjoj povijesti. No, kao što o tome bez ikakve dvojbe ne može biti nikakva spora, isto tako ne može biti ozbiljne raspre ni o tome da ta zlodjela, unatoč svim svojim grozotama, ni po kakvim svojim značajkama, a pogotovu ne po svojim posljedicama, zapravo ne predstavljaju nikakvu novu pojavnost u slijedu povijesna kretanja i razvitka ljudske vrste kojoj pripadamo. Biti te spoznaje ili smo prikraćeni, ili je rado zaboravljamo, ili pak svjesno i nesvjesno potiskujemo zaokupljeni koje-kakvim predodžbama *Čovječanstva*, koje bi se jednom i napokon imalo osloboditi tih svojih, dosada nikad ne prevladanih, sastavnih značajki. U povijesnoj zbilji ona su uvijek obilježbe, pa tako i u ovom razdoblju, samo primjerene dostignutom stupnju barbarskih ili civilizacijskih sredstava i mogućnosti, koliko čuvanja i razvitka toliko i razaranja kulturnih stečevina i samog ljudskog roda, u vječitom nadmetanju njegovih zajednica, u različitim oblicima tvarnih i duhovnih silnica za opstanak i održanje, prevlast i ravnovjesje, do jučer samo na kori zemaljskoj, a danas već i u prostranstvima svemirskim.

Kao najizrazitiji primjer genocidnih stradanja uzima se redovito slučaj europskih Židova, premda su Hitlerovim pokušajem da ostvari svoje rasno-germanske ideje o gospodstvu nad Europom, pa i svijetom, bili ugroženi i mnogi drugi narodi, a neki, npr. poljski, u ništa manjoj mjeri.

Za užasna stradanja i istrebljenje Židova u nacističkoj Europi prihvaćen je naziv *holokaust*, što ga je uveo židovski pisac i nobelovac Elie Wiesel, prema grčkom prijevodu hebrejske biblijske riječi *šoah* a znači *žrtva paljenica*²⁷³. Već sam taj naziv podsjeća da je riječ o žrtvama sličnim onima iz biblijskih vremena, kao i spaljivanju i samo-spaljivanju Židova u srednjovjekovnoj i novijoj povijesti. Koliko je bila živa ta praiskonska tradicija o dubljem smislu samožrtvovanja govori i primjer Židova u Nizozemskoj, gdje su na dan dolaska Hitlerovaca (15.05.1940) mnogi radije sami pošli u smrt nego da budu kasnije pobijeni od nacista²⁷⁴. A objašnjenje za takve, osobito skupne, slučajeve samožrtvovanja, jamačno, više se može tražiti u kultu žrtve negoli u kukavičluku ili beznađu.

Sama ova naznaka progona Židova – a *holokaust* je postao istoznačnica i za sve slične genocidne postupke u svijetu – mogla bi upućivati na pomisao da se radilo jedino ili pretežito o istrebljivanju u plinskim pećima ili komorama u

²⁷³ U biblijskim tekstovima nalazimo motiv žrtve paljenice u poganskim narodima i u izabranom židovskom narodu. Žrtve prinošene bogu bile su krvne i nekrvne: hrana, razne životinje, ali i ljudi. Postupno se u hramskom žrtvovanju, u ime Boga odbacuje žrtva ljudi, a prima životinja, ali će i u Novom Zavjetu »sluga Božji prinijeti svoju smrt kao žrtvu pomirenja« (Iz 53). Najviši izraz kontinuiteta starozavjetnog i novozavjetnog shvaćanja žrtve jest kad Isus prinosi sebe kao žrtvu na križu, koja je istodobno žrtva paljenica, okajnica i žrtva zajedništva (usp. RBT, 1571–9). Kod starih Grka *holokaust* (holos – čitav, sav + kaustos – spaljen) žrtva paljenica, pri kojoj se spaljivala čitava životinja (B. Klaić, Rječnik stranih riječi, 1980, 551). O Wieselovu obnavljanju naziva v. GK, XXVI, 36(691), 06.09.1987, 1, 4.

²⁷⁴ N. Levin, *The Holocaust, The Destruction of European Jewry 1933–1945*, 1973, tekst uz fotografiju između 158–9.

ozloglašenim logorima (Auschwitz, Buchenwald, Kulmhof, Dachau, Bergen-Belsen, Belzec, Sobibor, Treblinka, Majdanek, i dr.). Međutim, i u ovom, isto kao i u prijašnjim povijesnim razdobljima Židovi bijahu izvrnuti trovrsnom pogromaškom nasilju: prisilnom obraćivanju na kršćanstvo, istjerivanju i istrebljivanju. Sva ta tri oblika očitovanja neprijateljskog raspoloženja tuzemnog pučanstva prema etnički i vjerski stranom židovstvu bila su uvijek nazočna, štoviše i međuovisna, ali se ipak može zaključiti da se u duljim povijesnim rasponima prelazilo na sve radikalnije »rješavanje« židovskog pitanja. Unatoč tome što se ono u isto vrijeme, u različitim dijelovima Europe, očitovalo na istovjetan ili veoma oprečan način. U početku, otkad je kršćanstvo postalo vladajućom religijom u Rimskom carstvu (u 4.st.), a potom prihvaćeno od svih europskih naroda, pretpostavljalo se da će se milom ili silom postići i obraćenje Židova na katolicizam. Kad je, međutim, politika prekrštavanja, dotično, obraćenja jedino u slučaju Židova, u dugih dvanaest stoljeća donijela odveć malo plodova, tada je, od 13. do 16. st., u svim zapadnoeuropskim zemljama, od Engleske, Španjolske i Francuske do Njemačke, Češke i Italije, došlo do krajnje surovog razračunavanja sa Židovima²⁷⁵. Zahtjev za obraćenje, ili za izgon, bio je uvijek popraćen, kao što vidjesmo, masovnim krvoprolićima. Racionalizam prosvjetiteljstva, a potom i romantizam 19.st., oduzet će antisemitizmu vjersku potku, ali će mu dati podlogu u raznim teorijama i ideologijama: kako rasnim, tako i nacionalnim, pa i društveno-političkim. Ako zanemarimo srednjovjekovne zametke rasnih teorija, osobito one iz Španjolske (15.st.), onda su novije prvotno nastale na francuskom i engleskom tlu (J.A. Gobineau, Lapouge, Ammon, H.S. Chamberlain) – jamačno, u okviru potreba opravdanja imperijalističko-kolonijalnih osvajanja i gospodstava ali će najpotpuniji razvitak doživjeti u Njemačkoj, što će se u krajnjemu očitovati u Rosenbergovoj rasističkoj doktrini i Hitlerovu pangermanskom programu. Ideja o svjetskoj misiji njemačkog *Herrenvolka*, kao najviše rase, zasnivala se i na pretpostavci »konačnog rješenja« židovskog pitanja, u smislu njihova definitivnog isključenja iz njemačke i europske povijesti. Obrazloženje za to, vjerojatno, valja tražiti – pored povijesnih naslaga – u činjenici što je njemački imperijalizam, iz geopolitičkih razloga, bio upućen prije svega na postizanje gospodstva nad Europom. Stoga se uspostava Hitlerova *novog europskog poretka* mogla opravdati potrebom kako uklanjanja Židova (nepoželjnih manje-više u svim europskim zemljama), tako i ispravljanja grijeha (francusko-engleskog) versailleskog poretka.

Od dolaska na vlast (1933), pa sve do završetka prvog, uspješnog, razdoblja drugoga svjetskog rata (potkraj 1941), Hitlerovo vodstvo Trećeg Reicha imalo je u planu da »konačno rješenje« Židova, u smislu njihova isključenja iz europskog života, ostvari *teritorijalno*: omogućivanjem njihova iseljavanja, a

²⁷⁵ Usp. R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, 1973, 1–3.

potom i prisilnim preseljavanjem, dotično istjerivanjem u određena područja. Stoga je Hitler sve do 1938. dobrohotno gledao i na iseljavanje Židova u Palestinu, i na zamisao osnutka njihove domovine tamo, nastavljajući zapravo politiku još predvajmarske njemačke diplomacije. U to su vrijeme Englezi ograničavali useljavanje Židova u Palestinu, koja je bila pod britanskim mandatom, jer su Arapi dizali pobune protiv useljavanja Židova, a Hitler će tek kasnije, zbog rata s britanskom imperijom i progona Židova, zadobiti nepodijeljene simpatije arapskoga svijeta²⁷⁶. Od 1933. do sredine 1938. od ukupno 150.000 Židova koji su se iselili iz Njemačke njih 50.000 uselilo se u Palestinu. Do 1939, ili uglavnom do izbijanja rata, u Palestinu je ukupno doselilo (iz Njemačke i ostalih zemalja) 215.232, a do kraja rata (1945) oko 270.000 Židova²⁷⁷. Da bi poticala iseljavanje Židova u Palestinu, Hitlerova vlada dala im je posebne pogodnosti za prenošenje njihova kapitala. Po tzv. *Haavara* sporazumu između vlade Trećeg Reicha i Židovskog predstavništva u Palestini, Židovi su bili obeštećivani za svoj blokirani kapital u Njemačkoj na taj način što su Nijemci u trgovinskoj razmjeni s Palestinom davali protuvrijednost u industrijskim proizvodima, a predstavništvo židovskog *Haavara društva* isplaćivalo ih je po dolasku u Palestinu u domaćoj valuti. Tim sporazumom bile su podjednako zadovoljne sve tri strane, osim »palestinskih Nijemaca koji su se žalili da su njihovi interesi teško zanemareni u korist Židova«²⁷⁸. No, tek je objavljivanje britanskog (tzv. Peelovog) izvješća, kojim se preporučivalo osnivanje židovske države u podijeljenoj Palestini, potaklo Hitlera da promijeni mišljenje o svrsishodnosti *Haavara* sporazuma. Iako Peelov nacrt tada nije bio prihvaćen, o čemu je Hitler razgovarao s Lordom Halifaxom (1938) u Berlinu, Hitler je došao do zaključka da bi prijenos »njemačkog kapitala u židovskim rukama u Palestinu« mogao olakšati osnutak židovske države što bi dugoročno gledano bilo suprotno njemačkim interesima. Jer, ta bi država, umjesto da prikupi Židove iz svijeta, »jednog dana pridonijela znatnom povećanju političke moći židovstva u svijetu«. Zbog toga, Njemačka ne treba biti zainteresirana da olakšava iseljavanje bogatih Židova, koji odnose svoj kapital, već za masovno iseljavanje Židova²⁷⁹.

U traženju mogućnosti za teritorijalno rješenje židovskog pitanja, Hitlerovo vodstvo opredijelilo se godine 1938. za već poznati nacrt o naseljavanju Židova na Madagaskar, veliki otok kraj istočne afričke obale u Indijskom oceanu pod francuskom kolonijalnom upravom. No, ta ideja o teritorijalnom

²⁷⁶ Simpatije arapskoga svijeta za Hitlerovu Njemačku bile su tako velike da je npr. G.A. Naser (1918–1970), jedan od najistaknutijih državnika novoga Egipta, odavao čak Hitleru poštovanje držanjem njegove slike, i onda kad se već bio opredijelio za »arapski socijalizam« i postao jedan od vođa »trećeg«, nesvrstanog svijeta.

²⁷⁷ N. Levin, n.dj., 129–30, 724 (bilj.8).

²⁷⁸ R. Hilberg, n. dj., 95.

²⁷⁹ Zabilješka njemačkom ministru vanjskih poslova, 10.03.1938, o »*Haavara* sporazumu«, usp. N. Levin, n.dj., 130–2.

rješenju Židova negdje u području Afrike nije bila nikakav Hitlerov izum. Kad pregovori, poslije prvog cionističkog kongresa (u Baselu 1897), s turskim sultanom o ponovnom naseljavanju Židova u Palestini nisu urodili plodom, britanska je vlada ponudila u tu svrhu teritorij u svojoj koloniji Ugandi. Tada je i sam pokretač cionističkog pokreta Theodor Herzl bio sklon tom prijedlogu, ali je većina bila za obnovu židovske države naseljavanjem u Palestini. Hitlerovu zamisao o Madagaskaru Himmler je navodno zastupao još 1934. godine, no to je zapravo bio prijedlog poljske vlade kojoj je obilan pretičak Židova zadavao trajne glavobolje. Poljska vlada uputila je 1937. na Madagaskar posebnu komisiju da istraži mogućnosti naseljavanja, a i francuski kolonijalni ured napravio je o tome posebnu studiju. Na preseljavanju Židova na Madagaskar, (koji je po teritoriju bio gotovo dvostruko veći od Poljske, a imao gotovo deset puta manje stanovnika²⁸⁰), ustrajao je naročito poljski ministar vanjskih poslova Josef Beck, usprkos žestokom suprotstavljanju tamošnjeg domaćeg pučanstva. Madagaskar je zbog toga u to vrijeme (1938–39) postao predmetom širih diplomatskih pregovora. Osim poljsko-francuskih razgovora, o tom planu vlada Njemačke i osobno Hitler pregovarali su s predstavnicima Francuske i Engleske, a njegovi osobiti zagovornici bili su Južna Afrika i Italija. U razmatranju teritorijalnog rješenja sve te vlade nisu bile sklone palestinskom rješenju Židova, jedne da ne izgube a druge da zadobiju prijateljstvo Arapa. Veljače 1939. Alfred Rosenberg izložio je javno plan o seobi petnaest milijuna Židova na Madagaskar ili u Gvajanu (u sjeveroistočnom području Južne Amerike)²⁸¹.

Krizni događaji oko izbijanja drugog svjetskog rata potisnuli su međunarodne rasprave, ali i potakli val iseljavanja. Broj Židova koji je želio biti izvan dohvata nacizma, osobito nakon okupacije ČSR, bio je mnogo veći od onog koji je svijet bio voljan primiti. Židovi su bježali u neovisne europske i prekomorske zemlje: od Skandinavije do Italije, Francuske i Engleske, te od Palestine do Shangaja (koji bijaše pod japanskom okupacijom, ali u koji su Židovi mogli useljavati bez ograničenja), do Cube i obiju Amerika.

Prema raspoloživim podacima za 1939, 1940. i 1941. približan broj dostiglih Židova bio je: u SAD 155.000, u Palestinu 70.000, u druge zemlje izvan njemačkog dohvata 130.000, te oko 100.000 u zemlje zauzete od Njemačke. (Pri tom valja imati na umu da je useljavanje Židova u SAD bilo ograničeno općom kvotom dozvoljenog useljavanja stranaca koja je za sve zemlje iznosila 150.000²⁸².)

Na samom početku rata, Hitlerova je vlada u svom prijedlogu za mir, koji je (01.12.1939) podnijela posredstvom pape Pia XII, uključila i nacrt iseljavanja

²⁸⁰ Tada je Poljska imala 388.635 km² i 33 milijuna stanovnika (od kojih 3,25 mil. Židova), a Madagaskar 627.327 km² i 3,6 mil. stanovnika.

²⁸¹ N. Levin, n.dj., 199.

²⁸² Usp. R. Hilberg, n.dj., 715–7.

nja svih njemačkih Židova u Palestinu, Etiopiju i Madagaskar²⁸³. Iako su britanska, francuska i američka vlada smatrale da će konačna pobjeda Saveznika eliminirati potrebu provedbe širih emigracijskih programa, i u njihovim se okvirima raspredao taj problem, navlastito na poticaj Roosevelta. Iz tih razmatranja proizišao je plan o naseljavanju, ili kolonizaciji, sto tisuća Židova u Dominikanskoj Republici, koji se počeo dijelom i ostvarivati, a važnost mu je povećana poslije zauzeća Francuske²⁸⁴.

Budući da provedba zamisli o iseljavanju Židova na Madagaskar nije dolazila u obzir zbog odbijanja drugih sila, to je vodstvo Hitlerove Njemačke, nakon što je podjelom Poljske u njene ruke dospjela većina europskih Židova, prihvatilo osnovu teritorijalnog rješenja stvaranjem Lublinskog židovskog autonomnog područja. Tu se trebalo prikupiti oko 1,400.000 poljskih Židova i oko 600.000 iz njemačkih i drugih predjela. Međutim, već u svibnju 1940. odustalo se od tog nacrtu. Razlozi su bili nepremostive teškoće u gomilanju tolikog mnoštva u neprikladnom području bez dovoljno naselja, iako su predviđeni regulacioni radovi i radni logori. Kasnije se odustalo od teritorijalnog rješenja na tom području koje je trebalo ući u njemački etnički koridor od Baltika do Karpata. Međutim, sama ideja o židovskom autonomnom području (»rezervatu«) u tom predjelu održavat će se i dalje za vrijeme rata. Njome će vlada Njemačke pravdati svoje zahtjeve za slanje Židova iz drugih zemalja na Istok. I među poljskim (i drugim) Židovima bilo je dosta rašireno mišljenje da Nijemci teže osnivanju židovskog područja u istočnoj Poljskoj. A njezin odjek nalazimo i u nacrtu što ga je iz redova poljske izbjegličke vlade iznio (1942) u SAD Zygmunt Kaczynski o poratnom rješenju židovskog pitanja njihovim naseljavanjem u istočnoj Poljskoj ili u Besarabiji. Prema svemu sudeći, taj je prijedlog podupirao i poljski pokret otpora iz Varšave²⁸⁵.

Senzacionalna pobjeda nad Francuskom otvarala je vizije konačne pobjede, a time i mogućnost »konačnog« »teritorijalnog« rješenja Židova u nekoj od afričkih ili američkih kolonija, ponajbolje na Madagaskaru. Zanimljivo je da su za takvo rješenje bili svi Hitlerovi suradnici, od Göringa, Ribbentropa i Goebbelsa, do Himmlera, Rosenberga, Franka i Heydricha. U razgovoru o podjeli francuskih kolonija (18.06.1940) Hitler je kazao Mussoliniju da bi se »na Madagaskaru mogla osnovati židovska država«, a to je isto čuo i Galeazzo Ciano od Ribbentropa. Dr. F. Rademacher dobio je zadaću da razradi ovaj plan s gledišta međunarodnog prava. Prema njegovu memorandumu, koji je odobrio Ribbentrop, Pétainova Francuska trebala bi prepustiti Madagaskar Njemačkoj i preseliti 25.000 Francuza s otoka, da bi se stvorili uvjeti za rješe-

²⁸³ C.M. Cianfarra, *The Vatican and the War*, New York, 1944, 145–6 (usp. N. Levin, n.dj., 199–200).

²⁸⁴ N. Levin, n.dj., 143–4.

²⁸⁵ Usp. R. Hilberg, n.dj., 137–41, 165, 286–7 i dr.; N. Levin, n.dj., 121, 152, 178–84, 188–91, 200, 230.

nje židovskog pitanja. Svi Židovi bili bi iseljeni na Madagaskar, tamo bi uživali potpunu autonomiju, što bi imalo osigurati »dobro držanje« američkih Židova prema Njemačkoj. Za provedbu tog plana u Njemačkoj su obavljene sve potrebne pripreme – pod upravom Eichmanna i Rademachera – za pomorski prijevoz četiri milijuna Židova na Madagaskar, kao i ispitivanja na samom otoku u suradnji s francuskim Ministarstvom kolonija. Dakako, prijevoz nije mogao otpočeti dok ne završi rat²⁸⁶.

Nakon što se Hitlerov ratni stroj zaglibio u sovjetskim prostranstvima, zajedno s mitom o njemačkoj nepobjedivosti u munjevitom ratu nestala je i njemačka mogućnost teritorijalnog rješavanja židovskog pitanja izvan Europe. Već od samog početka njemačko-sovjetskog rata, od ljeta 1941, pojačani su progoni Židova s fanatičnom propagandom o potrebi nemilosrdnog iskorjenjivanja svih pripadnika i pristaša židovskog-boljševizma. Pošto je razvitkom rata otpala mogućnost istjerivanja Židova na Madagaskar, a osvajanjem velikih poljskih i sovjetskih prostranstava na Istoku otvorile se druge mogućnosti za teritorijalno rješenje, to je Hitler, na početku 1942, u cilju »konačnog rješenja«, donio odluku o preseljavanju, tj. izgonu ili »deportaciji« Židova na Istok. Iako se na berlinskoj (Grossen – Wannsee) konferenciji (21.01.1942), na kojoj je Heydrich davao upute visokim nacističkim službenicima za provedbu nove Hitlerove smjernice, govorilo samo o »evakuaciji« Židova iz svih europskih zemalja na Istok, bilo je očito da se konačno rješenje židovskog pitanja na ovaj način želi postići njihovim postupnim uništavanjem. H. Frank se pred njemačkim dužnosnicima u Krakovu određenije izrazio o »konačnom rješenju«. Spomenuvši da u Poljskoj sada ima približno 2,5 milijuna Židova, a sa »mješancima« (djelomičnim Židovima) možda i do 3,5 milijuna, on će reći da ih se »ne može sve postrijeljati ili otrovati«, ali da treba »poduzeti mjere koje će voditi njihovu uništenju«, jer rat ne bi bio potpun uspjeh ako bi židovstvo preživjelo²⁸⁷.

Tako je u trećoj godini drugog svjetskog rata (1942), nastupilo razdoblje u kojem je vodstvo Trećeg Reicha išlo za tim da »konačno rješenje«, tj. isključenje Židova iz života i njemačkog i ostalih europskih naroda, postigne njihovim postupnim istrebljenjem. No, kako se takav cilj nije smio pred svijetom javno objaviti, već je u obliku tajnih smjernica priopćen samo užem krugu nacističkih pouzdanika, to je ostao skriven i za većinu Nijemaca, koji su deportacije Židova na Istok primili kao njihovo preseljavanje u poljsko-ruska područja, te koncentracione logore držali radnim logorima a ne logorima smrti. Osim toga, Hitlerovu politiku isključivanja i uništavanja Židova nisu bili voljni podjednako slijediti ni Mussolini, ni Antonescu, ni Horthy, niti Pétain, ni ostale kvislinške vlade, a pogotovu ne pučanstvo, od Norveške i Nizozemske

²⁸⁶ Usp. N. Levin, n.dj., 200–1.

²⁸⁷ Isto, 203, 288–9, 293–4.

do Grčke i Bugarske. I glede Židova prilike su se znatno razlikovale u Tisovoj Slovačkoj od onih u Pavelićevoj Hrvatskoj ili Nedićevoj Srbiji. Zbog toga je i u tom razdoblju bilo svakojakog pojedinačnog i skupnog spašavanja, pa i iseljavanja Židova iz »Hitlerove tvrđave«, pretežito uz novčane i druge naknade i uz pomoć svjetskog židovstva. A valja se podsjetiti i na to da su hitlerovci, s obzirom da nisu bili kadri svoj plan provesti do kraja, a prisiljeni ratnom nuždom, pokazali spremnost da u znatnoj mjeri odstupe od njega. Ali se tada uspostavilo da ni drugoj zaraćenoj strani, dotično Churchilllovoj britanskoj vladi nije previše stalo do »teritorijalnog« rješavanja milijunskog mnoštva Židova izvan Hitlerova dohvata.

Riječ je, naime, o tome da je travnja 1944. s njemačke strane ponuđeno da će dozvoliti iseljenje 1.000.000 (jedan milijun) Židova za 10.000 kamiona! Nu ni utjecajno međunarodno židovstvo nije bilo kadro privoljeti savezničku stranu na ovu zamjenu. Do ove fantastične, nezamislivo povoljne ponude došlo je na poticaj njemačkog Ministarstva naoružanja, s odobrenjem samog Hitlera. Pregovore o tome vodili su Adolf Eichmann i Joel Brand (prvak Židovskog odbora u Mađarskoj) u Budimpešti. A Brand potom u Carigradu i na Bližem Istoku sa židovskim i britanskim predstavnicima. Eichman je ovlašten za te pregovore zato što je on provodio deportaciju Židova iz europskih zemalja »na Istok«, a tada je došla na red Mađarska sa svojih 400.000 Židova, pa je Brand – uz ovaj razlog – bio pogodna osoba i stoga što je njegov budimpeštanski odbor već pokazao djelotvornost svojih inozemnih veza (preko Švicarske) u postizanju dogovora da se 18.000 Židova mjesto u Auschwitz uputi u Beč. Eichmann je njemačku ponudu izložio na krajnje otvoren i poslovno pojednostavljen način: »Predat ću vam milijun Židova, po cijeni »za stotinu Židova – jedan kamion«, što znači u svemu 10.000 teretnih vozila. »Robu za krv – krv za robu!« Ovih milijun Židova može biti po volji – iz Mađarske, Poljske, Austrije, ili Auschwitza, »otkuda god želite« i »štogod želite spasiti«, ljude, žene, djecu... »Saveznike možete uvjeriti da vozila neće biti upotrijebljena na Zapadu već isključivo na istočnoj fronti«, a »Nijemci će biti zadovoljni ako Saveznici ubace u njih koju tisuću tona čaja, kave, sapuna i drugih korisnih stvari«. Na Brandovo pitanje kakvo jamstvo može imati da će »tih milijun Židova biti zaista oslobođeno?«, Eichmann je uvredljivo uzvratilo: »Vi mislite da smo mi svi varalice. Vi držite *nas* za ono što *vi* jeste!« Ali je tada predložio takav iznenađujuće prihvatljiv način provedbe ove »kupo prodaje« na koji se uopće nije mogla staviti nikakva zamjedba: »Kad se vratite iz Carigrada i kažete mi da je ponuda prihvaćena, ja ću raspustiti Auschwitz i dovesti 10 odsto od običanog milijuna na granicu. Vi preuzmite tih 100.000 Židova i izručite nam poslije toga tisuću kamiona. I tako će se posao nastaviti. Za svakih sto tisuća Židova, tisuću vozila. Vi prolazite veoma jeftino«²⁸⁸. Takvog je mnijenja, ja-

²⁸⁸ R. Hilberg, n.dj., 723–4.

mačno, bio i Brand i njegovi supatnički sunarodnjaci koji ga s velikom nadom ispratiše na put u Carigrad. Ali tamo ga mjesto Chaima Weizmanna, predsjednika svjetske židovske organizacije, dočeka teško razočarenje. Nije mu pošlo za rukom povezati se ni s britanskim predstavnicima, ni s američkim ambasadorom u Ankari Steinhardtom, za koga je pretpostavio da je bio »dobar Židov«. Brand bijaše najprije otpremljen u Siriju, koja je bila pod britanskom okupacijom, a zatim u Kairo. Uzalud je kao uhićenik svoje sugovornike uvjeravao da je on glasnik od čijeg povratka ovisi ne samo život njegove obitelji nego i jednog milijuna ljudi. Kad je naposljetku i štrajkom gladu iznudio da o svojoj misiji razgovara s nekim od odgovornijih savezničkih predstavnika, dobio je odgovor od Lorda Moynea, zamjenika državnog ministra za Srednji istok: »Što da činim s tih milijun Židova? Gdje da ih smjestim?« Naravno, nije to bila osobna odluka Lorda Moynea, već britanske vlade, koju mu je prenio A. Eden, a u njenom razmatranju sudjelovao je i Washington. Tako je odbijena jedna nevjerojatna ponuda Njemačke koja bi odvela milijun Židova u slobodni svijet! A značila bi još i više, jer bi Auschwitz bio raspušten punu godinu prije kraja rata. Churchill je tih dana grmio baš zbog odvođenja mađarskih Židova u logore, protiv zločina koje čine »tobože civilizirani ljudi u ime velike države i jednog od vodećih naroda Europe«, odbijajući bilo kakvu mogućnost pregovora s njima, ostavljajući im, međutim, takvom načelnošću milijunsko mnoštvo ljudi na milost i nemilost. Englezi u ovom slučaju jamačno nisu pokazali ni malo dobre volje za teritorijalno rješavanje. Umjesto prihvata i spašavanja Židova Churchill im je nuđao osnivanje židovske brigade u sastavu savezničke vojske. Sa židovskog gledišta, englesko odbijanje spasonosne ponude bilo je čista sabotaža, pri čemu su također i vlade SAD i SSSR pokazale začuđujuću ravnodušnost. Na obrazloženje Lorda Moynea zašto nije moguće spašavanje Židova, Brand mu je tada odgovorio: »Ako na ovoj planeti nema mjesta za nas, onda nema alternative plinskim komorama za naš narod«²⁸⁹. A dugo nakon toga, i svega onoga što je slijedilo neuspjehu »Brandove misije«, sam Eichmann će ustvrditi: »Gola je činjenica da tada nije bilo mjesta na zemlji koje bi bilo spremno prihvatiti Židove, ne čak ni onaj jedan milijun!«²⁹⁰ Svoje nezadovoljstvo i savezničkom politikom prema njima, Židovi su očitovali ubojstvom Lorda Moynea, ubrzo nakon njegova razgovora s Brandom²⁹¹. A taj je osvetnički čin bio nedvojbeno i izraz njihova tadanjeg beznadnog položaja, naročito s obzirom na držanje savezničkih čimbenika u ratu, na rubu kojega je »biti ili ne biti« židovstva za sile antihitlerovske koalicije – čini se – bilo ako ne od posve zanemarljivog, a ono ipak od veoma sporednog značenja.

Što se tiče ukupnih žrtava Židova u drugom svjetskom ratu, u svjetskoj literaturi još uvijek nema ni približno znanstveno utvrđenih činjenica. S jedne

²⁸⁹ Usp. R. Hilberg, n.dj., 724–8; N. Levin, n.dj., 619–37.

²⁹⁰ *Life*, December 5, 1960, 148 (usp. R. Hilberg, n.dj., 728, bilj. 36).

²⁹¹ Lord Moyne bio je ubijen od dvojice pripadnika (Židovske) *Irgun* organizacije, ubrzo nakon što su u Palestini doznali za ishod Brandove misije (R. Hilberg, n.dj., 728, bilj.36).

strane, procjene se kreću od oko četiri milijuna (G. Reitlinger, 1953) do oko šest milijuna (J. Lestchinsky i Američki židovski kongres 1946, te N. Levin 1968. i 1973)²⁹². Raul Hilberg, čija knjiga (1961. i 1973) po opsežnosti i obavještenosti prethodi onoj Nore Levin, sudi da su ukupni gubici iznosili oko pet milijuna ili oko jedne trećine od predratnog židovskog pučanstva, ali u svom statističkom pregledu navodi da je od 5,100.000 žrtava evidentirano mrtvih 900.000, a dvoji (stavljajući upitnike) i o nekim drugim brojkama u okviru ukupnog iznosa²⁹³. To su, vjerojatno, razlozi zašto ima potrebu spomenuti da, na drugoj strani, broj od šest milijuna mrtvih neki smatraju krajnje »pretjeranim«, navodeći milijun žrtava kao »nepristranu prosudbu«²⁹⁴.

Da se spomenute procjene gubitaka do šest milijuna mrtvih zasnivaju previše, kako na emocionalno pristranim svjedočanstvima, tako i na jednostranim i pretjeranim podacima poratnog obračunavanja ratnih zlodjela i razračunavanja s poraženim počiniteljima ratnih zločina, može se zaključiti, među inim, i po tome što se i u ozbiljnim knjigama (kakva je nedvojbeno i ona N. Levin) navode npr. oni umnogostručeni podaci o Jasenovcu, s tvrdnjom da je od tobože 770.000 umorenih bilo i 20.000 Židova, iako se inače navodi da su i Židovi iz Hrvatske po njemačkom nalogu deportirani na Istok, a dijelom našli spas i u talijanskoj zoni. A kad se jasenovačke mitske brojke pričinjaju istinitim, onda ne iznenađuje što se čak i Malaparteova izmišljena košara očiju pretvara u množinu, vjerojatno radi veće uvjerljivosti takvih podataka i svjedočanstava²⁹⁵.

Na to koliko smo još daleko od činjeničnog stanja, te da će tek dalja, svestrana i nepristrana istraživanja utvrditi barem približno točan broj ukupnih žrtava, pokazuje se na slučaju Auschwitz. Auschwitz (njemačko ime za gradić Oswiecim) postao je simbolom židovskog holokausta, zbog toga što je u poraću u svjetskoj javnosti proširena procjena da je u tom koncentracionom logoru umoreno oko četiri milijuna zatočenika, uglavnom Židova, u plinskim komorama, strijeljanjem i vješanjem, te glađu i bolestima. Ta brojka, što dostiže već spomenutu donju granicu jamačno znatno uvećanih ukupnih gubitaka, potječe iz 1945, iz optužnice tužitelja pobjedničkih savezničkih sila protiv vodstva Trećeg Reicha, gdje je navedeno da je ukupno uništeno 5,700.000 Židova, a za Auschwitz četiri milijuna i Majdanek milijun i pol ljudi²⁹⁶. Poslije toga, te

²⁹² Gerald Reitlinger, *The Final Solution*, 1953, procjenjuje da se židovski gubici kreću od 4.194.200 do 4.581.200, a Jacob Lestchinsky po podacima Američkog židovskog kongresa iz 1946 i 1955. iznosi broj od 5,957.000. Za iznos od šest milijuna opredjeljuje se i Nora Levin 1968. i 1973 (usp. N. Levin, n.dj., str. XII. i 715–8).

²⁹³ R. Hilberg, n.dj., 670, 767.

²⁹⁴ Nav. u: Norbert Muhlen, *The Return of Germany*, Chicago, 1953, 157; usp. R. Hilberg, n.dj., 677.

²⁹⁵ Usp. N. Levin, n.dj., 514–7.

²⁹⁶ Usp. K. Plötz, *Auszug aus der Geschichte*, (1968), 1537.

su se brojke udomaćile u svijetu i bivale čak uveličavane, ne samo u protunacističkoj publicistici, već i u povijesnim radovima, pa i leksikografskim izdanjima, u kojima se uglavnom ponavlja da je u njemačkim logorima pobijeno 11 milijuna ljudi, od kojih šest milijuna Židova, a od ostalih najviše Poljaka i drugih Slavena, pa Cigana, ali i pripadnika ostalih europskih naroda. Na potrebu preispitivanja tih tvrdnji upućuje i priopćenje poljske vlade iz 1945. da ukupni gubici pučanstva u Poljskoj iznose 5,384.000, od kojih su 3,200.000 Židovi²⁹⁷, koji dovode u pitanje brojke o 11 i 6 milijuna već zbog same poznate činjenice da je manji broj žrtava doveden iz ostalih europskih zemalja. Dok se općenito u enciklopedijskim jedinicama kod Auschwitza, poradi njegove simbolike, pretežito ustraje na brojki od četiri milijuna makar se u povijesnoj literaturi govori i o »nekoliko stotina tisuća«²⁹⁸. Za lublinski Majdanek u jednom enciklopedijskom izdanju može se pročitati da je u plinskim komorama usmrćeno (također) oko četiri milijuna žrtava, a u drugom oko 360.000 (od kojih 200.000 Židova, a ostali većinom Poljaci)²⁹⁹, što samo po sebi govori o krajnjoj nepouzdanosti takvih podataka.

U tom pogledu nalazimo na velike razlike (i u ponovljenim izdanjima knjiga) i takvih ozbiljnih pisaca kao što su R. Hilberg i N. Levin, koji su se u opsežnoj obradi židovskih žrtava služili svim mogućim izvorima, ali su, jamačno, propustili da ih podvrgnu do kraja nužnoj kritičkoj raščlambi, koliko glede broja, toliko i glede načina stradanja. Tako će N. Levin (koja ukupne židovske žrtve, kao što vidjesmo, procjenjuje na šest milijuna), za Auschwitz reći da je u »izravnom istrebljenju nestalo« *dva milijuna* Židova, a da ih je bilo još i među drugih 300.000, koji su umrli »neki u plinskim komorama, drugi od gladi, bolesti, neljudskog rada, tučenja i tzv. medicinskih pokusa«³⁰⁰. Nasuprot tome, R. Hilberg (koji ukupne gubitke prosuđuje na 5,1 milijun) iznosi da je u Auschwitzu stradalo *jedan milijun* ljudi »u plinskim komorama«³⁰¹. Kod njih su, također, velike razlike i u prosudbi žrtava u Majdaneku, iako ne onako egzaktno jedanaesterostruke kao u naprijed spomenutim primjerima, ali svejedno deseterostruke. N. Levin će, naime, napisati: »Što se dogodilo u Belzecu sa *stotinama tisuća* Židova, isto se zbilo u Treblinku i Sobiboru i Majdaneku«³⁰², dok će R. Hilberg za Majdanek navesti *desetke tisuća* žrtava³⁰³.

²⁹⁷ Statement on War Losses and Damages of Poland in 1939–45, Presidium of the Council of Ministers, Warsaw, 1947, 43 (usp. N. Levin, n.dj., 163).

²⁹⁸ Usp. The Columbia–Viking Desk Encyclopedia, (1964), 755; Enciklopedija Leksikografskog zavoda, 5, (1961), 592; Mala Enciklopedija Prosvete, (1959), 222; Leksikon JLZ, 1974, 715; v. bilj. 169.

²⁹⁹ U Enciklopediji LZ, 4, (1978), 502, za Majdan(ek) se navodi 4 milijuna, a u Leksikonu LZ, (1974), 580, broj žrtava je označen s 200.000 Židova i 160.000 Poljaka.

³⁰⁰ N. Levin, n.dj., 316.

³⁰¹ R. Hilberg, n.dj., 572–3.

³⁰² N. Levin, n.dj., 313.

³⁰³ R. Hilberg, n.dj., 572–3. U tekstu tabele na str. 572 stoji »Dublin« ali na karti br. 7 na str. 573 je vidljivo na što se odnosi jer stoji »Dublin (Majdanek)«.

Naravno, ovi primjeri – neprovjereno olakog ili veoma oprečnog – navođenja različitih brojki, ne dovode u pitanje veličinu ratnih žrtava osobito židovskog i poljskog, a i drugih naroda, a pogotovu nisu bitni za opću osudu genocidnih zlodjela njihovih počinitelja. Oni tek potvrđuju, već povijesno provjerenu, sklonost svakojakih uveličavanja povijesnih događanja: i slavodobića i strahota. A opominju i na to kako se teško dolazi do povijesne istine. A da njeno iznevjerivanje nikada nije doprinosilo uklanjanju već samo umnožavanju povijesnih užasnoća, to opetovano, po nekom ukletom pravilu, zaboravljaju svi oni koji iz nepoštivanja istine i gaženja prava drugih čak i na sam život, mogu izvući za sebe makar i privremene koristi.

Da je tome tako, te da se ta pojavnost očituje kao neizbježna zakonitost, i to u neprestanoj mijeni i punoj oprečnoj istobitnosti, to se može očitati u cijeloj povijesti svakog naroda, pa dakako, i kod židovskog, od njegova starozavjetnog do današnjeg bivstvovanja. U ovisnosti od datih, ili promijenjenih povijesnih okolnosti, pojedini se narodi pretvaraju iz objekta »žrtve paljenice« u subjekt počinitelja takva genocidnog nasilja. Ili obrnuto. A pri tom, zaboravljajući tu činjeničnost i iz vlastite povijesnosti, zlodjelnička zbivanja, a pogotovu njihove uzroke, pripisuju redovito samo drugima.

4. SVEDOBNA SVEUDILJNOST GENOCIDNE ČINIDBE

*Abyssus abyssum invocat
– Bezdan doziva bezdan...
(Ps 42,8),*

ili po Leszoku Kolakowskom:
*– Provalija drugu provaliju
jekom doziva...*

Odluka svjetske organizacije (OUN), potkraj 1947, o podjeli Palestine na dvije autonomne države: arapsku i židovsku, bila je zapravo ispunjenje pozitivnog dijela cionističkog programa o potrebi stvaranja nacionalno-zavičajne židovske države. Ta je odluka jamačno donijeta i pod neposrednim dojmom tragične kobi židovskog naroda u netom završenom drugom svjetskom ratu. Njena je svrha bila da se spriječi ponavljanje nečeg sličnog, a nitko nije pretpostavljao da će se njome prouzročiti upravo obrnuto. Samo što će ovaj put Židovi biti ti koji će činiti genocidna nasilja nad Palestincima. Doduše, Palestinci, i susjedne arapske države, bili su ti koji nisu prihvatili podjelu i koji su, otpočevši rat protiv Izraela 1948, opet ugrozili i sam opstanak tek obnovljene židovske države. Židovska pobjeda nad Arapima – u tom ratu ili-ili – bila je

izražena u obliku proganjanja naroda na tom tlu u biblijsko doba: oko sedam stotina tisuća Palestinaca bilo je prisiljeno da napusti svoje zavičajne domove u razdoblju od 1947. do 1949. a do 1967. čak oko 1,5 milijun, a za isto vrijeme uništeno je 45% palestinskih naselja koja su postojala prije osnutka izraelske države (od 807 gradova i naselja ostala su samo 433)³⁰⁴.

Dok su u doba nastanka izraelske države povijesni vođe Chaim Weizmann i David Ben Gurion prihvaćali podjelu Palestine, već poslije prvog rata oni, a poslije drugog (1956) i trećeg (1967) svi njihovi nasljednici pošli su putem osvajanja i pretvaranja cijele Palestine u židovsku zemlju. Veoma su rijetki bili i ostali glasovi vodećih židovskih ljudi koji i Palestincima priznaju pravo na zemlju u kojoj su obitavali gotovo dva tisućljeća, sve do ponovnog povratka Židova u ovom stoljeću. Takvi su – kao što svjedoči profesor i bivši general Mattitihu Peled – na svoje prijedloge da bi trebalo prihvatiti podjelu, dobivali odgovor: »To je bila izraelska politika u ono vrijeme, dok smo bili slabi. Sad smo jaki. Zašto podjela? Zašto da ne zauzmemo sve?«^{304a} A da bi se moglo zadržati sve uzeto valja uništiti palestinski oslobodilački pokret, koji u težnji za svojim povratkom danas čini teroristička nasilja protiv Izraela, kao što ih je židovski pokret činio pod britanskom upravom sve do uspostave svoje države. Izraelska vlada uzvraća osvetničkim protuudarima, koji pogađaju više palestinsko civilno pučanstvo negoli palestinske oružane odrede (npr. pokolj u palestinskom logoru Taal el Zaatar, u kolovozu 1976, kada je ministar obrane bio Šimon Peres, koji se inače kao lijevičar izjašnjavao za sporazum, osuđujući radikalizam Menahema Begina ili generala Šarona). Da bi se Palestincima zadao razorni udarac, izraelska vlada poduzima čak vojnu invaziju Libanona 1982, koja će Palestincima donijeti pravi holokaust dugotrajnih masovnih pokolja u logorima Sabra i Chatila (u kojima je prema izraelskim izvorima bilo 700–800, a prema palestinskim više od tisuću žrtava). Osim »konačnog rješenja«, uništenjem palestinskog otpora, izraelska agresija na Libanon imala je i dugotrajnije osvajačke ciljeve. Potaknuvši potpuno unutarnje rastrojstvo susjedne države, Izrael će i poslije povlačenja iz Beyrutha zadržati znatne dijelove na jugu Libanona, što će mu olakšati izvedbu žestokih kopnenih i zračnih napadaja na preostala palestinska naselja u Libanonu, u kojima redovito ponajviše stradava nemoćno civilno pučanstvo, žene i djeca. A da bi učinkovitost u nanošenju žrtava bila što veća, radi iznenađenja krši se nepovredivost židovske subote pa se napadaj čini tog dana i razornim i zapaljivim bombama. Zbog toga nitko od Židova ne diže glasa prosvjeda, iako je jednom zbog bezazlene povrede svetosti židov-

³⁰⁴ Izraelski statistički godišnjak iz 1968. navodi da je od 1947. do 1967. Izrael napustilo 1,5 milijun Palestinaca (isto navodi u svojoj studiji i Joe Toris, iz Berkeleya). Od 807 gradova i naselja u kojima su do 1945. živjeli Palestinci, g. 1967. postojale su samo 433. »*Congressional Quarterly*« (Washington, 1981) navodi da je samo u ratu 1947–49 izbjeglo 700.000 Palestinaca, a do 1981. da je ukupan broj izbjeglica iz Izraela iznosio 1,6 milijuna.

^{304a} Intervju »čovjeka koji predstavlja onaj drugi Izrael« (Večernji list, Zagreb, XXXI, 8662, 19.09.1987); Prof. M. Peled, bio je izraelski zapovjednik u okupiranoj Gazi, danas je član izraelskog sabora (Knesseta).

skog dana (slijetanja nekoliko američkih aviona u petak navečer) čak i izrael-ska vlada pala. Sada je ona dapače dala objašnjenje da nije riječ o odmazdi nego o dugoročnoj politici i stragegiji na crti »konačnog rješavanja«³⁰⁵ palestinskog pitanja. A sve se to događa sredinom osamdesetih godina, kad svjetsko židovstvo još uvijek ima potrebu podsjećati na svoje žrtve u »holokaustu«³⁰⁵ čak i pokušajem sprečavanja izbora bivšeg glavnog tajnika OUN Kurta Waldheima za predsjednika Austrije! A za to zaista nije bilo nikakva razborita razloga jer on u drugom svjetskom ratu (u početničkom časničkom činu njemačke vojske) niti je osobno bio počinitelj »ratnih zločina«³⁰⁵ niti je mogao donositi odluke o njihovu izvršenju. A kako se, u isto vrijeme, može biti gluh i slijep za ono što se pred njihovim nosovima događa po nalogima izraelskih generala i vlade, to svjedoči o nepovredivom carevanju povijesne tjesnogradnosti i nerazboritosti, u čemu židovstvo, jamačno, nije nikakva iznimka.

I baš zbog toga primjer židovskog naroda bio je i ostao povijesno više-značno poučan. Nakon svega što je pretrpio u povijesti, naročito onog strahovitog stradanja u drugom svjetskom ratu, židovski će narod za veoma kratko vrijeme povesti prema palestinskom narodu tako okrutnu, genocidnu politiku da je s pravom okrštena kao *judeo-nacizam*. I to ne od nekog okorjelog pobornika antisemitizma već od izraelskog profesora J. Leibowitza, jednog od rijetkih Židova koji se zauzima za priznanje prava Palestinaca. Opća pobuna Palestinaca na okupiranoj Zapadnoj obali i u Gazi, koja područja Židovi nazivaju po starozavjetnom: Judea i Samarija, potkraj 1987, razotkrile su i svijetu i samom Izraelu da problem nije samo pa ni toliko, u istjeranim Palestincima ili Arafatovom PLO-u, već u palestinskom narodu pod izraelskom okupacijom. A to što su na povijesnu scenu stupili dvadesetogodišnjaci, tj. rođeni nakon okupacije po »šestodnevnom ratu«³⁰⁵ u kojem je Izrael zahvatio trostruko veći teritorij od vlastitog, govori koliko o nesnošljivosti »judeo-nacističke«³⁰⁵ politike, toliko i o nepomirljivosti potlačenog naroda s namjerom da mu se oduzme pravo na njegovu domovinu. Sustavna politika izgradnje novih židovskih naselja, namjesto porušenih palestinskih, i ne samo politička, gospodarska i kulturna diskriminacija, već i surovi progoni palestinskog pučanstva – urodili su još većim jazom između dvaju naroda. U proteklih dvadeset godina kroz izraelske zatvore prošlo je 350.000 Palestinaca s okupiranih područja, što čini više od 50% odraslog stanovništva. A na izraelskim sveučilištima Arapi ne smiju studirati avijaciju i elektrotehniku, ali ni geografiju i arheologiju jer te grane imaju veze s granicama i poviješću. A to razumije se nije jedini oblik duhovnog genocida, pored onog koji je učinjen masovnim istjerivanjem i surovim ratnim represalijama³⁰⁵.

Na kakve sve spoznaje upućuje ovaj malen povijesni korak od naci-fašizma na judeo-nacizam?!

³⁰⁵ Usp. H. Biščević, Palestinci između tragedije i nade, feljton, *Vjesnik*, XLVIII, 14487, 04.01.1988–15.01.1988.

Kad neki pokret ili narod, država ili njihov savez, religija ili ideologija, ima pred sobom protivnika kojeg drži pogibeljnim za svoj opstanak, ili glavnom zaprekom za svoju prevlast, učinit će sve moguće, i upotrijebiti sva dostupna sredstva, da ga savlada pa i uništi, ako ga na drugi način ne može podvrgnuti svojoj volji. Od te nakane odvraća ga tek možebitna pogibelj vlastitog uništenja u njezinoj provedbi.

Ako iz razdoblja drugog svjetskog rata s pravom podsjećamo na »holokaust« kao primjer užasna uništavanja nevina i nenaoružana civilna pučanstva, onda isto tako ne smijemo smetnuti s uma da i sile antihitlerovske koalicije nisu prezale pred uništavanjem bespomoćnog civilnog stanovništva. U desecima razorenih njemačkih gradova, sustavnim zračnim napadajima, stradalo je također milijunsko mnoštvo, poglavito za vojsku nesposobna puka. A američke atomske bombe bačene na Hirošimu i Nagasaki, koliko god da su skratile rat, toliko njihove žrtve paljenice – u najdoslovnijem smislu – podsjećaju i opominju na bezumno zločoblje svakog ratnog razračunavanja.

Uobičajena ratna nasilja pretvaraju se redovito u genocidna istrebljivanja i istjerivanja pučanstva u onim slučajevima kad osvajač ima trajne prohtjeve na teritorij i etničku asimilaciju protivničkog naroda, kao što je to u odnosu prema Poljskoj imala Hitlerova Njemačka ali i Staljinova sovjetska Rusija. I dok je svijet bio odavno upoznat o njemačkom uništavanju poljskog naroda, kao i Židova, rasprava o sudbini Poljaka pod sovjetskom okupacijom bila je sputana međusavezničkim obzirima. Doduše, Nijemci su još 1943. iznijeli da su u katinskim šumama (kraj Smolenska) otkrili grobnice tisuća poljskih časnika, ali su Rusi zločin pripisali samim Nijemcima, odbivši međunarodno ispitivanje Crvenog križa. Na to su Nijemci, tada već (svibnja 1943), povjerali utvrđivanje nalaza međunarodnoj komisiji, koja je bila sastavljena od medicinskih i kriminoloških stručnjaka iz 11 europskih zemalja (uključujući neutralnu Švicarsku, a bez sudjelovanja njemačkih predstavnika). Iz katinskih jama iskopana su 4.143 ubijena Poljaka, od kojih je poimenično identificirano 2.914 osoba (a među mrtvima bila su: 3 generala, 1 admiral, 100 pukovnika i dopukovnika, 300 majora, 1.000 kapetana, 2.500 poručnika i natporučnika, te 500 mladih časnika). Daljim istraživanjem u organizaciji izbjegličke vlade Poljske, a zatim i drugih međunarodnih tijela, ustanovljeno je: od 14.920 poljskih djelatnih i pričuvnih časnika i drugih pripadnika poljske inteligencije, koji su bili u tri logora poljskih zarobljenika (kod Starobielska, Kozielska i Ostaškova) ostalo je živih svega 448, i ti su bili uključeni u poljski vojnički korpus u SSSR-u. Osim onih nađenih kod Katina za ostale se ne zna gdje su pogubljeni. Međunarodni nürnberški sud – unatoč sovjetskom nastojanju – nije našao osnove da i za katinski pokolj okrivi Nijemce, optužene za sve zločine ovoga rata. Danas se već vode normalnije rasprave na historiografskom području. Sovjetski izvori iskazuju da je bilo zarobljeno i internirano oko 230.000 poljskih vojnika, među kojima i 10.000 časnika, a poljski će povjesnici, pa i sam general Wojcieh Jaruzelski istom za Gorbačova postaviti pitanje njihove sudbine. Osim

toga, sada će i poljski i sovjetski povjesnici iznijeti rezultate istraživanja da je 1940. iz istočnog dijela Poljske deportirano više od milijun ljudi (od kojih 600–700.000 Poljaka, a ostalo pretežito Židovi) u različite predjele Sovjetskog Saveza, od kojih se tek malen broj vratio u domovinu³⁰⁶. Ako tim podacima pridodamo još činjenicu da je pred rat odlukom Kominterne bila raspuštena i poljska komunistička stranka, da bi velik broj njenih članova također nestao u staljinističkim logorima, onda se nameće grozovit zaključak da se u svemu tome išlo planski za uklanjanjem intelektualnog i politički vodećeg sloja poljskog naroda.

A smije li se zaboraviti kobna sudbina što je zgromila čitave narode, ili mnogomilijunsko pučanstvo, po okončanju drugog svjetskog rata? Ako je sudbina njemačkog naroda bila predodređena već samim time što je imao ispaštati za sve grijehe Hitlerova izgubljena rata, kob mnogih drugih određena je, za neizvjesno vrijeme, dogovorom Velike trojice – Roosevelta, Staljina i Churchilla – poglavara sila pobjednica (SAD, SSSR i Velike Britanije) o uspostavi novog međunarodnog poretka. A nije li taj već u svom začetku bio opterećen ništa manje zloslutnim uzročnicima novih povijesnih nedaća i pogibeljnosti negoli prethodni, nedosljedno i pogrešno skrojen versailleski sustav na slabostima kojega je i mogao iznići Hitlerov »novi europski poredak«, još neodrživiji zbog ideologijsko-rasnog bezumlja. Winston Churchill, taj prijedoran velikan svjetske politike, ali nedvojbeno djelotvoran pragmatik sa svojim bezobzirnim cinizmom, bio je jamačno u pravu kad je, govoreći o Jaltskoj konferenciji Velike trojice, ustvrdio da nikada u povijesti sudbina tako velikog broja ljudi nije ovisila o tako malo njih. No, i to, dakako, nije u biti nikakva nova pojavnost. Uvijek je u povijesti mali broj pobjedničkih silnika samovoljno odlučivao o sudbini mnoštva puka i poglavito malih naroda. Oni jedva kad mogu izbjeći svojoj tragičnoj kobi u žrvnju povijesnih drama, u kojima je samo nekima, stjecajem raznih okolnosti, dano da mogu izmjenično igrati glavne pozitivne ili negativne likove. Njima ponajčešće ostaju sporedne uloge, oko kojih se, međutim, uglavnom i odvijaju povijesni zapleti. Ali ponekad bivaju pače i odlučnim sudionicima u raspletima.

Posljedci jaltsko-potsdamskog poretka moraju se, naravno, promatrati i sa stajališta onih naroda nad kojima je podjelom blokovskih interesnih sfera u Europi uspostavljena zapravo kolonijalna prevlast, u doba kad je ona odstranjivana na azijskom i afričkom kontinentu. No, osim toga povijesnoga nasilja na dulji rok, što ga donosi legitimitet svakog novog, pa tako i jaltsko-potsdamskog poretka, nestankom Hitlerove Njemačke, kao glavne europske sile, te prevlašću SSSR-a, kao nove europske i svjetske velesile, nad istočnim dijelom Europe, prouzrokovana su također nasilna pomicanja još većeg mnoštva pu-

³⁰⁶ Usp. CVDE, 1964, 526; Louis Fitzgibbon, *Katyn Massacre*, 1977, 3, 17–9, 29–39, 124–45, 155–8, 230–49 i dr.; N. Levin, n.dj., 276–9; N. Tolstoy, n.dj., 281–2, 387; *Vjesnik*, XLVII, 14378, 22.09.1987, 3 (Poljsko-sovjetski odnosi: Istina o interniranima).

čanstva nego što je to bio slučaj za vrijeme rata. Valja se podsjetiti da su sile antihitlerovske koalicije u proklamiranim ciljevima svoje poratne politike – od Atlantske povelje do Jaltске konferencije – isticale načela o nepovredivom pravu svakog naroda i nacionalnih manjina na samoodređenje, a protiv svakog nasilja nad pučanstvom, bez razlike, osobito protiv njegova protjerivanja. Ipak, na Potsdamskoj konferenciji sile pobjednice suglasile su se o preselidbi njemačke narodnosti iz Poljske, Čehoslovačke i Mađarske u Njemačku. Bila je to dakako osnova za njihovo istjerivanje i iz Jugoslavije. Dodatak da se to provede na pravno ispravan i human način, bio je, naravno, *contradictio in adiecto*, samo prethodna isprika za posve suprotan sadržaj. Tom odlukom saveznika formalno je sankcionirano pravo na osvetu. Njena provedba poprimila je značajke pogromaškog protjerivanja i bježanja obespravljena pučanstva pred osvetničkim nasiljem u golemim, gotovo nezabilježenim dimenzijama. Neposredno poslije drugog svjetskog rata oko dvanaest milijuna Nijemaca bilo je prisiljeno napustiti svoja obitavališta. Od toga oko 3,3 milijuna iz Čehoslovačke, više od 3 mil. iz Šleske, oko 2 mil. iz Istočne Pruske, oko 1,5 mil. iz Istočne Pomeranije i oko 400.000 iz Istočne Brandenburške, zatim po 400–500.000 iz Rumunjske, Mađarske i Jugoslavije. Tom broju zavičajno protjeranih, njemački izvori dodaju i oko tri milijuna izbjeglica iz sovjetske okupacione zone u Njemačkoj (kasnije DDR).

Uz već spominjana pogromaška stradanja i višemilijunska raseljavanja poljskog pučanstva od strane njemačkih i ruskih okupacionih vlasti za vrijeme rata, valja pripomenuti da su njegove preselidbe nastavljene i po okončanju rata. Iz Sovjetskog Saveza vraćani su oni u ratu protjerivani, te oni što su bili preostali u područjima pripojenim sovjetskim republikama, a naseljavani su u ona zapadna područja što su Poljskoj dodijeljena od Njemačke na račun naknade za teritorij koji je morala ustupiti na istoku SSSR-u.

Od drugih većih, ratnim ishodom uzrokovanih, valja još spomenuti oko 400.000 finskih izbjeglica iz područja što su poslije rusko-finskog i drugog svjetskog rata potpala pod Sovjetski Savez. A također i iseljenja znatnog broja talijanske a i turske manjine iz Jugoslavije³⁰⁷.

Svom tom množinom pretežito nasilnih protjerivanja, a djelomično i spon-tanim ali strahom izazvanim izbjeglištvom, – izmijenjene su etnografske značajke čitavih područja, pa i pojedinih zemalja. Sve su to bile posljedice promjene odnosa sila na europskom kontinentu. Ali u biti također izraz suprotnosti nacionalnih interesa, pa stoga i međudržavnih a ne samo međuimperijalističkih nadmetanja, i onda kad se prikrivaju plaštem tobože istovjetnih velikih ideja. Uzrokovane poviješću nataloženim međunacionalnim teško pomirljivim protimbama, koje su obrtima ratnih zbivanja usijavane do nesnošljivosti, sva ta izmjenična pogromaška nasilja nad velikim pa i višemilijunskim mnoštvom

³⁰⁷ Usp. F. Tuđman, Nacionalno pitanje...77–92

ino-etničkog pučanstva imala su uvijek za cilj neko »konačno« rješenje: uklanjanje stranog – ako ne neprijateljski petokolonskog, a ono zbog nečeg povijesno odvojenog i nesukladnog elementa iz etničko-teritorijalnog korpusa vlastitog nacionalnog bića. Promatrane s tog zreništa – a jedino se u njemu može naći objašnjenje neprestana opetovanja te povijesne pojave – ovakve nasilne pa i genocidne promjene, kakve su izvršene i po okončanju drugog svjetskog rata, donose uvijek dvostrane posljedice. S jedne strane, neizbježno produbljuju povijesne razdore, razjaruju međunacionalnu mržnju i potiču osvetničke porive, pa sa svime time pridonose održavanju međunarodne zategnutosti i izbijanju sve novih i novih sukoba. S druge strane, dovode do etničke homogenizacije pojedinih naroda, do većeg sklada nacionalnog sastava pučanstva i državnih granica pojedinih zemalja, pa to može imati pozitivne učinke na kretanja u budućnosti u smislu smanjivanja razloga za nova nasilja i povoda za nove sukobe i međunarodne potrebe.

Poslije drugog svjetskog rata, na teret vođa Hitlerove Njemačke i satelitskih država »novog europskog poretka«, a i protiv svih pripadnika njihovih naci-fašističkih organizacija, osim ratnih zločina u užem smislu, te zločina protiv mira (agresija), stavljen je i zločin protiv čovječanstva. Time je u pojam genocidnih zlodjela, što dovode do potpunog ili djelomičnog uništenja neke narodne, etničke, rasne ili vjerske skupine, uključen zločin nanošenja tjelesnih stradanja ali i duševnih zala i patnji. (Tako je kasnije genocidni zločin kvalificiran i od OUN³⁰⁸.) To znači da se pod zločinima protiv čovječnosti, ili genocidnim zlodjelima, osim izravnog uništavanja (ubijanja) pučanstva ili razaranja gradova i pustošenja teritorija, podrazumijeva i svako nasilno preseljavanje stanovništva, ili tjeranje na prisilni rad, dotično uz tjelesna i takva duševna zlostavljanja kao što su prisiljavanja na promjenu nacionalne i vjerske pripadnosti.

Svega toga bilo je, kao što vidjesmo, u ratnim okolnostima, a jedva da je nešto iščeznulo u poratnoj zbilji. A da je u povijesnoj stvarnosti sve relativno, i, ponajčešće u punoj suprotnosti s opće prihvaćenim moralno-etičkim načelima, proizlazi iz toga se ona od svih čimbenika međunarodnog života, redovito i gotovo isključivo podvrgavaju vlastitoj probitačnosti. U dokaz, uz već sve ino spomenuto – navedimo još i nešto iz primjera provedbe i shvaćanja »konačnog rješavanja« nepoželjnih vjeroispovijesti. Jer i to nedvojbeno spada u genocidna zlodjela, koja dakako nisu jedina na području duhovnog zlostavljanja.

Prvih godina poslije drugog svjetskog rata, odlukom staljinističkih režima u zemljama Istočne Europe, u SSSR-u, Rumunjskoj, Čehoslovačkoj, preve-

³⁰⁸ Dogovor o kažnjavanju ratnih zločina, kao-i onaj o podjeli Njemačke, imao je za cilj sprečavanje obnove »njemačkog militarizma«, a zapravo Njemačke kao europske sile. Taj dogovor triju sila antihitlerovske koalicije utanačen je: Moskovskom deklaracijom (30.10.1943), te na konferencijama na Krimu (4-11.0.1945) i u Potsdamu (17.7-2.8.1945), a njihovoj odluci (od 8.8.1945. u Londonu) o ustanovljenju Međunarodnog vojnog suda u Nurembergu priključile su se, zatim i mnoge druge države svijeta. Konvencija OUN o kažnjavanju i suzbijanju genocida (donijeta 9.12.1948) obvezuje države članice potpisnice na njenu provedbu i u vlastitom zakonodavstvu.

deno je od sedam do deset milijuna katolika (istočnog obreda) na pravoslavlje. Učinjeno je to, razumije se, nasilno zbog posvemašnjeg nepovjerenja prema katoličkoj crkvi pod rimskim Papom, te procjene o potrebi njenog zatora kao glavne zapreke za ateistički socijalizam. Jamačno, Moskva je – postavši s pravoslavljem »Treći« a s komunizmom »Četvrti Rim« – smatrala da joj pravoslavlje, ukotvljeno u ruskoj tradiciji i pod izravnim utjecajem državne vlasti, ne čini ni približno tako ozbiljan problem³⁰⁹. S obzirom na poznatu isključivost staljinističke ideologije i njenu sraslost s velikorusizmom – nije to bilo naročito začudno. A kad je pak desetljeća poslije toga, rumunjski patrijarh Teoctist izjavio (u Beču 24.06.1987) »da je problem nekadašnjih rumunjskih grkokatolika zauvijek riješen, jer da su svi oni stopostotno integrirani u rumunjsko pravoslavlje«, onda to samo potvrđuje da u tom pogledu nema razlika između ruskog (staljinističkog) i rumunjskog (ceausescuovskog) pravoslavnog pristupa rješavanju tog problema. Svako gledište – pa tako i ono crkve, pogotovu kad je ona podređena državnom totalitarizmu – polazi, ako ne isključivo od vlastitog koristoljublja, a ono prvotno od vlastitih iskustava i uvjetovanosti vlastite opstojnosti ili ugroženosti. S tog će stanovišta, u to vrijeme, i hrvatsko katoličko glasilo, jamačno, s punim pravom, skrenuti pozornost na različitost spomenutog gledišta rumunjskog patrijarha i onih što u Jugoslaviji, u ime Srpske pravoslavne crkve, a također tobože nepristrane i marksističke znanosti, ponovno potežu pitanje odgovornosti kardinala A. Stepinca, pa i čitavog hrvatskog naroda, za ratni zločin pokatoličenja dvjesta tisuća pravoslavnih u prvoj godini NDH. »Pet milijuna ukrajinskih i dva milijuna rumunjskih katolika istočnoga obreda (...) prevedeno je u pravoslavlje. I sad patrijarh kaže da problema više nema«! I nitko nije bio suđen, niti to nasilno prekrštavanje itko označava ratnim ili genocidnim zločinom³¹⁰.

A radi upotpunjenja slike o razmjerima nasilja i stradanja pučanstva i čitavih naroda svijeta u naše doba valja imati na umu još mnogo toga. Kad se 1947. indijski potkontinent, oslobođen britanske kolonijalne vlasti, podijelio na Indiju i Pakistan, u vjerskim nemirima poginulo je oko pola milijuna ljudi, a oko 6,5 milijuna muslimana prebjeglo je iz Indije u Pakistan i oko 5,5 milijuna Hindusa iz Pakistana u Indiju. Nasilja zapadnopakistanske vojske nad bengalskim stanovništvom u Istočnom Pakistanu izazvala su nemire i prebjeganje više milijuna Bengalaca u Indiju, što je izazvalo indijsko-pakistanski rat (1971), uspostavu Bangladeša i osvetničke represalijske Bengalaca. Danas se u

³⁰⁹ Šezdesetih godina o ovome sam vodio usmene rasprave s nekim slovačkim povjesnicima, koji su mi, među inim, iznosili i podatke da je za prevođenje (po jednim nekoliko desetaka tisuća, a po drugima do dvjesta tisuća) slovačkih grkokatolika na pravoslavlje, izvršen poseban izbor kadrova iz službe sigurnosti koji su na brzinu, na naročitim tečajevima iškolovani za pravoslavne popove.

³¹⁰ Dedijerov Artuković (*Glas Koncila*, XXVI, 28, 12.7.1987,8); Prekrštavanje i genocid danas (Isto, 36, 6.9.1987,8).

Indiji suprotnosti između Hindusa i Sikta zaoštravaju u sve otvoreniji sukob, a onaj između Singaleza i Tamila u Sri Lanki (na Ceylonu) poprima oblike rata i teritorijalnog podvajanja. Poslije sovjetskog ugušenja mađarske nacionalne revolucije (1956), u koncentracione logore bačeno je oko stotinu tisuća Mađara, a mnogo je veći broj izbjegao na Zapad. Rijeka izbjeglica potekla je i iz Čehoslovačke poslije sovjetske vojne intervencije 1968, a na početku osamdesetih i iz Poljske. Sovjetska okupacija Afganistana (potkraj 1979) izazvat će protusovjetski i međusobni građanski rat i prouzročiti prebjegavanje višemilijunskog mnoštva afganistanskih izbjeglica u Pakistan. Nema gotovo ni jedne afričke države, bivše kolonijalne a sada neovisne zemlje, u kojoj nije došlo do unutarnjih međuplemenskih razračunavanja, i u njima do opetovanih svrgavanja s vlasti i despotskih i više-manje demokratskih vladavina. Pri tom, navlastito kad su u pitanju osim etničkih i staleških još i rasne suprotnosti, dolazi redovito do neizbježnih provala genocidnih divljaštava.

Na osnovi svega dosadašnjeg razmatranja genocidnih zlodjela mogli bismo zaključiti:

Prvo, u čitavoj povijesti uvijek je bilo pokušaja »konačnog rješavanja« stranih ili nepoćudnih rasno-etničkih ili vjerskih skupina protjerivanjem, istrebljivanjem i obraćanjem na »pravu vjeru«.

Drugo, ima mnogo primjera koji upućuju na to da je takvih zlodjela, što se mogu podvesti pod genocidna, bilo i po dimenzijama i po raznovrsnosti mnogo više po okončanju vojni nego u samom ratu, jer tada su pobjednici mogli nesputano provoditi svoju volju koja je za vrijeme rata ipak ograničavana samom neizvjesnošću ishoda ratnog razračunavanja.

Treće, poprilično je uzaludan posao svaki pokušaj utvrđivanja pojavnosti svih ili nekih vrsta genocidnih postupaka samo u nekom povijesnom razdoblju. Jer, od pamtivjeka uvijek ih je bilo u ovom ili onom obliku, s istobitnom učinkovitošću s obzirom na prostor i vrijeme, bez obzira na sve pojavne i srazmjerne razlikovnosti.

I četvrto, potpuno je promašeno i izvan svakog smisla povijesne stvarnosti svako ono umovanje koje genocidne sklonosti, pače uzročnosti i ciljnosti, pripisuje samo nekim narodima ili rasno-etničkim zajednicama, samo određenim kulturno-civilizacijskim sferama i društveno-revolucionarnim pokretima, ili pak samo pojedinim religijama i ideologijama.

Koncentracione logore nisu prvotno izmislili Nijemci ili naci-fašistički ideolozi i silnici u drugom svjetskom ratu. A ni Staljin, prije njih, sa svojim »gulazima«. Pa ni Englezi još ranije, u burskom ratu. Jer, valja se podsjetiti i na stoljeća bijelog i crnog okovanog roblja na svim kopnima i morima. (Deset milijuna ljudskih bića transportirano je kao roblje u »novi svijet«³¹¹.) A također

³¹¹ Prema navodu engleskog povijesnika Johna Robertsa u prikazu pohoda europske civilizacije u TV seriji BBC 1985.

i svih bezobzirnih nasilja, nemilosrdnog protjerivanja i bezdušnog istrebljivanja pučanstva, i čitavih etničkih zajednica, u svim kolonijalnim i osvajačkim ratovima od davnih davnina do dana današnjih. Tako isto i sve grozote i užasi revolucionarnog terora nisu nastali tek s Lenjinovom boljševičkom revolucijom, jer bilo je istovjetnih i u Velikoj francuskoj revoluciji, a i u svakovrsnim pobunama i prevratima prije toga. A traju podjednako jučer i danas, pod najraznovrsnijim (ne samo prokomunističkim ili profašističkim) tiranijama, od Pol-Potove Kampučije do Homeinijeva Irana, ili od Afganistana do Nikaragve i Južne Afrike.

Genocidna nasilja, kao svezremenska i svecivilizacijska pojavnost u ljudskom društvu, bivaju – ipak – sve manja i ograničenija, ili dapače, i gotovo potpuno nestaju u pojedinim dijelovima svijeta, i u određenim povijesnim razdobljima. Iščezavaju tamo gdje su uklonjeni uzroci njihova izbijanja i povampirenja u međunacionalnim odnosima, kao što je to slučaj npr. na skandinavskom i švicarskom dijelu europskog kontinenta. Ili tamo i tada, gdje i kada nestaju razlozi, ili mogućnosti, međudržavnog nadmetanja i navlastito osvajačko-imperijalističkog presizanja, kao što se to u ranijoj povijesti zbilo na primjeru Engleske i Francuske, a u najnovije doba Njemačke i Francuske. Uvijek tamo i ondje gdje se – prestankom ugroženosti pojedine društveno-etničke zajednice, ili nestankom uvjeta za okorištenjem zlodjelom nad drugom – stvaraju pretpostavke za nadvladavanje povijesnog bezumlja i za promišljeno traženje puteva i načina sukladnog života u miru sredenog društvenog i međunarodnog poretka. Da je, međutim, i u okolnostima najvišeg dostignutog stupnja društveno-kulturnog razvitka, i susljedno tome najrazvijenije svijesti o nužnosti povijesne razboritosti, veoma teško i gotovo nemoguće posve ukloniti krvožedne porive iz naravi čovjeka i slijepe rušilačke sile iz povijesti ljudskog društva – zorno nas podsjeća prisutnost takvih pojava kao što je to suludost najraznovrsnijeg terorističkog nasilja na tlu Italije i Njemačke, pa i Švedske, a ne samo svuda po svijetu. Ili, pak, provale potisnutih bjesomučja i agresivnih nagona, ako ne drugdje a ono na sportskim borilištima, što se na onako jezovit način očitovalo u krvoproliću engleskih i talijanskih navijača na nogometnoj utakmici u Bruxellesu.

No, unatoč tome, ljudski um nikada nije posustao u plemenitom nastojanju da ovlada rastrojstvenim silama u čovjeku i u povijesnu zbivanju. Tragika i veličina tih nastojanja jest u protuslovlju samog bivstvovanja: uklanjanje svakovrsnog nasilja ne može se postići bez primjene nekovrsnog nasilja. No, daka-ko, kao što životu čovjeka ne prijete podjednako bezazlene nahlade i smrtonosne neizlječive bolesti, tako je i s nasiljem u povijesti pojedinih društvenih zajednica ili nacionalnih bića.

Dio treći

FILOZOFIJA I POVIJESNO ZLO

I.
PRAZDVAJANJA LJUDSKOGA UMA
NAD BIVSTVOM NASILJA

*S koje se god strane
promatrala povijest svijeta vidjet
će se da je to tkanje zločina,
ludila i nesreća.*

O. Goldsmith (1728–1774)

*Najbolja je povijest ona
što se dogodila
(jer druge nije ni bilo)*

G. W. Leibniz (1646–1716)

1. U MITOLOGIJSKO-RELIGIJSKOM MUDROSLOVLJU

*Probudi gnjev i srdžbu izbij,
obori protivnika
uništi neprijatelja.
Neka žestok oganj proždre preživjele
i neka propadnu tlačitelji puka tvojeg.*
(Sir 36,6–8)

Od kada zna za sebe, od svojih prvih promišljanja o svrsi i bitku života i povijesti, ljudski je um podjednako zaokupljen i bivstvom svakovrsna nasilja. Pa, i onog što će istom sredinom dvadesetog stoljeća biti ožigosano genocidnim imenom, a bilo ga je – ne manje – od uvijek, od praiskonske pretpovijesti divljaštva preko raznostupnih barbarsko-poganskih pripovijesti drevnih praskultura, do sve civilizacijskih povijesti znanih i živućih kultura. Od praiskona

do sada, od svih prvotnih mitologijskih predodžaba, do svih poznijih religijskih i ideologijskih sustava, ili pak filozofijsko-znanstvenih svjetonazora, ljudski se um kreće u podjednako ukletom labirintu protuslovlja o smislu i besmislu nasilja u povijesnom bivstvovanju. Jer, u povijesnom hodu i čovjeka i naroda nasilje je neprekidna popratna pojava, uzrok i pretpostavka njegova opstanka i iščeznuća. S njegovom neizbježnom prisutnošću sučeljeni smo u vječitom hrvanju i mijeni svih onih sudbinskih pojavnosti što uvjetuju povijesnu kob, ljudsku i narodnosnu. Što će reći: život i smrt, dobro i zlo, ljubav i mržnju, sklad i sukob, mir i rat, ili blaženstvo svih ljepota i užas svih strahota...

Kao što smo već mogli zaključiti iz prethodnog razmatranja, u samim (judaističkim) počecima sve naše poznije, zapadne, civilizacije, u ono drevno doba kad vrhunac povijesno-filozofske ljudske misli izražava riječ biblijskoga boga Jahve, – genocidno je nasilje prirodna pojava, sukladna ljudsko-društvenoj i mitološko-božanskoj naravi. Ono se ne samo dopušta, već i preporuča, štoviše čak i nalaže riječju svemogućega Jahve, uvijek kad je ono svrhovito za opstanak ili ponovnu uspostavu kraljevstva izabranoga naroda, ili za održanje i širenje njegove jedino ispravne vjere.

Dakako, pri takvom umovanju povijesna ljudska misao našla se od sama početka u punom protuslovlju sama sa sobom. Svjesna dubine raskola i međuvjetovanosti životnog pregnuća i zatornog nagona, a nemoćna da ih ukloni u povijesnoj zbilji, ona, jamačno, neće biti kadra da premosti ni svoja kukavna zdvajanja. I kad god i koliko god je pokušavala da se vine onkraj dobra i zla povijesna kretanja i trajanja, ona će gubiti tlo pod nogama, bježeći od ovozemaljske povijesne zbiljnosti u rajsko blaženstva, ili drugotna svijeta, ili u beskonfliktnu svjetlu budućnost, što ostaje sveudilj na jednako nedospješnom obzoru.

Svako je nasilje plod mržnje koja je opreka ljubavi, ali i njojzi veoma i toliko bliska da joj čini drugu, s njome nerazlučivu stranu. Iako je – prema biblijskom učenju – Bog stvorio ljude braćom, da žive u ljubavi, iz nenavisti rođena mržnja, putem nastojanja da se ukloni suparnik vodi u ubojstvo, već u prvom naraštaju ljudi (Post 4,2–8). I otada svijet ostaje žrtvom mržnje i nasilja (Mudr 2,24; Tit 3,3). I kao što Kajin ustaje protiv Abela, Ezav protiv Jakova, a Jakovljevi sinovi protiv Josipa, tako će i Egipćani protiv Izraela (Ps 105,25), tuđinci protiv Jeruzalema (Iz 60,15). Neprijatelji izabranog naroda i Božji su neprijatelji, izjednačeni su sa zlikovcima, što opravdava mržnju i sveti rat Izraela protiv svojih mrzitelja (Pnz 7,1–6). Načelo: »Ljubi svoga bližnjega i mrzi svoga neprijatelja!« (Mt 5,43), poduprijet poukom da se u svakom narodnom (Izraelovom) neprijatelju gleda i Božjeg neprijatelja, nužno je vodilo opravdanju i najbezumnijih nasilja. I tako se Bog ljubavi ocertava dvosmisleno i kao Bog mržnje, koji mrzi neprijatelja, nasilnika i svakovrsnog grešnika (Ps 11,5; 31,7; Ps 5,6 sl), bilo kao pojedinca (koji često označava zajednicu, npr. Jakov Izrael, a Ezav Edomce), bilo čitave narode. Radi očuvanja svoje samobitnosti i stjecanja nezavisne države, židovska biblijska misao učinila je Izrael izabra-

nim, pače i svetim narodom, koji u ime Jahve pridržava za sebe posebna prava, u odnosu prema svima drugim narodima (Pnz 7,6; 9,26; 14,2; Izl 19,5; Jz 2,3), s težnjom da ih vjerom organski uključi u svoj, božji narod, tako da sin Davivov kraljuje nad svim narodima (Ps 2; 72,96,10; Iz 2,2; Zah 14,16) a Jeruzalem da postane središtem cijelog svijeta (Iz 2). A na putu postizanja tog posvećenog cilja, sva su sredstva, dakako, dopuštena. A kako i ne bi kad je i sam svemogući Jahve ne samo poistovjećen sa židovskim narodom, već i stavljen u njegovu službu: »Ja ću biti neprijatelj tvojim neprijateljima« (Izl 23,22). Stoga će nacionalni Izraelovi ratovi biti »ratovi Jahvini« s ciljem da se neprijatelj iskorijeni do kraja (Pnz 7,3 sl; Jš 6). Predodređena stanjem svoga naroda, biblijska židovska misao učinila je Boga strašnim ratnikom koji poradi Izraela ubija egipatsku prvorodenčad (Izl 12), zahtijeva *anatemu*, tj. posvemašnje uništenje neprijatelja – živih bića i materijalnog plijena. Pokolj pobijedenog protivnika postaje jedno od religijskih pravila svetoga rata (Br 21,2 sl; Jš 6) koje se ne smije kršiti, jer ako se propusti uništenje neprijatelja to kao svetogrđnu kaznu donosi i poraz (1 Sam 15; Jš 7). Radi posvemašnje omraze neprijatelj se poistovjećuje s đavlom i zlotvornim zvijerima. S prijetnjom divljih zvijeri poslužit će se i sam Bog u provedbi svog prokletstva protiv Egipta i svakog inog nevjernog naroda (Izl 7,26–8,28; Mudr 16,1–12; Pnz 28,26; Lev 26,22). A i zastrašujuća slika opustošenih gradova i naselja, prepuštenih divljim zvijerima, dočarava pogrom nad čitavim ljudskim zajednicama, pa i narodima (Iz 34,11 sl; Jr 9–10; 49–51; Sef 2,14 sl).

Nastala usred bezumlja tlačenja, istrebljivanja, proganjanja, pustošenja i uništenja, biblijska misao ne vidi drugog puta izbavljenja potlačenih i ugroženih no u sili protuudarca: »Neka zlo stigne silnika, neka mu udarac vrati udarcem!« (Ps 140,12). I, naravno onda takve postupke, i sve oblike svetoga rata ne smatra nasilnima već sredstvom iskorjenjivanja zla u svijetu. Ali, jamačno, lako se prekoračuje granica između pravednog i neopravdanog nasilja. Žigošući, na jednoj strani, sva zlodjela u ime pravednosti, a dopuštajući, na drugoj, sva nasilja za njihovo suzbijanje, biblijska misao uvida svoje upletanje u stupice protuslovlja i dvoznačnosti. Stoga će, nasuprot odobravanja osvetničke razorne sile, ustati i protu zlodjela koja znače neopravdana nasilja, spominjući izrije kom: raseljavanja pučanstva, paranja trudnica, spaljivanja, smrskavanja dojenčadi o stijenu, te ugnjetavanja pridošlica (Am 1,1–2,8; Izl 3,9; 21–23; Pnz 24,20).

Biblijsko umovanje dolazi do spoznaje da svaki osvajački rat, pa i onaj sveti izraelski, izaziva nove ratove. A i do toga da neprijatelj, koga nije bio kadar pobijediti potlačeni pravednik, na kraju propada kao žrtva samoga sebe, dotično svoga bezumlja (Ps 7,13–17). Rat i nasilje su činjenice koje izazivaju moralnu nelagodu i duhovne dvojbe, iz kojih, međutim, nema izlaza. Jer, premda je božjem naumu svrha mir, iskustvo govori da ga svaki narod postiže tek uz pretpostavku pobjede stečene borbom i nasiljem.

Budući da genocidna nasilja, osim iz osvajačkih prohtjeva, nastaju i iz osvetoljubivosti, biblijska misao dopušta osvetu u značenju ponovne uspostave pravednosti i njene pobjede nad zlom. Dužnost je osvetiti pogaženo pravo, ali je zabranjeno osvećivati se iz mržnje prema zločiniteljima. Jamačno, radi sputavanja osvetničkih nagona i ograničavanja njima pobuđenih zlodjela, dužnost i pravo provedbe osvete postupno je u tijeku povijesti prenijeto od pojedinca na društvenu zajednicu, a potom na Boga kojemu su pripisana svojstva jedino nepristranog osvetnika pravednosti, jer kao sveznajući jedino on može biti pravedan presuditelj i jedini zakoniti izvršitelj osvete. U tom mislu kreće se shvaćanje krvne osvete: od toga da prolivena krv viče za osvetom (Br 35,21–33; 2 Sam 3,22–27), ili priznanja Samsonu zbog osvete Filistejcima (Suci 15,3.7), ili izraza neobuzdane strasti da »opere noge u krvi zlotvora« (Ps 58, 11), do odricanja odmazde, jer »tko se osvećuje, njemu se Gospod osvećuje« (Sir 28, 1.7) i tek »dan Gospodnji« bit će uz pravednost i spas i dan osvete (Jr 46, 10; Iz 59, 17 sl).

S Kristovim novozavjetnim navještanjem biblijska se misao produbljuje i univerzalizira, ali to tek ublažava starozavjetna protuslovlja i zdvajanja. I novozavjetna mudrost ne odbacuje posvema nasilje. I ona računa s nužnošću borbe – Krist će npr. braniti svoj sveti grad protiv razularenih naroda (Otk 20,8 sl) – ali je nastoji osmisliti i premostiti vrhunaravnim razlozima i silama. I unatoč tome što i sam Krist postaje žrtvom slipepe besmislene mržnje, Novi zavjet će istaći načelo *mrziti zlo a ne ljude i narode*, propovijedajući praštanje i ljubav čak i prema neprijateljima (Lk 6,27). Kraljevstvo Božje ne uspostavlja se zemaljskom nego božjom silom, a »svi koji se mača hvataju, od mača i ginu« (Mt 26, 52). Neprijateljstvo je više sotonski misterij negoli puka činjenica, ali ne osvetom već duhom ljubavi neprijatelj se pretvara u prijatelja. U životu pojedinca i, navlastito, naroda. Ali zdvajanje ostaje. I u opraštanju prolivena krv i stradanja kriče Bogu: »Dokle ćeš, sveti i pravi Vrhovniče, odgađati sud i osvetu« tlačiteljima i krvnicima ove zemlje (Otk 6,10; 16,6; 19,2). A i u samom napatku da treba »zlo savladati dobrim« (Rim 12,21) ima dvoznačnosti kad se preporuča da se postupcima koji znače stavljanje ugljevlja ili razbuktjele žeravice na glavu neprijateljevu (Rim 12,20; Izr 25, 21) ovoga dovede u nemoguć položaj koji ga sili da svoju mržnju zamijeni ljubavlju.³¹² Povijest je, međutim, ostala prepuna primjera da su neuspjesi takova samožrtvovanja – ili mirenja s bezrazložnim nasiljem – kasnije rađali još bjesomučnijim provalama mržnje i nasilja.

I u začetnom mudroslovlju velikih religija Istoka – *brahmanizmu*, *budizmu* i *konfucijanizmu* – nalazimo u biti slično promišljanje o bivstvu žrtve i nasilja onome biblijskom. Bez obzira na to koliko se inače ti vjerski svjetonazori stubokom razlikovali od orisanih zasada zapadno-kršćanske civilizacije.

³¹² Za sve biblijske navode usp.: osim odgovarajućih mjesta u *Bibliji* i *RBT*, 18, 595–9, 630–50, 654–62, 686–90, 803–6, 1531–4.

Što se tiče brahmanizma dovoljno je spomenuti da u njegovu najstarijem razdoblju (od 10. do 6. st.pr.n.e.), od njegova četiri glavna božanstva, prvo – *Indra* – jest *bog groma, plodnosti i rata* (ostala su: *Varuna* – bog neba, *Vaju* – vjetra, *Ušas* – zore). A i od četiri velike zbirke *Veda*, tog najstarijeg povijesno-književnog spomenika indoeuropskog razdoblja koje sadrže sveukupnu brahmanističku mudrost (*Veda* = znanje, na sanskrtskom), čitava jedna tumači žrtvene obrede s ciljem njegovanja kulture »gromovnika i ratnika«, ali i opravdanja žrtve čovjeka, žrtvovanog za »očišćenje« države, za zdravlje i napredak zajednice. Znakovito je da i u brahmanizmu nalazimo dvoznačnost u učenju da se svakim djelom, dobrim ili zlim, podržava »kruženje života«, tj. neprestano izmjenjivanje života i smrti. To shvaćanje preuzima i budizam (6. st. pr.n.e.), koji će u različitim azijskim zemljama dalekog Istoka poprimiti i veoma različite značajke primjerene okolnostima povijesno-vjerskih tradicija pojedinih naroda. U svezi s budizmom obično se ističe njegovo naučavanje da je ljudska sudbina, a prema tome i povijesna sudbina pojedinih naroda, predodređena već svim prijašnjim usudom ljudskoga roda i njegovih plemenskih ili narodnosnih zajednica, te da se izbavljenje od sviju zala može postići jedino odricanjem od životno-povijesne djelatnosti, u ugasnuću (nirvani) ili tonuću u prvobitnom božanskom ništavilu, praznini i nigdini. To je, međutim, samo jedna njegova strana. Postoji i druga, a i mnoge njegove veoma oprečne sljedbe. Tako u mitologijskoj slici tibetskog tantrističkog budizma gledamo svevišnjeg čarobnjaka, koji s ritualnim bodežom u jednoj i sa zdjelicom punom ljudske krvi u drugoj ruci izaziva Bika Šiva kome je na glavi kruna od ljudskih lubanja, a njegov krvoločni značaj predočen je i razbludnim činom s njegovom družicom Šakti iznad ljudske žrtve i bikovskog simbola njegove moći, dok učenici čarobnjaka presenečeni promatraju to zbivanje, drugi čarobnjak, mudrac, zadubljen je u zdvojno razmišljanje, jamačno, u traženju odgovora o smislu ovakva povijesna bivstvovanja.³¹³

Zanimljivo je pripomenuti da u mitologiji hinduizma, koji se, istodobno s budizmom, razvija kao indijski, ili točnije hinduski, oblik brahmanizma, Šiva postaje glavno božanstvo, u biti s istim značajkama – stvoritelj i razaratelj svijeta (koji s Brahmom i Višnuom čini vrhovno trojstvo). Hinduizam je, više nego religija, jedan sveobuhvatno mnogostran i višeznačno protuslovan povijesno-filozofijski svetonazor, a njegove začetke i osnove nalazimo u staroindijskom junačkom epu *Mahabharata* (što znači »veliki rat Bharata«). Glavna tema tog epa (što seže do u 10. st. pr.n.e. a u konačnom obliku potječe iz 4. stoljeća, a sadrži 120.000 dvostihova raspoređenih u 19 knjiga) jest borba za prevlast dviju grana kraljevske loze Bharata, koja se, međutim, pretvara u rat naroda. Taj ep sam za sebe svjedoči da se i na tom tlu, na kojemu inače bijaše mjesta i za budističke putove bezvoljnog prepuštanja sudbini, također nikada nije mirilo s nasiljem što ga neizbježno nameće svako potlačivanje, a niti odustajalo od njegove primjene što ga nužno nosi sa sobom svaki oružani sukob

³¹³ Usp. HE, 3, 218–22, 444–8.

ili rat. O tome nam iz tog epa posebno dojmljivo zbori *Materina kletva* nad posrnulim svojim narodom: »Moj hudi narode, radosti naših neprijatelja, ti nisi sin moj i svoga oca. Čiji si? Kako da se brojiš među ljude kad si bez gnjeva, kao uskopljenik!... Zašto ležiš kao leš, kao gromom pogođen? Ustani, kukavico, ne spavaj poslije poraza! Ne povlači se bijedno, obznani se junaštvom! Uspravi se i grmi!« Jer, ako »želiš da sačuvaš život« borba se ne da izbjeći, stoga – »plamti kao buktinja«. Nedvojbeno, ovo potresno pozivanje na borbu, radi samoodržanja imamo i u starozavjetnim psalmima, u *Pjesmi nad pjesmama* i dr. biblijskim porukama, u Izaijinom podizanju nacionalne savjesti i svijesti, u Davidovoj žalopojci nad palim junacima na brdima Gelboe, a pogotovu u Jeremijinim tužaljka kojima oplakuje propast svoga naroda, kao i u svim drugim zborenjima o tragici i osvetničkim nagnućima ugrožena izraelskog naroda.³¹⁴ A u tom se biblijskom – a i u sveukupnom drevnom mitologijskomumovanju, kao što već vidjesmo, redovito i ne krije nakana da se poluči svrhoća samoopstojnosti vlastita naroda na pretpostavci nemilosrdna uklanjanja drugih. U tom pogledu stanovitu iznimnost nalazimo u izvornom *konfucijanizmu*, što je nastao, na kineskom tlu, iz filozofskih pogleda Konfucija u (6. st. pr.n.e.) koji je težio temeljitim društvenim reformama svijeta. Usred ratnih zala i nasilja, što ga donose sukobi feudalnih državnica i tiranija izopačenih vladavinskih sustava, Konfucije propovijeda moralno-etička načela koja bi imala dovesti do mira, pravde i nenasilnog, univerzalnog poretka. Pri tom će, u svom agnosticističkom shvaćanju, ostati višeznačan, otvoren za različita tumačenja i dopune njegova nauka. Za svoje poglede tražit će uzore u mitskim predajama o »zlatnom dobu« drevne Kine, a zauzimati će se za provedbu posve izvornih promjena. Vjerovat će u iskonsku dobrotu čovjeka, te u povijesnu ulogu vladara, ali i skrenuti pozornost da se »ni trava ne povija tako pod vjetrom kao puk pod voljom svojih upravljača«, makar kakvi oni bili. U težnji da ostvari svoj ideal čovječstva u cjeloći odnosa u društvenom, državnom i međunarodnom poretku, Konfucije se zauzima za srednji put, za izbjegavanje nasilja i svih krajnosti. »Zlatno pravilo« njegova nauka: »Ne učini drugome ono, što ne želiš da tebi drugi učine«, istovjetno je, jamačno, poznijem Kristovu, novozavjetnom načelu. A dijelit će, također prvotno, kao i konfucijanizam u cjelini sličnu kob: okrutne progone i spaljivanje knjiga (još u 3. st. pr.n.e.), oprečna tumačenja i pretvorbu filozofijskih nazora u pučku, dogmatsku religiju, a samog Konfucija od mislitelja u božanstvo kojemu se čak i žrtve prinose, ali i opetovanu preporadbu, koja će konfucijanizam činiti jednom od najtemeljnijih sastavnica duhovnog bića kineskog naroda sve do danas.³¹⁵ A to, naravno, na svoj način također dokazuje ako ne posvemašnu nemoć a ono nedovoljnu djelotvornost, ili ograničenu učinkovitost, i onih najstarijih i najrazboritijih domišljanja ljudskog uma za uklanjanja svih, pa i genocidnih, oblika nasilja u izmjeničnim potresima povijesnoga trajanja.

³¹⁴ Usp. F. Tuđman, *Rat protiv rata*, 438–9.

³¹⁵ Usp. Ploetz, n.dj., 402–3, 807, 1190; CVE, 1964, 226; ELZ, 4, 1959, 326–7.

Kao pripomembu svemu ovome, od osobitog povijesnog značenja, valja također podsjetiti na još izrazitiju nazočnost i još veću ulogu nasilja u onom dijelu svijeta u kojemu je prevladao islam, ta najmlađa od velikih svjetskih religija. Iako Kuran naučava da su »svi ljudi jedan narod« (2:213), (10:19), da dioba ljudi na plemena i narode nije smetnja njihovu bratstvu (49:13), te da će kako pojedinci, tako i narodi biti pozvani da polože račun za svoja djela (45:28), za pripadnike islamske vjere, muslimane, »sveti rat« protiv »nevjernika« bio je put ne samo da se poluče probitci ovozemaljskog gospodstva u širenju islama i osvajanju tuđih zemalja, već i najbolji način da se stekne rajski (a izbjegne pakleni) život u vječnome svijetu. A budući da je i sam Kuran nalagao svojim »vjerovjesnicima« da se bore protiv »nevjernika«, čije je već samo »prebivalište pakao«, »svom žestinom« i da »budu prema njima grubi« (9:74), (66:9),³¹⁶ to su ratni pohodi maslimanskih osvajača poprimali redovito oblike veoma okrutnih i bespoštudnih nasilja prema pučanstvu i čitavim narodima napadanih i osvojenih zemalja. Prema tome, i u muslimanskom umovanju nazočna su istovjetna protuslovlja i dvoznačnosti glede općih načela o odnošajima između ljudi i naroda, te dopuštenosti pače i posvećenoj svrhovitosti nasilja. Premda je i u muslimanskim zemljama, uz islamski misticizam, bilo razvitka i racionalističkih misli, ipak je ostalo trajnom značajkom da je i filozofsko razmatranje ostalo uglavnom u teološkom ozračju. A znakovito je zamijetiti da islam, kao posljednja od tri velike monoteističke religije, od svog nastanka (7. st.) do danas, najveću neprijateljsku nepomirljivost pokazuje prema prvim dvjema – judaizmu i kršćanstvu, iz okrilja kojih je nikao i s kojima, u religijskom smislu, ima najviše zajedničkog.

2. U ANTIČKOM FILOZOFSKOM UMOVANJU

*Sve biva na osnovi zavade...
Rat je otac svemu i kralj svih.*
Heraklit

Vae victis! (Teško pobijedenima!)
(Značajka rimskog doba)

Jamačno, u drevnoj smo povijesti, u ozračju kako politeističkih tako i monoteističkih shvaćanja i tumačenja svijeta, mogli razabrati raznovrsne korišćene premisslanja, pače razlučiti i dvojbe ljudskog umovanja o bivstvu i svrhovitosti nasilja u povijesnom kretanju. Još manje može biti sporno da ćemo u helenističkoj i rimskoj antici – i u tom pogledu – naći utemeljenje sveukupnog

³¹⁶ Kur'an časni, Zagreb, 1974, osim nav.mj. usp. i 838–78.

kasnijeg poniranja i zdvajanja ljudske misli, u svim mijenama onodobne i ovovremene civilizacije. Tim putem do nas je stigla, ali i produžila svoje trajanje, povijesna spoznaja drevnih i iščezlih kultura.

U našem osvrnuću na helensko poimanje nasilja valja nam podsjetiti se da u starogrčkoj mitologiji prevažno mjesto pripada boginji osvete – Nemesis. Ona, naime, ravna usudom čovjeka i dakako, njegovih društveno-etničkih zajednica u kojima se odvija njegov život i sudbinu kojih dijeli. U boginji Nemesis utjelovljeno je grčko shvaćanje da se tek osvetništvom za nepravdu i zločin može uspostaviti poredak pravde, zakona i reda među ljudima i narodima.³¹⁷

Homer, najstariji grčki pjesnik, koji je (prema Platonu) »odgojio čitavu Heladu«, u svojim nam trajnim epovima – *Ilijadi* i *Odiseji* – dočarava sliku grčke mitologijske misli i povijesne stvarnosti iz vremena Trojanskog rata (12. st. pr.n.e.). Njemu pripisana *Ilijada* priča nam tek o malom isječku iz tog desetogodišnjeg rata između udruženih grčkih državnica i Trojanaca, u kojem su Grci, na kraju, izvršili neosporno genocidni zločin, koji je, međutim, ostao opjevan kao sjajna povijesna pobjeda. Grci su, naime, pošto su Troju zauzeli lukavom varkom, grad potpuno uništili spaljivanjem i pobili sve stanovništvo, osim nekoliko uteklih pojedinaca. Iako Homer povijesna događanja pripisuje sudbini, volji i djelatnosti božanske moći *Moir*a – triju sestara suđenica koje pletu i presijecaju niti životnog i povijesnog zbivanja – ljudska se djelatnost pokazuje u sudbinski povezanu cjelinu, izvan koje nisu ni bogovi, već su njen nerazdvojni dio, sudjelujući u ratu podijeljeni na oba protivnička tabora. Pravo jačega prihvaća se kao samo po sebi razumljiva nužnost. I kao što u prirodi »lišće razbacuje vjetar«, da bi drugo poraslo, »i ljudskom je plemenu takav rod«, »jedni dospijevaju drugi ginu« – proumljuje Homer u *Ilijadi*. A tu nalažimo i veličanje prava na umnogostručenu odmazdu, kad se Ahil ljutit zaklinje nad mrtvim Patroklom da će ga dostojno osvetiti tako što će »zaklati dvanaest« »sinova trojanskih« i to »vrlih«, i baciti ih k tome još »u vatru jaku«. A pri svemu tome misao Homerova svijeta je za pobjedu pravednosti u borbi dobra i zla i nepoznatih prirodnih sila, radi postizanja napretka i većeg sklada u svijetu.³¹⁸

Oko stoljeća kasnije Heziod će u svom domišljanju kozmosa u međusobnim borbama suprotnosti vidjeti put smirenja i dovođenja svakog na svoje određeno mjesto. Sila jačega služi uvođenju reda, a Zeusovi »ljudi junaka« »božanski su red« što u ratnim vrevama »jedni druge postupkom krivim zatiru«. A od zla i nevolje rodu ljudskom izbavljenja, i nema, sudeći po vjekovitosti Heziodova savjeta da »sam sebi u zlu radi, drugome o zlu tko radi«.³¹⁹

³¹⁷ Usp. R.G. Collingwood, n.dj., 56–7.

³¹⁸ Usp. B. Bošnjak, *Grčka filozofija*, 1956, 16–20, 143–8; Ploetz, n.dj., 113–5, 121; N. Smalagić, *Politička misao helenskog svijeta – u: Historija političkih doktrina*, I, 13–8; VE, 10, 1967, 198.

³¹⁹ Usp. B. Bošnjak, n.dj., 21–3, 149–56; Ploetz, n.dj., 125.

Umni Solon, taj mudrac i pjesnik koji se proslavio kao veliki atenski političar i zakonodavac zbog svojih demokratskih društvenih preinaka (uklonio krute zakone Drakona), učinio je – prema prosudbi Diogena Laertija, antologijskog prikazivača grčkih filozofa – »najveće djelo« time što je potaknuo Atenjane na rat protiv Megarana poradi svog rodnog mjesta Salamine. Kad su, naime, Atenjani, poslije mnogih poraza, donijeli odluku da će biti kažnjen smrću svatko tko bi predložio obnovu rata zbog Salamine, Solon će, praveći se ludim, raspaliti atenske duhove i potaći ih na novi rat.³²⁰ Neznano nam je kakva su sve nasilja u njemu počinjana, ali možemo pretpostaviti da Atenjani nisu pobijedili da bi »narodni osloboditelj« Solon svoju izmudrenu suludost radi izazivanja ratnog sukoba platio vlastitom glavom, bilo od svojih Atenjana bilo od izazvanih neprijatelja. Ovaj neobično čudnovat slučaj, nedvojbeno govori da Solon, najmudriji čovjek svoga doba, ne bi pribjegao čak tako hirovitom lukavstvu – nasuprot proturatnom mnijenju i demokratske, razborite odluke atenskog sabora – da nije smatrao osvajačke pothvate i nasilno rješavanje spora, ili upotrebu sile, normalnim i veoma svrhovitim za probitke Atene. Takva shvaćanja nalazimo u biti u svih velikana helenske kulture i njezine filozofske misli, svejedno opirala se ona još na mitologijske sile ili u svojoj razluđbi polazila od počela i uzroka na idealističkoj ili racionalističkoj potki. U tom pogledu jedva da ima neke razlike u vremenskom slijedu od već spomenutih Homera (oko 800. pr.n.e.), Hezioda (oko 700. pr.n.e.) i Solona (639–559), preko Pitagore (582–500), Heraklita (544–480), Eshila (525–456), Sofokla (496–406), Perikla (495–429) do Sokrata (470–399), Platona (427–347), Aristotela (384–322) i Epikura (341–271. pr.n.e.).

Polazeći od povijesne zbilje, a i od nastale na njoj mitologijske predodžbe svijeta, svi ovi umnici, u svojim književno-umjetničkim djelima i filozofsko-povijesnim promišljanjima, uzimaju pojavnosti nasilja, sukoba suprotnih sila i ratnih zlodjela kao neizbježne prirodne sastavnice ljudskog društva, pa su pretežito zaokupljeni njihovim usmjerenjem a ne možebitnošću njihova iskorjenjivanja. To proizlazi i iz Pitagorine pouke da se ljudi moraju tako vladati »da ne stvaraju neprijatelje od prijatelja, nego da neprijatelje pretvaraju u prijatelje«³²¹.

Heraklit, »otac dijalektike«, uči da »sve stvari nastaju sudbinom«, a mogu biti dovedene »u sklad (samo) sukobom suprotnih strujanja«. Jer: svijet je istodobno sklad i borba suprotnosti. Štoviše: tek se po suprotnom spoznaje i jest nešto to što jest. A »od suprotnosti, ona koja teži rađanju i stvaranju zove se rat i borba, a ona koja teži razaranju kroz vatru zove se sloga i mir«. Heraklit, jamačno, pozna pravu prirodu rata, pa ga ipak slavi kao vrhovni stvaralački čin i društveno-etički princip: »Rat je otac svemu i kralj svih, jedne je

³²⁰ Usp. D. Laertije, n.dj., 14–5; B. Bošnjak, n.dj., 30–1.

³²¹ Usp. D. Laertije, n.dj., 273; B. Bošnjak, n.dj., 340, 159–161.

iznio kao bogove, druge kao ljude, jedne je učinio robovima, druge slobodnima. »Valja znati da je rat općenita pojava, da je pravda borba i da sve nastaje borbom i po nuždi«, te da »sve biva na osnovi zavade i tako treba da bude«. Sukladno tome: »Mir je samo oblik, samo vid rata; rat je samo oblik, samo vid mira. Ne treba ih međusobno suprotstavljati; ono što je danas borba, početak je sutrašnjeg izmirenja«. Za Heraklita je borba suprotnosti zasnovana na trajnoj zakonitosti u kozmosu i u društvu. Ona je nužnost, pravilo i pravda koja sigurno sve uređuje.³²² A kakvo su obličje imali rat i borba u Heraklitovo vrijeme možemo zaključiti npr. po sudbini grada Mileta, koji 494. u ustanku protiv Perzijanaca biva potpuno uništen (opljačkan i razoren) a stanovništvo poubijano ili preseljeno u unutrašnjost Perzije. No, baš takva osvajačka zlodjela potakla su panhelensko jedinstvo pod vodstvom Atene, koju je pomagala i Sparta (dok su se prije borile za prevlast), što će se odraziti u pobjedama nad Darijem (490) u bitki na Maratonu i nad Kserksom (480) kod Salamine.³²³ A jamačno i Grci se kao pobjednici nisu vladali drukčije od svojih protivnika. Eshil, taj tvorac velebne grčke tragedije što ne gubi na značenju, i sam se borio u ratu kod Maratona, Salamine i Plateje, te zanosnim stihovima veliča grčke pobjede nad Perzijancima. U njegovim brojnim dramama i tragedijama bogovi su zaštitnici pravde i osvetnici zločina. Također potomci podliježu odmazdi zbog grijeha svojih predaka. Njegovi bogovi i junaci veliki su u plemenitu djelovanju ali i u strasti i u zločinu. U *Okovanom Prometeju* uzveličat će neustrašivost, stradanje i prkos u otporu tiraniji, kojoj kao nasilju proriče propast, ali put oslobođenja vidi jedino u ustrajnosti – usprkos svim užasima – borbe, u kojoj: *sva zemlja strepi, tutnji za gromom grom i vihori urliču bijesni, dok okrutan bije se boj.*³²⁴ Sofoklo, drugi veliki grčki dramatik, sudjelovao je također sam, čak kao strateg, u ratu (protiv Samosa). I za nj sukobi i rat ostaju zagonetkom mračne sudbine, odgonetavanjem koje se ne bavi već je uzima kao predložak za svoje povijesno-dramske likove, kojih se značaj očituje baš kroz protuslovlja i nasilja. I s obzirom na takve ljudske značajke, nimalo nije začudno što ćemo već iz njegova dvoumljenja čuti da u svijetu »ima dosta toga što je čudno, ali ništa po svojoj čudnovatosti ne nadmašuje čovjeka« (Antigona). A kod spomena Perikla, tog najzaslužnijeg »olimpijskog« muža za procvat Atene (Zlatno Periklovo doba), valja se podsjetiti da bez njegova slavo-dobića kao vojskovođe ne bi bilo ni onog svestranog kulturnog uzdignuća Atene. I premda njegova izreka, da »tajna slobode leži u hrabrosti«, sadržava duboku misao i spoznaju o najdjelotvornijem sredstvu obrane najveće ljudske i nacionalne vrednote, ne treba smetnuti s uma da povijesni sjaj Atene ne počiva samo na obrambenim, već i na nasilju osvajačkih ratova. Uostalom, i

³²² Heraklit, frag. 53, 80, 82 (usp. F. Tuđman, Rat protiv rata, 483); D. Laertije, n.dj., 296; B. Bošnjak, n.dj., 40–6, 168–74.

³²³ Ploetz, n.dj., 105, 138–41; B. Bošnjak, n.dj., 47.

³²⁴ Usp. F. Tuđman, n.dj., 480–1.

sam je Periklo poticao Atenjane na rat čak i u trenutku kad je doznao da su mu oba sina umrla.³²⁵

Empedoklo, koji je i sam iskušao nasilje kao prognanik, a koga je Aristotel smatrao osnivačem retorike, a puk, zbog njegovih razboritih savjeta, ne samo umnim nego i moćnim, čudotvornim bićem, u svojim filozofskim razmatranjima zaključuje da u prirodi i u životu ljudi, i uopće u društvu i u svemu u svijetu, vladaju ljubav i mržnja, kao nerazdvojna počela, kao uzrok i ishodište svemu u kružnom kretanju. Ljubav i mržnja su dva vječna principa, unutrašnje prirodne sile pomoću kojih se miješaju četiri praelementa. Suprotnosti prožimlju sve i uzrokuju dijalektički proces spajanja istorodnih a razdvajanja raznorodnih elemenata. Naizmjenice vladaju, kao elementi i sile, a njihovo kruženje (kao očitovanje sklada i neprijateljstva) nikad ne prestaje.³²⁶

I Sokrat, teze kojega su imale tako velik utjecaj na razvitak europske filozofske misli da ga prosvetiteljstvo smatra najvećim moralnim i filozofskim duhom antike, isticao se u mladosti hrabrošću kao atenski vojnik (za vrijeme peloponeskog rata za prevlast u kojem je Sparta odnijela pobjedu nad Atonom, Sokrat je sudjelovao u tri bitke: g. 429 na Halkidici, 424. u Beociji i 422 u Trakiji), ali i u zrelosti pred bezumljem sudskog nasilja, koji tog pobornika etičkog intelektualizma i optimizma, osuđuje na smrt. Optužba protiv Sokrata bila je predložak progona misaonih ljudi sviju doba: »Ne vjeruje u bogove u koje vjeruje država i kvari mladež«. Sokrat, koji »zna da ništa ne zna«, u razmatranju pravednosti i nepravednosti dolazi do spoznaja da bi istina i moral morali biti istovjetni pojmovi, da nitko ne griješi samovoljno pa je stoga grijeh samo zabluda, a spoznaja zla nasuprot dobru nužno upućuje da se klonimo zla. Ali i njegova razumska etika ostaje podložna unutarnjem, mističnom glasu demona, koji upravlja svim životnim činima čovjeka.^{326a} Pa, dakako, i svim njegovim zlotvorbama i nedjelima, i to kako u općem rastrojstvu ratnog bezumlja, tako i u mirnodopskom životu. Stoga se grčka misao sve više počinje suprostavljati prepuštanju nagonu slijepih sila, usudu sudbine, upućujući pozornost na duševne vrednote ljudske naravi i na samu stvaralačku djelatnost čovjeka i njegovih društvenih ustroja.

Tako će Demokrit, onaj suvremenik Sokratov za koga Aristotel kaže: »Taj je, čini se, o svemu promislio«, spoznati da ljudima mogu ovladati požude i strasti do tog stupnja da su »mnogi posrnuli pred nezadrživim porivima, pa nisu prezali ni pred krajnje bezbožnim nasladama s kćerkama i majkama«, dospjevši »čak i do ocoubojstva, a mnogi su i vlastitu djecu zaklali«.³²⁷ On će ipak ispovijedati vjeru u nadmoć razbora i dobra nad zlom i nasiljem. Jer krajnji cilj kojemu život teži – sreću, moguće je polučiti samo u uravnoteženo-

³²⁵ Isto, 439; Ploetz, n.dj., 53–9, 106–27, 133–61 i dr.

³²⁶ Usp. B. Bošnjak, n.dj., 55–8, 180–5; Hermann Diels, *Predsokratovci*, Zagreb, 1983, 247.

^{326a} Usp. B. Bošnjak, n.dj., 83–8; ELZ, 7, 1964, 100–1.

³²⁷ H. Diels, n.dj., 203.

sti i duševnoj spokojnosti. Zbog takvih etičkih načela Demokrita će nazvati »nasmijanim filozofom«, u čemu se, dakako, krila i nevjerica u mogućnost njihova obistinjenja. To će se odraziti u Protagorinu (481–411) velebnu načelu: *Čovjek je mjera svih stvari postojećih da jesu, a nepostojećih da nisu.*³²⁸ Međutim, da je zbilja povijesnog žrvnja uvijek vodila računa samo o mjeri zasebnog čovjeka, tj. neke određene državne ili društveno političke zajednice, o tome nam sudbina – ne jedino – helenske Grčke, ne dopušta, naravno, nikakve dvojbe. Uostalom, da je te spoznaje bio svjestan već i Protagora svjedoči nam njegova rasudba o istini. Prema njemu, »o svakoj stvari postoje dvije tvrdnje, jedna drugoj protivna«. Istina, znači, nije nešto samo po sebi, neovisno i općenito za svakoga već opažajni zor u odnosu na nešto i nekoga, što se nekome čini da je tako. Stoga su sve predodžbe i mnijenja istinita sa stanovišta zasebne pričimbe.³²⁹

U Platonovom filozofskom umovanju zrcali se sva helenistička tradicija, procuena duhom njegova učitelja Sokrata. Ali okolnosti koje je doživio – slom moći atenske države nakon peloponeskog rata, unutrašnji prevratnički meteži, strahovlada pojedinaca i svjetine (tiranija 30-ce na čelu sa Sokratovim učenikom Kritijom pobija 1500 građana), a ponajviše kobna sudbina samog Sokrata – potakle su ga, jamačno, na izgradbu domišljena sustava idealne države i društva. Svoje misli o tome, iz mladalačkog i zrelog doba, izložio je u posebnim knjigama o *Državi* i o *Zakonima*. Polazeći od pretpostavke da za sve u svijetu postoje dva počela: bog, kao um i uzrok, i materija, kao bezoblična prabit u kretanju i preobrazbama, Platon za sve nalazi objašnjenje u nužnom nadmetanju suprotnosti: dobra i zla, pravde i nepravde, razuma i bezumlja, zakona ili reda i sile ili nasilja. U cijelom Platonovu filozofskom sustavu ideja, najviša je ideja dobra, jer sve što postaje i što se mijenja teži ostvarenju dobra. Ipak, Platon u svom etičkom idealizmu, ostaje pri dualističkom pristupu. On ne zatvara oči pred životnim i povijesnim strahotama i okrutnostima. Čovjek se ne može izbaviti iz vječite kozmičke borbe dobra i zla, u kojoj se jedino može ostvariti božanski sklad uopće i društvena sukladnost u državi. Susljedno tome, Platon u svojoj idealnoj *Državi* naročito visoko i časno mjesto dodjeljuje posebnom sloju – vojnicima, *ratnicima*, odmah iza filozofa-vladalaca. Njihova je jedina dužnost da čuvaju državu od neprijatelja pa se posebno odgajaju i spremaju za vještinu ratovanja. Očito, i veliki osnivač objektivnog idealizma, u svojoj najidealnije domišljenoj slici svijeta, smatra silu i rat nužnom i neizbježnom pojavom, štoviše neophodno potrebnim oblikom društvenog i državnog života. Pri tom je zanimljivo da je za Platona pravi rat zaista samo onaj rat između Helena i barbara »koji su od prirode neprijatelji«, dok su mu ratovi između samih Helena, makar kako krvavi bili, samo

³²⁸ D. Laertije, n.dj., 310; B. Bošnjak, n.dj., 76–80, 198–200.

³²⁹ Usp. H. Diels, n.dj., 244.

sukobi i borba (*agon*) ili razdor, jer suparnici nisu »prirodni« neprijatelji (*hostis*) već samo protivnici. Susljedno tome, Platon će i u svojoj utopijskoj *Državi* izričito zaključiti »da pravednost nije ništa drugo nego korist jačega«. Gradeći svoju zamisao idealne države na istovjetnosti prirode čovjeka i društva, za Platona će država biti u velikom ono što je čovjek u malome. I kao što čovjek može da bude pravi čovjek tek onda kada *umni* dio vodi druga dva poriva njegove duše – *požudni* i *voljni*, tako će i država biti najboljom kad njome budu upravljali najbolji, tj. najmudriji.³³⁰ No kao što vidjesmo, i u takvu slučaju Platon je ne zamišlja bez sastavnice ratne sile i nasilja, dotično bez dvojstva svijeta, iako vjeruje da um i razboritost mogu osigurati poredak pravednosti, obuzdavajući nagone strasti, grabežljivosti i nasilja.

Nasuprot Platonu, koji je sa svojom *Državom* postao davnim predšasnikom onih što će se opetovano vraćati domišljanju uzora idealnog državnog ustroja, Aristotel će nam u svojoj *Politici* trijeznom razboritošću ocrtati stvarnost oblića i značajke različitih državno-političkih sustava grčkog svijeta. Zbog toga, a pogotovu zato što je Aristotel smatran najuniverzalnijim i najutjecajnijim misliteljem svih vremena, njegov savršen sustav logike postao (prema sudu Kanta) temeljem znanstvene spoznaje stvarnosti. Zato je razumljivo da su od neobične važnosti njegovi pogledi i o predmetu našeg razmatranja. Taj *polihistor*, kakva povijest nije dotada upamtila, a rijetko i kasnije, morao se, dakaiko, izravno ili posredno baviti i bivstvom sile i nasilja. Kao što je odbio pomisao, da bi se jedno državno uređenje moglo proglasiti najboljim, Aristotel je isto tako odbacio Platonovu pretpostavku da bi ukinućem zasebnih obitelji i posebničkog vlasništva zavladao sloga u državi, jer bi s uklanjanjem posebničkog egoizma tobože nestali uzroci zla i nasilja. Prema Aristotelu ljubav prema sebi, svojoj obitelji i domovini nije nikakvo zlo već duboko ukorijenjena potreba ljudskog bića. Zlom ona postaje samo u slučaju pretjerivanja, kad joj se želi udovoljiti unesrećivanjem drugih. Kao poznavatelj i svjedok svih nevolja i zala što ih pučanstvu helenskih državnica donose sve raspojasane strasti, nasilne promjene i međusobne borbe oko prevlasti grčkih država, Aristotel postaje pobornikom trajnosti i umjerenosti u političkom životu, zagovornikom »zlatne sredine« između nesnošljivih krajnosti. I on, kao i Platon, drži da su četiri temeljne ljudske kreposti: hrabrost, umjerenost, pravednost i razboritost – podjednako nužne i za mir i za rat. Za Aristotela nema drugog svijeta do ovoga, niti druge zbilje do ove u kojoj postoji jedinstvo općeg i pojedinačnog, biti i pojave, koji su neodvojivi: nema općeg izvan pojedinačnog nit biti izvan pojave. I obratno. U vječnom kretanju Aristotel vidi razvitak, usavršavanje oblika, a u događanju ostvarivanje biti u pojavnostima.

³³⁰ Usp. Platon, Pojam pravičnosti i ideja države – u: N. Smailagić, n.dj., 53–60; D. Laertije, n.dj., 87–117; Ploetz, n.dj., 155–60; J. Makanec, Razvoj državne misli od Platona do Hegela, 7–29; C. Schmitt, Pojam politike, 1943, 4–5; B. Bošnjak, n.dj., 93–113, 204, 210–16; N. Smailagić, n.dj., 19–24, 53–60; F. Tuđman, n.dj., 483.

Život se prema Aristotelu sastoji od borbe i mira, rada i počinka, korisnog truda i napora. Mir, dokolica i umjetnost jesu dobra i blagodati života, a rat, posao i trud tek su nužna zla. Stoga: mirnu dokolicu valja osigurati čak i borbom. I zato: građani treba da budu izvježbani i hrabri ratnici a i dorasli za plemenitu dokolicu.

Po svojoj prirodi čovjek je »društvena životinja« (*zoon politikon*) a tek u zajednici postaje »društveno biće«. Međutim, prirodno je da među ljudima postoji nejednakost, sloboda i ropstvo. Kao društveno biće čovjek može polučiti svoje blaženstvo samo u okviru zajednice. A ljudski rod, po vječnim zakonima prirode, teži stvaranju društvenih zajednica, od obitelji i prvobitnih zajednica do države. Država je najviša i najmoćnija zajednica jer obuhvaća sve ostale u sebi i teži najvišem dobru od svih i za sve. A budući da po Aristotelu sve zajednice imaju svoju svrhovitu namjeru i teže nekom dobru, to su za nj sloboda jednih a ropstvo drugih prirodne pojave, pa će se pozvati i na pjesnike da »s pravom Heleni vladaju s barbarima«. A kako država nastaje po prirodi koja »ništa ne čini slučajno«, i kao i »bog bez svrhe«, tako je i čovjek po svojoj naravi državotvorno biće, a onaj što se zbog svoje prirode, po kojoj je »ili zvijer ili bog« izdvaja iz državne zajednice, takav zaslužuje Homerov prijekor kao čovjek »bez svojte, bez zakona, bez ognjišta«, koji izaziva smutnje i želi sukobe i rat, a usamljen biva prepušten igri slučaja. Svoj puni razvitak čovjek ne može postići bez pravde i pravednosti. S njima čovjek postaje najviše i najbolje biće, a država postiže svoj čvrsti poredak. Bez tih vrlina čovjek postaje najizopačenije, najdivlje i najgore biće prepušteno nagonima strasti i mržnje, a ako je nepravda naoružana onda je to nešto najstrašnije. Nasilja i zločini nastaju iz pretjerane moći ili pretjerane obespravljenosti. A nepravde zbog nevaljalstva i nasilja. Aristotelova zamjedba da: »priroda države zahtijeva da država bude sastavljena od jednakih i što je moguće sličnijih ljudi« jer »državna zajednica počiva na prijateljstvu«, a »ljudi ne žele da idu čak ni istim putem sa svojim neprijateljima«, morala se odnositi, jamačno, još više na etničko negoli na društveno-staleško jedinstvo.

Osim što je smatrao da su Heleni po samoj prirodi određeni da budu slobodni i da vladaju, a svi barbari (ne-Heleni) da budu robovi, Aristotel je smatrao opravdanim da ratni zarobljenici postaju robovima po zakonu, što govori da je sva ratna nasilja uzimao kao normalna, pače i svrhovita.

Iako su sva Aristotelova razmatranja polazila od stvarnosti grčkog *polisa*, kao suvremenih malih država, ipak je znakovito da je on drevno-helensko uvjerenje o iznimnosti Grka i o prirodnoj podređenosti ostalih »barbarskih« naroda, doveo do teorijskog opravdanja imperijalnog helenskog ekspanzionizma. Aristotel je, naime, prosuđivao da su narodi koji žive u hladnim predjelima, kao oni u Europi, vrlo hrabri, ali nedovoljno inteligentni i vješti. Zato su uvijek slobodni, ali kako nemaju smisla za državnu zajednicu to nisu kadri da vladaju nad svojim susjedima. Nasuprot njima, narodi što žive u Aziji inteligentniji su i imaju smisla za umjetnost, ali pošto nemaju hrabrosti ostaju pod

jarmom vječitog ropstva. A grčki narod, koji zauzima središnji geografski položaj, spaja u sebi osobine i jednih i drugih: hrabar je i inteligentan, pa je znao sačuvati slobodu i stvoriti najbolje državno uređenje. »I kad bi bio ujedinjen bio bi u stanju da vlada nad svima«. Takve prosudbe Aristotela u svojoj *Politici* upućuju, jamačno, na to da nije slučajno dobio poziv od Filipa Makedonskog (342), vladara makedonskih »barbara«, da postane odgojiteljem njegova sina, kad je ovome bilo 15 godina, ali isto tako i na to da nisu točna ona mišljenja koja poriču presudan utjecaj Aristotelovih ideja na Aleksandra Velikoga. Bez obzira na stanovita protuslovlja u njima samima, a također između njih i Aleksandrove povijesne činidbe. Ta, valja imati na umu da je Aristotel bio još Aleksandrov učitelj kad je ovaj sudjelovao u bitci kod Heroneje (338) u kojoj je poražena Atena s Tebom dok je na atenskoj strani u borbi sudjelovao Demosten. Onaj Demosten, što će se kao državnik i najveći atenski govornik najviše proslaviti baš svojim »filipikama« – govorima protiv makedonskog kralja Filipa II, žigajući ga osvajačem i grobarem grčke slobode. Demostenova nastojanja da ohrabri atenski savez na ustrajan otpor makedonskim osvajanjima ostala su uzaludna, stari grčki polis bio je skršen, a Makedonija je postala prvom silom, ali će Aleksandar Veliki zapravo ujediniti grčki svijet i zatim svojim osvajanjima na Srednjem istoku i u Aziji proširiti privremeno makedonsko-grčko gospodstvo, a trajnije sveukupnu helenističku kulturu.³³¹ A to što Aristotel nije pratio Aleksandra na njegovu ratnu pohodu na Istok, već se vratio u Atenu, i što će kasnije, poslije Aleksandrove smrti, iz nje morati pobjeći, samo su primjeri, koliko njegove osobne podvojenosti, toliko i činjenice da između filozofskog umovanja o svijetu i državničke (makar kako »velebne«) osvajačke činidbe u njemu – ne može biti trajnije sukladnosti. Ali također i toga da povijest nikome ne prašta stavljanje u službu protivnicima svoga naroda. S druge strane, sudbina samog Demostena svjedoči o dubljim pogubnim posljedicama uspostave strane prevlasti. Demosten, koji se za Aleksandra Velikoga povukao iz političkoga života, a nakon njegove smrti ponovno uključio u protumakedonski pokret, bio je osuđen na smrt, pa da bi izbjegao pogubljenje pobjegao je iz Atene i sam se otrovao.

Nizu velikih grčkih filozofa, koji su izvršili najveći utjecaj na dalji razvitak europske filozofske misli, pripada i Epikur sa svojim materijalističko-racionalističkim umovanjem. Nastavljač njegove prosvjetiteljske filozofije u Rimu, dva stoljeća nakon njega, Lukrecije Kar (96–55) reći će da je Epikur »svojim umom nadvisio čitav ljudski rod«, a i poslije punih dvadeset stoljeća vrijedit će sud da bez udjela Epikurove misli ne bi bila zamisliva znanstvena spoznaja prirodno-društvenih pojava, iako će njegova škola ubrzo biti i ozloglašena zbog jednostrano i krivo shvaćena hedonizma. Prema Epikuru svrha i krajnji cilj svega treba da bude čovjekova sreća, koja se može polučiti poznavanjem i

³³¹ Usp. Aristotel, *Priroda države*, prijevod u: N. Smailagić, n.dj., 60–6; J. Makanec, n.dj., 30–42; B. Bošnjak, n.dj., 114–39, 227–42; N. Smailagić, n.dj., I, 29–39.

poštivanjem prirodnih zakonitosti. Sve u prirodi, životu i u svijetu ima svoj uzor. Iz toga proizlazi da su zbivanja i događanja posljedak neophodne nužnosti – koja djeluje kao neumoljiva sila – ali ne sva, jer do drugih dolazi samo slučajno, a do nekih zbog nas samih. Prema tome: »budućnost nije potpuno u našim rukama, niti je potpuno neovisna od naše volje«. Sve je u procesu nastajanja i nestajanja, ali u svrhovitosti trajnog preoblikovanja sve što postoji – postoji kao pojedinačno, zasebno. Prema tome, sve se svodi i na čovjeka kao jedinku, ali za ispitivanje i spoznaju pojedinačnog bitno je da se najprije spozna cjelina, tj. kozmos i zakonitost te uvjetovanost svekolikog zbivanja i svih pojava. Što će reći da o svakoj pojavnosti, prirodnim redoslijedom, sukladnim toj pojavnosti, zaključujemo prema njenoj uzročnosti. A kako spoznaja istine ovisi: i osobnom opažaju, koji za svakog ima jednaku vrijednost, te o pojmu, koji uključuje stečeno iskustvo, a povrhu toga i o naklonosti s obzirom na duševno stanje (o »afektima«, strasti, uzrujanosti, zadovoljstvu, boli) – to je osjećanje uvijek i izvor razumskog zaključivanja o istinitosti nasilja. Ili, svakovrsne »štete koje ljudi nanose nastaju ili iz mržnje, ili iz zavisti, ili iz prezira«. A sve to mudar čovjek može savladati razumom. »Pravičnost u apsolutnom smislu nikad nije postojala«, već samo kao sporazum o međusobnom odnošaju. A ljudi koji se između sebe ne mogu sporazumjeti »da neće ni nanositi štetu drugima niti je pak trpjeti, ne znaju ni za pravičnost ni za nepravdu«. »A to važi – zaključuje Epikur – i za narode koji nisu bili u stanju da zaključe ugovor da neće nanositi štetu niti je trpjeti«. Bit problema je u tome, što »nepravičnost sama po sebi nije nikakvo zlo, nego je zlo samo u posljedicama«, kao i u tome što u svakoj zajednici vrijedi pravo da je »pravično ono što donosi korist zajednici«. ³³²

Nasuprot jednostranim prosudbama da je Epikur bio zagovornikom optimističkog, čak i hedonističkog pogleda na svijet, prije bismo mogli zaključiti da je on upućivao na traženje sreće čovjeka u izdvajanju iz zajednice, u njegovu duševnom miru i u osobnom zadovoljstvu u životu, s težnjom da se boli i zla nadvladaju razboritom mudrošću. I to baš zbog toga što je spoznao nemoć čovjekove volje i nemogućnost mijenjanja povijesno-društvene stvarnosti, u kojoj dogovor ljudi i naroda o međusobnom nenanošenju zla, nasilja ili šteta – ostaje trajno jedva dokučivim ciljem, rijetkom i obično kratkotrajnom zbiljnošću, tek epizodnom pojavnošću u sveukupnu povijesnom hodu.

Pobjeda Filipa Makedonskog nad atensko-tebanskim savezom kod Heroeje (338. g.pr.n.e) označila je kraj razdoblja grčkih polisa (gradova-država), ali ne i helenske kulture. Svoju dominaciju nad Grčkom Filip je postigao jačom i bolje ustrojenom vojskom od one grčkih država, koje su bile na mnogo višem stupnju kulturno demokratskog uređenja negoli Makedonija u kojoj je glavnu

³³² Usp. D.Laertije, n.dj., 333–96; B. Bošnjak, *Filozofija od Aristotela do renesanse*, 1957, 32–40.

riječ, uz dvor, imao jak i povlašten vojni stalež. Stavivši se na čelo saveza grčkih država, ne kao osvajač već kao predvodnik, u ratu protiv Perzijanaca, Filip je stvorio pretpostavke za širenje helenizma, koje će se zbiti, međutim, za vrijeme ratnih pohoda njegova mlada sina, i Aristotelova učenika, Aleksandra Velikoga (pošto je sam bio ubijen za vrijeme priprema). Već prijašnji grčki ratovi s »barbarima« i Perzijancima, a još više sadašnje proširenje grčko-makedonskog carstva pod Aleksandrom na tri kontinenta, u Evropi, Africi i Aziji, sve do Indije, upućivali su u sve većoj mjeri grčku misao na to da se odgovori na sva ljudska i povijesno-društvena pitanja ne mogu naći samo u obzorju grčkih polisa već ih je nužno tražiti i u svjetskom (*ekumenskom*) bezgraničju. Pri tom se, razumljivo, morala baviti i bivstvom sile i nasilja zbog njihove presudne uloge u svim povijesno-društvenim zbivanjima, a navlastito u širenju granica svijeta. Tu su se javili posve novi problemi, jer Aleksandrova svjetska država, isto kao i kasnija rimska, nije mogla imati istu svrhu, niti je svojim ustrojem i djelatnošću mogla biti istovjetna prijašnjim helenskim državama po učinkovitosti na svim područjima duhovnog i tvarnog života. Što je svijet postajao svjetskijim i bezgraničnijim, to se čovjek osjećao koliko moćnijim nad prirodom i prostranstvima, toliko i usamljenijim i bespomoćnijim u odnošaju na sve strašniju oružanu silu države i množenja nasilja. To se na taj način očitavalo osobito u filozofskim pogledima stoicizma, kojega je osnovao Zenon (366–264) sa Cipra, a nastavljali rimski mislitelji. Sučeljen sa zbiljom, na promjene koje može sve manje djelovati, stoički mudrac traži rješenje u jakosti i veličini vlastitog duha da se čovjek uzdigne iznad postojećeg stanja koje ne može mijenjati, ali i u hrabrosti i ustrajnosti volje u suprotstavljanju svim izopačenjima i manama takvog svijeta.

Sve do četvrtog stoljeća grčka filozofska misao razmatrala je odnose između različitih naroda – ili etničkih i državnih zajednica – na razini povijesne svijesti Herodota o nužnosti i neizbježnosti neprijateljstva i bespoštedne borbe između Grka i barbara. S uspostavom Aleksandrova imperija, koji je pod vodstvom Grka obuhvatio najrazličitije narode, od Jadranskoga mora do Inda i od Dunava do Sahare, nastupilo je razdoblje *helenizma*, u kojemu nije potpuno izbrisano ranije shvaćanje, ali je u mnogome doživjelo preobrazbu. Pošto su se našli u istoj državi, barbarima je priznavano pravo da mogu postati Grci. Tako je helenizam, na potki nametanja državno-političke prevlasti i širenja grčke kulture i jezika u biti značio asimilaciju pripadnika negrčkih naroda, a ne samo njihovu prilagodbu grčkim običajima i redu. To mu je, uostalom, i bilo izvorno značenje³³³. A kako se u svjetskoj povijesnoj svijesti redovito zaboravlja na tu njegovu genocidnu stranu, to i helenizam – bez dvojbe – može poslužiti kao još jedan uvjerljiviji primjer koliko za jednostranost svekolike ljudske misli, toliko i za potvrdu njenog prešutnog prihvaćanja tvarnih i duhov-

³³³ Usp. R.G. Collingwood, n.dj., 42.

nih nasilja kao normalnih sastavnica sveukupne povijesne zbiljnosti. Ali helenizam se isto tako može uzeti i kao dokaz o uzaludnosti nakana da se asimiliraju brojni drugi povijesno-etnički samosvojni narodi u jedinstven helenistički narod. U tome, prije svega, bijahu i glavni uzroci raspada Aleksandrova carstva, ubrzo nakon njegove smrti, a kad će Grčka postati plijenom nadmoćne sile novog Rimskog imperija – istobitne silnice uvjetovat će i njegovu kob.

Povijesno je veoma znakovito da je samo imperijalno razdoblje helenizma, a pogotovu rimsko, dalo manje izvornih velikana filozofsko-povijesne misli, već je više tragova ostavilo u sljedbenicima predašnjih, osim na području ratnog umijeća i državnog ustrojstva.

Rimska misao u svemu prolazi od grčke duhovne baštine, kako je ona bila uopćena u filozofskim pogledima stoicizma (savršenstvo prirode, nužnost i zakonitost ili sudbina događanja, dvojstvo aktivnog i pasivnog, dobra i zla, četiri osnovne vrline i isto toliko neumnih poriva; sloboda u shvaćanju nužnosti i mogućnosti samostalnog djelovanja). I makar je pretežito zaokupljena prakticističkim, a manje teorijskim pitanjima, rimska nam misao neće dati nekih naročitih novih spoznaja glede našeg razmatranja, ali ipak takvih vrijednost kojih je već u tome što nose pečat svjedočanstva najznatnije svjetske sile antičkog doba, što je na svoj način bila pralik svih kasnijih imperija.

Jedna od najpoznatijih poučnih uzrečica cijele rimske povijesti glasi: *Vae victis!* – Teško pobijeđenima! Nju je doduše uskliknuo galski vođa Breno (387.pr.n.e.)³³⁴, ali u njenom značenju, u vrtloženju najbezdušnijih zlodjela i nemilosrdnih nasilja, odvijat će se sveukupna povijest velikog rimskog carstva, kako u njegovim osvajačkim ratovima za porobljivanje mnogih stranih naroda, tako i u čestim unutarnjim građanskim ratovima, te pobunama pokorenih naroda u provincijama i robova. Rimska je povijest zapravo stanje neprestanih sukoba, oružanih kreševa i smrtnih pogibelji. Takva će zbilja potaknuti pjesnika i filozofa Lukrecija Kara (96–55), koji je epikurejskoj filozofskoj misli dao latinski izraz, na zazivanje božanskih moći Venere da: »umine oružja šum i zveka« i »vrisak po kopnu i moru zbog divljega rata da zamre«, ne bi li izmolio zamamljiv i žuđen, a za Rimljane nedokučiv mir. Štoviše, rat ima za nj (zbog toga što se »u vječnome ratu...bojevi i bitke nastoje vazda izvoditi, ni časa ne prestajući s borbom«) takvo značenje u svijetu društvena života da ga uzima kao najsukladniji znamen za usporedbu s prirodom, da bi pomoću njega objasnio i dočarao atomističku sliku nastajanja svega svijeta, u vječnom kretanju pratvari, te u sudaranju i spajanju atoma u beskrajnom praznom prostoru.³³⁵

Ondašnje povijesne prilike su takve da su borbe i rat a ne mir – redovno stanje. A i taj žuđeni mir stiže se, kao i u grčko doba, samo ratom (*Pax paritur*

³³⁴ T. Livius, *Ab urbe condita libri*, V, 48, 9 (usp. Z. Doroghy, *Blago latinskog jezika*, 1966, 364).

³³⁵ Usp. B. Bošnjak, n.dj., 1957, 40–3.

bello), kako je to zabilježio Kornelije Nepot (100–24) u svom opisu svjetskih događaja i znamenitih vladara.³³⁶ Pakao sila i nasilja, što ga naznačuje »željezo i krv«, nije nastao ni prestao s Rimom, ali sam izričaj (*Ferrum et sanguis*) baštinito od njegove slave.

O kontinuitetu helenske i rimske povijesti u tom smislu, svjedoči nam prvi, pravi rimski povjesnik Polibije (200–120), svojim životom i svojim djelom. On će stoičku ideju o svjetskoj državi (kozmopolisu), dvojakom shvaćenoj kao priznanje prirodnih zajednica svijeta i potrebe sveopće povezanosti ljudskog roda, primijeniti na sustav mješovite rimske države. O rimskom imperiju govorit će kao o najboljem mogućem uređenju, ali će istodobno biti daleko od pomisli da se u povijesti mogu prevladati ili izbjeći pogreške i zla prošlosti. Povijest nas ne upućuje na to da možemo izbjeći slične tragedije, već jedino na spremnost da ih hrabro podnosimo kad nam ih sudbina nametne. Polibijevi pogledi zasnivali su se kako na općem tako i osobnom iskustvu. Našavši se među tisuću talaca, koje su Ahejci morali izručiti Rimu, on će se uključiti u rimski kulturni život i postati odgojiteljem, pače i prijateljem Publija Kornelija Scipiona ml. S njim odlazi u rat protiv Kartažana i postaje očevidac uništenja Kartage (146. pr.n.e.). A kad su Rimljani, iste godine skršili Ahejski savez i osvojili Korint, Polibije nastoji ublažiti sudbinu svoga naroda. Podudarnost povijesnih i osobnih spoznaja morala se, dakako, odraziti i u njegovoj prikazbi povijesti rimske države.³³⁷

I filozof, državnik i najveći rimski govornik Marko Tulije Ciceron (106–43), taj »najobrazovaniji duh Rima« (L. Laurand), koji je u svim vremenima ostao »velikim učiteljem kulture svakoga naroda« (E. Ciacerri) – imao je ne manje osobnog iskustva. Bio je sudionik i očevidac političko-pravnih, državnih i pobunjeničkih, kao i ratnih, nasilja. Stvarao je povijest istaknutim udjelom u slamanju i u pripremama urota; biva pretor i konzul; otkriva i kažnjava (Katilnine) urotnike smrću i bude slavljen kao spasitelj države, da bi poslije toga doživio gorčinu progonstva i opojnost slasti povratka na vlast; u građanskim borbama i ratovima bio uz Pompeja, pa uz Cezara; poslije Cezarova ubojstva, postaje vođom senata, vodeći odlučnu borbu za obranu republike protiv namjera Marka Antonija da se nametne za samovladara; kad ovaj, međutim (u triumviratu s Oktavijanom i Lepidom), pobjeđuje oporbu, među brojnim žrtvama progona nalazi se i Ciceron, i sin mu i brat. A za potpunije ozračje nasilja, u uzorno doba antike, neka nam posluži primjer da Ciceronu odsjekoše i glavu i desnicu, te ih izložiše kao zastrašujući znamen na govornici gdje je

³³⁶ Cornelius Nepos, Atticus, Chabrias, Epaminondas, Hannibal, Epam. 5.

³³⁷ Usp. K. Hildenbrand, *Geschichte und System der Rechts- und Staatsphilosophie*, I, 511 i dr.; M. Hammond, *City-State and World-State in Greek and Roman Political Theory until Augustus*, Cambridge, HUP, 1951, 54, 161 i dr.; N. Smailagić, n.dj., I, 45; R.G. Collingwood, n.dj., 43–6.

držao svoje vatrene govore protiv silnika, koji će doći glave i njemu i samoj republici. Baš u obrani slobode dostigao je vrhunac svog govorničkog umijeća i moralne veličine: »Želim samo ovo dvoje: da umirući ostavim rimski narod slobodan, a od ovoga – mislim – besmrtni bogovi ne mogu dati ništa veće; drugo, da svakome bude onako, kako si je stekao zasluga za državu«. Njegov usklik: »Stvar je došla do vrhunca; o slobodi se odlučuje. Treba ili da pobijedite, građani... ili da robujete« – neće promijeniti njegovu kob, ali će, jamačno, imati odjeka u povijesti. Svojim govorima i filozofskim raspravama Ciceron je kao nitko u rimskoj književnosti ostavio svjedočanstva o svom dobu, pa i o svom doprinosu širenju i polatinjenju helenske kulture na golemim prostranstvima rimskog imperija. Njegova su shvaćanja utkana u ono najvrednije u helensko-rimskoj kulturi, što će s kršćanstvom postati osnovom europskoj i zapadnoj civilizaciji.

Ciceron, poput ostalih rimskih mislitelja, ne priznaje jednakost između Rimljana i ostalih (»barbarskih«) naroda. Za nj: »Drugi narodi mogu podnositi ropstvo, a rimskom je narodu prirodna sloboda«. Ciceron shvaća primjenu sile kao nužno zlo. »Postoje dva načina rješavanja sporova, jedan putem raspravljanja, drugi silom, i kako je prvi svojstven čovjeku a drugi životinjama, to se drugom pribjegava tek kad se prvi ne može primijeniti. Stoga je dopušteno voditi ratove ako im je cilj da se živi u miru, bez nepravde«. Pri tom će Ciceron bit problema svesti na formalnu stranu: »nijedan rat nije pravedan ako se poduzima prije postavljenih uvjeta, ili ako nije unaprijed zakazan i objavljen«, čime zapravo opravdava postavljanje zahtjeva, tj. nasilje jačeg, svog Rimskog imperija. Znakovito je, za cijelo antičko doba, što Ciceron odnose među narodima i državama svodi na poštivanje ratnog prava. U tom sklopu on se zauzima i za ograničavanje nasilja: »Kad se postigne pobjeda, treba sačuvati one koji nisu bili nečovječni u ratu«. Također, i onda »kad se ratuje zbog slave«, valja paziti da su pobude ratova pravedne. Ciceron je time izražavao tada već uvriježeno pravilo da je rat opravdan (*bellum justum*) ako ima opravdan uzrok i ako je započet na pravilan način. U odnosu na svakojaka nasilja Ciceron će isticati moralna načela: da »ljudi izvrću same osnove prirode kad odvajaju korisnost od morala«; te da je pljačkanje i nanošenje štete drugima, radi uvećanja svoje udobnosti, prirodi protivnije negoli sama smrt i bilokakva zla. Međutim, po tadanjem shvaćanju ratnog prava pobjedniku je pripadalo sve: dobra su uzimana kao plijen, zemljište je prisvajala država, ljudi su postajali robovima, a primirja utanačena između vojskovođa često su jamčena uzimanjem talaca. I iz vlastitih iskustava Ciceron bijaše svjestan nemoći moralnih načela, pa će reći da je bijedno strahovati pred zlom koje se ne može izbjeći. On isto tako zna, da nema ništa tako nevjerovatnoga, ili odvratnoga i niskoga, što licemjerna rječitost ne bi učinila vjerojatnim, ili lijepim i obožavanja dostojnim. Svojom glavom posvjedočio je svoje shvaćanje slobode, a u njegovoj misli: »Smrt je strašna za one koji sa životom gube sve, a ne za one čija slava neće nikada moći umrijeti« – sadržano je shvaćanje bivstva sile i

nasilja od iskona, ali i spoznaja o nužnosti i opravdanosti vječitog nagonskog opiranja zlu i plemenite svrhovitosti žrtve za dobro slobode.³³⁸

U filozofsko-povijesnom pristupu Tita Livija (59–17) doći će do izražaja, mnogo više negoli u Cicerona, duhovni zor o iznimnosti i nadmoći Rimljana nad drugim narodima, te o njihovu pravu na gospodstvo u svjetskim razmjerima ne brinući o opstojnosti naroda drugih zemalja. Prema svim djelima i postupcima Rimljana on je samouvjereno pristran, dok će prema njihovim protivnicima biti krajnje neobjektivan, čak i kad dokažu svoju nadmoć, kao u slučaju Hanibala.³³⁹

To će se podjednako očitovati i u pjesničkom djelu P.N. Ovidija (43.pr.n.e. – 18.n.e.), koji je izvršio golem utjecaj na kasniju europsku književnost. U njegovoj gorkoj spoznaji: »Bratska je ljubav rijetka« (*Fratrum gratia rara est*) – zrcale se, jamačno više negoli obiteljsko-bratski odnosi među naj-srodnijim narodima, ali i za nj su glavne suprotnosti one između Rimljana i barbara. Unatoč tome što je osobno spoznao nimalo pitomu ćud rimske vladavine, jer je od Augusta prognan, u naponu snage, u područje Tomima (Constance) na Crnome moru, On će o tome svjedočiti u tamo spjevanim elegijskim zbirkama (*Tristia* i *Ex Ponto*), opisujući mrsku barbarsku sredinu i žaleći za blagodatima Rima.

O trajnim protuslovljima rimskog društva, zasnovanog na unutarnjim i vanjskim nasiljima, te o bezizlaznim zdvajanjima rimskih umova – priča nam i sudbina i misao Lucija Aneja Seneke (4.pr.n.e.–65). Taj sljedbenik stoičke filozofije, sin Hispanca, rimskog retora, postat će odgojiteljem i savjetnikom Neronu, koji će se nad otrovanim Klaudijem proglasiti carem. Isprva Neron će, pod utjecajem Seneke, vladati razborito i umjereno. Ali ubrzo će opojnost sile, što je potiče vlast, pretegnuti nad humanističkim nazorima Seneke, koji će biti otpušten, pa optužen za urotu protiv cara i prisiljen da sam sebi oduzme život. A Neron će zavesti takva bezobzirna nasilja i počiniti takva strašna zločinstva – od ubojstva majke i žene, te urotnika i nedužnih, do požara Rima i krvavih progona kršćana – da će u povijesti ostati znamenom bezobzirnog vlastodržačkog terorizma i krvološtva. Neron, jamačno, nije dvojio u svojim nasiljima, koja će izazvati pobune u provincijama (Galiji, Hispaniji i Germaniji) i u samom Rimu, te ga Senat proglašava neprijateljem rimskog naroda i osuđuje na smrt na što sam počinja samoubojstvo, tri godine poslije Seneke. Budući da i takav Neron ne bijaše u povijesti osamljena i iznimna zločinačka pojava, već samo do čudovišne krajnosti izražena nakaza nasilja, to nam i primjer njegova doba, itekako, može poslužiti dokazom kako su se u povijesti i najveća

³³⁸ Usp. Ciceron, *Filozofski spisi*, 1955, 63–4, 118, 161, 195; V. Proštenik, *Ciceron*, HE, III, 1942, 744–7; F. Tuđman, *Rat protiv rata*, 483–4, 506, 541, 578; J. Andreis, *Tragovi mudrosti*, 1944, 24, 37, 129, 179, 215.

³³⁹ Usp. K. Ploetz, n.dj., 186–9, 308; R.G. Collingwood, n.dj., 47–9.

zlodjela mogla događati u sjeni i u prisutnosti prigušene i nemoćne humanističke ljudske misli. Zloduh neronskog bezumlja opetovano biva silnijim od svake ljudske razboritosti i vječite težnje za izbavljenjem iz suzne doline zla i krvi. Zbog toga će i Seneka s razlogom pitati: »Što mi koristi filozofija« – što će reći: razum – »ako svijetom upravlja bog?« U traženju izlaza, on se neće prepustiti sanjarskom maštanju, već će ostati na podlozi stvarnosti, jer zna: »ako se protivi priroda, uzaludan je trud«. Iako uvjeren da »sudbina vodi one koji to hoće, a vuče one koji to neće«, on joj se ne prepušta bezvoljno, jer »filozofija nas mora poticati« da se »bogu pokoravamo rado, a udesu prkosno«. On dvoumi, očito, ali će unatoč tome žigosati pogubno djelovanje ljudskih strasti lakomosti i častoljublja, propovijedajući humane odnose građene na mudrosti i kreposnim ljudskim vrlinama. Seneka će biti odlučan protivnik ropstva, kao nerazboritog i silom nametnutog nečovječnog stanja, a onaj tko ne može zamisliti roba slobodnim neka se prisjeti tko je sve dopadao ropstva i zamisli sebe robom. Osim toga, u životu ima ropstva različitim opacinama, a u ropstvu slobode duha. A »nijedno ropstvo nije sramotnije od dobrovoljnoga«. A s obzirom na rasprostranjenost nasilja, većih nad manjim narodima, valja podsjetiti na mudru Senekinu zamjebdu: »Ta, nitko ne ljubi domovinu jer je velika, već jer je njegova«. ³⁴⁰ Jamačno, kob i povijesna sudbina takve razboritosti ljudske misli, podjednako kao i kršćanskog vjerovanja u sveopće izmirenje u promislu Božjem, očituje se kako u opetovanoj ali ipak nestalnoj nadmoći neronskog bezumlja, tako i u prkosnu obnavljanju, makar i zdvojnog razumskog suproća sljepoći sile i bezdušnosti nasilja, bez obzira na to koliko pri tom ljudska misao bila uvjetovana prilikama svoga doba ili vlastitim domišljajnim predodžbama.

Potvrdu za sve ovo naći ćemo i u velikog rimskog povjesnika Kornelija Tacita (55–120), čiji je udjel u političkom životu također bio znatan (za cara Nerve obnašao je dužnost konzula), ali je pošteđen sudbine Aristotela ili Seneka. Tacit će tražiti dublje, skrovite uzroke povijesnih zbivanja. Pri tom će, međutim, pretjeranu važnost pridati onima psihološke naravi a odveć zanemariti njihovu društvenu i međunarodnu uvjetovanost. On glavne uzročnike povijesnih događanja svodi na urođena svojstva, tj. značaje ljudi, koji su unaprijed predodređeni. Za nj dobar čovjek ne može učiniti zla djela, a onaj koji se pokaže lošim morao je uvijek takav biti samo se prikrijavao licemjerstvom. Tacit je u tom slijedio Aristotelovu misao da nikakva sila ne može izmijeniti značaj čovjeka, već samo pokazati kakve je kakvoće već bio. A već je Sokrat istakao, da je individualni značaj, izdvojen iz njegove okoline, puka apstrakcija a ne stvarno postojeće biće. Jer i u njegovo doba bilo je jasno da ono što čovjek čini zavisi samo donekle od toga kakav je on čovjek, a hoće li se on nametnuti

³⁴⁰ Usp. Seneka, *Filozofija i život* i dr. pisma (prij. u: B. Bošnjak, n.dj., 135–43; K. Ploetz, n.dj., 290–2, 310–2, 340–56).

svijetu ili će svijet pokoriti njega uvjetovano je mnogim društvenim silnicama. Tacit je zagovornik republikanskih sloboda, ali je i pristaša nasilja iskazujući prezir prema mirnom upravljanju. On veliča rimska osvajanja u Britaniji i Germaniji i slavi vojničke uspjehe, premda zna što ratni pohodi nose sa sobom. On će, naime, za pobjednike reći: »gdje stvaraju pustoš, nazivaju to mirom«. U njegovu opisu surova ali neiskvarena germanska plemena djeluju kao upadna oprečnost moralnoj izopačenosti tadanjeg rimskog društva, ali će poput Cezara, vođama narodnog otpora rimskim osvajačima pripisivati razbojničke i pljačkaške pobude. Tako nam i veliki rimski povjesničar daje odveć iskrivljenu sliku povijesnoga zbivanja, koliko zbog toga što mu uzroke nalazi pretežito u sukobu ličnosti (pretjerano dobrih s pretjerano lošim), toliko i zbog pristranosti u opisivanju odnošaja i postupaka rimskih osvajača i od njih ugroženih naroda.³⁴¹

Rimski car Marko Antonin Aurelije (121–180) u cijeloj je povijesti jedan od rijetkih vladara koji je ujedno bio i filozof. Povjesnici bilježe da je od mladosti bio gorljivi pristaša stoicizma, te da je tim filozofskim nazorima ostao vjeran i kao car. Potvrda za to nalazi se u njegovu djelu *Razgovori sa samim sobom* (*Ta eis heauton*), no da li i u njegovu carevanju? Ili nam baš ono govori kako je izgledala primjena načela glavnog filozofskog pravca antike u ondašnjoj stvarnosti?! Njegova je vladavina ispunjena nesrazmjerno više mačem nego filozofijom. Njegove vojske ratuju na granicama carstva, guše ustanke u Britaniji i na Srednjem istoku; suzbijaju provale germanskih plemena koja prodiru u rimska područja (sve do Akvileje); na Istoku ratuje s Parćanima, u Armeniji, Siriji i Mezopotamiji, pa će tamošnje pobjede, Marko Aurelije i suvladar Lucije Ver, proslaviti 166. g. trijumfom u Rimu, ali će odanle pobjedničke legije prenijeti kugu koja će poharati Balkanski poluotok i Italiju. Iste godine, u rimske provincije Daciju, Norik i Panoniju, provale germanska plemena Markomani, Kvadi i iranski Sarmati, a Vandali i Langobardi dopru do Italije, do Pijave, pa u Rimu nastaje strahovito zaprepaštenje. Sada (168) u rat na Dunavu krenu oba cara, i tu će, pobijedivši (od 172–175) Markomane, Kvade i Sarmate, Marko Aurelije »izvanrednom hrabrošću i ustrajnošću« pokazati da je »isto tako dobar ratnik kao i filozof«. Tada su Rimljani zarobljene barbare, Germane, prvi put naselili u rimskim granicama, prisilivši ih na obrađivanje zemlje. No, Marko Aurelije morao se okrenuti na drugu stranu: s Maurskim plemenima vodila se borba oko obala Hispanije, u Egiptu je trebalo ugušiti opasan ustanak, a neki Avidije će izazvati građanski rat, proglasivši se carem, ali će biti ubijen od svojih pristaša kad je Marko Aurelije pošao protiv njega. Po pobjedonosnom povratku s Istoka (176) Marko Aurelije je ponovno proslavio trijumf, a senat zaključio da mu se na Kapitolu podigne konjanički spomenik i na Martovu polju stup, koji su još i danas ondje. Tada, međutim,

³⁴¹ Usp. K. Ploetz, n.dj., 314, 363–9, 377; R.G. Collingwood, n.dj., 49–57.

učini »jedinu pogrešku svog života« (G. Novak): za suvladara proglasi svog petnaestogodišnjeg sina Komoda, uvevši mjesto izbornog, nasljedni, dinastički sustav. Ubrzo je (178) opet morao u rat na Dunavu, gdje ponovo pobjeđuje Markomane i Kvade, ali tu doskora i umire u Vindoboni (Beču). Prema tome: carevanje filozofa ispunjeno je ratom i, dakako, svim neizbježnim popratnim nasiljima. U tim ratnim vrevama i metežima pobuna, Marko Aurelije je ipak stigao da postavi plaćene nastavnike u filozofskim školama u Ateni, Aleksandriji, Smirni i u Siriji. Za nj su znači rat i filozofija podjednako prirodne pojave i potrebe. A što se tiče njegova shvaćanja svijeta glede domovine i drugih naroda, on će reći: »Moja priroda...posjeduje sposobnost razumnog razmišljanja i osjećanja da pripadam svome bližnjem: to znači da je moje mjesto i moja domovina – ukoliko sam Antonin – Rim, a ukoliko sam čovjek – Kozmos«. Kolikogod ta misao sadržava i razumsko univerzalno nadilaženje granica Rimskog imperija, u stvarnosti, u svojoj činidbi, car-filozof ostao je na razini poistovjećivanja rimske države sa svjetskom zajednicom. Drugo je pitanje je li to bilo uvjetovano samo zbiljskim okolnostima njegova doba ili i dosegom njegova filozofskog promišljanja.³⁴²

3. U KRŠĆANSKOJ SKOLASTICI

*...Sudbina slabijega volja je
jačega koji ga ima u moći.*
Aurelije Augustin

Unutarnje društvene suprotnosti i sve veće rastrojstvo Rimskog carstva u nasilju građanskih i vanjskih ratova, sve očitija njegova nemoć da održi svoju vlast na golemim prostranstvima triju kontinenata spram dizanju pokorenih i provalama novih barbarskih naroda – sve je to stvaralo pretpostavke ne samo za produbljivanje društvene krize carstva, već i za krizu čitavog duhovnog sjetonazora antičkog svijeta, a za uzdizanje progonjenog kršćanstva u svjetsku religiju. Već u zasadama Staroga zavjeta kršćanstvo je nosilo sa sobom religiozne utjecaje drevnoga Egipta, Babilona, Perzije, a s početkom Isusova Novoga zavjeta i helenske kulture pa i rimske civilizacije. »Pobjednička snaga Isusove religije« bila je u tome što je ona u preživjeli, rastrojeni svijet »stupila s mladenačkom snagom čista, uzvišena božanskog čuvstva i uvjerenja koje prezire smrt: ali ona je uspjela osvojiti svijet stare kulture samo time što je tu kulturu

³⁴² Usp. K. Ploetz, n.dj., 282, 316–9, 341, 352–4, 361, 372; G. Novak, Aurelije Marko, HE, I, 749; N. Šmailagić, n.dj., I, 45–6.

u sebe primila i preradila« (Windelband). Iako Isus reče: »Nisam došao da ukinem Zakon, nego da ga ostvarim« (Mt 5,17), kršćanstvo je nastupalo za-pravo kao nov i revolucionaran pokret porobljenih i ugroženih slojeva i naro-da. U prilikama besprizivne vladavine sile, općeg divljanja svakojakog nasilja i priznavanja isključivog prava jačega, kršćanstvo je osvajalo svijet novom eti-kom: propovijedanjem, štoviše zapoviješću ljubavi i bratstva, mira i nenasilja, jednakosti i poštivanja, praštanja i milosrđa, među ljudima i narodima kao jedinog puta izbavljenja iz zla mržnje i rata, osvetničke krvožednosti i među-sobnog uništavanja. Jamačno, zbog povijesnih spoznaja da takvo blaženstvo nije moguće obistiniti ovdje, na zemlji, kršćanstvo ga naviješta na drugom svi-jetu, gdje prenosi i posljednji veliki obračun, kad će na sudnji dan svi dobiti zasluženu kaznu za sva zla djela a nagradu za dobra. Time je kršćanstvo naru-šilo onaj unutarnji sklad i jedinstvo duha i tijela, što je bilo idealom antičke filozofske misli, a našlo se također u veoma zamršenom odnosu spram neiz-mjenjivosti nasilja u ovozemaljskoj zbilji. U ne manjem protuslovlju sa stvar-nošću našlo se i sa svojom nadnacionalnom, univerzalnom ideologijom. Nauča-vanje da »nema tu više Židova ni Grka, nema više ni roba ni slobodnjaka« (Gal 3,28), već su »svi samo jedno u Isusu Kristu«, imalo je svoju podlogu dok je kršćanstvo bilo mala, tajna i progonjena sljedba, u potpolju ili katakombama, ali se pokazalo prividom pa i zabludom čim se našlo u javnosti, utjelov-ljeno u svim slojevima društvenog i međunarodnog života. Uostalom, dokazom toga bilo je već i to što u samom početku nije bilo prihvaćeno nego čak i izbačeno iz njedara »izabranog« židovskog naroda u kojemu je nastalo.³⁴³

U filozofskom smislu Kristovu religiju prvotno je sustavno izložio Aurelije Augustin (354–430), prvi veliki kršćanski filozof i uopće jedan od najvećih umnika, koga nazivaju »prvim modernim« (Harnack i Soeberg) i trajno suvre-menim misliteljem metafizike (Dilthey). Taj Numidijac, što se obratio na kršćanstvo u zrelo muško doba (s 33 godine), dovršivši svoje nauke u Kartagi, bio je prije toga poganin, vele – razvratnik i grešnik, pristaša manihejskog dualističkog nazora o borbi dobra i zla u svijetu. Svoje filozofske poglede Au-gustin gradi na prosudbama sveukupnog povijesnog razvitka ljudske misli, na-vlastito helenske i rimske, na traženju uzroka i svrha bivstva i zbivanja. Do istine, prema Augustinu, dolazi se samospoznajom, a razumna spoznaja počiva na znanju (*scientia*) i mudrosti (*sapientia*). Znanjem se spoznaju vremenite (i tvarne) stvari, a mudrošću – vječne (duhovne). Promjenljivo ima razlog svoje opstojnosti u nepromjenljivom, vremenito u vječnom, djelomično u apsolut-nom. Bog opstoji kao stvarajuće Savršenoštvo istine, dobrote i ljepote, kao Svrha, Uzor i Izvor svega. Priroda teži redu i harmoniji, ali nasuprot Aristote-lovu shvaćanju da se suprotnosti, borbe i sukobi mogu nadići i dostići sklad kad se postigne »zlatna sredina«, za Augustina u toj težnji borba nikada ne

³⁴³ Usp. B. Bošnjak, n.dj., 67–81, 191 201; Boris Kalin, Povijest filozofije, 60–5.

prestaje, krajnjeg smirenja na ovom svijetu nema. Iako smisao života jest u ljubavi i dobru, prisutnost zla je neprestana. Baš zbog toga ćudoredan život i pretpostavlja slobodnu volju. A tko narušava težnju za skladnošću odnosa, poremećuje red i zakone prirode, mora snositi odgovornost i kaznu. Državna zajednica nastaje iz potreba ljudske naravi. Državna zajednica počiva na ljubavi i uzajamnosti njenih pripadnika, razumom vezanih zajedničkim probitcima. Ali vlast je od Boga, i osim zemaljske (vremenite) države (*Civitas terrena*) postoji vječna Božja (*Civitas Dei*) ili nebeska (*Civitas coelestis*) država. Crkva kao predstavnik carstva Božjega na zemlji mora biti nadređena državi u svemu što se tiče religije i morala, tj. duhovnog života, dok u pitanjima ovosvjetskim crkva priznaje vlast države. To Augustinovo shvaćanje o nužnosti i svrhovitosti odvojenosti i međusobnog uvažavanja duhovne i svjetovne vlasti postalo je stalnom sastavnicom, štoviše i bitnom odrednicom zapadne kulture. Doduše, bit će razdoblja narušavanja i izopačivanja toga načela, kad su se papinska i carsko-svjetovna vlast nadmetale za prevlast ili otimala oružjem za objedinjavanje obaju autoriteta u jednoj ruci. Ali na Zapadu ovo će načelo steći trajnost s obrazloženjem da je ljudska narav i odveć nestalna i slaba a da pri stjecanju neograničene svjetovne i duhovne moći u jednoj osobi ne bi podlegla napastima preuzetne samovoljnosti i nagonским strastima za neobuzdanom silom. (Jedan od izrazitijih primjera očitovanja duhovne moći Crkve nad vladarima glede njihovih moralnih postupaka, ostao nam je iz 4.st. kada je glasoviti milanski biskup Ambrozije zabranio na Uskrs pristup u crkvu caru Teodoziju, zato što je ovaj naredio da se u Solunu 390.g. u odmazdi za ubijenog gradonačelnika i nekih rimskih službenika pobije oko sedam tisuća ljudi.) Nasuprot takvom augustinovskom shvaćanju, na Istoku će nadvladati cezaro-papizam bizantskog carstva. Tu će ustrajanje istočnorimskih careva, da pod svoju vlast sprave i kršćansku crkvu, dovesti na kraju prvog tisućljeća i do crkvenog raskola, s nedoglednim povijesnim posljedicama. Naime, ta pretega cezaropapističkog shvaćanja vlasti imat će odraza na sveukupni povijesni razvitak zemalja istočnorimske ili pravoslavne crkve. Očitovat će se čak i u tome da će – potkraj drugog tisućljeća – zapadnoeuropska ideologija marksizma na Istoku poprimiti obličja lenjinsko-staljinističkog, totalitarističkog cezaropapizma.

Augustin naučava da se najviše dobro na zemlji postiže u mirnom poretku. On je protiv ropstva, za slobodu i jednakost ljudi. Do nasilja, oružanih borbi, buna i nesreća dolazi poradi nastojanja čovjekova, da na mjesto Božje volje uspostavi svoju volju i svoju moć da bi svom gospodstvu podredio druge. (Tu je za Augustina Božja volja ono što je za Seneku kozmički um, što proizlazi iz zakona i sklada prirode.) O zemaljskim državama Augustin sudi po takvim velikim svjetskim carstvima i moćnim silama kao što su to bili Babilon, Egipat, Atena i Rim. Njihov je nastanak zaliven krvlju a opstanak počiva na vječnoj borbi i ratu, grijehu i nepravdnosti, što ne vodi ljude k Bogu, nego k demonima zla. Zbog toga se zemaljska država razotkriva kao država sotonina (*civitas diaboli*), i zato čovjek svoje izbavljenje i obistinjenje može naći samo u

carstvu nebeskom. Ipak, Augustin nije bezuvjetno protiv svakog rata. Nije svaki rat grijeh. Rat može biti i pravedan ako se vodi za obranu od nepravde, za zaštitu svetih prava i dobara čovjekovih, ako mu je pravi cilj da se uspostavi ili osigura mir. Premda polazi od toga da u svijetu i životu – po zakonima prirodne nužde i suprotnih silnica – vlada neprestana borba na život i smrt, i makar uzrok i svrhu svemu nalazi u Bogu, Augustin ne misli da između nužnosti i slobode ne može biti sklada, već tvrdi da sve što čovjek čini proizlazi iz njegove volje i stoga se zauzima za etičke vrline za obuzdavanje nagona strasti i požude, pohlepe i taštine, a za poštivanje načela pravednosti u društvu i državi. Od kolikog je to značenja za Augustina očito je iz njegova prosvjedna krika: »Što su države bez pravednosti, ako su velike razbojničke bande?« – što odjekuje nesmanjenom suvremenošću od njegova doba do danas.³⁴⁴

S obzirom na to da Augustin spomenute svoje poglede izlaže u ozračju povijesnoga događanja i dotadanjeg filozofskog promišljanja, te da je njegovo umovanje u djelu *De Civitate Dei* utkano u same temelje kršćanske civilizacije – bit će svrhovito ako se još posebno i određenije zadržimo na nekim pitanjima od bitnog značenja za sveukupno naše razmatranje.

Augustin procjenjuje i tumači sva povijesna zbivanja polazeći uvijek sa stanovišta da je čovjek – kao jedino dobro i najviša vrednota – ujedno i mjerilo za prosudbu svega događanja (*De civ. Dei* 3, 1–12).³⁴⁵ On sudi da je pokretljivost i selidba religija i kultura pojava koja vodi uljuđenijem svijetu. Njihovo susretanje i sudaranje nosi sa sobom njihovu prilagodbu i preobrazbu, postupno stapanje ili čak i iščeznuće (*De civ. Dei* 3, 12–13). Odbacujući Cicero-novo shvaćanje nužnosti i slobode (koga inače smatra velikim i učenim čovjekom) zbog toga što ne dopušta »predznanje o budućim događajima«, Augustin tumači kako Božje predznanje ne dokida već podrazumijeva slobodno opredjeljivanje čovjekove volje. Augustin promatra volju kao uzrok, i to slobodan uzrok činidbe čovjeka, unatoč Božjem predznanju, a za sudbinu, kao neotklo-njivu nužnost nezavisnu od čovjekove volje, prije bi rekao »kako je sudbina slabijega volja jačega, koji on toga ima u svojoj moći, negoli dopustio da se poretkom uzorka (koji na svoj, ali ne na uobičajen način stoici zovu sudbinom) dokine sloboda naše volje«. S Augustinova motrišta, čovjekova volja – kao izraz njegova slobodna izbora – ne ostvaruje samo razne svrhe, postajući uzrokom nenužnih pojavnosti, nego također usklađuje samu nužnost i slobodu (*De civ. Dei* 5, 9–11). Što se tiče samog filozofskog shvaćanja povijesti, Augustin skreće pozornost na teškoće i zakučastost problema kako iz mnoštva raznolikih

³⁴⁴ Usp. Aurelije Augustin, *O državi Božjoj, De civitate Dei*, Zagreb, 1982, XC–XCVIII, CXIX, CXXX, CXLII, 25–7, 41, 51, 99, 113–7, 127, 133–7, 169, 177, 181–9, 193, 209, 215–31, 235–9, 253–77, 323, 343–59, 367, 375–7, 387–9, 415, 451, 471, 547–51, 589, 613, 621; K. Balić, Augustin Aurelije, Augustinizam, HE, I, 742–5; J. Makanec, n.dj., 43–54; N. Smilagić, n.dj., I, 69–82, 91–112; M. Jurčić, *Borba za smisao, Marulić*, XX, 1987, 5, 570–6.

³⁴⁵ Upućivanje na tekst Augustinova djela i svi njegovi navodi prema naznakama, u naprijed spomenutom izdanju (bilj. 344), za latinski izvornik i hrvatski prijevod (Tomislava Ladana)

pa i nenužnih ili slučajnih, nepredvidljivih i neponovljivih povijesnih zbivanja izlučiti jedan opći zakon, ili zajedničku nadpovijesnu svrhu, kao osnove za razumijevanje svih događaja (De civ. Dei 5,21). A glede iskrivljenog i izopačenog tumačenja pojedinih povijesnih pojava, Augustin ukazuje da nije krivnja na neukima, već na onima »što su obrazovani u slobodnim umijećima, vole povijest i sve to veoma dobro znaju, ali kako bi rulje neukih podjarili protiv nas, pretvaraju se da ne znaju te se trse uvjeriti gomilu kako je onim nevoljama (koje u stanovitim mjestima i u stanovito vrijeme znaju mučiti ljudski rod) krivo samo kršćansko ime« (De civ. Dei 2,3). U druga vremena, i na drugim mjestima – razumije se – neko drugo ime, a kao i u Augustinovo vrijeme sa ciljem da bi se prikrili pravi uzroci i zamaglile povijesno zlokobne namjere.

Znakovit je odnos Augustina prema rimskoj državi i ratovima. Osporavajući tvrdnje onih koji su vanjsko slabljenje i unutarnje rastrojstvo Rimskog Carstva pripisivali kršćanstvu, on će se pozvati na svjedočanstvo povjesnika Salustija da je takvo stanje nastupilo davno prije. Taj je, naime – još u stoljeću prije Krista – napisao da rimska država »mijenjajući se malo pomalo« »od najljepše i najbolje postade najgora i najsramočnija«, i da se to zbilo u doba nakon njenog razorenja Kartage (De civ. Dei 2,18–19). Augustin, prema tome, zna da su to bile posljedice osvajačke politike. Međutim, iako će reći: »Neka, dakle, naši protivnici razvide, da možda ne priliči dobrim ljudima radovati se proširenju vladavine«, on će ipak rimske osvajačke ratove smatrati »pravičnim ratovima« jer da ih je izazvala »nepravičnost onih protiv kojih su vođeni«, što je i »pomoglo kraljevstvu da naraste«. Obrazloženje za takav sud znakovito je zbog svoje očite višeznačnosti. U nastavku Augustin govori: »da mirnoća i pravičnost susjeda nisu nikakvom povredom izazivali rata protiv sebe, kraljevstvo bi ostalo maleno; i tako bi, uz sretniju ljudsku povijest, sva kraljevstva ostala malena, uživajući u slozi sa susjedima; i tako bi na svijetu bilo toliko mnogo kraljevstava različitih naroda kao što je mnogo domova građana u gradu. Stoga, voditi ratove i proširivati kraljevstvo pokoravajući narode, opakim ljudima čini se kao sreća, a dobrima kao nužda. Ali, jer bi gore bilo da nepravednici vladaju pravednicima, i ta se nužda s pravom naziva srećom. Nu, bez ikakve dvojbe: veća je sreća živjeti u slozi s dobrim susjedom negoli opaka susjeda podjarmiti ratujući s njim. Opaka je želja htjeti imati nekoga da ga mrziš ili da ga se plašiš, kako bi mogao imati koga pobijediti« (De civ. Dei 4,15). Jamačno i nedvojbeno: Augustin nije mogao izbjeći protuslovnost u svom umnom zdvajanju i razapetosti između razboritog prosuđivanja uzroka i posljedica rata i širenja carstva i svoje pristranosti u odnosu na svoju, rimsku državu. To će se očitovati i u Augustinovoju prosudbi Vergilijeva spjeva, te Salustijeva i Livijeva razmatranja o pozvanosti i umijeću Rimljana da mogu pobjeđivati i vladati pokorenim narodima (Usp. De civ. Dei 5, 12, 1–3), a na vlastito u tome što on nikada ne dovodi u pitanje samu opstojnost Rimskog Carstva. I onda kad upućuje najoštrije kritičke misli zbog društveno-moralne izopačenosti, častohleplja i nasilja, kad uviđa da je Rimsko Carstvo »sad više

potreseno nego promijenjeno«, on ne gubi nadu da se ono može ponovno oporaviti (Usp. De div. Dei 4,7 i dr.). Sve to, jamačno, daje osnove za zaključak da je Augustin »bio rimski čovjek jezikom i kulturom«, ali da li »također i osjećajem i srcem« (A. Trape)³⁴⁶, to se ipak ne bi moglo tvrditi s takvom sigurnošću. Prije bi se moglo reći da je takva njegova pristranost prema Rimskom Carstvu bila namjerno i razumski kompromisno izabrana da bi mogao nastaviti propovijedanje svog kršćanskog uvjerenja, dotično, uopće nastaviti, svoju umnu djelatnost u njegovu okviru. Na takav sud upućuju spomenuta i slična protuslovlja, a i stanovite višeznačnosti u Augustinovu umovanju, osobito u njegovoj raščlambi povijesno-filozofskih shvaćanja svojih predšasnika.

Iako o osvajačkim ratovima Rima kao što vidjesmo, govori poput drugih, opravdavajući ih, Augustin koristi svaku priliku da bi razotkrivao razornu i nehumanu stranu rata. Pišući o drugom punskom ratu, on skreće pozornost ne na pobjede već na »poraze obaju naroda«. Spomenut će da i oni kojima u opisivanju rimskih ratova bijaše nakana »veličati rimsko gospodstvo« priznaju »kako više nalik pobijeđenom bijaše onaj koji je pobijedio«. »Kakvi li su krvavi ratovi vođeni«, i »kako li zlokobne bijahu te bitke«? A »Što da kažem o onoj začudnoj i užasnoj nesreći kod Kane, gdje je Hanibal, iako bijaše krajnje okrutan, ipak bio toliko zasićen pokoljem svojih najljućih neprijatelja, da je – kako kažu – naredio da ih poštedi?«. Poslavši u Kartagu »tri vagona zlatnoga prstenja«, izvješćuje da je »u tome boju izginulo toliko rimskoga plemstva te se lakše moglo odrediti mjerom negoli brojem«. A »pokolj ostaloga vojništva« – bez prstenova – bijaše tolik da Rimljani poslije toga »na sramotu« za popunidbu nove vojske stadoše oslobađati zločince i robove (De civ. Dei 3,19). Kao potvrdu strahotnosti toga rata Augustin će navesti i propast Saguncana, u bogatom hispanskom gradu koji bude posve razoren nakon osam mjeseci punske opsade. A »o njegovoj propasti užasno je i čitati, a nekmoli pisati«. Jer, kad je zbog opsade zavladao glad »hranili su se i mrtvim truplima svojih«, a nakon toga da »ne bi dopali Hanibalu u ropstvo, javno podignu golemu lomaču, kojoj se u plamenje svi sa svojima pobacaše, pošto se prvo mačem pozaklaše« (De civ. Dei 3,20). Puno značenje ovakvog Augustinova osvrtnja na drugi punski rat može se shvatiti istom onda ako se ima na umu da se o njemu dotada govorilo uglavnom sa stanovišta veličanja rimskih ratnih pobjeda. Stariji su pisci (Livije, Polibije i dr.), doduše, uočili da je taj rat bio izraz smrtne zavađenosti dvaju naroda zbog njihovih podjednakih osvajačkih presezanja na Sredozemlju, a također i to da su se u njemu pojavila dva velikana ratne strategije – Hanibal i Scipion Veliki, koji se s Aleksandrom Velikim smatraju najvećim vojskovođama staroga vijeka, ali su za njih bila od sporedne važnosti strahote i ljudska stradanja, kojima je zaokupljen Augustin. A on će iznositi i druge primjere bezdušnih nasilja, kao potkrepu potrebnosti prihvaća-

³⁴⁶ Usp. navod u bilj. 9, na str. 263 spomenutog hrv. izdanja Augustinove De civitate Dei.

nja kršćanskih pogleda. Na slučaju »kad je kralj Azije Mitridat naredio da se u jednom jedinom danu pobiju svi rimski građani koji se zateku bilo gdje u Aziji«, koja je naredba tako izvršena da je iznenada »sasječen svaki od njih pa gdje god se zatekao: na polju, na putu, u gradu, u kući, na ulici, na trgu, u hramu, u postelji, na gozbi!«, i to tako da su domaćini morali ne samo »u svojoj kući gledati to opako klanje« nego u njemu i sudjelovati – Augustin će izvesti duboku, psihološku istinitu poruku: »rane tu bijahu uzajamne: napadnuti bijaše ranjen u tijelo, a napadač u dušu!« (De civ. Dei 3,22). Augustin je s još većom gorljivošću razobličavao bezumnost građanskih ratova, koji su po svojim krvoprolićima »ogorčeniji od svih ratova inozemnim neprijateljima«. U građanskom ratu između Marija i Sula, završen pravi rat »izvrgnuo se u još okrutniji mir«. Najprije pristaje Marijeve stranke, izgubivši »vjeru ne samo u pobjedu nego i u sam život«, »prekriše sve svojim klanjem svojih i tuđih«, a kad je »zatim u grad ušao kao pobjednik Sula« »bjesnio je mir«. Najprije je »poklao sedam tisuća onih koji su se predali i bili, naravno, nenaoružani« na Marsovu polju, potom – »čim je ograničena posvemašnja sloboda ubijanja koja je bješnjela na sve strane« – sačinjen je popis dvije tisuće iz viših časnih staleža osuđenih na smrt, pljenidbu i progonstvo, na kojima su krvnici činili gora i zvjerskija krvoštva »nego što zvijeri običavaju razdirati odbačeno truplo«. (Žive ljude su rastrzali, komadali, kopali im oči, odsijecali udove). »Mir se u okrutnosti nadmetao s ratom i pobijedio. Jer dok je rat ubijao naoružane, mir je klao razoružane«, one koji ne mogahu uzvratiti udarcem. I stoga će Augustin s pravom zapitati: »Koji se bijes inozemnih plemena, koje divljaštvo barbara, može usporediti s tom pobjedom građana nad građanima? Što li je Rim vidio kobnije, užasnije, ogorčenije: da li negdašnju provalu Gala i nedavnu Gota, ili zvjerstvo Marija i Sule i najodličnijih muževa njihovih stranaka, upravo kao vlastitih očiju protiv udova?« Jer, Gali su ubijali senatore, ali i »dopuštali da zlatom otkupe život«, a »Goti su pak pošteđeli tolike senatore da je više čudo ako su kojeg uopće zatukli«, dočim ih je Sula više poklao nego što su ih Goti opljačkali. A osim što su u građanskim ratovima i pod njihovim strahovladama izgubili živote mnogi glavni i umni muževi, u njima je redovito dolazilo do izopačivanja i gaženja svih moralnih vrednota (De civ. Dei 3,27–31).

Augustinovo bavljenje nasiljem imalo je, jamačno, svrhu da baš nesmiljenim razobličavanjem svih najužasnijih izopačenosti opravda nužnost prihvaćanja i obistinjenja kršćanskog naučavanja, kao jedine pretpostavke za izlazak iz takvog pakla u jedan drugi, bolji svijet. Otuda u njegovim razmatranjima i onako visok sud o mučeništvu za kršćanstvo. Žrtve za slobodu i pravdu oduvijek su – u svim vremenima i narodima – slavljene s najvećim strahopoštovanjem, a s kršćanstvom dobivanju i općeljudsko značenje. Augustin i tu gleda zbilji u oči. On i o žrtvama za kršćanstvo sudi u sklopu povijesnih spoznaja, pa će reći: »ovo zacijelo znam: nije umro nitko tko ipak jednom ne bi imao

umrijeti«. A »dobro zna« također »kako se brže bira dugo živjeti, u strahu od tolikih smrti, negoli jednom umrijeti i ni jedne se više ne bojati« (De civ. Dei 1,11–12). Ali će baš zato podsjećati na apostolske riječi Kristova učenika: »Ne bojte se onih koji ubijaju tijelo, a duše ne mogu ubiti« (Mt 10,28). Sam će svjedočiti kako su slijedili sve novi mučenici, koji: »usred kletvi i kleveta, usred najtežih progona i najokrutnijih kazni, nisu se dali odvratiti od propovijedanja ljudskoga spasa, unatoč svem bijesu ljudske mržnje« (De civ. Dei 5,14). »Sapinjani su verigama, zatvarani u tamnice, batinani, mučeni, paljeni, trgani od zvijeri, klani« (De civ. Dei 22,6,1) ali nisu odustajali, već se umnažali, zbog svoje vjere u višu svrhovitost svoje žrtve.

U čitavom srednjovjekovnom razdoblju, poslije Augustina, ne nalazimo nikakva nova i produbljenja promišljanja o nasilju. Čak naprotiv. Još u vrijeme Konstantina, onog cara što je Milanskim ediktom (313) izjednačio kršćanstvo s ostalim religijama, mogla se čuti i s njegova dvora razumna riječ Laktancija, koji je u svom obrazlaganju kršćanske doktrine polazio od uvažavanja i poganskih tradicija i antičke književnosti. Stoga je i mogao poručiti da se »mudrost ne sastoji u obuzdavanju poriva strasti« što dovode do nasilja i zlodjela, nego u »uklanjanju njihovih uzroka«. I Augustinove će se filozofske prosudbe kretati u širokom ozračju starih spoznaja, bez obzira koliko ih potirao sa stanovišta svojih kršćanskih shvaćanja. Međutim, usporedo sa zauzimanjem pozicija vladajuće religije kršćanska će crkva pretvarati filozofiju u *ancillu theologiје*, pa će se gotovo sva skolastička misao svoditi na opravdavanje borbe protiv nevjernika i na dokazivanje nužnosti njihova nemilosrdnog istrebljivanja. Potkrijepu za to nalazimo i u Tome Akvinskoga (1225–1274), najvećeg srednjovjekovnog kršćanskog teologa i filozofa, koga zbog njegove svestrane učenosti na području prava i morala, državnih i društvenih odnosa nazivahu *Doctor angelicus* i *doktor univerzalis*. Pa, ako je takav umnik držao, da je »pravednije pogubiti heretike nego krivotvoritelje novca« onda nam to, jamačno, ocrtava duhovno stanje doba koje će – uz uobičajena zlosilja neprestanih ratova – progovoriti još i zločudnim nasiljem inkvizicije i vjerskih ratova. Da svakovrsna nasilja, što su neodvojive i bitne značajke svih ratova od pamtivijeka, u srednjem vijeku nisu nimalo izgubila na svojem sadržaju za potvrdu – uz ranije primjere – navedimo riječi znamenite okrunjene glave feudalne Europe, Vilima I Osvajača (1027–1087). Taj normandijski vojvoda što je bezobzirnom silom ugušio bune u Normandiji i Flandriji, te još nemilosrdnije učvrstio svoju vlast u Engleskoj, pošto se nakon pobjeda nad Haroldom II proglasio engleskim kraljem, za postizanje svojih osvajačkih ciljeva dao je svojim ratnim četama potpuno odriježene ruke u zločinstvima i pljačkanju: »Borite se dobro, ubijajte sve; ako pobijedimo, obogatit ćemo se. Ono što steknem ja, steći ćete vi svi, što osvojim ja, osvojiti ćete vi!« Na ovako surove i najprimitivnije pobude na zlodjela radi pobjede u svim ratovima, tijekom vremena će se sve više nadovezivati opravdanja višim ciljevima: vjerskim, imperijalnim, nacionalnim,

ideološkim.³⁴⁷ Srednji vijek ne bijaše u tome nikakva »mračnija« iznimka. Uostalom zbivalo se to u sjeni, da ne kažemo u osvitu i u punom razmahu stvaralačke ljudske misli u doba humanizma (14. st.) i renesanse (15. st.), a potrajat će jednako za (protestantske) reformacije i (katoličke) protureformacije (u 16. i 17. st.), sve do prosvjetiteljstva (18. st.), preko romantizma (19. st.) do svih -izama suvremenosti.

U toj i takvoj povijesnoj stvarnosti domislio je svoje spoznaje o vladavini, nasilju i ratu Niccolo Machiavelli (1469–1527), jedan od najpoznatijih renesansnih mislitelja, nad kojim se često mnogi zgražaju čak i s oprečnih moralnih stanovišta *sub specie aeternitatis*. Premda je i u njegovo vrijeme bilo takvih što su se zanosili vizijama, kao svojedobno i Dante (1265–1321), koji je u svom spisu *De monarchia* propovijedao ideal univerzalnog kršćanskog carstva, s vladarom koji bi upravljao u skladu s božjom voljom kao miroljubiv i pravedan vrhovni sudac³⁴⁸, Machiavelli u svom »Vladaru« (*Il principe*) izlaže istinu o svome vremenu. Svoje poglede kako ovladati kaosom nasilja i suprotnosti sa stajališta čiste probitačnosti i koristeći se za njegovu ugroženu zemlju. On pozna i Platonovu i Danteovu idealnu državu, ali i povijesnu zbilju u kojoj takvog ili onakvog utopijskog poretka nikada bilo nije. (Uostalom nije li i sam Dante iskusio stvarnost vlasti progonstvom iz svoga grada, i nije li »Pakao« uvjerljiviji no drugi dijelovi njegove »Božanstvene komedije«.) Zbog toga on načelo sile posvećuje do tog stupnja da apsolutnom vladaru daje ne samo neograničeno pravo nego i dužnost uporabe sile i vođenja rata svim dostupnim sredstvima radi osvajanja moći i premoći nad drugima, te nametanja svoje vlasti i prevlasti. On ne preporuča zlodjelska nasilja po svaku cijenu, ali »doista, nema pouzdanijeg načina od razaranja, želiš li održati svoju vlast u osvojenim gradovima«. I stoga: »Treba osuditi ne nasilje koje obnavlja, nego nasilje koje upropaštava«. On je i za miroljubive postupke i čovjekoljubiva dobročinstva, kao nužne sastavnice dobre vladavine, ali i za oprez i slogu jer »ljudi su više skloni zlu nego dobru«; štoviše, »ljudi će uvijek biti opaki ako ih neka nužda ne prisili da budu dobri«. Ta, strasti i nagoni ljudski uvijek su isti, kao što se borba za samoodržanje i prevlast odražava i u svoj prirodi. Ako sila i nasilja, uključujući i svakovrsne varke i ubojstva sigurnije dovode do uspjeha nego istina, blagost i vjernost, onda su ona svrhovitija za vladara i domovinu koja je ugrožena od stranih barbarskih napadača što su upadali u Italiju. Na takve zaključke Machiavelija su, naime, nagnale prilike, koje će engleski povjesnik Macaulay opisati ovako: »Svinjska neumjerenost Švicaraca, vučja pohlepa Španjolaca, neotesana razuzdanost Francuza, sklona da povrijedi gostoljubivost, pristojnost, pa i samu ljubav, obijesna nečovječnost, koja je bila zajednička svim napadačima jednako, učinili su, da su postale predmetom mržnje poluoto-

³⁴⁷ Usp. Ploetz, n.dj., 295–301; J. Makanec, n.dj., 55–62; N. Smailagić, n.dj., I, 122–130; F. Tuđman, n.dj., 484, 516–7 i dr.

³⁴⁸ Usp. J. Makanec, n.dj., 62–7; V. Filipović, *Filozofija renesanse*, 59–60.

ka«. U takvim prilikama razborit vladar mora se osloniti na ono što je njegovo, a ne na ono što je tuđe; mora se pobrinuti »da izbjegne mržnju«, ali biti odlučan da upotrijebi sva dostupna sredstva da bi se spasila ugrožena domovina. A pripisivati Machiavelliju povijesnu krivnju za sve kasnije zloporabe u primjeni tog ozloglašenog načela da cilj opravdava sredstva (*Finis sanctificat media*), znači nepoznavanje povijesne »makijavelističke« zbilje. U ime himbene kreposti Machiavelliju se prebacuje tobožnja krivnja za zločinidbu kojoj se želio suprotstaviti jedino djelotvornim sredstvima prema spoznaji povijesti i date stvarnosti³⁴⁹.

³⁴⁹ Usp. N. Machiavelli, *Vladar*, Zagreb, 1983; C. Schmitt, *Pojam politike*, Zagreb, 1943, 43; V. Filipović, n.dj., 58–64; F. Tuđman, n.dj., 229, 484; N. Smailagić, n.dj., I, 169–74, 247–56.

II.

PROMIŠLJANJE SMISLA NEIZBJEŽIVA ZLA

4. U HUMANISTIČKO-RENEŠANSNOM POVIJESNO-MISAONOM GROTLU

*Gdje nastaju najveće opačine,
izbijaju i najveće vrline.*

M. A. Muret

Protiv takvog utilitarističkog prihvaćanja rata i nasilja kao povijesno nužnog i neizbježnog, a pogotovu protiv skolastičkog učenja da je »svaki krivovjerenik zlikovac« koga treba slistiti s lica zemlje – makar se radilo ne samo o pojedincu nego o mnoštvu ili čitavim krivovjernim narodima – ustao je s osobitim žarom Erazmo Roterdamski (1466–1536), vrsni umnik i veliki humanist svoga doba. Zbog svih zala i nevolja što ih uzrokuje, »rat je – za Erazma – nešto tako okrutno da više pristaje divljim životinjama nego ljudima, nešto tako užasno da pjesnici vele da proizlazi iz furija, nešto tako zarazno da za sobom povlači opću pokvarenost običaja; nešto tako nepravedno da ga mogu voditi najbolje samo najgori razbojnici, nešto tako bezočno da s Isusom nema nikakve veze«. A unatoč tome i neki najviši crkveni dostojanstvenici posvećuju se samo ratu, »tako da je gotovo kukavičluk, ako se negdje drugdje a ne u ratu potvrđuje junački duh na slavu božju«. Erazmo upozorava da »jedan rat raste iz drugoga, a iz jednoga rastu dva«, te da se nikako taj najgrublji i najnasilniji oblik rješavanja međusobnih oprečnosti ne može dovesti u sklad sa čovječanstvom koje moralno misli³⁵⁰.

U tom 16.st. i njemački humanist M. Neander očitovat će svoje mnijenje protiv nasilja: »Ne smije se činiti zlo da bi se postiglo dobro«. Ali će također reći: »Dopušteno je silu odbiti silom«, Slično će dvojiti i francuski humanistički pisac M. A. Muret (1526–85) sa svojom zamjedbom da tamo »gdje nastaju naj-

³⁵⁰ Erazmo, Pohvala gluposti, 6, 77, 262–3 (usp. F. Tuđman, n.dj., 484; V. Filipović, n.dj., 45–6, 135–54).

veće opačine, izbijaju i najveće vrline«. Od njega kao svog učitelja, bio je, jamačno, mnogo skeptičniji a puno poznatiji predstavnik francuskog renesansnog duha Michel de Montaigne (1533–92) sa svojim sudom: »Nema životinje na svijetu koje bi se čovjek morao više bojati od samog čovjeka«. Vjerojatno pod dojmom strahotne Bartolomejske noći (1572), kad su se vlastodršci pokoljem istaknutih hugenota htjeli riješiti svojih političkih protivnika, a također i reformacije koja je hotela ostvariti novi duh kršćanske čovječnosti izazvala zapravo stoljetno divljanje vjerskih ratova. U njegovu psihologiziranju valjanost borbe vrednija je od same pobjede. »Zar nema trijumfalnih poraza, kojima i same najveličanstvenije pobjede zavide?« Za nj »čast i vrlina sastoje se u borbi, a ne u pobjedi«. No, on je protiv pobuna ili revolucija koje ruše ideal nepomućenoga mira, a mjesto staroga ne otvaraju ništa naročito vrijedno. Iz raspojasane neobuzdanosti nikada mira i sreće. Montaigne je skeptik ali ne i nihilist, unatoč svijesti o naizbježnoj nazočnosti vječnog zlosilja ostaje pobornikom vječne težnje za slobodom i uljuđenijim svijetom³⁵¹.

O bezumlju, izvorima i značajkama nasilja u već zrelo doba renesanse, kad su se već razvidno očitivali krupni rezultati obnoviteljsko-preporodnog zamaha u nadilaženju skolastičkog srednjovjekovlja, govori nam, na veoma osebujan i potresan način, život, misao i tragična sudbina Giordana Bruna (1548–1600). Baš zbog toga što je on najilustrativniji predstavnik tog doba, nismo ga mogli zaobići ni u našem razmatranju. Zbog svojih heretičkih nazora morao je napustiti i svećeničko zvanje i Italiju, te deset godina luta Europom, predajući kao profesor u Švicarskoj, Francuskoj, Engleskoj i Njemačkoj. Bio je velik protivnik skolastičke filozofije, ali i Aristotela koga je smatrao najglupljim filozofom. U Ženevi je prešao na kalvinizam, ali njegovi napadaji na kršćansku dogmu upereni su kako protiv katolicizma tako i protiv protestantizma. Gotovo da nema nijedne njegove rasprave u kojoj ne bi iznosio teške optužbe protiv Židova, koje osobito prezire. Vrativši se u Mletke, bio je predan rimskoj inkviziciji, pred kojom je pokušao zatajiti svoje heretičke nazore, uvjeravajući da su ga krivo shvatili. No, kako ipak nije htio povući svoje osnovne spoznaje »o beskonačnosti svemira i mnoštvu svjetova«, bio je – kao tvrdokoran heretik i otpadnik – osuđen na smrt, poslije sedam godina tamnovanja. Budući da je krvniku predan s preporukom: »Postupajte s njime blago, po mogućnosti bez prolijevanja krvi«, to je – »samo« – spaljen na lomači (na Cvjetnom trgu u Rimu). Bruno je od svoje mladosti osjetio svu protuslovnost svoga vremena u kojemu su teški okovi još uvijek sputavali sve uzlete misli. O tom osjećaju raspolućenosti govori nam njegova oštroumna dosjetka: »U tuzi radostan, u radosti tužan« (*In tristitia hilaris, in hilaritate tristis*). U svom filozofskom promišljanju Bruno odlučno odbacuje i vrijednost mišljenja većine i

³⁵¹ Usp. M. de Montaigne, Eseji – u: V. Filipović, n.dj., 250–5; Isti u: TM, 12, 15, 30–8, 94–7, 133, 152, 162–3, 181, 205, 225; BLJ, 238, 355; V. Filipović, n.dj., 96–103.

autoritet tradicije, a navlastito vjerskih dogmi. Jer, za učenjaka »jedini autoritet treba da bude razum i slobodno istraživanje«. Bog je i za nj – kao »priroda koja djeluje« (*natura naturata*) – »prvi princip i prvi imanentni uzrok svemu u svemiru; svjetovi su nastali unutarnjom nužnošću; sve ima svoj uzrok, a »svaka stvar koja je viša i vrednija, uzrok je one koja je niža i manje vrijedna«. Svojim tumačenjem da je zbivanje u prirodi očitovanje Boga kao kozmičke sile, Bruno je izraziti zastupnik naturalističkog panteizma. Bog kao prvi uzrok ujedinjuje u sebi sve opreke, iako su njegova svojstva – moć, mudrost i ljubav. Bruno prihvaća mudrost Salomona: »Što je ono, što jest? Upravo ono što je bilo. Što je ono, što je bilo? Upravo ono što jest«. I, suglasujući se s njime da nikada »pod suncem ništa nova«, Bruno zaključuje da u univerzumu (i svijetu) nema promjene bitka, tj. »nema promjene koja teži drugom bitku, već samo drugom obliku bitka«. Svijet je jedinstven ali u njemu ne vlada samo ljubav i prijateljstvo nego i mržnja i neprijateljstvo. »Jedan je princip propadanja i nastajanja«, jer »propadanje nije ništa drugo nego nastajanje, a nastajanje propadanje«. I posljednji ostatak razorenog, princip je novorođenog. I naposljetku: »ljubav je mržnja, a mržnja ljubav«; »Mržnja prema protivnom ljubav je prema odgovarajućem; ljubav prema ovome, mržnja je prema onome. U supstanciji i korijenu su, dakle, ljubav i mržnja, prijateljstvo i svađa, jedna te ista stvar. Otkuda najpovoljnije liječnik uzima protulijek, nego iz otrova? Tko pruža bolji protuotrov od otrovnice? U najvećim otrovima najbolja medicina. Zar ne boravi jedna moć kod dviju suprotnih stvari?«³⁵²

Toliko od Bruna u tražbi povijesno-filozofskog objašnjenja predmetu našeg razmatranja. On je uvjerenost u ispravnost svojih misli i spoznaja istine potvrdio svojim životom, ostavši – makar samo i jednim njihovim dijelom – trajnom sastavnicom novovjeke uljudbe. To se pak nipošto ne može reći za njegove zločinitelje što su bezimeni potonuli u bespuću povijesti, potvrdivši tek da se nasiljem može uništiti fizički ali ne i duhovni život.

U svezi s G. Brunom, i uopće s tim dobom, valja nam se podsjetiti na hrvatske filozofe i pisce toga vremena. Zbog više razloga, a ponajviše zato što nam njihova misao odražava, s jedne strane, okolnosti izravnih ratnih strahota zbog nadiranja osmanlijskih osvajača u hrvatske zemlje i zbog mletačkog ugrožavanja. A s druge, u njoj se očituje univerzalistička povezanost tadanje europske inteligencije, koja svoja djela mahom piše i međusobno saobraća na latinskom jeziku.

Filozof polihistor Franjo Petrić (Franciscus Petricius, 1529–1597), bio je npr. jedno od najvećih imena svjetske filozofije svoga vremena (V. Filipović). Njemački filozof F. Überweg, pisac najpotpunijeg, objektivnog prikaza *Povijesti filozofije* u 19. st. smatra ga pretečom Giordana Bruna, vrsni poznavatelji

³⁵² Usp. G. Brum, O uzroku, principu i jednome – u: V. Filipović, n.dj., 256–90; A. Bazala, Povijest filozofije, II, 210–2; V. Keilbach, Bruno Giordano, HE, III, 408–9; V. Filipović, n.dj., 106–14.

hrvatskog i europskog latinитета (V. Gortan i K. Krstić) sude da je Petrić već svojim mladenačkim djelom *La citta felice* (Sretan grad), o idealnoj društvenoj zajednici, bio i pretečom Campanellinoj *Civitas solis* (Država sunca) koja se pojavila sedamdeset godina kasnije, a svojom *Novom sveopćom filozofijom* da je prethodio i nekim kasnijim filozofskim shvaćanjima, npr. Descartesa i Kanta.

Podrijetlom iz Bosne, u ranim mladićkim godinama sudjeluje na galiji u protuturskim borbama u hrvatskim i grčkim vodama, a zbog protumletačkog raspoloženja biva protjeran iz rodnoga Cresa. Isprva autodidakt ali završava i filozofske studije, te postaje jedna od najuglednijih ličnosti u intelektualnim krugovima talijanskih i španjolskih sveučilišta i dvorova, završivši kao profesor platonske filozofije u Rimu i kanonik svetojeronimskog zbora. Na filozofskom je području ogorčeni protivnik aristotelizma, kako je ovaj uvršten u skolastiku, a gorljivi pristaša Platonova učenja. Zbog svojih estetskih sudova o književnosti našao se u žučnoj polemici s T. Tassom. Raspravlja o gotovo svim znanstvenim područjima, od astronomije i geometrije do medicine i meteorologije. U *Dijalogima o povijesti* daje riječ mnogim istaknutim predstavnicima suvremenog kulturnog života, nastojeći da s filozofskih gledišta protumači hod i svrhu povijesti. U svojim raspravama o vojsci i ratu (*Milizia romana* i *Paralleli militari*) iznosi kritičke prosudbe o tadašnjoj vojsci. Okomljujući se oštro na upotrebu stranih plaćeničkih četa, koje su uvijek služile napadačkim pothvatima i pljački, traži da vojska bude po svom sastavu nacionalna, što je podrazumijevalo demokratske slobode i ravnopravnost svega pučanstva. U svom filozofskom tumačenju svijeta Petrić izlaže da je sva priroda odraz božanskoga prasjaja, koji prožimajući inertnu materiju kao svjetlost i toplina, tvori univerzalni princip svega zbivanja. Sve što postoji imanentno je jedinstvu svijeta: sve je »jedno i sve« (*unomnia*), nerazlučeno i neodijeljeno u prapočelu. U osnovna konstitutivna svojstva svih materijalnih bića (svjetlost, toplina, prostornost i fluiditet) spada i duša. Sve što u prirodi djeluje prožeto je dušom, a i svemir kao cjelina ima svoju razumnu »svjetsku dušu« dio koje je i ljudska duša. Zbog naturalističkih i panteističkih elemenata Petrićeva *Nova sveopća filozofija* došla je pod udar ortodoksnih teologa, a potom i na indeks zabranjenih knjiga. Od osobnih progona spasilo ga je prijateljstvo s papom Klementom VIII. (ali mu nije dopušteno dalje objavljivanje). U svom pismu njegovu prethodniku Grguru XIV. i »budućim rimskim papama«, u kojem obrazlaže svoje filozofske poglede, reći će, među inim i ovo: »Mnoga su nam ispitivanja pokazala da pogani i muhamedanci preziru istinu riječi Božje i da Židovi i heretici zabacuju ugled Apostolske Stolice«, nedajući se uvjeriti dogmama, ni skloniti primjerima, ni primamiti častima i darovima. »Dijelom to prelazi mogućnost ljudskog shvaćanja, dijelom se oni u tome boje prevare, a dijelom im se čini da se time vrši nasilje nad prirodom«. A budući da »svako nasilje i prevara izazivaju strah« jer »ljudski se um povodi samo za umom, um rado ide za umom, i um se, htio ne htio, daje privući od uma«, to onda samo »umom,

dakle, treba privoditi ljude Bogu« – zaključuje Petrić, da bi pridobio pape za ideju širenja kršćanstva ne silom već pobožnim naučavanjem i primjernim »djelovanjem tih istih isusovaca, koji su u ovom stoljeću i rječu i krvlju najbolji borci za katoličku vjeru po čitavom kršćanskom svijetu, a po još nekršćanskom najbolji njezini širitelji«³⁵³. Jamačno, dubokoumno promišljanje o nesvrhovitosti nasilja nad ljudskom prirodom i vjera u moć ljudskog razuma.

Pjesnik, latinist i humanist Ivan Česmički (Ianus Pannonius, 1434–72) svjedoči nam kao istaknuti sudionik ratnih prilika. Poslan na školovanje (od svog ujaka Ivana Viteza zagrebačkog kanonika, a potom kardinala, primasa i kancelara hrvatsko-ugarskog kralja Matije Korvina) u Italiju, gdje postiže doktorat kanonskog prava. Po povratku imenovan je i biskupom pečujskim a po želji Matije Korvina priključuje se njegovu dvoru. Godine 1463. sudjeluje u kraljevu ratnu pohodu u Bosnu, pod Jajce, a i sljedeće je godine na ratištu gdje se teško razboljeva. Godine 1465. na čelu kraljeva poslanstva u Rimu moli papu Pavla II. za pomoć protiv Turaka. Potom (1468) prati kralja u vojni protiv češkog kralja Podebrada. Godine 1469–70. imenovan je zajedno s Ivanom Thuzom, gospodarom Medvedgrada, banom cijele Hrvatske (*regnum Bosne, Dalmatie, Croacie ac totius Sclavoniae banus et capitaneus generalis*), ali budu doskora i smijenjeni, a Thuz i kažnjen zbog nemara u obrani zemlje. Poslije toga sudjeluje u uroti protiv kralja u Ugarskoj, a kad je ugušena sklanja se u Medvedgrad gdje umire. Već za kratkog života slavljen je u Europi kao vrstan latinski pjesnik. Ostavio je nadahnuta svjedočanstva o krvavim ratovima s Turcima i o nehatu kršćanske Europe. »Bjesni pokolj, i svuda oganj, zgarišta prah«, a pomoći ni od kuda: »Francuska spava, Španjolska za Krista baš ne mari / Engleska propada od pobune velikaša / Susjedna Njemačka u bescilnom zborovanju vrijeme trati / a Italija se i dalje svojom trgovinom bavi«. U svojim pjesmama ismijava praznovjerje, vapi za mirom, proklinjući boga rata: širitelja straha i gušitelja ljudskog duha³⁵⁴.

Sa sličnom pojavom svjedočanstva iz prve ruke i promišljanja o ratnim i staleškim nasiljima onoga doba, srećemo se u osobi Antuna Vrančića (1504–73). I on je, poput Česmičkog, jedan od istaknutih predstavnika u nizu hrvatskih renesansnih humanista, s tom razlikom što je on iz dalmatinske a Česmički iz panonske Hrvatske. Crkveni velikodostojnik (nadbiskup i kardinal), diplomat i državnik, povjesnik, pjesnik i svestrani pisac; vinuvši se do najvišeg europskog humanističkog kruga, ostaje ponosan na svoju pripadnost hrvatskom narodu. Kralj Ivan Zapolja povjerava mu, kao svome tajniku, niz diplo-

³⁵³ Hrvatski latinisti, I, 709–25; K. Krstić, Petrišević (Petris, Petrić) Franjo (Franciscus Patricius), Ej, 6, 479–81; V. Filipović, n.dj., 115–20; F. Petrić, Sretan grad (La città felice), Zagreb 1975, (s talijanskog preveo i popratnu studiju napisao V. Premec; Isti, Nova sveopća filozofija (Nova de universis philosophia), Zagreb 1979, (preveo s latinskog – T. Ladan, pogovor – V. Filipović, stručna redakcija – K. Krstić).

³⁵⁴ Hrvatski latinisti, I, 599–663; M. Kurelac, Antun Vrančić, EJ, 8, 534–5; Povijest hrvatske književnosti, 3, 7–10, 18, 42–4, 99–100, 195.

matskih misija na glavnim europskim dvorovima: kod pape Klementa VII, francuskog kralja Franje I, mletačkog dužda A. Grittijsa, poljskog kralja Žigmunda, engleskog kralja Henrika VIII. Usput upoznaje i stvara prijateljske veze s nekim najistaknutijim ličnostima europskog intelektualnog života (Erazmo Roterdamski, Ph. Melanchton, P. Giovio, N. Olah, S. Maciejowski), a posebno s hrvatskim (N. Zrinski Sigetski, A. Dudić, J. Drašković, Hasan-beg i dr.). Nakon smrti Zapolje prelazi u službu Ferdinanda I. Habsburškog, koji ga (1533) šalje u Carigrad Sultanu Sulejmanu radi iznalaženja mogućnosti sklapanja mira. Kad je primirje narušeno zauzećem Sigeta (1566), tada Maksimilijan II šalje Vrančića ponovno u Tursku radi pregovora o miru sa Selimom II, koji su, poslije dugih razgovora s Mehmed-pašom Sokolovićem, završeni potpisivanjem mira na 8 godina (1568. u Drinopolju). Za taj uspjeh Vrančić je (1569) imenovan primasom i kraljevskim namjesnikom za Ugarsku, što će reći potkraljem i vladarom te zemlje. Njegove se ovlasti nisu protezale na Hrvatsku, ali se po razbijanju hrvatske seljačke bune (1573) zauzeo kod Maksimilijana za blagi postupak prema seljacima, ističući da se seljaci »tuže na nepravde sasvim opravdano« jer »vlastelini bijedne seljake izrabljuju i pretvaraju u robove kao i sami Turci«. A sam će, u svom putopisu iz Turske, o zlosilju Turaka pisati: da su danak u krvi, uzimanjem dječaka, ubirali najprije svake pete godine, a zatim češće – svake treće i druge godine; da najnemilosrdnije prema jadnom puku »ne postupaju odmah nakon pobjede nego tek pošto granice odmaknu od novoosvojenog područja« i pošto dobro učvrste vlast na osvojenome. A Vrančićevo upozorenje da »o tome neka razmisle oni koji čeznu za turskom vlašću i vjeruju da u Turaka ima blagosti prema našem rodu« – jamačno upućuje na to da je bilo takvih mnijenja kako zbog zdvojnosti iscrpljene Hrvatske, tako i zbog turskih poticanja, osobito s ukazivanjem na brojne primjere uloge ljudi hrvatskog podrijetla od mladosti vjerski preodgojenih, u vojnoj i državnoj upravi Turske. O postojanju svijesti u tom pogledu, o pripadnosti istom hrvatskom narodu – usprkos islamiziranju Bosne i janjičarskom vjerskom odnarođivanju, te međusobnom ratovanju svjedoči nam i izmjena pisama između samog Vrančića i Hasan-bega Sandžaka Hatvanskog. Odgovarajući na pismo Hasan-bega (1559), Vrančić izražava nadu da će udovoljiti njegovu zauzimanju za pogranične ljude »ponajviše zbog toga što smo bliski jer pripadamo hrvatskom narodu, u kojem se ponosim što sam i ja rođen, a iz njega je potekla i Vaša Velemožnost«. Štoviše, Vrančić mu piše »da bi mu bilo mnogo draže« zbog »srodstva po hrvatskom rodu« i zbog susjedstva »kad bismo prema onoj našoj želji, čije ostvarenje žarko očekujemo od Vašeg prijateljstva, mogli uživati u uzajamnom dobrom prijateljstvu«. Na kraju pripomenuti je još i to da će se baš na primjeru A. Vrančića, koji je pisao gotovo isključivo na latinskom, postavši jednim od viđenijih ljudi europskog latinитета, i koji se vinuo u sam vrh nadnacionalnog intelektualnog, državnog i vjerskog života, čimbenik nacionalne pripadnosti pokazati jačim od svih ostalih. Uz sve već rečeno, to se očitovalo i u njegovu pismu, što ga je pisao (1550) u punoj zreloći svoga života,

svome prijatelju Franu Trankvilu Andreisu, također i u europskim razmjerima znamenitom hrvatskom latinistu – povjesniku i pjesniku, koji se pod starost povukao u rodni Trogir, nakon dugogodišnjeg znanstvenog i diplomatskog djelovanja širom Europe. I piše latinist Vrančić isto takvom latinistu Trankvilu: »A ti se, sretni starče, lišen napokon ovakvih smutnja i napetosti... prepusti životu... uživaj u svom književnom radu. I ne daj Dalmaciju za cijeli svijet, a Trogir ni za koji ma najbogatiji grad!Jadna li mene što kasno spoznah slast i mir domovine!«³⁵⁵.

Riječ iz doba jedinstva intelektualne Europe u latinitetu! Kad se na jednoj strani, na Zapadu, još bave idejom europskog jedinstva u univerzalnoj katoličkoj monarhiji, i kad je na drugoj, novi, osmanlijski osvajač s Istoka već podvrgao mnoge zemlje i narode čitave jugoistočne Europe svom islamskom carstvu, i ovladavši Budimom dospio na domak Beču. Tada, kad i »ostacima ostataka nekada slavnog Kraljevstva Hrvatskog« prijeti sustavna pogibelj – ne samo s turske nego i s mletačke strane – u tu se razdrtu i »plaću« domovinu vraća iz europskih prijestolnica priznati europski latinist Fran Trankvil, i za njom dirljivo čezne na vrhuncu svoga života, ponoseći se njome, Antun Vrančić. jedan od djelatno najuspješnijih renesansnih ljudi.

Pjesnik i filozof Marko Marulić (1450–1524) pjevat će i pisati u 15.st. na materinskom hrvatskom jeziku radi podizanja duha svoga naroda u borbi za samoodržanje protiv tuđinskih porobljivača, a na latinskom pretežito svoja filozofska djela, koja će doživjeti brojna latinska i prijevodna izdanja na svim glavnim europskim jezicima (talijanskom, njemačkom, francuskom, portugalskom, češkom), a jedno od njih (*De institutione bene beateque vivendi*, 1506) čak 15 latinskih i 21 prijevodno izdanje u 12 europskih gradova u 16. i 17.st. Pogibelj od turskog prodiranja u hrvatske zemlje, koji su stigli već pod Klis, te na domak Splita, i drugih dalmatinskih gradova, haraju, pljačkaju, ubijaju i odvođe ljude u ropstvo, prisutna je u svemu Marulićevu stvaralaštvu, kao i u djelima drugih pisaca toga doba. U svom potresnom spjevu *Molitva suprotivu Turkom* slika sve te strahote, a i u *Tuženju grada Hjeruzolima* predočava ugroženi Split i polja što se »bile od kosti«, potičući plač za izgubljenom »baščinom«. Pa i u svom glavnom djelu *Juditi* Marulić posredstvom biblijskog sadržaja govori o zlu turske najezde i podržava vjeru u spas od strašnog neprijatelja. U svom pismu papi Hadrijanu VI. (1522) Marulić preklinje za pomoć svojoj domovini, pozivajući ga da ujedini europske vladare u borbi protiv zajedničkog dušmanina. Tu su nevolje zorno opisane: »Nevjerni Turci svakodnevnim provalama... neprekidno nas muče; jedni se kolju, drugi odlaze u ropstvo, imanja se razgrabljuju, stoka odvlači, zaseoci i sela izgaraju u vatri, a polja... ostavljena bez obrađivača, rode trnjem, ne žitom«. Podsjećajući na to koliko

³⁵⁵ Usp. Hrvatski latinisti, I, 152–222; V. Gortan, Janus Pannonius (Ivan Česmički, Joanes de Chezmicze), EJ, 4, 461–3

je već »od muhamedanskih nevjernika« pokrajina porobljeno, gradova i crkava porušeno, oltara oskvrnjeno, djevica i žena obeščašćeno, dječaka obrezano i prevedeno na krivovjerje, Marulić opominje da će ako ne stigne pomoć – »neprijatelju biti otvoren put da navali na Njemačku i Italiju, da pokori čitavu Iliriju, i naposljetku, da pod svoju vlast podvrgne preostali kršćanski svijet«. Da bi mogli opstati potrebna je i pomoć u oružju, novcu i svim potrepsinama, a takvu »darežljivost kovat će u zvijezde još preostali gradovi Hrvatske«... Budući da na takve pozive izravnog i učinkovitog odziva bilo nije, zapravo je začudno kako su se i ostaci Hrvatske održali. U svom spjevu *Davidijadi* Marulić se bavi problemom mržnje i zločina, koji je za nj tada, jamačno, istobitan kao i u biblijsko vrijeme. »Koji je uzrok tvoje mržnje? Obećavaš mi mir, a dižeš na me nemilo oružje. Kršiš zadanu mi riječ, a prekršenu na prijevaru pokušavaš obnoviti. Javno se praviš mojim prijateljem, a u srcu si mi ljut neprijatelj. Kralju, kakav je to bijes?« Zlodjela se ničim ne mogu opravdati, onaj što je na braniku pravde ne mora se bojati »nikakve nevolje i nikakva nasilja«. Pa ni David neće ostati nekažnjen za zločine, u teškom ratu s neprijateljima snaći će ga ista zla i nesreće kakve je sam uzrokovao, i to ne tajno, nego pred očima čitavog naroda. U potkrepu svog kršćanskog humanizma, Marulić za pobjedu razuma nad nagonima mržnje i strasti traži uzore u antičkoj književnosti i filozofiji, osobito u stoicizmu i platonizmu³⁵⁶.

I povjesnik, dubrovački benediktinac koji je studij završio u Parizu, Ludovik Crijević Tuberon (1459–1527) boravio je neko vrijeme u Budimu, na dvoru hrvatsko-ugarskog kralja Matije Korvina, u kolu poznatih humanista koji su većinom dolazili iz hrvatskih krajeva (V. Vratović). U *Komentarima o događajima u njegovu doba* daje nam opise nadiranja Turaka na Zapad, osobito iz hrvatsko-turskog i mletačko-turskog ratovanja, a također i društveno-političkih i duhovno-vjerskih previranja u jugoistočnoj Europi. Zbog njegova objektivističkog prikazivanja nacionalnih i državnih odnošaja, te drugih vjeroispovijesti (husitske, pravoslavne pače i muslimanske) a pogotovu zbog bespoštedne kritičnosti prema nekim rimskim papama njegovi će vrsni *Komentari* – u kojima se ugledao na svoje antičke uzore – Tacita, Salustija i Cicerona – kasnije (tek 1734) biti stavljeni na indeks. Kao suvremeni očevidac Tuberon osjeća svu povijesnu tragiku koja je zadesila Hrvatsku zbog poraza hrvatske vojske pod banom Derenčinom u Krbavskoj bitci (1493) s turskom vojskom pod Jakub-pašom. (Uzgređ: taj je kao dijete bio odveden iz Bosne da bi vjerski odgojen u Istambul kao musliman postao proslavljeni turski vezir i vojskovođa, koji će svoju pobjedu na Krbavskom polju sam opjevati u pjesmi i poslati je sultanu Bajazidu!) Porazom u Krbavskoj bitci – piše Tuberon – »hrvatsko je plemstvo gotovo potpuno iskorijenjeno... dok su polja, pošto su s njih protjerani stoka i seljaci, gotovo posve opustjela«. Ispod samih zidina Zadra odvedeno je 5.000

³⁵⁶ Usp. Hrvatski latinisti, I, 224–317; Povijest hrvatske književnosti, 3, 28–38; V. Filipović, n.dj., 122–4.

ljudi i 70.000 grla stoke; u Kranjskoj, Lici i Istri istrijebljena je trećina stanovništva. Tuberon oštro sudi o drugim ali i o svom narodu. Turke šiba zbog divljačke okrutnosti ali, pišući o njihovoj borbenoj fanatičnosti i stegovnosti ponekad ističe njihov moral kršćanima za uzor, zgražajući se nad činjenicom da razlika u vjeri »dovodi ljude do mržnje kakva postoji među zvijerima različite vrste«. O Turcima, muslimanskim osvajačima, piše: »To je takva vrsta ljudi koja izvanredno podnosi napor, glad, nespavanje, žegu i zimu, a spremni su podnijeti sve opasnosti pa i samu smrt za veličinu i slavu svoga cara«. Ratna umijeća i sam rat su im na najvišoj cijeni. »Tolika je u njih želja za ratovanjem, da gotovo teže podnose mir nego bolest«, pobjede pripisuju zaslugama svoga Boga Alaha, a poraze svojim nemarnostima prema njemu. Prema Tuberonu značajke Mlečana su: kramarski duh, neiskrenost i grabežljivost; Mađara – taština, divlja raspaljivost i rastrošnost; Francuza – nepostojanost i neotporanost. I prema Nijemcima ne može zatomiti svoju nenaklonost. No, prebacit će trgovački mentalitet srodan mletačkom i svojoj Dubrovačkoj republici, koja priznaje hrvatsko-ugarskog kralja, ali i Tuberon, poput ostalih Hrvata, hrvatsko-ugarsku državnu zajednicu promatra samo kao zajednicu krune. U njegovoj zamjedbi da se »Mađari i Hrvati neprestano prepiru o tome, tko je hrabriji«, te da »Dalmatinci, koji su najvećim dijelom Hrvati, nisu pod mađarsku krunu došli natjerani silom ni oružjem, nego po nasljednom rodbinskom pravu« – ocrtana je višestoljetna hrvatsko-ugarska parba prije i poslije njega. Svojim snažnim opisom kmetske pobune pod vodstvom Jurja Dože, protiv nasilja vlastele, Tuberon se kao nitko u suvremenoj svjetskoj literaturi stavio na stranu potlačenih i progonjenih. On iznosi porazne ocjene o politici izopačenih rimskih papa, navlastito Aleksandra VI, Španjolca Rodriga Borgie te njegova sina Cezara. Za toga po zlu poznatog papu veli da je »propalica« i »prodavač svetinja« i da bi ga »prije trebalo zvati krvolokom nego najvišim svećenikom«. O nasilju i užasima što su činile plaćeničke čete Cezara Borgie po talijanskim gradovima Tuberon će napisati: »Sve je bilo zagađeno krvlju, bijegom, pohotom, požudom i svakom vrsti zločina«. Ali će mu i sama sudbina Borgia dati osnove za zaključak, da se svaka »vlast stečena zločinom obično vrši na najgori način«, te da »svačiji loš primjer – a ne samo zločin – pada na glavu počinitelja«³⁵⁷.

O užasnim stradanjima Hrvatske u ratu s Turcima, čije su zemlje ili već pale pod osmanlijsko ropstvo ili izvrgnute njihovim pljačkaškim prodorima, odlučno je i gnjevno progovorio pred kršćanskom Europom modruško-senjski biskup Šimun Kožičić (1460–1536). Taj crkveni velikodostojnik i kulturni djelatnik, osnivač glagolske tiskare u Rijeci i pisac, koji svoj *Misal hrvatski* (1531) i druge »Knjižice od hrvatske zemlje« na čast i hvalu njenu izdaje, pokazao je krajnju muževnu odvažnost ne bi li potaknuo pomoć svojoj ugroženoj domovi-

³⁵⁷ Usp. Hrvatski latinisti, I, 319–51; K. Krstić, Crijević Ludovik Tuberon, EJ, 2, 391–2.

ni. On u svojim govorima na šestom lateranskom koncilu (1513), a potom i pred papom Leonom X. (1516) – a to su u ono doba jedina i najviša međunarodna mjesta – iznosi stanje »Opustošene Hrvatske« (*De Corvatiæ desolatione*) i vapi, ali ne moli nego upravo zahtijeva pomoć. S obzirom na strategijsku važnost Hrvatske, kao *antemurale Christianitatis*, za čitavu Europu, on skreće pozornost papi da će snositi odgovornost pred čitavim kršćanskim svijetom, ako se ne pritekne u pomoć iscrpljenoj Hrvatskoj. Ako se pak »u tome ona naša nesretna domovina razočara«, onda bi se moglo dogoditi da naši ljudi budu »prisiljeni da s Turcima sklope kakav savez ili mir i da im plaćaju danak«, što dosada »nisu htjeli učiniti, iako su ih Turci više puta« na to poticali, »imajući na umu svoju staru slavu« i »kako to dolikuje najžešćim braniteljima kršćanske vjere«. Pošto je ovime i pred Gospoda iznio jad svoga naroda, koji zna »da se ne možemo više održati pred licem neprijatelja« – Šimun Kožičić završava svoj povijesni govor (koji je dao i tiskati) ovako: »Naposljetku bez ikakva osjećaja krivnje otvoreno ću reći još i ovo: Bojim se, sveti Oče, da oni naši siromašni zemljaci zbog oskudice, neimaštine i očaja ne budu prisiljeni da ratuju zajedno s Turcima i da pljačkaju ostale kršćane. Tko bude krivac tome, neka položi račun pred svemogućim Bogom. To sam vam ipak – ako sada niste skloni da mi vjerujete – kazao zato da se, kad do toga dođe, sjetite da sam vam to najavio«³⁵⁸.

Od toga doba, svi hrvatski pjesnici i pisci – od spomenutog Marka Marulića i Šiška Menčetića iz 15/16.st, Hanibala Lucića, Petra Zoranića, Brne Karnutića, Maura Vetranovića, Antuna Sasina – u 16.st, Juraja Barakovića, Ivana Mrnavića, Ivana Gundulića, Vladislava Menčetića, Petra i Nikole Zrinskog, Frana Krste Frankopada, Pavla Rittersa Vitezovića – u 17.st, pa do Andrije Kačića Miošića i svih ostalih u 18.st. i dalje – govore u svojim djelima o strahotnim patnjama Hrvatske u njenom ratnom hrvanju s osvajačkom turskom silom. Kao i o nezahvalnosti i nedovoljnoj pomoći kršćanske Europe na braniku koje je krvarila. Na samom kraju sedamnaestog stoljeća, Pavao Ritter Vitezović označit će to tragično razdoblje hrvatske povijesti već naslovima svojih povijesnih knjiga: *Croatia rediviva* (Oživljena Hrvatska), (Zagreb 1700), i *Plorantis Croatiae saecula duo* (Dva stoljeća plačuće Hrvatske), (Zagreb 1703). A osim već spomenutih prijekora Europi valja podsjetiti i na onaj pjesnički Vladislava Menčetića (polovicom 17. st.) u *Trublji slovinskoj*:

*Od ropstva bi davno u valih
potonula Italija
o hrvatskijeh da se žalih
more otomansko ne razbija!*

U njemu osim prosvjeda, ima jamačno i ponosa usprkos tragičnom položaju svoga naroda u obrani Zapada. A uzgred i svjedočanstva o tome kako su

³⁵⁸ Hrvatski latinisti, I, 503–13.

Hrvati oduvijek shvaćali »slovinstvo«: ne da u slavenskom zajedništvu utope već da ojačaju svoje ugroženo hrvatstvo!

5. NA PUTOVIMA RACIONALIZMA

*Rat sviju protiv svih
– prirodno je stanje.*

Thomas Hobbes

No, u potrazi našoj za proumljem povijesnoga zlozbilja vratimo se opet širim europskim bespućima. Ipak manje trnovitim. I s nešto više utihnine u trajnoći bezumlja ratnoga besmisla. Pa stoga, i s nešto više zvjezdane prašine na širim prostranstvima umnih zdvajanja i uzleta iz onih opetovanih i posvudašnjih sumračja što uvijek nanovo donose kob životne ugroze ili nepodnošljivo breme duhovnih nasilja.

Hugo Grotius (1538–1645), nizozemski humanist (koji je zbog udjela u vjersko-političkim borbama bio utamničen pa se nalazio u francuskoj i švedskoj službi), dao je u svojem glasovitom djelu *De iure belli ac pacis* (O pravu rata i mira) osnove novovjekovne filozofije prirodnog i međunarodnog prava. On polazi od činjenice da je oduvijek, otkada ima oružanih borbi, ubijanje u ratu bilo ratno pravo. Razumije se, ne kodificirano, ali uobičajeno. I budući da se rat u ranijoj povijesti vodio između naroda, to se nije pravila razlika između ratnika i mirnoga pučanstva. Taj se odnos zadržava i u počecima međunarodnog prava pa još i Grotius drži podanike protivničke države potpuno bespravnicima. U tom pogledu doći će do promjena s pojavom feudalnih, viteških i plaćeničkih vojski, pa će Friedrich Veliki reći da »građanin ne treba da opazi kad njegov kralj vodi rat«. Međutim, u stvarnosti rat se uvijek odvijao preko leđa pučanstva. A i u teorijskom tumačenju ratnog stanja E. Vattel (1714–67), švicarski pravnik, jedan od klasika međunarodnog prava, pisat će polovicom 18.st.: »Kad vladar objavi rat drugom vladaru, smatra se da čitav narod objavljuje rat drugom narodu. Jer vladar predstavlja narod i radi u ime cijele zajednice«, pa su »dakle, ta dva naroda neprijatelji svih podanika drugoga«³⁵⁹. U psihološkom smislu takvo shvaćanje ostat će i onda kad će se kodificiranjem međunarodnog prava pokušati ratovanje ograničiti na vojsku i vojne ciljeve.

Onom slijedu filozofijskog promišljanja koje nedvojbeno navodi na zaključak da svako nasilje proizlazi iz neprestane borbe suprotnosti dobra i zla, pridružuje se i Jakob Böhme (1575–1624). To je onaj njemački filozof samouk, mistik religioznog humanizma i sljedbenik Paracelzusaovog prirodnoznanstve-

³⁵⁹ Usp. F. Tuđman, n.dj., 484, 540–2 i dr.

nog usmjerenja, koji će od štovatelja biti nazvan »germanskim filozofom« (*philosophus teutonicus*), te imati odziva ne samo u Njemačkoj nego i u Nizozemskoj i Engleskoj, a od neprijatelja – sa službene strane – bio progonjen, prezren i ismijan kao »antikršćanski cipelar« (*sartor antichristus*). Za nj osnovu i izvor svega čini vječno i neizmjereno biće Božje, kako dobra i ljubavi, tako i zla i ognja mržnje. Sva priroda sastoji se od dvije suprotne kakvoće: jedna je nebeska i sveta, a druga paklenska i gnjevna. »Tamni pakao i jasna svjetlost izviru iz jednoga srca prema riječima u pismu: ja tvorim i svjetlost i stvarnu tamu; ja dajem mir i dijelim zlo«. Prema tome božja je dobrota izvor neba, ali i božja srdžba osnova pakla. U dijalektici vječne prirode, život i sve njegove pojave rezultat su vječne borbe principa dobra i zla, u kojoj sad jedan sad drugi jače prevladava³⁶⁰.

Društveno-političke i vjerske borbe i ratovi među narodima, dotično sve što je potresalo Europu njegova doba, a i sveukupnu ljudsku povijest, pružali su jamačno-jake osnove za sud Thomasa Hobbesa (1588–1679) da u prirodnom društvenom stanju nema poretka i mira već samo nered i borba sviju sa svima. Jer: čovjek je čovjeku vuk (*homo homini lupus*), naročito onda kad mu po-stane bog (*homo homini deus*).

Prijelaz iz takvog prirodnog stanja nereda i nesigurnosti u stanje mira i sredenog društva (*societas civilis*) postiže se stvaranjem države i obistinjenjem poretka reda i suverene volje. »Bez zajedničke vlasti – piše Hobbes u svom *Leviathanu* – koja bi ih sve držala u strahu, ljudi se nalaze u stanju koje se zove rat, i to u ratu svakoga protiv svakog«. I taj *bellum omnium contra omnes* u biti je prirodno stanje iz kojeg nas izbavljaju tek umna državna uređenja. A u »bit rata treba uključiti i pojam trajnosti... Jer kao što bit lošeg vremena nije u jednom ili u dva pljaska, već u sklonosti prema kiši koja traje... tako i bit rata nije u stvarnoj borbi, već u poznatoj sklonosti za borbu u tijeku cijelog vremena kad nema sigurnosti za protivno«. Rat je, dakle, nešto prirodno čovjeku, kao nužnost i potreba njegova bivstvovanja, te ga umna država mora prisiliti da izađe iz takvog stanja, da umom, voljom i odlukom suverena ozakonir mir koji mora održavati vlašću. A budući da je takva vlast moguća samo u određenoj političkoj zajednici – državi, to u međunarodnom životu vlada »prirodno stanje« – rat. Hobbesova prosudba o trajnom prisuću borbe ili rata u ljudskom društvu očito počiva na dosljednosti njegova racionalističko-empiriističkog filozofskog promatranja povijesnog zbivanja. To se, međutim, ne bi moglo reći za njegovu uvjerenost u učinkovitost suverene volje, a pogotovu ne za ovlašno gledanje na stvaran rat u međunarodnom životu. No, valja dodati, da Hobbesovo mnijenje da je pravo neprijateljstvo moguće samo među ljudima, jer je ono dublje od svih suprotnosti u životinjskom carstvu, te da se države nalaze u »prirodnom stanju«, kad živeći jedna pokraj druge nisu u miru već u

³⁶⁰ Usp. J. Böhme, *Aurora* ili jutarnje rumenilo na izlazu – pr. u: V. Filipović, n. dj., 195–203; A. Bazala, *Bohme Jakob*, HE, 2, 724; V. Filipović, n. dj., 74–9.

stalnoj opasnosti i ugroženosti, – dijele i drugi filozofi 17.st.(Spinoza, Pufendorf i dr.). Spinoza je npr. ukazao da bi put oružane borbe mogao biti izbjegnut jedino kad bi porobljivači bili voljni zadovoljiti potrebe i težnje potlačenih i tako omogućiti ostvarenje slobode. Pošto oni na to redovito ne pristaju, to svaka tiranija sama po sebi uzrokuje borbu, u kojoj tiranije mora nestati, jer u toj igri snaga – po sudu Spinoze – pobjedu odnosi ljudska težnja za slobodom³⁶¹. A koja to sloboda nije otvarala nove prilaze za nova nasilja, pače i okrutnije tiranije?

Iz racionalističkog filozofskog shvaćanja svijeta René Descartesa (1596–1650) obično se dubokoumno ponavlja onaj njegov izričaj: *Cogito ergo sum* (Mislim dakle postojim). Što bi imalo značiti kako se tobože svi problemi ljudskog bitka mogu shvatiti i riješiti – razumom čovjeka. I sukladno tome: pobjedom razuma svijet urediti po mjeri čovjeka. Međutim, takvo tumačenje Descartesa, i uopće kartezijanske filozofske misli poslije njega, više je nego nedopustivo pojednostavljenje. Doduše, on je sam dao dobrih povoda za to sa svojim prezirom prema svemu starom znanju i filozofskim spoznajama, kao tobože posve neznanstvenima i neprihvatljivim. A tko to može sebi dopustiti?! No, u Descartesovu mislenom sustavu bitno je da on smatra da je svijet tako nesavršen, da on uopće nije uređen za čovjeka, da svijet nije ljudski skrojen, po mjeri čovjeka, već po mjeri duha. A kad zatim tvrdi da je ljudsko biće nesavršeno ali i konačno, i još k tome da svijest o sebi pretpostavlja i svijest o Bogu, onda se u svemu tome krije velika protuslovnost. Jer: ako je čovjek savršeno nesavršen zašto bi onda svijet uopće morao biti skrojen po njemu? Ili: kako bi po njemu nesavršenom uopće mogao i postati savršeno uređen? A nesavršen je do te mjere da se uopće ne može vinuti do zamisli o savršenom biću! Što je baš dokaz opstojnosti Boga kao savršenog bića. I još k tome, čovjek je u svom nesavršenstvu složen od dvaju posve raznorodnih počela: duhovnoga i tvarnoga (duše i tijela). Descartes je, dakako, i sam uvelike svjestan dvojstvenosti i dvojbenosti svoga umovanja. Zbog toga i postavlja načelo opće sumnje u sve kao nužnu pretpostavku svake spoznaje. Osim toga, onu njegovu ogoljenu misao (što na francuskom glasi: *Je pense, donc je suis*) bilo bi, čini se, ispravnije tumačiti u značenju: *mislim, pa ipak postojim*, što bi više odgovaralo i njegovoj skepticističkoj sumnji u nesavršeni svijet. Jer, taj svijet je i pred njegovim očima odisao svom povijesnom nerazboritošću. Descartes je i sam doživio stvarnost i ratnog rastrojstva nad životom i nasilje nad duhom. Bio je sudionikom u tridesetogodišnjem ratu (prijavio se kao dobrovoljac 1617. u svojoj 21. godini i u vojnom staležu proveo pune četiri godine), a poslije je zbog svojih filozofskih pogleda bio napadan i od isusovaca i od protestanata kao krivovjernik i bezbožnik³⁶². No, u to doba, u kojemu inkvizicijske metode

³⁶¹ Th. Hobbes, *Nastanak države* – u: N.Smailagić, n.dj., I, 256–66; C. Schmitt, n.dj., 37–8, 205–7; F. Tudman, n.dj., 486, 515.

³⁶² Usp. K. Krstić, *Descartes (Cartesius) Rene*, HE, 4, 672–3; N. Smailagić, n.dj., I, 133–8; R.G. Collingwood, n.dj., 74–80.

još nisu iščeznule, Descartes je mogao otići u Švedsku i postati kraljičinim savjetnikom iz filozofije, pa nastaviti svoje filozofsko umovanje.

A kakvo je zapravo bilo to Descartesovo vrijeme, glede shvaćanja sloboda i svrhovitosti nasilja, u tom, sjeverozapadnom dijelu Europe (i poradi usporredbe s onima u jugoistočnoj), možemo si predočiti iz onoga što se zbivalo u Engleskoj, dotično iz djelatnosti i načina razmišljanja glavne ličnosti engleske povijesti 17. st. Olivera Cromwella (1599–1658). Taj puritanski vođa engleske građanske revolucije, koji je u građanskom ratu potukao vojsku Charlesa I. i dao ga smaknuti (1649) sudskom osudom, nije prestajao s unutarnjim nasiljem i vanjskim ratovima. Krvavo guši pobune ne samo rojalista nego i onih što su tražili jednakost (tzv. *levellera*, 1647), pokorava Irsku (1649), a potom (1651) i Škotsku, pošto je porazio Charlesa II, a zatim širi englesku vlast i izvan britanskih otoka. Nakon ratnih pobjeda Španjolskoj preotima Jamaiku, a Nizozemskoj Novi Amsterdam (kasniji New York), a u savezu s Francuskom dobiva Dunkerque. Praveći usporedbu između engleske i francuske revolucije, Engels veli da je »Cromwell u svojoj osobi spojo Robespierrea i Napoleona«. Vladao je diktatorski, a bio je tolerantan prema Židovima i neanglikanskim protestantima a gajio je fanatičnu mržnju prema katolicima. I za to svoje nezatomljivo neprijateljstvo nalazio je dublje filozofsko opravdanje. Potičući borbu protiv katoličke Španjolske, Cromwell će u svom govoru 1656. reći: »Prva stoga stvar o kojoj ću govoriti, jest ono, što je prva zadaća prirode: bivstvo i održanje... Očuvanje naime našeg nacionalnog bića ponajprije treba da imamo na umu gledom na one koji idu za tim da ga potkopaju i da ga unište«. Ako dakle promatramo naše neprijatelje zašto su oni »neprijatelji samom bivstvu ovih naroda«, onda je odgovor: »da, zaista vaš glavni neprijatelj je Španjolac. On je prirodni neprijatelj. On je to po prirodi; on je to prirodno potpuno i u svemu – zbog neprijateljstva, koje je u njemu protiv bilo čega što je od Boga. A štogod je od Boga jest u vama, ili bi moglo biti u vama«. Španjolac je »prirodni neprijatelj«, štoviše »neprijatelj po providnosti«, jer je njegovo neprijateljstvo usađeno u njega od Boga. A onaj tko ga drži za »slučajnog neprijatelja« ne poznaje *Pismo* i riječi Božje: »Ja ću staviti neprijateljstvo između tvoga sjemena i njegovog sjemena« (Gen.III.15). Mir se može zaključiti s Francuskom, zaključio je Cromwell, ali ne i sa Španjolskom, jer je ona katolička država pod rimskim papom³⁶³.

³⁶³ Usp. G. Novak, Cromwell Oliver, HE, IV, 137–8; C. Schmitt, n.dj., 45–6; Izvor iz »Pisma« naveden prema prijevodu njemačkog teksta. Prijevod Cromwellova govora s engleskog moj.

6. U RAZBORU PROSVJETITELJSKOM

*Odreći se svoje slobode
znači odreći se svojstva čovjeka...*

J.J. Rousseau

Cromwellovo shvaćanje neprijateljstva između zaraćenih protivnika, daka-ko, nije nipošto bilo osamljeno. Da se ono podjednako očitovalo i u narednim stoljećima, u umovanju velikih državnika i vojskovođa, ali i velikana duha, mogli bismo navesti mnoge primjere. Jedan od izrazitijih je bijesna poruka Heinricha v. Kleista njemačkim borcima u oslobodilačkom ratu protiv Napoleonovih osvajača: »dotucite ih, svjetski sud vas ne pita za razloge!«³⁶⁴

A bilo je to nakon što je prosvjetiteljstvo u (18.st.) učvrstilo vjeru u nužnost pobjede razuma, te u znanstvenu uvjetovanost neprestana napretka čovječanstva. I nakon što su u 19.st. – poslije američkog rata za nezavisnost i francuske revolucije – i u zadnji kutak Europe prodrle velike liberalne ideje o slobodama za sve, te o jednakosti i bratstvu između ljudi i naroda bez obzira na vjerske pače i rasne razlike. Naravno, nisu to bila podnipošto jedina niti pak ravnocrtna filozofska promišljanja o mogućnosti i nužnosti preuređenja nesavršena svijeta. Ali su to ipak bila pretežita umovanja, unatoč svim zdvajanjima i upadanjima u klopke ne manjih znanstvenih zanesenjačkih zamisli ili filozofsko-razumskih zabudnih domišljanja negoli što su bile one mitologijske ili skolastičke.

Slobodarski filozofski duh Montesquieua (1689–1755), koji je svojom razudbom političkog despotizma i ropstva, te duhovne nesnošljivosti, nadahnjivao pokretače revolucije i pisce »Povelje o pravima čovjeka«, bio je, jamačno, u zabludi kad je određena svojstva pripisivao samo pojedinim društvima, državama ili narodima. Pa je tako, prema njemu, osvajanje bilo ciljem Rima a rat – Spartanaca, religija – hebrejskih a javni red – kineskih zakona, trgovina – jednih a moreplovstvo – drugih gradova, uživanje – despotskih a slava – monarhijskih vladara. Dok za nj: »jedan narod« u svijetu – engleski, »ima političku slobodu za neposredan cilj svoga ustava«³⁶⁵. Djelomična utemeljenost takvih prosudbi svakako ne može opravdati njihovu začudnu jednostranost.

U kakvim se sve dvojabama i lutanjima kretala racionalistička misao prosvjetitelja pa i unutar samog kruga francuskih enciklopedista 18. st, štoviše, i u kakvim osobnim zdvajanjima i proturječnostima razvidno je naročito u umovanju J.J. Rousseaua (1712–78). Što se tiče predmeta našeg zanimanja, teško je naći manje unutarnje sukladnosti a više neodrživosti u prosudbama, negoli u Rousseaua. A on inače s pravom uživa glas najpoznatijeg i najutjecajnijeg pro-

³⁶⁴ Usp. C. Schmitt, n.dj., 45; F. Tuđman, n.dj., 449.

³⁶⁵ Usp. Ch. Montesquieu, Duh zakona – prij. u: N. Smailagić, n.dj., I, 270–5.

svetiteljskog mislitelja, jer je svojim *Društvenim ugovorom* zapravo dao teorij-sku osnovu programskim načelima francuske revolucije (D. Pejović). Svu svoju slobodarsku misao (zbog koje je bježao iz Francuske a djela mu spaljivana) Rousseau gradi na stanovištu: »Čovjek je rođen slobodan, a svagdje je u okovima«. Međutim, kolike li nedosljednosti i protupovijesnosti kad tvrdi kako je čovjek od prirode dobar, nescion zlu i grijehu, te da ga je pokvarila civilizacija jer da je sam kulturni napredak značio gubitak izvorne ljudskosti, prirodne sreće i zdravog životnog sklada. Ta njegova filozofska shvaćanja o nužnosti povratka prirodi nisu bila prihvaćena ni od njegovih suvremenika. »Kad čita vašu knjigu, čovjek dobije volju da hoda četveronoške. Međutim, kako već ima više od šezdeset godina da sam tu naviku izgubio, osjećam na sreću kako mi je nemoguće da je ponovno steknem« – napisat će mu Voltaire. Njegova nedosljednost nije samo u tome što za spas humaniteta ne predlaže povratak baš u prvotno prirodno stanje, već ipak na višoj civilizacijskoj razini, u nekakvo prirodno građansko društvo, nego još više obrazloženje da bi takav prijelaz, iz prirodnog u građansko stanje, čovjeka »od tupe i bezumne životinje učinio umnim bićem i čovjekom«. Ništa manje protuslovno sa samom prirodom i poviješću nije mu ni umovanje da je privatno vlasništvo bilo uzrokom svih suprotnosti, nasilja i ratova pa da će s njegovim ukidanjem sva ta zla i nestati s lica zemlje. »Koliko bi zločina, ubojstava i ratova spriječio, koliko nevolja i strahota uštedio ljudskom rodu onaj koji bi iščupavši oznake i zatrpavši jarak, doviknuo svojim bližnjima: Ne slušajte varalicu, propali ste ako zaboravite da zemaljski plodovi pripadaju svima, a zemlja nikome!« Jamačno, promašaj ovakvog suda nije toliko u tome što nije mogao znati ni predvidjeti koliko će i kakvih novih strahota prouzročiti takav tobožnji povratak prirodi, već u samom omašaju filozofskog domišljanja same prirode ljudske povijesti. To, međutim, ne umanjuje značenje onih Rousseauovih pogleda kojima se zauzimao za građansko društvo pravde i razuma, u kojemu bi bilo zajamčeno načelo slobode čovjeka i suverenosti naroda, opravdavajući borbu za slobodu a protiv svake tiranije i nasilja kao bitnom u »prirodnim pravima što odjekuju u svakom čovjeku«. Jer: »Odreći se svoje slobode znači odreći se svoga svojstva čovjeka. prava čovječanstva. čak i svojih prirodnih prava«³⁶⁶.

A na kakve nas primisli mogu upućivati filozofska gledišta Rousseauova sudruga Denisa Diderota (1713–84)? Taj svestrani enciklopedistički duh koji bijaše jedan od najsmionijih sijača novih ideja, zbog kojih mu je u to doba u Francuskoj knjiga spaljena a on zatvoren, a zadobio naklonost i financijsku pomoć ruske carice Katarine II, ostavlja nas, također, u našem problemu pred mnogim upitnicima. Jer, kako u razmatranju povijesnoga zlozbilja i svih čudo-

³⁶⁶ Usp. J.J. Rousseau, *Društveni ugovor* – prij. ulomaka u: N. Smailagić, n.dj., I, 276–85, te razmatranja 179–88; J. Makanec, n.dj., 132–43; B. Kalin, n.dj., 114–6; F. Tuđman, n.dj., 443, 503.

višnih nasilja uzeti u obzir njegovo propovijedanje prirodnog prava na slobodno zadovoljavanje nagona, kad na području ćudoređa odbacuje stara načela dobra i zla? Zar se slobodno zadovoljavanje nagona može svesti samo na životodajne užitke, a ne i na rastrojstvene strasti? Ta, i dubina njegove misli da »treba staviti prirodu na muke da bi otkrila svoje tajne« – upućuje na svu zakućastost odgovora³⁶⁷. Zar nam se baš u tim raskritim tajnama uz lice velebnih ljepota i najvećih vrednota ne kesi i naličje rugobne nakaze i strahotne užasnoće? Povijest čovječanstva jest – kao što veli Diderot – »povijest njegova ugnjetavanja od šačice nitkova«, ali u tome je samo djelić istine, koji je uzet kao filozofska spoznaja odveo u još veće bespuće. Kad bi, naime, problem bio samo u »šačici nitkova«, čovječanstvo bi, jamačno, već bilo smoglo i pameti i snage da ih se otarasi sa svim nevoljama i zlodjelima što ga pritišću. Povijest je već nedvojbeno ovjerovila da se ta misao pokazala podjednako promašenom i jalovom kad je kasnije prenesena na cijele staleže ili društvene razrede – najprije na feudalni a potom i na kapitalističko-građanski. A čak i njeni sljedbenici već upiru prstom na novu – birokracijsku »šačicu«! Prema tome: što zaključiti i o polazištu i o putovima na kojima to »ugnjjetavano čovječanstvo« nije izbjeglo već ugrezlo u još veće patnje i stradanja?!

Teško je bilo, očito uvijek, iz nesagledive povijesne zamršenosti iznaći jedino ispravan i dosljedan put. Čak i u mislima a kamoli u činidbi. Sve iskustvo govori dapače da je to čak i izvan dosega ljudske moći. Thomas Jefferson (1743–1826) bio je npr. poklonikom prosvjetiteljskih misli, a kao glavni tvorac *Povelje o nezavisnosti SAD* (1776), u kojoj su ozakonjene slobodarske ideje o jednakosti ljudi i naroda čak i pretečom francuske revolucije. Filozofsko-državnički uvjeren u takva svoja uvjerenja, osuđivao je ropstvo a ipak bio je izabran za predsjednika SAD kad je u okrutnom nasilju zbog rasne nesnošljivosti još carevalo »pravo« na linč, da bi umro kao vlasnik dvjesto robova. Njegove ideje, dakako, nisu imale zbog toga manju nego veću vrijednost.

7. U OBZORJU EUROPSKE KLASIKE

»Je li rat ubitačan ili blagotvoran?«
– ovisi o prilikama.
G.W.F. Hegel

Za naše razmatranje od naročite je važnosti kako na problem sile, i posebno rata, u povijesti gleda u svom cjelovitom i zaokruženom filozofskom

³⁶⁷ Usp. Jean Dayre, Diderot Denis, HE, 4, 728–9; F. Tudman, n.dj., 443.

sustavu Immanuel Kant (1724–1804). Prije svega zato, što smo s Kantom stigli do »posljednjeg izraza« racionalističke prosvjetiteljske misli, i to – kako reče N. Abbagnano (najpoznatiji predstavnik talijanskog egzistencijalizma) u svojoj *Povijesti filozofije* – na takvoj razini da je »um predveden pred sudište uma«. A u tom je smislu, jamačno, i Marx nazvao Kantovu filozofiju »njemačkom teorijom francuske revolucije«. A potom i stoga, što je Kant bio utemeljiteljem njemačke klasične filozofije i njenog kriticisma, pa prema tome i pretečom svih njenih hegelijanskih i marksističkih izdanaka. Držeći se stanovišta da sva ljudska spoznaja mora polaziti od iskustva, što se uopće ne smije dovoditi u sumnju, ali se ne može svesti samo na njega, Kant s toga motrišta gleda i na problem sile i rata kao na nužnu, nezaobilaznu sastavnicu, pače i odrednicu povijesne stvarnosti. Stoga će čak zaključiti: »Na stupnju kulture na kojem ljudski rod još danas stoji rat je neizbježno sredstvo kako bi se kultura dalje razvila«, te će »tek nakon završene kulture vječni mir biti za nas spasonosan« (Werke, VI, 327). Očito, u raščlambi posljedaka ratova u povijesti mogao je naći podloge čak i za svoju tvrdnju da rat »razvija talente koji služe kulturi do najvišeg stupnja«. Pod tim dojmom Kant će dapače mniti da je rat uopće »nešto uzvišeno ako je vođen s redom i sa svetošću građanskog prava« (*Kritika rasudne moći*, 270). Friedrich Veliki koji je, jamačno, imao uz sklonost i sposobnosti za filozofsko promatranje svijeta, a kao vladar i vojskovođa se dobro razumijevao i u »uzvišenu stranu« stvarnog rata, kao da je pisao odgovor Kantu: »Uzaludno je hvastati se uzvišenim osjećajima. Svaki onaj rat koji ne vodi osvajanjima slabi pobjednika i lišava državu snaga. Nikada ne treba počinjati neprijateljstvo ako nema sigurnih izgleda na osvajanja«. A u njemu se, osim opovrgavanja mogućnosti »uzvišenog reda« rata, o čemu se zavarava Kant – valjda na nuzgrednim pojavnostima viteštva – ipak nalazi i potkrepa o probitačnosti ratnog osvajanja za pobjednika. Svoju zamisao o mogućnosti iznalaženja puta čovječanstva *K vječnom miru*, naznačenom već u naslovu njegova znamenita djela (*Zum ewigen Frieden*, 1795), Kant je, jamačno, zasnivao ne na povijesnom iskustvu već na njegovoj nadopuni svojim čudorednim načelima i to kao kategoričkim imperativom. Postavljajući zahtjev – i to kao bezuvjetnu zapovijed ili neotklonjivu obvezu – da postupamo tako »da načela moje volje mogu uvijek postati općim zakonom«, dotično »da čovječanstvo kako u tvojoj osobi tako i u osobi svakog drugog svagda ujedno uzimaš kao svrhu, a nikad samo kao sredstvo« – Kant je, očito, ako ne vjerovao, a ono htio i sebe i druge uvjeriti u mogućnost takvog postupanja, pa onda dosljedno i obistinjenja vječnog mira. Kako za takve pretpostavke kasnija povijest nije pokazala nimalo više naklonosti od one do Kantovih vremena, to su njegove plemenite težnje »K vječnom miru« ostale puka želja i sanjarija misli koja se otrgla od svoje jedine razumske spoznajne podloge – od povijesna iskustva i stvarnosti svijeta. No, ako ona u tom pogledu, kao što se očitovalo u sveukupnom razmatranju, ne opravdavaju Kantove nade u mogućnost samoodređenja slobodne umne volje u odnosu na nagonisku prisilu, a i pobjede rasudne moći čistoga razuma nad nemislećom uzročnom silom prirode, to ipak ne stoji sud Mehringa, da se

o ratu i miru teško može govoriti »djetinjastije no što to čini Kant«. Ta i njegova razmišljanja o ratu morala su biti zasnovana na spoznaji da je »čovjek napravljen od odviše kvrgavog drveta a da bi se ikada moglo iz njega istesati nešto posve drugo«, a za snovima o vječnom miru nije pošao ni prvi ni posljednji³⁶⁸. A uz ino valja pripomenuti da su, osim Kanta u tom razdoblju, i drugi bili zaokupljeni potrebom isticanja nužnosti pravno ispravnog, ne odveć surovog ratovanja. Iskušavši strahote revolucije i ratova i na svojoj koži dok nije učvrstila svoju pobjedu u političkom i idejnom smislu nad starim poretком feudalne Europe, građanska se klasa prisjetila da bi dalje međusobno ratovanje bilo svrhovito humanizirati međunarodnopravnim utanačenjima. Slično kako je to nekada, u feudalno doba, bio običaj viteškog ratovanja, s objavom pače i dogovorom o mjestu ratnog sudara, te o uzajamno uljudnim postupcima pobjednika i pobijeđenog. Zbog toga će, od vremena H. Grotiusa pa sve do početka 20.st. napredovati međunarodnopravno humaniziranje rata, čega će se zaraćene strane kako-tako pridržavati sve do prvog imperijalističkog rata. Međutim, u razdobljima građanskih ratova, kao i u sumračju ideologijskih i međuimperijalističkih razračunavanja, sva ta utanačenja padaju u vodu, kao i ona viteška pravila u bezumlju vjerskih ratova, ili rasnih i kolonijalnih pogroma.

Ovi i slični obrati upućuju samo na to da su kako filozofsko-pravna tumačenja tako i običaji rata povijesno, društveno-politički uvjetovani. Kad su francuskom revolucijom uplašene europske vlade *Ancien regime-a* odlučile da oružanom silom vrate »legitimni poredak« u Francuskoj, one nisu povele rat protiv Francuske već su naredile kazneni pohod protiv uzurpatora vlasti što unose pometnju i u međunarodni poredak. U manifestu zapovjednika savezničke (austrijsko-pruske) vojske, vojvoda od Braunschweiga pred pohod na Francusku (1792), vojsci revolucionarne Francuske odriče se položaj zaraćene strane, ona se stavlja izvan međunarodnih pravila i običaja pri ratovanju, a njenim pripadnicima prijeti se »vješalima šest metara visokim« (Carlyle). Kao ciljevi rata navedeni su: »Da se uspostavi zakonita vlast«; ne priznaju se zakoni donijeti poslije 14. srpnja 1789, već samo oni koje je proglasio kralj prije toga, a s onim francuskim gardistima koji se budu borili ili budu uhvaćeni s oružjem u ruci »postupat će se kao s izdajnicima«. Nasuprot ovome, Konvent, kao vlada revolucionarne Francuske, poziva sve pučanstvo na oružje, u općenarodni rat: »Od ovog trenutka pa do časa dok naši neprijatelji ne budu protjerani s teritorija Republike, svi su Francuzi u neprekidnoj vojnoj službi. Mladi ljudi poći će u boj. Oženjeni ljudi kovat će oružje i dovoziti namirnice. Žene će šiti odjela i raditi u bolnicama. Djeca će praviti zavoje od starog rublja, a stari će ljudi izlaziti na trgove da podižu hrabrost borcima, propovijedajući mržnju prema

³⁶⁸ I. Kant, *Zum ewigen Frieden*, 1795; Isti, *Kritika praktičnog uma*, Zagreb, 1956; *Kritika rasudne snage*, Zagreb, 1957; M. Scheler, *Čovjek i povijest*, 82; J. Makanec, n.dj., 144–55; F. Tuđman, n.dj., 486–7, 500, 503, 542; N. Smailagić, n.dj., I, 138–48.

kraljevima i jedinstvo Republike«. Zahvaljujući slobodarskom zanosu, takva je narodna vojska obranila republiku i revoluciju. A kad je Napoleon, s njenim idealima na barjacima svojih novostvorenih vojski, pošao u ratno osvajanje europskih zemalja, njegov postupak prema oružanim narodnim odredima, koji će mu pružati otpor, neće se nimalo razlikovati od onoga vojvode od Braunschweiga. Štoviše, čak i bezočnije, Napoleon će sam naređivati da se prema pripadnicima oslobodilačkih pokreta postupa bez milosti, kao prema »odmetničkom ološu« i »pobunjeničkoj rulji«, a jedva da se može naći usporedba bezobzirnom načinu na koji je prekrajao političku kartu Europe po svom ćefu, naznačujući europskim zemljama kraljeve iz redova svojih rođaka i generala, i to običnom vojničkom zapoviješću³⁶⁹. Ratna nužda bila je uvijek, gotovo beziznimno, isprika za sve nasilne postupke, navlastito one najopakije, svake zaraćene strane, bez obzira za što vojevala, što branila ili osvajala. A samovolja svih osvajača gazila je bezdušno ne samo tuđa prava nego i vlastita načela. Za svaku zaraćenu stranu svaki je rat uvijek bio pravedan, a sva moguća nasilja i zlodjela opravdavana su ratnom nuždom radi postizanja cilja, a mahom su bivala to okrutnija i bjesomučnija što je cilj bio uzvišeniji, svetiji.

Pritom je povijesno znakovito da ljudi uma – kako u staroj povijesti, kao što već vidjesmo, tako i u novijoj – redovito dijele osobno sudbinu svoje narodne i državne zajednice, pa su i njen duhovni izraz u određenom dobu, čak i onda kad su zaokupljeni općečovječanskim i svezvremenskim zrenjem. U slijedu našeg razmatranja tu spoznaju učvršćuje i J.G. Fichte (1762–1814). Taj veliki filozof njemačkog idealizma, koji je, poput Kanta, sav prožet idejom vječnog mira do koga bi se došlo vladavinom uma i prosvjetom, uvjeren je da tim putem može prestati »svaka potreba rata i svih divljaštava uopće«. Njemu će njegove njemačke vlasti, pod optužbom za ateizam, oduzeti katedru, a stupit će dobrovoljno u redove boraca njemačkog pokreta protiv Napoleona. Iako gorljivi poklonik francuske prosvjetiteljske misli, Fichte svojim vatrenim *Govorima njemačkom narodu*, iz okupiranog Berlina, poziva u borbu protiv francuskih porobljivača na obranu slobode i časti svoga naroda. Smatrajući obranu domovine, visokom, pače i prvom moralnom dužnosti građanina, Fichte će reći: »Svak je odgovoran za stanje u kojem se nalazi«, a i »pojedinaac i narod izlazi iz toga stanja samo svojom djelatnošću i svojom snagom«. Tako je Fichte svoj etički imperativ »ispuni svagda svoje određenje«, koji je suprotan Kantovu premda je filozofski posve proizišao iz njega, primijenio činidbeno primjerno, baš u borbi za slobodu domovine: »Što držiš da je dužnost, čini tako samo zato što je dužnost«, a ne i zato što bi to trebalo biti prihvatljivim za drugoga. Sukladno čitavom svom filozofskom i ćudorednom poimanju, Fichte je prvi europski mislitelj koji je sustavno i zaokruženo izložio teoriju o narodu, kao zasebnom nacionalnom biću i o nacionalnoj državi. Za Fichtea nacionalni život predstavlja vječnost na zemlji. Nacija nastaje i opstaje radi ispunjenja svoje metafizičke zadaće. Ta vječnost objavljuje se u duši naroda. Nacionalni duh

³⁶⁹ F. Tuđman, n.dj., 543–5.

izraz je vjere naroda u njegovu posebnu zadaću, a ima ga samo tamo gdje postoji izravna stvaralačka snaga. Nacionalni jezik je prvi – ali ne jedini – izraz te izvorne životne snage, a država je sredstvo za osiguranje samobitnosti i opstojnosti nacionalnog bića. Povijesno je znakovito da je Fichte svoje shvaćanje nacionalnog domislio u danima katastrofalnog sloma Pruske, kao najveće njemačke države (1806) da bi ga izrazio na već spomenuti način u času uzdizanja njemačkog i drugih europskih naroda i sloma Napoleonova carstva. Pobje-gavši pred Francuzima u Königsberg, Fichte će u svojoj raspravi o Machiavel-liju napisati: »Svaka nacija želi onu vrednotu, koja je njoj svojstvena, toliko proširiti koliko joj je moguće, i koliko je do nje, ona bi u sebi utjelovala čitav ljudski rod, i to na temelju nagona što ga je Bog ljudima usadio, i na kojemu počiva zajednica naroda, njihovo sukobljavanje i njihov uspon«. Jamačno, sama činjenica da to piše poslije poraza, u okolnostima nacionalne beznadnosti zbog trijumfa Napoleona nad čitavom Europom, upućuje na to da je riječ o dubljoj filozofskoj spoznaji, ali, dakako, ovjerovljenoj povijesnom zbiljom što se zbiva pred njegovim očima. Dalje Fichteove spoznaje o tome glase:

»1. Ako susjed u tebi ne vidi prirodnoga saveznika protiv jedne druge vama obadvojici opasne moći, on će uvijek biti spreman, da se na tvoj račun poveća, čim mu se pruži prva prilika da to sa sigurnošću može učiniti. On to mora učiniti, ako je pametan, on se toga ne može odreći, pa makar ti bio rođeni brat.

2. Nipošto nije dovoljno, da braniš samo svoje područje, već pazi bez prestanka na sve što može utjecati na tvoj položaj, nipošto nemoj trpjeti da se ma što u granicama tvoga utjecaja promijeni na tvoju štetu, ne oklijevaj ni trenutka, ako u tome možeš nešto promijeniti u svoju korist; jer budi siguran, da će drugi učiniti to isto, čim bude mogao; ako ti nešto propustiš, zaostat ćeš za njim. Tko ne raste, taj gubi kad drugi rastu«.

Došavši do zaključka da pojedinac može svoj život sačuvati i u samom ropstvu, ali da narod kao zasebna osobnost u takvom stanju mora propasti i nestati, Fichte pridaje posebnu važnost odgoju domoljublja i održavanju narodnog duha. U času kad samom narodnom opstanku zaprijeti pogibelj, tada se domovinska ljubav mora rasplamsati u plemenitu plamenu strast spremnu na podnošenje svake žrtve za očuvanje vječnog poslanja svoga naroda. Takvo očitovanje domoljublja nije, međutim, izraz tek nekog uskog nacionalnog egoizma. Kad bi bilo samo to ono bi bilo bezvrijedno, dotično bez svoje više svrhovitosti ono ne bi imalo djelotvorne učinkovitosti. Pravi njegov smisao jest, naime, u tome što narod koji brani opstojnost svoje samobitnosti – time ujedno ispunjava i svoju obvezu prema čovječanstvu. Jer, čovječanstvo ga treba kao svoju sastavnicu, koji nijedan drugi narod ne može zamijeniti s istoznačnom istobitnošću³⁷⁰.

³⁷⁰ Usp. J. Makanec, n.dj., 156–68; F. Tuđman, n.dj., 450, 487–8, 503.

Dalji golemi korak u vječitom nastojanju ljudskog uma da pronikne u bit povijesnoga zbivanja ne bi li dokučio bitak i svrhu ljudske povijesti, označio je filozofski sustav G.W.F. Hegela (1778–1831). Budući da je s njime zapravo i bez ikakve dvojbe dostignut dotada najviši stupanj u filozofskom promišljanju povijesti, od kojega će morati polaziti sva dalja umovanja, razumljivo je da su Hegelove spoznaje od najvećeg značenja i za naše zaključno razmatranje. Hegel polazi od toga da je zadaća filozofije »pojmiti ono što jest«, jer samo »ono što je zbiljsko« jest i umno, i obrnuto, »što je umno – to je zbiljsko«. »Upravo zato shvaćanje prisutnoga i zbiljskoga, a ne postavljanje nečega onostranoga, kojč bi bogzna gdje trebalo biti« – daje filozofiji, kao »pronicanju umnoga« podlogu da se ne gubi u zabludama jednostranog mudrijašenja ili praznog razglabanja. Svijet je za Hegela dimanički dijalektički proces ili borba suprotnosti. A i svijest o tom svijetu posljedak je međusobnog dinamičnog i napetog odnosa. Naime, spoznajni objekt otkriva se kao objektivni subjekt u neprekidnu kretanju, ali i u povezanosti sa spoznajnim subjektom koji istodobno spoznaje i sebe i objekt spoznaje, tj. objektivni subjekt. U svijetu ili zbiljnosti Hegel razlikuje ono što je zbiljsko, što sadrži bit i označava nužni bitak, i ono što je slučajna, prolazna pojava, ono što je samo moguće pa može i ne biti kao što jest. Proces kako povijesna zbivanja tako i njihova spoznavanja protječe u sukobu suprotnosti, u njihovu stalnom prožimanju, ukidanju i međusobnom prevladavanju različitosti. A bit tog dijalektičkog kretanja izražena je u cjeloči trojednosti: afirmacije, negacije i negacije negacije, ili: teze, antiteze, sinteze. Dakako, sinteza nije nikakav završetak, nego tek početak novog tročlanog niza. Stoga je Marx i mogao ustvrditi da je proturječnost za Hegela vreo svekolike dijalektike, čemu se pridružuje i H. Marcuse, smatrajući ga pokretačem dijalektičkoga napretka. Za Hegela moć duha je subjekt, a život duha ne straši se uništenja i smrti, nego je podnosi i u njoj se održava; on je kadar da se suoči s negativnim i da ga obrati u bitak. Stoga se Hegelovo promišljanje povijesti svodi na spoznaju: borba na život i smrt jest neizbježna nužnost. U njoj je sve: proturječnost i ukidanje, smrt i život, osobnost i sloboda, sveukupna povijest (A. Kojčve). Dosljedno: čovjek, kao i narod je smrtnan ali i konačan, slobodan povijesni subjekt. Istina je u cjeloči a ne u pojedinostima. Smisao svjetske povijesti je napredovanje svijesti o slobodi ali u ozračju apsolutnog duha.

Najmoćniji čimbenik povijesti, koji je nosilac sveukupnog zbivanja i same povijesne sudbine jest – država. Ona, međutim, nije puki zbir pojedinaca, već jedna viša cjelina i posebna općost koja se očituje kao određeni nacionalni duh (*Volksgeist*) ili povijesna osobnost naroda. A svaki povijesni narod jest poseban izraz određenoga narodnoga duha, kao što je svaki stvaralački pojedinac posebni izraz određenoga narodnoga duha. U tome se sastoji povijesni poziv zasebnog narodnog duha, i stoga borba za samoodržanje države, koja izražava jedan određeni nacionalni duh, ima najdublje povijesno opravdanje. Štoviše, u njoj se izražava sama bit povijesti, jer država ukoliko posjeduje volju i moć, što

proizlaze iz posebnog narodnog duha, postaje sudbinskim čimbenikom u stvaranju povijesti. Tek u vrijeme ratnog iskušenja pokazuje se da li država predstavlja takvu duhovnu cjelinu da bi mogla biti subjektivnim čimbenikom a ne pukim predmetom sudbinske povijesne moći. Za Hegela svjetska je povijest – svjetski sud protiv čijih presuda nema priziva. U povijesnoj sudbini očituje se povijesna pravda pred kojom može opstati samo ono što je vrijedno i božansko, što zaista zaslužuje po svojim dubljim vrednotama, što je u skladu s povijesnim duhom. S toga gledišta za Hegela nema nikakve svrhovitosti, pače ni opravdanja, za bilo kakvo zgražanje ili zdvajanje nad svršenim povijesnim zbivanjima, bez obzira na sve okrutnosti, nepravde i nasilja, ne samo zato što to ne može ništa činjenično promijeniti, nego zbog samog prihvatanja čina povijesne pravde kao najvišeg izraza povijesnoga uma.

Sukladno svom cjelovitom filozofskom shvaćanju povijesti, Hegel će dati i svoje tumačenje pojma neprijatelja, što su filozofi obično izbjegavali. Neprijatelj je čudoredna različitost kao tuđin, kojega se niječe u svoj njegovoj živoj općosti. Ta čudoredna različitost nije shvaćena u moralnom smislu, nego s gledišta vječnog u životu naroda, oprečnosti koja na obim stranama znači opasnost borbe. U čudorednom smislu neprijatelj može biti samo neprijatelj naroda, a i sam samo narod. Rat nije rat pojedinaca ili obitelji, »nego naroda protiv naroda«, čime je sama mržnja uopćena, »oslobođena od svake osobne primjese«. Ipak, kad govori o ratovima, Hegel osim svojih općih načela ističe i neke posebnosti. Tako će, pišući o grčkim ratovima protiv Perzijanaca, podsjetiti »kako su ljudi često dali sve za neki cilj« i »ratnici umirali za dužnost i domovinu«, pa onda reći: »No ovdje se ne valja diviti samo hrabrosti, genijalnosti i srčanosti, nego tu su sadržaj, učinak i uspjeh ono što je jedino svoje vrste. Sve druge bitke imaju više pojedinačan interes, ali besmrtna je slava Grka, pravedna zbog visoke stvari koja se spasila. U svjetskoj povijesti nema da odlučuje o slavi formalna hrabrost, ni tzv. zasluge, nego vrijednost stvari. Ovdje je ležao na vagi interes svjetske povijesti« (*Filozofija povijesti*, 238). Prema istom tom mjerilu Hegel će osuditi mnoge ratove u povijesti u koje su se zaplitali kraljevi »koji su povećali svoju državnu moć«, postavljajući »prema vani zahtjeva svake vrste«. Svrha takvih ratova bila je uvijek osvajanje, a »predmet osvajanja postala je osobito Italija, koja je Francuzima, Španjolcima a kasnije i Austrijancima morala služiti kao objekt plijena. No, ni ratovi što ih je vodila Njemačka nisu za nju bili »osobito časni« (Isto, 387–8). Prema tome, Hegel ne osuđuje rat općenito, jer ga smatra sastavnicom povijesnoga zbivanja, već na pitanje »Je li rat ubitačan ili blagotvoran« – kako ga je sam postavio – odgovara s motrišta učinkovitosti pojedinih ratova, primjenjujući i na njih načelo da »nema apstraktne istine – istina je uvijek konkretna«. No, i ta »konkretna istina« nije neovisna istina sama po sebi, već i pod pretpostavkom njenog vjernog shvaćanja u njoj »leži neka dvoličnost«, jer prema svemu »onome što je dano« nitko »nije pasivan sa svojim mišljenjem«, kako u primanju tako i u tumačenju. Toga je morao biti svjestan sam Hegel i u svom slučaju, jer uza

svu nepristranu mudrost i razboritu objektivnost u njegovu filozofskom umovanju o povijesti, iz njegovih je djela ipak razvidno da iznad svega cijeni duh i dostignuća njemačkog naroda. To će se najočitije izraziti u njegovu sudu da iza razdoblja Orijentalnog, Grčkog i Rimskog svijeta – kao najviše sinteze povijesti – dolazi doba Germanskog svijeta. I to kao završno. Jamačno: svatko, pa i najveći umovi – djeca su i svojih vremena i svojih naroda. I onda kad to ne bi htjeli biti.

Dakako, i u Hegelovu, najcjelovitijem i jedinstvenom, promišljanju povijesnosti ima zdvojnosti pa i podvojenosti. »Unatoč svoj *sintetičnosti* ostaje tu ipak *dvojestvo* povijesti i *apsoluta*, pa se postavlja pitanje: zašto je *apsolutu* potrebno da se javlja?« (V. Sutlić). Ali, kad Hegel mnije da »povijest treba uzeti onakvom kakva jest«, jer »da je ona bila umni, nužni tijek svjetskoga duha«, kojega se narav očituje »u svjetskome bitku«, a da taj »Duh može sa svjetskom poviješću izmiriti samo spoznaja, da ono, što se desilo i što se dešava svakoga dana, ne samo da nije bez Boga, nego je baš bitno njegovo djelo« – onda to, jamačno, nije dvojestvo zbog religijskog ograničenja Hegelova uma, već njegovo utjecanje sveobuhvatnom nadnaravnom pojmu pred nedokučivim upitnostima povijesnosti. Uostalom, zar Hegel opetovano ne ističe da »um vlada svijetom«. A kad tome doda: »Tko svijet gleda umno, toga i on gleda umno«, onda ta zamjedba sadrži misao o »uzajamnom određivanju«, ali, čini se, i onu stanovitu zdvojnost pred neodgonetljivim zagonetkama povijesnoga zbivanja i nakon posvemašnjeg proumljenja povijesnosti. Na kraju neće biti na odmet podsjetiti da je E. Bloch, očito, krivo sudio, rekavši da je »Hegel poricao budućnost«, zaboravivši da je on svijet uzimao onakvim kakvim jest, pod čim se, dakako, podrazumijeva i takva a ne izmaštana (blochovska) budućnost. No, zato je taj isti Bloch bio u pravu napisavši da »nikakva budućnost neće poricati Hegela«, jer i u budućoj zazzbiljnosti, makar kakva ona bila, bit će povijesnoga uma, usprkos svemu neizbježivu bezumlju³⁷¹.

Da bismo imali predodžbu o prostoru i vremenu mudroslovlja o kojemu razglabamo, prisjetimo se: Kant završava podrug desetljeća nakon francuske revolucije, a doba Hegela, jednog od najvećih filozofa svih vremena, jest i doba Napoleona (1769–1821), jednog od najvećih vojskovođa u cijeloj povijesti, a također i Clausewitz, (1780–1831), jednog od najvećih teoretika rata svih vremena. Sva trojica rođena su u rasponu od jednog desetljeća, a zanimljivo je da su poživjeli podjednako: 53, 52 i 51 godinu.

Carl v. Clausewitz obreo se u ratu protiv Francuske još kao momčić od 12 godina, da bi već iduće stekao početni časnički čin. Otada je ratovao u pruskoj i ruskoj vojsci, pa opet u pruskoj, protiv Napoleona (nakon pruskog poraza dospio u francusko zarobljeništvo, a s ruskom sudjelovao u borodinskoj bitci),

³⁷¹ Usp. G.W.F. Hegel, *Filozofija povijesti*; Isti, *Filozofija prava* – u: N. Smailagić, n.dj., 315–26; J. Makanec, n.dj., 169–94; C. Schmitt, n.dj., 40–3; B. Kalin, n.dj., 134–42, 314–20; F. Tudman, n.dj., 488–9, 491, 515, 519, 522; N. Smailagić, n.dj., I, 167–9, 196–206.

studirao i naučavao ratno umijeće (bio učiteljem i pruskome prijestolonasljedniku), stekavši slavu ne kao pruski general već kao vojni pisac. I Engels i Lenjin smatraju Clausewitz, zbog njegove filozofije rata, tako velikim piscem da bi se s njegovim razmatranjem morao upoznati svaki misaoni čovjek, a Staljin mu odriče svaku vrijednost kao tobožnjem ideologu i predstavniku pruskog militarizma i nazadnjaštva. Sav u vrevi suvremenih ratnih zbivanja i političkih prijeloma ali za njihovo razumijevanje i svoje teorije izvorišta traži u povijesti. Već antika, a pogotovu Machiavelli i Friedrich Veliki upućuju ga na realizam, Kant ga zaokuplja filozofskom dubinom a Fichte dvama zemaljskim božanstvima – domovinom i nacionalnom čašću. Kao i Hegel polazi od povijesne stvarnosti, te piše da »povijesni primjeri sve razjašnjavaju« i »imaju najveću dokaznu moć«. To se naročito odnosi na sve u svezi s borbom i ratom. A na tom području nitko dotada nije proniknuo u bit problema kao Clausewitz. Njegova misao da »rat nije ništa drugo do državna politika nastavljena drugim sredstvima« – bila je daleko ispred svog vremena, postavši tek kasnije općeprihvaćenim polazištem i političke i vojne strategije u svijetu. No, rat nije tek jedno od oruđa politike nego *ultima ratio* poteza prema neprijatelju koji mijenja odnose i nameće posebne obveze. Politika određuje ciljeve i stoga rat po prima značajke politike, što će reći: i vlade i naroda. Što je politika »veličanstvenija i moćnija, bit će takav i rat, i to se može penjati do takve visine, gdje rat dospijeva do svoga apsolutnog lika«. I baš ta spoznaja, do koje je stigao na osnovi proučavanja povijesti ratovanja, dovelo ga je do zaključka da je u biti svake ratne borbe težnja protivnika da uzajamno nametnu svoju volju upotrebom sve raspoložive sile, pri čemu nema nikakvih granica nasilju. To je srž njegove teorije o *apsolutnom ratu*, pod čim Clausewitz podrazumijeva neograničen ili savršeno potpun rat, što će u ovom stoljeću dobiti naziv – totalni (opći) rat. No u stvarnosti ratna se borba iz mnogih razloga samo rijetko približava takvom stupnju rata, pa rat ostaje redovito više ili manje *ograničeni rat*. Ali iako rat ne dostiže svoj savršen, apsolutni oblik, on nikada nije apstraktan čin, pa se mora voditi svim silama. A oni što su njime zaokupljeni moraju »za sve svoje nade i strahovanja« poduzeti sve potrebne korake da bi se približili takvom (apstraktnom) obliku rata »gdje god se to može i mora«. Po Clausewitzu sudu Napoleon je, doduše, doveo rat do apsolutnog savršenstva, ali ostaje spoznaja da rat uvijek počiva na igri mogućnosti i vjerojatnoće, sreće i nesreće, da se u njemu često remeti logičan red stvari i nad izvjesnošću razuma mogu pretegnuti slučajnosti, pa zbog toga rat može biti čas više čas manje rat. U ovisnosti od uzroka i ciljeva rata, rat će poprimiti jača oblička apsolutnog rata za posvemašnje uništenje protivnika, ili pak blaže oblike ograničenoga rata. Subjektivnim i moralnim čimbenicima Clausewitz pridaje najveće značenje. Osobito uloji vojskovođe. Pošto su tri četvrtine činjenica na kojima se zasniva ratovanje, u smislu činidbene djelatnosti, obavijene maglom – to u njemu postižu najveće uspjehe samo vojskovođe čvrstog značaja, jakog razuma i prodornog duha koji su kadri obuhvatiti cjelinu i trenutačno donijeti najsvrsishodnije

odluke. Clausewitz je prvi teoretičar koji je shvatio važnost i bit, opravdanost i svrhovitost narodnog rata, u smislu dizanja naroda na oružje i vođenja partizanskog ratovanja i uopće sudjelovanja svega pučanstva u njemu. Evo dalekovidnog obrazloženja koje će dobiti svoju punu potvrdu tek u ovom stoljeću: *»Narodni rat ima svoje pristaše i svoje protivnike. Ove posljednje ili iz političkih razloga, jer ga smatraju revolucionarnim sredstvom, jednim stanjem što je zakonski oglašeno anarhijom, koja je isto tako opasna za unutrašnji društveni poredak, kao i za neprijatelje, ili iz vojničkih razloge, jer vjeruju da uspjeh ne odgovara utrošenoj snazi«*. Ostavljajući po strani političke razloge, jer narodni rat *»promatra jedino kao borbena sredstvo«*, kao elemenat *»proširenja i ojačanja cijelog onog procesa što ga nazivamo ratom«*, Clausewitz će reći: *»U većini slučajeva onaj bi narod koji bi se njime s razumom služio dobio razmjernu prevagu nad onima koji ga s prezirom odbacuju. Ako je tome dakle tako, to može biti samo još pitanje da li je to novo ojačanje ratnog elementa čovječanstvu uopće korisno ili ne?*

– *Pitanje na koje bi se smjelo jednako tako odgovoriti kao na pitanje o samom ratu. Mi ostavljamo oba filozofima«*. Na prigovor, da bi se snage koje troši narodni rat mogle na drugi način bolje iskoristiti, Clausewitz odgovara: iskustvo pokazuje *»da se tim snagama većinom ne može raspolagati po vlastitoj volji«*, i da *»njihov bitni dio, naime moralni elementi dobivaju štoviše istom tim načinom upotrebe svoj život«* (Vom Kriege, 440–1). Opravdanje za povećane žrtve što ih donosi narodni rat, Clausewitz nalazi u mogućnosti da se spasi budućnost države i naroda koja je ugrožena porazom redovne vojske. *»I kako je prirodan nagon da se onaj što tone hvata za slamku, tako je i u prirodnom uređenju moralnog svijeta da jedan narod pokušava i posljednje sredstvo radi svoga spasa kad vidi da je doveden do ruba propasti«* (Isto, 445)³⁷².

Tako je Clausewitz, uz dotada najdublje filozofsko tumačenje uloge i biti rata u povijesti, dao i teorijsko opravdanje narodnog partizanskog ratovanja, kojim će se poslužiti nacionalno-oslobodilački i revolucionarno-klasni pokreti širom svijeta u ovom stoljeću. A s njima će se rat – navlastito što se tiče uloge ljudskog čimbenika u njemu – približiti svom apsolutu kao ikada malo koji rat između zaraćenih država i njihovih saveza. Budući da u njima obje strane ne idu tek za vojničkom pobjedom, nego za posvemašnjim uništenjem protivnika i svega i svačesa što mu može služiti, to baš zbog toga ovakvi ratovi, obostranom upotrebom nasilja bez ikakva ograničenja, poprimaju oblića gotovo savršenog, neograničenog rata.

³⁷² Usp. K.v. Clausewitz, O ratu, Beograd, 1951; C. Schmitt, n.dj., II; P. Tomac, Klauzevic Karl, VE, 4, 476–8; F. Tudman, n.dj., 32–5, 47, 482, 613, 676.

III.

OSMIŠLJAVANJE SVRHOVITOSTI I BESCILJNOSTI SILE

8. NA INAČIŠTU SUGLASJA I OPREKA S FILOZOFSKIM NASLJEĐEM

*Svaki narod govori svoj jezik dobra
i zla: ne razumije susjeda.*

F. Nietzsche

Od prijelomnoga vremena spomenutih velikana, pa nadalje, filozofsko-etička misao o ratu i nasilju u ljudskom društvu kretat će se u dva smjera. Na jednome će sljedbenici gotovo sveukupne tradicije nastaviti s tumačenjem rata kao neizbježive povijesne nužnosti, a na drugom će doći do poricanja nužnosti društvenih pa i ratnih sukoba ili pak propovijedanja nužnosti njihova konačnog prevladavanja, s različitih – pacifističkih, anarhističkih ili revolucionarnih – motrišta.

Vjerojatno ne bismo iznevjerili istinu, ako pretpostavimo da je većina pripadala onima, koji su svoja gledišta zasnivali na spoznajama da su ratovi i nasilja takve sastavnice povijesne stvarnosti da se moraju smatrati trajnim oblikom života naroda i država. Ili drugim riječima: da su ne samo neizbježnost povijesne zbilje svih vremena, nego i nužnost, kao što već mnogi rekoše, i samog napretka. S ovoga stanovišta Joseph de Maistre (1753–1821) proglasit će jednostavno rat božanstvenim, premda je inače bio najljućim protivnikom francuske revolucije baš zbog počinjenih nasilja, i makar je čovjeka smatrao razumnim, slobodnim i plemenitim bićem, pa i »božjim oruđem« (prema Plutarhu). Istovjetno misli i Friedrich Schlegel (1772–1829) koji je vjerske ratove nazvao »najljepšim svijetom čovječanstva«. V. Cousin (u svom *Tečaju povijesti moderne filozofije*, tiskanom sredinom 19. st.) piše da je rat »iskustveno nužan oblik borbe za opstanak u svrhu stvaranja napretka«. A Giorgio del Vecchio smatra dapače (u djelu *Činjenica rata i misao mira*) da je i sama misao rata zdrava, te da »korisne posljedice rata premašuju štetne«. Istog je shvaćanja i pruski povjesnik Heinrich v. Treitschke (1834–94), koji će jače od Bismarcka osjetiti povijesne preduvjete za stvaranje jedinstvene njemačke države. Za nj

je osnovna zadaća države, koja treba da bude »živo tijelo narodnog duha«, da obuhvati povijesnu cjelinu narodnog bića, te da tako ostvari završetak prirodne težnje da se nacija i država podudare. Za jedinstvo i moć domovine dopuštena su sva sredstva, čak i »najnesnosnijeg despotizma«, a rat je štoviše politička potreba, jer bez rata ne bi bilo nikakve države. Baš zbog toga zakon rata i jest vječni zakon ljudske povijesti. »A da bi ikada moglo biti drugačije, ne može se izvesti ni iz misaonih zakona, ni iz ljudske prirode, a niti uopće poželjeti«. Uostalom, veličina rata nije samo u tome što se njime ispunjava povijesna zadaća, nego i u tome što se u njemu i mali čovjek uzdiže na razinu cjeline, poistovjećujući se s veličinom naroda i države. A »tko ne priznaje djelovanje prošlosti na sadašnjost, taj ne može uopće shvatiti bit i nužnost rata«. Treitschke će dati svoj prilog i teoriji rasne nejednakosti. Svijet je oduvijek poprište suprotnosti rasa. Nasuprot drugima, jedino je bijela rasa, koja se dijeli na arijske narode i semite, sposobna za državotvorstvo i slobodu. (Crvena je u opadanju, crna je oduvijek bila ropska, a žuta nije dosegla državnu veličinu.) A »na to se i ne treba ništa tužiti«, jer »svijet bi bio nesnosno prazan, kad bi sve rase bile međusobno jednake«. No, dakako, u tom obzorju, ni svi bjelorasni, dapače niti svi arijski narodi nisu jednaki. Iako se općenito arijci odlikuju junaštvom, fizičkom i moralnom izdržljivošću, što su bitni elementi plemenitog naroda, te su uvijek dovoljno muževni da mačem zaštite što su duhom stekli, ipak se i među njima izdvajaju dva pranaaroda – grčki i njemački, »kojih genialnost nije bila nadmašena«. Oni pak koji nemaju spomenute značajke i sposobnosti, i koji ne shvaćaju život i povijest – zauzimaju se za »besmisao vječnoga mira«³⁷³.

No, ako se Treitschkeu može s pravom pripisati da je pridonio i rasnoj i državno-totalitarističkoj teoriji u njemačkoj misli, nešto slično se nikako ne može reći za engleskog povjesnika i državnika Jamesa Bryce (1838–1922), koji nam svojim djelima (osobito knjigom *Suvremene demokracije*) svjedoči da je rasističke nesnošljivosti i nasilja bilo oduvijek u povijesti od strane najkulturnijih i demokratskih naroda. Upoznavši se u svom dugom životu (i osobno i studijski) sa svijetom, on se protivio ratu protiv Bura, zauzima se za sudbinu progonjenih Armenaca, a među bitne nedostatke demokracije, koju teorijski opravdava, ubraja upravo nasilja »demokratskih naroda« prema »pokorenim zemljama«. Pri tom će navesti mnoge povijesne primjere kako se demokratska načela slobode i jednakosti ne primjenjuju na druge, dotično kako »nemaju vrijednosti« kad to nije u interesu premoćnih. Počam od atenske demokracije i rimske civilizacije, preko pojedinih švicarskih naroda, do svih primjera kolonijalnih osvajanja³⁷⁴.

³⁷³ Usp. F. Tudman, n.dj., 489 i dr.; N. Smailagić, n.dj., I, 221–6, 355–60.

³⁷⁴ Usp. J. Bryce, *Modern Democracies*, 1921. – prijelomaka u: N. Smailagić, n. dj., I, 294–302.

U sveukupnoj povijesti ljudske misli, ni u jednom slučaju filozofskog promišljanja bivstva nasilja u ljudskoj povijesti, nije bilo toliko korjenite dosljednosti u spoznaji ali ni toliko duboke umne zdvojnosti pred njegovom bitkovitosti u povijesnoj zbilji – kao u filozofsko-pjesničkom poniranju Friedricha Nietzschea (1844–1900). Stvarnost rata doživio je i osobno sudjelujući kao dobrovoljac u njemačko-francuskom ratu 1870. No, to osobno iskustvo nije bilo toliko presudno za njegova filozofska shvaćanja koliko spoznaje do kojih je došao u promozgavanju sveukupne filozofske misli od predsokratovaca do Kanta, te od Hegela do Schopenhauera. I tu, jamačno, valja tražiti ishodišta njegovih umovanja a ne u tobožnjem njegovu glasnogovorništvu »nezajažljivih prohtjeva imperijalističke buržoazije« ili »njemačkog militarizma«. Nasuprot vječitom ponavljanju nekih moralnih vrednota izvan života, koje bi imale biti vrijednije od samoga života, Nietzsche se ne libi dobaciti svijetu u lice istinu: »ovaj život je nemoralan« – podrazumijevajući cijelu povijest – on nije put u božansko spasenje nego nasmiljena i bjesomučna borba, u kojoj je »bog umro«, a ostaju i pobjeđuju oni koji su jači i sposobniji, smjeliji i nemilosrdniji. U toj borbi za samoodržanje može se izdržati i opstati jedino voljom za životom, pa se stoga volja za životom u svom najprirodnijem stanju očituje ujedno i kao volja za moći.

Nietzscheovo začudno djelo *Tako je govorio Zaratustra* – pisano iskrenošću pjesničkog zanosa i prkosnom strašću raskravljenja srca – ostaje jedinstvenim potresnim svjedočanstvom zdvajanja ljudskog uma svjesnog da je čovjek ukleto razapet »između životinje i natčovjeka« »iznad« vječitog povijesnog »bezdana«. Onog uma što je spoznao da je podjednako »opasno«: »pogledati iza sebe« i ispred sebe, ili »prije« i »nakon«, a i »krenuti na put«, kao i »oklijevanje i stajanje« (par.282). Pa ipak, i unatoč svemu: »Vrijeme je da čovjek sebi odredi svrhu«, da »posadi klicu svoje najviše nade« (par.284), reći će nam Nietzsche u predgovoru svoga *Zaratuстре*. A zar nam time i on – kao jedan od »trojice (uz Freuda i Marxa) najvećih demistifikatora povijesti ljudske misli« (M. Foucault) – u svom zdvajanju nad zbiljom povijesna života, nije očitovao utopijsku želju da iz njega pobjegne u neki drugačiji svijet? U svijet, u kojemu bi se čovjek, nadišavši sebe i sva zla i opačine bivstvjućeg svijeta, vinuo do pojma – natčovjeka, kome više niti nikakav »bog« nije potreban, jer kad bi ga bilo onda bi to i on sam hotio biti. A kako da postigne tako sebi određenu svrhu i obistini svoju najvišu nadu? Jamačno, i Nietzsche ne nalazi drugog puta do onog o kojemu mu zbori bezumni razum svekolike povijesti: samo borbom i ratom. A ako su to jedina sredstva, onda logično treba da budu dovedena do krajnjih granica odlučnosti u primjeni i savršenstva glede učinkovitosti.

I evo što i kako propovijeda »veliki preziratelj« svih vrednoća prošlosti, koji »čezne za drugom obalom«. Mudrost uči da život i povijest – da bi se opstalo u njima – želi »odvažne, bezbrižne, podrugljive, silovite«, jer »mudrost je žena i ljubi uvijek samo ratnika«. I kao što u ljubavi uvijek ima »ponešto ludila« tako »uvijek ima i ponešto uma u ludilu« (par.306). Što čovjek teži više

»u visinu i svjetlost, utoliko snažnije njegovo korijenje teži k zemlji, naniže, u tamu, dubinu – u zlo«, a »najgore« ga »savijaju i muče nevidljive ruke« (par.307).

Nitko o ratu i ratnicima nije prozborio poput Nietzschea: »Moja braćo u ratu! Ljubim vas duboko, bio sam i jesam jednak s vama«. Pošto nisu dovoljno veliki da ne bi poznavali mržnju i zavist, neka budu barem dovoljno veliki da ih se ne stide. I: »ako ne možete biti sveci spoznaje« budite »njeni ratnici«; i »takvi da vam oko uvijek traži neprijatelja – vašeg neprijatelja«; »da vodite vaš rat i za vaše misli!« »Treba da ljubite mir kao sredstvo za nove ratove. I kratak mir je više nego dug«. »Vaš mir neka bude pobjeda!« Ne mora dobra stvar posvećivati rat, jer: »dobar rat posvećuje svaku stvar«. Štoviše: »Rat i hrabrost izvršili su više velikih stvari nego ljubav prema bližnjemu«. Nesretnike ne spašava samilost nego srčanost. A dobro je »imati samo takve neprijatelje koje valja mrziti, ali ne neprijatelje koje valja prezirati« (par.311–3). »Ponegdje na svijetu postoje još narodi i stada« a »u nas postoje države«. »Svaki narod govori svoj jezik dobra i zla« i »ne razumije susjeda«. »Ali država laže na svim jezicima dobra i zla: i što god govorila, laže – i što god posjedovala, ukrala je.« Ta ona je, »taj novi idol«, »hladna grdosija« – »paklensko remek-djelo, konj koji donosi smrt, konj što zvecku u nakitu božanske časti!« U njoj »svi piju otrov, dobri i zli«, »povraćaju svoju žuč«, »gutaju se međusobno, a ne mogu se ni prevariti« (par.313–4). Nikakvu veću moć na zemlji ne može se naći »od dobra i zla«. I »nijedan narod nije mogao živjeti, a da prvo nije procjenjivao« ispravno. Jer, »ako narod hoće da se održi, tada ne smije tako da procjenjuje kao što mu procjenjuje susjed«. Iskustvo svjedoči: »mnogo toga što je jednom narodu dobro, drugom je na ruglo i sramotu«, i mnogo toga što se »ovdje zove zlim, tamo se slavi grimiznim počastima«. »Nikad jedan susjed nije razumio drugoga: često se čudila njegova duša susjedovu ludilu i susjedovoj zlobi«. Samo: »Ono što mu je omogućilo da vlada, da pobjeđuje i da sjaji, to je za nj uzvišeno, prvo, to je za nj mjerilo, smisao svih stvari«. U svim krepostima gori podjednako »vatra ljubavi i vatra srdžbe«. Čovječanstvo je »neman« s »tisuću vratova«, pa kako je »okovati«; tisuću je ciljeva dosada postojalo, jer je postojalo tisuću naroda, a »nedostaje *jedan* cilj. Čovječanstvo još nema cilja« (par.322–3). A s obzirom na to da je ta »neman« takva kakva jest među inim i zbog toga što je sebi postavljala *jedinstvene* i ovozemaljske i božanske ciljeve, kako je jedan takav umnik, koji je podvrgao preziru sve tlapnje izvan života, mogao pretpostaviti i zamisao i mogućnost obistinjenja nekog novog jedinstvenog cilja?! I još k tome: jedino silom volje za nadmoć, koje nikada nije nedostajalo. Jamačno: višeznačno natprotuslovlje zamjerne nadmudrosti što se ni u najzanosnijem uzletu prema natčovjeku nije mogla osloboditi svoje biološko-povijesne ukotvljenosti u tisućglavoj nemani koju nikakvi »jedini« ciljevi okovati nikad ne mogu. No da je u toj Nietzscheovoj potražbi svrhe bilo manje vjere a više dvojbe u mogućnost zriobe plodova klica nade, svjedoči nam njegovo više no zdvojno natproumljeno pitanje: »Ali kažite mi,

braćo moja, ako čovječanstvu još nedostaje cilj, ne nedostaje li tada također – još i čovječanstvo samo?» (par.324). Čini se da samo ovakvo pitanje, kao i svekoliko umovanje iz kojega je poteklo sadrže odgovor da zapravo čovječanstva koje bi bilo podobno za obistinjenje nekih bitno drugačijih svrha i ciljeva, od svih onih u dosadanjoj povijesti, odista i ne može biti. I sam će na bezbroj načina ponoviti da »nad čitavim čovječanstvom vlada još ono nesmisleno, ono bez-smisleno«, a ipak će stvaraoce i borce pozivati da »ostanu vjerni zemlji«, da im duh i krepost »služi smislu zemlje« (par.338–9). A kad na podlozi vjere da su »još uvijek neiscrpn i čovjek i zemlja čovjekova«, pretpostavlja da bi izdvojeni samotnici, izvršnici uma, jednom mogli postati »izabranim narodom« iz kojeg bi mogao da izraste »natčovjek«, i da bi tada i onaj »koji zalazi i propada«, u zenitu svoje spoznaje da »svi su bogovi mrtvi«, pa »sad hoćemo da živi natčovjek« (par.339–40) – onda je to ipak samo pjesnički izmaštana zavjetna oporuka, koja je u grubom proturječju s inače izloženim filozofskim osvjedočenjem. Jer onaj koji je spoznao zna: »Stid, stid, stid – to je povijest čovjeka!« (par.346). A i to da izlaza zapravo i nema. Stoga je i davao mogao ustvrditi: »I bog ima svoj pakao: to je njegova ljubav prema ljudima«, a i »od svoje samilosti prema ljudima umro je bog« (par.348). A povijest je nesmiljena. Na njenim su putevima, kojekakvi spasitelji i donositelji slobode ostavljali »krvave znakove, a njihova je glupost učila da se istina dokazuje krvlju«. A svatko bi morao znati: »Krv je najgori svjedok istine; krv truje i najčišće učenje i stvara zabludu i mržnju u srcima« (par.350). Ali povijest isto tako trajno bilježi: »Gdje ima pogibije« tu se »život žrtvuje – radi moći«. A borba je »i nastajanje i cilj, i proturječje cilja«; znači i dobro i zlo u trajnoj mijeni, jer »takvo dobro i takvo zlo što bi bili neprolazni – ne postoje!« Tko to ne razumije vrši nasilje i svojim jednostranim vrednovanjem o dobru i zlu. No, »još je gore šutjeti« jer »sve prešućene istine postaju otrovne« (par.371–2). Narodi su u stalnoj zavadi: »dobro susjedstvo podrazumijeva međusobno vrebanje za svakakve opačine i otimačine.« »Puk i narodi idu svojim – doista mračnim putovima« koje »povremeno ne osvetljuje više ni jedna nada«, ali »u potresu starih naroda izbijaju novi izvori« (par.456–7).

Dosljedno ovome Nietzsche je i u drugim svojim djelima smatrao borbu i rat, te svako nasilje u smislu nametanja svoje volje drugom, zakonitošću života i povijesti. Stoga se on ne užasava niti nad činjenicom što će »svijet koji dolazi nakon nas nazvati jednom naše razdoblje klasičnim razdobljem rata«. Ta ne može se poricati neizbježnost rata zbog »diplomatske ženske brbljavosti« jer »ako se odričemo rata – odričemo se velikog života«, dotično najvećih vrijednosti u njemu jer baš »rat odgaja za slobodu«. I zato »ne mir uopće – već rat«, niti tlapnje i samoobmane o mogućnosti mira, nego potreba »svijesti o najoštrijim ali i o najnužnijim ratovima«. Štoviše, on s oduševljenjem prorokuje »da će biti takvih ratova kakvih još nije bilo na zemlji« (*Götterdämmerung*, 32,103,160,351,400). Filozofsku misao koja mir pretpostavlja ratu drži bolešnom, jer mudrost je uvijek uvažavala da je rat »otac sviju dobrih stvari« čak

i »dobre proze«. Rat ne samo da ne škodi čovjeku i narodu nego potkrepljuje mnoge bitne vrijednosti: »iz rata čovjek izlazi snažniji i prema dobru i prema zlu«. Rat je prema tome naravno stanje, a mir umjetno, nešto neprirodno, jer priroda zapravo nalaže kao neizbježivu obvezu da među ljudima uvijek bude rata i nejednakosti. Ratovi su izazov umu, volji i snazi, te zato bez ikakva kolebanja i grižnje izjavljuje da »želi rat u kojem će životno borbeni istjerati one druge«. I u zadnjem svom djelu *Volja za moć* (1890) Nietzsche doslovce piše: »Život je posljedica rata, a društvo sredstvo za rat«, stoga se on »veseli militarističkom razvitku Europe« jer to je »potvrda barbarskog... štoviše zvjerskog u sviju nas«, a »ono društvo koje odbacuje rat i osvajanje nalazi se u opadanju« (n.dj. 41, 92, 490). Propovijedajući ovakvu filozofiju života i povijesti. Nietzsche ide za rušenjem svih uobičajenih predstava o svijetu kakav on tobože jest, ili kakav bi trebao biti po religijskim ili ideologijskim predodžbama. Povijest ne daje nikome prava da prepravlja ljude i svijet po svojem, da ih zavarava bilo kakvim uzorima ili bilo kakvim moralom, koji nemaju oslonca u stvarnosti. Nietzsche se bezobzirno obara na uzdizanje svih takvih himera, razobličujući uzaludnost klanjanja lažnim tvorbama nekakva idealna i moralna svijeta bez ikakva zla. Budući da se slikanjem idealnog morala, društva i svijeta mira, zapravo poriče zbiljski život, koji sa svim svojim unutarnjim nagonima i porivima uvijek nosi sa sobom sve pozitivno ali i negativno, stvaralačko i razorno, to je »s onu stranu dobra i zla«. Nietzsche teži da se ljepota i uzvišenost života obistine u stvarnom a ne u zamišljenom svijetu. »Nema moralnih pojava nego samo moralnih tumačenja pojavnosti«. I tek onda kad čovjek spozna da se bitak njegova bića očituje u vječnom vraćanju istobitnog, on može naći i nadići sebe kao čovjeka, biti natčovjek. A to će reći: premostiti ponore iznad kojih je razapet i osloboditi se duha osvete, jer ona u spoznaji vraćanja istobitnog postaje besmislenom.

Sve u svemu, Nietzsche ostaje dosljedno najveći preziratelj svih povijesnih obmana i zabluda, ali postaje zapravo i duhom one povijesne zbilje koju je želio nadići. A njegov putokaz može bitnog izlaza iz nje, jamačno, nije bio ništa manja opsjena od svih onih što su željele izbaviti ovaj svijet s onkraj dobra i zla. No, to ne daje nikakve osnove onima koji Nietzschea ubrajaju u preteče fašističko-nacističkog totalitarizma i povampirenog osvajačkog ludila. On nije izmislio već našao slične pojavnosti u povijesnoj zbilji, očitovavši smjelost da im kao nitko hrabro pogleda u oči, ali nažalost ne i pribranost da ne podlegne protuslovljima, zdvajajući pred njihovom zakućastošću. A one što nisu ništa shvaćali iz biti Nietzscheova filozofskog promišljanja valja podsjetiti na neke činjenice. Nietzsche je prekinuo s R. Wagnerom zbog njegova kršćanstva i veličanja starogermanskog mita, a stidio se čak što piše svoja djela njemačkim jezikom jer bi moglo »izgledati da služe ojačanju bilo kakvih aspiracija njemačkog carstva«. On je napisao da i »Nijemci imaju na svojoj savjesti sva velika kulturna zločinstva četiri stoljeća unatrag«, a i to da su za nj antisemiti općenito »zlosrećnici« i »siročad«. Uostalom, zar u svom *Zaratustri* nije i pro-

ročki predvidio: »Moji su neprijatelji postali moćni i mojem su učenju dali tako nakazan lik da se i moji najdraži moraju stidjeti darova koje im dadoh«³⁷⁵.

Poput Nietzschea, i Oswald Spengler (1880–1936), njemački povjesnik i filozof koji se proćuo osobito svojim djelom *Propast Zapada* (*Der Untergang des Abendlandes*) u svom tumačenju povijesti odlučno odbacuje svaku obmanu o miru. Štoviše on ga u tom pogledu natkriljuje. Smatrajući »da historija postoji jedino postajanjem ljudi od rase«, koji su bili kadri održati se u bespoštednoj borbi, on ismijava i niječe svaku zamisao miroljubive suradnje u povijesti. U potvrdu navodi primjere od najdavnije prošlosti. »U kineskom svijetu, još godine 535. prije Krista, pokušao je Hiang-Sui osnovati savez za mir«. I kasnije, za vrijeme rata država »suprotstavljala se imperijalizmu (Lien Hong), najprije u južnim zemljama na Jangceu, ideja o savezu« ali je »iščezla već prije konačne pobjede«. I rimska je politika »bila pokušala jednom da svijet sredi u sistem jednako uređenih sila, sistem koji bi učinio dalje ratovanje besmislenim«. Bilo je to onda kad su se Rimljani, poslije poraza Hanibala, odrekli pripajanja Istoka. Međutim, »rezultat je bio tako neutješan da je stranka Scipiona mlađeg prešla u odlučan imperijalizam«. Stoga: »Put od Aleksandra do Cezara jednoznačan je i neizbježan i mora ga prijeći i najsnažnija nacija svake kulture, htjela ona to i znala ili ne«. Ne može se prijeći preko povijesnih činjenica. I »Mirovna konferencija u Haagu bila je predigra svjetskom ratu«, a »ona u Washingtonu 1921. bit će predigra novim ratovima«. Jedina pouka: »Održati se ili propasti – trećega nema« (n.dj. 516). Rat je za Spenglera dokaz junaštva onih što se žele održati, i kad osjećaju da je njihovo vrijeme prošlo. Spengler, naime, u svom filozofskom shvaćanju povijesti, smatra da je povijest čovječanstva povijest kultura, koje su samostalni, zasebni organski sklopovi. Sve kulture imaju svoju biografiju, predodređenu organsko-biološkim zakonitostima: rađaju se, žive i umiru, tj. imaju svoje djetinstvo, muževnu dob i starost. Posljednji stupanj svake kulture jest civilizacija, u kojoj nužno i neizbježno nastupa svom silom borba i rat, a sve drugo je puka »gola filozofija«. U tim borbama valja, dakako, biti prvi, dotično sposoban da se iz njih junački ispliva, makar kako bilo surovo i mučno. Stoga će Spengler istaći geslo Friedricha Velikog kao načelo trajne vrijednosti. »Biti sluga države«, imati »časti, viteštva, rase, krvi, plemstva« a »gospodar će biti tko to ima«. Rat, koji mora i treba nastupiti, postaje tako ideal, makar bio i kraj, ali kraj koji je dostojan svake kulture. U tom obzorju za Spenglera je »sasvim svejedno koje krilatice trešte na sve strane dok se razbijaju vrata i mozgovi«, pa i »komunizam svojom klasnom borbom, danas već zastarjelom i netočnom frazom«, ne znači nikakav izlaz (isto, 512, 603). Jamačno, ne baš u suglasju sa svojom tezom o odumira-

³⁷⁵ Usp. F. Nietzsche, *Also sprach Zarathustra* (1883–91), nav.izd.hrv.prij.: Tako je govorio Zarathustra, Zagreb, 1983; *Jenseits von Gut und Böse*, 1886; *Zur Genealogie der Moral*, 1887; *Der Wille zur Macht*, 1895; F. Tuđman, n.dj., 489–93; D. Grlić, Smisao i sudbina filozofije Friedricha Nietzschea (pogovor knjizi Tako je govorio Zarathustra, nav.izd. 307–58).

nju kultura, Spengler će – i rat i državu smatrati vječnom pojavom. »Svjetska povijest je povijest država i ona će to uvijek ostati«. A njena se nužnost i zadaća očituje u tome da »unutarnje stanje jednog naroda, svuda i uvijek ima za cilj« da bude spreman »za vanjsku borbu, bila ona vojne ili diplomatske ili privredne vrste« (isto, 436). No, s obzirom da je svoje glavno djelo, o kojemu je iznio svoje poglede, dovršio pred prvi svjetski rat a objavio ubrzo po njegovu okončanju, zanimljiva je njegova zamjedba o prožimanju vanjskih i unutarnjih razračunavanja. »Velike međudržavne borbe svuda se prožimaju unutarnjodržavnim revolucijama najstrahovitije vrste, ali ove služe – htjele za to znati ili ne – bez izuzetka izvandržavnim i najzad čisto osobnim pitanjima moći«, a »ono čemu same one teoretski služe historijski je beznačajno«. Jer, »nijedna od brojnih revolucija« koje »postaju sve više i više slijepi izljevi« razularenog puka »nije nikada dostigla neki cilj, niti ga je mogla postići. Historijskom činjenicom ostaje samo ono ubrzano rušenje preostalih oblika koje otvara slobodan put cezarskim silama«. Ali »to isto vrijedi« i za povijest i ciljeve ratova, koji dobivaju samo druge, strašnije oblike. U ovisnosti kako od ciljeva tako i od razvitka ratne tehnike, te sve većeg obuhvaćanja teritorija i pučanstva, ratovi i nasilja u njihovu okviru postaju sve okrutniji i užasniji (isto, 504, 582–3). I premda sa zgražanjem govori o uništavanju kulturnih dobara, i za Spenglera rat ostaje »veličanstvenim zbivanjem«. »Život je tvrd i surov – kad treba da bude velik. On ostavlja jedino izbor između pobjede i poraza, ne između rata i mira, a u pobjedu spadaju i žrtve pobjede... Što između tih katastrofa punih krvi i užasa neprestano odjekuje poklič za pomirenje naroda i mir na zemlji, to je nužno samo kao pozadina i odjek veličanstvenog zbivanja, i to moramo pretpostaviti i ondje gdje nam o tome ništa nije predano« (isto, 514). Dosljedno svom shvaćanju povijesti Spengler nam je nacrtao i svoju još strašniju sliku budućnosti. Prema njemu za dvije generacije volja onih koji hoće rat nadjačat će one kojima treba mira. A »u tim ratovima oko nasljedja cijelog svijeta sudjelovat će kontinenti, dići će se na noge Indija, Kina, Afrika, Rusija, Islam, sudarit će se nove tehnike i taktike. Veliki moćni svjetski centri raspolagat će po svojoj volji manjim državama, njihovom privredom i ljudima: one su još samo provincija, objekat, sredstvo za cilj; njihova je sudbina beznačajna po veliki hod stvari. Mi smo se za malo godina naučili da jedva još obraćamo pažnju na događaje koji su prije rata ledili od užasa svijet« (isto, 514)³⁷⁶.

A podsjetimo se: objavljeno je to poslije prvog svjetskog rata! Koliko je od toga predviđanja obistinjeno u drugom svjetskom ratu – jedva da bi trebalo nečim potkrepljivati. A da njegov sadržaj nije iscrpljen i u to nam poratna suvremena zbilja ne dopušta baš puno dvojbe. A ako je tako – kako jest – onda, jamačno, ni Spengler, kao ni Nietzsche, nije bio samo izraz neke posebne izopačenosti njemačkog imperijalizma.

³⁷⁶ Usp. O. Spengler, *Der Untergang des Abendlandes*, 1918–22. (priř. Propast zapada, II, Beograd, 1936); F. Tuđman, n.dj., 493–6.

Smatrajući rat, također, prirodnom i društvenom činjeničnom pojavom, utvrđenom tisućgodišnjim iskustvom, Max Scheler (1874–1928) se pozabavio etičkim odnosom čovjeka kao pojedinca prema toj činjenici, kao najgrubljem obliku nasilja nad ljudskim bićem. Polazeći od toga, on, u svom djelu *Genij rata i njemački rat* (*Der Genius des Krieges und der deutsche Krieg*, 1915), ustvrđuje kako je »lako zapaziti besmislenost pojedinih optužaba različitih stranaka i vremena protiv rata« zato što se u ratu vrše masovna ubijanja (n.dj. 75). Međutim, »u svim je vremenima bio bitan momenat za ubojstvo da je to voljni akt, koji niječe egzistenciju jedne individualne ličnosti kao ličnosti«. A svega toga nema u ratu, jer: »Ratovi se ne vode protiv pojedinaca, već protiv država«. Osnovna im je svrha razoružanje neprijatelja »a ne ubijanje ljudi«! I stoga pred očima vojnika ne stoji neprijatelj kao pojedinac, »već skupna snaga neprijatelja, kao oruđe strane vlasti koje je volja djelatna u toj snazi kao cjelini«. Pa »već samo to potpuno isključuje etičku činjenicu ubojstva« (isto, 78). Susljedno tome Scheler tvrdi da je »ratno ubijanje ubijanje bez mržnje, štoviše ubijanje s pažnjom«, da je »mržnja protivnika potpuno stran element pravom ratu«. A kad je tako i pošto rat također oživotvoruje određene od sebe neovisne vrijednosti, onda i »najviši i najčistiji oblik koji je dosada našla moralna svijest ne može rat načelno odbaciti« (isto, 81). A osim toga, da li na primjer rat, kao što se prividno pričinjava, »ljude više međusobno dijeli no što ih ujedinjuje?« – Na što Scheler nalazi ovakav odgovor: »Ali upravo ovdje leži nečuven paradoks rata, jer se on na prvi pogled pričinja kao nešto što najdublje i najjače dijeli ljude, a gledano činjenično i dublje, čini najveću snagu ljudskog ujedinjavanja, tako da se njegov genij može zapravo nazvati najsnažnijim čimbenikom ujedinjavanja«. Naime, »odjednom se smanjuju razlike između pojedinaca, klasa, položaja viših i nižih, siromašnih i bogatih« (isto, 97–8). Zbog toga je i u tom smislu »rat doista oluja moralnog svijeta«, jer liječi i društveno-staleške suprotnosti. U prilog Scheler će navesti i to da rat etički visoko uzdiže pojedince (oživotvoruje npr. vrednotu hrabrosti, samopožrtvovanja i sl.), a i ne prouzrokuje one strašne posljedice koje mu laici pripisuju. »U pravom ratu ni najkrvaviji poraz ne vodi trajnoj mržnji, već samo duševno-moralnom samospitivanju pobijeđenog naroda, na primjer uvidu u pogreške i slabosti državnog i moralnog bivstvovanja koje je rat otkrio« (isto, 105). Poput svojih prethodnika i Scheler odbacuje pacifističke prosvjede protiv rata kao isprazne fraze iz kojih se kriju druge namjere i druge vrednote. »Ovdje dakle leži srž velikog etičkog protuslovlja rata: u ime neke *općečovječanske ljubavi*, u ime *humaniteta* upravljene su optužbe modernih liberala protiv rata«, ali se zapravo »tu zloupotrebljava plemenito ime ljubavi«. Jer, vrhunac prave ljubavi prema čovjeku i humanitet – u ime kojih se niječe rat – ne nalazi se, bar ne kao masovna pojava, ni prije rata ni nakon rata, »već upravo u samom ratu« (isto, 112). U svom tumačenju rata Scheler skreće pozornost i na to da ni kršćanski etički ideal ne odbacuje rat nego se njegovo opravdanje nalazi još u Svetom pismu, pa ne nalazi nesklad već »harmoniju između kršćanskog morala ljubavi i sva-

kog onog morala što pozitivno i visoko vrijednosno cijeni *ratni duh* i *ratne vrline*« (isto, 91). Takvim slijedom umovanja Scheler dolazi i do zaključka da je »pravi rat«, opravdani rat, »dokaz uzvišenog duha njemačke nacije«, koji je i označen »općom voljom za ratom« (isto, 165, 175). Kao stanovito opravdanje za takvo umovanje Scheleru se može navesti činjenica da je svoj rad objavio za vrijeme prvog svjetskog rata. No, da je on i sam osjećao jednostranost takvih tumačenja kao izvanredno kulturni filozof, inače veoma promišljen u svojim etičkim vrednovanjima, vidi se i po tome što u svojim razmatranjima neprestano govori o apstraktnom »pravom ratu«, svjestan i sam da je takvih »pravih ratova« bilo veoma malo u povijesti, a da su nasuprot tome u golemoj množini pravih ratova prevladavale razularene strasti neutažive mržnje i bezgranična nasilja³⁷⁷.

U tom pogledu znanstvene spoznaje nisu dopuštale nikakve dvojbe. Stanovitih razlika bilo je jedino u prosudbama da li se značajke rata bitno mijenjaju u tijeku povijesti s obzirom na uljudbeni stupanj pojedinih naroda. Tim su se pitanjem bavili mnogi znanstvenici, npr. M.Jähns, Ch. Letourneau, L. Frobenius, G. Friederici, K. Weule, M.R. Davie, P. Schmitthenner, S.R. Steinmetz, van der Bij, C.H. Wedgwood, W.L. Warner, F.E. Williams, J.P. Mills, R. Thurnwald.³⁷⁸ Neki od njih istraživali su ratničko ponašanje suvremenih neciviliziranih plemena i naroda Afrike i Polinezije, uspoređujući ih s opsimi i stvarnošću povijesnih ratova od Herodota i Tukidida do današnjice. Proučavajući psihološke pretpostavke ratnih ponašanja i ljudske agresivnosti, američki znanstvenik F.E. Williams, na primjeru plemena Trans-Fly-Papua, dolazi do zaključka kako je u primitivnom razdoblju svrha ratnim pohodima – ubijanje. Otuda raširena tradicija lovaca na glave, koja se održala do najnovijih vremena. Williams u tome nalazi osnove za zaključak da se običaji, štoviše cilj ubijanja u ratu smatraju naravnim i zakonitom pojavom. I on, i drugi, obrazloženje takvom ponašanju nalaze u osjećaju samozadovoljstva. Naime, svako takvo pleme ili narod smatra se boljim, hrabrijim i plemenitijim, a svoj način života vrednijim od svakog drugog, uključujući i bijele nadmoćne »barbare«. Zbog toga »treba poubijati toliko neprijatelja koliko je moguće«, ne praveći

³⁷⁷ Usp. M. Scheler, *Der Genius des Krieges und der deutsche Krieg*, Leipzig, 1915; F. Tüdman, n.dj., 497–8.

³⁷⁸ Važniji radovi iz tog područja: M.Jähns, *Ueber Krieg, Frieden und Kultur*, Berlin, 1893; Ch. Letourneau, *La guerre dans les diverses races humaines*, Paris, 1895; L. Frobenius, *Weltgeschichte des Krieges*, Hannover, 1903; K. Weule, *Der Krieg in den Tiefen der Menschheit*, Stuttgart, 1916;

G. Friederici, *Der Charakter der Entdeckung und Eroberung Amerikas durch die Europaer*, I–III, Gotha, 1925–1936; S.R. Steinmetz, *Soziologie des Krieges*, Leipzig, 1929; M.R. Davie, *The Evolution of War*, New Haven, 1929;

P. Schmitthenner, *Krieg und Kriegführung im Wandel der Weltgeschichte*, Potsdam, 1930; R. Thurnwald, *Die menschliche Gesellschaft in ihren ethno-soziologischen Grundlagen*, I–V, Berlin, 1930–5; W.E. Mühlmann, *Rassen und Volkerkunde*, Stuttgart, 1938; W.E. Mühlmann, *Krieg und Frieden: Ein Leitfaden der Ethnologie*, Heidelberg, 1940, hrv.prij. Rat i mir, Zagreb, 1943.

iznimke između muškaraca i žena, staraca i djece. Kao što je zabilježeno još u starih Grka, i kod kasnijih, sve do suvremenih divljih naroda ratni cilj, pogotovu osvetnički ide za potpunim uništenjem i brisanjem svakog traga neprijateljske zajednice³⁷⁹.

U razmatranju uloge rasne pripadnosti, kao i nižeg ili višeg uljudbenog stupnja na agresivno ili miroljubivo ponašanje, kako u povijesti tako i u suvremenosti mogu se naći i oprečni primjeri u okviru istovrsnih rasnih i uljudbenih značajki. Međutim, poput Williamsa i dr. i nizozemski etnolog Steinmetz imao je dovoljno osnova da u svom djelu *Sociologija rata* (1929) izvede zaključak: »Narodi koji se ne bore, i koji su najmanje agresivni, ostaju na najnižem stupnju«. Štoviše, oni koji se nisu kadri oduprijeti stalnim napadajima, bivaju (i po sudu Mühlmanna) istrijebljeni, ili pak duševno slomljeni strahom pred jačim neprijateljima – rastjerani ili etnički stopljeni³⁸⁰.

U svezi s tim veoma je znakovito ispitivanje uzroka oružanih sukoba i ponašanja u ratu. Osim najuobičajenijih povoda za ratne pohode – osvajanje tuđih teritorija ili preotimanje izgubljenih, ili pak nagon pobijeđenog da se osveti za pretrpljeni poraz a pobjednika da poraženog i potisnutog neprijatelja dotuče do kraja da bi spriječio obnavljanje njegove moći i odmazdu, – razlozi za oružano razračunavanje mogu biti i psihološke, posve iracionalne naravi. Ponajčešće to može biti povreda časti plemena ili naroda narušena uvredom na račun njegovih etničkih, političkih, moralnih ili vjerskih vrednota. Povod može da bude, naročito, ubojstvo kojeg znamenitog čovjeka, ali i strah da ugroza od neprijatelja ne preraste u još veću, smrtnu pogibelj. Sve to može potaknuti nagone bijesne mržnje i strasti borbe za samoodržanje ili osvetu. Zapravo narušiti duševnu ravnotežu koja se može ponovno uspostaviti tek poslije nasilnog razračunavanja i prolijevanja krvi. Najpoznatija vrsta ovog primitivnog nagona i nabujale srdžbe jest pojava slijepog i bjesomučnog ubijanja poznata pod imenom *amok*. Takvo ludilo krvožednosti – potaknuto psihološkim i fiziološkim razlozima – zahvaća pojedince, ali može i veće skupine pa i čitave narodne zajednice. W. Warner i R. Karsten su naišli na takve pojave među novokaledonskim i australskim plemenima, gdje i nehotična povreda časti jednog klana dovodi do nezajažljivih provala ratnog bjesnila. No, zar stano-vite značajke nisu bile prisutne i na svim stupnjevima europske uljudbe, npr. u križarskim i vjerskim ratovima, pa u ratovima kršćanskih zemalja s islamskim osmanlijama, a i u najnovijim ideološkim ratnim razračunavanjima na europskom tlu. Svjesni uzroci rata ne moraju biti istovjetni s mnogo jačim podsvjesnim pobudama. Osobito osvetnički nagoni mogu da rasplamte ne tek od neprijatelja pogođene srodstvenije već i gomilu, pače i čitavo pučanstvo, što itekako dobro znaju koristiti huškači na osvetu i ratni vođe. Spomenuti istraživači

³⁷⁹ Usp. W.E. Mühlmann, *Rat i mir*, 12, 42, 61, 100, 180, 190.

³⁸⁰ Isto, 180–4.

navode primjere od Indijanaca do Albanaca. A Steinmetz se pozabavio i psihologijskim obrazloženjem okrutnosti osvetoljubivosti. Naime, u osvetničkoj činnidbi očituje se ne samo želja za ubijanjem već i za uživanjem u tuđoj muci. Tako nisu nimalo osamljeni slučajevi kad su sjeveroamerički Indijanci zarobljavali neprijatelje, uključujući i žene, da bi ih poslije na smrt mučili i poklali. Posvuda se zapravo nalaze pojave kakve bilježi još biblijska predaja. I kod Židova i njihovih neprijatelja vladalo je načelo da se poubijaju svi, i muško i žensko, jedino da se ostave – za vlastito uživanje – djevojke koje još nisu spavale s muškarcima i ženska djeca. Zarobljenici su se ostavljali u životu samo tamo gdje je zbog gospodarskih razloga već bilo uvedeno zadržavanje ili prodaja robova. Općenita je i pojava – u svim vremenima – izrugivanje s poraženim neprijateljima i naslađivanje s njihovim mukama, dapače uživanje i u patnjama što će ih njihova smrt i stradanja izazvati u redovima suplemenika neprijatelja. Zabilježeno je npr. da pleme Tanaina u napadaju na Eskime pokolje sve što dospije ali ostave dvojicu-trojicu na životu, pa ih opskrbe hranom i pošalju da svojim jave poraz. A od europskih primjera poznatiji je onaj kad je Richard Lavljeja Srca g. 1189 dao iskopati oči petnaestorici Francuza, a šesnaestome samo jedno oko, kako bi ovaj mogao odvesti ostale u francuski tabor. Znanstvenici takve mučne pojave objašnjavaju psiho-fizičkom potrebom zadovoljavanja vlastitih nagona, ali i veličanja vlastitih napora i moći. »Svaki okrutni čin daje trenutno čovjeku čuvstvo blaženstva o svjesnosti vlastite moći« (Steinmetz). Naslađivanje mukama neprijatelja zapravo je ostatak crta kanibalizma u ljudskom rodu, povezanih s predajom da se užitkom mesa neprijatelja utjelovljuje njegova snaga u ratniku, nastavljeno je to lovom na ljudske glave i skalpiranjem, ili u europsko-turskim ratovima njihovim nabijanjem na kolac sve do svakovrsnih suvremenih uživanja u vlastitoj nadmoći. No, kao što god povijest bilježi, od divljih naroda pa sve do srednjega vijeka da je jednako-mjerna osveta jedini put do izmirenja, tako je isto znano da su ratni zarobljenici primani u vlastitu zajednicu da bi se nadoknadio broj svojih poginulih. Štoviše, još u naše doba, kod neciviliziranih naroda Amerike i Oceanije, vlada običaj da sklapanjem mira zaraćene strane međusobno nadoknađuju štetu, vraćaju zarobljene i oteta dobra, pri čemu pobjednik mora čak i darivati pobijedene. Ratni sukobi i smrtna razračunavanja češća su i okrutnija kod rasno i etnički različitih zajednica, a potom kod onih kod kojih su civilizacijske razlike veće³⁸¹.

Sve u svemu, s pravom zaključuju oni što sude da su tijekom cijele povijesti stanovite bitne značajke kako rata uopće tako i nasilja u svezi s njime, ostale istobitne. One su – kao i same ljudske zajednice – uvjetovane biološkim, geografskim, gospodarsko-političkim i civilizacijskim čimbenicima. Prema tome, doživljavaju mijenu u prostoru i vremenu, ali u stanovitom smislu, po

³⁸¹ Usp. isto, 62–5, 70–4, 98–114, 186–9, 197–214.

svojoj pojavnosti, uzročnosti i učinkovitosti ostaju istovjetne bitku ljudskog i društvenog bića, što i u svekolikom razviću zadržava svoja iskonska obličja.

9. U DOMIŠLJANJU PACIFISTIČKOM I MARKSISTIČKOM

*I olako liječe ranu naroda moga
vičući: Mir, mir! Ali mira nema.*

Jeremija (6. 14)

*Nije do nas da dokažemo moralni
besmisao rata, nego da spoznamo
povijesni smisao rata...*

F. Mehring

Otkad je svijeta i vijeka – baš zbog nemira neprestana, rata i nasilja ope-
tovana – čovjek je iz zapretanih dubina svoga bića čeznuo za mirom. Još u
starozavjetnom biblijskom shvaćanju života i povijesti, mir nije samo stanje što
omogućuje spokojan život. Niti je on tek »vrijeme mira« u opreci s »vremenom
rata« (Prop 3,8; Otk 6,4). Mir je stanje, ponekad, a pojam, uvijek, u kojem
bi čovjek želio živjeti u blagosti i radosti dobra, u skladu s prirodom i dušom
svojom, u mirnoći s božanskim idolima ili s Bogom svemogućim, u ljubavi s
bližnjima svojim i ako ne u prijateljstvu a ono barem u ne-ratu sa susjedima i
protivnicima svojim. Jedino mir dočaravao je sva zamisliva i dokučiva blažen-
stva života: punoću užića, stvaralaštvo i odmor, bogatstvo i slavu, sreću rađa-
nja potomstva i blagost smrti. Mir je sigurnost naroda i međunarodnog poret-
ka. Ali mir nikada nije trajno naravno stanje već se i za nj treba boriti: obraniti
ga ili postići pobjedom nad nekim neprijateljem.

Tom protuslovlju i samoj biti bitkovitosti mira: da se za mir treba boriti,
– čovječanstvo je na samom početku pokušalo doskočiti molitvama i prinoše-
njem žrtava, a u poznija doba mirotvornim (pacifističkim) idejama i proturat-
nim pokretima ili pak revolucionarnim oružanim prevratima.

Mir podrazumijeva i opravdanost nepravde, budući da on često znači po-
kušaj ovjekovječenja nepravdičnosti prema pojedinim društvenim slojevima i či-
tavim narodima. Zbog toga on sam iz svoje utrobe rađa svoju suprotnost –
nemir i rat.

I makar je mir već u biblijskom mudrovanju smatran pretpostavkom za
oživotvorenje raja na zemlji, sva nastojanja za njegovo trajnije prisuće ostaju
jalovi. Uzalud Izaija snatri o »Knezu mironosnom« i dolasku »pravednoga Kra-
lja«, koji će donijeti »beskrajni mir« (Iz 9,5–6), u kojemu će se kraljevstva
izmiriti a narodi će živjeti u miru (Usp. Iz 2; II; 32; 65) i »cvjetat će pravda«

(Ps 72,7). Uzalud i »Jahve obećava mir narodu svomu« u kojemu: »vjernost će nicati iz zemlje, pravda će gledati s neba. Jahve će dati blagoslov i sreću, i zemlja naša urod svoj. Pravda će stupati pred njim, a Mir tragom stopa njegovih« (Ps 85,9–14). Mira neće biti, usprkos njegovu nebeskom podrijetlu i izričitu gorljivu naviještanju njegova blaženstva, pa će toliko više postajati duhovnim dobrom koliko će ga manje biti. A koliko god ne može biti sporno da je najbitnija vrednota Kristova nauka – mir među ljudima i narodima, toliko je nedvojbeno on sam potresno posvjedočio sve protuslovlje toga nedokučiva cilja. »Mislite li da sam došao donijeti na zemlju mir? Ne, kažem vam, nego razdor« (Lk 12,51)! Koje li potvrde o poznavanju svijeta u kojemu je ispunjao svoje poslanje! I koje li spoznaje da se do mira ne može inačije negoli razdorom, što će reći nemirom, borbom, ratom, nasiljem! Stoga Isus i ne postavlja zadaću njihova uklanjanja ovdje, već je njegov mir onaj uskrsni mir, nakon konačne pobjede. A prenošenje njegova naučavanja u sve dijelove svijeta značit će na neki način preobražaj onoga što se zvalo *pax romana* u *pax christiana* u duhovno-religioznom smislu, ili dapače u *pax israelitica*, kako to reče prof. X. Leon-Dufour, jedan od najboljih tumača biblijske teologije. Kristova crkva nastaviti će njegov trud da se na zemlji uspostavi sloga i mir, a taj će trud po sudu spomenutog izvrsnika biti utoliko djelotvorniji ukoliko će manje počivati na iluzijama. Iako crkva želi biti mjesto prevladavanja svih razlika rasa i klasa, kultura i nacija, temeljište pravednosti i mira među narodima, već samim time što teži uklanjanju grijeha kao izvora svih razdora, u njoj je spoznaji nazočno da se konačan i univerzalan mir može uspostaviti tek »u vrijeme posljednjeg dolaska. kad čitav svemir bude priznao Kristovo gospodstvo«³⁸².

Na taj je način, zapravo, u teološkoj doktrini kršćanstva od njena iskona sadržano sve protuslovlje i zdvojnost povijesnoga života. S jedne strane, mir je uzdignut na razinu najviše životno-moralne vrednote, jer nema ništa životno dobrohotnije i uzvišenije od dubokoumnog *Mir vama!* ali i *Mir s vama!* A s druge strane, u njoj je prevladano ono naivno mišljenje – što će reći prostodušno i bezazleno domišljanje nasuprot svemu povijesnome iskustvu i izvan svih spoznaja – da se može postići vječni mir na čitavome svijetu. No, unatoč tome, takve će se zamisli održavati trajno i unutar kršćanske uljudbe i izvan nje. Na ovaj ili onaj način u gotovo svim religijskim i ideologijskim sustavima. Štoviše, budući da će svaka od njih htjeti promicati, tj. nametnuti svoju ideju mira svemu ostalome svijetu, to će svako mirotvorstvo doživjeti svoju preobrazbu u puku suprotnost. Toj himbenoj povijesnoj igri neće izbjeći ni ideja *pacifizma*, koja će od prosvjetiteljstva, na ovamo, htjeti iskorijeniti rat, ili čak odmijeniti one sustave koji su tobože isključivi krivci za ratove i nasilja.

Uz ine poznatije povijesne primjere, višeznačno su znakoviti mit i kob irokeškoga naroda. Naime, u mitu o osnivanju Irokeškog saveza njegov se

³⁸² Usp. RTB, 555–61.

osnivač kreće nenaoružan među narodima da bi na taj način promicao ideju »velikog mira« u svijetu kako su ga zamišljali Irokezi, koji su živjeli u području rijeke St. Lawrence i jezera Ontario. Međutim, taj savez – pet srodnih irokeških plemena (Cayuga, Mohawk, Oneida, Onondaya, Seneka, kojemu je kasnije priključeno i pleme Tuskarora) – što ga je oko 1570 osnovao legendarni indijanski poglavica Hiawatha nije ostvaren mirom već oružjem. Potom je taj savez Irokeza svoj »veliki mir« želio proširiti i na druga plemena, koja su pripadala savezu Huron, a koji su u ratu s Irokeškim savezom pomagali Francuzi. Do rata je, zapravo, dolazilo onda kad je neko pleme odbijalo da prihvati pripojenje Savezu. Tada mu je ratom nametnut »veliki mir«, koji je za pokoreno pleme značio pomirenje s prevlašću i utapanje u krilu nadmoćnijeg srodnog susjeda, ili u slučaju ratnog poraza istrebljenje i raspršenje. U američkom ratu za nezavisnost Irokezi bijahu saveznici Engleza, a nije teško pretpostaviti da je to bilo stoga što su im oni ostavljali ili nudili više slobode i prostora za život, najprije od Francuza a potom i od svih drugih što će ih kasnije posve potisnuti u ograničena područja (rezervate), uspostavljajući svoj »veliki mir«³⁸³.

Pacifističkih utopijskih misli bilo je i u antičkoj filozofiji, počavši od sofista, ali misli o vječnom miru ni kao ideja, a još manje kao program nisu nadišle one što su se bavile povijesnom zbiljom. U svom negodovanju protiv besmisla rata kasnija filozofska misao svoj najviši domet dostigla je s Erazmom, a u utopijskoj težnji za njegovim isključenjem, jamačno, u Kantovu »K vječnom miru«.

No, kad je riječ o Kantovu zauzimanju za ideju »vječnog mira«, onda valja imati na umu da se on, različito od mnogih drugih, nije posve prepustio toj zamamljivoj utopijskoj viziji. To se vidi iz ove njegove prosudbe: »Mirovno stanje među ljudima, koji žive jedan uz drugoga, nije prirodno stanje, štoviše, to je baš ratno stanje, tj. i ako ne postoji uvijek provala neprijateljstava, ipak postoji neprekidna opasnost da će ono izbiti. Mirovno se stanje, dakle, mora stvoriti«³⁸⁴. Očito Kant tu ostaje na tlu filozofskog promišljanja povijesne zbilje, nadilazeći visoki bezuvjetni pacifistički utopizam svojih predšasnika, pa i onih što su se u ime razbora, s racionalističkih motrišta, pozivali na samu prirodu, zaboravljajući povijesnu sliku svijeta.

Na tragu pacifističkih, proturatnih promišljanja valja pripomenuti da je u podosta spisa mističnih spiritualista XVI.st., a slično i u nekim vjerskim sektama (kvekeri, menoniti) bio sadržan zahtjev za zabranu nošenja oružja i za ukidanje vojske. A još čitavo stoljeće prije Kanta, francuski pisac Abbé de Saint-Pierre (1658–1743) iznio je temeljniji program ostvarenja vječnog mira u Europi. On je, naime, prigodom sklapanja mirovnog ugovora u Utrechtu (1713) izradio nacrt o trajnom miru (*Projet de paix perpétuelle*), u kojemu je preporučio osnutak trajnog Saveza europskih država. Taj bi Savez, radi osigu-

³⁸³ Usp. W.E. Mühlmann, n.dj., 151–4, 193–4.

³⁸⁴ Isto, 194–5.

ranja mira, imao svoj međunarodni sud ali i oružanu silu. Ovaj dalekosežan Saint-Pierrov nacrt, o uređenju europskog međunarodnog poretka, sadržavao je već u sebi u biti one iste ideje koje će poslije njega iznijeti Rousseau u svom *Društvenom ugovoru*: o potrebi iznalaženja takvog oblika udruživanja u kojem bi bili zaštićeni i osigurani pojedinačni i zajednički probitci i sloboda. Već je Friedrich Veliki, taj suvremenik Rousseaua, koji je vladar i ratnik, ali i filozof – kako u svom prijateljevanju s Voltaireom tako i u razmatranju europskih prilika, ratovodstva i vladarstva (napisao i posebnu raspravu *Antimachiavel*) – ukazao na nerealnost Saint-Pierrove pacifističke teorije. Jer: »Tko želi utemeljiti trajan mir«, bez rata, taj bježi »u svijet ideja gdje ne postoji tvoje i moje i gdje su svi ljudi bez strasti«. Friedrich ne poriče da »rat sam po sebi donosi nesreću«, ali po njemu rat je »upravo takovo zlo kakovo su zlo i drugi bičevi nebeski, koji se, kako se čini, temelje u svjetskom poretku, jer se neprestano povremeno ponavljaju«³⁸⁵. Pri tom se taj njegov sud (kad govori o »bičevima nebeskim«) ne temelji na religijskim već na povijesno-filozofskim zreništima. No, što se tiče Saint-Pierrea, njegova su gledišta, bez obzira na utopizam, za svoje doba imala značajke naprednosti. To se uostalom očitovalo i po tome što je zbog svoje oštre kritike Luja XIV. bio izbačen iz francuske akademije. U svakom slučaju, Saint-Pierrea možemo smatrati pretečom čak i današnjeg ostvarivanja ideje o savezu europskih država, a i ovostoljetnog Saveza naroda, pa i OUN. A što su ta vrhovna međunarodna tijela podjednako nemoćna da osiguraju trajan svjetski mir, u tome se ogleda pretega povijesne zbilje kako nad svim idejnim tako i nad svim organizacijskim pokušajima njena mirotvorna uozbiljenja.

Od početka XIX.st. u pojedinim zemljama nastaju posebne pacifističke organizacije: *Peace Society* (1828) u Engleskoj, *American Peace Society* u USA, *Ligue internationale de la paix et de la liberte* (1846) u Francuskoj, *Oesterreichische Friedens Gesellschaft* (1867) u Austriji; te godine osnovano je i Međunarodno pacifističko društvo, a 1891. i Međunarodni ured za mir (*Friedensburo*) u Bernu. Među najpoznatijim i najgorljivijim promicateljima mirotvornih ideja na prijelazu prošlog u XX. st. bili su mnogi europski pisci, a i poneki filozof. Austrijska spisateljica Bertha v.Suttner (1843–1914), pobudila je toliku pažnju svojim romanom *Dolje oružje* (*Die Waffen nieder*, 1899), kao i svojim zauzimanjem za mirovni pokret da je (1905) dobila i Nobelovu nagradu za mir. Francuski socijalistički prvak Jean Jaurès (1859–1914), povjesnik i filozof, borio se (kao sudionik svih kongresa Druge internacionale) za jedinstvo socijalističkih redova i za mirnu preobrazbu društva, smatrajući da revoluciju ne bi trebalo provesti nasiljem već demokratskim putem. Dosljedno tome on je i veliki pobornik mira i proturatnog pokreta uoči prvog svjetskog rata. Past će žrtvom stekliškog sljedbenika nasilja, a list koji je osnovao – *L'Huma-*

³⁸⁵ Isto, 195.

nité – postat će propovjednikom borbe protiv imperijalističkih ratova ali za opravdanost revolucionarnih građanskih ratova, a zatim i onih socijalističkih. Švicarski mirotvorac J.H. Dunant (1828–1910), bio je potaknut strahotama bitke kod Solferina (1859) da osnuje društvo za pomoć postradalima u ratu. Tako je 1863. u Ženevi nastalo *Društvo crvenog križa*, a iduće godine zaključena je i međunarodna konvencija o neutralnom položaju vojnih bolnica i medicinskog osoblja te o obvezatnoj njezi neprijateljskih ranjenika. Dunant će zbog toga dobiti i Nobelovu nagradu za mir (1901). To, dakako, nije pridonijelo uklanjanju rata ali jest u stanovitom smislu ublažavanju njegovih posljedica, makar su u gotovo svim ratovima humanitarne konvencije češće nesmiljeno kršene negoli poštivane. U redovima njemačkih promicatelja mirotvornih ideja posebno se isticao F.W. Foerster (1869–1966), pedagog i filozof, koji je zbog svojih pacifističkih pogleda – izloženih u knjizi »Moja borba protiv militarističke i nacionalističke Njemačke« – morao (1920) napustiti katedru. Europski pacifistički pokret zadobio je na zamahu osobito u svezi s održavanjem mirovnih konferencija u Hagu (1899–1907). Izraz ogorčenosti europskog duha protiv ratnog zla, u doba prvog svjetskog rata, uz već spomenutog J. Jauresa, očitovat će se, naročito, u književnim djelima H. Barbussea (1874–1935) i E.M. Remarquea (1898–1970). Barbusseov ratni roman *Oganj* (*La feu*, 1916) bio je potresan prosvjed pjesničke, humanističke duše protiv ratnog bezumlja. On u ratnom bespuću vidi brodolom cijele civilizacije, i tražeći izlaz priključuje se komunističkom pokretu, ali ostaje vjeran idejama pacifizma. Kao njegov stjegonoša reći će: »Rat vodi trideset milijuna robova, no u njihovim je rukama budućnost«. Vjerovao je u opće bratstvo ljudi i naroda koje bi se imalo oživotvoriti u okviru svjetske republike. Za nj: »Ideja domovine nije lažna« ali nema većeg značenja, jer »Svjetska republika, to je neizbježna budućnost«. Zanimljivo je da će se u takvoj svojoj predanosti posebno pozabaviti okrutnošću despotskih vladavina (»bijelog terora«) na Balkanu o čemu je dao porazna svjedočanstva u dvije posebne knjige. Remarque (Kramer) uvrstio se u prve pacifističke redove osobito svojom proturatnom knjigom *Na Zapadu ništa novo* (1929), koja je zabranjena nakon Hitlerova dolaska na vlast, jer u njoj (i inače) nastupa odlučno protiv rata i rasizma. Poslije prvog svjetskog rata u Njemačkoj djeluje i više mirotvornih organizacija negoli u drugim europskim zemljama. Jedna od njih zvala se *Gruppe revolutionärer Pazifisten* (osnovao ju je K. Hiller), a sve su bile okupljene u Njemačkom mirotvornom savezu (*Deutsches Friedenskartell*), koji je osnovan 1921, a zabranjen već 1929, da bi se njihovi istaknuti djelatnici poslije 1933. raspršili svijetom. Različite katoličke (*Friedensbund deutscher Katholiken*) i protestantske (F. Siegmund-Schultze i dr.) organizacije, te neki pojedinci, zastupali su pomirljivi pacifizam koji je priznavao pravo na »oružanu obranu nacije«. Moglo bi se pretpostaviti da su navlastito one radikalnije svojim utopijskim, nezbiljskim maštanjima o miru više pridonijele usponu Hitlerova ratnohuškačkog pokreta negoli što bi mu bile učinkovitom zaprekom.

Bitne zamjerke utopističkim dočaravanjima vječnog mira, dotično propovjednicima pacifizma svode se na ovo: da je ta ideja suprotna naravi života, cijeloj prirodi i iskustvu sveukupne povijesti. Štoviše, da je štetna po zajednicu ili narod u kojemu uzima maha, te da je u biti što dosljednija to protuslovnija sama po sebi.

Tako će već spomenuti Steinmetz, a s njime i W.E. Mühlmann u svojim razmatranjima navoditi da pacifističke teorije ne uzimaju u obzir već nijeću i prirodnu i povijesnu sliku čovjeka i društva. A odvrćanjem pogleda od ponora ljudske duše i povijesti ništa se ne mijenja na činjenicama, »jer mi ne možemo nagone istrijebiti nego ih jedino možemo usmjeriti na plemenitije putove« (Mühlmann). A oni što se ne misle pomiriti sa supostojanjem suprotnosti, pa i rata i mira, ne samo da poriču povijest nego se stavljaju i u preuzetnu ulogu njenog učitelja pače i tako svemoćnog stvaratelja kakvog još nije bilo. Takva će preuzetnost pobuditi Steinmetza na krajnje zgražanje: »Uvijek bi me iznenađivala gadna i okrutna smionost tih zanesenjaka mira, koji su svojim sanjama o budućnosti žigosali prošlost žigom upravo vremenski strašne besmislice. Ako su u pravu, onda je čovječanstvo do njih živjelo u paklu i sve, što je postojalo, bila je čista besmislica, beskorisno i beskrajno strašno rasipavanje«. Da bi onda s pravom zapitao kako to »da ih ova misao, koja luđački muči, ne tjera da dokuče« zbiljsko značenje i smisao povijesnoga života³⁸⁶.

U svojoj raspravi *Rat i mir*, Mühlmann će, na osnovi suda da je današnja zemljovidna karta svijeta i podjela naroda posljedica ratova – ustvrditi da su pacifističke teorije čak pogubne kao izraz slabljenja borbenih životnih nagona. Pri tom će uzeti za dokaz i Kantovu težnju »K vječnom miru«, iako inače ne osporava veličinu njegova filozofskog shvaćanja u odnosu na prirodopravne rasprave njegovih predšasnika. Prema njemu, Kantovo je naziranje bilo »tipični izraz oslabljene volje, što obično prethodi velikim nacionalnim slomovima«. Podsjećajući da je između Kantova »spisa i Jene i Auerstäda postojao razmak samo od jedanaest godina«, Mühlmann veli da »time ne želi ustvrditi« da je Kant »suodgovoran za propast Pruske-Njemačke«, ali da je njegov spis »tipičan izraz vremena nacionalne propasti«³⁸⁷. Ako se samom takvom razmatranju ne može odreći stanovita razložnost, onda mu se, jamačno, može doskočiti već pukom činjenicom da su Ludendorffova i Hitlerova uvjerenja o nužnosti »totalnog rata« bila također izraz doba ali još kobnije propasti Njemačke. A jedno i drugo je više no jednostrano, jer su uzroci dublji i zamršeniji: kako pojavnostima tih oprečnih ideja, tako i ishodima ratova koji su značili i državni slom.

Što se tiče protuslovlja u samoj ideji pacifizma ono se sastoji u nedvojbenom nepomirljivom dvojstvu. S jedne strane, ukoliko zauzimanje za »vječni« ili »trajni« mir pretpostavlja mirotvoran pokret po svaku cijenu protiv svakog

³⁸⁶ Usp. W.E. Mühlmann, n.dj., 197.

³⁸⁷ Isto, 194, 197.

rata, čak i onog kojim osvajač prijeti opstanku ugroženog, onda on doista vodi slabljenju životne volje i obrambene sposobnosti naroda pa se stoga može označiti štetnom pa i izdajničkom pojavom. U tome su uostalom i razlozi zašto je pacifistička misao ostala jalovom, u svim odsudnim povijesnim trenucima, unatoč svoj plemenitosti svojih težnji. S druge strane, ukoliko je pacifističko protivljenje ratu tako silovito odlučno, i do krajnosti toliko nepomirljivo da ono odvodi pacifiste u oružanu borbu protiv (nepacifista) pristaša ili sijača rata, tj. u »rat protiv rata«, onda i sam pacifizam, kao ideja ljubavi i mira među ljudima i narodima, potiče mržnju prema svojim protivnicima i propovijeda nužnost uništenja neprijatelja. Znači, kad mirotvorna volja da se spriječi rat postane tako jaka da se ne usteže pribjegavanju samom ratu, onda ona time potvrđuje ne tek možećitnost rata već sam smisao rata. A to se onda samo po sebi očituje »osobito zamamljivom vrstom opravdanja ratova«, kako je to na početku tridesetih godina zaključio C. Schmitt u svojoj raspravi o shvaćanju politike. On istodobno skreće pozornost i na to – jamačno na temelju povijesnih spoznaja – da takvi ratovi nužno poprimaju naročito okrutna i bezdušna obilježja. Baš zato što takav rat dobiva oblik »konačno zadnjeg rata čovječanstva«, u njemu se neprijatelju oduzimaju sve moralne i bilo kakve vrednote, srozavajući ga na neljudsku nakazu »koju se mora i konačno dotučiti«³⁸⁸. Ova razmatranja što ih je C. Schmitt, sveučilišni profesor u Berlinu, jedan od »najizvornijih tadašnjih političkih teoretičara i dijalektičara« pisao dvadesetih i na početku tridesetih godina, imaju potvrdu već i u naslovu moje knjige *Rat protiv rata*, što sam je pisao sredinom pedesetih godina, vođen unutarnjom potrebom povijesnog, filozofsko-etičkog, pravnog i vojno-teorijskog objašnjenja izvora i smisla nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog rata naspram rata uopće. Meni spomenuta razmatranja iz rasprava C. Schmitta tada nisu bila poznata, a u uvodu rekoh da upravo takav naslov objašnjava moje osobne pobude zašto sam, kao devetnaestogodišnji mladić na osnovi pacifističkih i revolucionarnih uvjerenja, otišao u »Rat protiv rata«. Ali ustvrdih i to da sam se za taj naslov opredijelio »s dubokim uvjerenjem da upravo on izražava srž i najbitniju ideju svakog nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog partizanskog rata«. I to zbog toga što je »sadržavao u sebi i pronosio sobom upravo ideju«: »Rata za nacionalno oslobođenje, za uništenje ratne strave... Rata za iskorjenjivanje rata na našem tlu, ali i na svakom drugom, da se ne povrati do nas... Rata za ostvarenje novih, takvih društveno-političkih oblika, koji će one-mogućiti bilo kakvu pojavu ratnog besmisla. Jednom rječju: rat protiv rata... Rat protiv... nepodnošljive današnjice, rat protiv naslijeđene prošlosti, koja ga rađa, i zbog toga: rat za budućnost bez rata!«³⁸⁹ Bilo je to iskreno očitovanje

³⁸⁸ C. Schmitt, *Der Begriff des Politischen*, IV. izd., Hamburg, 1933. – hrv. prij. Pojam politike, 13–14.

³⁸⁹ F. Tuđman, *Rat protiv rata: Partizanski rat u prošlosti i budućnosti*, 1957; II. izd., 1970, 13–5.

mladićkih zanosa i vjere u pacifističke i revolucionarne ideale sa strastvenim pouzdanjem u mogućnost njihova oživotvorenja. Do otrežnjenja dovela je ubrzo već sama surova ratna stvarnost koja se svom strahotom okomila na te plemenite kule, a sve poznije povijesne spoznaje, razumije se ne bez zdvajanja, upućivale su na to da je promišljanje zbiljskosti svijeta jedino dostojno ljudskoga uma.

Već u samom prijelazu pacifističkog u revolucionarno opredjeljenje očitava se sva logika povijesnog zbivanja. Budući da su se sve mirotvorne, moralne osude rata pokazale posve nedjelotvornim, unatoč svoj svojoj dobronamjernosti, to je nužno upućivalo na prihvaćanje onog sredstva za usrećivanje čovječanstva, koje se inače smatralo njegovom najvećom nesrećom. Filozofsko-teorijsku podlogu o nedovoljnosti nedjelatnog pacifističkog htijenja za ukidanje rata dala je materijalistička marksistička dijalektika. Prema marksističkom shvaćanju povijesti sila ne mora uvijek biti nemoralna, već naprotiv može imati i naprednu, »revolucionarnu ulogu«, tj. može biti opravdana. Dapače, baš za ukidanje nasilja i ratnog bezumlja nužna je i društveno – a time i etički – opravdana upotreba sile od naprednih proturatnih snaga. Proizišavši izravno iz Hegelove dijalektike i europskoga duha uopće – što će reći iz svih izdanaka i kršćanstva i prosvjetiteljskog racionalizma: od radikalnog liberalizma i iracionalnog pacifizma do bezobličnog anarhizma i drugih struja utopijskog i zbiljskog socijalizma – marksizam će se javiti to radikalnijom njihovom negacijom što je više njihovih sastavnica, dajući im drugi smisao, uključivao u svoje osnove. Nikakva nova pojavnost: lice i naličje, prožimanje i sukobljavanje sukladnosti i suprotnosti bitkovitosti. Sva jednostranost i iracionalnost utopijskog pokušaja posvemašnjeg poricanja dotadašnje filozofsko-teorijske misli, odričući joj svaku vjerodostojnost povijesne zbilje, očitovat će se naročito u shvaćanju smisla i svrhovitosti sile i nasilja u društvenom i povijesnom životu. Postavivši tobože na noge Hegelovu dijalektičku metodu time što je materijalno-proizvodnim a ne duhovnim snagama pripisao odlučnu ulogu u povijesnom razvitku, marksizam će, u punom proturječju s tim svojim prvotnim načelom, dati pravo upravo duhovnoj nadgradnji, ali u obličju marksističkog uma, da odlučuje samovoljno o uporabi revolucionarnog nasilja, i rata, bez obzira na materijalne pretpostavke za socijalizam. Imajući na umu posljedice takvog, u doktrinu pretvorenog shvaćanja, treba se prisjetiti razloga Marxova obračuna s Proudhonom, s kojim je prije toga dugo razglabao i prijateljevao. Naime, P.J. Proudhon (1809–65) bio je onaj teoretik socijalizma i anarhizma (buntovnik koji je za revolucije 1848. osuđen na tri godine izgon), koji se izrugivao ne samo građanskom moralu nego i razumu, izazivajući zgražanje svojim anarhičnim jurišima na sve bogove i svetinje, te poricanjem potrebe svake države i organizacije. Ali, on je unatoč svemu tome zastupao stanovište o nenasilnom, miroljubivom prijelazu iz kapitalističkog u socijalističko društvo. To ga je razumljivo dovelo u sukob sa samim Marxom i s marksizmom općenito. Na Proudhonovu *Filozofiju bijede* (1846), Marx će odgovoriti svojom *Bijedom filo-*

zofije (1847), u kojoj ga ismijava kao sajamskog lakrdijaša i sofistu, zbog nedosljednosti i širenja oportunitizma u radničkom pokretu. Ponavljajući sveudilj takve teze, upravo oni Marxovi sljedbenici koji su silom oborili stari poredak, još uvijek se ne žele pomiriti s istinom da revolucija nije uklonila već umnožila zla nasilja, a pri tom ni sama radnička klasa nije izvojštala više slobode i blagostanja negoli nenasilnim, reformističkim, putem. Povijesna stvarnost nije opovrgla ni Proudhonovu zamjedbnu da onaj tko se poziva na »čovječanstvo«, prisvajajući sebi isključivo pravo da govori u ime njegove budućnosti, zapravo zavarava i sebe i druge. Naprotiv, ovjerovila je ispravnost prosudbi onih koji su (kao američki filozof W. James, jedan od osnivača pragmatizma) smatrali da ideje o takvom jedinstvu svijeta (internacionalizmu, kozmosu) u kojemu će zavladatai potpuna jednakost i iščeznuti sve staleške i narodnosne razlike – zapravo predstavljaju praznovjerje i preostatak srednjovjekovne skolastike.

Od Marxa i Engelsa na ovamo, u marksizmu će biti učvršćeno shvaćanje da sila ima »ulogu babice« u rađanju socijalističkog poretka. Engels će izravno opravdavati svako svrhovito nasilje, odbacujući kao besmisleni tvrdnju da sila moralno ponižava svakog koji je primjenjuje. On dokazuje neodrživost teorije o apsolutnoj neopravdanosti upotrebe sile pozivom na »očigledno visok moralni (duhovni) polet koji je bio posljedica svake pobjedonosne revolucije«³⁹⁰! U svemu svojem razmatranju zakučastog problema sile i nasilja, marksistička filozofija dosljedno polazi sa stajališta pobjede revolucije, dotično izmjene svijeta radi otklanjanja uzroka rata i svakog nasilja. Tako zapravo marksizam preuzima davnašnju – etičku i pravnu – podjelu na pravedne i nepravedne ratove, a upotreba sile i nasilja dobiva ne samo pečat opravdanosti nego čak i visoke etičke vrijednosti kad služi ispunjenju marksističkih ciljeva. Prema tome, nasuprot pacifističkim teorijama o apsolutnoj štetnosti nasilja i rata, koje su dugo vremena bile prisutne, pače i pretezale, u socijalističkim redovima, Marx i Engels svojim su povijesnim tumačenjima uglavili marksističko shvaćanje o opravdanosti sile i nasilja u provedbi revolucije, te o opravdanosti ne jedino obrambenog, nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog rata protiv stranih porobljivača, nego čak i osvajačkih ratova kad su oni u službi širenja naprednijeg društvenog uređenja. Pri tom, doduše, Engels neće biti baš načelno dosljedan, jer će npr. zamjeriti Dühringu, što bi se prema njegovoj teoriji mogla opravdati čak i gnusobna nasilja što su ih počinili Rusi u Turkestanu ili na Kavkazu. A sam će Engels zagovarati čak i uništenje »povijesnih« »otpada naroda«, pače i svih onih »velikih i malih plemena i naroda« koji nisu životno sposobni da postanu revolucionarni, kao Nijemci, Poljaci ili Mađari. Pozivajući se i na Hegela, Engels će se u ime revolucije zauzimati za potpuno iskorjenjivanje pojedinih naroda. Jer »ti ostaci, od hoda povijesti nemilosrdno zgazanih naroda, 'ti otpaci naroda' (potcrtano u izvoru – F.T.) bit će i ostati

³⁹⁰ F. Engels, *Anti-Dühring*, 190–1.

svaki put, sve do svojega potpuna uništenja ili odnarođivanja fanatični nositelji kontrarevolucije, kao što je uostalom već i sama njihova egzistencija protest protiv velike povijesne revolucije«. A u takve je, osim Baska u Španjolskoj i Bretonaca u Francuskoj, upisao i južnoslavenske narode, te »galske« u Škotskoj, a također i »lijene Meksikance«... Nije li time posvjedočio svoju teorijsku uvjerenost da je u ime zamišljenog napretka opravdan čak i genocid, ali i to da nikakvo filozofijsko ili ideologijsko zrenište nije oslobođeno nacionalne podloge u svom opredmećenju i obistinjenju. A što reći o njegovu »marksističkom« sudu: »U slijedećem svjetskom ratu neće iščeznuti samo reakcionarne klase i dinastije nego i čitavi reakcionarni narodi sa zemaljske kugle«? I o zaključku: »Ali to je također napredak«³⁹¹! Ništa drugo do podsjetiti da se povijest grubo našalila ne samo s takvim predviđanjem, u ime teorije kojoj se pripisuje monopol znanstvenosti, nego nažalost i sa spominjanim narodima. I dodati da to nedvojbeno ukazuje na izvorišta i sva moguća marksistička tumačenja upotrebe sile i nasilja prema »reakcionarnim narodima« sve do Staljina, dijelom i Mao Ce Tunga, te Brežnjeva.

Dosljedno marksističkom shvaćanju i Lenjin je nemilosrdno žigosao one takozvane humaniste i mirotvorce, koji su zbog ljubavi prema bližnjem i zgražanja nad nasiljem i žrtvama, preporučivali potlačenim narodima i radnom puku mir i pokornost. »Buržoazija međunarodnog imperijalizma – pisao je Lenjin u *Pismu američkim radnicima* – pobila je deset milijuna ljudi i osakatala 20 milijuna u 'svome' ratu, u ratu koji se vodi radi toga da bi engleski ili njemački grabežljivci mogli vladati nad cijelim svijetom. Ako naš rat, rat ugnjetavanih i izrabljivanih protiv ugnjetača i izrabljivača, bude stajao pola milijuna ili milijun žrtava u svim zemljama, buržoazija će reći da su prve žrtve zakonite, a druge zločinačke. Proletarijat će reći nešto sasvim drugo«³⁹². Daka-ko, nitko razborit ne bi mogao navesti ama baš nikakav razlog za pretpostavku da Lenjin i drugi idejni vođe revolucija nisu bili uvjereni da će njihovi revolucionarni prevrati stajati nesrazmjerno manje žrtava, te da će i poslužiti iskorjenjenju nasilja i ratova. Može li se samo njima pripisati krivnja što je povijest posvjedočila suprotno s onakvom nesmiljenom strahotom kakvo se pokazalo obistinjenje njihovih ideala?!

³⁹¹ K. Marx – F. Engels, Werke, VI, 168–76; usp. F. Tuđman, Velike ideje i mali narodi, II. izd., 27–36; Isti, Rat protiv rata, 501–3, 516.

³⁹² V.I. Lenjin, Sočinenia, sv.28, 46; Usp. F. Tuđman, Rat protiv rata, 503.

10. U FAŠISTIČKO-NACISTIČKOM PROCIJEPU VOLJE I RAZ-UMA

*Fašizam ne vjeruje u mogućnost, niti
u korisnost vječitoga mira. Odbija stoga pacifizam...
Samo rat uznosi do vrhunca sve ljudske energije.*

B. Mussolini

*Sva svjetsko povijesna zbivanja
samo su izraz nagona samoodržanja rasa (i naroda)
u dobrom ili lošem smislu.*

Na svijetu nema mjesta za kukavičke narode.

A. Hitler

U razdoblju prvoga svjetskoga rata, Europa je proživljavala tako tešku društveno-političku krizu, da ju je poznati talijanski povjesnik Guglielmo Ferrero, s pravom, mogao usporediti s onom krizom u trećem stoljeću što će dovesti do sloma antičke civilizacije i Rimskoga Carstva. Tada su se, naime, i rimska »država i civilizacija dezorganizirale unutar dva vjerska vjerovanja, poganstva i kršćanstva«. Posljedice su bile: intelektualna, moralna i politička anarhija, u kojoj ljudi ne odstupahu od nekih svojih misli i načela »makar se cijeli svemir rušio«. Suvremenu europsku krizu Ferrero je ocijenio još težom od one u trećem stoljeću, predviđajući da bi ona u dvije trećine Europe mogla izazvati »općenitu dezorganizaciju civilizacije«, a u nastalom bezvladu svaka stranka ili skup koji bi se dočepao vlasti, smatrao bi se pozvanim da preuređuje svijet prema svojim načelima. A kakvim bi to posljedicama urodilo dokazuje Rusija, gdje je poslije obaranja carizma »demokratska republika« trajala svega osam mjeseci. »U novembru 1917. suveren narod... zbačen je s vlasti od komunističke stranke, ili točnije rečeno od malene oligarhije koja gospodari komunističkom strankom«. A »jedan od prvih njezinih podviga bijaše raspust Ustavotvorne skupštine«, da bi »nakon toga započela ogorčenu borbu protiv zapadnjačkih demokratskih načela, suprotstavljajući građanskoj ideologiji demokracije teoriju o diktaturi proletarijata, koja nije drugo nego prethodno opravdanje apsolutističkoga režima«³⁹³. Ova svoja razmatranja objavio je Ferrero 1920, u svom zdvajanju nad razvalom Europe, koji je nastao nakon poraza Njemačke kao središnje europske sile, raspada Habsburške Monarhije i prevratnih i revolucionarnih valova što su zapljuskivali europske zemlje poslije februarske građansko-demokratske, i oktobarske, boljševičke revolucije u Rusiji. Tada još nije bilo ni Mussolinijeva marša na Rim (1922), niti Hitlerova pokušaja Münchenskog puča (1923), ali se već počele nazrijevati prijeteci oblici njihovih,

³⁹³ G. Ferrero, Propast antikne civilizacije, Zagreb, 1922, 96–9.

novih, političkih pokreta. A sve je glasniji bio već poznat, srodan im, fašistički obojeni pokret *L'Action française*, pod vodstvom Ch. Maurrassa u Francuskoj, koji je bio najistaknutiji zastavnik intelektualnog proturevolucionarnog raspolaženja u Europi. U slomu starog europskog poretka i u nezadovoljstvu s novim versailleskim poretkom, u općoj poremećenosti zbog nestanka svih političkih i moralnih autoriteta, i duboke gospodarske krize – Ferrero je vidio pretpostavke da se iz tog rastrojenog i metežnog stanja pojave i u drugim zemljama – slično Rusiji – takvi koji će silom preuzeti vlast i pregnuti da nasiljem preurede svijet. To se najprije zbilo u njegovoj Italiji, pa će se ubrzo naći u izgnanstvu kao protivnik fašizma.

Utemeljujući *Doktrinu fašizma*³⁹⁴, Benito Mussolini (1883–1945) je isticao da se fašizam javlja kao »negacija socijalizma, demokracije i liberalizma«. No, to ne znači »vraćanje unatrag«, jer fašizam »zadržava ono što bi se moglo nazvati« stvarnim stečevinama povijesti, a odbacuje sve ostalo. Prema njemu vijek socijalizma, liberalizma i demokracije bio je u 19. st. »Političke doktrine prolaze, narodi ostaju«. Osim toga, »ni jedna doktrina ne može se hvaliti apsolutnom originalnošću«; fašistička treba da bude pragmatična, »djelo života«, izraz volje za moći i njezina shvaćanja vrijednosti sile³⁹⁵. Pri tom je imao potrebu da u programskim osnovama istakne: »Donio sam sobom doživljeno iskustvo jedne doktrine: socijalizma od 1903–4 sve do u zimu 1914«, i to »iskustvo pristaše i šefa«. Jer, do 1914 Mussolini je, kao marksista bio urednik socijalističkog glasila *Avanti*, kada se odvojio i osnovao *Popolo d'Italia*, kojemu je u podnaslovu naznačio: »Dnevnik boraca i tvoraca«³⁹⁶.

Fašizam »shvaća život kao borbu, cijeneći da je dužnost čovjeka da sebi osvaja ono što je istinski njega dostojno«, a to važi kako za pojedinca, tako i za narod i za čovječanstvo. Fašizam hoće da bude »povijesna koncepcija« i »realistična doktrina«, odbacujući sve »teleološke koncepcije«, protiv je »svih utopija i novotarija« jer ići za njima: »To znači stavljati se izvan povijesti i izvan života«. On »ne vjeruje da je moguća sreća na zemlji«. Fašizam je totalitaran, on je za slobodu, ali u državi, a »fašistička država kao najviši i najmoćniji oblik ličnosti jest sila, ali duhovna«, »sinteza i jedinstvo svih vrijednosti, tumači, razvija i vlada cijelim narodnim životom«. Fašizam »ne vjeruje u mogućnost, niti u korisnost vječitoga mira«. Odbija stoga svako odricanje od borbe i kukavičluk prema požrtvovanju. »Samo rat uznosi do vrhunca napregnutosi sve ljudske energije, i utiskuje pečat plemenitosti narodima, koji imaju hrabrosti da mu se izlože«. Strane su mu mirotvorne i internacionalističke konstrukcije »koje kao što pokazuje povijest može vjetar da raznese«. Stoga fašizam »antipacifistički duh prenosi i u život pojedinaca«, te »odbacuje opća

³⁹⁴ Usp. B. Mussolini, *Doktrina fašizma* (Novissima Roma); Isti, *O korporativnoj državi*, Beograd, 1937; E. Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, München 1963.

³⁹⁵ B. Mussolini, *Doktrina fašizma*, 31–2.

³⁹⁶ Isto, 17–8.

grljenja i, premda živi u zajednici naroda, promatra ih budno i s nepovjerenjem u njihovom duhovnom stanju i u promjeni njihovih interesa«, ne dajući se »prevariti promjenljivim i lažnim« vanjskim izgledom. U borbi za pridobijanje pristaša Mussolini će prije osvajanja vlasti odbacivati sve »svece i apostole« i svako vjerovanje u »obećanu zemlju«, pozivajući na bespoštednu borbu. »Naša borba je nemilostivija, ali je ljepša, jer nas nagoni da računamo samo na naše vlastite snage. Mi smo pocijepali sve otkrivene istine, pljunuli na sve dogme, odbacili sve rajeve, ismijali sve šarlatane bijele, crvene, crne koji stavljaju u promet čudotvorne droge za sreću u ljudskom rodu«. Po zavođenju diktature na mjesto svega toga uzdiže se fašistička država. Kao »rimska tradicija«, ona je pojam i ideja snage, i volja za moći, a »težnja za carstvom, tj. za ekspanzijom naroda jest izraz životne snage«; »ostajati kod kuće, znak je opadanja, dekadencije«. »Narodi koji se rađaju ili se obnavljaju jesu imperijalisti, narodi koji umiru jesu samo-odricatelji«. Odbacujući kao besmisleni laž pozivanje demokracije na narod i jednakost, Mussolini će se pozvati i na Renanovo mišljenje da je ništa drugo nego himera »htjeti razum neposredno za narod i kroz narod«. Liberalizam je samo »namnožio do beskrajnosti gordijske čvorove«, koje treba rješavati svjetskim ratom, a Marx je s *Komunističkim manifestom* »bacio u svijet evanđelje religije socijalizma«, nakon poraza revolucije 1848. Duhu fašizma strana je svaka »proizvoljna pretpostavka o misterioznoj budućnosti«. On se služi »vrijednostima moralnim i tradicionalnim, koje socijalizam zanemaruje ili odbacuje«, prema tome, on se ne hvata »grčevito za prošlost« niti se baca »strmoglavce u zavodljive magle budućnosti«, tumačit će Duce. Prema njemu, fašizam je najprikladnija doktrina za ponovno duhovno uzdizanje talijanskog naroda u 20. stoljeću, nasuprot zastarjelim ideologijama prošlog stoljeća. No, kao doktrina ovog stoljeća, fašizam ima i općesvjetsko značenje, jer on – kaže Mussolini – »ima odsada u svijetu univerzalnost svih doktrina, koje, ostvarujući se, predstavljaju jedan momenat u povijesti ljudskog duha«³⁹⁷.

U osvrtu na ovaj dio *Doktrine fašizma*, što je zanimljiv za naše razmatranje shvaćanja sile u povijesti, moglo bi se zaključiti da ona u većoj mjeri sadrži neki neodređeni sustav povijesno-životne filozofije negoli programsku političku ideologiju. To se, jamačno, može pripisati okolnostima nastanka ili povijesnim izvorima talijanskog fašizma. On je, naime posljedak sustjecaja i objedinjavanja triju struja u talijanskom političkom i kulturnom životu na početku ovog stoljeća. Struje radikalnog nacionalnog pokreta, što ju je predvodio Enrico Corradini, s programom obnavljanja rimskog imperija. Skupina istaknutih intelektualaca protivnika pozitivističko-meterijalističkih, osobito marksističkih shvaćanja. I napokon struje bivših marksista što se s Mussolinijem odijelila od Socijalističke stranke. Pri tom je znakovito da vjerojatno u nastanku ni jednog drugog fašističkog pokreta nisu imali tolikog udjela istaknuti predstavnici du-

³⁹⁷ Isto, 8, 15, 22–3, 27–30, 37–9, 48–9

hovnog života kao u talijanskom. Gabriele D'Annunzio (1863–1938), književnik jake umjetničke snage, stavit će se na čelo vojničkog odreda koji će provesti nasilno priključenje Rijeke Italiji, a potom će biti narodni zastupnik i nacionalni pjesnik fašističke Italije. Filozof Giovanni Gentile (1875–1944), istaknuti novohegelijanac, pobornik »aktualističkog idealizma«, koji se od početka pridružio Mussoliniju (bio član Velikog fašističkog vijeća i ministar prosvjete) i dijelio njegovu sudbinu (ubijen od partizana), tumačio je, da je fašizam »u skladu s učenjem Mazzinija najsavršeniji oblik liberalizma i demokracije«. Čak i njemu srodan i još utjecajniji Benedeto Croce (1866–1952) filozof i povjesnik, poricatelj marksizma, postat će Mussolinijev ministar ali neće kriti svoje protivljenje fašizmu. Tom krugu pripadao je i Giovanni Papini (1881–1951) jedan od najprotuslovnijih književnih i filozofskih ličnosti, koji je uživao glas »izgrađenog, potpunog ateiste« i »univerzalnog revolucionara i opozicionalca«, ali se okrenuo od ljevice na desnicu, od futurizma, anarhizma i ateizma do kršćanstva, odnosno od pragmatizma i pozitivizma do neoidealizma. A i Giuseppe Prezzolini (1882), koji je s Papinijem i s drugima izdavao više naprednih časopisa, koji će od pristaše socijalizma postati poklonikom fašizma, ali će biti i kritičan prema Mussoliniju, što će ga tridesetih godina i odvesti u SAD gdje će nastaviti kao sveučilišni profesor.

Sve tri spomenute sastavnice, s naročitim udjelom ovakvog duhovnog kruga, kome je, kako sudi E. Nolte, bio sklon i sam Mussolini, imale su, jamačno, utjecaja i na samu doktrinu i na djelatnu politiku talijanskog fašizma. Njegova je doktrina odisala i značajkama kompromisne akademske suzdržljivosti i snošljivosti, a u njegovoj politici nije bilo onako izrazitog terorističkog nasilja i bezobzirnog antisemitizma kao u slučajevima drugih fašističkih pokreta, a pogotovu u usporedbi s nacističkim³⁹⁸. Ipak, nad svom tom stanovitom obzirnošću prema povijesnim spoznajama, pa i stvarnosti, preteгла je bitna sastavnica fašizma – totalitarizam. Fašističko ustrojstvo totalitarne države značilo je uspostavu totalitarnog nasilja (duhovnog i fizičkog) nad svojim pučanstvom i opredijelilo njenu osvajačku politiku, sa svim popratnim pojavnostima, od Etiopije i Sjeverne Afrike do Francuske i jadransko-balkanskih zemalja.

Njemačka inačica fašizma posljedak je iste duhovne krize europskoga pa i svjetskoga društva na podlozi koje je nastao i talijanski fašizam, a ne bi trebalo zaboraviti ni pojavu *New deal* politike u SAD. Da su njegova izvorišta bila istorodna s istoznačnim sastavnicama, to proizlazi već iz samog naziva Hitlerova pokreta: *nacional-socijalizam* (punim imenom: *Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei* (DNSAP) = Njemačka narodnosocijalistička radnička stranka). Hitlerova stranka nosila je u svom začetništvu značajke nasljeđa onih i socijaldemokratskih i socijal-kršćanskih strujanja u austrijskom i njemačkom radničkom i socijalističkom pokretu – a također i po svom pro-

³⁹⁸ Usp. E. Nolte, n.dj., 197–200, 208, 222, 312, 315–6.

gramskom usmjerenju – što su činile – i međusobno sukobljene – onu vrstu socijalizma koju će Marx još u prošlom stoljeću omalovažiti kao »malograđanski socijalizam«. To je onaj socijalizam što je također polazio od kritike kapitalističkih proizvodnih odnosa, ali rješenje tražio u ugledanju na starogermanske zadruge i staleške udruge. Ideologiju takvog socijalizma izložio je, znatno prije Hitlera, R. Jung u knjizi pod naslovom *Der nationale Sozialismus*³⁹⁹.

Premda u Hitlerovu kolu izravno nije bilo tako istaknutih ljudi njemačkog duhovnog života, kao u Italiji oko Mussolinija, potpore mu ipak nije nedostajalo. Hitlerov je pokret u cjelini bio više izraz njemačkog duha – kako u obrani nijemstva od suparničkih mu europskih sila, tako i njegovih ekspanzionističko-imperijalističkih stremljenja – negoli nekog njemačkog predvodništva u širenju fašističkog svjetonazora u Europi. U tom pogledu prvenstvo, nedvojbeno, pripada Ch. Maurrasu, piscu i idejnom vođi francuskog pokreta *L'Action française* koji, još pred prvi svjetski rat a također poslije njega, promiče ideje kojima će najprije Mussolini na talijanskom tlu, a zatim i Hitler na njemačkom dati obličja fašizma i nacizma, dok su one na francuskom ostale sporednim čimbenikom. Jamačno, iz drugih povijesno objektivnih razloga, jačih od ideoloških svjetonazora. Sam Hitler pozivat će se prvotno na Mussolinija kao uzor, a i kasnije neće zaboraviti da mu je bio pretečom. U kriznim prilikama između dva rata Mussolini će slijediti Maurrasa u isticanju fašizma kao suvremene ideje, »organizirane, usredištene, autoritarne demokracije na nacionalnoj osnovi«, ideje koje su »kvasac duhovne i političke obnove svijeta« a koje će za nekoliko godina ovladati Europom. No, da se takve ideje nisu rojile samo u glavama fašističkih ideologa i vođa, već da su sličnim traženjima bili zahvaćeni širi pučki i intelektualni krugovi svjedoči nam pisanje njemačkog humaniste i antifašiste Thomasa Manna (1875–1955). On će u jeku duhovnog razračunavanja, poslije neuspjeha Hitlerova Münchenskog prevrata (1923), govoriti o »pobjedonosnom nastupanju« širokih »suvremenih stremljenja koja se mogu obuhvatiti pod imenom fašizma«, a koja navode na »psihološku spremnost Europe za fašističko prožimanje političkih, moralnih, intelektualnih shvaćanja«. Nešto kasnije Mann će nazvati fašizam »bolešću koja je svuda kod kuće i od koje ni jedna zemlja nije pošteđena«. Štoviše, on će i nakon poraza Hitlera govoriti o »fašističkoj epohi Zapada« koji je posvuda – a ne tek u Njemačkoj – imao žilavo korijenje i ostavio duboke tragove⁴⁰⁰. Prema tome, pojava i pobjeda hitlerizma u Njemačkoj bila je prvenstveno posljedak njemačkog duhovnog nasljedstva i sveopće krize u kojoj se Njemačka našla nakon prvog svjetskog rata. Ali, neosporno također, i one duhovne klime u Europi u kojoj su se nametale spomenute sklonosti da se izlazi iz nemoći demokracija i zastrašujućeg obličja boljševičke revolucije traže u autoritarnim vladavinama. Bez te spoznaje teško je dokučiti prave njegove uzroke i razlučiti njegove bitne sastavnice

³⁹⁹ Usp. E. Nolte, n.dj., 367, 595: bilj 32–35.

⁴⁰⁰ Isto, 28–9.

i značajke. Valja imati na umu da je u ranijoj povijesti, sve do 19. st. osnovno pitanje bilo ujedinjavanje raštrkanog i razglobljenog njemačkog naroda. Tada se u duhovnim težnjama lučonoša mnogih naraštaja uobličila ideja da će onaj koji će makar i fanatizmom i silom svladati sve zapreke i ujediniti njemački narod, biti slavljen od puka kao heroj i spasitelj, kome se opraštaju svi grijesi, jer ništa ne može stajati na putu moćne i velike Njemačke. Do koje je mjere njemački duh bio pod dojmom neprijateljstva ostale Europe prema tom njemačkom cilju posvjedočit će nam također Thomas Mann. On će rat Wilhelmove Njemačke u prvom svjetskom ratu usporediti s ratovima što ih je Pruska vodila pod Friedrichom Velikim. »Koalicija se unekoliko promijenila, ali to je ista njegova Europa« ujedinjena u mržnji »koja ne će da nas trpi... i kojoj treba još jedanput uporno i svestrano dokazati, makar zato trebalo opet sedam godina« – postojanje, volju i snagu Njemačke. Više je no znakovito kako Mann, u doba prvog svjetskog rata, opisuje da se Nijemci zbog svog »moralnog radikalizma i uporna strpljenja« – »pričinjaju drugima istodobno i odvratni i strašni, kao neka nepoznata grabežljiva zvijer«, a zapravo su položaj i povijesne borbe njemačkog naroda »dostojni divljenja«, jer Njemačka se bori za »kulturu a protiv civilizacije«. Pa zbog toga Mann tada ne sumnja u njezinu pobjedu, jer »povijest nije tu zato da okruni neznanje i zabludu«⁴⁰¹.

Ishodom prvog svjetskog rata povijest se, očito, s Mannovog, tj. njemačkog stanovništva nije pokazala mudrom. Bačena na koljena, Njemačka se raztrkala u pomutnji poratnog meteža i grčeva revolucije. A kako se demokracija sputane Weimarske republike pokazala nemoćnom da zbaci nesnosne okove i terete Versailles, te da je oslobodi gladi i besposlice zbog svjetske gospodarske krize i more komunističke revolucije – Njemačka se priklonila Hitleru, koji je nastupao kao »spasitelj nacije« i bojovnik za ponovnu uspostavu Velikog njemačkog Reicha. Pa čak i za zaštitu njemačke i europske kulture od »boljševičke opasnosti«.

I u takvim okolnostima, u stranačkom kolu oko Hitlera ipak se nije našao veći broj istaknutijih imena njemačkog duhovnog života. Od prvih dana s njime je pjesnik Dietrich Eckart i utjecajni general E. Ludendorff (1865–1937), suradnik Hindenburga i teoretik »totalnog rata«, dok A. Rosenberg i slični, jamačno, nisu spadali u ozbiljan vrh duhovnog života. No, zato nije nedostajala blagonaklonost prema njegovu radu za Njemačku, pa i suradnja, i najpoznatijih imena iz svih područja, npr. od profesora i generala K. Haushofera, teoretika geopolitike, i pjesnika G. Benna i E. Jüngera, do znanstvenika C. Schmitta i filozofa O. Spenglera i M. Heideggera.

Doktrina *nacional-socijalizma* – ili po uvriježenoj ožigosanoj skraćenici: *nacizma*, koju je Hitler izložio u svoje dvije knjige *Mein Kampf* (1925. i 1927), a Rosenberg je pokušao filozofsko-znanstveno obrazložiti (*Der Mythos des 20.*

⁴⁰¹ Th. Mann, *Friedrich und die Grosse Koalition*, 1915; Usp. F. Tudman, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 120–2.

Jahrhunderts, 1930) svodi se na cilj uspostave Velike Njemačke i njenog gospodstva u svijetu na podlozi rasne teorije i teorije o životnom prostoru (*Lebensraum*). Kao takva doktrina nacizma zapravo nije ništa novo i svojevrsno, već skup od prije poznatih ideja i teorija koje će istom po načinu ostvarenja dobiti obilježja *nacizma*. Jer, bit hitlerizma, kao njemačkog radikalnog fašizma, nije u nekom novom filozofijsko-doktrinarnom prilogu tumačenju povijesti i svijeta, bez obzira na njegovo silovito suprotstavljanje svim transcendentnim shvaćanjima, već njegova krajnja dosljednost u bezobzirnosti vođenja smrtno borbe za provedbu svoje rasne doktrine i velikogermanskog programa.

Glede svog osnovnog cilja hitlerizam se mogao pozivati na dugačak niz onih njemačkih umova što su položili temelje njemačkoj nacionalnoj svijesti, kao što su Fichte, Arndt, Lagarde, Treitschke i mnogi prije i poslije njih.

Rasne teorije, o nadređenosti arijevske i posebno germanske rase nad ostalima, te o njezinu pravu na gospodstvo nad drugima, uključujući i antisemitizam, prvi su sustavno razradili francuski pisac i diplomat, grof J.A. Gobineau (1816–82); zatim francuski znanstvenik Vacher de Lapouge (raspravama potkraj 19. st.), te H.S. Chamberlain (1855–1927) njemački pisac engleskog podrijetla (u knjizi *Osnove XIX. stoljeća*, 1898). Osim u njihovim radovima antisemitizam je prisutan i u mnogih drugih pisaca i znanstvenika. Pače »svaka velika ideologija 19. stoljeća imala je svoj vlastiti antisemitizam«, u obliku manje ili veće nesnošljivosti ili nerazumijevanja, od kršćanstva do liberalizma, pa i do anarhizma i socijalizma⁴⁰².

Osim Chamberlaina, na samom njemačkom tlu, kao preteče Hitlerova rasizma, uputno je spomenuti još neke primjere. Zanimljivo je npr. da je njemačko-židovski filozof Moses Hess u prošlom stoljeću pisao: »Rasni rat morat će se najprije voditi i konačno srediti prije no što humane i socijalne ideje postanu nedjeljivom cjelinom njemačkog naroda«. Njegovo predviđanje odbijali su marksisti uvjereni da se rasni rat nikad ne može nametnuti ispred klasne borbe, liberali ga ismijavali u ime ljudskog bratstva, a Židovi ga omalovažavali kao »otuđenog Židova«⁴⁰³. A potkraj stoljeća (1895) antisemitska grupa u njemačkom saboru (*Reichstagu*) predlagala je mjere za isključenje stranih Židova, jer se oni »zbog svojih rasnih osobina ni na dulji rok ne mogu dovesti u sklad s rasnim osobinama njemačkog pučanstva«, bez obzira »što je potpuno jasno da između nas ima Židova, o kojima nitko ne može reći nešto loše«. Pozivajući se još na Lutherovo žigosanje Židova, parlamentarni antisemiti tražili su »istrebljenje tih životinja«, koji i kad su rođeni ovdje ne postaju Nijemci već predstavljaju opasnost kolere na zemlji⁴⁰⁴.

Nacistička ideologija će ove rasne teorije samo dovesti do kraja, podređujući ih svojim programskim ciljevima. Štoviše, Hitler će baš na podlozi rasne

⁴⁰² Usp. E. Nolte, n.dj., 343–55, 408–9 i dr.

⁴⁰³ N. Levin, n.dj., II.

⁴⁰⁴ R. Hilberg, n.dj., 9–11.

teorije pozivati na opasnost. Jer, »ne smijemo zaboraviti da je također naš puk sastavljen iz različitih rasnih elemenata, pa zbog toga u geslu *Proleterii svih zemalja ujedinite se!* moramo vidjeti mnogo više negoli samo jednu političku borbenu krilaticu«⁴⁰⁵.

Slično rasnoj teoriji, Hitler će prihvatiti i dalje razviti i Ludendorffovu teoriju o »totalnom ratu«, smatrajući da je »rat najviši izraz rasne volje za životom« naroda. Ili kao što će reći W.M. Schering u opsežnoj knjizi *Wehrphilosophie*: »Filozofija oružja uči iz rata da... pravog ljudskog djelovanja ima smo ondje gdje volja nailazi na volju«, te da se »rat ne iscrpljuje u samoj borbi«, jer on je »jedna od najvećih zajedničkih djelatnosti« u kojoj »postizemo spoznaju o biti zajednice«, a biti naoružan »bezuvjetan je zahtjev nazora na svijet i prirodnog stvaranja jačih rasa i naroda«. I njemački geopolitički teoretičari (F. Ratzel, K. Haushofer, R. Schumacher, H. Hummel) polazili su od Herakliťova shvaćanja da je »rat otac sviju stvari«, a imali su preteču i u Englezu H.J. Mackinderu koji je držao da svaki imperij ima svoj povijesni dan. Hummel će mjesto »mira između ratova« pisati o »Ratu između ratova« (*Vom Kriege zwischen den Kriegen*, 1937), a Haushoferovu teoriju o autarkijskom životnom prostoru (*Lebensraum*), o tzv. *panoblastima* (Panamerika, Panazija i Euroafrika), Hitler će prilagoditi utoliko što se nije zadovoljio Euroafrikom već je rat za program germanizma usmjerio i na Istok, na Ural radi uništenja »boljševičke opasnosti po civilizaciju«, ali tek poslije uništenja Francuske tog »vječnog smrtnog neprijatelja« bez obzira tko u njoj vlada: Burboni ili jakobinci, bonapartisti ili republikanci, demokrati ili crveni boljševici⁴⁰⁶. No Francuska je ipak samo uzgredna u Hitlerovim planovima. Odlučnim »istočnim usmjerenjem« Hitler zaustavlja razmišljanja o širenju Njemačke na zapad i na jug, jer je došao do zaključka da se Njemačka mora nastaviti širiti prema Istoku, tamo gdje je stala prije šesto godina. Pošto nije našla svoje mjesto u kolonijalnoj i pomorskoj trgovinskoj politici, Njemačka mora tražiti budućnost u kopnenoj politici. »I kad govorimo danas o novim teritorijima u Europi, mi moramo u prvom redu misliti o Rusiji i o njoj ovisnim graničnim državama«. Hitleru sama »sudbina ukazuje prstom u tom pravcu«, gdje je nekada germanski element pomagao državnu izgradnju, a potom se slavenstvu nametnulo židovstvo. A sada je to »golemo carstvo zrelo za raspad«, a kraj židovske vladavine tamo bit će i kraj ruske države i boljševičke revolucije (742–3). Takvi ciljevi ne ostvaruju se tek običnim ratom. Hitler zato otvoreno govori o osvajačkom, napadačkom, porobljivačkom i uništavajućem ratu. A sve te vrste rata i jesu najviši oblici života, u kojima mladići postaju muževi, a puk se uzdiže do veličine rasne zadaće. Razmišljajući o miru i ratu, Hitler reče da je mir koji traje dulje od dvadesetpet godina štetan za narod. Stoga on i njemačko svjetsko gospodstvo nije zamišljao nipošto kao stalan miran poredak već kao nepre-

⁴⁰⁵ Hitler u govoru njemačkim privrednicima, 1932; Usp. E. Nolte, n.dj., 497.

⁴⁰⁶ Usp. F. Tuđman, *Rat protiv rata*, 498–500.

stano ratno stanje i spremnost Njemačke da nadvlada druge nesklone narode. A predviđao je da će u daljoj budućnosti, »možda za stotinu godina« Njemačka morati voditi rat i protiv Italije, kad bude završen Mussolinijev program⁴⁰⁷.

Polaznu osnovu rasističke teorije o nadmoći prirodnog nad povijesnim, Hitler je učinio stožernom podlogom svoje doktrine. Život to je borba – piše on u *Mein Kampf* – a prirodni zakon snaga jačeg upućuje na prevlast više rase. No, i među njom samo je jedan arijeviski narod nosilac sveukupne kulturno-tvoračke snage: »Prometej ljudskog roda, iz čijeg je bistrog čela zračila božanska zraka genija u svim vremenima« (317). Neshvaćanje i nerješavanje rasnog problema može dovesti do nacionalne propasti. Zbog toga se kao nužnost nacionalnog opstanka postavlja i svijest o rasi i čistoći krvi; borba za odlučno i bezobzirno uništenje protivnika; snažna država ali ne kao cilj već kao sredstvo obnove i gospodstva njemačkog naroda (310, 369 i d.). Suprotno arijevcima Židovi su nosioci razaralaštva, bez idealističkog uvjerenja, ispunjeni mržnjom i egoizmom, čvrsto okupljeni i izdvojeni u svoju vjersku zajednicu radi čuvanja svoje rase, kulta i običaja, oni su vječni stranci, paraziti i štetnici, uništitelji nacionalne kulture i volje, samog narodnog bića. Židovstvo se ocrtava kao skrivena i tamna razorna strast od početka povijesti, kao opći »boljševizam« čovječanstva sa svojim lažnim humanizmom i pacifizmom, a zbiljskim revolucionizmom i urotom protiv svih izvornih vrednota (329–47). Stoga: »Bez potpuno jasne spoznaje rasnog problema, a time i židovskog pitanja, neće se uopće postići ponovni uspon njemačkog naroda« (372). Rosenberg će, pored »demonskog židovstva«, navesti i »rimsku misao svjetske crkvene vladavine« kao drugu glavnu zapreku obnovi njemačkog naroda (*Der Mythos*, 479). Židovstvu se pripisuju sve nedaće kapitalističkog društva i demokracije, ali najveći mu je grijeh – vodstvo međunarodnog marksističkog pokreta. Štoviše, boljševizam je povijesno posljednji i najviši uspon židovske rase, koja je pomoću diktature proletarijata lišila narod demokracije i podjarmila ga brutalnom silom. Na crti dosljedne provedbe načela rasne čistoće kao najviši cilj države postavlja se »briga za održavanje onih rasnih praelemenata« koji »stvaraju ljepotu i dostojanstvo jednog višeg ljudstva«. Hitlerova doktrina može »pod državom zamisliti samo živi organizam jedne narodnosti, koji osigurava održanje ove narodnosti, i vodi je najvišoj slobodi daljim stvaranjem njenih duhovnih i idealnih sposobnosti« (431–4). Na ovo se nadodaje još, i to kao »najveća zadaća misije njemačkog naroda«, da Njemački Reich »kao država treba obuhvatiti sve Nijemce« ne samo da ih okupi i očuva, nego »lagano i sigurno izvede« na put »svjetske vladavine«. A tada bi možda bilo i moguće »ono što se mnogi zaslijepljeni pacifisti nadaju isprosjačiti jadikovkama i cviležima: mir, zaštićen ne palminom grančicom uplakane pacifističke narikače, nego zasnovan pobjedničkim mačem gospodujućeg naroda (*Herrenvolka*) koji

⁴⁰⁷ Usp. E. Nolte, n.dj., 494–5.

svijet prisvaja na korist jedne više kulture« (436–9). Rasno polazište o nejednakosti ljudi i naroda u osnovi je i Hitlerova shvaćanja vanjske politike, na načelu »životnoga prostora« (*Lebensraum*). Ono se svodi na potrebu srazmjere između broja naroda i veličine tla, što je nužno kako zbog životnih razloga (ishrane i održanja) tako i strategijskih, radi vanjske, vojno-političke sigurnosti. Budući da »samo dovoljno velik prostor na ovoj zemlji osigurava nekom narodu slobodan život«, onda na to pogotovu ima pravo njemački narod radi ispunjenja svoje svjetske zadaće. A s obzirom na njen geopolitički položaj, Njemačka nema druge mogućnosti nego na širenje u samoj Europi. Otuda prirodno usmjerenje Njemačke na širenje na Istok, na osvajanje, koloniziranje i germaniziranje slavenskih zemalja istočno od Elbe (726–33). A ta germanizacija istočnih poljoprivrednih, tj. poljskih, ukrajinskih i ruskih zemalja, imala se postići zamjenom poljskog i židovskog pučanstva njemačkim doseljenicima, tj. »biološkim slabljenjem« domaćeg stanovništva potiskivanjem i istrebljenjem (navlastito židovskog) a preostalog pretvaranjem u puk robova (*Sklavenvolk*) njemačkih gospodara. Tako je doktrina rasne čistoće i životnog prostora bila zapravo sva usredotočena u Hitlerovoj *Istočnoj politici* (*Ostpolitik*). U njenoj provedbi sadržana su rješenja gotovo svih stožernih pitanja hitlerovske doktrine za pretvaranje Njemačke u svjetsku silu: okupljanje nijemstva, proširenje životnog prostora germanizacijom slavenskih područja, uništenje »ruskog carstva« i komunističke opasnosti, čime bi se postiglo istodobno »uništenje židovsko-boljševičke glave«, uz usputno rješenje židovskog pitanja u Europi u istočnim predjelima, zatim izbijanje na domak Srednjeg istoka i Azije radi obaranja engleskog kolonijalnog imperija. Na usmjerenje Njemačke na *Istočnu politiku* vjerojatno je utjecala davnašnja i općenjemačka i Hitlerova spoznaja (još iz *Mein Kampf*) da »Engleska ne želi Njemačku kao svjetsku silu, a Francuska nikakvu silu koja se zove Njemačkom« (699). A budući da se nije moglo postaviti da bi se te zapreke na Zapadu, navlastito Engleska, mogle ukloniti, to je izlaz na svjetsku scenu tražen na Istoku⁴⁰⁸. Ovdje su jedino bili izgledi za osvajanje veleprostora potrebnog svakoj svjetskoj sili, u čemu je Njemačka u dotadanjim povijesti bila prokraćena u odnosu spram drugih europskih imperijalnih i kolonijalnih sila. Ne samo u odnosu na Englesku, Francusku, Španjolsku i Rusiju, nego i na Portugal ili Nizozemsku, koje su sve posjedovale goleme prekomorske kolonije, a Rusija na istoku od Kavkaza do Sibirijske. To, međutim, europskim državama nije smetalo da u prošlom i u ovom stoljeću prikazuju Njemačku kao glavnu imperijalističku opasnost »premda je njen prostor u poredbi s prostorima ostalih carstava bio nerazmjerno malen i skroman«⁴⁰⁹. Zbog nemogućnosti da dostigne ostale imperijalne države u prekomorskim posjedima Njemačka se s Hitlerom konačno opredijelila za »istočnu«

⁴⁰⁸ Usp. A. Hitler, *Mein Kampf*, 661–665. Auflage, 153, 312–7, 329–47, 372, 425–35, 436–9, 461–93, 690–700, 726–33; E. Nolte, n.dj., 23–58, 61–89, 345–55, 366–9, 385–98, 403–9, 432–40, 494–500, 505–12, 541–5; N. Smailagić, n.dj., 234–42, 372–7.

⁴⁰⁹ C. Schmitt, n.dj., 178–82.

politiku«, jer kao kopnena sila nije imala druge mogućnosti za širenje. Tu su, čini se, i naročiti razlozi onako gorljivom antiboljševizmu i antisemitizmu: svakoj osvajačkoj politici potrebno je ideologijsko opravdanje. U doktrini hitlerizma ono je bilo dovedeno do krajnjih granica bezobzirnosti, a provedba je, po ratnim strahotama i genocidnim nasiljima, nadmašila sve primjere iz novije europske povijesti. Posljedice hitlerovskog bezumlja teško su pogodile žrtve »istočne politike«, ali na kraju ne manje i sam njemački narod. A sve je to bilo uvjetovano, jamačno, ne toliko rasnim i ideologijskim značajkama i predrasudama koliko geopolitičkim položajem i povijesnim suprotnostima te odnosima sila na europskom tlu. Hitler je mogao postići senzacionalnu pobjedu nad Francuskom i skršiti versailleski europski poredak zbog nepravde tog poretka prema njemačkom i mnogim drugim europskim narodima. Ali uspostavom svog »Novog europskog poretka« Hitler je učinio još veće pogreške svojim programom istočne politike, a provedbom nacističke rasne doktrine prouzrokovao takva strahotna nasilja koja su (dakako na tehnološkoj razini svoga vremena) nastavak najmračnijih razdoblja ljudske povijesti.

11. U SUVREMENOM PROMIŠLJANJU SVEVREMENSKOGA BEZGRANIČJA ZLOSILJA

*Povijest je na savjesna pitanja
davala uvijek isti odgovor: ako
niste potlačeni onda ste tlačitelj!*
Carlo Bini

*Civilizacija je strašna biljka koja
napreduje i cvate samo onda kad je
natopljena suzama i krvlju.*
Arturo Graf

*Kakvog li etičkog fenomena!
Kakve li objave što ubija u pojam!*
Romain Rolland

Ako nema Boga sve je dopušteno – napisao je u prošlom stoljeću Fjodor Mihajlovič Dostojevski, onaj velikan ruske i svjetske književnosti što je kao malo tko prodro u tajanstvene dubine čovjekove duše, u nedogledna prostranstva naravi ljudske. (Ta bio je i sam poricatelj i nebeske i zemaljske vlasti, osuđenik na smrt, pomilovan tek na gubilištu i povratnik k vjeri.) Bit te nje-

gove spoznaje, proizišle iz prosudbe ponašanja čovjeka kao pojedinca, ali i općih svojstava njegove prirode, sažeta je već u naslovima njegovih znamenitih djela – *Poniženi i uvrijeđeni*, *Demoni (Bjesovi)*, *Zločin i kazna*, *Idiot!* Jamačno, kad je čovjek toliko ponižen ili uvrijeđen da bjesovi ili demonski nagoni nadvladaju čak i Božji uzor u njemu onda neizbježno dolazi i do zločina a zatim slijedi i kazna, da bi se potom čovjek kao idiot ponovno vrtio u istom bezizlaznom krugu. Tako je s pojedincom, kao ljudskim bićem, bilo odvajkada. Gubio je razum: kad više nije mogao izdržati, ili kad se izobiješten idejom ili silom uzvisivao i iznad Boga, ili kad mu se pružala prigoda za osvetom svetinja svojih. A jedva da je imalo drukčije i s društvenim bićem, članom neke zajednice nižega ili višega reda. Kad se to isto desi s čitavim pokretima ili narodima slijed je istovjetan. Poslije razmjerno uljuđenog svijeta u 19. stoljeću, u dvadesetom se na svjetskoj pozornici pojavile pokreti koji, nezadovoljni s tisućljetnim povijesnim i božjim redom, izazvaše bjesomučne sukobe i počinise strašne zločine, u dotada neslućenim srazmjerima, da bi preuredili nevaljali svijet i uspostavili svoj, novi, poredak pod vrhovništvom svojih zemaljskih bogova i njihova tobože znanstvena razbora. Kazna ponajčešće nadmašuje čak i nerazboritost nasilja, a povratak prevec preuzetnog bezumništva u povijesnu stvarnost ne očituje se tek kao otrežnjivanje poslije sumanutog divljanja, već kao pogibeljno strmoglavni pad na nižu povijesnu razinu.

Takvi povijesni virovi što su u ovom stoljeću zatorno prohujali najprije Europom a zatim i cijelim svijetom, potakli su dalje promišljanje i raspre o ratnim strahotama i zločinima općenito, a posebno i naročito o rasizmu i antisemitizmu, te o revolucionarnom nasilju.

Kao što vidjesmo iz svega dosadanjeg razmatranja, u tijeku sveukupne povijesti u ljudskoj misli prevladavala je spoznaja da su borba i rat neodvojive sastavnice povijesnoga življenja i trajanja. »Rat je prapovijesna pojavnost svih živih bića – reći će na toj crti O. Spengler u ovo doba – i to do takvog stupnja da su u najdubljem smislu borba i život istovjetni, jer kad volja za borbom utrne, onda je tako i sa životom«. I, jamačno, uzaludno je, pače i nerazumno, žigosati Spenglera ili Nietzschea prije njega, kao ratnog huškača. Kao da je njihovo – ili bilo koje slično – promišljanje i zdvajanje nad civilizacijom, ne samo Zapada, bilo uzrokom bilo kojeg rata. Kolikogod to može u nas izazivati moralno zgražanje, moramo priznati da nam to Spengler samo priziva k pameti krutu i okorjelu povijesnu zbilju: »Život je tvrd i surov – kad treba da bude velik. On ostavlja jedino izbor između pobjede i poraza, ne između rata i mira, a u pobjedu spadaju i žrtve pobjede«. A to: »Što između tih katastrofa punih krvi i užasa neprestano odjekuje poklič za pomirenje naroda i mir na zemlji, to je nužno samo kao pozadina i odjek veličanstvenog zbivanja, i to moramo pretpostaviti i ondje gdje nam o tome ništa nije predano«⁴¹⁰.

⁴¹⁰ O. Spengler, n.dj., 504, 545–6; Usp. F. Tuđman, *Rat protiv rata*, 493–6; R. Hilberg, n.dj., 662.

Da, kad se netko usudi pred lice svijeta na takav bezobzirno grub način izložiti голу istinu o povijesnu životu, onda nam se ona čini još užasnijom od same zbilje koju zrcali. Potican životnim porivom, da se ne pomiri kako s takvim stanjem tako i s takovom tvrdnjom, kulturno uljuđen čovjek sklon je da ne prihvati užas takve istine već da njezina pronositelja poistovjeti s tvorcem ili barem s uzročnikom ratnih strahoća i nasilja. Jamačno: radi primirenja vlastite savjesti, pače i posvjedočenja svoje uzorite mirotvornosti.

Kad je riječ o promišljanju prisuća, uloge i smisla borbe suprotnih silnica u društvenom i povijesnom životu, posebno valja pogledati u oči činjenici, da uvijek na svakoj sukobljenoj strani dolazi do krajnjega voljnoga naprezanja znatnog dijela fizičkih, duhovnih i umnih sila u smislu stvaralačkog poistovjećivanja sa svojom nasuprot protivničke strane. Svejedno kakva ona bila: obrambena ili osvajačka, porobljivačka ili narodnooslobodilačka, revolucionarna ili kontrarevolucionarna. Svaka strana uvijek nalazi, polazeći sa svoga zasebnoga stanovišta, opravdanje za sve svoje postupke, za pravednost svoga rata a nepravičnost tuđega, za božansko poslanje svoje vjere a krivovjerstvo protivnika, za naprednost, ispravnost i budućnost svoje ideologije a nazadnost i povijesnu osuđenost suprotne, jednom rječju: za svetost svoje borbe a prokletstvo neprijatelja.

Osim filozofskog i svekolikog društveno-znanstvenog promišljanja povijesti, o tome nam svjedoči i sveukupna baština duhovnog stvaralaštva, od književnosti do likovne i glazbene umjetnosti. U ovom razmatranju bilo je već razloga da se podsjetimo na primjere mitologijsko-biblijskog dočaravanja povijesne zbiljnosti, a i na one iz antičke književnosti što postade sveopćim vječitim uzorom svim promislama ljudske tragedije. U svim narodima i svim vremenima. Usporedbe radi tek ponešto. Podsjetimo se npr. kakvi su sve veličajni kulturno-umjetnički spomenici ostali u Španjolskoj iz zlatnog doba njenog imperija (15–16. st) kad je kao vodeća europska sila osvajačkim nasiljem vladala od Nizozemske do Meksika. A nasuprot tome duh pokorene Flandrije izatkao je *Legendu Thylu Uylenspiegelu* i *Lamu Goedzaku*, a njome i spomenik od mjedi trajniji najprije u mašti narodne predaje a potom i u umjetničkom djelu Charlesa de Costera (1827–79). Thyl Uylenspiegel postat će jedinstvenim likom osebujnog narodnog osvetništva u svjetskoj književnosti, a Costerovo djelo »domovinska knjiga« i »narodna biblija« Flandrije. R. Rolland stavlja tu »jedinstvenu epopeju« u isti red s *Don Quijoteom*, a M. Gorki je svrstava u »najkrupnija djela svjetske književnosti«. Sam Coster izreći će u uvodu u svoje djelo, u prošlom stoljeću, misli svesvremenskog značenja za predmet našeg razmatranja:

»Uylenspiegel – Uliedenspiegel. Ogledalo za vas – za one kojima vladaju i za one koji vladaju – ogledalo ludosti, smiješnosti i zločina jednog stoljeća«. (Dodajmo tek: svakog! jer u povijesti nije bilo ni jednog stoljeća bez bezumlja i zlosilja.)

»Od čega živi vaša politika otkako vi vladate svijetom? Od klanja i ubojstava«...

Nevine žrtve potlačenog naroda, najprije pogubljene a onda proklete, ili obrnuto – pozivaju na osvetu: »Klasov pepeo gori na mojim grudima... vatru osvete koja gori u mojem srcu Bog je također raspirio, ona će biti mač, vatra, konopac... rat i propast krvnika... oko za oko, zub za zub... prihvati kijaču bez smilovanja: to su naše radosti. Tuci neprijateljskoga rimskog Španjolca gdje god ga nađeš... Išćupajte vojvodi utrobu – i tresnite mu je u lice... Ali kada će doći mir?... On će doći kad vidimo gdje u flamanskim voćnjacima na svakoj grani jabuka, šljiva i trešanja mjesto ploda visi po jedan Španjolac!«

»Smijeh i zubi na žalost i krv«. Ali »sine, ne oduzmi nikada nikome, ni čovjeku, ni životinji, njihovu slobodu, koja je najveće dobro ovoga svijeta«. Na svoju zastavu napiši – »Život, ali samo i uvijek život u svjetlosti«.

Ta poema borbi za slobodu ali i nemilosrdno bespoštednoj osvetoljubivosti, navest će i takvog humanistu i pacifistu kakav bijaše R. Rolland da s najvećim ushićenjem ali i ne manjim zdvajanjem napiše:

»To je bič koji osvećuje, duh siječe sabljom, to je korak slobode, bitka bez sućuti, gdje krv teče potocima... i gdje je također i mržnja neko vino. To je pjesma nezavisnosti i osvete jednog potlačenog naroda«. Rolland je duboko svjestan spoznaje da su svi ratovi: »Okrutni ratovi bez sućuti, bez srca, bilo sa strane tlačitelja, bilo sa strane potlačenoga. Ratovi koje očividno ne možemo okajati kad pjesnik poslije tri stoljeća ništa nije oprostio!... Takva mržnja koja traje već tri stoljeća! A iz te mržnje zida se nova domovina! Kakvog li etičkog fenomena! Kakve li objave koja ubija u pojam!«⁴¹¹

A jedino u toj i takvoj pojavnosti – što traje ne stoljećima već od iskona bezgranično – pred kojom pamet staje a duša zamire, ljudskom je srcu i razumu bilo bivstvovati. Jedino ta i takva povijesna zbilja bila je izvoristom svih poticaja, božanskih uzleta i satanskih padova, maticom nadahnuća za sve duhovno stvaralaštvo po kojemu jesmo i trajemo. Baš takvi kakvi jesmo, a ne bismo željeli ostati, ali ni drukčiji biti, ni u svom ljudskom ni u društvenom biću. I jedino na to podjednako nas podsjećaju svi plodovi ljudskog uma i srca, sa svim svojim ostvarenjima i zasadama, zatorstvom i protuslovljima, zdvajanjem i težnjama: sva prapovijesna predaja i žive legende svih zajednica, i mitologijski svjetovi i starozavjetni psalmisti, i bezimni pučki pjesmotvorci i Homer, i Sofoklo i Euripid, i Vergilije i Dante, i Shakespeare i Byron, i Milton i Shaw, i P.Breughel i F.Goya, i Schiller i Goethe, i E. Hemingway i G.Lorca, i Mazzini i Verdi, i Manzoni i Papini, i H.v.Kleist i T.Körner, i V.Hugo i A.France, i L.Beethoven i R.Wagner, i Dostojevski i L. Tolstoj, i I.Erenburg

⁴¹¹ Usp. F. Tuđman, n.dj., 441–2; Znakovito je da je djelo Charlesa de Costera preveo na hrvatski August Cesarec, što je također jedan od priloga dokazu da je njegov marksistički nazor na svijet značio njegovo opredjeljenje za revolucionarni put u borbi za nacionalnu slobodu Hrvatske, njegove nesretne »Careve Kraljevine«. Da je i njemu – kao što to reče 1941(!) u predgovoru Costerovu Ulenšpigelu – bilo u prvom redu do toga da bude »barem za nacionalnu slobodu, pa i socijalnu pravdu, za pobjedu blagostanja na zemlji«. (Usp. Charles de Coster, *Legenda o Ulenšpigelu i Lamu Gudzaku*, I–II, Zagreb, 1945, Cesarčev predgovor, I, str.VII–XI).

i D. Šostakovič, i P.P.Njegoš i D. Ćosić i (da spomenem nešto više imena iz hrvatskog područja) M. Marulić i I. Gundulić, i I. Meštrović i V. Radauš, i A.G. Matoš i Tin Ujević, i M. Krleža i P. Šegedin i R. Marinković, i Goran Kovačić i J. Kaštelan, i J. Laušić i I. Aralica, a također I. Andrić i M. Selimović, i E. Delacroix i F. Rude, i G. Maupassant i P. Eluard, i F. Mauriac i J.P. Sartre i A. Camus i H. Böll, i N. Mailer i J. Baldwin, itd. itd. Svi duhovni predstavnici svojih naroda i svoga vremena, pa i najveći velikani ljudske kulture, slavili su u svojim djelima, u miru i u ratu, i onda kad su motive uzimali iz davnina i daljina, borbu za slobodu i pravdu svoga naroda, a pozivali na osvetu i uništenje prokletog neprijatelja. A to će reći: poticali zapravo, ako ne i otvoreno propovijedali mržnju i zator jedni drugih, bez obzira koliko se pri tom ili inače zauzimali za mir i bratstvo među narodima ili zaklinjali na općečovječanske ideale. Čak i jedan Goethe, koji je stajao po strani i bio hladan prema nacionalnooslobodilačkom pokretu vlastitog, njemačkog naroda, držeći se svog filozofskog stanovišta da se »pjesnik mora uzdići iznad svih nacionalnih raspi« da bi služio cijelom čovječanstvu, nije ostao tome dosljedan, dapače priznat će svoju zabludu. I on će u liku Götza von Berlichingena opjevati vođu osvetničke hajdučke družine i seljačkog ustanka kao primjer borca za slobodu. A i javno će odati priznanje sudionicima nacionalne borbe, kajući se što joj se nije priključio, u svom kazališnom djelu *Des Epimenides Erwachen*, – riječima: »Patiti s vama bila bi dobit: jer za bol koju ste osjećali – bili ste veći nego ja!«⁴¹² Goetheov primjer, dakako, nije osamljen. Među onima koji su mu po mnogo čemu, a i baš u tom pogledu, izrazitije nalikovali mogao bi se, nedvojbeno, navesti i Miroslav Krleža u hrvatskoj povijesti, čak i u višeznačnijem smislu zbog njegova odvojena i nepovjerljiva odnosa kako prema izvorno nacionalnom tako i prema revolucionarnom pokretu. Bio je to posljedak njegove raspolučenosti između svoje ukotvljenosti u hrvatsko nacionalno biće i sklonosti nadnacionalnom premošćivanju suprotnosti na marksističko-internacionalističkim pretpostavkama kad već nije išlo na građansko-kozmpolitskim. Priзнanja o podudarnosti zabluda ostavio je napretek.

U razmatranju pojava nasilja u povijesti suočavamo se sa zanimljivom činjenicom da se ona gotovo redovito javljaju iznenadno – barem za jednu ako ne i za obje čimbenične strane, – i u novim i nepredvidljivim oblicima i dimenzijama. Tako se npr. prije velike revolucije od 1789. u Francuskoj vladavinsko aristokratsko društvo zanosilo, a prosvjetiteljski duhovi čak i oduševljavali, predodžbama o »prirodno dobrom čovjeku« i o dirljivo »krepom narodu«. U svom opisu, takvog stanja *Ancienne regime*, Tocqueville nam priča kako se ni u čemu nije naslućivala nadolazeća revolucija. U sigurnosti i bezbrižnosti govorilo se o dobroti, blagosti i bezazlenosti naroda onda kad je u potaji pod

⁴¹² Usp. F. Tuđman, n.dj., 443–50.

nogama vać gorio »spectacle ridicule et terrible«⁴¹³, za koji nitko razuman nije mogao pretpostaviti da će onakvom bjesomućnošću progovoriti u najprosvjećenijem europskom društvu. Slično se zbilo s tim društvom na početku prvoga svjetskoga rata, poslije razmjerno dugog miroljubivog razdoblja. Najednom se razotkrila sva zabluda obmanjivanja mogućnošću trajnog mira i prijateljstva između europskih naroda, navlastito Francuske i Njemačke. O tome nam je ostavio uvjerljivo svjedočanstvo Stefan Zweig (1881–1942), austrijski pisac, izrazito filozofskih nagnuća, veliki pobornik mira i duhovnog jedinstva Europe, koji se u vrijeme izbijanja ratne krize 1914. našao u Francuskoj. »Samo jedna sekunda pokazala mi je kako bi se u trenutku ozbiljne krize narodi s ove i s one strane lako mogli podbuniti, usprkos svim pokušajima sporazumijevanja, usprkos našem vlastitom zalaganju«. Najobičnije filmsko izvješće o dolasku njemačkog cara Wilhelma u Beč, izazvalo je provalu takve pomahnitale mržnje »dobročudnih stanovnika Toursa«, da je ostao zapanjen i uplašen. »Nisam mogao spavati. – Nastavlja Zweig. – Da se to odigralo u Parizu, ja bih bio isto toliko uznemiren, ali ne toliko potresen. Ali da je mržnja zagrizla tako duboko u provinciju, tako duboko u dobroćudni, naivni narod, u to nisam mogao povjerovati, pa me je od toga obuzela jeza«. U tom pogledu, međutim, Zweigov sumišljenik Rolland sudio je drukčije. Došavši do spoznaje da »što je narod naivniji, utoliko ga je lakše obvladati«, on će već tada zaključiti: »Dospjeli smo u doba masovnih osjećaja, masovne histerije, čija se snaga u slučaju rata još uopće ne može sagledati«⁴¹⁴. Ispravnost ovakvoga dubokoumnog sagledavanja stanja u europskom društvu i odnosima među narodima ovjerit će se već na kraju prvoga svjetskoga rata, a u svom punom smislu, jamačno, istom u razdoblju drugoga svjetskoga rata.

Na ovakve nagonske sklonosti ljudi i naroda prema mržnji i razbješnjavanju strasti, svaki rat sam po sebi – znači dolijevanje ulja na vatru. A u slučajevima takvih ratnih razračunavanja u kojima se nađu još i posebni razlozi za raspirivanje fanatizma i krvožednosti svjetine, makar oni i ne imali racionalnu već samo iracionalnu podlogu, dolazi do razvala bezgraničnih nasilja i zlodjela. Lav Tolstoj nazvat će tu pojavu kvarenjem ljudi u ratu. »Svaki rat – piše veliki tvorac *Rata i mira* – pa i najblaži, sa svim uobičajenim posljedicama: razaranja, pobunama, pljačkanjem, otmicama, neumjerenostima, ubojstvima, izlikama potrebe i opravdanosti, pretjeranom hvalom vojničkih pothvata, ljubavlju zastave i domovine, hinjenom skrbi prema ranjenicima, pokvari za godinu dana više ljudi no tisuću pljački, paleža, ubojstava, što ih kroz stotinu godina počine pojedinci koje gone strasti«⁴¹⁵. Tolstoj je općenito uzevši u pravu, osobito glede usporedbe srazmjera ratnih i mirnodopskih zlodjela. No, iz razloga zbog kojih ih i sam dovodi u svezu, vjerojatno bi bilo ispravnije zaključiti da

⁴¹³ Usp. C. Schmitt, n. dj., 46.

⁴¹⁴ S. Zweig, Jučerašnji svijet, 479–80.

⁴¹⁵ Usp. TM, 202.

nije riječ u biti ili toliko o »kvarenju« ljudi, jer će na drugom mjestu i sam isticati vrijednost vrline (pronicanost vojskovođa, hrabrost, samopožrtvovanje) koje tek u ratu dolaze do izražaja, već o tome da nagoni strasti – u miru potisnuti uljudbenim običajima i zakonima poretka – u ratu bivaju raspojasani i razjarivani samom prirodom borbe dovedene do stupnja biti ili ne biti vlastitog bića ili neprijatelja, kako se to obično pričinjava čimbenicima u sukobu, a ponekad besprizvno i biva u povijesti.

Vjerojatno je ta spoznaja da čovjek i u miru i u ratu »znači životinju«, koja je uvijek podobna da iznenadi na ljudski način – jer ni jedna druga životinja ne ubija vlastitu vrstu – navela Nietzschea na dramatski bolan uzvik: »O prijatelji moji! Ovako govori onaj koji spoznaje: stid, stid, stid – to je povijest čovjeka!«⁴¹⁶

A izrečena je ta spoznaja oko pola stoljeća prije drugoga svjetskoga rata⁴¹⁷! (I skoro puno stoljeće prije ovogodišnjeg (1987) minimalnog sporazuma Reagan-Gorbačov u Washingtonu, dok na svim stranama svijeta ne jenjavaju oružana razračunavanja.)

U međuvremenu – od Nietzschea do Hitlera, koje poistovjećuju oni koji nisu kadri spoznati – često se i jako puno navodila slavna izreka Maksima Gorkog: »Čovjek, kako to zvuči – gordo!«

I, doista, tko bi se pametan usudio posumnjati da i ona izražava »povijest čovjeka«!? I to ne manje nego dapače i više bitkujuće negoli Nietzscheov troslojni stid! Dakako. Ali da u zbiljskom bivstvovanju nemamo samo jednu ili drugu (nietzscheansku ili gorkijevsku) pojavnost već koliko savršenstvo njihova jedinstva u neprestanom međusobnom nadilaženju, toliko i nespojivost njihova naspramna prožimanja u skladnu trajnu cjeloću – do te se spoznaje ljudski um također odavno vinuo. Nju nalazimo i u Shakespeareovu hamletovskom razmišljanju: »Kakvo je remek-djelo čovjek! Kako plemenit umom! Kako neograničen u sposobnostima!«... Podsjetit će nas Shakespeare i na čovjekovu »sličnost Bogu«, i na naličnost »anđelu u shvaćanju«, po čemu je, »ures zemlje« i »uzor svemu živome«, ali će uz sve te odlike dodati: »Pa ipak«, skrećući pozornost na to da se čovjekove neograničene sposobnosti ne očituju samo u dobru nego i u zlu...

No, na tu se spoznaju ponajčešće zaboravlja, pa se sudi i presuđuje samo po onim jednostranim. Tako se u ovom stoljeću odveć mnogo gradilo upravo na tome da je to »gordo« »remek-djelo« svojom sviješću i stupnjem materijalnog razvitka došlo do mogućnosti da iz neljudske povijesti, uvjetovane carstvom nužnosti prijeđe napokon u »carstvo slobode«, iliti u stanje materijalnog blagostanja i duhovnog blaženstva mira.

A onda se na pozornicama povijesnog kazališta nastaviše redom izmjenjivati prastare povijesne igre što su gotovo za sve nove sudionike predstavljale

⁴¹⁶ F. Nietzsche, Tako je govorio Zaratustra, 80.

⁴¹⁷ Also sprach Zaratustra, F. Nietzsche je objavio 1883–91.

dramu, za poneke i kratkotrajnu rapsodiju ili čak i tragikomediju, a za većinu zlokobnu tragediju. Iz toga razdoblja svijet je takoreći već prepustio zaboravu: rusko-japanski rat, balkanske ratove, sva znana i jedva zabilježena razračunavanja imperijalnih sila u kolonijama, od Afrike i Azije, do i Južne i Sjeverne Amerike, a moglo bi se reći čak i prvi svjetski rat s njegovim slavodobićem u obličju versailleskog poretka. Ali je još uvijek jako zaokupljen: oktobarskom revolucijom i Staljinovim »gulazima«, Hitlerovim »holokaustima« i njegovim »novim europskim poretkom« iz drugog svjetskog rata, gotovo zanemarujući što se sve zapravo zbilo u sklopu i poslije toga rata u procesima okončanja kineske i drugih revolucija, te oslobađanja kolonijalnih zemalja.

A osim toga, smije li ljudski um sebi dopustiti samoobmanu o tobožnjem svjetskom miru samo zato što poslije »drugog« još nije izbio »treći« svjetski rat?! Ta, povijesna nam zbilja podjednako uporno i dosljedno razbija sve zablude o trajnom miru. Treći svjetski rat nije, doduše, izbio zbog ravnovjesja između dviju nuklearnih velesila, ali svijet se time nimalo nije približio miru bez rata. U stvari, ubrzo poslije okončanja dosada najstrašnijeg svjetskog rata bipolarnom podjelom svijeta po jaltskoj nagodbi, svijet je ušao u razdoblje koje se s pravom može nazvati svojevrsnim, novim svjetskim razračunavanjem. Već tzv. hladni rat, do kojeg je došlo na početku pedesetih godina, nosio je u sebi sva obilježja svakovrsnog nasilja, osobito duhovnog, pa i značajke genocidnih postupaka, a sa stupnjem njegova jenjavanja – tj. spoznavanja nemogućnosti nametanja svoje volje jedne velesile u svjetskim razmjerima – množahu se takorekuć svakodnevno, i na sve strane svijeta, međunarodne krize, oružane intervencije i lokalni ratovi, od kojih ni jedan nije ostao bez izravnog ili posrednog sudionništva ako ne obje a ono obvezatno jedne nuklearne velesile. A ratuju, ili se u kojekakvim unutarnjim i vanjskim sukobima grče, ponajviše narodi onih zemalja što su nekada bile plijen osvajačkih kolonijalnih sila, a inače se u okviru pokreta nesvrstanih (pa i OUN) načelno gorljivo zauzimaju za miroljubivu *koegzistenciju*. Sve u svemu, jedva da bi se mogli naći neki pouzdaniji razlozi za prosudbu da su u današnjem svijetu – usprkos nedvojbeno dosada najvišem stupnju kulturno-civilizacijske i tehnološko-prometne integracije – najednom stvorene pretpostavke za premošćivanje i posvemašnje uklanjanje rasnih, nacionalnih, društvenih, državnih i vjersko-ideoloških suprotnosti i sukoba. Doduše, ovladavanje nuklearnom silom označilo je novu povijesnu pojavnost, koja je uz spoznaju o sverazornoj svemoći nametnula i svijest o ugrozi samouništenja, ali to je, kao što vidimo, dovelo samo do isključenja svjetskog nuklearnog rata između nuklearnih velesila. Ljudski je nadati se da bi baš takva »božanska« moć u rukama čovjeka mogla biti preduvjetom očuvanja civilizacije koja je njome ovladala, a ne njenog uništenja. No, i u tom slučaju ako bi ova civilizacija izbjegla sudbinu iščezlih kultura u ljudskoj povijesti, teško je zamisliti da bi iz života svijeta moglo nestati borbe suprotnosti između: dobra i zla, mraka i svjetlosti, mira i rata.

Još u pradavna povijesna vremena, očito zdvajajući nad bjesomućnim strastima i krvožednim međusobnim zatiranjem svoga rada, ljudski je um posredstvom naviještanja starozavjetnih proroka ovako dočarao idilično stanje trajnoga mira: »Vuk će prebivati s janjetom... Tele i lavić zajedno će pasti... Zlo se više neće činiti... Zemlja će se ispuniti spoznajom Gospodnjom kao što se vodom pune mora... Ona će mačeve prekovati u plugove, a koplja u srpove. Neće više narod dizati mača protiv naroda, nit će se više učiti ratovanju« (Iz, gl.11; gl.2).

Ako je ljudskom umu bilo moguće domisliti se slici takvoga stanja, onda jamačno mora imati i dovoljno rasudne moći da bi shvatio da takav svijet više ne bi bio ovaj svijet, niti bi s njime imao išta zajedničkog. Sve miroljubive zamisli poslije ovog biblijskog maštanja nisu mirotvornim idejama dale neki smisleni sadržaj. Ukoliko nisu ostale na tlu ovakvog čistog iracionalizma, one su se u biti svele na dvije pretpostavke. Ili su težile stvaranju takvog društvenog i međunarodnog poretka koji bi bio sposoban ovladati suprotnostima, tj. tek sputavati ili obuzdavati suprotstavljene sile, ili su tražile novog boga-tvorca, koji će stvoriti potpuno novi svijet. Kao što nas je povijest poučila: iz takvih se težnja mjesto blaženstva mira izrodiše još veća zlosilja nego što ih je dotada bilo u nevaljalu svijetu, koji je po svaku cijenu trebalo stubokom izmijeniti. Prema tome pokušaj bijega, po izmaštanim putanjama, u neki drugi svijet na ovome svijetu, izvan i nasuprot povijesnome, pokazao se ne samo jalovim nego i posve suprotnim očekivanju: donio je još mnogo veća zla od onih što ih je kanio ukloniti. Jamačno, ljudskom umu valja se trijezno sučeliti sa spoznajom da u zbilji »život od života živi« – kako se to slikovito izrazio Petar Šegedin, makar koliko ta spoznaja (riječima drugog velikog humaniste R. Rollanda) ubijala u pojam. Prema tome, neka razborita razjašnjenja možemo i moramo tražiti isključivo u samoj povijesti. Jer, »jedino komparativnom poviješću naroda može se u izvjesnoj mjeri napipati živac«, napisao je F. Kafka, poimajući da se »bitke iz naše najstarije povijesti biju tek sada«⁴¹⁸. Ili točnije: podjednako – još uvijek!

Jedna od takvih bitaka u okvirima drugoga svjetskoga rata na europskom tlu bila je provedba rasističkog antisemitskog programa Hitlerove Njemačke.

Netom spomenuti Franz Kafka (1883–1924), onaj Židov što je kao austrijsko-njemački ekspresionistički pisac u svojoj umjetničkoj mašti predvidio i inscenirane staljinističke sudske procese (do kojih će doći tek u desetljeću nakon njegove smrti), naslutio je i novu povijesnu dramu neizmirljiva razračunavanja između svijeta i Židova. U svojoj kratkoj crtici *Čagljevi i Arapi* Kafka nam predočava svu njenu povijesnost: pretvoreni (poviješću) u »čagljeve« (zvjeri iz roda šakala koje su i u priči po načinu života i shvaćanja između lisice i vuka) Židovi ne nalaze smiraja. Priča podsjeća na izraelsko-arapska proganjanja iz biblijskih vremena, prisjeća na srednjovjekovne pogrome i navješćuje nove,

⁴¹⁸ F. Kafka, Jastrež, Zagreb, 1982, 87, 91.

što će slijediti s hitlerovskim genocidnim pothvatom, ali i izraelsko-arapskom nepomirljivošću poslije toga. U pitanju: »Nije li već dosta velika nesreća u tome što smo prognani među takav narod?« – sadržan je, jamačno, i odgovor. Ali onaj pravi, o biti sukoba, u piščevu promišljanju riječi i činidbi i »Čagljeva« i »Arapa« tek slijedi: »Čini se da je to vrlo stara svađa; bit će da to leži u krvi; možda će se to, dakle, tek krvlju moći završiti«. To mišljenje, »stari čagalj« ocjenjuje kao vrlo mudro; štoviše: »to što govoriš u skladu je s našim drevnim naukom. Uzet ćemo, dakle, njihovu krv, i time će se svađa završiti«. A na opomenu da će njih »u čoporima posmicati«, čagalj uzvraća da su navikli da bježe dalje u svijet, »u čistiji zrak u pustinju, koja je zato naša domovina«. U ispaštanju zbog svoje »hude sudbine«, čagljevi se kao »jadne životinje« mogu osloniti »samo na svoje zubalo« i »za dobro i za zlo«, a da bi mogli mirno disati zrak, »obzorje mora da bude očišćeno od pojava« Arapa. A Arapin sa svoje strane upućuje i Europejca na »škare« što će »putovat s nama do kraja naših dana«, izrazivši se o čagljevima koji zaborave Arape i svoju mržnju čim se namjere na strvinu: »Besmislena nada ispunjava te životinje«, »lude«, »divne životinje, je li? A kako nas samo mrže«⁴¹⁹! I s tim riječima završava Kafkina priča. Koje li samozatajne objektivnosti u priopćenju takve spoznaje. I kakve li nečuveno domišljene hrabrosti da se izrazi obostrana vječita mržnja između Židova i Arapa, a jamačno i puka ostaloga svijeta, koji ostaje za njih pustinjom i onda kad im postaje domovinom. U njoj se vjerojatno očituje ono Kafkino »židovstvo« što ga spominje njegov poštovalac J.L. Borges, koje »mora da je na njega djelovalo na neki zamršen način«, a i »dijelilo ga od većine ljudi«. U svakom slučaju u Kafkinu zdvojnju ocrtu imamo vjernu sliku podjednako tragične davne prošlosti, i za nj budućnosti, a za nas jučerašnjice i današnjice. A ponavljajući s Borgesom Whistlerovu zamjebdu dodajemo: Kafkina »umjetnost se događa« i danas kao što se zbivala u cijeloj povijesti. Za Kafkino slikanje »nesnošljivih situacija« Borges navodi i primjer kad (Kafkina) »životinja istrgne bič iz ruku svoga gospodara i kažnjava se da bi se pretvorila u gospodara, a ne shvaća da je to samo privid stvoren jednim novim čvorom na biču«⁴²⁰, u čemu se zrcali dublje Kafkino poniranje u himbenu mi-jenu povijesna događanja.

Ako ne istovjetne zorove Kafkine nepristanosti, a ono veoma slične spoznaje o odnošajima između Židova i pripadnika drugih narodnosnih ili vjerskih zajednica, nalazimo u gotovo svim onim glavnim primjerima svjetske književnosti u kojima ona mudroslovi o ovom koliko nezaobilaznom toliko zakučastom i prijepornom pitanju svih vremena. Na njegovu zaista škakljivo zamršenu bit upućuje npr. već i činjenica što Hans Mayer (r. 1906, za vrijeme nacizma nalazio se u izbjeglištvu u Švicarskoj), jedan od najznamenitijih predstavnika suvremene njemačke germanistike, svrstava židovstvo u red triju čudovišnih (»mons-

⁴¹⁹ F. Kafka, n.dj., 47–54.

⁴²⁰ Predgovor nobelovca Jorge Luisa Borgesa svom izboru Kafkinih priča, n.dj., 7–11.

trumskih») pojava, uz homoseksualce i feministkinje, s kojima se ljudska misao sve od prosvjetiteljstva nije znala spraviti. Iako se po našem mišljenju te pojavnosti ne mogu svesti na istu povijesno-društvenu razinu, jer pripadaju stubokom različitim kategorijama, bez obzira na stanovitu sličnost njihova nepriznavanja, istraživanja i spoznaje H. Mayera, izložena u njegovu djelu *Uzgređnici* (*Aussenseiter*)⁴²¹, u kojem se bavi na koji se način njihova prisutnost očitovala u zbilji i u umjetničkoj i filozofskoj misli, po mnogo čemu se uklapaju u naša razmatranja. Mayer, naime, promatra židovstvo kao jedan od takvih središnjih problema europske povijesti koji dovode u pitanje sveukupnu racionalističku filozofsku misao. I to zbog toga što ona zaokupljena općim idejama humanizma, osobito od prosvjetiteljstva pa nadalje (od Rousseaua, Lessinga i Marxa, do E. Blocha i Sartrea) snatri o sreći, jednakosti i pravima svijtu, ne pitajući se za sreću i ne mareći za sudbinu onih koji nisu kao svi ostali, i koji to ne mogu ni biti makar koliko to željeli i nastojali postati. U Mayerovu sustavu čudovišnih pojavnosti (sam pojam »monstruma« preuzeo je od Montaignea), Židovi spadaju u *egzistencijalne uzgređnike*, pa bismo ih mogli zvati i prirodnim uzgređnicima, jer oni ne mogu postati kao većina zbog svoje naravi, tj. biološke, fizičko-psihološke i etničke predodređenosti. Različito od *namjernih* (intencionalnih) uzgređnika, koji se svojom voljom hotimice izdvajaju iz većine društvene zajednice.

Rasuće Židova po svijetu uvjetovalo je stvaranje legende o *Ahasveru* ili *Vječnom Židu*, čovjeku lutalici koji je proklet od Krista da bludi po svijetu do sudnjega dana. Zato što je bio očevicem pače i sudionikom u Isusovu mučenju: nije mu dao da se odmori pred njegovim domom, sam ga udario, vikao »raspni ga«. S malim inačicama ova se kršćansko-eschatološka legenda širila od Kristovih dana najprije u narodnoj predaji o viđenju tog (Pilatova) Židova u različitim mjestima, a zatim se održavala i u književnosti svih europskih naroda od

⁴²¹ Hans Mayer, *Aussenseiter*, Suhrkamp Verlag, 1975. Djelo je prevedeno na hrvatski pod naslovom: *Autsajderi*, GZH, Zagreb, 1981. Čudno i nepotrebno da se njemačka riječ prevodi s istovjetnom engleskom. Ako se već zbog pomodarstva ili tromosti duha nije potražio hrvatski izraz, trebalo se podsjetiti da još uvijek imamo vjerojatno ne manje germanizama negoli anglicizama. Doduše, »autsajderi« počeo se u najnovije vrijeme zajedno s drugim amerikanizmima, sasvim ugodno ležarkariti čak i u spisateljskom umotvorstvu, što je navelo Vladu Gotovca da se s njihovom slikom posluži u svojim znamenitim »Autsajderskim fragmentima«. To, međutim, ne opravdava njihovo ustoličenje u samom naslovu prijevoda jedne ozbiljne knjige. To više što u hrvatskom jeziku imamo zaista mnoštvo primjerenih riječi. *Aussenseiter*-i ili *outsider*-i mogu u nas biti: – ako već ne u doslovnom prijevodu – *izvanci*, a ono u smislenom: *prozvanci*, *postranici*, *usputnici* i *uzgređnici*, znači i *mimogredci*, a i *krajputnici* i *zaplotnici*, za razliku od krajputaša (križnih) i zaplotnjaka (svakojakih); kao *pobočnici* obično su *nesudionici*, *potisnuti inopripadnici* ili *nepridatni odstranjenici*, dok su kao *otuđenici*, *ožigosanici* i *izopćenici* ponajčešće *drznici* pače i *stekliši*.

A zar za kočoperno nesuvislog uljeza *autsajdera* ne bi bio dostatan i starohrvatski *zašlac*?! Višeznačni naziv što smo ga u hrvatskoj književnosti imali za heretike i krivovjernike još u doba reformacije. Starostavni *zašlac* može biti čovjek koji je ne samo *skrenuo*, *izašao* i *sašao* sa znanih putova bespuća, već i *zašao* na nova do drugačijih obzorja da bi *uzašao*.

Osobno se opredjeljujem za skupni naziv *uzgređnici*, zbog sadržajno-zvukovne obilježbe: oni što *gedu* uz kao *izgređnici* na bespućima duhovnih putova, ne mareći za putokaze cesto-redarstvene.

Armenije i Bugarske do Francuske i Engleske, te od Italije do Španjolske, Nizozemske i Njemačke. Temom Vječnoga Žida, kao znamenom prokletog židovskog naroda, i simbolom osamljena i gonjena čovjeka što uzalud čeka na povratak Bogočovjeka, bavit će se mnogi duhovni stvaratelji u gotovo svim zemljama, osobito u Njemačkoj (uključujući i Goethea i još više Wagnera). Pjesnik i filozof R. Hamerling uzvisit će lik Ahasvera, u njemačkoj književnosti, u opsežnom epu, u simbol samog čovječanstva koje se nikada ne smiruje, luta i bludi ali uvijek dalje živi⁴²². (U hrvatskoj književnosti A. Šenoa piše *Vječni Žid u Zagrebu*, a uzgred problemom židovstva zaokupljeni su i drugi, od A.G. Matoša do P. Šegedina.)

No, rasuće i bezdomovinstvo Židova uvjetovalo je također jednu veoma znakovitu i protuslovnu činjeničnost. Dok će se svijet – uključujući i predstavnike Židova – u svom umovanju o židovstvu uglavnom i pretežito baviti problemom njihova izjednačivanja i poistovjećivanja s novim društvenim i narodnim zajednicama, u skrivenoj nutrini samog židovstva legenda o Ahasveru održavat će misao kako o teološkoj tako i etničkoj sudbini židovskoga naroda, da bi se na kraju izrazila u cionističkoj težnji povratka u vlastitu postojbinu.

Engleski pjesnik Christofer Marlowe (1564–93), najveći engleski dramski pisac do Shakespearea, dao je u svom *Malteškom Židovu* lik nemoralna čovjeka talijanske i engleske renesanse: »onkraj religija i morala«. Ali učinivši ga središnjim likom sučeljavanja triju religija, kršćanske, muslimanske i židovske, Marlowe govori i o tragediji i o naličju povijesne uloge židovstva. Postaviši najmoćnijim čovjekom, bogati »malteški Židov« – Barabes izdvojiti će se najprije od svoje židovske zajednice, ali će se potom ponijeti posve izdajnički i prema kršćanima, dovodeći potajno Turke na Maltu jer hlepi i za političkom moći i vlašću. Dosljednom bezobzirnošću svoga postupanja, Barabes je utjelovljenje kategoričkog imperativa nemoralnosti, dotično makijavelističkog shvaćanja svrhovitosti. Doduše, to ga ne spašava već samo potiče njegovu zlu kob, jer na isti nemilosrdni način postupaju i svi ostali u borbi za prevlast, što će reći i za opstojnost. »Nikakva zajednička humanost ne nadsvođuje međusobno zavađene ispovijesti. Obratno: Židovi, kršćani i muslimani ujedanjuju se samo u spremnosti za totalnu nehumanost« – sažima nam H. Mayer poruku Marloweova *Malteškog Židova*. No, ovaj je, u toj nehumanosti, jamačno, zbog svog uzgredničkog položaja i nepripadničkog postupanja osuđen na teže posljedice, štoviše on se »sam srušio u ponor koji je namijenio svojim neprijateljima«. Shakespeareov Shylock iz *Mletačkog trgovca* još u mnogo većem stupnju nosi značajke bitnih svojstava židovske zbilje. Iako imućan mletački lihvar, Shylock se izazovno ponosi svojom židovskom vjerom a mrzi i prezire kršćane i njihovu vjeru. A onda kad je ostavljen od svojih najbližih, i na okrutan način prevaren i popljuvan od društva, on se preobražava u pravo osvetničko čudovište. Uobi-

⁴²² Usp. G. Šamšalović, Ahasver, HE, I, 115.

čajeni »Židov i lihvar s mosta Rialte« – kao Shylock – postaje znamenom »reprezentativne mržnje« židovstva prema drugima, jer on kao pripadnik izabranog »svetog naroda« ne smije da zaboravlja i oprašta suparnicima⁴²³.

U punoj suprotnosti s takvim predodžbama o Židovima u Engleskoj će se, par desetljeća poslije Marlowea i Shakespearea, pojaviti izrazito prožidovski spisi. U godini pogubljenja kralja Stuarta (1648), Eduard Nicholas objavljuje u Londonu *Apology for the Honorable Nation of the Jews*, a dvije godine kasnije i prijevod spisa židovskog rabina Monaseha ben Israela *The Hope of Israel*, u kojima se zagovara uklanjanje engleskog ustručavanja prema židovstvu i naviješta ispunjenje mesijanskog obećanja (Daniel 12,7) o povratku Židova u njihovu palestinsku domovinu nakon njihova potpunog rasuća po svijetu. Ovime je (po H. Mayeru) »započela čudesno ekstremna *filosemitska* literatura« usmjerena zapravo na stvaranje mogućnosti utjecaja židovskog kapitala, ali i kao izraz pouzdanja u biblijske Božje naloge. Prisutnost takve povoljnije klime pogodovat će uraščivanju židovstva u englesko društvo kapitalističko-imperijalnog razdoblja, no nipošto neće ukloniti čuvstva nesklonosti, sve do neprijateljske nabrušenosti, kakva su izrazili najveći engleski pisci Marlowe i Shakespeare u likovima malteškog i mletačkog Židova. Dokaz takva duhovna protuslovlja bit će obilježen, s jedne strane, ulogom što će je zadobiti u Engleskoj bankarska loza Rothschild i državnik B. Disraeli, a s druge, židovskim likovima u književnom djelu Dickensa. Charles Dickens (1812–70), koji po svojim shvaćanjima vjerno prijanja uz prosvjetiteljske ideje a postaje književna savjest svoga vremena jer je na strani pravde i poniženih, ocrtao je – među inim – dva izrazito oprečna ali podjednako židovska lika. U *Oliveru Twistu* nalazimo kralja gangstera Fagina koji zbog objedinjene moralno-tjelesne ružnoće ne zasluži nikakve samilosti do krvničkog pogubljenja. U njemu je tip židovstva prikazan tako da se »nakazna Shylockova slika ne da dognati dalje«. A u njegovu posljednjem romanu *Our Mutual Friend* (1865), među skorojevičkim, plemićkim dangubama, te židovskim i kršćanskim lihvarima, nalazimo dobroćudna starca i šutljiva dobročinitelja Mr Riah Aarona koji ipak ostaje »nesnosni Židov«. I njegova se djelatnost »ne odvija bez besramnosti«, pače izaziva antisemitske podbadalice: »Židovi i plemenitost!« Tako i dobroćudni Riah Aaron biva prezren od gorih od sebe. I bez obzira na to što opreka između njega i Fagina – onog ridokosog strašila, nečovječnog i podlog, koji novčanom moći vlada jatom lupeža i ubojica – ne može biti veća, ipak njihove osobne značajke, kao i odnos drugih prema njima, određuje u biti njihovo židovstvo. Sličnu sudbinu, kao Dickensonov dobronamjerni Riah Aaron, doživljava i plemenit, obrazovani i imućan Židov Daniel Deronda prema kojemu je George Eliot nazvala i svoj roman (1876). Čim se izjasni: »Ja sam Židov« – razaraju se sva nadanja i očekivanja: i njegova i njegovih subesjednika. Autorica George Eliot

⁴²³ Usp. H. Mayer, n.dj., 452–8.

(književno ime Marian Evans) sukladno svom slobodoumlju (prijateljuje s H. Spencerom i smjelo promiče Comteov pozitivizam) učinila je Derondu plemenitim i uzornim mlađim engleskim gentlemanom, ali njegovo židovsko podrijetlo ostaje zaprekom poistovjećivanja s nežidovskom okolinom. U stvarnom životu jedva će neke male razlike biti i u takvu povijesnom slučaju kakav predstavlja Benjamin Disraeli (1804–81), koji je uz Gladstonea bio najveći britanski državnik 19. stoljeća. Pretpostavka za njegov politički put bilo je, jamačno, prekrštenje, prijelaz na kršćanstvo s cijelom obitelji kad mu je bilo 13 godina. I premda je još u 18. st. u engleskom Donjem domu bilo već dosta pokrštenih Židova (među inima i ekonomist David Ricardo), njegov ulazak u Donji dom (1837) dočekan je s negodovanjem: »Shylock« i »Prodavač starih krpa«! Svojom umješnošću i bezobzirnošću postat će najuspješnijim političarem viktorijske Engleske, ljubimcem kraljice Viktorije u čiju je krunu unio biser »carstvo Indije«, najistaknutijim predstavnikom viktorijskog morala himbena svijeta i cinizma, a osim slavljenog državnika, bio je i pisac društvenih romana, te prijatelj dama i Oscara Wildea koji je živio u svijetu Disraelijeva lordovskog »Beaconsfieldisma«. Za sve vrijeme, i kao predsjednik konzervativne vlade, Disraeli nije bio samo politički Shylock. Ni Engleska, ni kršćanstvo, niti plemstvo i torijevska stranka, pa ni carstvo i sama kraljica – nisu mogli izbrisati pače ni potisnuti njegovo židovstvo. U raspravi o pripuštanju u Donji dom zastupnika židovske vjeroispovjesti, on će – kao pokršteni Židov – dobaciti izvornim kršćanima: »Što vam vrijedi vaše kršćanstvo ako ne vjerujete u njihovo židovstvo?« Za izvršitelja svoje oporuke opunomoćio je svoga židovskog prijatelja Nathaniela Rothschilda (koji će i sam postati lordom), određivši da svaki nasljednik mora nositi ime Disraeli. Jamačno, poslije svega i u smrt je otišao kao židovski uzgrednik, koji to nije htio biti za života pa se stoga židovstva bio i odrekao izvanjski, ne porekavši ga zapravo nikada svojim bivstvom. To se očitovalo u svemu pa i u najvišim državnim poslovima. Malo pred njegov kraj, na vrhuncu njegove europske slave, na europskom kongresu (1878) veličan je kao »kongresni lav«, ali njegov glavni suparnik i dostojan sudionik Bismarck reći će za nj očito s divljenjem: »Stari Židov, to je čovjek!« Sve u svemu, idući svjesno za uraščivanjem u englesko društvo, i postigavši to značajki do vrhunskih neslučenosti, Disraeli se proslavio boljim i odlučnijim vođenjem imperijalnije engleske politike od izvornih Engleza, ali je u svojoj biti ostao ukotvljen u svom napuštenom židovstvu⁴²⁴.

Na njemačkom tlu predodžba o shylockovskoj naravi židovstva nastala je još prije negoli na engleskom. I to ne u posrednom, književnom obliku već u teološkom spisu Martina Luthera *O Židovima i njihovim lažima* (Von der Juden und Iren Luegen, Wittenberg 1543). U njemu Luther, profesor filozofije i osnivač protestantizma u Njemačkoj, prikazuje židovstvo »kao kugu, zarazu i

⁴²⁴ Isto, 76–8, 180, 259, 294–300, 309–16.

nesreću« koju valja istrijebiti iz kršćanskih zemalja, pozivajući se na biblijski primjer istjerivanja Židova iz Egipta⁴²⁵. Tako oštro protužidovsko raspoloženje bilo je potaknuto dvama razlozima. Prvotno, sve većim židovskim doseljavanjem u njemačke zemlje, što je bilo uvjetovano njihovim protjerivanjem iz Španjolske i drugih zapadnih zemalja, ali i razdrobljenošću njemačkih državnica i njihovom otvorenošću prema europskom Istoku, kuda su se Židovi sve više usmjeravali radi izbjegavanja progona a i poradi trgovinskih pogodnosti. Drugotni razlog takvom radikalnom antisemitizmu bio je u tome što je Luther, kao vođa reformacijskog, protupapskog pokreta, nastupio s programom borbe za obnovu i čistoću kršćanstva, koje posvuda ugrožavaju Židovi i izopačuje sam rimski papa.

Nasuprot održavanju takvog, europski uvriježenog, protužidovskog neraspoloženja, i u Njemačkoj ništa manje ako ne i više negoli u drugim zemljama – usporedo s jačanjem židovskog utjecaja u društvenom životu – imamo pojavu i jačanja njihova ugleda i priznavanja njihove uloge u duhovnom životu. To će se očitovati kako u sve većem broju istaknutih javnih i kulturnih djelatnika židovskog podrijetla, tako i u nepristranijem pače i pozitivnom uprizorenju židovskih likova u njemačkoj književnosti.

Gotthold Ephraim Lessing (1729–81), pjesnik i pobornik prosvjetiteljskih shvaćanja, kao teoretik i utemeljitelj narodne njemačke umjetnosti, bit će zaoкупljen Židovskim pitanjem, jamačno ne tek zbog svog podrijetla, od samog početka pa do kraja svog stvaralaštva. U igrokazu *Židovi* (1749) dvadesetogodišnji pisac još nema razumijevanja za povijesnu podlogu židovskog uzgredništva pa nelagodu suodnošaja pripisuje duševnim ćudljivostima i nepoznavanju. On svoga židovskog putnika, usprkos mučnim susretima s kršćanima, riše tako savršeno dobrim da se njegova plemenitost pričinja posve nevjerojatnom. Lessing zna da su Židovi u stanju »prezrenosti i potlačenosti«, te da ih okolnosti upućuju na trgovinu i lihvarstvo, ali vjeruje u prosvjetiteljsko razrješenje predrasuda. A »da bi se u to povjerovalo, Židove se mora poznavati bolje doli po strvinarskoj klateži koja vrluda po godišnjim sajmovima«. I u svojoj dramskoj pjesmi *Mudri Natan* (1779) Lessing ostaje u biti pri istovjetnom stanovištu. Pri tom on (Natanovo) židovstvo ne tumači kao etničku već samo kao vjersku odvojenost, koja je slučajna i zamjenjiva. Zagovara zapravo stapanje, ili točnije pretapanje, Židova u njemačku nacionalnu zajednicu. Lessing doduše daje znati da i mudri Židov – i pored sve snošljivosti i dobrodošlosti na koju nailazi – ostaje inopripadnikom i uzgrednikom, ali ga želi kulturom i humanošću osloboditi shylockovskih značajki da bi postao prihvatljiv i izjednačljiv. A u tom pogledu njegove težnje ostaju u razvalu između zbiljnosti i mogućnosti. Naime, do 18. st. a i dalje – prema sudu Gershoma Scholema – Židovi su u Njemačkoj u osnovi živjeli na isti način kao i drugdje: posjedovali su nezamjenjiv identi-

⁴²⁵ Usp. R.Hilberg, n.dj., 8–10, 257; N.Levin, n.dj., 8–10

tet. Ipak, u Njemačkoj su dvije njihove krajnje društvene sastavnice određivale opću svijest o Židovima: »dvorski Židovi« i »židovski lihvari«. I obje te skupine: – gospodarsko-novčarski moćni dvorski Židovi, i društveno najniži staleži i slojevi – »bile su povezane s Nijemcima... na životno opasan način« (Scholem). Zbog toga premošćivanje razlika i jaza između domaćeg i židovskog pučanstva ostaje izvan dosega. Navlastito zato jer postoje »granice snošljivosti« (H. Marcuse) na različitim društvenim razinama, i do različitih stupnjeva među različitim društvenim slojevima ili staležima⁴²⁶.

Friedrich Schiller (1759–1805) zauzima se poput Lessinga za općečovječanske ideje, ali nasuprot njemu, i prosvjetiteljskom zahtjevu za jednakopravnost i odomaćivanje Židova, u svojoj drami *Razbojnici* ističe ideju židovskog mesijanizma u smislu ponovne uspostave izraelske države. Moritz Spiegelberg, jedan od trojice glavnih likova, to izričito propovijeda. Židovi, »cijeli jedan narod«, rastjerani su po svijetu da »torbare starim daskama i kopčama«, ali ideja nove židovske države živi: »Sakupit ćemo je opet u dolini Jozafata, otjerati Turke iz Azije i ponovno podići Jeruzalem. Svi stari običaji moraju opet van iz drvena drška. Zavjetni kovčeg bit će opet zavaren. Novi zavjet izglasan. Na Mesiju se još čeka, ili ti ili ja, ili jedan od nas dvojice«. Prema tome, ovdje u Schillera nema čak ni dvojbe i kolebanja između židovskog mesijanizma i prosvjetiteljsko-kozmpopolitskog asimilacionizma. A valja pripomenuti da se u 18.st. javljaju i u zbilji propovjednici takvih »sanjarija« (posebno se spominje neki Židov, vjerojatno Jakob Frank)⁴²⁷.

Ipak, u 19.st. i u Njemačkoj kao i u drugim europskim zemljama, prilično je uznapredovala emancipacija židovskog življa u dvoznačnom i protuslovnom smislu: u stapanju ili poistovjećivanju s nacionalnom kulturom, a istodobno i nasuprot ovome, u jačem očitovanju židovske etničko-vjerske zasebnosti. A povrhu toga, u isti mah židovstvo je djelovalo dvostruko izgređnički: prekomjernim i bogatstvom i znanjem. »Odviše bogati i odviše pametni Židov«, makar i onaj pokršteni, podjednako su i lako nanovo uzbuđivali jedva nešto potisnute predrasde, osobito u nižim pučkim slojevima. Posebno valja uočiti da je oslobođilački rat protiv Napoleona, tj. francuske okupacije, neizbježno ispao protivan prosvjetiteljskim idejama i Židovima koji su ih mahom gorljivo zastupali. U sporu što se u svezi s tim razvio, krivo je imao slobodoumni obraćenik Heinrich (Harry) Heine kad je žigosao »antisemitizam njemačkih domoljuba kao jednostavnu društveno političku reakciju«. Budući da se nacionalno porobljivanje ne može pravdati nikakvom naprednošću, slični su sudovi mogli samo jačati antisemitizam. Takvi su bili npr. oni u spisu Saula Aschera: *Germanomanija*. G. Freytag i F. Dahn pisat će o pozitivnim židovskim likovima u Njemačkoj kao i o »njemačkim Židovima«, za razliku od nijemstvu tuđih »nenjemač-

⁴²⁶ Usp. H. Mayer, n.dj., 261–72; G. Scholem – u: Nijemci i Židovi, Frankfurt a/M, 1967, 24–5.

⁴²⁷ Isto, 237–5.

kih Židova«, dok će dr. L. Börne upućivati na izlaz za prevladavanje proturječja između Židova i Nijemaca u sveopćoj njemačkoj revoluciji. Heine će se zanositi kršćansko-židovskom simbiozom, kakvu su npr. predstavljali bankovni moćnici Rothschildi, koji su protegnuli svoju moć od Njemačke i Austrije do Francuske i Engleske (a potom i Amerike) ali će i drugovati ne samo s H. Balzacom, nego i s K. Marxom, ostajući Židov među Nijemcima, a Nijemac među Francuzima. Za takvog Heinea Goethe neće mariti, ali će se s njime oduševljavati jedan Nietzsche i obožavat će ga austrijska carica Elizabeta⁴²⁸. A Marx će, baš za vrijeme svog ophođenja s Heineom u Parizu, u svojoj raspravi *o židovskom pitanju* (1844) iznijeti mišljenje da se društvena emancipacija Židova u svijetu može postići samo »emancipacijom društva od židovstva«. A to bi se imalo obistiniti »čim društvo uspije ukinuti« empirijsku bit židovstva: »torbarenje i njegove pretpostavke«. Time posebna židovska svijest »neće više imati predmeta«, jer će subjektivna i praktična osnova židovstva biti očovječena, pa će i »sukob čovjekove individualno-osjetilne egzistencije s generičkom egzistencijom biti ukinut«⁴²⁹. Bila su to – u osvrtu na Bauerove poglede – zanimljiva teorijska dokučivanja za koja, međutim, povijesna zbilja nije pokazala nikakva razumijevanja. A niti su (oni) židovski uzgrednici i izgrednici ostaloga svijeta, što su za takva povijesno-društvena domišljanja imali i previše sluha, u pokušaju njihova obistinjenja našli svoje očovječenje i međusobno izjednačenje.

U svim europskim zemljama, i to čini se više u protestantskim negoli u katoličkim, pokrštenje Židova predstavljalo je – po riječima Heinea – »ulaznicu za europsku civilizaciju«, a pogotovu za njihovu integraciju u domorodnu naciju⁴³⁰. Tu su ulaznicu plaćali mnogi voljno s uvjerenjem u njezinu opću svrhovitost, a mnogi s pridržajnom proračunatošću gledom na vremenitu probitačnost. Među mnogim duhovnim veličinama europskog židovstva među pokrštenima a neki i među židovomrscima našli su se: Gotthold i Theodor Lessing i Moses Mendelssohn, Heinrich Heine i Karl Marx, David Ricardo i Benjamin Disraeli, Saverio Mercadante, Felix Mendelssohn-Bartholdy i Robert Schumann, Ludwig Börne i Hugo v. Hofmannstahl, Friedrich Julius Stahl (Joel Joelsohn) i Walther Rathenau, Marcel Proust i Henri Bergson, Moses Hess i Berthold Auerbach, Albert i Jochanan Bloch i Wilhelm Raabe, Maurice Sachs i Georg Brandes (Morris Cohen), Arthur Trebitsch i Otto Weininger, Karl Kraus i Max Steiner⁴³¹.

Bez obzira na pobude, povijesno gledano, pokršćavanje je bilo najočitiji znak voljnosti Židova za stapanje s domorodnim pučanstvom, njihove spoznaje

⁴²⁸ Isto, 277–90.

⁴²⁹ K. Marx, *Zur Judenfrage*, Deutsch-Französische Jahrbücher, Paris, 1–2, 1844; prij. u: Glavni radovi Marxa i Engelsa, 103–126.

⁴³⁰ Usp. H. Mayer, n.dj., 286.

⁴³¹ Isto, 305–8, 316–32.

da samo dobrovoljnim pristankom na asimilaciju mogu izbjeći povijesnu sudbinu izdvojenih inorodaca i ožigosanih inovjeraca, progona i pogroma. Bio je to zapravo jedini put izlaza iz stanja otuđenosti prema punoj građanskoj ravnopravnosti, što je *eo ipso* podrazumijevalo i prihvaćanje i stjecanje nacionalnosti pojedinih europskih naroda. Pri tom je znakovito da su tome težili uglavnom oni obrazovaniji iz srednjih slojeva, ali su zbog toga bili i prezirani iz židovskih i nežidovskih redova kao židovski skorojevići. W. Raabe će pisati o onima koji će »do smrti tugovati zbog usvojene domovine«, a H. Heine – koji je postao takav Nijemac da je za nj »svaka glupost i podlost koja se počinja s ove strane Rajne Božji blagoslov« – »ostaje u Parizu unatoč svom bijelom katehumentskom odijelu pravi Židov, kojemu sva posvećena voda, sav francuski šampanjac i njemačko rajnsko vino ne ispiru semitsku krv iz žila«⁴³². Oni iz najimućnijih slojeva, naročito međunarodni novčarski moćnici, mogli su sebi priuštiti povlasticu da ne plaćaju ulaznice odricanja od židovstva pokrštenjem. Takvi su mahom postajali ako ne protivnicima svakog patriotizma, a ono svakako svake nacionalne isključivosti i ograničavanja, te najglasnijim pobornicima nadnacionalnih kozmopolitskih ideja. Još u ranokapitalističkom razdoblju, od 15/16. st., kuća Fugger (iz Augsburga) postat će dvorskim financijerom najmoćnije europske dinastije Habsburgovaca, a u kasnijim stoljećima crta dvorskih (državnih) financijera označena je imenima: Oppenheimer i Wertheimer u Beču, Liebmanna, Gompers, Ephraim, Itzig, Isaak u Pruskoj, Behrens u Hannoveru, Lehmann u Halberstadtu, Baruch i Oppenheim u Bonnu, Seligmann u Münchenu, Kaula u Stuttgartu i Rothschild u Frankfurtu i Beču. »Na početku je kuća Fugger kao najveći financijer, na kraju kuća Rothschild kao najveća moć kapitala. Kao što je prvi veliki dvorski financijer suodredio tijek svjetske povijesti svojom odlukom za Habsburgovce, tako je to učinila i kuća Rothschild kad je svoju financijsku moć položila na pliticu alijanse u borbi protiv Napoleona« (H. Schnee). Potekavši iz Frankfurta, Rothschildi će postati glavnim novčarskim moćnicima i u Beču, Napulju, Parizu, Londonu, gdje će i njihov politički utjecaj biti označen titulom baruna ili lorda, a dakako preseliti će se i u SAD. Nasuprot nagnuću i stremljenjima obih spomenutih skupina ostajali su pučki židovski slojevi. »Kao čovjek koji se nikako ne može asimilirati siromašni i neobrazovani Židov« (H. Mayer) bio je osuđen na diskriminaciju prezrenog »istočnog Židova«⁴³³. U sve tri skupine održavat će se zavjetna misao o ponovnoj uspostavi izraelske države iz koje će se potkraj 19. st. javiti organizirani cionistički pokret za njeno oživotvorenje, a iz srednjih i siromašnih slojeva proizići će, jamačno nimalo slučajno, brojniji teoretičari i prvaci, pobornici i sljedbenici marksističkog internacionalizma.

⁴³² Isto, 306–7.

⁴³³ Usp. E. C. Conte Corti, Kuća Rothschild u vrijeme svojega cvata 1836–71, Leipzig, 1928; H. Schnee, Rothschild: Povijest jedne dinastije financijera, Göttingen, 1962; H. Mayer, n.dj., 284–5, 306–7.

Ferdinand Lassalle (1825–64) bio je sin imućnog židovskog trgovca ali se isticao svojim protužidovstvom. Kao socijalistički teoretik i prvak imao je velike zasluge za njemačku socijaldemokraciju. Od druženja s Marxom i Engelson odvojilo ga je to što je kao filozof ostao eklektik pa je, vjerujući u evolutivni put socijalizma, postao protivnik marksizma. U prigodi njegove smrti (poginuo u dvoboju) Engels će mu priznati da je bio »jedan od najznačajnijih ljudi u Njemačkoj«, ali i reći »bio je privremeno nesiguran prijatelj, a za budućnost siguran neprijatelj«, nagovijestivši time – i ne sluteći – kobnu sudbinu mnoštva židovskih marksističkih revolucionara. U budućnosti će »kao sigurni neprijatelj« socijalizma, što će reći i svojih marksističkih ideala, redom biti ožigosane i pasti žrtvom staljinističkih »čistki« najistaknutije glave sovjetskog i međunarodnog komunizma. Lav Davidovič Trockij-Bronstein (1879–1940), koji je htio biti književnikom a postao uz Lenjina socijalističkim teoretikom i najistaknutijim vođom oktobarske revolucije u Rusiji, doživio je tragičnu sudbinu izгона i još kobnije smrti, a tražiti uzroke tome samo u osobnim značajkama Staljinove vladavine bilo bi povijesno gledano odveć bezazleno i prostodušno. Oni su, jamačno, prije svega u tome što je Trocki, ostavši uzgrednikom i socijalističke revolucije, jer se nije mogao srasti ni sa sovjetskim ruskim društvom, postao pobornikom permanentne svjetske proleterske revolucije, kad je to, kao neostvarivo, postalo neprihvatljivo za ostale rusko-sovjetske vođe. Da su u židovskom uzgredništvu bili razlozi i za uklanjanje drugih židovskih prvaka oktobarske revolucije i Sovjetskog Saveza, očito je već i po tome što su sudski progoni za uklanjanje Staljinovih protivnika tridesetih godina bili zapravo i ustrojeni kao procesi Židovima. Grigorij Zinovjev (Hirsch Apfelbaum, 1883–1936) jedan od najbližih Lenjinovih suradnika i predsjednik Kominterne – bio je pogubljen; Karl Bernhardovič Radek (1885–1939) poljski i njemački socijalistički prvak koji je s Lenjinom došao 1917. u Rusiju, i bio tajnik Kominterne – osuđen je na desetogodišnju robiju; Lev B. Kamenjev (L.B. Rosenfeld, 1883–1936) preživio je »doživotno« progonstvo u Sibir za carizma ali nije izbje-gao staljinističko smaknuće, kao ni Mihail P. Tomski (M.P. Jefremov); Aleksej I. Rikov (A.I. Rykov, 1881–1938) bio je »narodni komesar« za unutrašnje poslove a poslije Lenjina (od 1924. do 1930) i predsjednik sovjetske vlade, da bi bio pogubljen »kao stalni neprijatelj«, a Nikolaj I. Buharin (1888–1938) jedan od prvaka i teoretika boljševičke stranke od njezinih početaka, suradnik Lenjina još iz emigracije, koji je za nj rekao da je »najmudrija glava« stranke, protivnik Trockoga, prvak i predsjednik Treće Internacionale – u interesu revolucije i SSSR-a priznat će lažne optužbe ali će svejedno biti strijeljan⁴³⁴. Staljin, ili točnije: rusko-sovjetski socijalizam, znao se i poslije toga koristiti židovskim uzgrednicima i u SSSR-u (L.M. Kaganovič, M.M. Litvinov, alias Finkelstein i dr.) a naročito u međunarodnom komunističkom pokretu, da bi ih kasnije olako odbacio pa i zgazio. Komunistički prvaci židovskog podrijetla

⁴³⁴ Usp. H. Mayer, n.dj., 238–43.

bili su oslonac pri uspostavljanju prosovjetskih režima u gotovo svim istočnoeuropskim zemljama od Varšave i Berlina, preko Praga do Budimpešte i Bukurešta, ali potom i među prvim žrtvama insceniranih sudskih procesa za njihovu likvidaciju, optuživanim među inim i za titoizam i za cionizam. U Mađarskoj su u smrt poslani Laszlo Rajk i Tibor Szoeni od svog židovskog sudruga Mátyása Rákosiya, koji je, dokazujući svoj antisemitizam, na kraju drugog svjetskog rata govorio da ima također »židovskih fašista«. U Pragu je osuđen Rudolf Slanski s pretežito židovskom skupinom, o čemu svjedoči Arthur London. Staljinova smrt (1953) omela je pripremljene procese: u istočnom Berlinu židovskim izdajnicima s uhićenima Leom Bauerom i Brunom Goldhammerom, te u Sovjetskom Savezu protiv židovskih liječnika okrivljenih za smrt M. Gorkoga i za pokušaj umorstva samog Staljina⁴³⁵.

Sve to upućuje na zaključak da zarazi antisemitizma, koja je latentno prisutna za sve vrijeme židovskog rasuća, a povremeno izbija kao pogibeljna epidemija, nije odolio ni revolucionarni marksistički pokret, u kojemu su sami Židovi igrali najistaknutiju ulogu. Jamačno, povijesno uvjetovano: da bi našli rješenje židovskog pitanja u posvemašnjem skladu internacionalističke svejednakosti. Time su i sami posredno a neki i izravno pridonijeli održavanju pače i raspirivanju protužidovskog raspoloženja.

Kad je svijet pomalo već bio zaboravio na ranije progone Židova, u prošlom su se stoljeću čak i takvi židovski duhovi kao Heine, Lassalle i Marx obarali na europsko židovstvo, zanoseći se mislima o mogućnostima njegove integracije, dotično svrhovitosti i opravdanosti njegove asimilacije. Potkraj stoljeća Dreyfusova afera u Francuskoj uzбудila je podjednako i židovske i protužidovske duhove. U ovom stoljeću židovsko je pitanje zaoštreno najprije zbog sloma starog europskog poretka u prvom svjetskom ratu i u svezi s tim zbog boljševičkog socijalizma u Sovjetskoj Rusiji, te Mussolinijeva fašizma u Italiji i Hitlerova nacional-socijalizma u Njemačkoj, dotično u sklopu nepomirljiva sukobljavanja komunističke i fašističke ideologije u cijeloj Europi.

O protužidovskom raspoloženju poslije prvoga svjetskog rata može se prosuditi prema knjizi Theodora Lessinga *Mržnja Židova prema sebi* (Berlin, 1930) koja je isprepletena mržnjom prema Židovima. Tu knjigu o židovskoj samomržnji Lessing nije pisao s protužidovskih već naprotiv s cionističkih stanovišta, a bit će i ubijen u češkom izbjeglištvu 1933, na dan proslave u Nürnbergu Hitlerove pobjede. Lessing se pita: »Kako to da svi ljudi vole sami sebe, a samo Židov sebe ne voli?« I ruga se »sinu prevrtljiva Židova trgovca« koji postaje »jedan među ostalima« i djeluje »doista bajoslovno«. Samo: »Možda malčice prenjemački da bi bio potpun Nijemac«. Kao primjere židovske samomržnje Lessing navodi mnoga poznata intelektualna imena: filozof Paul Ree, intimni a zatim otuđeni Nietzscheov prijatelj; pjesnik Walter Cale samou-

⁴³⁵ Usp. R. Hilberg, n.dj., 674; N. Levin, n.dj., 366–70; H. Mayer, n.dj., 240–2.

bojica; znanstvenik Otto Weininger, zastupnik neodarvinističke rasističke teorije; pisac Maximilian Harden (F.E. Witkovski) koji je sablažnjavao javnost političkim procesima, filozof Max Steiner, koji je završio samoubojstvom kao i Weininger i Cale; pisac Arthur Trebitsch je primjer zabludnog života divljeg židovskog antisemita, a za pisca Karla Krausa veli se da je poput Steinera, »mrzio kao najopasnijeg nosioca lažnih ideala moći i uspjeha: otrcano književno židovstvo«, a pogotovu novinarsko⁴³⁶. Bez obzira što je upitno mogu li se npr. K. Kraus i slični uvrstiti u antisemitite, Lessingovi sudovi svjedoče da su oni takvim smatrani u onim židovskim redovima koji su se protivili stapanju.

Kad je riječ o antisemitizmu u socijalističkim redovima onda je znakovito u kakvim se sve pojavnostima očituje. Protužidovstvo se javlja i kod inače znanstveno ozbiljnog Marxa u spomenutoj raspravi, a osobito u odnosu na nadahnutog ali površnog Lassallea. Dok će ovaj napadati Aarona Bernsteina (koga će braniti poznatiji E. Bernstein) da sa svojim iskvašenim »jidiš« njemačkim »kvari narodu polako, ali sigurno, čak i njegov jezik i genij toga jezika!« Takvu lakoumnost, iznesenu ne u novinskoj već u političkoj knjižici za radništvo, Lassallov biograf s pravom osuđuje: »Nešto je posve drugo kad se takvi izrazi nose u mase, i uzdižu do socijalističkog programa«. To je »improvizacija opasna razmjera« a »slabost mišljenja koja dolazi od improvizacije je povijesna krivnja«. Posebno valja uočiti da je protužidovstvo uglavnom ipak bilo zatomljeno u teorijskoj pa i činidbenoj provedbi revolucije. Za to se vrijeme nije toliko marilo ni primjećivalo da su Židovi ili židovskog podrijetla: Trocki i Buharin, Zinovjev i Kamenjev, Kaganovič i Litvinov, Tomski i Rikov, R. Hilferding i Otto Bauer, Rosa Luxemburg i Karl Radek, Max i Victor Adler i Friedrich Austerlitz, Eduard Bernstein i August Thalheimer, Paul Levi i Parvus-Helphand, Laszlo Rajk i Mátyás Rákosi, itd. itd. – To je u revoluciji bilo sporedno, puko, pitanje nacionalnosti. Ono istom kasnije postaje ne samo važno pitanje nacionalnosti nego još k tome dobiva i sadržajni pečat židovstva. No, uzgred valja reći da židovstvo nikada nije bilo posve zanemarljiva sporednost i u građanskom političkom životu. To se očitovalo i na primjeru tako vrsnih političara i državnika kakvi bijahu npr. Georges Mandel, Leon Blum ili Pierre Mendès-France. Posljedice staljinističkih »čistki« vrhova od židovskih uzgrednika imale su dakako odraza na sveukupnu sovjetsku javnost, one su se osjećale na svim područjima, do tog stupnja da je, u kriznim danima domovinskog rata protiv Hitlerove Njemačke, bilo izrazitog nepovjerenja čak prema židovskim borcima u sovjetskim partizanskim odredima. A o pogubnosti poticanja protužidovstva u okviru staljinističkih čistki i sovjetske hegemonističke politike protiv »nacionalnog komunizma« reći će Sartre na primjeru Rákosija: Rákosi je slijepo išao do kraja: i sam Židov, okružen Židovima, nije se ustru-

⁴³⁶ Theodor Lessing, Mržnja Židova prema sebi, Berlin, 1930, 47, 50, 132, 140, 249 (usp. H. Mayer, n.dj., 144–6, 326–32).

čavao da snažnom anticionističkom kampanjom rasplamsa antisemitizam Madara⁴³⁷.

Uz sve ovo valja pripomenuti da su u svakovrsnom zatiranju sloboda duhovnog stvaralaštva Židovi redovito bili prvi na udaru. No, u tom pogledu i sami Židovi nisu bili nikakva iznimka. Za primjer njihove nesnošljivosti može poslužiti bijesan način na koji je najtežim prokletstvom izbačen iz židovske vjerske zajednice u Nizozemskoj u 17.st. Baruch Spinoza zbog svojih racionalističkih filozofskih shvaćanja. »Neka je proklet danju i neka je proklet noću. Neka je proklet kad liježe i neka je proklet kad ustaje. Neka je proklet kad polazi i neka je proklet kad se vraća... Naređujemo vam da nitko s njime ne progovori ni usmeno ni pismeno... da nitko ne boravi s njim pod istim krovom, ili četiri lakta bliže od njega, da nitko ne čita spis koji je on sastavio«. Ožigosan je i proganjan kao »inkarnacija satane« čija djela »zaslužuju da budu bačena u tamu pakla«⁴³⁸. Jamačno, sadržajno se nije gotovo ništa promijenilo već samo količinski kad su tri stoljeća kasnije, zbog istobitnih ideologijskih prokletstava, usred Europe upriličene lomače knjiga, a njihovi tvorci svršavali u staljinističkim ili nacističkim logorima. A o nelagodi onih što su izbjegli takvu kob, ali na svoj način i sami dali obol održavanju takve klime ili duhovne obmane mnogi su ponešto i sami ispričali (npr. Ilja Erenburg, Georg Lukács, pa i Ernst Bloch, itd.).

Kao krunski svjedok onog povijesnog zbivanja koje će u Njemačkoj dovesti do pobjede hitlerizma, Thomas Mann je izrekao jedan sud o Hitleru koji je nedvojbeno potaknut prije svega njegovim antisemitizmom. »Hitler je imao veliku odliku da prouzroči pojednostavljenje osjećaja«, ne zdvajajući ni časka i ne krzmajući nimalo – kao uostalom i sve slične demonske ličnosti u povijesti – on je postojeće, poviješću nataloženo, neraspoloženje prema Židovima do kraja raspirio u »jasnu i ubitačnu mržnju«, učinivši ih glavnim krivcem za sve nedaće njemačkog naroda pače i svjetske civilizacije. On je očito računao na to da će pasti na plodno tlo sve optužbe koje su židovstvo okrivljavale za sve smrtno grijehove ovoga svijeta: od toga da »judaizirani komunizam« ugrožava sve stečevine ljudske civilizacije i da je međunarodna financijska oligarhija u rukama Židova nosilac kolonijalnog porobljivanja, do toga da su Židovi izmislili feministički pokret, pa čak da su krivi i za sva zla koja donosi suvremena tehnologija⁴³⁹.

Pri tom su Hitler i njegovi istomišljenici samo saželi rasističke teorije Chamberlaina i Gobineaua i njihovih njemačkih sljedbenika, učinivši ih tek stožernim dijelom svoga pokreta. Hitler se propagandno vješto nadovezao na svu javnu i pritajenu mržnju protiv židovstva. Upravo to je njegovu programu i davalo privid izvornog nacionalnog i socijalnog pokreta za obnovu i preporod

⁴³⁷ Usp. H. Mayer, n.dj., 297, 337–40; J.P. Sartre, Filozofske i političke rasprave, 123.

⁴³⁸ ELZ, 7, 120–1.

⁴³⁹ Usp. H. Mayer, n.dj., 121–4, 230.

Njemačke, za slom koje je tobože bilo krivo međunarodno židovstvo, koje nastavlja ugrožavati njemački narod jačanjem »židovsko-komunističkog« u samoj Njemačkoj osloncem na Sovjetsku Rusiju. Još potkraj prošlog stoljeća bio je to Adolf Stöcker – osnivač kršćansko-socijalne radničke stranke, nasuprot marksističke socijal-demokratske – koji je pisao: »Židovi su nacija unutar nacije, država unutar države, rasa u središtu druge rase«. A budući da samo njemačka krv nosi njemački duh, to je »moderno židovstvo strana kaplja krvi u njemačkom tijelu« i to »ona sa razornom moći«. Bio je to onaj Adolf Stöcker koji je prvi skovao krilaticu *Deutschland, erwache!* (*Njemačka, probudi se*), koju će oživjeti hitlerizam. A on je, također, s publicistom Williamom Marrom bio i osnivač (1879) »Antisemitskog saveza« za »spas njemačke domovine od potpunog poživljenja« koji je vladi uputio peticiju s oko 300.000 potpisa »protiv stalnog jačanja židovskog utjecaja«, što ga »njemački narod ne može i ne smije trpjeti ako se ne želi uništiti«. A Židovi su tada činili svega 1,2% pučanstva Njemačke. Filozof Eugen Dühring pisat će – na crti rasprostranjenijeg mnijenja: »Židovi su naša nesreća« – »Dužnost je nordijskog puka da istrijebi takvu nametničku rasu kao što uništavamo zmije i grabežljive zvijeri«. Susljedno »Znanstvenom rasizmu« Gobineaua, prema kome su biološki zakoni nepromjenljiva činjeničnost prirode, Dühring će reći: »Židovstvo može biti dokrajčeno samo tako da se učini kraj samim Židovima«⁴⁴⁰.

U raspirivanju mržnje protiv Židova Hitler se naročito poslužio mitom o svjetskoj uroti Židova, tj. o postojanju tajne židovske vlade koja teži da zavlada svijetom. Taj protužidovski mit dvadesetog stoljeća bio je jednak onome srednjovjekovnom da Židovi truju bunare, ubijaju kršćansku djecu i obeščasćuju posvećene hostije u sklopu provedbe đavolske urote radi uništenja kršćanstva. Taj se mit zasnivao na »krivotvorenom Zapisniku (protokolu) starješina Ciona« o navodnom sastanku židovskih vođa na kojemu je utvrđena svjetska urota uz sudioništvo liberala, slobodnih zidara, radikala, bankara... Mitom se poslužio još ruski caristički sud u vrijeme revolucionarnih nemira (1895), ali proširio se istom u doba boljševičke revolucije i građanskog rata, kada je poslužio kao dokaz da je ruska revolucija posljedica židovske urote. »Protokol« je dobio »senzacionalnu popularnost« dvadesetih i tridesetih godina ovog stoljeća kada je »preveden na sve europske jezike« te široko rasprostranjen po svim europskim zemljama i u SAD. U Njemačkoj on je najprije zlorabljivan od Hohenzollerna, kao opravdanje za poraz u ratu i poratni metež, glad i nezamćenu inflaciju, a potom od Hitlera za »konačno rješenje« židovskog pitanja⁴⁴¹.

Na početku drugoga svjetskog rata u hitlerovskoj Njemačkoj mitske predodžbe o Židovima bit će predočivane kao znanstveno utvrđene spoznaje.

⁴⁴⁰ Usp. N. Levin, n.dj., 14–7.

⁴⁴¹ N. Cohn, *The Myth of the Jewish World-Conspiracy: A Case Study in Collective Psychopathology*, *Commentary*, June 1966; (Usp. N. Levin, n.dj., 18–9)

»Zahvaljujući postignućima velikog niza istraživača – piše L. Klages u predgovoru ostavštine A. Schulera s kraja prvoga svjetskoga rata – nije više potreban Disraeli da bismo znali da su oni što su potegli žicu svjetskog rata, i financijeri ruske revolucije, bili Židovi. Što to ima po sebi s *humanitetom, građanstvom svijeta, liberalizmom, amerikanizmom, marksizmom, internacionalizmom, komunizmom, boljševizmom* itd. danas ne vidi samo *onaj* tko to ne želi vidjeti«. Na zator Židova potiče se prokazivanjem njihove moći himbene preobrazbe. »Sam Juda je golem, jahvinska potencija, tj. satanizam u maski čovjeka, sposoban oponašati *sve* ljudsko bez iznimke, nadmašiti ga i nadmašenjem uništiti«⁴⁴².

Ostavši do kraja poklonikom (ne jedino) spenglerovskog filozofskog umovanja o istobitnosti borbe i života, Hitler će neodstupno ustrajati na nužnosti i opravdanosti uklanjanja Židova. On će to (1942) i u najužem krugu s uvjerenjem ponavljati: »Ne smije se imati nikakve samilosti s ljudima kojima je sudbina odredila da nestanu«. Za nj su Židovi bili i ostali uzrok rata i »sveopći (univerzalni) otrov sviju naroda«⁴⁴³.

Mussolinijevo osobno shvaćanje židovskog pitanja, a onda i čitavog talijanskog fašizma, prilično se razlikovalo od ovakva Hitlerova steklišta. Dolazeći i sam iz socijalističkih redova, znao je da se marksistički pokret ne može pripisati samo židovstvu. Doduše, i on će u početku isticati »židovski značaj« boljševizma, ali će već 1920. reći: »Boljševizam nije, kao što puk vjeruje, židovska pojava. Istina je, naprotiv, da boljševizam vodi potpunom uništenju židovstva istočne Europe«. Bilo je to jedinstveno predviđanje u ono doba. Kasnije on će se izraziti protiv židovskog izdvajanja općenito i navlastito protiv cionizma, ali i protiv Hitlerova pretjeranog antisemitizma. »Ja nemam ljubavi za Židove – reći će Mussolini 1932 – ali oni imaju velikog utjecaja posvuda. Bolje je pustiti ih na miru. Antisemitizam donio je Hitleru već više neprijatelja nego što je potrebno«⁴⁴⁴. Unatoč tome što je međunarodni fašistički kongres u Montreuxu potkraj 1934. donio oštru protužidovsku rezoluciju, optužujući ih za poticanje međunarodnih revolucija i za neprijateljstvo prema idejama država i kršćanske civilizacije, Mussolini će 1935, uoči napadaja na Etiopiju, objaviti izvanrednu i do pretjeranosti čudnovatu pro-židovsku deklaraciju, u kojoj objavljuje da ne dopušta nikakvu antisemitsku pristranost, jer se »talijanski i židovski ideali posvema stapaju«. Kasnije, poslije uspostavljanja Osovine Berlin-Rim, kad je Italija ušla u trojni savez s Njemačkom i Japanom (1936), Mussolini će prihvatiti antisemitska stanovišta slična Hitleru, ali progoni Židova neće u Italiji nikad poprimiti ona obilježja kao u Njemačkoj⁴⁴⁵.

⁴⁴² Ludwig Klages, Uvod u: Alfred Schuler, Fragmenti i predavanja iz ostavštine, Leipzig, 1940, 46, 82. (Usp. H. Mayer, n.dj., 327, 357)

⁴⁴³ H. Picker (ed.), Hitler's Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941–42, Bon, 1951, 227 (usp. R. Hilberg, n.dj., 662; N. Levin, n.dj. 709).

⁴⁴⁴ M. Michaelis, The Attitude of the Fascist Regime to the Jews in Italy, Vol. IV, 9–10. (Usp. N. Levin, n.dj., 459)

⁴⁴⁵ Usp. N. Levin, n.dj., 459–65.

Pošto su neposredno nakon drugog svjetskog rata vođe i viši dužnosnici poražene Hitlerove Njemačke i njezinih saveznika, po dogovoru i odluci pobjedničkih sila antifašističke koalicije, oglašeni »ratnim zločincima«, pa od međunarodnog i zemaljskih sudova poosuđivani (uglavnom na smrt) zbog zločina protiv čovječanstva, tj. zbog agresivnog rata i genocidnih zlodjela, povijesno neupućeni svijet zavaravao se mišlju da se tako nešto više neće ponoviti. Ta se obmana zasnivala kako na pretpostavci da se kažnjavanjem za ratne zločine imaju zatrti svi korijeni sličnih pojava u budućnosti, tako i na uspostavi svjetskog poretka, u obliku OUN, radi osiguranja trajnog mira i miroljubive suradnje među narodima cijeloga svijeta. U Europi je jedva utihnuo rat između velikih ratnih saveza, s tim da su još trajala unutarnja krvava razračunavanja u mnogim zemljama između političko-ideologijskih i klasnih protivnika, a na raznim dijelovima svijeta ratovi nisu ni prestajali, ili su otpočinjali novi, od Alžira i Tunisa do Vijetnama i Koreje, te od Kenije i Konga do Indonezije i Filipina. A kad je iz revolucionarnog meteža poslije puna dva desetljeća napokon izašla golema Kina, njime i drugim oružanim vrtlozima bile su zahvaćene mnoge zemlje od Kube do niza afričkih i azijskih zemalja (a ne treba zaboraviti i Mađarsku u Europi). A da u tim oružanim razračunavanjima često nisu činjena u svojoj biti ništa manja zlodjela nego u drugom svjetskom ratu, to se očitovalo naročito na primjeru rata u Vijetnamu, gdje su Francusku zamijenile SAD. Tu nije bilo, doduše, zatvorenih plinskih »dušegupki«, ali su čitava naselja uništavana zračnim napadajima razornim i požarnim bombama, a čitavi predjeli pače i kemijskim plinovima. Nova ratna tehnika i iskustva iz drugoga svjetskoga rata samo su umnožile grozote zlostavljanja svega pučanstva. Rat kakav se vodio u Vijetnamu pobudit će papu Pavla VI na poziv: »u ime Gospodnje – stanite!«, a 350 francuskih intelektualaca, humanista i znanstvenika, da upute (sredinom šezdesetih godina) otvoreno pismo američkim znanstvenicima. »Mi smo vidjeli svoju vlastitu zemlju kako upotrebljava iste metode u Indokini i u Alžiru i žalimo što nismo učinili odlučnije korake da se tome suprotstavimo. Danas se ti zločini čine u Vijetnamu svim sredstvima suvremene tehnike, na vrlo visokom stupnju«⁴⁴⁶. Rat u Vijetnamu bio je naposljetku okončan. Ali koliko je novih otpočeto i koliko ih traje sa svim posljedicama uništavanja ljudi? A neprekidni izraelsko-palestinski rat ima svoju posebnu povijesnu znakovitost, s obzirom na sve ono što mu je prethodilo od biblijskih vremena, a i s obzirom na izglednost rješavanja.

Ako smo u dosadanjem razmatranju tragali za razotkrivanjem one povijesnosti koja je, u doba drugog svjetskog rata dovela do raskrižja na kojemu u ogledanju konačnog rješenja židovskog pitanja nije bilo trećeg smjera osim za Auschwitz ili za – još nepostojeći – Izrael, onda nam valja baciti makar i letimičan pogled na to što se s njime zbilo nakon dostizanja u ta odredišta. Je li

⁴⁴⁶ Usp. F. Tuđman, n.dj., 524.

židovsko pitanje konačno skinuto s povijesnog dnevnog reda? Ako nije, u čemu je njegova sadanja bit? I kakav je odnos prema židovstvu europskog javnog mnijenja nakon *holokausta*?

Odgovor na ovo posljednje povijesno veoma zanimljivo pitanje nalazimo u jednom razmatranju J.P. Sartrea na samom kraju rata. Već je znakovito i to što se takav pisac-filozof kao što je bio Sartre našao ponukanim da piše svoja *Razmatranja o židovskom pitanju* potkraj 1944, kad je Francuska tek oslobođena, a rat još nije ni završen, a objavljuje ih opetovano i poslije rata (1946. i 1954). Sartreova razmišljanja nam svjedoče da antisemitska raspoloženja u javnom mnijenju, pače i mržnja prema Židovima i na francuskom tlu ni izdaleka nisu iščeznula. U vrijeme kad pokret otpora, u kojemu su sudjelovali mnogi Židovi, slavi pobjedu, kad se naveliko govori o ratnim zatočenicima i stradalnicima, šuti se o Židovima. »Ni riječi«, s gorčinom zamjećuje Sartre, jer: »Ne smiju se dražiti antisemiti«, da bi Francuska mogla ostati jedinstvenom, da se ne bi pomutilo bratimljenje francuskih ljudi na ulicama Pariza i inih gradova. Objasnili su mu da je takva šutnja korisna i za same Židove: da se ne ističu⁴⁴⁷. Prema tome, ni svi progoni i mnoštvo žrtava u logorima smrti nisu utrnuili duhovni sukob, ili u najmanju ruku suprotnosti i nelagodu između francuskog i židovskog pučanstva. Izlišno je napominjati da su se u takvu raspoloženju odražavali povijesni talozi, i da mnogo drugačije nije moglo biti ni u drugim zemljama.

Obnova nacionalne židovske države u Izraelu označila je, nedvojbeno, povijesnu prekretnicu. Međutim, ona nije skinula židovsko pitanje s dnevnog reda svjetske pozornice zbog dva razloga. Prvo, za odlazak u židovsku državu nije se opredijelila većina židovskog pučanstva rasutog po svijetu već zapravo neznatna manjina. U svijetu još uvijek živi oko četiri petine Židova i stoga židovstvo i dalje opstoji – i to neizbježno kao inorodno uzgredništvo – u različitim pojavnim oblicima u mnogim zemljama svijeta. Jedino se težište židovskog pitanja pomaklo iz Srednje Europe u druge dijelove svijeta. Danas je ono, naravno, u Izraelu. Ali stvaranje nacionalne židovske države na tlu koje i Palestinci s istim pravom kao i Židovi smatraju svojim domovinskim teritorijem, nastao je drugi, još goruciji razlog za proširenje židovskog pitanja u žarišno svjetsko pitanje. I kao što su Židovi dosada bili, a i ostali, zbog svoje etničko-vjerske posebnosti, izdvojena zasebnost – *uzgrednici* – usred nežidovskih domovinskih naroda, tako je sada Izrael, židovska nacionalna država (po riječima H. Mayera) postala izdvojena – *uzgrednička* – država usred nežidovske, arapske, zajednice država. A položaj Izraela, kao samostalne države, od samog je početka isto toliko prijeporan kao što je bio položaj židovskog čovjeka u Trećem Reichu, ili drugdje u neprijateljskom svijetu. Mržnja ne samo izgnanog i podređenog palestinskog pučanstva već i okolnih, pače i svih, arapskih država prema Izraelu nije ništa manja nego i veća od svih onih što su

⁴⁴⁷ J.P. Sartre, *Reflexions sur la Question Juive*, Paris, 1946, 91. (Usp. H. Mayer, n.dj., 352)

židovstvu, bilo gdje i bilo kada, prijetili posvemašnjim uništenjem. A i mržnja malobrojnijih Židova u okruženju prema mnogobrojnijem smrtnom neprijatelju nipošto ne zaostaje jer samo s njome moguće je opstanak.

U dvadesetom stoljeću, židovstvo se tako vratilo u biblijsko doba borbe na život i smrt za svoju »obećanu« zemlju. Svjetska povezanost i već svemirska tehnologija tim okolnostima, jamačno, daju znatno drugačije okvire i druga stožerna uporišta. Ali bit međudnosa, sukoba interesa i proturječja suživota Izraela s ostalim narodima, ostaje u svojoj osnovi istovjetna i istoznačna sa svojim povijesnim izvorima. Zbog toga što je uvjetovana čimbenicima koji su predodredili samobitnost i opstanak nacionalnog bića i Židova i drugih naroda s kojima im je putovati povijesnom neizvjesnošću, koliko znanim toliko i nepredvidljivim bespućima.

12. U RAZDVOJBI – ZDVOJNOSTI

*Pošto je iščeznuo onostrani
svijet istine, zadaća je povijesti
da uspostavi istinu ovoga svijeta.*

K. Marx

Nazočno tijekom cijele povijesti židovsko pitanje ostaje uvijek podjednako aktualnim i zakučastim problemom povijesne filozofske misli. I to kako sa stanovišta spoznaja pretpostavki održavanja vlastite nacionalne samobitnosti tako i integracije u druga nacionalna bića, dotično asimilacije od njih. Zbog svoga dvotisućljetnog održanja u svjetskom rasuću, židovstvo je postalo jedinstvenim povijesnim »uzorom« sudbine inorodne, nacionalne, manjine usred tuđih, većinskih naroda. A i danas, kao i na svom početku, primjerom neizmirljivih suprotnosti i vječitog sukoba: s rasno srodnim ali kulturno i vjerski različitim narodima zbog domovinske postojbine, a s kulturno istovjetnim ali rasno i vjerski raznovrsnim narodima zbog svoje zasebnosti i izdvojenosti u svakoj zemlji, makar se međusobno priznavali njenim jednakopravnim građanima.

Unatoč tome što je židovstvo, bilo i ostalo, neprekidno u žarištu i povijesna događanja i filozofskog promišljanja, ono ostaje – kao što vidjesmo – podjednako kamenom spoticanja i povijesne zbilje i ljudskog umovanja. Protjerano sa svoga domovinskog tla, gotovo svuda po svijetu bit će proganjano i zatirano. Samo će tražiti izlaz u samozaboravu, u pretapanju u inobitnost, ali i sačuvati svoju zasebnost i žudnju za povratkom u svoju »obećanu zemlju«. O njemu će suditi i najveći umovi odveć jednostrano. A samo će za svoju kob u rasuću prebacivati krivicu uglavnom i pretežito samo na druge, zaboravljajući

da se i samo nije odnosilo prema drugima u svojoj državi nimalo drukčije, ni nekad ni danas. A i to da je usred drugih naroda predugo ostajalo stranim tijelom, stavljajući se prečesto u službu tuđina, ili postajući pronositeljem svakovrsnih nadnacionalnih i univerzalističkih utopija. Naravno, takvo držanje židovstva bilo je uvjetovano i njegovim bićem i njegovim položajem, ali je samim time produbljivalo suprotnosti, navlačilo omrazbu i izazivalo sudbinu.

Dakako, srž je pitanja: koji su sve uzroci takvu zbivanju, i je li uopće bilo moguće da bude inačije. Sve dosadašnje traganje za odgovorom upućuje samo na zdvojnost. I na preveć jednostrana ili pristrana, površna i ovlašna ili nedomišljena tumačenja. A veoma su rasprostranjena i prepredena himbena umovanja, zaogrnuta tobožnjim humanističkim pristupom ali izvan svake povijesne zbiljnosti. Kao što smo se već mogli uvjeriti, ponajrijeđe se nailazi na razborito i trijezno promišljanje same povijesne zbilje u svojoj njenoj čudovišnoj cjeloci sve-ukupna svođenja i prožimanja dobra i zla.

Već na samom početku židovskog rasuća (u I.st.) filozof Seneka govorit će o »najprokletijem rodu«, koji se »proširio po svim zemljama« Rimskoga Carstva, i premda pobijeđen, pokazao se toliko premoćnim da je pobjednicima nametnuo svoje običaje⁴⁴⁸. Valjalo je podsjetiti na taj sud da bi se bolje razumjelo koji su sve čimbenici uzrokovali mržnju i neprijateljstvo protiv Židova u čitavoj dosadašnjoj povijesti. Na to će ukazati i francuski filozof (nobelovac) Henri Bergson (1859–1941) u naše doba, rekavši da su i neki sami Židovi, nažalost, izazivali antisemitizam svojim vlastitim držanjem, lišenim svake moralne odgovornosti⁴⁴⁹. Budući da je Bergson bio Židov, bez obzira što je postao uvjereni katolik ali ne i formalno iz solidarnosti sa svojim progonjenim narodom, njegova je zamjedba očito dobronamjerno objektivna, ali sadrži ipak samo djelomičnu spoznaju problema jer nepodnošenje Židova imalo je dublje i složenije uzroke od amoralnog držanja pojedinaca ili čitavih njihovih skupina. Na sličnu jednostranost nailazimo i u prosudbi Trockoga koji govori s prezirom o Staljinovoj mržnji prema Židovima. On olako sudi da je to zbog Staljinove nedovoljne marksističke obrazovanosti i nacionalističkog odstupanja. Trocki, kao i Buharin i mnogi drugi, ostajući pri svom marksističkom zreništu, ne vide da je zapravo njihovo židovsko podrijetlo opredijelilo njihovu sudbinu⁴⁵⁰.

I Sartre, u već spomenutom razmatranju, polazi s istog motrišta. I on drži da se puna jednakost Židova može postići samo u socijalističkoj revoluciji, dotično da oslobođenje Židova – kako se izrazio Marx – znači i oslobođenje svijeta od židovstva, tj. Židova kao Židova. To bi jamačno značilo potiranje židovske samobitnosti. No, Sartre vjerojatno zato i ne ostaje u tome dosljedan, pa će potom pozvati Židove da se drže svoje izvornosti a odreknu podmukle

⁴⁴⁸ Usp. A. Augustin, *De civ. Dei*, 6, 11.

⁴⁴⁹ Usp. K. Vasilj, *O sofizmu poredbe*, HR, XXXVI, 3, 1986, 428–9.

⁴⁵⁰ Usp. H. Mayer, n.dj., 241

prijetvornosti, a antisemite napasti da nasuprot pluralističkom društvu teže nacionalnom pomoru Židova. Povijesna stvarnost nije dala puno osnove za Sartreovu tvrdnju da sudbina nijednog Francuza nije sigurna »sve dok Židov u Francuskoj i u cijelom svijetu mora strahovati za svoj život«⁴⁵¹. A još manje za očekivanje da će židovsko pitanje naći svoje idealno rješenje u socijalizmu.

Otrpilike istodobno sa Sartreovim razmatranjima u Francuskoj, sa židovskim su se pitanjem ponovno ozbiljnije pozabavili u SAD Theodor Adorno i Max Horkheimer (u knjizi *Dijalektika prosvjetiteljstva*⁴⁵²), glavni predstavnici onog, tzv. frankfurtskog filozofskog kruga koji je u ponečemu imao dodirnih točaka i s marksizmom. Oni su se tim problemom i posredno bavili u svojim radovima, u okviru promišljanja povijesne zbilje, a M. Horkheimer i u posebnoj raspravi o *Židovima u Evropi*, (1939)⁴⁵³.

Adorno i Horkheimer pojavu genocida ne pripisuju samo mržnji prema Židovima. Ona je samo izvanjski izraz dubljih pojavnosti što sežu daleko onkraj egzistencije Židova. A proizlaze iz svih onih tendencija i ideja koje su nastale na podlozi prosvjetiteljstva, s težnjom objedinjavanja i ujednačivanja svijeta. U tom smislu dopuštene su i povijesno vrijednosne samo većine, dok se manjine svode na »život nevrijedan življenja«. U obzorju takva umovanja svaka manjina postaje povijesno bezvrijedna: ovdje Židovi i Cigani, tamo Crnci ili drugi obojeni, drugdje inovjerci ili bilo koja nacionalna manjina, gotovo svugdje homoseksualci i izglobljene feministkinje, te počeoće, na kraju kao i na početku, ideologijski nepoćudni intelektualci. Genocidna pogibeljnost prijeti svakoj manjini koja je na putu većine, a i svakom pojedincu koji se suprotstavlja totalitarnom mišljenju. Bijes se sručuje na one bez zaštite, te primisao »trebalo bi ih pogušiti« postaje sve uobičajenija. A »kako su žrtve među sobom zamjenjive« to, već prema mijeni prilika i odnosa snaga – s pravom ustvrđuju Adorno i Horkheimer – današnje žrtve postaju sutrašnje ubojice (i obrnuto): »u istoj slijepoj radosti zadavanja smrtnog udarca«, netom se netko osjeti dovoljno moćnim da ga zada ili uzvrati. Osim toga, do progona Židova sa strane fašističke diktature došlo je u sklopu krize onog kapitalističkog sustava kojega su Židovi bili najizrazitiji predstavnici – »agenti«, reći će Horkheimer. To mu, jamačno, daje osnove za zaključak da: »Pozivati se danas protiv fašizma na liberalistički način mišljenja 19. stoljeća znači apelirati na instanciju preko koje je on pobijedio«. A nama danas i na dodatak, da se to isto odnosi i na marksističko mišljenje – također iz 19. stoljeća – kojemu su Židovi isto tako bili ne manji ako ne i izrazitiji predstavnici, a oživotvorenje kojega se u ovom stoljeću također okrenulo protiv njih. Poput Sartrea, koji

⁴⁵¹ J.P. Sartre, n.dj., 185. (Usp. H. Mayer, n.dj., 352–4)

⁴⁵² M. Horkheimer – Th.W. Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*: Filozofijski fragmenti, Frankfurt, 1969; prijev., Sarajevo, 1974.

⁴⁵³ M. Horkheimer, *Židovi i Europa* – u: *Studies in Philosophy and Social Science* VIII, 1939, New York 1939–40.

ispravno zaključuje da antisemitizam, zapravo, izražava manihejsko mišljenje o borbi dobra sa satanskim zlom utjelovljenim u Židovima, i sud Horkheimera i Adorna da »apsolutno zlo žigoše Židove kao apsolutno zlo«, svodi se na isto. A oba tumačenja dovode do spoznaje da će židovsko pitanje postojati i nadalje (i poslije drugog svjetskog rata), kao nepromijenjeno kužno pitanje kružne mržnje prema Židovima, u čemu se očituje izjalovljenje racionalizma građanskog prosvjetiteljstva. Pri tom Sartre upire na građansko-humanističke ideje, a Adorno i Horkheimer na građanski liberalizam⁴⁵⁴. A povijesna zbilja dodala im je, u ne manjoj mjeri izjalovljenja, uz njihovu negaciju u obličju fašizma, dakako, i onu u obličju staljinističkog marksizma. Iz svega rečenoga nedvosmisleno proizlazi da je pogrešno antisemitizam i sve njegove zlokojne plodove, naročito one u drugom svjetskom ratu, pripisivati pretežito samo njemačkoj povijesti, kako to čine čak i ozbiljni proučavatelji genocida nad Židovima kakvi su npr. N. Levin, pa i R. Hilberg, koji inače polazi od toga da je to »dio povijesti Zapada«, posvećujući više pozornosti svemu onome što je prethodilo Hitlerovu »konačnom rješavanju«⁴⁵⁵.

Nasuprot mnogim jednostrano ishitrenim prosudbama, pod dojmom onoga što se zbilo u doba Hitlera, sveukupna povijest »potvrđuje prije svega da je Auschwitz u izvršenju doduše bio *njemačka* stvar, ali ne i u misaonom izvršenju«! Takav je zaključak s pravom izveo H. Mayer u svezi s razmatranjima Sartrea i Horkheimera i Adorna⁴⁵⁶. U prilog takvu razmišljanju valja navesti i činjenicu da je tijekom europske povijesti dolazilo do veće integracije Židova u njemačko društveno biće negoli u francusko ili englesko⁴⁵⁷, a također i nesrazmjerno veće u hrvatsko negoli u srpsko. I to kako u stvarnosti tako i u književnosti, a budući da je »umjetnost život osmišljen mišlju« – kako reče Thomas Mann, to i ona svjedoči o većoj srašćenosti nijemstva i židovstva, a onda je iz te veće a nesukladne ljubavne strasti proizlazila i strastvenija mržnja. Brutalan raskid svih životnih sveza i gorka sudbina Židova pod Hitlerom bijahu dakako daleko od svake osmišljenosti umjetnošću. Ipak, ne bi trebalo zanemariti povijesnu činjenicu da golema većina njemačkog naroda niti je sudjelovala u izvršenju niti je znala za provedbu genocida. (To je beziznimno pravilo za redarstvene progone u svim, a navlastito u totalitarnim režimima.) Čak i za većinu državnih i nacističkih dužnosnika »konačno rješenje« židovskog pitanja značilo je tek da Židovi moraju napustiti Njemačku. A da sama provedba i tako prikazanog »rješenja« nije tekla s lasnoćom priznaje i sam H. Himmler. U listopadu 1943. on se tuži da od osamdeset milijuna Nijemaca »svaki ima svoga časnog Židova«. Naravno »drugi su svinje, ali baš ovaj jedan

⁴⁵⁴ Usp. H. Mayer, n.dj., 354–60.

⁴⁵⁵ Usp. N. Levin, n.dj., XII–XVI, 3–26; R. Hilberg, n.dj., V–VI, 1–30

⁴⁵⁶ H. Mayer, n.dj., 356.

⁴⁵⁷ Isto, 311–2.

je prvorazredni Židov»⁴⁵⁸. Kad se zna da je glas i za jednog »doličnog« Židova pod nacizmom izazivao pogibeljnost, onda je razumljivo da se on mogao čuti samo pod prividom žigosanja svih drugih, pa onda Himmlerova tužaljka očito upućuje na potrebu pomnijeg ocjenjivanja držanja svega njemačkog pučanstva. Ovo naročito stoga što je neraspoloženje, pa i mržnja prema Židovima bila raširena pojava u javnom mnijenju gotovo svih europskih zemalja. Kao što nam spomenuto Sartreovo razmatranje govori o žilavosti antisemitizma u Francuskoj, što se jamačno odnosi i na ostalu zapadnu Europu, tako nam – pače još i na dojmljiviji način – svjedoči Leon Uris o protužidovskom raspoloženju istočno-europskih naroda. U svome romanu *Mila 18*, zasnovanom i na vjerodostojnim povijesnim izvorima, Uris nam uzgred priča i o tome kako su se Nijemci u pogromima protiv Židova služili i posebnim redarstvenim odredima sastavljenim od domaćeg življa – Poljaka, Ukrajinaca, Litvanaca, Letonaca. A isto tako i o očitovanjima općenite mržnje pučanstva tih zemalja prema Židovima, koja je sezala do pojava dobrovoljnog sudionništva u pogromima, pače i do odbijanja židovskog sudjelovanja u poljskom pokretu otpora koji je bio pod vodstvom izbjegličke vlade u Londonu. I tu nije riječ samo o lakokupljivoj rulji – iz kakve su hitlerovci stvarali i posebne židovske redarstvene straže (od samih Židova) – već o širem protužidovskom raspoloženju u svim društvenim slojevima⁴⁵⁹.

Jamačno, tek u obzorju takvih sveukupnih povijesnih spoznaja valja suditi o tome kako je jedan takav filozofski um kakav bijaše Martin Heidegger mogao postati i ostati članom Hitlerove stranke. Pisac toliko cijenjenih djela – *Bitak i vrijeme*, *O biti istine*, *Nietzsche*, *Identitet i diferencija* – zbog kojih je smatran najistaknutijim suvremenim filozofom, dapače i »najvećim misliteljem svih vremena«, očito je za to nalazio i nekih filozofskih razloga, jer njegova vezanost za nacizam nije bila samo praktične i prolazne naravi. Bez toga vjerojatno ne bi govorio o Hitleru kao »vrhunskom egzistencijalnom principu« na samom njegovu početku. A do stanovitog udaljavanja, ali ne i razlaza, došlo je – po sudu Victora Fariasa, pisca kritičke knjige o Heideggeru⁴⁶⁰ – zbog njegove neskrivene želje da »podučava Hitlera u ostvarenju zajedničkih ideala«. U prilog pretpostavci o postojanju za nj dubljih razloga s motrišta njegova promišljanja povijesti govore i druge činjenice. On će pred rat prekinuti s filozofskim, ali ne i političkim, istomišljenikom Karlom Jaspersom, koji je proganjan kao Židov, pa i sa svojim učiteljem E. Husserlom, a i poslije poraza Hitlera nije se našao (filozofski) ponukanim da preocijeni svoje držanje, već je i u svom oporučnom »povijesnom iskazu« ostao zapravo u »zastrašujućoj

⁴⁵⁸ Govor H. Himmlera 04.10.1943, PS-1919. (Usp. R. Hilberg, n.dj., 660)

⁴⁵⁹ Usp. Leon Uris, *Mila 18*, New York, Bantam Book, 20th printing, 129, 140, 257–9, 286, 291, 309–10, 324–6, 340–4, 380, 402 i dr.

⁴⁶⁰ Victor Farias, *Heidegger et la nazisme*, Paris, 1987. (Usp. D. Vukov Colić, *Kolo oko Heideggera*, *Vjesnik-Panorama subotom*, 459, 12.12.1987.)

šutnji« o tom vremenu. A to se nipošto ne može objasniti tobožnjom primjenom Adornove izreke da je »poslije Auschwitza barbarski pisati poeziju«.

Obrazloženje i Heideggerova slučaja, kao i cijeloga Hitlerova razdoblja, valja jamačno tražiti u onim povijesnim čimbenicima što su uvjetovali: kako pojavu i pobjedu a zatim i poraz hitlerizma, tako i sudbinu židovstva. A »povijesna stvarnost«, koju mnogi zanemaruju i onda kad se pozivaju na »historijski materijalizam«, po nešto ogoljelom ali u biti točnom sudu H. Mayera na europskom tlu »odgovorila je na sve probleme židovskog identiteta alternativom: *Auschwitz ili Izrael*«. I: »U tome se nije promijenilo ništa ni onda kad je građanin Shylock u pojedinačnom slučaju bio odlučan da igra ulogu druga Shylocka«. Čak štoviše ni onda kad je, nakon svega, povijesna stvarnost cijelu državu Izrael stavila opet u ulogu Shylocka, prisilivši je na istobitne genocidne pogrome u novoj pogibelji od posvemašnjeg uništenja i novog rasuća⁴⁶¹.

Sve to dovodi do spoznaje da se i o njemačkoj i o židovskoj povijesti, a također i o nijednoj drugoj, ne može suditi izdvojeno od sveukupnosti i međuvjetovanosti svake povijesne zbilje. A navlastito ne o najdramatičnijim povijesnim događajima. Zbog toga je u pravu suvremeni njemački državnik F.J. Strauss kad je (1987) rekao da onaj tko okrivljuje samo Nijemce »taj krivotvori povijest«, jer »ratne zločine nisu počinili samo Nijemci nego i drugi« i za vrijeme a naročito na kraju rata, a »dokaz za to je sudbina Kozaka, zatim hrvatske vojske, njemačkih ratnih zarobljenika i proganjanje Nijemaca« iz mnogih zemalja. Ističući da se »povijest Nijemaca ne sastoji samo od beskonačnog niza zabluda, grešaka, zločina i katastrofa«, Strauss podsjeća da nije opravdano njemačku povijest »promatrati samo iz kuta 12 užasnih godina Hitlerove diktature, kao da je to neka karakterna osobina Nijemaca, te ih na taj način označiti nositeljima kriminalnog karaktera«. No, problem je mnogo dublji od Straussova zahtjeva da »Nijemci konačno izađu iz sjene Hitlera« i nauče »uspravno hodati«. Tim je pitanjima sve više zaokupljen sve veći broj njemačkih intelektualaca, povjesnika i drugih pisaca (E. Nolte, J. Fest, A. Hillgruber, J. Habermas, H. Mommsen, M. Broszat, J. Kocka, H. Mayer, H.M. Enzensberger, N. Frank, R. Giordano, Sichrowsky, B. Faulenbach, K.D. Bracher, H.A. Winkler, H. Plessner, H.U. Wehler, R. Dahrendorf, M. Sturmer, H. Schulze, K. Hildenbrand) sada već ne samo iz redova sinova nego i unuka sudionika Hitlerova poretka. Postoji i osobna i nacionalna potreba, stvorena čitavom poratnom psihozom, da se raščisti s krivicom »Oca« ili »*Drugom krivicom*« onih »*Rodenih s krivicom*« (sve naslovi knjiga), prosudi i spozna što je bila građanska dužnost a što izdaja, što je povijest nametnula Njemačkoj a što Njemačka povijesti, jer sve to pritišće duhovni život pojedinca i čitavog naroda koji je prisilnom podjelom stavljen i još uvijek ostao pod stanovitim tutorstvom tobože povijesno bezgrešnih sila⁴⁶².

⁴⁶¹ H. Mayer, n.dj., 332, 362.

⁴⁶² J. Kocka, German History before Hitler: The Debate about the German Sonderweg, *Journal of Contemporary History*, Vol.23, No.1, January 1988, S. 3-16;

Bez sagledavanja uzročnosti i međuovisnosti svih povijesnih pojavnosti ne može biti riječi ni o njihovu ublažavanju a kamoli uklanjanju. Dakako, zahtjev za razumijevanjem povijesnih zbivanja ni u kom slučaju ne znači težnju za opravdavanjem bilokakvih povijesnih zlodjela. Taj zahtjev polazi od spoznaje da se jednostavnim i jednostranim moralističkim osudama, s bilo kojeg stajališta ne postiže ništa drugo već samo doprinosi pogoršavanju okolnosti što su uzrokovala tragična događanja. Pripisivanje povijesnih nedjela i zala samo nekom od naroda, ili samo pojedinim društvenim pokretima, znak je koliko povijesne nepismenosti toliko i nerazboritosti, jer se povijesna zbilja uvijek postara da razmjerno brzo razotkrije sve zablude i zaborave, te da naplati sve obmane i himbene podvale. Ne može se ispravno suditi o naci-fašističkim logorima smrti i židovskim getima ako se zanemari da nisu Hitlerov izum, ali ih ni opravdavati sovjetskim »gulazima«, kao što se ni ovi ne mogu pripisati samo Staljinovu razdoblju jer ih je bilo i za Lenjina, a postojali su i u englesko-buraskom ratu, a da ih je bilo i poslije drugog svjetskog rata u već pokidanoj »željeznoj zavjesi« primjer nije samo »Goli otok« već i oni poslije mađarske revolucije 1956. godine, a ima ih za Crnce i Palestince (i ne samo za njih) i danas... Isto tako ne može se suditi o oktobarskoj revoluciji, i o svim poznijim socijalističkim revolucijama, samo kroz nakaznu prizmu njihova nasilja i užasnih žrtava, zaboravljajući da ništa drugačije nije bivalo u svim demokratsko-građanskim prevratima uključujući i slavnu veliku francusku revoluciju. Ne manja pogreška krije se i u istovrsnom načinu pojednostavljivanja kad se svim pripadnicima jednog naroda, ili istog pokreta ili staleža pripisuju istovjetna društveno vrijednosna obilježja. Jer, ona su samo jednim dijelom – većim ili manjim – istobitna, dok drugim dijelom mogu biti čak i podudarnija s onima pripadnika suprotnog tabora. Još se gore stvari zbivaju s prisvajanjem monopola na istinu. O svakom događaju, i u najnovijoj povijesti, izrečeni su tako oprečni sudovi i od ozbiljnih umova svoga vremena da ljudski razum iznova ostaje zabezeknut, pitajući se kako je to moguće. I povijesna zbilja i spoznaja prije ili kasnije otkriva da je istina sadržana u nekoj mjeri i u jednima i u drugima, a nikada samo u tumačenju pripadnika pa ni sljedbenika pobjedničke strane a niti poražene. Za sve ovo mogli bi se nizati bezbrojni primjeri, no obratit ćemo pozornost samo na neke od interesa za zaokruženost našeg razmatranja.

Slavom pobjede ideala velike francuske revolucije prikrivene su njene tamne strane. Ne samo užasi revolucionarnog nasilja i termidorskog terora nego i primitivizam i imperijalizam bonapartizma. A već suvremenici te revolucije izrekli su o njoj neke prosudbe istine kojih će biti ovjerene i u svim poznijim revolucijama. Tako će Joseph de Maistre (1753–1821) u skladu sa svojim kršćanskim filozofskim uvjerenjem reći: »U francuskoj revoluciji ima

Intervju F.J. Straussa bonskom listu *Die Welt* (nav. u *Hrvatska domovina*, 5, 1987, 31–2). M. Dini, Mračno nasljeđe nacizma, *Panorama* (usp. *Izbor*, XXV, 3(286), ožujak 1988, 3–6).

neki satanski karakter koji je odvaja od sveg što se vidjelo i, možda, od svega što će se vidjeti«. U njoj je – u ime »ustoličenja boginje Razuma« – došlo do takve množine zlodjela »u kojima su se provincije trudile nadmašiti Pariz«, da »sve to izlazi iz običnog kruga zločina i čini se da pripada nekom drugom svijetu«. A čak i onda kad se revolucija primirila, »veliki izgredi su iščezli ali su principi ostali«⁴⁶³. Sud Edmunda Burkea (1729–97) još je zanimljiviji zbog usporedbe engleske i francuske revolucije. U engleskoj revoluciji očuvani su drevni zakoni, slobode i ustav države; »iz prošlosti zemlje izvedeno je sve što imamo, kao nasljeđe koje su nam oporukom ostavili naši preci«. U Francuskoj je postupljeno obrnuto: s preziranjem svekolike baštine. I stoga: »Oni su dobili svoju kaznu u svome vlastitom uspjehu, čiji je pregled ovakav: odbačeni zakoni i razoreni sudovi; oslabljena industrija i uništena trgovina; porezi se ne ubiru, a narod je ipak osiromašen; crkva je opljačkana, a državi nije time olakšano«, građanska i vojna anarhija uspostavila je novu nesigurnu i klimavu vlast, novac je obezvrijeđen a princip svojine uništen, nastalo je stanje siromaštva i grabeža, sve je žrtvovano idolu, a »posljedica – nacionalni bankrot«⁴⁶⁴. Kako od onih što su teorijski pripremali, tako i od onih koji su činidbom stvarali takva opisana stanja u gotovo svim kasnijim revolucijama sudovi Le Maistre bili su s prezirom odbacivani kao reakcionarna gledišta ideologa francuskog ultranontizma, a oni Burkea – kao teoretika engleskog konzervatizma. A razumije se, i sve njima slične prosudbe s podsmijehom su gažene u ime nužnosti društvenoga napretka i sveznajućeg razuma.

Dapače, i u ime Hegelova *povijesnoga svjetskoga duha*, koji je »ono supstancijalno« – prabitno i temeljno – u svjetskoj povijesti, što podrazumijeva i njegov povijesni *um*, za koji je »rečeno da upravlja u svijetu«, a koji je »isto tako neodređena riječ kao i providnost«. Nitko razborit ne bi se, jamačno, usudio osporiti da Hegelove povijesne spoznaje ne znače jedan od najvećih dometa ljudske misli da dokuči »ono, za čim teži vječna mudrost«, pa ipak svatko se mora zamisliti nad netom spomenutim, a i Hegelovim, prosudbama revolucije i nasilja u ozračju novih mudrosti kojima nas je nadarila povijesna zbilja. Za Hegela jakobinski teror bijaše, doduše, »čisti užas negativnoga«, ali on je još više rasplamsao ideju slobode kao ontološku potku francuske revolucije. U doba velikih strasti povijest nema vremena da vodi računa »o tričarijama pojedinih ljudskih sudbina«. U francuskoj revoluciji, kao i u svakom drugom »svjetsko-povijesnom događaju« također se »pokazala apsolutna potreba« upotrebe sile. Prenošenjem vlasti na narod zavladao je »apstraktni princip slobode«, a kako je ona u subjektivnoj volji to je značilo princip kreposti i strasti pri čemu je »sumnja dobila strašnu silu«. Sam Robespierre postavio je »princip

⁴⁶³ J. de Maistre, *Considerations sur la France* (Oeuvres, III); prij. u: N. Smailagić, n.dj., I, 312.

⁴⁶⁴ E. Burke, *Selections from his political writings and speeches*; prij. u: N. Smailagić, n.dj., I, 308–10.

kreposti kao ono najviše« načelo. Ali sad su zavladaali »*krepost i užas*, jer subjektivna krepost, koja upravlja prosto iz raspoloženja, dovodi sa sobom najstrašniju tiraniju. Ona vrši svu moć bez sudskih forma« pa je i njezina kazna »jednostavna – smrt«. Nagoni strasti u zadovoljavanju posebnih interesa, ili osvetničkih poriva, »jesu ono najmoćnije« u igrokazu povijesne djelatnosti »što se ne obazire ni na jednu od granica, koje hoće da im postavi pravo i moralitet« jer su te »prirodne sile čovjeku neposredno bliže nego umjetno i dugotrajno odgajanje za red i umjetnost, za pravo i moralitet«. Uz ovo Hegel će reći, također, da i revolucionarna (kao i svaka) tiranija mora propasti u nužnosti ponovnog uvođenja vladavine poretka, »jer sva nagnuća, svi interesi, sama umnost« ustaju »protiv te strašne konzekventne slobode« nasilja i terora⁴⁶⁵. A s obzirom na to da nagoni strasti dovode do zlosilja ponajčešće iz osvetničkih poriva, Hegel smatra da je *osveta* pravedna po *sadržaju* ukoliko je odmazda«. No: »Osveta time što je ona pozitivni postupak jedne *posebne volje* postaje *jedna nova povreda*«. A samim time, ona »kao protivurjeđe zapada u progres, u beskonačno i prenosi se s pokoljenja na pokoljenje u bezgranično«⁴⁶⁶.

Potisnuvši iz Hegelove dijalektike samorazvoja apsolutne ideje iz borbe suprotnosti, i »svjetski duh« i »povijesni um«, zamjenom s materijalnim proizvodnim snagama i s društvenim odnosima, Marx i Engels su – teorijom o neizbježnosti društvenih promjena i nužnosti revolucija – porušili zapravo sve ograde onim shvaćanjima koja opravdavaju uporabu svih sredstava nasilja radi zamišljenog napretka. Upravo taj, već u Hegelu dvojbena a u marksizmu još i ogoljen, dio filozofskog shvaćanja povijesti svijeta našao je svoje zorno obistinjenje, prvotno u marksističkoj ideologiji lenjinizma i staljinizma, a potom još i više u zbilji socijalističkih društava zasnovanim na nauku marksizma od Lenjina i Staljina i svih njihovih sljedbenika i podložnika od Mao Ce Tunga, Tita i Ho Ši Mina do Fidel Castra, Ortege i Mugabea, ili od Gomulke, I. Nagya i Dubčeka, do Pol Pota, i do Kim Il Sunga i N. Ceaușesca, od Hruščova i Brežnjeva do Gorbačova i Teng Hsiao-pinga. Iz zamki tih filozofsko-ideologijskih zabluda pretvorenih u praksu nepovredivog božanstva jedino ispravne i najnaprednije doktrine svijeta – u ime koje je sve dopušteno – nikome od njih nije pošlo za rukom osloboditi sputani ljudski duh i povijesni um, u najobičnijem (ne-hegelovskom) smislu. Obogovječena ideja savršenog društva, pretvorena u služinsko opravdanje sveopćeg monopola i nasilja, još uvijek služi podlogom za održavanje monističkog birokratizma usprkos sve poraznijih oblika sveukupne krize socijalizma. Svi pokušaji pronalaženja izlaza iz stanja okovanosti i ljudskog duha i proizvodnih sila ostali su dosada uzaludni. Kako zbog neodlučnosti da se odlučno raskine s okoštanim filozofijsko-ideologijskim predrasudama tako i zbog vanjskih čimbenika. Titoističko samoupravljanje ostalo

⁴⁶⁵ Usp. G.W.F. Hegel, *Filozofija povijesti*, 32–40, 401–4.

⁴⁶⁶ Isti, *Osnovne crte filozofije prava*, par.102.

je i poslije skoro četiri desetljeća nedonošče, olujna bura surovo je polomila »sto različitih cvjetova« čak i u Maovu vrtu, grubom silom opetovano je pokoravan poljski nacionalni pokret, a mađarski i upotrebom tenkova, čeho-slovačko »praško proljeće« zaleđeno je sibirskom zimom blokofske vojne intervencije, a »hrvatsko proljeće« zatrto nasiljem združenog dogmatizma i hegemonizma; uporaba sile i raspirivanje međunacionalne mržnje produbljuje kosovsku krizu, a vojna okupacija Kampučije i Afganistana do kraja je razobličila ozloglašeni poredak, potaknuvši oružani narodni otpor. Našavši se na povijesnim stranputicama, posve suprotno od predviđanja marksizma, socijalistički je svijet zapadao u sve bezizlazniju krizu: koliko zbog nerazumnog prekida sa sveukupnošću povijesnog nasljeđa u duhovnom i materijalnom životu, toliko i povrh toga zbog bezumlja duhovnog nasilja i bezobzirne upotrebe oružane sile. No, kako se na taj način povijesni problemi ne mogu trajno skidati s dnevnog reda, to je poslije niza intelektualnog i ideologijsko-političkog disidentstva moralo nužno doći i do pojava takvih reformatora kakvi su Teng Hsiao-ping i Gorbačov. Hoće li znati i moći naći izlaz iz krize sveukupnih društvenih odnosa, koji su postali takva kočnica svega razvitka i svakog napretka da ih je – prema Marxu – nužno ukloniti čak i revolucijom – to jamačno neće ovisiti samo o njihovoj subjektivnoj volji i spoznajama. Budući da se u povijesti nikakve prekretničke zadaće nisu izvršavale bezbolno, to možemo pretpostaviti da ni ova neće biti obilježena samo nenasiljem bez obzira na ishod. Vratimo se stoga, s ovog prividnog zastranjenja, samom ishodištu shvaćanja nasilja u socijalističkoj revoluciji i općenito u povijesti.

Kao što sva slična povijesna zbivanja, bez obzira na vrijeme i prostor, nose neke istovjetne značajke, tako se isto javlja kao zakonitost da i istovrsni (revolucionarni) prevrati imaju u mnogome različita obilježja u ovisnosti od povijesno-nacionalnih okolnosti. U prilog ovome, i već iznijetoj tvrdnji da se o staljinističkom teroru ne može govoriti izdvojeno od Lenjina, ali da se i njegovo shvaćanje ne može pripisati samo u stožerna obilježja same oktobarske revolucije kao socijalističke, već da je *boljševizam* nosio pečat ruske povijesti – na to nas upućuje umovanje Bakunjinu koji je punih pola stoljeća prije Oktobra dalekovidno navijestio sliku revolucije u carskoj Rusiji. »Neka onaj tko hoće sačuvati čistoću i nevinost svoje vrline ostane u svom kabinetu, neka tamo sanja, razmišlja, sastavlja traktate ili stihove. Ali onaj tko hoće da bude pravi revolucionarni borac u Rusiji, taj mora skinuti rukavice, jer nema tih rukavica koje bi ga mogle sačuvati od beskrajnog, mnogolikog ruskog blata. Ruski svijet – svijet državni privilegirani i narodni svijet – strašan je svijet. I ruska revolucija bit će sigurno strašna«⁴⁶⁷.

I bila je takva. I u njoj svi njeni vođe i provodnici od Lenjina i Trockog pa nadalje. Trocki je još prije obaranja carizma pisao: »Revolucija traži od

⁴⁶⁷ Violence dans la violence, le debat Bakounine – Nečajev, Paris, 1973, 107 (usp. N. Milošević, Dostojevski kao mislilac, Beograd, 1981, 237).

revolucionarne klase da ona ostvari svoj cilj *svim* sredstvima koja su joj na raspolaganju: ako je potrebno oružanim ustankom, ako nema druge – terorom. Revolucionarna klasa, koja je s oružjem u rukama osvojila vlast, dužna je i svakako će s oružjem u ruci gušiti sve pokušaje da joj se ona preotme iz ruku»⁴⁶⁸.

Sam Lenjin neće nimalo krzmati u primjeni krajnje nehumanih postupaka za ostvarenje ciljeva u dostižnost kojih nije dvojio. On će, naravno, odobravati pa i sam poticati svakovrsni teror: strijeljanja i slanje u progonstvo, uzimanje talaca i zastrašujuća suđenja, desetkovanja i ubijanja čak i maloljetnih članova obitelji. O tome je ostavio sam svjedočanstva u kojima daje tumačenja zašto je to činio. »Rasudujem trezveno i kategorički: što je bolje – uhititi nekoliko desetaka ili stotina poticatelja, krivih ili nedužnih, svjesnih ili nesvjesnih, ili izgubiti tisuće crvenoarmejaca i radnika? – Prvo je bolje. I neka me optuže za sve smrtno grijehove i kršenje sloboda – priznat ću da sam kriv, ali interesi radnika bit će na dobitku«⁴⁶⁹. Međutim, nije se radilo samo o okrutnom obračunu s »klasnim neprijateljem«: s predstavnicima feudalnih i građanskih staleža i svrgnutog carizma, nego i o isto tako nesmiljenom postupku čak i prema *menjševicima*, tj. pripadnicima istorodnog socijalističkog pokreta, samo zato što su se protivili boljševičkim metodama. »Za javno očitovanje menjševizma naši revolucionarni sudovi treba da strijeljaju, jer inače to ne bi bili naši sudovi već bog zna što«! – Izrijezom upućuje Lenjin, a na prigovore s te, socijal-demokratske strane, daje još strahotnije obrazloženje: »... mi na to odgovaramo: Dopustite da vas za to postavimo uza zid. Ili se postarajte da se uzdržite od iznošenja svojih shvaćanja, ili ako želite da ih iznosite... mi ćemo s vama postupati kao s najgorim i najštetnijim elementima bjelogardizma«⁴⁷⁰.

I u danima takvog revolucionarnog bezumlja bilo je ljudi, i među pristašama revolucije, koji su uviđali njegovu pogubnost i imali hrabrosti da protiv toga dignu glas razbora. Kad je 1920. u glavnim sovjetskim listovima, u *Izvjestiji* i u *Pravdi*, objavljena odluka sovjetske vlade da se članovi socijal-revolucionarnih grupa, nacionalistički bjelogardejci i Vrangellovi časnici uzmu kao taoci i »nemilosrdno unište«, tj. strijeljaju, u slučaju pokušaja atentata na sovjetske vođe, to je pobudilo P.A. Kropotkina, jednog od najpoznatijih ruskih i europskih anarhističkih mislitelja, da uputi Lenjinu pismo ovakva sadržaja: »... zar nema nikog u vašoj okolini tko bi ukazao da ovakve mjere znače povratak na najcrnja vremena srednjeg vijeka i vjerskih ratova, da one ne priliče ljudima koji su preuzeli na sebe da grade buduće društvo na komunističkim načelima«! A najizvorniji proleterski književnik i pobornik revolucije Maksim Gorki pisat će u to dobu: »Najbolji među ruskim ljudima živjeli su

⁴⁶⁸ L. Trocki, *Iz revolucije (Terorizam i komunizam)*, Rijeka, 1971, 179.

⁴⁶⁹ V.I. Lenjin, *Djela*, t. 30, 341.

⁴⁷⁰ V.I. Lenjin, *Djela*, t. 35, 162–3 (Politički izvještaj CK RKP/b, 1922).

gotovo stotinu godina za ideju ustavotvorne skupštine – političkog foruma gdje bi čitava ruska demokracija mogla slobodno izraziti svoju volju. Za tu su ideju tisuće intelektualaca, deseci tisuća radnika i seljaka dočekali smrt u zatvorima, u izgnanstvu i na prisilnom radu, umirali su na vješalima i bili strijeljani. Rijeke krvi su tekle kao žrtva za tu svetu ideju – a eto sada 'narodni komesari' izdaju naređenja da se puca na masu koja demonstrira u znak podrške toj ideji.⁴⁷¹ Pripisuje se u prilog veličine Lenjina što je na takve prosvjede svom prijatelju Gorkome preporučio da ode »na liječenje« u inozemstvo, gdje je – pretežito u Mussolinijevoj Italiji – ostao sve od 1921. do 1931, kad se vraća u svoju Rusiju, gdje je upravo započeo novi val nasilja. Najprije u obličju staljinističke *likvidacije kulaštva*, a potom će slijediti i nove *čistke* u sovjetskim vrhovima i u redovima međunarodnog komunizma (u strankama *Kominterne*) u sklopu novog usmjerenja sovjetske ruske politike.

Na temelju svih spomenutih spoznaja, jamačno je više nego nerazborito obrazloženje svih nasilja i golemih žrtava *revolucije ili komunizma* (koje se po različitim procjenama kreću od 80 do 139 milijuna)⁴⁷² tražiti prvenstveno ili pače samo u stvarnim ili tobožnjim izopačenostima u *staljinizmu*, umjesto u sveukupnosti povijesnoga i posebno ruskoga i svakoga revolucionarnoga – bitka i zbivanja. A u ozračju takve spoznaje, razumije se, valja prosuđivati i sva ina zlosilja u mračnim povijesnim virovima. Svi izvršitelji i najgroznijih zlodjela činili su ih iz *ljubavi* prema svojoj *svetoj stvari* i iz *mržnje* prema *satanском ne-biću* što ugrožava njihov posvećeni čin. Kao što vidjesmo na mnogim povijesnim primjerima, toj manihejskoj opsjeni podliježu i veliki umovi a pogotovu neuka mnoštva. A »kad se netko usmjeri prema (svome) Bogu« nema te žrtve koju ne bi prinio na oltar dostizanja svoga raja. Štoviše, za takvoga će i »Božja kazna« biti »Božji dar!« – objašnjava Jean Ellenstein, jedan od vodećih marksističkih ideologa francuske komunističke stranke, koga je istom sovjetska okupacija Afganistana razuvjerila u bezgrešnost njegove božanske ideje, kojoj Buharin (i mnogi drugi) ostaje vjeran i onda kad ga u njezino ime strovaljuju u sam pakao smrti. A uz njegovu ispravnu zamjedbku kako o Staljinu treba suditi u orisu povijesti, jer da je »Cezar ubio više Bretonaca i Gala nego Staljin Rusa«⁴⁷³, dodati je da se u povijesnoj presudi ne smije zanemariti ni veoma znakovita činjenica da je staljinizam uništio više marksista negoli fašizam komunista.

No, veliko je pitanje jesu li ikada i cjelovitije spoznaje svojom mudrošću odlučnije djelovale na povijesna kretanja. Tà još u biblijsko doba mudru je

⁴⁷¹ Usp. R.R. Abramovitch, *The Soviet Revolution*, London, 1962, 128.

⁴⁷² *Foreign Affairs Research Institut* na osnovi svojih istraživanja tvrdi da je »pod komunizmom« ubijeno 83,5 milijuna ljudi: znanstvenik Stewart-Smith iznosi zaključak da je »komunistički eksperiment« stajao između 85 i 125 milijuna; jedna francuska studija govori o 139,9 milijuna, a Solženjicinove procjene »žrtava komunizma« govore o 110 milijuna ljudi (usp. *Neue Bildpost*, 11.01.1987; *Hrvatsko pravo*, XXVIII, 305, svibanj 1987, 12).

⁴⁷³ Usp. *Intervju*, 196, 01.02.1985, 23.

čovjeku došlo do spoznaje da uobičajena pamet, koja je dosegla do načela *ljubi bližnjega svoga a mrzi neprijatelja* ne dovodi do izbavljenja iz pakla neprijateljstava. Stoga mu je i suprotstavljeno ono začudno, Kristovo: *Ljubite svoje neprijatelje i molite za one koji vas progone i kleveću* (Mt 5,43–44). Neshvaćena ni od koga filozofski ozbiljno, ta je samozatajna misao tijekom cijele povijesti ostala vapaj nemoćnih, ili izraz onih što su se pomirili sa svojom kobi, prepustajući sudbini da u možebitnoj mijeni ovozemaljskih sila kazni njihove neprijatelje, ili pak vjerujući da nanošenje zla drugome, samo po sebi, nikome ne može donijeti trajna dobra. Koliko god se za takvo vjerovanje i moglo naći primjera u životu i povijesti, ono nikad nije steklo pravo građanstva razboritosti. Niti je moglo premostiti strasti mržnje i nagnuća za prevlašću ili osvetom. Nasuprot tome mržnja je opetovano poprimala obličje čudovišna kolektivna ludila pojedinih društveno-staleških ili idejno-političkih pokreta, pa i čitavih naroda. A svako ludilo – kako je to dobro zamjetio M. de Unamuno – prestaje biti ludilom onoga trena kad postane zajedničkom pojavom, kad se pretvori u ludilo neke cijele zajednice, pogotovu čitavog naroda. A tada nastaju okolnosti u kojima i običan, normalan čovjek gubi razum i počinje se ponašati na način kako to zorno predočava u jednom liku G. Papini. »Nikakav zločin nije mi bio stran: nikakva podlost nepoznata, od nikakva straha ne ustuknuh. Ubijah s najsmišljenijim mukama nevine starce; trovah vode čitavih gradova; palih vlasi mnoštva žena, raskomadah vlastitim zubima, podivljajima od želje za rastajanjem, djecu koju zatekoh na svojem putu«. I pri tom postade *svjestan* svoga *javstva*, »svjestan da *nikad* neću moći prestati biti ja sâm«⁴⁷⁴.

Iste spoznaje o ljudskoj naravi iznosi u svom književnom djelu i humanist (nobelovac) H. Hesse (1877–1962). U nevidljivoj povezanosti, kolektivna totalna volja izražava se kao individualni unutarnji imperativ. »Put u nevinost« vodi sve dublje u grijeh na putu da se postane čovjek. Ništa ne može nadoknaditi »zanos doživljavanja svečanosti u zajednici, tajnu nestajanja ličnosti u mnoštvu, doživljavanje unionističke radosti«. Čovjek-vuk se začudio »da mu pucaanje pričinjava toliko zadovoljstvo«, jer ranije bio je protivnik rata, ali mu je i mučno bilo promatrati ukroćenog stepskog vuka, prisiljenog »da se odriče svoje prirode«. On je svjestan da je »to što radimo vjerojatno ludo«, ali drži da je isto tako vjerojatno »dobro i nužno«. I »ne valja kada čovječanstvo prenapreže mozak i pomoću razuma pokušava da uređuje stvari« koje uopće nisu dostupne razumu⁴⁷⁵.

A nije razbora dostojno zaboravljati na povijesne himbenosti. Izvjesno je da u povijesnu kovitlacu kako porazi tako i pobjede ne označuju vječnosti. Bez obzira na povijesno trenutačnu nadmoć sile što je nematnula svoju »pravdu«, posve je neizvjesno neće li pobjednik uklanjanjem postojeće povijesne nepravde uspostaviti još zločudnije stanje, ili uzrokovati još mnogovrsnije zlo.

⁴⁷⁴ G. Papini, Zrcalo koje izmiče, 56–7, 60.

⁴⁷⁵ H. Hesse, Stepski vuk, 6, 71, 165, 182, 188.

Iz plodne utrobe i nadahnute slavodobitne pobjede znala je izići itekako »gnusna zvijer«, kako se o takvu ne rijetkom povijesnu iznenađenju izrazio Bertold Brecht.

Osim toga, o zlodjelima u povijesti ne može se prosuđivati apstraktno. Jer, bez obzira na to što je svako nedjelo zlo samo po sebi, ono se bitno razlikuje po svojim pobudama, što onda i posljedicama njegove učinkovitosti daje drugi sadržaj na iracionalno duševnoj, psihologijskoj razini. U psihologijskoj se znanosti, naime, došlo do nepobitna zaključka da je nužno razlikovati *obrambenu (benignu) agresiju*, koja je »filogenetski programirana« nagonom samoodržanja, od *instrumentalno prilagodbene (maligne) agresije*, koja nije uvjetovana filogenetskim počelima već napadačkim i osvajačkim porivima. U svojim filozofsko-sociološko-psihologijskim razmatranjima o ljudskoj destruktivnosti, E. Fromm zaključuje da je čovjek – i kao pojedinac i kao zajednica – biološki »programiran«: »svojom filogenetski spremnom tendencijom ka defenzivnoj agresiji kada su njegov život, zdravlje, sloboda ugroženi«. I: »Budući da je defenzivna agresija filogenetski pripremljena reakcija na ugroženost vitalnih interesa, nije moguće izmijeniti njenu biološku osnovu, iako ona može biti kontrolirana i modificirana kao porivi ukorijenjeni u drugim instinktivnim dispozicijama«. A »glavni uvjet za smanjenje defenzivne agresije« jest smanjenje onih stvarnih čimbenika koji potiču i izazivaju one racionalne i iracionalne strasti što prema Frommu potpadaju pod »sindrom unapređivanja života«. Nemajući tu prirodnu, filogenetsku podlogu, instrumentalna (maligna) agresija, i onda kad se trenutačno pričinja neizbježnom i nužnom, pripada uvijek »sindromu izopaćivanja života«. Stoga, ona prouzrokuje to više destruktivnosti nove i nove obrambene agresije, što čini više terorističkih nasilja u ime »apsolutnog suvereniteta države«⁴⁷⁶. A glede prosudbe zlodjela jedne i druge agresije i destruktivnosti, Fromm je nedvosmislen: *nijedan zločin što ga čovjek čini za svoju slobodu ne može biti tako velik, kao zločin onih koji mu slobodu uskraćuju*.

Istobitno stanovište zauzima i drugi suvremeni filozof, Leszek Kolakowski, u svom promišljanju povijesti. »Nama je potrebna borbena, agresivna obrana slobode. Sloboda se ne može održati popuštanjem... ona zahtijeva budnost, ratobornost, stalni duh borbe«. To je izvan dvojbe, premda se »između neizvjesnog sadašnjeg zla i izvjesnog budućeg ne može racionalno odlučiti«. Za čovjeka od prapovijesti do sada nema drugog ključa za spas i izbavljenje do: »sotonu sotonom istjerati... zlo zlom uništiti«. Pošto čovjek teži dobrom to »svatko želi vjerovati da radi potaknut plemenitom voljom«, pa u povijesti i »svaka nužnost postaje vrlina«. Uvijek se iznađe i teorija i propovjednik što će veličati svako zlo pa i samo ropstvo. Živimo podjednako u svijetu u kojemu »svako zlo nemilosrdno mora roditi novo i veće zlo«, gdje je i »ljubav grijeh,

⁴⁷⁶ E. Fromm, *The Anatomy of Human Destructiveness*, 1973; hrv. prijev. *Anatomija ljudske destruktivnosti*, I–II, Zagreb, 1987 (treće izd.); II, 21, 40 i dr.

a grijeh se kao vatrena stihija sam širi i sam sebe neprekidno raspiruje«. Gdje je »rušilačka sila« svuda prisutna »u porazima i zabludama«, ili »neispunjenoj žudnji«, a »okrutnost i zlo« nisu samo oruđe nego i samo sebi cilj. I ta đavolja stvarnost ne može biti objašnjena izvan samog postojanja i skrivenog poretka u nerazlučivoj slitini slučajnih zbivanja. I stoga: »Svakome zlu koje ima smisla možete njegov smisao oduzimati, možete drugačije uređivati svijet. Ali zlo koje je samo sebi smisao upravo kao zlo – to zlo nećete uspjeti lišiti životnosti«⁴⁷⁷.

Zlo, do kojega dolazi na razini kako odnosa među narodima, ili naroda i nacionalnih manjina, ne može se lišiti »njegova smisla«. Zbog toga što se tijekom cijele povijesti pred sve narodnosne zajednice uvijek postavlja pitanje ili – ili: »biti strvina ili strvinar«? (*To be the carcass or the vulture*, A. Toynbee)⁴⁷⁸. Od takve je dileme malo koja etnička zajednica bila oslobođena u bilo kojem dobu ili civilizaciji. Danas se to izričito očituje pred licem čitava svijeta na primjeru bespoštedne borbe između Židova i Palestinaca. Povijesno-psihološko objašnjenje toga sveudilj neizmirljivog sukoba, u kojemu se obostrano ne preza ni od ubijanja civilnoga pučanstva, i izraelski prof. J. Leibowitz nalazi u uzajamnoj mržnji i zajedničkoj bojazni da jedni od drugih ne budu uništeni⁴⁷⁹. A pri tom se jedni i drugi pozivaju na svoja »neotuđiva prava« i opće prihvaćena demokratska načela, optužujući se međusobno za najgora zlodjela i genocidne nakane. Po svom državno-političkom poretku Izrael je nedvojbeno ustavna i demokratska država, ali je znakovito da se u odnosu prema Palestincima sami politički predstavnici u parlamentu (Knesetu) počinju dijeliti na »patriote« i »fašiste«, te na »izdajice« i »kolaboracioniste« koji su za sporazum s Palestincima. To razdrto duhovno stanje, nastalo iz zdvojnosti Židova da popuštanjem ne ugroze sam opstanak jedva opet stečene države, čini psihološku potku sve zadržijem »judeo-nacizmu«. U knjizi *U zemlji Izrael* vodi se npr. ovakav razgovor između pisca Amosa Oza i jednog izraelskog ekstremiste:... »pa ja sam spreman da dobrovoljno obavljam prljave poslove za narod Izraela, da ubijam Arape koliko god to bude potrebno, da ih tjeram, palim... da potpalim baklje pod nogama Židova u dijaspori kako bi svi nahrupili ovdje... Nije me briga ako, pet minuta nakon što obavim posao, sjednem pred nürnberški sud. Možete me objesiti kao ratnog kriminalca ako želite. A tada možete oprežno početi prati svoju židovsku savjest i pridružiti se uglednom klubu civiliziranih naroda... mogli smo sve to već obaviti i do sada postati normalna nacija, sa svojim vrijednostima... i s nešto malo kriminalne prošlosti. Dakle, baš kao i Englezi i Francuzi, Nijemci i Amerikanci – koji su već zaboravili što su učinili Indijancima – i Australijanci koji su gotovo sasma istrijebili Aboridžane... Eto, ja sam spreman da kriminalnu prošlost preuzmem na sebe, zajedno sa Begi-

⁴⁷⁷ L. Kolakowski, *Ključ nebeski & Razgovor s đavlom*, Zagreb, 1981, 38, 63–4, 97, 117–8, 135–6.

⁴⁷⁸ A. Toynbee, *A Study of History*, 142.

⁴⁷⁹ Intervju 1987. stranim agencijama.

nom, Sharonom i generalom Eitanom. A ti budi budućnost – ružičasta, čista, miltava⁴⁸⁰. A da se na sličan, gotovo istovjetan, način razmišlja i u taboru Palestinaca proizlazi već iz toga, što je među njima veoma utjecajna radikalna struja, koja ne videći mogućnost sporazumnog rješenja – ne odstupa od toga da odluku ishodi u oružanoj borbi, odbijajući uopće priznanje same izraelske države.

I tako došavši do naših dana, u traženju dubljih objašnjenja genocidnih nasilja tijekom povijesti, jamačno, ne nađosmo nikakav novi kamen mudrosti. Ostaje samo onaj, vječni kamen spoticanja. Traganje nas je tek uvjerilo koliko je imao pravo Lao-Ce, osnivač taoizma kad je – prije dvije i pol tisuće godina – rekao: *Ići sve dalje i dalje znači opet se vraćati*. A na tom putu neizbježan je susret ne samo s razboritim i mudrim ljudima, nego i sa zlikovcima i budalama. I to podjednako u svim vremenima i na svakom tlu. Naravno nije dvojbeno: *Tempora mutantur*, ali i ništa manje zdvojno što ostaje u biti: *Nihil novi sub sole!* Svijet i danas razdiru istobitne suprotnosti kao i na početku, pa se i istoznačne bitke biju na zemlji i u svemirsko doba, samo na višoj tehnološkoj razini. Sto su taj svijet više pokušavali silom mijenjati i prepravljati to se čovjek više mrcvario u mrakobjesju, uranjajući to dublje u zla prošlosti što je više kršio sadašnjost u vratolomnu skoku prema drugoj izmaštanoj budućnosti. Ipak, kad god se u povijesti »zacrnjelo nebo čitave jedne civilizacije« – ili, dodajmo, samo pojedinih naroda – »dostojanstvena ljudska pamet ponovno je riskirala podijeliti megdan s glupošću« (Krlježa). Ona, doduše, opetovano nije postizala željeni preokret u povijesnu zbivanju, ali je znala potaći pa i doseći i bitnije mijene u vječitoj promjenljivosti istobitnog svijeta. A u njemu, unatoč svemu, nikad ne nestaje težnje za premošćivanjem proturječja radi ozbiljenja što većega sklada. A da u tom pogledu u pojedinim razdobljima, i u pojedinim predjelima svijeta, ipak ima napretka – i o tome ne može biti dvojbe. Pa zbog toga nema mjesta ni beznadnu zdvajanju. Uvijek tada i tamo, kada se i gdje narodi u međusobnom nadmetanju uvjere da jedan drugome ne mogu doći glave, niti nametnuti svoju dominaciju, oni se napokon na neki način mire s mirnim suživotom. Jamačno, više nego uvjerljiv primjer pruža nam novija povijest naroda skandinavskih zemalja. Proturječja ne nestaju ali se rješavaju u jednakopravnosti i poštivanju međusobno priznatih subjekata.

Na tom je putu, po svemu se čini, i nastojanje oko stvaranja suvremene zapadno-europske zajednice. Obistinjenje okupljanja samostalnih europskih zemalja u *sjedinjene države Europe*, na pretpostavci priznanja samobitnosti povijesnih europskih naroda mogla bi značiti uklanjanje onakvih ratnih razračunavanja kakva su stoljeća i stoljeća potresala njihovu povijest. No i zapadna je Europa još uvijek bremenita žestokim i gnjevnim međunacionalnim suprotnostima. Manjinski i bezdržavni narodi i ovdje traže svoju suverenost, kao i po-

⁴⁸⁰ V. bilj. 305.

svuda po svijetu. A javlja se i nov elemenat razdora. Ekonomske migracije pučanstva iz jugoistočne Europe, pa i iz izvaneuropskih zemalja, već danas unose nemire što proizlaze iz suprotnosti i razlika povijesno-civilizacijskih, vlastito kulturnih i vjerskih. Oni što se, s tobože općeljudskih naprednih ideja u ime demokracije, suprotstavljaju ograničavanju miješanja pučanstva zaboravljaju da ono može sutra izazvati takve poremetnje u etničkim i državnim zajednicama koje mogu dovesti do komešanja i sukoba s dalekosežnim posljedicama. Ne bi trebalo zaboraviti udio narodnosnih vrtloženja u propasti Rimskog Carstva, ili iz novije povijesti sudbine i židovske i njemačke a i drugih nacionalnih manjina u mnogim europskim zemljama. Prema tome, i tu na europskom tlu nema spokoja glede prevladavanja ili nestajanja proturječja i nasilja, iako se ovdje jamačno došlo do višeg stupnja povijesne razboritosti negoli na nekim drugim kontinentima.

A u cjelini svijeta? I ljudski um općenito, i čovjek kao pojedinac, i povijesna mudrost naroda kao subjekata međunarodnog poretka, pred istobitnim su problemima kao uvijek u svoj dosadanjoj povijesti. Ali s jednom bitnom razlikom: nemogućnost upotrebe nuklearne sve-moći, i u njenoj sjeni ine pre-moći za nametanje svoje volje (ideje i gospodstva) svijetu, jer bi to ugrozilo cijelu civilizaciju. Vjerovati je da se u tom zlovješću krije prisila – pa i nada – za barem nešto veći sklad u budućoj povijesti kad već znamo da svijet bitno drukčiji biti ne može.

Dio četvrti

**POVIJESNE ČINJENICE I NEZNANSTVENE
TEORIJE**

I.

IZOPAKA POVIJESNO-ZNANSTVENIH ČINJENICA

*Đavolski je mračno na ovoj našoj
mrtvoj straži pameti ljudske.*

M. Krleža

*Na rijeci povijesti sveukupnost leži
straga a lomovi sprijeda,
ali ljudi vide ono neposredno pred očima.*

B. Tuchman

1. O VJERODOSTOJNOSTI IZVORA I SVJEDOČANSTVA O RATNIM ŽRTVAMA

*Puka činjenica, odvojena od drugih
činjenica, jest nešto čudovišno...
ništa stvarno.*

R.G. Collingwood

Kao što vidjesmo na mnogim primjerima utvrđivanje brojidbenih činjenica u povijesnim događanjima veoma je dvojbeno. Po pravilu svaka sudionička strana u igri povijesne drame naginje pretjerivanju, podastirući za svoje viđenje ili prosudbe više ili manje uvjerljive dokaze i obrazloženja. Tijekom vremena, kad utihnu zasljepljujuće strasti i isključivost sudionika, znanost ipak dokući makar i približno činjenično stanje.

U slučaju ratnih žrtava u Jugoslaviji svjedoci smo, međutim, jedne veoma zanimljive i neobične pojave. Umjesto da smo se u svakom desetljeću nakon rata približavali utvrđivanju istine bili smo od nje udaljavani. Štoviše, postupno je stvarana psihoza – naročito u posljednja dva desetljeća – koja je onemogućila ne samo znanstveno razmatranje odvojenih »pukih činjenica« u sveukupnosti događanja, nego dapače i progon zbog prosudbi koje su se suprotstavljale izopačivanju povijesne istine sumanutim umnažanjem jasenovačkog mita. Pošto je na taj način (kao što to pokazuje historijat moga slučaja, a i *Enciklopedije*

hrvatske povijesti i kulture), bio zapriječen put znanstvenom nastojanju, otvoreni su prostori za mitsko mahnitanje, a i druge opsjene. S jedne strane, pred javnošću je postavljeno pitanje krivice zašto mitska »istina« o Jasenovcu već davno nije utvrđena, ciljajući sustavno na sva vodstva SR Hrvatske. A s druge, kao isprika je navodeno da se pravo stanje i teško može utvrditi s obzirom na uvjete rata i revolucije. A da je to samo dijelom točno, podsjetit ćemo na činjenicu da revolucija nije štedjela ni snage ni sredstva da bi ovjekovječila svoju pobjedu. Gdje imena »palih boraca i žrtava fašističkog terora« nisu uklesana u granitu bezbrojnih spomeničkih obilježja tamo se sigurno nalaze u spisковima svih mjesnih i općinskih odbora SUBNOR-a. Osim toga, izvršen je i poseban državni statistički popis ratnih žrtava, koji je pritajen i sakrivan od javnosti nečijom voluntarističkom odlukom. A da je ta odluka urodila sličnom krizom na historiografskom području kao što su druge na gospodarskom i političko-moralnom, ta će spoznaja ostati skrivena tek za one kojima njihov izdvojeni ideologijski pogled uopće ne dopušta sagledavanje sveukupnosti povijesnoga zbivanja, koje je uvijek što protuslovnije to višeznačnije i raznobitnije.

Da bi se u pravom smislu mogla produžiti podloga i svrha jasenovačkog mita, kakvog smo upoznali u prvim poglavljima, valja nam pogledati na kakvim je izvorima sazdan. Ili bolje rečeno: kakvim se sve zamagljivanjem i prekrajanjem prošlosti, pomoću jednostranog i čudovišnog odabiranja i tumačenja izvora i svjedočanstava – došlo do njegove tobožnje zasnovanosti.

S obzirom na to da svi spomenuti tvorci jasenovačkog mita – prema kome je u Jasenovcu pobijeno od sedamsto tisuća do milijun i pol ljudi i to uglavnom Srba – te tvrdnje zasnivaju na osobnim procjenama i svjedočanstvima pojedinaца, a ne ni na kakvim dokazanim činjenicama, samo se od sebe postavlja nekoliko načelnih pitanja. Kako se može – sa znanstvenim pretenzijama, donositi sud o tako važnom pitanju a da se ne podvrgnu kritičnoj prosudbi svi dostupni izvori? Zašto se prelazi preko dokumenata iz NOR-a, kao nepostojećih, ako se već ne poklanja ama baš nikakva pažnja onima protivničke strane? I kako to da se iz osobnih »svjedočanstava« uzimaju kao vjerodostojna samo ona koja do očite nevjerovatnosti izopačuju i onako monstruožna zlodjela, a uopće ne uzimaju u obzir ona svjedočanstva koja su, iako također subjektivna, ipak racionalnija? I napokon, kako se i o takvom Jasenovcu kako se prikazuje može govoriti izvan prostora i vremena, kao da je on jedina takva pojavnost u datoj povijesnoj zbilji?

Radi obilježbe takve metode »rasuđivanja« navest ćemo tek neke naputke.

Poznate su činjenice da je NOP u Hrvatskoj imao tako izvanredno dobro organiziranu obavještajnu službu u sveukupnom ustrojstvu NDH, pa i u vojsci i u redarstvu, da je manje-više bio dobro upoznat sa stvarnim stanjem na svim područjima, pa i u logorima, pa čak i s vojnim i redarstvenim planovima i namjerama. Osim toga u samom jasenovačkom logoru djelovala je partijska organizacija. Prema tome vodstvo NOP-a dolazilo je u ratu do svojih spoznaja

na temelju podataka svojih organizacija ali i pouzdanih pristaša iz najrazličitijih organa NDH. Stoga se ne može olako prelaziti preko brojke koja je navedena u naredbi Vrhovnog štaba NOV i POJ od 31. ožujka 1942, koju je osobno potpisao vrhovni komandant J.B. Tito, a kojom se naređuje Štabu Bosanske Krajine da ispita »mogućnost eventualnog napada na koncentracioni logor u Jasenovcu, gdje je bilo oko 10.000 naših zatvorenika, a sada je ostalo još oko 1.500 živih«. Da je taj broj logorskih zatočenika i ubijenih smatran provjerenim može se zaključiti i po tome što ga Tito ubrzo nakon toga (4. travnja 1942) ponavlja i u izvješću Izvršnom komitetu Kominterne. A da se pri tom iz političkih razloga nije išlo za umanjivanjem već za isticanjem golemosti gubitaka vidi se iz dodatka. Brzjav naime glasi: »Najstrašniji koncentracioni logor u Hrvatskoj nalazi se u Jasenovcu. U taj koncentracioni logor Hitlerov dželat Pavelić bacio je više od 10.000 (deset hiljada) najboljih sinova Hrvatske. Sada je ostalo svega hiljadu i po živih ljudi, a svi ostali su bili podvrgnuti užasnim mučenjima i ubijeni. Same ustaše priznaju da je od početka njihovog dolaska na vlast u Hrvatskoj ubijeno do pet stotina hiljada ljudi (500.000), većinom Srba«⁴⁸¹.

Prema tome, nakon prvog najstrašnijeg vala terora, u prvoj godini okupacije, NDH i revolucije, u vodstvu NOP-a cijene da je u Jasenovcu ubijeno 8.500 ljudi, a za žrtve u cijeloj NDH navode broj (»do pet stotina hiljada«) kojim se i hvali pokoji bezglavnik da bi uvećao svoje djelo.

A da i do potkraj 1942. (kao uostalom sve do konca rata) Jasenovac nije bio ni izbliza onakvo grobište kakvim ga oslikava mit, može se zaključiti iz izvješća što ga je CK KPH uputio (14. studenog 1942) CK KPJ. U njemu se, naime, u okviru iscrpnog prikaza (18 str.) općeg vojno-političkog stanja i prilika u pojedinim dijelovima Hrvatske, uopće ne spominje Jasenovac, ali se osim o političkim i vojnim problemima razvitka NOB-e, te o ustašama i domobranima, srazmjerno mnogo govori o četnicima i njihovim zlodjelima. Uz podatke da su za posljednje talijanske ofenzive četnici »prisilno mobilizirali« u Gorskom kotaru »300 srpskih seljaka«, te u otočkom kotaru oko 1.000 ljudi i u Plaškom oko 500 seljaka, navodi se da orgijaju zajedno s Talijanima pjevajući »Marširala kralja Petra garda« a Talijani »Giovinezza«. »Učestalim ofenzivama na sektoru Primorja i Gorskog kotara, Talijani idu pomoću četnika za potpunim uništenjem naroda ovoga kraja. Česte ofenzive, niz potpuno uništenih i opljačkanih sela, strahovita glad koja vlada u tim krajevima, zaustavljaju daljnju širu mobilizaciju masa za partizane«. I zbog toga: »U zadnje vrijeme primjećuje se sve veći strah Hrvata u svim krajevima od četnika, a naročito nakon zločina koje su te bande izvršile nad narodom u Dalmaciji, Lici (Brinjski kotar), Ogulinski kotar, itd.«⁴⁸².

⁴⁸¹ Usp. J.B.Tito, Sabrana djela, IX, 172, 187; A. Miletić, n.dj., I, 11, 193–4; III, 706.

⁴⁸² A IHRP–CK KPH, kopija u moj posjedu.

Mogu li se bez uzimanja u obzir ovakvog stanja koristiti iole objektivni sudovi o ustaškim represalijama? A kako promicatelji jasenovačkog mita iskazuju otvorenu sumnju i u samo (i svako) vodstvo KPH, pripomenuti je da je ovaj izvještaj u ime CK KPH poslao Vlado Popović (a vrlo je vjerojatno da ga nije tek potpisao jer mu tada valjda u Zagrebu nije stajao na raspolaganju »aparatus«). Kao crnogorskom marksisti jamačno mu se ne može pripisati primisao hrvatske pristranosti, a da je o prilikama u Jasenovcu bio također dobro upućen može se zaključiti i iz toga što je među drugim komunistima u taj logor bila upućena njegova drugarica, a organizacija je održavala s njima veze i slanje hrane.

U odnosu spram četničkih zlodjela u krajevima navedenim u spomenutom izvješću CK KPH, četnički genocidni zločini nad hrvatskim pučanstvom u drugim dijelovima NDH bili su još užasniji i masovniji. Ništa i ni u čemu nisu zaostajali za ustaškim zločinima. Povijesni izvori govore da su ih u nekim mjestima otpočeli ustaški a u drugim četnički elementi. Prema tome, iako su bili i međusobno poticani osvetničkim porivom, bit problema bratoubilačkog i vjerskog rata koji je otpočeo i prije revolucionarnog partizanskog rata, a odvijao se i u njegovu sklopu, dotično na njegovim rubovima i nasuprot njemu – nije toliko u početku terora ili represalija koliko u klimi što je nastala slomom Kraljevine Jugoslavije i uspostavom NDH.

Osim svjedočanstava o četničkom genocidu iz redova NDH, ima ih dovoljno i iz redova NOP-a. O njima nalazimo dovoljno uvjerljivih tragova i u knjigama V. Dedičera, koji će unatoč tome postajati sve jednostranijim i zadržanim bojovnikom jasenovačkog mita. Dedič je »još u Srbiji čuo da Draža Mihailović nemilosrdno ubija svakog Muslimama i Hrvata koji mu dođe pod ruku«, a 23. prosinca 1941. »prvi put« je vidio »zaklane Muslimane«, zabilježivši u svoj ratni dnevnik na putu iz Ruda, iznad Lima: »Juče su četnici 30 ljudi zaklali, a 20 udavili u Limu«. A u Foči je 30.I.1942. zatekao »još grozniju sliku«: tu »muslimanske porodice sahranjuju žrtve četnika« koji su, kako govore stanovnici, »pobili... preko 3.000 ljudi«. O tome je Tito napisao (u *Autobiografiji* za *Life*, 1952): »Nikada neću zaboraviti prizor u Foči u siječnju 1942. Taj lijepi gradić, skriven u bosanskim planinama u dubokoj dolini bistre i brze rijeke Drine, držali su neko vrijeme četnici. Kad smo ušli u njega, čuli smo da su klali muslimansko stanovništvo. Svakog drugog jutra, redovnom ceremonijom, grupa zarobljenika među tim nesretnim ljudima odvedena je na most, prerezani su im vratovi, a tijela bačena u rijeku«. Dok je prelazio most jedna muslimanska žena vapila je: »Tamo je moj muž!«, zamolivši ga da povede njena 12-godišnjeg sina s partizanima, jer »ako se oni vrate, ubit će i njega«. A Tito u nastavku priča: »Pogledao sam dolje i u viru vidio jedan od najjezovitijih prizora kojih se sjećam: tamo u bistroj plavozelenoj vodi – pet-šest tjelesa stajala su uspravno kao voštane figure«. Naredio je da se izvade i pokopaju po »muslimanskom obredu«, sina je poveo, bio je kurir u jednoj partizanskoj brigadi i (1952) bio je oficir u JNA.»A majka je imala pravo«, kad su u

svibnju partizane »četnici i Talijani istjerali iz Foče i masakri su ponovo počeli. I ona je ubijena«⁴⁸³.

Josip Broz Tito, različito od mnogih drugih, i nije nikada zaboravio jezu fočanskih i sličnih prizora. Krleži je pričao još mnogo toga više. A oni, što ih je u Drini vidio »kao voštane figure«, stajali su »uspravno« jer su im prije no što su vezani zaklani ovještene o noge vreće s kamenjem, da ih brza voda ne odnese kao druge nego da ostanu kao opomena i dokaz... To je vjerojatno jedan od razloga zašto Tito nije nikad obišao jasenovačko grobište, dajući time do znanja da nije bilo jedino niti može biti simbolom svih žrtava. A to jamačno zaboravlja Dedijer, koji unatoč tome što donosi i takva svjedočanstva, problem žrtava svodi uglavnom na Jasenovac, kuda jedino vodi (1985) i »Radnu grupu Odbora SANU za sakupljanje građe o genocidu protiv srpskog i drugih naroda u XX veku«⁴⁸⁴. A i JAZU se (1987) oglašava s potrebom znanstvenog istraživanja žrtava u svezi s Jasenovcem a još uvijek ne u cjelini.

A u svezi sa svim tim treba podsjetiti da i sam Dedijer navodi »instrukciju« Draže Mihailovića njegovim komandantima u kojoj su kao glavni ciljevi postavljeni:

»2) Stvoriti Veliku Jugoslaviju i u njoj Veliku Srbiju, etnički čistu, u granicama Srbije, Crne Gore, Bosne, Hercegovine, Srema, Banata i Bačke«.

»4) Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata.

5) Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i između Srbije i Slovenačke, čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa«⁴⁸⁵.

Kako se u ozračju takvih »instrukcija« može govoriti samo o genocidu protiv srpskog naroda, a ne i protiv hrvatskog naroda?

A da su te instrukcije doslovce izvršavane za to ima dovoljno dokumenata u arhivima i NOR-a i NDH i njemačkim, pa i u Dedijerovim *Prilozima*.

Komandant limsko-sandžačkog odreda (major P. Đurišić) u svom izvješću od 13. veljače 1943. Vrhovnoj komandi Draže Mihailovića npr. javlja:

»Operacije su izvedene tačno po naređenju i izdatoj zapovesti«. Pošto je svladan »otpor neprijatelja«, borbe su bile uglavnom završene »a zatim je nastalo čišćenje oslobođene teritorije. Sva muslimanska sela u tri pomenuta sreza su potpuno spaljena tako da nijedan njihov dom nije ostao čitav«.

»Sva je imovina uništena sem stoke, žita i sena«...

»Za vreme operacija se pristupilo potpunom uništavanju muslimanskog življa bez obzira na pol i godine starosti«.

⁴⁸³ Usp. V. Dedijer, Novi prilozi za biografiju J.B.T., 2, 547.

⁴⁸⁴ Posjet te Radne grupe Odbora SANU Spomen području Jasenovac 11. i 12. listopada 1985. zadokumentiran je i fotografijom u Miletićevu *Jasenovcu* (III, 573), s ovim sastavom: »Miloš Macura, akademik, Mile Dragić, direktor muzeja NOB u Novskoj, dr. Đuro Mešterović, general-pukovnik u penziji, Vladimir Dedijer, akademik, Antun Miletić, pukovnik JNA i dr. Milan Bulajić«.

⁴⁸⁵ V. Dedijer, n.dj., 2, 547–8.

»Žrtve – Naše ukupne su bile 22 mrtva, od kojih 2 nesretnim slučajem i 32 ranjena.

Kod Muslimana oko 1200 boraca i do 8.000 ostalih žrtava: žena, staraca i dece«.

Na ovo će sam Dedijer nadodati: »Slični izveštaji o genocidu protiv Muslimana i Hrvata u drugim krajevima Jugoslavije, kao na primer u Dalmaciji u decembru 1942, nalaze se u arhivu Draže Mihailovića«. A i »Dinarska četnička divizija, pod komandom popa Momčila Đujića, donela je dnevnu zapovest o čišćenju Hrvata i Muslimana iz Like i severne Dalmacije«⁴⁸⁶.

U redovima revolucionarnog partizanskog pokreta, u Hrvatskoj ali i u drugim dijelovima Jugoslavije, četnici su, kako zbog svog programa tako i zbog zločinačkih nedjela – smatrani ništa manje opakijim protivnicima od ustaša. Osim vojno-političkih dokumenata NOP-a, na to upućuje i ona kovanica *ustaše* što ju je smislio crnogorski pjesnik Radovan Zogović (predratni marksist).

Kao što se suprotstavio ustaškom genocidu protiv srpskog naroda, Titov NOP isto se tako odlučno suprotstavio četničkom genocidu protiv hrvatskog naroda. Međutim, kako je i NOP, kao i četnički išao za rušenjem Pavelićeve NDH, to je i on prouzročivao nevolje onom dijelu hrvatskoga pučanstva koje se iz nacionalnih i idejno-političkih razloga nije priključivalo revolucionarnom partizanskom pokretu. Posljedice su bile velike izravne ratne žrtve u borbenim operacijama okupatora i obaju protivnika NDH, a još više u golemom broju izbjeglica iz svih hrvatskih krajeva. Već u ljetu 1942. bilo je npr. samo u Banja Luci oko 12.000 hrvatskih izbjeglica, a do kraja rata u Zagrebu i na stotine tisuća⁴⁸⁷, što je stvaralo sve nezdraviju psihozu ugroženosti, mržnje i osvete.

A kad je riječ o sveukupnim gubicima pučanstva onda su zanimljivi podaci do kojih su još u ratu došli Nijemci u svojoj istrazi što se to zapravo zbiva u NDH u prve dvije godine međusobnog razračunavanja. U svom izvješću njemački poslanik pri vladi NDH S. Kasche (od 25.06.1943) navodi npr. da su tvrdnje kako su ustaše poubijali 400.000 »pravoslavaca« opasno pretjerivanje. Da to ne odgovara činjenicama, potkrepljuje se podacima, prema provedenoj istrazi, u šest istočnobosanskih i u četiri srednjobosanska kotara, tj. u krajevima koji su najjače bili zahvaćeni nemirima, iz kojih proizlazi da broj poginulih iznosi: »katoličkih Hrvata« 8.400, »muslimanskih Hrvata« 24.400, ili ukupno Hrvata 32.800, te 37.300 »pravoslavnih« tj. Srba. Kasche tvrdi da su u ispitanim slučajevima izgredi počeli zbog nasilja »pravoslavaca« ili pripadnika bivše jugoslavenske vojske, a da su protuudari ustaša bili radikalni⁴⁸⁸.

⁴⁸⁶ Isto, 548–9; J. Tomasevich, n. dj. 233.

⁴⁸⁷ U *Memorandumu* vlade NDH pripremljenom za zapovjednika savezničkih snaga feldmaršala Alexandera, dotično vlade SAD i Vel. Britanije, tvrdi se da broj izbjeglica iz svih hrvatskih krajeva, kao i iz Srbije, Crne Gore, Albanije i Bugarske, iznosi preko milijun (usp. F. Jelić-Butić, Ustaše i NDH, 296, 308; A. Miletić, n.dj., III, 200–3).

⁴⁸⁸ AJ, T–501, r. 265 i T–120, r. 212 (usp. B. Krizman, Ustaše i Treći Reich, I, 38–9; Isti, Pavelić između Hitlera i Mussolinija, 581–5).

Na slične zaključke, glede ukupnog broja žrtava, upućuju i statistički podaci ratnih organa NOP-a koji su, kao »dokumenti o zločinima fašista« u pojedinim hrvatskim krajevima objavljeni 1944. u listu *Naprijed*, glasilu CK KPH. To su veoma iscrpni podaci sačinjeni prema jedinstvenim uputama za organiziranje prikupljanja dokumentacije o zločinima okupatora i njihovih pomagača, koje je CK KPJ dao još 1942, pa su i oni dokaz da velikih nepoznanica o žrtvama zapravo i nema. U cijeloj Lici ukupne žrtve iznose 11.290 osoba, od toga: ubijenih od ustaša, četnika, Talijana i Nijemaca 6.734, umrlo od tifusa 2.702, a u logore odvedeno 1.744. Na Kordunu poginulo je 16.704, od toga: ubijeno 8.140, umrlo od tifusa 6.814 i palo u borbi 1.750. U logore je odvedeno 2.415, »otišlo na predaju« 3.173 i odselilo se 2.346. Na Baniji ubijeno je 4.040, odvedeno u logore 3.965 i odseljeno u Srbiju 1.551 (nedostaju podaci za kotar Kostajnicu i za umrle od epidemije). Za Slavoniju i Baranju navedeni su uz materijalne gubitke samo podaci za logore i iseljavanje. Iz 13 slavonskih kotareva na prisilni rad u logore odvedeno je 10.937, dok je iz 4 baranjska kotara u logore odvedeno 2.033, a 9.202 iseljeno je u Srbiju⁴⁸⁹. Prema ovim podacima iz pretežitog dijela Hrvatske ukupan broj odvedenih u logore iznosi 21.147! Tu nedostaju podaci za posljednju godinu rata, kad i nije bilo tako velikog upućivanja u logore kao dotada, kao i podaci za Zagrebačku oblast, Gorski kotar, Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu. No ako i za njih pretpostavimo srazmjerno upućivanje u logore prema podacima koje imamo za Liku, Kordun, Baniju i Slavoniju, gdje su represalijske bile najopsežnije, zar već to ne upućuje na zaključak o potpunoj besmislenosti mitskih brojki o stotinama tisuća umorenih i još k tome samo u Jasenovcu. A valja imati na umu da je od navedenog broja znatan bio upućen i u logore u Njemačkoj.

Budući da je po tvrdnjama tvoraca mita samo u Jasenovcu pobijeno deset do dvadeset puta više ljudi nego što ih je uopće bilo upućeno u sve logore, to je onda razumljivo da, po njihovu, iz te »tvornice smrti« nitko živ nije mogao izaći. Međutim, među članstvom SUBNOR-a Hrvatske svaki je peti član bio zatvorenik ili zatočenik (od 329.570 u zatvoru i zatočenju kao zarobljenici ili internirci bilo je 60.192, od kojih su zarobljeni bili 9.138, a internirci 26.209, što znači svaki deveti član SUBNOR-a bio je zatočenik jer su i zarobljenike upućivali u postojeće logore)⁴⁹⁰.

U tom su pogledu još znakovitiji službeni statistički podaci o ukupnim ratnim žrtvama u SR Hrvatskoj, koji obuhvaćaju i one koji su već umrli a i one što možda nisu stekli status članova SUBNOR-a. Od ukupno 163.026 prognjenih preživjelo je (iz zatvora, logora, »deportacije«) 103.387 ili 63,4%⁴⁹¹.

⁴⁸⁹ *Naprijed*, 42, 05.03.1944; 44, 26.03.1944; 46, 06.04.1944; 49–50/1944 (usp. A. Miletić, n.dj., III, 337–9, 344–6, 348–50, 448–50).

⁴⁹⁰ Usp. Predsjedništvo SUBNOR-a Hrvatske, Izvještaj o radu boračkih organizacija 1962–1965, Zagreb, lipnja 1965, 32–6.

⁴⁹¹ Statistički zavod Hrvatske, Prvi rezultati popisa žrtava rata 1941–1945, obradna tabela

Sve to upućuje na potrebu objektivnog istraživanja svih »sabirnih« i »radnih« logora i Jasenovca prije svega. Zločini ustaša – kao i četnika ili bilo kojih subjekata na drugim mjestima ili u drugim vremenima – neće izgubiti na »većini« zvjerstava ako ih se prikaže onakvima kakvi su bili. Upravo monstruoznim umnožavanjem postiže se suprotan učinak: na jednoj strani zbog očite neuvjerljivosti, a na drugoj zbog poticanja još iracionalnije mržnje. Promicatelji jasenovačkog mita, od samoga početka do danas, ustraju na tome da je jasenovački logor bio organiziran s izričitom svrhom likvidacije svih zatočenika, te da su se u njemu svakodnevno vršili pokolji na stotine pa i tisuće Srba, Židova, Cigana i komunista. A istina je da je logor bio organiziran kao »radni logor« s mnoštvom poljodjelskih i tvorničko-obrtničkih radnih jedinica. U logor su pojedinačno a ponajviše u manjim skupinama od po nekoliko desetaka ili stotina dopremane tisuće, pa i deseci tisuća nesretnih ljudi, ali i otpuštane, i otpremene u logore i na rad u Njemačku. Zatočenici su za sve vrijeme bili iscrpljivani i mrcvareni pod nevjerojatno teškim i nehigijenskim uvjetima na radu, a pri tom su bili mučeni i ubijani za najmanji neposluh pojedinačno – osobito iznemogli i stari, a povremeno, obično pod izlikom odmazde za poginule ustaše ili za pokušaj bijega, bili su zvjerski ubijani i u manjim ili većim skupinama (na desetke pa i stotine ljudi). Na taj način u jasenovačkom logoru stvarno je stradalo nekoliko (vjerojatno 3–4) desetaka tisuća zatočenika. Ponajviše Cigana, pa Židova i Srba a i Hrvata. Uvjeren sam da se taj broj može i točno utvrditi – osim možda za Cigane – daljim sustavnim istraživanjem.

Pri prosudbi stanja u logoru, s obzirom na njegovu svrhu i učinjena zlodjela, valja imati na umu i njegovo unutarnje ustrojstvo koje se zasnivalo i na zatočeničkoj (»samo«)upravi. U svezi s tim već odavno sam došao do spoznaje da su se u uveličavanju ustaških zločina osobito isticali neki pojedinci koji su za to imali nekih posebnih, skrivenih, razloga. U tom pogledu već je izvještaj Vojislava Prnjatovića, zatočenika iz Sarajeva, koji je dao 11.III.1942, po puštanju iz Jasenovca, komesarijatu za izbjeglice Nedićeve vlade u Beogradu, sadržavao prilično vjernu sliku. Zatočenici su upotrebljavani za rad na nekoliko većih poljoprivrednih imanja na prostoru između Jasenovca i Stare Gradiške, čiji su vlasnici bili Srbi, koji su »delom svojevoljno a delom prisilno iseljeni«. A kako se na tom području »nalaze tvornička postrojenja firme Bačić i drug, a što je zaplenjeno u korist Hrvatske države, jer je Bačić emigrirao u Srbiju«, to je namjera ustaša bila »da od Jasenovca naprave jedan ne samo sabirni nego i jedan radni industrijski logor, budući da su na terenu podignute već i dobre tvorničke radionice za izradu lanaca, kovačnice, bravarije, kleštara, limarija, tapecireraj, puškarnica, auto mehanička radionica, stolarija, kolarija, elektroinstalaterska radionica, ciglana, parna pilana, te parna električna centrala, koja podjednako daje svjetlo i samom mestu Jasenovac«. Zatočenici su

dijeljeni u tri vrste: *slobodnjake*, *poluslobodnjake* i *obične zatočenike*, a pored *ustaške uprave* logora postojala je i *zatočenička uprava*. Ustaška uprava sastojala se u naredbodavno-nadzornoj vlasti, a »samouprava zatočenika sastoji se u tome, da sami zatočenici upravljaju životom i radom u logoru prema nalogu i intencijama ustaša. Tako zatočenici sami upravljaju ishranom, nastambom, redom i čistoćom u logoru«. Zatočenici-slobodnjaci mogli su se ne samo posve slobodno kretati unutar logora i mjesta Jasenovac, »nego – slobodnjak – odlazi sam bez pratnje i na službena putovanja radi nabavke robe u sva mjesta u Hrvatskoj«. Poluslobodnjaci kreću se slobodno unutar logora i mjesta Jasenovac »gdje mahom odlaze po poslu radi nabave ili prijema robe«. Običnim zatočenicima bilo je dopušteno kretanje po logoru danju, s tim da nisu smjeli prići žičanoj ogradi bliže od 5 m.« Na čelu zatočeničke hijerarhije bio je logornik koji je imao zamjenika, šefa ekonomije i pisarni, a zatim su bili zapovjednici baraka za stanovanje i radnih grupa. Svi u zatvoreničkoj upravi bili su slobodnjaci; sva ta mjesta zauzimali su Židovi, a samo su trojica, od 25 zapovjednika baraka i radnih grupa, bili Srbi. Svaka baraka imala je svoga narednika i po 4 redara. »Svi zatočenici... zaposleni su mahom prema svojoj struci u civilu«, a »tu najbolje prolaze stručni radnici i zanatlije, jer se upotrebljavaju za rad u zatvorenim radionicama«, a za vanjske radove samo ako su stručna mjesta popunjena.

»Zatočenici-slobodnjaci ne stanuju u samom logoru nego u selu Jasenovac u privatnim stanovima, a omogućeno im je da su doveli i svoje porodice. Dakle žive zajedno sa svojim porodicama slobodno u Jasenovcu. Na žalost to su samo Židovi«.

»Zatočenici grupaši imaju posebnu *grupničku hranu* koja je dobra i ukusna a dobivaju i po celi hlebac od 90 dkg dnevno«. To se odnosi na one u radnim grupama. Dok »obični zatočenici dobivaju običnu hranu«, koja je, kao i ishrana bolesnika »ispod svake kritike«. Slaba ishrana, težak rad i nehygieniski uvjeti bili su uzrokom slabljenja i obolijevanja zatočenika, »što ih je direktno zatim vodilo u smrt, jer kad obole i iznemognu tada bivaju redovno *likvidirani*«. Tek siječnja 1942, pred dolazak međunarodne komisije, podignuta je ambulanta i bolnica, ali su u njih zatočenici odlazili samo u najvećoj nuždi, jer su ustaše »svake dve do tri nedelje upadali u ambulantu i bolnicu«, izvlačili bolesnike i likvidirali ih pred samom bolnicom ili na groblju. Svi zatočenici, osim bolesnika u bolnici, morali su raditi, a za kršenje discipline ustaša »ima pravo bez ikakve odgovornosti da ubije zatočenika«, i »ne prođe niti jedan dan a da bar jedan ustaša ne iskoristi to svoje pravo«. Osim takvih pojedinačnih ubijanja, povremeno ima »masovnih ubijanja«, pri dolasku novih transporta, ili onda kad se brojno stanje u logoru poveća »preko 1.000« pa ustaše narede »nastup« i odaberu »određeni broj zatočenika u svrhu likvidacije«. Što se brojaka tiče Prnjatović navodi da je prosinca 1941 – siječnja 1942. »pobijeno između 3–4.000 novopridošlih zatočenika«. Židova je u logoru bilo 5–8 puta više od Srba. Pošto su prije pristigli i »uspeli da u zatočeničkoj hijerarhiji pri-

grabe sva važnija mesta«, to radi svojih povlastica »stalno i vešto intrigiraju protiv Srba« a »kako ustaše imaju više poverenja u Židove«, to »Srbi, pored toga što stradavaju od ustaša, stradaju i od Židova«: »Židov ostaje Židov, pa i u logoru Jasenovac. Oni su u logoru zadržali sve svoje mane no s tim da su one sada vidnije. Sebičnost, lukavstvo, nesolidnost, tvrdičluk, podmuklost i konfidentstvo su njihove glavne odlike«⁴⁹². Ovaj Prnjatovićev sud odiše pretjeranošću, mogli bismo reći antisemitskim raspoloženjem, ali slično govore i neki drugi svjedoci. Neki od židovskih logorskih dužnosnika bili su i naoružani pa su i sudjelovali u ubijanju⁴⁹³. Štoviše, u njihovim je rukama uvelike bilo »odabiranje«, tj. izdvajanje zatočenika za »likvidaciju«, a dijelom čak i sama njena provedba.

O tome spomenuta, i druga slična svjedočenja, naročito dopunjuje Ante Ciliga, nekadašnji član Politbiroa CK KPJ, na osnovi osobnih iskustava, jer je u ustaškom zatvoru, a zatim u jasenovačkom logoru proveo više od godine, od 14.12.1941. do zadnjeg dana 1942, a zatim pratio što se dalje događa, boraveći u Zagrebu do ljeta 1944. U svojim sjećanjima on daje usporedbe između tog najzloglasnijeg Pavelićeva logora i onih Staljinovih sibirskih, koje je također prošao, ali se posebno – sa svog marksističkog stajališta – bavi problemom držanja Židova u logoru⁴⁹⁴. Iako je jasenovački logor bio organiziran po uzoru na njemačke, čak su i stambene barake dopremljene iz Njemačke, glavna njegova »originalnost« bila je baš u položaju i ulozi Židova. »U Jasenovcu logorsku upravu držali su Židovi, oni su bili *unutarnja vlast* u logoru«. Ustaški zapovjednik logora imenovao je samo *logornika* zatočeničke uprave, a ovaj je sam izabirao svoje suradnike, šefove logorske uprave, a oni dalje svoje podređene – »grupnike«, »stotnike«, »desetnike«. I oni su svi »od najvišeg mjesta do najnižeg – od logornika do kravara« bili Židovi, »osim rijetkih izuzetaka«. To prepuštanje logorske uprave Židovima proturječilo je službenom antisemitizmu Pavelićeva režima na koji ga je obvezivao Hitler. A do toga je došlo, kako zato što je »po svom porijeklu Pavelićeva stranka bila filosemitska, upravo *židovska stranka* među Hrvatima«, tako i stoga što su Židovi »bili u Hrvatskoj njegov najmanje važan i opasan protivnik«. Jer, »neprijateljem br. 1« smatrani su Srbi, a br.2 komunisti⁴⁹⁵. Do ovakvog zaključka došli su i sami Nijemci, u već spomenutom izvješću da je židovsko pitanje do kraja riješeno

⁴⁹² Usp. A. Miletić, n.dj., III, 106–119. Šteta što Miletić u svojoj obradi dokumenata nije pokušao objasniti očite nelogičnosti glede datuma: u tekstu Prnjatović izjavljuje da je iz logora Jasenovac upućen »na 30. marta«, dok u naslovu i u potpisu dokumenta stoji nadnevak »11. marta 1942«, a u I. svesci u Dok.br. 82, na koji se Prnjatović poziva u ovom »referatu« stoji da je taj zapisnik od »9. aprila 1942«, pa je očito da je »referat« morao biti poslije toga datuma. Tako i u formalnom pogledu, namjesto objašnjenih dokumenata, ostaje zbrka.

⁴⁹³ Zatočenik Branko Popović, zapisnički izjavljuje 14.4.1942. u Beogradu, po izlasku iz Jasenovca, kako je Židov zvan »Bugarin« s jednim ustašom tukao bolesnike a zatim palog Ivića i nožem zaklao (usp. A. Miletić, n.dj., III, 128).

⁴⁹⁴ Ante Ciliga, Sam kroz Europu u ratu, Rim, 1978, 217–346 i dr.

⁴⁹⁵ Isto, 227, 230–3, 278–9.

– u duhu njemačkih smjernica – samo u Srbiji, ali ne i u NDH, jer tu nailaze na zaštitu od katoličke crkve do vlade⁴⁹⁶.

Sudioništvo Židova u likvidaciji Cigana u Jasenovcu došlo je na vidjelo naročito u svezi s tzv. aferom ciganskog zlata (1942). »Uprava likvidacije u Gradini – piše Ciliga – bila je također povjerena jednoj židovskoj grupi«, a kako su Židovi držali u rukama i skladišta »u kojima se smještala i razvrstavala roba likvidiranih«, to su došli do veće količine zlatnih dukata koji su bili ušiveni u robi ubijenih. Radi veće sigurnosti u sakrivanju dukata izvan logora (»za bolja vremena«) Židovi su »zainteresirali« među nekim ustašama i jednog poručnika, brata zapovjednika logora. Pošto je jedan od najumješanijih članova uprave izvjestio Luburića o pothvatu, ustaški poručnik i pet umiješanih Židova – članova logorske uprave bilo je strijeljano pred svim zatočenicima, a novim logornikom bio je imenovan onaj koji je otkrio krađu. Drugom zgodom bila su ubijena četvorica zbog prodavanja logorske robe, među njima i dva ustaška stražara pomoću kojih je skladištar Židov slao robu izvan logora. Ovi slučajevi ukazuju na povezanost logorske i ustaške uprave koja je pribjegavala drastičnim mjerama da bi očuvala »čistoću« svojih redova, prikazujući to brigom za zatočnike. Ali u logoru je osobito među Židovima, takoreći »bila opća norma... da se može izdati ustašama ako je to tebi bilo na korist«. Nakon likvidacije židovske grupe (»D«) zbog zlata, »skupina ubica u Gradini bila je sabrana od Cigana«. »Dobivali su i posebnu hranu, sa vinom«, dok nije došao i na njih red⁴⁹⁷.

Praveći usporedbu između jasenovačkog logora i onih sibirskih pod upravom GPU, Ciliga smatra da je glavna razlika bila u tome što je u sibirskim logorima »glavna briga« bila »slomiti ljudsko dostojanstvo i moralni integritet svojih žrtava«, čime nisu bili zaokupljeni ustaše proizašli – kao i četnici a po Ciligi i partizani – iz balkanske hajdučke epike, koja je puna veličanja vjerske, osobito kršćansko-muslimanske, borbe. U svezi s tim, Ciliga drži da za odnose između Hrvata i Srba još uvijek vrijedi ona Engelsova zamjedba iz 1892. u pismu E. Bernsteinu. »Kod ovih naroda – Srba i Hrvata – još ide vjera pred nacionalnošću, i svaka vjeroispovijest hoće da vlada. Dok u ovome nema napretka koji može omogućiti barem vjersku toleranciju, Velika Srbija znači samo građanski rat«⁴⁹⁸. Koliko točno što se tiče vjerske tolerancije, toliko utopizma i nepoznavanja prilika da bi stvaranje Velike Srbije na račun drugih postojećih naroda moglo značiti bilokakav napredak. Ustaško-četnička razračunavanja u svim oblicima bijahu upravo izraz koliko neizmirljivosti toliko i nemogućnosti pretege jedne nacionalne ideje nad drugom.

⁴⁹⁶ Usp. R. Hilberg, n.dj. 433–42; N. Levin, n.dj., 511–17; B. Krizman, Ustaše i Treći Reich, 337–8.

⁴⁹⁷ A. Ciliga, n.dj., 233–7, 252–3, 265.

⁴⁹⁸ Isto, 257–263 i dr.

Obrazloženje držanja Židova, koji su »čuvali ljubomorno monopol vrhovne uprave« u logoru, te »uzimali inicijativu priprema i provociranja ne samo pojedinačnih nego i masovnih pokolja ne-Židova, komunista, partizana i Srba«, Ciliga nalazi u osobitosti njihove vjere i mentaliteta. »Ona starozavjetna tvrdoća i nesmišljenost, ona Mojsijeva dvostruka mjera, dva zakonska propisa u istoj stvari i za isto djelo, već prema tome da li se odnosi na Židova ili ne-Židova, i na koncu ona krajnja Mojsijeva zapovijed...: Bog vam zapovijeda istrijebiti druge i zauzeti njihovo mjesto, jer vi ste Izabrani narod« – sva su ta načela na neki način živa i tu i »vladaju cijelom ovom skupinom«. Odatle njihova bezobzirna nadmoćna samouvjerenost i bespoštednost: »ubijaš druge... da spasiš sebe i svoju skupinu«. Prosječno inteligentniji, obrazovaniji od drugih »Židovi su to uzajamno ubijanje postavili inteligentnije i dalekovidnije u svoju korist«. S njihova gledišta to je bilo »opravdano ne samo egoistički nego i moralno«. Mojsijevo načelo monoteizma i izabranog naroda urodilo je time da su Židovi istodobno i »najzatvorenija« i »najuniverzalnija« nacija čovječanstva. Univerzalizam i internacionalizam samo su jedan mojsijevski znamen židovskog nacionalizma. I u Jasenovcu »nisu ne-Židovi prvi odijelili od sebe Židove... nego su se Židovi prvi odijelili, suprotstavili i proglasili izabranim narodom«. Po svom posebnom biću »oni misle da im je kao izabranom narodu dozvoljeno i nešto što nikom drugom nije dozvoljeno... uobražavaju da su toliko pametniji od svih ostalih da će moći cijeli svijet trajno nadmudriti i izigrati«. I zbog toga je »Jasenovac – *mutatis mutandi* svjetska povijest židovstva već dvije tisuće godina«. Židovi izazivaju zavist i mržnju, a zapravo su »najnesretniji narod na zemlji«, uvijek žrtva i »svojih i tuđih pretenzija«, a onaj tko pokuša ukazati da su i oni sami izvor svoje, židovske tragedije uvrštava se i nehotice u tabor antisemita i navlači mržnju židovstva⁴⁹⁹.

Iz Ciligina izlaganja proizlazi da su Židovi imali u svojim rukama zatočeničku upravu logora sve do 1944, do kad su bila tri židovska logornika (Dijamantstein, Špiller i Wiener), a naslijedila su ih dva hrvatska komunista (R. Vlah i V. Bornemisa). Te su promjene navodno uslijedile zbog mijena ustaške politike u izmijenjenim ratnim prilikama⁵⁰⁰.

Iz ratnog razdoblja ima podataka o ratnim zločinima, te o Jasenovcu, u izvještajima koje su slali protivnici Pavelićeva režima članovima jugoslavenske kraljevske vlade u Londonu. Zaslužuju pažnju stoga što su to bili redovito veoma dobro obaviješteni ljudi i iz službenih i iz oporbenih redova. A i onda kad njihovi podaci nisu pouzdani oni odražavaju klimu općeg raspoloženja i spoznaja, osobito krugova kojima su pripadali.

U svom veoma iscrpnom i kritičnom izvješću potpredsjedniku vlade Krnjeviću o *Prilikama u Hrvatskoj*, od 10.VI.1942. o Jasenovcu govori i msgr.dr. Augustin Juretić. Izvještaj dolazi od čovjeka koji je politički veoma potkovan: nekadašnji prvak Hrvatske pučke stranke, u dobrim odnosima s Korošcem i s

⁴⁹⁹ Isto, 275–7, 280–7, 307–12 i dr.

⁵⁰⁰ Isto, 337.

mnogima pa i s dvorom u Beogradu, a u Zagrebu s Kaptolom i vodstvom HSS-a, koji će u ratu održavati veze s Rimom, a od 1943. ostati u Švicarskoj⁵⁰¹. Juretić tu piše u toč. 11: »Logor Jasenovac je pravo gubilište... Ljudi se muče na najgrozniji način«. Za Kvaternika veli da je takva »zvijer« da ga se majka ne samo odrekla nego i ubila zbog njega. »Jasenovac je najtamnija strana ustaška. Na hiljade je ljudi ondje ubijeno«⁵⁰².

U isto tako podrobnom izvještaju Londonu o prilikama u Jugoslaviji, sredinom 1942, od neutvrđene osobe, stoji: »Režim u logorima unatoč intervencije Pape nije popustio. U Logorima se nalaze oko 10.000 osoba a računa se da je dosada strijeljano u Logorima 15.000 osoba. Od tifusa pjegavca koji hara umrlo je u Logorima oko 1.000 osoba«. Pošto su navedena imena strijeljanih istaknutih hrvatskih ljevičara i broj od 500 studenata, nastavlja se: »Možemo reći da je u cijeloj Hrvatskoj poginulo oko 200.000 osoba. Iseljeno je 150.000. Na radu u Njemačkoj se nalaze 120.000 radnika. Slovenaca je doseljeno 50.000«⁵⁰³.

U izvještaju dr. fra Dominika Mandića, od 24.III.1943, upućeno pomoćniku ministra dr. M. Martinoviću, stoji: »Računa se da je Hrvata poubijano od četnika, partizana i ovdašnjih prijatelja od 350–400.000 duša. Toliko, a moguće i nešto više poginulo je i Srba na teritoriju NDH«⁵⁰⁴.

A ne treba zaboraviti da se i u glavnom dokumentu Titova NOP-a i socijalističke revolucije, u *Deklaraciji Drugog zasjedanja AVNOJ-a*, pošto su istaknuti odlučni uspjesi u borbi protiv okupatora i njihovih fašističkih pomagača, govori izričito o pokoljima i zločinima četnika Draže Mihailovića, koji »pod zastavom Kralja i monarhije« vrše »najgnusnija izdajstva« i »najstrašnije zločine«⁵⁰⁵.

S obzirom na mitomansko umnožavanje jasenovačkih žrtava (od pola milijuna do milijun i pol), neće biti na odmet pogledati što se o tome moglo čuti na kraju rata i nakon njega.

U proljeće 1944. u listu *Naprijed*, u okviru sustavnog prikazivanja ratnih zločina, navodi se da je od približno 30.000 odvedenih Židova u Jasenovcu ostalo manje od tisuću, da su Cigani potpuno istrijebljeni, a da »broj ubijenih Srba nadmašuje 150 tisuća«⁵⁰⁶.

V. Dedijer u svojoj prvoj knjizi o Titu (1953) piše da je u Jasenovcu »za vreme rata pobijeno više od 200 hiljada lica« (u bilješci u svezi hvatanja Ljube Miloša, 1947)⁵⁰⁷.

⁵⁰¹ Usp. Lj. Boban, Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943, 145–51.

⁵⁰² Isto, 155, 158.

⁵⁰³ Isto, 477.

⁵⁰⁴ Isto, 248.

⁵⁰⁵ Usp. Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, 205–6.

⁵⁰⁶ *Naprijed*, organ CK KPH, 47, 13.04.1944 (usp. A. Miletić, n.dj., III, Dok. 185, 351–5).

⁵⁰⁷ V. Dedijer, Josip Broz Tito, Prilozi za biografiju, 1953, 505.

U njegovim *Novim prilogima* (1981) možemo pročitati:

Najprije (na str.381): »Koliko je tačno ubijeno Srba u Hrvatskoj nije još utvrđeno. Neki autori tvrde da broj žrtava iznosi 200.000, dok drugi ocenjuju gubitak bar na 600.000«.

Ove se brojke znači odnose na ukupne žrtve Srba u NDH.

A onda je u istoj knjizi (str. 489) rečeno samo o Jasenovcu: »Kroz taj logor, prema istraživanju historičara Antuna Miletića, prošlo je preko milion ljudi, a ubijeno je između 480.000 i 800.000. Teško je izvršiti tačnu rekonstrukciju, jer nisu sačuvani svi spiskovi uhapšenih i ubijenih«⁵⁰⁸. Dedijera uopće ne zanima duboka nelogičnost, ili točnije međusobna isključenost prve i druge tvrdnje. On je svoju tobožnju znanstvenu objektivnost posvjedočio time što je naveo da brojke glede ukupnih gubitaka »tvrde neki«, a »istraživanja« Miletića za nj ne ostavljaju nikakvu dvojbu da je u Jasenovcu ubijeno između 480 i 800 tisuća, a pri tom se redovito podrazumijevaju Srbi.

Umjesto da pokuša objasniti, ako već ne i znanstveno razmotriti zašto takve proturječnosti između njegovih dviju knjiga pa i unutar jedne, on i Miletićeve brojke uzima ne samo znanstveno nekritički, već im želi dodati na težini. On naime svoju najnoviju knjigu *Vatikan i Jasenovac* (1987) posvećuje »Historičaru Antunu Miletiću, piscu istinoljubive trotomne monografije o Jasenovcu, kroz koju je progovorila patnja stotina hiljada ubijenih...«⁵⁰⁹. Na tim će brojkama graditi svoje genocidne teze ne tek u toj knjizi nego i u međunarodnom promicanju jasenovačkog mita.

Da je podloga za jasenovački mit izmišljena u onim krugovima koji su bili kako protiv NDH tako i protiv revolucionarnog NOP-a vidjelo se iz ranijeg izlaganja. Iz ovog se već moglo zaključiti da za mit dokumenta iz NOR-a ne daju nikakve osnove. U prilog ovome navest ćemo još neke činjenice.

U nacrtu prikaza NOR-a (u okviru povijesti KPJ), potkraj pedesetih godina u pisanju kojega kao što spomenusmo nije sudjelovao ni jedan hrvatski povjesničar, o žrtvama u logorima govori se još *marksistički* objektivno. U prilog tvrdnji o »represalijama nad narodom« okupatora i »domaćih izdajnika« navodi se: »... desetine hiljada ljudi, žena i dece bilo je otpremljeno u koncentracione logore u Jasenovcu, Staroj Gradiški, na Banjici, Sajmištu, Nišu i Kostolcu, na ostrvima Rabu i Molatu i drugim mestima. Veliki broj Jugoslavena interniran je u koncentracione logore van Jugoslavije – Buhenvald, Dahau, Osvjencim, Mathauzen, Korču i druge. Hiljade ljudi i žena nemački okupator odveo je na prisilni rad u Nemačku«⁵¹⁰.

Znajući sve to, autori su dakako znali i za »nalaz« Komisije za utvrđivanje ratnih zločina da je u Jasenovcu umoreno 500–600 tisuća, ali očito, takve napu-

⁵⁰⁸ V. Dedijer, Novi prilozi za biografiju J.B.T., 2, 1981, 381, 489.

⁵⁰⁹ V. Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, Dokumenti, Beograd, 1987, 5.

⁵¹⁰ Nacrt *Glave VI* (povijest KPJ), 62, Uvezani (šapirografirani) primjerak koji mi je bio poslan na mišljenje 1960. g. u mom posjedu.

hane tvrdnje za ratno obeštećenje nisu željeli uvrstiti u povijesni tekst. U brojku pak od 1,7 milijuna ukupnih žrtava svih »jugoslovenskih naroda u ratu 1941–45«, u poginulima i pobijenima⁵¹¹, možda su bili i uvjereni iz razloga o kojima će još biti riječi.

Iste brojke glede ukupnih žrtava a i »desetine hiljada« odvedenih »u logore smrti« nalazimo i u tiskanom *Pregledu istorije SKJ* (1963), s tim što je izostavljeno nabrojanje imena logora u zemlji i u Njemačkoj⁵¹². (A valja pripomenuti da je to onaj *Pregled* na koji su inače imali niz bitnih kritičkih primjedaba i hrvatski povjesnici i prvaci revolucije iz Hrvatske, što su iznesena na održanom simpoziju o njemu.)

Da bi se u orisu evolucije spoznaja o ratnim žrtvama, te o »kvalitativnom skoku« u jasenovački mit dobila što cjelovitija slika, evo još nekih zanimljivosti.

Neposredno nakon rata (na početku pedesetih godina) u okviru UDB-e za SRH, napravljen je elaborat u četiri knjige o ustaškom pokretu: o povijesnim korijenima, ideologiji i programu, te o uspostavi, načinu vladavine i propasti NDH. Elaborat je rađen radi »interne uporabe« tj. za upoznavanje dužnosnika Udbe, a i »za predavanja u partijskoj školi« (i za partijske i za udbovske kadrove). Većim je dijelom na iznenađujuće zamjernoj razini glede poznavanja i načina razmatranja sveukupnosti povijesne materije. Tu se, u okviru opisa Pavelićeva himbena kršćanstva, kaže da je u *Jasenovcu* »hiljade i hiljade nedužnih ljudi strijeljao«, zvjerski i zločinački na temelju »zakonskih odredaba« o odmazdama, taocima i sl. A ukupne žrtve u NDH označuje »sav onaj bezimeni užas, pokolji, paleži, stotina hiljada lješina, koje obilježiše put tog balkanskog Džingis kana XX. vijeka«, a kao primjeri su navedeni »glinska crkva, Jasenovac, taoci, odmazde« i dr.⁵¹³

A da problem u utvrđivanju broja žrtava nije samo u pronalaženju, odabiranju i tumačenju dokumenata, već i u koječemu drugome, ukazat ću na jednom primjeru njegove »dorade« do kojega, jamačno, nije došlo nipošto slučajno.

Pisac »istinoljubive trotomne monografije o Jasenovcu« – kao što posvjedoči akademik Dedijer – A. Miletić, donio je u drugoj svesci, i to u zadnjoj glavi među *Prilozima*, dva – za naše razmatranje – veoma važna dokumenta. Pod *Prilog br.2* donijet je *Izvod saslušanja Ljube Miloša, jednog od funkcionera UNS-a i Komandanta logora Jasenovac*⁵¹⁴. (Prilog br.1 donosi izvod iz memoara Mačeka o njegovu petomjesečnom zatočenju u Jasenovcu, gdje je »dat u nadležnost« Ljube Miloša i za koga Maček ne iznosi »nikakvih zamjer-

⁵¹¹ Isto, 129.

⁵¹² *Pregled istorije SKJ*, Redakcija R. Čolaković, D. Janković, P. Morača, Beograd, 1963, 355. 421.

⁵¹³ Ustaše, knjiga 3. primjerak 2, str. 385, 395 (potcrtavanja moja – F.T.).

⁵¹⁴ A. Miletić, n.dj., II, 1010–1023.

ki«, makar je »kasnije saznao da je on postao jedan od najgorih koljača«⁵¹⁵.) Taj izvod, iz saslušanja Miloša sadrži pitanja i odgovore kako općenito o ustrojstvu logora i teroru u NDH tako i o pojedinačnim i masovnim ubijanjima u Jasenovcu. Ali nema pitanja o ukupnim žrtvama u tom logoru!?

Nešto dalje u istoj glavi, nalazimo *Prilog br.7: Ljubo Miloš o koncentracionom logoru Jasenovac*⁵¹⁶. Po opsegu to je čak tri puta veći prilog od onog prvog (br. 2), a i po sadržaju očito se htjelo da ima veću težinu, ali ostaje zagonetkom zašto nam Miletić – ni jednom riječju – nije objasnio otkuda taj prilog, dolično: kako, kada i gdje je nastao i gdje se čuva taj prilog. A kao što se u naslovu priloga kaže to bi imala biti istina Ljube Miloša o Jasenovcu. Prilog je naime pisan tako kao da sve iznosi sam Miloš. Pa tako, kao zaključnu rečenicu izlaganja o *Likvidacijama* (međunaslov) možemo pročitati: »Jedino što bih istini za volju mogao dodati, je to, da se ovdje ne radi o nekim izuzetcima, o nekim slučajnim pojavama, nego o sistemu koji je na taj način sigurno likvidirao par stotina hiljada ljudi«⁵¹⁷.

Sad nas eto, navodno i sam Ljubo Miloš uvjerava u svoju istinoljubivost, baš kao i Dedijer u onu sastavljača ovih *Dokumenata*. Jamačno, ne s malim razlogom. Skrušenim Miloševim pozivanjem na istinu htjelo se očito dati najveću moguću težinu njegovom tobožnjem posvjedočenju da je u Jasenovcu »sigurno« pobijeno »par stotina hiljada ljudi«! Jer: bez obzira na povijesne spoznaje da su ljudi pod vješalima kadri izgovoriti kako nevjerovatne istine tako i najnevjerovatnije neistine – ovakva tvrdnja takvog krunskog svjedoka nogla bi dobro služiti kao oslonac održavanju jasenovačkog mita.

Međutim, usuđujem se ustvrditi, da u ovako prizvanom Ljubi Milošu posljednji put na povijesnu pozornicu, nemamo slučaj opraštanja njegove griješne duše sa svijetom, niti posvjedočenja prave, njemu nesklone istine, niti drskog ustrajavanja na nekoj svojoj neistini radi obmane i zavaravanja svoga smrtnog protivnika.

Naime, iz stenografskih zapisnika sudskog procesa protiv Ljube Miloša (Miroslava Filipovića, Ante Vrbana i dr.) proizlazi posve drugačija istina.

Na pitanja predsjednika sudskog vijeća koliko je ljudi u Jasenovcu likvidirano, i »može li da stoji broj« koji navodi optužba, a »optužnica kaže 40.000 do 60.000«, Miloš najprije odgovara da ne može reći, a potom se suglašava »da može«!

Na ponovljeno pitanje, u tijeku kasnijeg saslušanja, o ukupnom broju jasenovačkih žrtava, Miloš također ponavlja da ne može reći ni on »niti tko drugi«. A za svoju izjavu u istražnom zapisniku »da je taj broj ogroman i upravo nepojmljiv« rekao je: »znači da je ogromna cifra«. Na uzastopno ustrajanje jednog suca (dra M.) i predsjednika vijeća da to brojno izrazi, pa mu (najprije)

⁵¹⁵ Isto, 1003, 1005.

⁵¹⁶ Isto, 1051–1089.

⁵¹⁷ Isto, 1080 (podcrtavanja moja – F.T.).

navode: »Ovdje je rečena suma *desetci i desetci hiljada...*«, Miloš opetuje da ne može reći broj jer ne zna i nije bio uvijek tamo. A kad mu iznose (oba) brojku: *osamdeset tisuća* Miloš je uzvratio: »*Možda i više, a možda i manje*«.

No, taj »ogroman« čak i za jednog Ljubu Miloša »upravo nepojmljiv broj«, nije bio očito za ponekog drugog ni dovoljno golem niti baš neshvatljiv. Usred opisanog sadržaja saslušanja, jedna rečenica Miloševa odgovora dva puta je – vjerojatno naknadno – tintom prepravljana! Tako da je u zapisniku ostalo kao da je Miloš izjavio: »Mislim, da je općenito u Jasenovcu likvidirano *nekoliko stotina tisuća ljudi*«. Prva ispravka glasila je »*par sto tisuća*«, ali se jamačno tražila jača formulacija⁵¹⁸.

Takve ispravke rukom u sudskim zapisnicima nisu dopuštene. Zakonski je propisano da se svaka pogreška ili promjena u iskazu mora posebno konstatirati i unijeti u nastavku pisanja, istim načinom, dotično pisačim strojem kao i ona tvrdnja koja se ispravlja. To je što se tiče pravno-formalne strane tog slučaja.

A što se sadržajne strane tiče ona upućuje ne samo na krajnju pravnu i povijesnu neodgovornost krivotvoritelja već i na njihovu bahatu bezobzirnost. Taj je »ispravak« ubačen nakon onog navoda suca o »desecima« tisuća a prije onog također sučevog a potom i predsjednikovog o »osamdeset tisuća« – pa stoga ispada sve već na prvi pogled posve nelogično. Jer: kakvog bi smisla imalo nutkati Miloša da prihvati brojku od »osamdeset tisuća« ako je već priznao »nekoliko stotina tisuća«?! Samo dokaz da uvijek ima takvih koji si umišljaju da sebi mogu sve dopustiti, opčinjeni kratkovidom »svemoći«, a ne razmišljajući o dalekosežnim posljedicama. Stoga se uvijek i nadaže zadaća da se takvi zlokobni postupci – i krivotvoritelja i njihovih susljednika – prosuđuju osim s povijesno-političkoga i s moralno-psihološkoga stanovišta. Kojim sve pobudama i čimbenicima, i kakvom to naravljju ljudskom objasniti izopačenost onih što im golemost ratnog užasa i bezumlja nije dovoljna na razini desetaka tisuća žrtava već ih podižu na »nepojmljive« brojke od nekoliko stotina tisuća pa i iznad milijunske?! Ali i onih što su, poradi sitnih računica, spremni slijediti takva paklenska zlonaumlja, iako su svjesni njihove izopake.

U netom spomenutom slučaju, ono bezočno krivotvorenje sudske izjave čovjeka koji je svjestan da je sudjelovao u *nepojmljivim* zlodjelima u izgubljenom ratu, pa pred smrt priznaje sve što zna i što mu – vjerojatno probuđena – savjest dopušta, učinjeno je nedvojbeno s dalekosežnim ciljem kojemu treba poslužiti jasenovački mit. Zbog potpune nelogičnosti učinjene prepravke na onom mjestu, »znanstveno« je bilo neprikladno da se taj ključni, najvažniji dio iz Miloševa saslušanja objavi, pa je zato izostavljen iz *Priloga br.2*. Ali poradi ustrajanja na učvršćivanju jasenovačkog mita, zlopaka krivotvorba unesena je

⁵¹⁸ Fotokopija stenografskog zapisnika Glavne rasprave protiv optuženih (1948) Ljube Miloša i družine (u procesu još bili: Miroslav Filipović, Ante Vrbanić, Nikola Pehar, Adam Miličević, Mate Vasilj, Jakob Martinović, ing. Mimo Rosandić, Josip Tomljenović, ing. Božidar Petračić, Ivica Gržeta) iz sudskog spisa (nekoliko stotina stranica saslušanja optuženih i svjedoka u mom arhivu).

na još šira vrata u *Prilogu br.7*, kao vjerodostojno svjedočanstvo čovjeka koji je morao znati pravu istinu.

Tako se nastavlja paklenska igra oko jasenovačke drame, umjesto nastojanja da se znanstveno istraži i objektivno odgovori na brojna otvorena pitanja.

Jer, kako to npr. da se broj ukupnih žrtava u Jasenovcu penje od »optužbe do optužbe: protiv Pavelića stajalo je »na hiljade« žrtava, a protiv Stepinca 40.000, protiv Miloša 40 do 60 tisuća, a Tuđman je odgovarao zbog poricanja 700.000?!

A kako i to da u okviru istog procesa (Milošu) čak i sam sud, još u početku saslušavanja bez ikakvih novih činjenica, povisuje optužbenu brojku sa 40 do 60 tisuća na osamdeset tisuća, da bi se iz njega na čaroban način izišlo s »nekoliko stotina tisuća«?

Pa kako i to da u optužbi protiv Artukovića stoji »stotine tisuća« za sve žrtve u NDH, što naravno podrazumijeva i Jasenovac?

Jamačno, mjesto relevantnih odgovora, dobismo još jedan »istinoljubivi« prilog jasenovačkom mitu, kojemu je čak pridano značenje istražene povijesne istine.

S obzirom na ponavljane tvrdnje da je golem broj jasenovačkih žrtava bacan u Savu – što bi također imalo biti razlogom zašto se ne može utvrditi broj – upada u oči da u sve tri Miletićeve knjige iznijeti dokumenti govore uglavnom o izbačenim i izvađenim leševima kod Beograda, Šapca i u samom Jasenovcu, u vremenu od 13. svibnja do 9. lipnja 1945. (u ukupnom broju od 287)⁵¹⁹. A poznato je da je Nedićeva vlada već od 1941. prikupljala sve podatke o zlodjelima u NDH, pa i prosvjedovala kod Nijemaca.

Uz sve ovo razmatranje, izvornih ratnih dokumenata i svjedočanstava o jasenovačkom logoru i ukupnim ratnim žrtvama, pripomenuti mi je da svoje spoznaje temeljim i na osobnim razgovorima s većim brojem veoma ozbiljnih i odgovornih ljudi koji su dobro poznavali veći ili manji dio spornog problema. Riječ je naime o ljudima koji su ili sami bili progonjeni i zatočeni za vrijeme NDH, ili su pak u vrhovnim sudskim i pravnim tijelima imali uvid nad svim dokaznim materijalima o počinjenim zlodjelima.

Na osnovi svega iznijetog držim da se bez ikakve dvojbe može zaključiti:

Prvo, učinjena ratna zlodjela ustaških vlasti NDH golema su i užasna. I po broju, i po načinu izvršenja, i po svojoj genocidnoj namjernosti. Međutim, ona se ne mogu prosuđivati odvojeno od ne manje genocidnih zlodjela četničkog pokreta. A pri tom valja imati na umu i opće okolnosti drugog svjetskog rata, u kojima je i došlo do svega onog u raspadu monarhističke Jugoslavije, u uspostavi i propasti NDH, u revoluciji i stvaranju SFRJ.

Drugo, izvorni ratni dokumenti ne daju nikakve osnove za održavanje jasenovačkog mita ni na njegovoj tobože umjerenoj razini od oko 700.000 ubi-

⁵¹⁹ Usp. A. Miletić, n.dj., III, Dok.br. 220,221, 222, 240.

jenih, a kamoli za suludo mahnitanje s prekomilijunskim brojkama. Zbog toga su njegovi promicatelji pribjegavali i grubom krivotvorenju svjedočanstava, i bezobzirnom onemogućivanju iznošenja prave istine, a njihovi su sljedbenici prisiljeni na neznanstvene metode u odabiranju, obradi i tumačenju povijesne građe.

2. O DOSADAŠNJIM ZNANSTVENIM SPOZNAJAMA

*Istina je baklja, ali strašna;
zato svi mi samo žmirkajući
nastojimo proći pored nje, kao
da se bojimo da ćemo se opeći.*

J.W. Goethe

*Politika ne mora biti poštena,
povijest mora.*

J.P. Sartre

Prihvatanje i održavanje jasenovačkog mita na njegovoj tobože objektivnoj razini (od oko 700.000) bilo je za širu javnost moguće u okviru *službeno utvrđene i neprestano ponavljane istine* da su ukupni izravni ratni gubici u Jugoslaviji iznosili – čak i više od – 1,700.000 ljudskih žrtava.

Ta brojka je istinita ali samo u smislu ukupnih *demografskih gubitaka*, pod kojima se podrazumijeva smanjenje broja stanovništva zbog svih ratnih posljedica. Znači uključuje, osim neposrednih ratnih žrtava, i gubitak u pučanstvu zbog manje rođenih i veće prirodne smrtnosti, te zbog izbjeglih ili protjeranih iz zemlje.

Brojka od milijun i sedamsto tisuća žrtava postala je *sakrosanktna*; u njenu svetost i nepovredivost nije se smjelo uopće posumnjati. Ona je iznošena u službenim dokumentima vlade SFRJ na međunarodnim konferencijama, kao potkrepa zahtjevima za reparacijama, i uopće u svijetu radi usporedbe priloga Jugoslavije u pobjedi savezničke koalicije, a i primjera njenog antifašističkog, partizanskog pokreta spram drugih zemalja. A u zemlji ta je brojka ukorijenjena u javno mnijenje kao dokaz veličine NOB-e i cijene socijalističke revolucije, neprestanim ponavljanjem na najvišim državnim i političkim skupovima, u publicistici i u školskim udžbenicima, pa i u znanstveno-enciklopedijskim izdanjima.

A budući da su na području svih društvenih znanosti, a na povijesnom naročito, ocjene zasnovane na tobože nepogrešivoj marksističkoj metodi – smatrane *zakonom*, to se, osobito, o ovakvoj nije moglo raspravljati. Osobno

sam tu brojku, još 1960. na obziran način protumačio u smislu demografskih gubitaka. U svojoj knjizi *Stvaranje socijalističke Jugoslavije* napisao sam: »Ukupno je Jugoslavija izgubila u ratu 1,706.000 ljudi (osim poginulih u borbi, od zvjerstava fašističkih okupatora i njihovih slugu, bombardiranja i drugih ratnih posljedica)...«⁵²⁰ Ali tu sadržajnu finesu moji progonitelji nisu – čini se – shvatili te nisam bio optuživan pa suđen i zbog umanjivanja ukupnih žrtava već samo onih u Jasenovcu.

Razlozi poradi kojih je ustoličena i posvećena brojka od milijun i sedamsto tisuća žrtava poslužili su i kao obrazloženje odluke da se ne objave rezultati službenog statističkog *Popisa žrtava rata 1941–1945*, koji je obavljen potkraj 1964. godine. Takvo sam objašnjenje dobio kao direktor Instituta od članova savezne vlade, a ono je u stanovitom smislu utjecalo i na to zašto (1965) nisam u političkom vodstvu Hrvatske dobio potporu da izvedem na čistac problem jasenovačkih žrtava sa stajališta Instituta kojega je osnivač bio CK SKH. No, pretežiti razlozi bili su – čini se – ipak izvan toga, u tadanjim političkim i međunacionalnim odnošajima. Bilo je takvih kojima je jasenovački mit trebao za držanje na uzdi hrvatstva, a i onih kojima je ta legenda o njegovoj povijesnoj krivnji služila ne samo za podjarivanje srpstva protiv hrvatstva općenito nago i protiv neimara federativne i socijalističke Jugoslavije. No, dopuštanje pa čak i podgrijavanje mita Jasenovca objektivno je imalo, u okviru i izvan takvih proračuna, još i dodatnu svrhu. Prizivanjem jasenovačkog užasa birokratsko-dogmatske snage privoljavale su srpstvo (naročito u Hrvatskoj) na suradnju, čineći ga praktično svojim osloncem, jer: što bi bilo kad ne bi bilo ovakve politike, ne dopuštajući istodobno hrvatstvu da se uspravi dometanjem čak i sve novih utega o povijesnoj krivnji. Dakako većina sudionika, u svim tim više ili manje prikrivenim strujanjima, nije bila svjesna ni nakana ni posljedica.

Samo u obzorju svega rečenoga može se shvatiti pojavnost i pravo građanstva jasenovačkog mita a spriječenost znanosti da kaže svoju riječ, unatoč tome što je u samoupravnom socijalizmu u SFRJ odavno bila zajamčena neovisnost znanstvenog rada. A i sam se Tito s dosta obzira odnosio prema povijesnoj istini, ističući da se u povijesnim dokumentima »ne mogu vršiti nikakve prepravke«, niti preformulacije. »Ili je to činjenica ili nije«; Tito dopušta odluku »da je ne objavimo« ali nikako i preinačujemo⁵²¹.

No, kao što to obično biva u povijesti sa svim opsjenama i obmanama, i učinkovitost jasenovačkog mita pokazala se poraznom. Pobjeda revolucije i uspostava avnojske Jugoslavije ne dobiva na povijesnoj vrijednosti ako je za to plaćena previsoka cijena, i ako su među plodovima »crne legende« i sve bezizlaznije krize. Naprotiv.

⁵²⁰ F. Tuđman, *Stvaranje socijalističke Jugoslavije*, Zagreb 1960, 127 (potcrtao sada); usp. i slovenski prijevod: *Rojstvo socijalističke Jugoslavije*, 1961, 138.

⁵²¹ Usp. V. Dedijer, Novi prilozi, III, 104 i dr.; *NIN*, 1751, 22.07.1984.

Više nema ni razloga ni mogućnosti da se ustraje na brojci ukupnih demografskih gubitaka kao da su to bile izravne ratne žrtve. Preostaje tek da se utvrdi kako je, čijom krivnjom ili odlukom do toga došlo. Osobno nisam sklon povjerovati da se to može pripisati u »zasluge« samo E. Kardelju, kako to proizlazi iz inače vrijednog priopćenja Vladete Vučkovića, sada sveučilišnog profesora matematike u SAD a nekada suradnika Saveznog statističkog ureda u Beogradu. Vučković je naime 1947. radio u tom uredu na procjeni gubitaka jugoslavenskih naroda prouzrokovanih ratom, u kojoj se došlo do rezultata »da je gubitak stanovništva Jugoslavije 1941–45. godine bio 1,700.000 duša«. Međutim, taj *demografski* gubitak Kardelj je »valjda po nekoj učiteljskoj semantici« preobrazio u *ratne žrtve*, iznijevši to kao službeno utvrđenu istinu na konferenciji u Parizu. I tako je »taj broj postao zvanični broj žrtava rata, a ne gubitak u stanovništvu«. I »*Tako se stvaraju mitovi*« – zaključio je profesor Vučković, posvjedočivši svoj iskaz i faksimilom nagrade za tu procjenu iz 1947. godine. On o toj procjeni govori kao svojoj, ali je jasno da je ona do Kardelja morala doći kao rezultat ureda, bez obzira što su profesionalni statističari Vogelink, Debevec i Tasić njemu početniku »natovarili« taj posao, a »jedino uputstvo je bilo da broj treba da bude značajan, ali naučno-statistički fundiran«.⁵²²

Svakako dragocjeno svjedočanstvo kako je nastao taj mit na koji se oslanja i onaj »službeni« jasenovački. Jer da je tada rečeno da su to demografski gubici, onda bi poznavateljima jugoslavenskih prilika već na prvi pogled moralo biti jasno da ukupne ratne žrtve moraju biti manje od milijun, pa bi samim time bilo onemogućeno uzdizanje drugog, jasenovačkog mita, s brojkama čak i većim od ukupnih ratnih žrtava. Međutim, teško je pretpostaviti da taj službeni grijeh pada samo na Kardeljevu dušu bilo zbog toga što semantički nije pravio razliku između *demografskih gubitaka* i *ratnih žrtava*, bilo zbog njegova samovoljna izokretanja istine. O tako važnom pitanju, u najmanju ruku morao je imati suglasnost užeg državno-političkog vodstva.

No, pođimo dalje redom na putu utvrđivanja činjeničnog stanja i znanstvenih spoznaja o demografskim i neposrednim ratnim gubicima.

Tu najprije nailazimo na još veće iznenađenje od onoga netom opisanoga o čemu je riječ u brojci od milijun sedamsto tisuća gubitaka.

Na početku 1950. (od 22. siječnja do 22. veljače) u Jugoslaviji je obavljen popis žrtava rata. Međutim, rezultati nikada nisu objavljeni. Niti su bili dostupni vidokrugu znanstvenog, institutskog istraživanja poslije više od punog desetljeća kad sam osnivao zagrebački institut. Odluku o popisu donio je Glavni odbor SUBNOR-a Jugoslavije 6. siječnja 1950, davši istovremeno *Uputstva komisijama za prikupljanje podataka o žrtvama rata*. Ta *Uputstva* sadržala

⁵²² Vladeta Vučković, *Žrtve rata, sahrana jednog mita*, *Naša reč*, 368, October 1985, 2–3, London; Usp. A. Beljo, *The Challenge to our Dignity*, CIS, 9, March 1987, 2–3.

su podrobne odredbe o načinu provedbe popisa, a prenijeli su ga svi listovi u zemlji⁵²³. Popisom je trebalo obuhvatiti sve koji su izgubili život »usred ratnih uzroka i okolnosti«, ali »svi oni... na strani okupatora ili domaćih izdajica... ne smatraju se žrtvama rata«. A da bi se izbjeglo sektašenje i površnost, i očito manji broj žrtava, naputak propisuje da popisivači moraju ići od kuće do kuće, strogo utvrđenim redosljedom, a: »U slučajevima sumnje... bolje da se popune obrasci za takvu osobu nego da se ona ispusti iz popisa«, a kasnije provjeriti i »raščistiti«. Jamačno, unaprijed se željelo osigurati da popis bude temeljito obavljen, a nema nikakva razloga sumnjati da i nije bilo tako. Pa zašto onda rezultati nisu objavljeni? I zašto ni do danas ni jedan istraživač ratnih žrtava taj popis ne uzima u obzir? U orisu svega dosadašnjeg razmatranja ne može se, dakako, izbjeći zaključak da je to zatajivanje bilo u službi omogućivanja razmaha jasenovačkog mita, bez obzira na to tko ga je i s kakvim obrazloženjem nametnuo.

Na početku pedesetih godina došlo je do prve znanstvene rasprave o demografskim gubicima. U svojoj raspravi (1951) Ivo Lah je došao do zaključka da demografski gubici uslijed rata iznose 1,999.000 (do sredine 1945, a do 1950. g. 2,177.000⁵²⁴). Primjenjujući drugu metodu izračunavanja, Dolfe Vogeltnik ustvrdio je da oni iznose 2,854.000⁵²⁵. Ali Lah je opovrgao ovu Vogeltnikovu procjenu ukazavši na neodrživost *analitičke metode* kojom se služio, kao i one po *Malthusovoj geometrijskoj progresiji* po kojoj bi ti gubici iznosili 2,699.000. Izračunati metodom *Verhulstove logističke krivulje* oni iznose 2,165.000, a po metodi *Linearne ekstrapolacije* 2,073.000, dok po *analitičkoj metodi Princeton sveučilišta* iznose svega 983.000. Kao najispravniju uzima metodu *Linearne ekstrapolacije*, te zaključuje da demografski gubici iznose 2,073.000, iako drži da su demografski gubici zbog emigracije mnogo veći nego što je Vogeltnik pretpostavljao⁵²⁶. Budući da se Vogeltnik nije nakon toga upuštao u dalju raspravu, Lahova prosudba mogla se smatrati znanstveno utemeljenom.

Prema procjenama njemačkog demografa profesora Gunthera Ipsena (1954) ukupni demografski gubici pučanstva Jugoslavije iznose 1,69 milijuna od čega otpada 1,01 na muškarce i 0,64 mil. na žene. Ratne gubitke vojnika-boraca na obim (svim) stranama procjenjuje na 0,41 mil., a demografske gubitke samo jugoslavenskih narodnosti na oko 1,0 mil. u mrtvima, nerođenima

⁵²³ *Vjesnik*, Zagreb, 14.01.1950, 2 (usp. B. Bušić, *Jedino Hrvatska*, 543).

⁵²⁴ I. Lah, *Metode izračunavanja budućeg stanovništva i njihova primena na stanovništvo predratne Jugoslavije*, *Statistička revija*, I, 1951, 2, 246, Beograd.

⁵²⁵ D. Vogeltnik, *Demografski gubici Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, *Statistička revija*, II, 1952, 1, 32.

⁵²⁶ I. Lah, *Istinski demografski gubici Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, *Statistička revija*, II, 1952, 2-3, 214-5 (usp. B. Bušić, n.dj., 534-4).

i izbjeglicama, što iznosi oko 6% od predratnog stanja i slično je gubicima u prvom svjetskom ratu⁵²⁷.

U svojoj raspravi o *Stanovništvu FNRJ po nacionalnoj pripadnosti*, R. Bičanić (1953) nije se posebno bavio problemom ratnih gubitaka, ali njegove usporedbe predratne i poratne nacionalne strukture ukazuju na njihove srazmjere. Između popisa 1931. i onog 1948. u Jugoslaviji se povećao broj: Srba za 0,6% (od 40,0 na 40,6%), Muslimana za 0,3% (od 5,3 na 5,6%), Slovenaca za 0,9% (od 8,1 na 9,0%) i Makedonaca za 0,5% (od 4,6 na 5,1%), a smanjio se broj: Hrvata za 0,2% (od 23,1 na 22,9%) a toliko i Crnogoraca (od 2,9 na 2,7%). U apsolutnim brojkama sve su nacionalnosti porasle, a demografske promjene, prouzročene ne samo ratom nego i razlikama u prirodnom priraštaju i migracijama, nisu u biti promijenile relativan odnos između naroda Jugoslavije iako je on nešto nepovoljniji za Hrvate i Crnogorce.

Drukčija je stvar s nacionalnim manjinama: od 498.000 Nijemaca 1931. g. u popisu 1948. bilo ih je svega 55.000, a od 68.000 Židova ostalo je svega 7.000, ali se jedan broj iselio već prije rata i za vrijeme rata, poslije rata (oko 9.000) u Izrael. Broj Cigana se za to vrijeme povećao u cjelini od 64.909 na 72.671, ali podatak da ih je 1931. na području Savske i Primorske banovine bilo 14.499 a 1948. u SR Hrvatskoj svega 405 ukazuje na veličinu ustaškog rasističkog zločina.

Broj Srba na teritoriju SR Hrvatske smanjio se za 49.000 (od 583.000 g. 1931. na 534.000 g. 1948), ali se cio taj broj ne može upisati u ratne žrtve, jer znatan dio otpada na iseljene u Srbiju. U Bosni i Hercegovini sve tri narodnosti imale su za to vrijeme porast u apsolutnim brojkama, ali se postotak Srba smanjio za 2,4% (od 43,8 na 41,4%), a povećao postotak Muslimana za 3,4% (od 31,0 na 34,4%) i Hrvata za 0,8% (od 22,1 na 22,9%).

Ovakvo činjenično stanje, dotično u bitnome nepromijenjena nacionalna struktura, znači – veli Bičanić – kako ozbiljnu i korisnu pouku, »da se odnosi između naših naroda ne mogu rješavati putem sile i nasilja jednog nad drugim«, tako i najstrahovitiju osudu »ustaško-četničkih metoda i mentaliteta«⁵²⁸.

Jedno drugo razmatranje o prirastu pučanstva po republikama, koje je izveo Bušić po Simeunovićevoj knjizi (iz 1964), upućuje na to da su demografski gubici SR Hrvatske srazmjerno bili najveći, jer je jedino ona 1948. imala umanjen broj za 8.713 stanovnika, dok su sve druge republike imale više: Makedonija 22,9%, Srbija 14,2% (ili 802.054), BiH 10,8%, Slovenija 4,2%, Crna Gora 3,7%, a cijela Jugoslavija 9,0 više⁵²⁹.

⁵²⁷ Gunther Ipsen, Wachstum und Gliederung der Bevölkerung Jugoslawiens – u: *Ost-Europa Handbuch*, 1954, 37–63.

⁵²⁸ R. Bičanić, Stanovništvo FNRJ po nacionalnoj pripadnosti, *Hrvatsko kolo*, Mh, VI, 1953, 74–84.

⁵²⁹ Usp. V. Simeunović, Stanovništvo Jugoslavije i socijalističkih republika od 1921–1961, Beograd, 1964, 31; B. Bušić, *Žrtve rata*, *Hrvatski književni list*, II, 1969, 15, 2–3.

U to doba vlada SFRJ donosi odluku (10.lipnja 1964) da se (ovaj put u državnoj organizaciji) obavi popis ratnih žrtava, jer joj je trebala službena dokumentacija za pregovore sa Saveznom Republikom Njemačkom, koja je Miromnim ugovorom bila obvezana isplatiti odštetu za ratna pustošenja i žrtve. Popis je obavljen u listopadu i studenom 1964. Odredbe i upute bile su iste kao i za onaj popis 1950, samo s još strožim obvezama komisija da ne propuste ni jednu žrtvu i da podatke upotpune s prijašnjim popisima. Razumljivo da je to dovelo do posebne revnosti pa je generalu Kajiću u Statističkom zavodu Hrvatske skrenuta pozornost da su podaci prije uveličani negoli manjkavi, jer je zapaženo da su za iste žrtve popisni listovi ispunjavani na više mjesta. Slučaj sa tim statističkim podacima za SR Hrvatsku već je dovoljno poznat. Rečeno je i o razlozima zašto nisu objavljeni za cijelu SFRJ. Nije poznato jesu li i kako korišteni u pregovorima s njemačkom vladom.

Ali više je nego znakovito, da je i državni popis iz 1964, isto tako kao i onaj SUBNOR-a iz 1950, ostao nedohvatljiv i za znanstveno istraživanje, dok su širom otvorena vrata izopačivanju povijesne istine – a i zbilje – sve sumanutijom jasenovačkom legendom.

Godine 1967. dr. Ivan Klauzer, u studiji o kretanju pučanstva, pripremljenoj u Institutu za društvena istraživanja sveučilišta u Zagrebu, dolazi do slijedećih procjena o demografskim gubicima⁵³⁰:

SR	gubitak u ratu	% prema pučanstvu 1948.
Bosna i Hercegovina	580.767	22,65
Crna Gora	62.700	16,62
Hrvatska	661.543	17,50
Makedonija	25.621	2,22
Slovenija	136.000	9,45
Srbija	575.741	8,82
Uža Srbija	471.552	11,35
Kosovo	38.616	5,27
Vojvodina	65.573	4,00
SFRJ	2,042.373	12,89

Prema ovome očito je da su srazmjerno najveće demografske gubitke imale one republike na području kojih su se u najvećem opsegu odvijale borbe s okupatorsko-kvislinškim snagama, dotično najžešća međusobna razračunava-

⁵³⁰ I. Klauzer, Stanovništvo i domaćinstva u Hrvatskoj, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1967; rukopis u arhivu Instituta (usp. Mladen Friganović, Socijalni aspekti demografskih kretanja u SR Hrvatskoj, *Revija za sociologiju* V, 1975, 1–2, 37; B. Bušić, *Jedino Hrvatska*, 599–600).

nja sukobljenih strana u revolucionarnom i građanskom (međunacionalnom) ratu. A to je bio slučaj na području NDH i Crne Gore, dok su gubici Srbije (srazmjerno dvostruko manji od onih u BiH, a za oko trećine od Hrvatske i Crne Gore) bili uvećani u završnom razdoblju rata (za vrijeme oslobođenja potkraj 1944, a zatim na srijemskoj fronti).

Na osnovi Klauzzerovih procjena demografskih gubitaka i raspoloživih podataka o ratnim žrtvama iz SR Hrvatske po Bušiću bi struktura tih gubitaka za SR Hrvatsku i SR Bosnu i Hercegovinu – iz čega se dobiva približna slika za NDH – bila ovakva⁵³¹:

Vrste gubitaka	SR Hrvatska	SR BiH	Ukupno
Žrtve pripadnika NOP	185.327	171.000	356.327
Žrtve protivnika NOP	219.216	235.767	454.983
Smanjen priraštaj	107.000	94.000	201.000
Odseljeno pučanstva	150.000	80.000	230.000
	661.543	580.767	1,242.310

U svojoj raspravi (1973) o razvitku broja pučanstva tijekom jednog stoljeća, Vladimir Stipetić navodi: »Direktni ratni gubici iznosili su u II svjetskom ratu 1,700.000 žrtava, dok je demografski gubitak premašivao 2,2 milijuna lica«⁵³². Pri tom ne izvodi nikakve svoje dokaze, već za žrtve uzima, očito, službeni broj, a za ukupne demografske gubitke poziva se (u bilješci) na proračun I. Laha. Ali je zanimljivo da ne uzima gubitke do *sredine 1945. godine* koje je Lah procijenio na 1,999.000, već se poziva na one *u sredini 1950. godine* 2,177.000, a i te je uvećao, ne objasnivši zašto *premašuju* 2,2 milijuna. Vjerojatno je to učinjeno stoga da bi se dobio kakav-takav odnos između demografskih gubitaka i ratnih žrtava, jer bi se inače već na prvi pogled vidjela neodrživost brojke žrtava (1,7 od 1,99 milijuna!). No, iz ove rasprave zanimljiv je podatak da su demografski gubici na području Jugoslavije prouzročeni balkanskim ratovima (1912–3) i prvim svjetskim ratom (1914–18) bili približno isti kao i oni prouzročeni drugim svjetskim ratom (1941–45) – »oko dva milijuna«. Štoviše, srazmjerno čak i veći jer su iznosili »gotovo šestinu tadašnjeg stanovništva«, dok je demografski gubitak u drugom svjetskom ratu iznosio gotovo sedminu predratnog pučanstva. A i za naknadu demografskih gubitaka, trebao je približno isti rok. Prema Stipetiću, nakon prvog svjetskog rata, broj stanovnika od 1910. dostignut je krajem 1923, a kao što smo naprijed vidjeli, nakon drugog svjetskog rata broj stanovnika bio je u cjelini 1948. veći od onog 1931, osim u SR Hrvatskoj.

⁵³¹ Usp.B. Bušić, n.dj., 560-l.

⁵³² V. Stipetić, Jedno stoljeće u brojčanom razvoju stanovništva na današnjem području Jugoslavije, *Forum*, XII, 1973, 12, 888–9.

Akademik V. Stipetić govori o problemu demografskih ratnih gubitaka i u svom predgovoru (1978) knjizi M. Korenčića o naseljima i stanovništvu SR Hrvatske⁵³³. Demografski gubitak Hrvatske u razdoblju prvog svjetskog rata iznosio je blizu 380.000 žitelja ili 11,1% svega stanovništva iz 1921. godine, a za drugi svjetski rat procjenjuje ga na 590.000, što je 15,6% od pučanstva 1948. godine. U prvom svjetskom ratu demografski gubitak Hrvatske osjetno je manji negoli na ostalom jugoslavenskom području: u Hrvatskoj je smanjenje stanovništva bilo za 1,2% a u preostalom dijelu za 5,0%. Nasuprot tome, u razdoblju drugog svjetskog rata »stanovništvo SR Hrvatske *smanjilo se* za nešto više od 1 promila između popisa 1931. i 1948, dok se stanovništvo ostatka Jugoslavije *uvećalo* za 12,2% u tom razdoblju«⁵³⁴.

Valja uočiti da je pri tom Stipetićeve spomenuta procjena demografskog gubitka Hrvatske u II. svjetskom ratu (590.000) za punih 11% manja od one Bušićeve (661.543), iako Stipetić povećavši Lahovu procjenu, polazi od ukupno većeg demografskog gubitka u Jugoslaviji (za oko 8%) od Bušića koji polazi od Klauzerove procjene.

Pošto se rasne procjene demografskih statističara o ukupnim demografskim gubicima razlikuju i kreću, kao što vidimo, od 1,69 do 2,2 milijuna, osobno sam zaključio da je opravdano u suprotstavljanju jasenovačkom mitu poći od više razine. Stoga sam u izjavama za europsku javnost (1977–80) i u svom rukopisu (knjige koja je, od 1981–86, tiskana na hrvatskom, engleskom i njemačkom), kao i u sudskoj obrani, ustvrdio da kada se pođe od pretpostavke ukupnih demografskih gubitaka od 2,1 milijun onda se dolazi do zaključka da broj neposrednih ratnih gubitaka, u poginulima iznosi 700 do 800 tisuća, što je po prilici toliko koliko su (tada) promicatelji crnog mita tvrdili samo za Jasenovac⁵³⁵. Nema razloga da od te svoje procjene odstupam u bitnome i danas, nakon novih spoznaja. Možda će se iz daljih demografskih statističkih istraživanja ustanoviti da smanjeni natalitet nije iznosio 450 nego vjerojatno 350 tisuća, kao što se već za brojne odseljene pripadnike njemačke manjine može reći da ne iznosi pola milijuna nego 450.000, ali će uz nju ostati još broj od oko 200.000 za odseljenu talijansku i tursku i smanjenu mađarsku manjinu, a i oko 200 tisuća za ratnu i izravno poratnu političku emigraciju⁵³⁶.

⁵³³ M. Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857– 1971*, Zagreb, JAZU, 1979, XXII+900.

⁵³⁴ Isto, Predgovor V. Stipetića, XIX.

⁵³⁵ V.bilj.102 i 307: O demografskim i ratnim gubicima, hrv.izd.II, 192, 331 339–40, 344–7, 368–70.

U isto vrijeme dok sam se tako, svjestan pogibeljnosti, zauzimao za povijesnu istinu, gotovo svi jugoslavenski listovi pisali su u slavu jasenovačkog mita na već opisani način, tražeći (dok još nisam bio strpan na robiju) da mi budu – u slijedu »ustaških zvijeri« i »Stepinčevih satanskih svećenika« – *okovani* »riječi, život i ruke« (*Arena*, 1080, 02.09.1981, 9).

⁵³⁶ Još 1948. u europskim logorima nalazilo se 130.000 raseljenih osoba iz Jugoslavije, a pored toga zabilježeno je 210.000 bivših jugoslavenskih državljana njemačke narodnosti u Austriji i Zap. Njemačkoj (*United Nations, The Refugee in the Postwar World*, Genova, 1951, 58, 78). Razumije se, taj ni prvi ni drugi broj nije bio potpun.

Ako se tome dodaju i umrli prirodnom smrću, onda i pod pretpostavkom stanovitog smanjenja od navedenih brojki u strukturi demografskog gubitka, broj poginulih može se eventualno nešto povišiti. Pretpostavljam da ipak neće biti veći od 800 do 900 tisuća.

Na takvo me rasuđivanje – u sklopu svih dosadanih spoznaja – navodi i do danas najznanstvenija – što će reći najcjelovitija i najobjektivnija – rasprava o tom problemu. Riječ je o knjizi *Žrtve drugog svjetskog rata*, dra Bogoljuba Kočovića, srpskog pisca koji je svoju učenost, iz pravnog i ekonomsko-statističkog područja, stekao studijem i radom osim u Parizu još i u SAD i Kanadi. (Knjiga je objavljena u Londonu 1985. godine.⁵³⁷)

Kočović je problem demografskih gubitaka i ratnih žrtava obradio svestrano, nepristranom metodom demografske statistike, pa bismo njegov rad mogli smatrati i završnom znanstvenom riječju, da nema nekih uzgrednih otvorenih i spornih pitanja, koja podliježu i subjektivnoj prosudbi, te barem dijelom utječu na konačan rezultat. Rješavanje takvih problema (npr. način uračunavanja pučanstva pripojenih dijelova koji su bili pod Italijom, procjena priraštaja od zadnjeg popisa i smanjenog nataliteta u ratu, što je različito po republikama, nepoznanice oko izbjeglica i iseljeničtva, te preračunavanje svih elemenata po republikama i nacionalnostima), ne može, međutim, u bitnome utjecati na promjenu rezultata. Kočović sam iznosi dvojbe u cjelini i u pojedinostima, podastirući razloge svoga opredjeljenja u može bitnim inačicama gdje sâm pristup uvjetuje drukčiji ishod, pa će to olakšati dalju raspravu među demografskim statističarima, što izlazi iz okvira povjesničkog razmatranja.

Prema izračunavanjima Kočovića ukupni *demografski gubici* Jugoslavije iznose 1,985.000, ali dopušta da se taj broj može kretati između 1,900.000 i 2,100.000.

Iz Kočovićeva osvrta na dosadašnje statističko proračunavanje vrijedi spomenuti njegovu ocjenu da je do manje veličine demografskog gubitka njemačkog profesora Gunthera Ipsena došlo stoga što je uzeo manji »faktor čistog priraštaja« poslije 1939, ali da je »u svakom slučaju njegov broj« (1,690.000) »bliži stvarnosti nego tvrdjenja D. Tasića ili D. Vogelnika« (po Tasiću demografski gubici bili su 2,4, a po Vogelniku od 2,8 do 3,2 milijuna). Istodobno Kočović ističe kako su razlike između njega i Laha »dosta male«, a »na približno istoj visini u *ukupnom* broju« jesu i njegovi rezultati u odnosu na Klauzereve, koje rabi i Bušić, ali su znatne razlike po republikama i pokrajinama, o čemu ne može raspravljati jer ne zna na kojim je osnovama Klauzer došao do svojih brojki.

Evo kako su unutar (približne) podudarnosti u cjelini prilično velike razlike u pojedinostima:

⁵³⁷ Dr. Bogoljub Kočović, *Žrtve drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Predgovor Desimira Tošića, London, 1985, 205.

Soc. republika ili pokrajina	Demografski gubici u tisućama, po:		
	I. Klauzeru	B. Kočoviću	Razlika
Bosna i Hercegovina	581	668	+ 87
Crna Gora	63	112	+ 49
Hrvatska	661	605	- 56
Makedonija	26	101	+ 75
Slovenija	136	97	- 39
Srbija	(575)	(402)	(-173)
Uža Srbija	471	260	-211
Kosovo	39	23	- 16
Vojvodina	65	119	+ 54
SFRJ	2,042	1,985	- 57

Kočović obrazlaže da do takvih razlika dolazi zbog toga što se javljaju veće poteškoće u proračunavanju demografskih gubitaka po republikama (pokrajinama) nego u cjelini. To su (već spomenuti) problemi: »bivših talijanskih« područja, nerođenih zbog ratnog stanja, faktora prirodnog priraštaja, izbjeglih, migracije, »asimilacija«, kao i »problem relativizacije banovinskih faktora prirodnog priraštaja«⁵³⁸.

Način procjene svih tih čimbenika odražava se i na proračunu neposrednih žrtava ili stvarnih gubitaka, ali je pri tom ipak bitna pretpostavka čistog prirodnog priraštaja. Jer i pod uvjetom da ostali elementi koji utječu na izračunavanja gubitaka – broj nerođenih i odljev pučanstva što je također prijeporno – ostanu po istoj pretpostavci, uzimanje različitih faktora čistog prirodnog priraštaja dovodi do veoma različitih rezultata. Oni u Kočovićevim proračunima daju slijedeće iznose ratnih žrtava: pod pretpostavkom A – 862.000, B – 824.000, C – 727.000, D – 1,084.000, E – 1,171.000, F – 1,429.000.

Kočović sudi da je »teško prihvatiti« pretpostavku pod C, kao i onu pod E, iako bi ipak ostali »u oblasti mogućnosti«, dok ona pod F »izlazi već iz kruga mogućih, premda je »još uvek daleko« od propagandne brojke od 1.700.000 žrtava. Prema tome drži da se može raspravljati o tome da su *ratne žrtve iznosile između 824.000 i 1,084.000*. Sam se opredjeljuje za pretpostavku koja iznosi *broj stvarnih ratnih gubitaka od 1,014.000*. Ali pri tom dopušta mogućnost njegove pogreške i u pretpostavci priraštaja i ostalom proračunavanju, pa kaže: »nije isključeno da broj stvarnih žrtava može da se kreće na oko 100.000 do 150.000 na gore ili na dole. *Odnosno da broj stvarnih žrtava može da varira između 900.000 i 1,150.000*«⁵³⁹.

⁵³⁸ Isto, 28–34, 41–58.

⁵³⁹ Isto, 46–55.

Na osnovi takvih svojih spoznaja – izloženih u mnoštvu tabelarnih i grafičkih pregleda i razložno obrazloženih – Kočović je napisao:

»Ma kako da je teško ustanoviti sa potpunom tačnošću broj demografskih a još teže stvarnih žrtava za celu teritoriju Jugoslavije,... možemo ipak da tvrdimo sa potpunom sigurnošću da su izvesni brojevi, sa kojima barataju neki krugovi u emigraciji ili u zemlji, čista fantazija, da ne kažem ništa drugo. Tvrditi da je bilo stvarnih žrtava 1.700.000, pa do oko 3.000.000 – ne može se braniti na osnovu bilo kojih pretpostavki. Tako isto tvrditi, na primer, da je samo u koncentracionom logoru Jasenovac bilo oko 700.000 ubijenih – čista je besmislica«. U nastavku Kočović izražava čuđenje »da je dr.F. Tuđman bio optuživan, pa i osuđen, što je tvrdio da nije bilo toliko žrtava«. Svoju zamjedbku da moje tobožnje »potcjenjivanje žrtava Srba i precenjivanje žrtava u Hrvatskoj... nema materijalnih osnova« – Kočović nije ničim potkrijepio, jer za to stvarno nema tvarne osnove. Vjerojatno će zbog svjesnosti tog svog nenatčelnog ustupka od znanstvene principijelnosti na kraju reći, da je moje mišljenje »mnogo bliže realnosti nego mnogi zvanični i emigrantski brojevi žrtava«, dodavši: »Najzad ima i dr Tuđman prava, kao i drugi i da pogreši«⁵⁴⁰.

Uostalom, da je i dr. B. Kočović, kome skidam kapu zbog znanstvenog poštenja i nacionalne hrabrosti, u stanovitom smislu ostao ipak još u takvoj sjeni nacionalne pristranosti što zamagljuje druga obzorja, proizlazi i iz njegova odnosa prema problemu genocida. I za nj »jedino« ustašama »pristoji reć genocid«, kao da četničkog uopće nije bilo, dotično kao da se u četničkim zločinima radilo samo o »akcijama samoobrane i osвете«, a ne i o planu stvaranja »etnički čiste Velike Srbije«, koji nije nastao tek nakon početka ustaških zlodjela. Zbog toga je i njegov sud da će »ljaga koju je prouzrokovala jedna grupa Hrvata, ustaša, ostati na žalost, i sramota nekoliko hrvatskih generacija, kao što su i nacistička nedela pomračila lik nemačkog naroda«⁵⁴¹ – koliko osnovan toliko i jednostran. No, o tome je bilo i bit će još riječi, a problem vapi za raspravom razboritih u koju se i Kočović cjelinom svoje knjige nedvojbeno uključio.

Na osnovi svojih pretpostavki dr. Kočović je došao do slijedećih rezultata demografskih i stvarnih gubitaka po republikama i pokrajinama:

⁵⁴⁰ Isto, 54.

⁵⁴¹ Isto, 62–3.

Republika – pokrajina	Vjerojatan broj stanov. 1948. u 000	Ukupni gubici u 000		Relativni gubici u %	
		Demogr.	stvarni	Demogr.	stvarni
Slovenija	1,312	97	35	7,4	2,7
Hrvatska	4,045	605	295	15,0	7,3
B i H	3,233	668	382	20,7	11,8
Crna Gora	489	112	50	22,9	10,2
Uža Srbija	4,397	260	141	5,9	3,2
Vojvodina	1,782	119	76	6,7	4,3
Kosovo	751	23	10	3,1	1,3
Makedonija	1,254	101	25	8,1	2,0
SFRJ	17,263	1,985	1,014	11,5	5,9

Iz ovoga je razvidno da su tri republike imale velike demografske gubitke: Crna Gora i BiH oko dva puta a Hrvatska jedan i pol puta veće od jugoslaven-skog prosjeka, dok su manje od tog prosjeka imale: Slovenija i Makedonija za oko trećine, Vojvodina za oko tri petine, uža Srbija oko polovine i Kosovo za tri četvrtine.

Slično je i sa stvarnim ratnim žrtvama. Prema jugoslavenskom prosjeku veće žrtve su imale: BiH 200%, Crna Gora 173%, Hrvatska 124%, a manje: Vojvodina 73%, Uža Srbija 54%, Slovenija 46%, Makedonija 34% i Kosovo 22%⁵⁴².

Kako ukupni broj demografskih i stvarnih ratnih gubitaka tako i njihov relativni odnos prema stanovništvu, govore da su oni bili najveći tamo gdje je pučanstvo bilo u većoj mjeri zahvaćeno ratnim borbama i međusobnim razračunavanjem. Ali brojevi ukazuju da je Hrvatska srazmjerno daleko iza Crne Gore i Bosne i Hercegovine, dok bi ih po jasenovačkom mitu morala mnogostruko nadmašivati. To znači da je, pored gubitaka prouzročenih borbom protiv fašističkih okupatora, Crna Gora zapravo stradala mnogo više u međusobnom partizansko-četničkom razračunavanju između revolucije i kontrarevolucije, u pozadini kojih je u biti bio sukob između velikosrpskog i crnogorskog (nacionalno-federalističkog) programa. Srazmjerno najveći broj stvarnih ratnih gubitaka na tlu Bosne i Hercegovine svjedoči da su oni prije svega posljedica krajnje zaoštrenih nacionalno-vjerskih sukoba. To će se u znatnoj – ali ipak manjoj – mjeri odraziti i na primjeru Hrvatske, a primjeri Uže Srbije, Slovenije, Makedonije i Kosova ukazuju na to da su gubici bili manji gdje zbog etničke

⁵⁴² Isto, 94–5, 183.

homogenosti nije bilo međunacionalnog i vjerskog razračunavanja, bez obzira na isti okvir: obračun revolucije s kontrarevolucijom u ratu protiv okupatora.

Izlažući rezultate svoga proračunavanja *stvarnih ratnih žrtava po nacionalnostima*, tj. za svaki narod i nacionalnu manjinu posebno, Kočović daje usporedne brojke za svoju pretpostavku ali i za moguće inačice minimalnih i maksimalnih gubitaka u naprijed spomenutim granicama vjerojatnosti (s postocima u odnosu na vjerojatan broj pučanstva 1948):

Narodi	Stvarni gubici			Moguće varijante gubitaka			
	Apsolut.	% stanov.	žrtve	Minimalne	%	Maksim.	%
Srbi	487.000	6,9	48,0	452.000	6,4	528.000	7,5
Crnogorci	50.000	10,4	4,9	48.000	10,0	52.000	10,9
Hrvati	207.000	5,4	20,4	190.000	5,0	240.000	6,3
Muslimani	86.000	6,8	8,5	80.000	6,3	100.000	7,9
Slovenci	32.000	2,5	3,2	28.000	2,2	36.000	2,8
Makedonci	7.000	0,9	0,7	5.000	0,6	10.000	1,3
Jugoslavenski	869.000	5,9	85,7	803.000	5,5	966.000	6,6
Drugi slavenski ¹	12.000	3,9	1,2	6.000	1,9	18.000	5,8
Drugi balkanski ²	13.000	1,3	1,3	8.000	0,8	19.000	1,8
Nijemci	26.000	4,8	2,6	20.000	3,7	50.000	9,3
Mađari	5.000	1,0	0,5	3.000	0,6	10.000	2,0
Talijani	1.000					2.000	
Romi (Cigani)	27.000	31,4	2,7	20.000	23,3	35.000	40,7
Židovi	60.000	77,9	5,9	57.000	74,0	63.000	81,0
Ostali	1.000					2.000	
Ostali narodi	120.000	9,9	11,8	100.000	8,2	162.000	13,3
Ukupno	1.014.000	5,9	100	917.000	5,3	1.165.000	6,8

¹ Bugari, Rusi, Ukrajinci, Česi, Slovaci, Poljaci.

² Vlasi, Rumunji, Grci, Albanci, Turci.

Za svaki od njih – ostalih slavenskih i balkanskih naroda – Kočović navodi posebno brojke. Zanimljivo je spomenuti za Albance: 6.000 (1%), 4.000 (0,6%), 8.000 (1,1%).

Za naše razmatranje, da bismo dobili što vjerniju sliku stvarnih ratnih žrtava, zanimljivi su i Kočovićevi proračuni relativnih gubitaka pojedinih naroda po republikama (pokrajinama) u usporedbi s vjerojatnim njihovim brojem 1948. godine. Gubitke su imali:

	%
Srbi iz Hrvatske	16,3
Srbi iz B i H	14,6
Srbi iz Crne Gore	11,6
Hrvati iz B i H	11,4
Srbi iz Makedonije	10,9
Muslimani iz B i H	7,4
Muslimani iz Crne Gore	6,0
Muslimani iz Uže Srbije	5,2
Srbi iz Vojvodine	4,9
Hrvati iz Hrvatske	4,2
Srbi iz Uže Srbije	2,9
Slovenci iz Slovenije	2,3
Hrvati iz Vojvodine	2,1
Srbi sa Kosova	2,0
Makedonci iz Makedonije	0,8

Iz svih podataka proizlazi da, kako po demografskim gubicima tako i po stvarnim žrtvama, svi narodi – promatrani svaki zasebno – nisu imali iste ni apsolutne ni relativne gubitke. Razlike su prilične, zbog razloga što smo ih već dijelom napomenuli, a ostali što se nameću iz takvih činjenica izlaze iz okvira ovog razmatranja. Međutim, vrijedi spomenuti neka promišljanja Kočevića o dobivenim proračunima. On će za stvarno ukupne žrtve među Srbima (487.000) i Crnogorcima (50.000) – koje svodi na jedno i cijeni zajedno između 500 i 580 tisuća maksimalno – reći: »to je ogromno, suviše po svim mjerilima«. Ali to je za mnoge »skandalozno mali broj«. Jer: »Mnogi u svom antihrvatstvu traže duševnu hranu za svoje stavove. Postoji *duboko* usađeno mišljenje, rekao bih mit, da je bilo najmanje milion, ako ne i više, ubijenih Srba«, a i uvjerenje »da su praktično samo Srbi ti koji su imali stvarne žrtve«. Uz mnoge brojke koje su »deo *mita* koji je zahvatio sve krugove«, Kočović posebno ukazuje na besmislenost tvrdnje Terzića da je u Jasenovcu ubijeno »najmanje milion Srba«, a u cjelini ukupno »više od dva miliona, a ne milion i 706 hiljada, kako zvanično kažemo našoj i svetskoj javnosti«. S obzirom na nedvojbeno najmanje gubitaka kod Makedonaca, Kočović ustanovljuje: »Kako rat, tako i građanski rat, pa i bugarska okupacija, nisu teško pogodili taj deo Jugoslavije«.

U odnosu spram problema žrtava Cigana Kočović dvoji i u svoju brojku od 27.000, ukazujući da ih je moglo biti između 20 i 35 tisuća. A tvrdnju da ih je najviše bilo u NDH treba promatrati u svjetlu činjenice da ih je u Hrvatskoj bilo 14.000 a u BiH svega 2.000, od ukupno 70.000 (prema popisu 1931), kako proizlazi iz njegova pregleda. Za njemačku manjinu pretpostavlja: da je 26.000 izginulo, 335.000 našlo se u Zapadnoj a nešto i u Istočnoj Njemačkoj, 51.000 odvedeno je u SSSR, a oko 10.000 bilo je u dva logora u Vojvodini, ali svi su ti brojevi nepouzdati.

U zaključku svoje dokumentirane rasprave, Kočović na pitanje hoće li uspjeti da *uništi* »neke mitove koji su duboko ukorenjeni u narodima, među

političarima, čak među naučnicima«, jer »mitovi imaju tvrd život« i to »mitovi da se žrtve nalaze uglavnom u jednom jedinom narodu, ili da su žrtve delo samo jednog jedinog« tj. drugog naroda, – izražava nadu da će se naći ljudi koji će »bar posumnjati« u neke od spomenutih mitova⁵⁴³.

Napisano je to 1985! Znači prošlo je punih dvadeset godina otkada sam se prvi puta suprotstavio bezumlju jasenovačkog mita. U međuvremenu doživjeti mi je bilo i 1967. i 1972. i 1982. po ocjenama mnogih s kojima se ipak nikad nisam posve suglasio sve zbog jasenovačkog mita. Nakon svega, i ove Kočovićeve dobronamjerne i vrijedne knjige, stvari se još uvijek jedva mijenja-ju, čak pogoršavaju i na »znanstvenom« području.

S obzirom na sve učestalije jednostrano obnavljanje problema ratnih žrtava i genocida, od strane nekih srpskih znanstvenika i pisaca, slovenski povjesnik dr. Dušan Biber, osporavajući teze dr. V. Đuretića, podsjetio je (1986) na Kočovićevu procjenu o 487.000 Srba ubijenih (ili umrlih prirodnom smrću) u najrazličitijim ratnim okolnostima, znači: ne samo od ustaša, nego i od okupatorskih masovnih strijeljanja, pa i od samih Srba, četnika i partizana, od Saveznika, na srijemskoj fronti itd. Biber se nada da će glede utvrđivanja žrtava i u nas znanstvene inicijative uroditi već jednom plodom ili ćemo se morati kao i za vanjske dugove osloniti na vanjske stručnjake⁵⁴⁴.

A koliko su mitovi čvrsto ukotvljeni, i koliko još uvijek preteže ona duhovna klima u kojoj je i znanstvenicima itekako probitačnije ako pridonose njihovu veličanju – i dalje nam pristižu nova svjedočanstva o ljudima i vremenu.

Jedan od izrazitijih primjera za to jest knjiga o dva stoljeća demografskih promjena u Hrvatskoj koja se pojavila 1987, a tvorac joj je Jakov Gelo⁵⁴⁵. Ta je monografija zapravo piščeva disertacija kojom je 1983. stekao doktorat.

Znači pred nama je sveučilišno ovjerovljeni znanstveni rad, koji je potom i za tisak i za javnost ocijenjen od uvaženih profesorskih recenzenata, kao »nesumnjivo vrijedan izvorni znanstveni rad, zasnovan na marksističkim koncepcijama suvremene demografske nauke«. I zbilja knjiga po strukturi i načinu pismene i grafičke obrade materije odiše na prvi pogled znanstvenošću na najvišoj razini.

No, pogledajmo kako je u njoj obrađen problem demografskih i ratnih gubitaka. Mogli smo očekivati da ćemo u takvoj knjizi naći odgovore barem na dosadašnja razmimoilaženja i nedorečenosti u demografskim raspravama, ako već ne i na sva sporna pitanja demografskih promjena u Hrvatskoj u razdoblju drugog svjetskog rata.

⁵⁴³ Usp. isto, 97–109, 110–2, 119–22, 124–6, 129–34.

⁵⁴⁴ *Danas*, 209, 18.02.1986, 70–2.

⁵⁴⁵ Jakov Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj: Od 1780. do 1981. godine*, Zagreb, 1987, 315.

Umjesto toga Jakov Gelo ne samo da jednostavno prihvaća mit da su ratne žrtve 1.706.000, kako i sam kaže »po procjeni naše Reparacijske komisije«, nego ga i znatno uveličava. Učeno izračunavši da je »rat u Jugoslaviji trajao 1.500 dana (6.4.1941. do 15.5.1945)«, pa da je odnosio prosječno dnevno »1.137 ljudskih života«, on im pribraja još »oko 440 Jugoslovena« umrlih prirodnom smrću dnevno, te tako dobiva »da je ukupno umrlo ili stradalo u toku 1941. godine pa do konca 1945. godine (sic!) 2,509.000 stanovnika Jugoslavije, ili 31,4 na 1000 stanovnika godišnje (u toku 5 ratnih godina)«⁵⁴⁶. I tako je mit o ratnim žrtvama prvi puta »znanstveno« uveličan na 2,5 milijuna! Što i koga smeta što je u obrazloženju, tog novog žrtvenog broja, drugi svjetski rat – u tom preciznom izračunavanju žrtava po danima – u početku skraćen na »pune 4 godine«, a odmah zatim produžen najprije za nepunih sedam mjeseci »do konca 1945. godine«, a onda (u istoj rečenici) i za cijelu godinu – »u toku 5 ratnih godina«!?

Gotovo je nezamislivo da se u takvoj knjizi nije ni pokušalo prići sustavnom razmatranju problema demografskog i ratnog gubitka. Umjesto toga jednostavno se navodi: »U toku II. svjetskog rata u Jugoslaviji je ukupno poginulo 305.000 boraca NOR-a, oko 150.000 kolaboracionista i 1,251.000 žrtava fašističkog terora«, s obrazloženjem – Jasenovac preko 700.000, Banjica 80.000, St. Gradiška 75.000, Zemun 60.000, Mauthausen 12.500, Buchenwald 3.400, itd, i s dodatkom da je »stradalo (ili se odselilo)« 90% Nijemaca i Židova. »Iz gornjih podataka proizlazi – zaključuje Gelo – da je Hrvatska imala ukupno 91.500 poginulih boraca NOR-a, 45.000 poginulih u kolaboraciji s okupatorom te 298.500 žrtava fašističkog terora«. To zbrojeno daje 435.000 stradalih (ili 11,5% od pučanstva) a sa 231.000 prirodno umrlih čini 666.100 (ili 17.6% stanovništva po popisu 1948)⁵⁴⁷. Pedesetak stranica iza toga Gelo će u okviru »ocjene migracijskog salda« napisati da je »zbog posljedica II. svjetskog rata« broj stanovnika Hrvatske od 1940. do 1948. »opao za 315.142 osobe«, ali će odmah spomenuti broj živorođenih (631.744) pa reći da je »zbog rata Hrvatska izgubila znatno više od ovih 315.000«, a potom će ponoviti i netom spomenute brojke, bez ikakva obrazloženja razlika. U tom demografskom razmatranju čak ostaje upitnom i procjena da je za Hrvatsku »saldo migracija« negativan za 123.085 žitelja, jer je dobiven odbijanjem »negativnog prirasta« koji je iznosio 192.057 »od utvrđenog pada stanovništva« (315.142), koji je istovremeno i »utvrđen« i »premašen«⁵⁴⁸.

Sve u svemu, što se tiče demografskih gubitaka i ratnih žrtava, Gelova je knjiga ostala na »znanstvenoj« razini Komisije za ratne zločine i Reparacijske komisije iz poratnih godina.

⁵⁴⁶ Isto, 152.

⁵⁴⁷ Isto, 152–4.

⁵⁴⁸ Isto, 192–3.

Pokušaj znanstvenijeg pristupa problemu žrtava učinila je dr. Fikreta Jelić-Butić u svojoj (u historiografskoj literaturi dosada najozbiljnijoj) monografiji o ustaškom pokretu i NDH⁵⁴⁹, ne usdivši se, međutim, da izađe iz sumračja jasenovačkog mita. Rezultati njenog dugogodišnjeg istraživačkog rada (osobno sam je zadužio tom temom u Institutu petnaestak godina prije pojave knjige) naveli su je na to da napiše: »Kroz jasenovački logor prolaze deseci tisuća ljudi, većinom pogubljenih u bezbrojnim pokoljima što su se ondje činili«⁵⁵⁰! Ali, na vrhu te znanstvene spoznaje stavljen je broj (214) koji upućuje na tekst bilješke ispod crte (na istoj stranici). A tu početna rečenica glasi: »U Jasenovcu je pogubljen daleko najveći broj ljudi u NDH – nekoliko stotina tisuća«. U nastavku se u potvrdu navodi najprije podatak Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina da se »taj broj kreće oko 500–600.000«, a zatim i jedan novi »dokaz«. A taj je: »Istraživanja grobišnog kompleksa, koja vrši Spomen-područje Jasenovac, utvrdila su da je na dosad ispitanom prostoru od 57.000 m² *pokopano preko 360.000 pogubljenih zatočenika*«. Pa se dodaje da o tome piše R. Trivunčić, a i njegov *zaključak*: »Na osnovi prostornih indikatora i tvrdnji preživjelih zatočenika, broj od 700.000 uništenih ljudi-zatočenika je vrlo realan«.

Jamačno, primjer kako se zdvaja i lomi (nažalost ne samo tekst) između znanstvene spoznaje i ne jedino duhovne mitske prisile.

A kakvi su to »prostorni indikatori« na osnovi kojih (uz »tvrdnje preživjelih«) neki mogu a neki i moraju donositi ovakve – po Trivunčiću – »vrlo realne« brojke, objasnio je svojim autoritetom sam *Savjet spomen-područja Jasenovac*, još 1972, u svom *Otvorenom pismu* hrvatskom književniku i akademiku Vjekoslavu Kalebu. Okomljujući se na pisca, na djelima kojega su se »odgajale mnoge generacije naših mladih ljudi«, zato što se usudio napisati da ima takvih »koji *udesetorostručuju broj ubijenih*«, Savjet Jasenovca iznosi dokaz protiv kojega tobože ne može biti nikakva priziva. Savjet podsjeća Kaleba na »*neke činjenice*«. A te su: da je Jasenovac »*najveća grobnica u Jugoslaviji*«, da »*spada među najveće logore u Evropi, a da je bez pretjerivanja najveći u srednjoj Evropi i na Balkanu*«. I zatim da je već »do sada na području cijelog kompleksa... izvršen golem znanstvenoistraživački rad koji je pokazao« s koliko je »neodgovornosti bez argumenata, sasvim improvizirano« Kaleb napisao ono o žrtvama u *Hrvatskom tjedniku*. A evo koliko je *odgovornosti i argumenata* u Savjeta Jasenovac: »Naime, na cijelom kompleksu spomen-područja Jasenovac postoji sedam lokaliteta od kojih je znanstveno ispitan samo jedan – Gradina. Običnom matematičkom operacijom, zbrajanjem, izračunato je da na 57.000 četvornih metara grobnica ima 366.000 ubijenih logoraša«!! Pa kad će k tome »naši znanstvenici istražiti« i sve drugo: »Treba li vam još dokaza da se uvjerite kako ste dirnuli krv oko 700.000 poginulih u Jasenovcu?«⁵⁵¹

⁵⁴⁹ F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zafreb, 1977, 331.

⁵⁵⁰ Isto, 186–7.

⁵⁵¹ U kakve vrapce puca topnik Vjekoslav Kaleb? *Otvoreno pismo* Saveta spomen-područja Jasenovac istaknutom hrvatskom književniku, *Politika*, Beograd, 14.01.1972, 6.

Ipak, da se i pridavljena i ugrožena znanstvena misao ne da nikada tako lako posve ugušiti očitovalo se i na ovom primjeru. U *Enciklopediji hrvatske povijesti i kulture*, koja se pojavila 1980, dr. Ivan Jelić daje o logorima uopće i o Jasenovcu posebno prilično razboritu ocjenu. Spomenuvši da su u taj logor dovodene najprije grupe komunista i sudionika NOP-a, »te zatim sve veće skupine Srba, Židova, Hrvata, Muslimana, Roma«, Jelić kaže: »Jasenovac se pretvorio u najveći centar za mučenje i likvidaciju svih za ustaški režim nepoćudnih osoba. Kroz taj logor prošli su deseci tisuća ljudi, od kojih je većina pogubljena u mnogim pokoljima što su ondje provođeni«⁵⁵². Ovo nije tek preuzeta spomenuta spoznaja od Fikrete Jelić-Butić, već je u nju i sam Jelić morao biti uvjeren jer se istraživački (također u Institutu) bavi istim razdobljem, samo tematikom NOB-a i KPH, pa su obostrano upućeni na iste izvore, dotično na prosudbu onih s protivničkih strana.

No, i ta *Enciklopedija* pojavila se u nevrijeme. U dane kad je, posve neovisno od toga, započeo i sudski progon protiv mene prije svega zbog stanovišta osporavanja jasenovačkog mita. U takvim prilikama i cijela ta *Enciklopedijska* knjiga došla je pod udar zbog spomenutog Jelićeva teksta. Pobornici mita upriličili su hajku u kojoj je ta *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, što ih je razdraživala već svojim naslovom, povučena s tržišta, a sam pisac bio prisiljen na odstupanje. Uzgred nije na odmet pripomenuti, da u takvim prilikama u obrani mitskih veličina žrtava naročito nastupaju organizacije SUBNOR-a u ime *bratstva i jedinstva*, kao da je ono nezamislivo bez takve podloge, a pri tom kao da nitko ne haje što u tom uglavnom nema sudioništva mnogih najistaknutijih prvaka revolucionarnog pokreta Hrvatske.

Problemom ratnih žrtava bave se i u inozemstvu brojni predstavnici hrvatskog i srpskog iseljništva, a i oni strani znanstvenici koji obrađuju suvremenu povijest ovog područja. Tako američki profesor Pedro Ramet, u svojoj knjizi *Nacionalizam i federalizam u Jugoslaviji*, iznosi da je u Pavelićevoj NDH stradalo 350.000 Srba⁵⁵³. A engleska publicistkinja Nora Beloff, u svojoj knjizi o *Titovoj baštini*, drži da okrivljujućim brojkama za Jasenovac »od 600–800 tisuća« treba skinuti jednu nulu⁵⁵⁴.

Godine 1985. objavljeno je jedno svjedočanstvo koje zavređuje punu pozornost u traganju za jasenovačkom istinom, kako zbog osobnosti svjedoka tako i zbog podataka koje iznosi. Jure Paršić bio je župnik u Jasenovcu za vrijeme rata, kao privrženik NDH primio je i čin ustaškog satnika, ali je bio protiv ustaških zlodjela i pomagao je u spašavanju žrtava. Osobno je poznavao prilike u logoru i njegove dužnosnike, a poziva se i na obavještenja koja je

⁵⁵² Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Zagreb, 1980, 304–5 (koncentracioni logori).

⁵⁵³ Pedro Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1963–1983* (usp. pismo autora u *Vjesniku*, 12.01.1986).

⁵⁵⁴ Nora Beloff, *Tito's Flawed Legacy: Yugoslavia and West: 1939 to 1984*, London, 287.

dobio od jednog od zapovjednika logora dopukovnika Ivice Matkovića. U svojim sjećanjima govori i o tome kako je pred smrt ispovijedio ministre Pavelićeve vlade M. Lorkovića i A. Vokića. Prema tome govori čovjek dobro upućen i po svemu sudeći dobronamjerno razborit. A piše: »U jasenovačkom kažnjeničkom logoru moglo je izgubiti živote od početka do kraja (1941–1945) između 30 i 40 tisuća ljudi«⁵⁵⁵.

Da je riječ o čovjeku čije svjedočenje treba uzeti u ozbiljno razmatranje, može se zaključiti i po tome što se njegovo ime uopće ne spominje među ozloglašanim ustašama, pa ni u jednoj od Miletićevih knjiga. A što se tiče navedenih procjena žrtava u Jasenovcu i sve moje dotadašnje spoznaje kretale su se u tim okvirima. Uz sve ono što sam već dosada iznio ovdje dodajem da su procjene trojice od najupućenijih i najodgovornijih ljudi u Hrvatskoj, koji su u vrijeme poratnih procesa imali pregled nad svom raspoloživom dokumentacijom – bile znatno niže od Paršićeve. Na primjedbu da to proturječi i samim ustaškim priznanjima imali su obrazloženje da su se ustaše hvalisali svojim zlodjelima, smatrajući da su njihovim uveličavanjem više pridonijeli svojim ciljevima.

U vrijeme kad je u Americi pokrenuta akcija za podizanje spomenika Draži Mihailoviću, o čemu će doći i do rasprave pred Kongresnim odborom, koja je bila popraćena među inim i širenjem omraze ne samo protiv hrvatstva nego i osobno protiv Tita i avnojevske Jugoslavije, oglasilo se i glasilo *Hrvatske bratske zajednice*, one iseljeničke organizacije koja je stajala uvijek izvan emigrantskih političkih strujanja. U opširnom prikazu A. Beljo je, među inim iznio i sve one spomenute argumente kojima sam se suprotstavljao jasenovačkom mitu od 1965. godine. A pored toga uredništvo je u svom posebnom uvodniku imalo potrebu reći da članak A. Belje »smatramo našim zadnjim odgovorom« svima »onima koji stavljaju krivnju na hrvatski narod... za živote nekih 700.000 do 1,200.000 Srba«⁵⁵⁶.

Jamačno, problem je odavno nadišao okvire unutarnjih »sitnih« razmirica i računica, očitovavši se jednim od stožernih pitanja novije povijesti hrvatsko-srpskih odnosa, i s nacionalnih i međunarodnih zreništa.

I na kraju, u tom slijedu, godine 1986–7 pojavila se trosveščana knjiga *Dokumenata o Jasenovačkom logoru A. Miletića* (u nakladi *Narodne knjige Beograd* i *Spomen-područja Jasenovac*). Kao sakupljena *Dokumentacija* ona je nedvojbeno ozbiljan prilog istraživanju, bez obzira na nedostatak kritične ocjene objavljenih dokumenata i građe u cjelini. Međutim, s historiografskog gledišta, s obzirom na procjene i povijesne sudove koje na osnovi i oko te kritički neistražene građe izvode i sam Miletić i neki drugi, od Šašića i Lukića

⁵⁵⁵ *Hrvatska revija* XXXV, 1985, 3, 422–39, cit.str.428.

⁵⁵⁶ *Zajedničar-Fraternalist*, Official organ of CFU of America, Vol.8o, No.3, January 16, 1985; World War II Victims, 2; A. Beljo, Croatia and the Victims of World War II, 8–9; u hrv.dijelu: *Žrtve drugog svjetskog rata*, 12; A. Beljo, Hrvatska i žrtve II. svjetskog rata, 16–7.

do Dedijera – taj je trosveščani pothvat *potpun znanstveni promašaj*. Jer zaključci što ih spomenuti iznose pred javnost proturječe kako stvarnim činjenicama same te dokumentacije tako i svim dosadanjim ozbiljnim povijesno-znanstvenim spoznajama činjeničnog stanja.

Ono što iz ove *dokumentacije* proizlazi kao *činjenično nesporno* jest samo ovo:

1 – registar imena ljudi koji su bili u logoru, a koji broji 25.740, uključujući i žrtve i preživjele i one iz uprave logora;

2 – zbroj konkretno navedenih podataka o odvedenim u logore iz pojedinih krajeva NDH koji iznosi 22.219;

3 – zbroj konkretno navedenih podataka o stradalom pučanstvu, tj. ubijenih po pojedinim krajevima NDH, koji iznosi 27.951.

Sve drugo su neprovjerene pretpostavke, nepouzdana svjedočenja, ili olako donošene procjene u duhu poratnih zahtjeva i klime stvorene političko-propagandnim veličanjem pobjede umnožavanjem grijeha poraženih (i još k tome samo jednostranim), ili pak u namjernosti određene povijesne ciljnosti, kojoj jasenovački mit – jamačno – nije nipošto slučajnom a pogotovu ne bezazlenom pretpostavkom.

Ovime se, naravno, nije htjelo reći da broj žrtava ne prelazi spomenute činjenične podatke. Jer, ako je logično pretpostaviti da su vjerojatno svi Židovi bili imenično registrirani, to očito nije bio slučaj s Ciganima, ali onda valja prvotno utvrditi koliko ih je bilo u NDH. Djelomično su i Srbi skupno dovode ni, ali je i njihov broj i imena moguće utvrditi po mjestima prebivališta. Izvan obzora ove dokumentacije potpuno je izostao problem utvrđivanja broja i Židova i drugih odvedenih u njemačke logore (i iz samog Jasenovca), a isto tako i činjenica da su deseci tisuća »interniraca« i »deportiraca« preživjeli strahote ratnih progona. Prema tome, u okviru i izvan objavljene građe postoji niz otvorenih pitanja koja valja istražiti, a takva kakva je predložena javnosti ne daje nikakve osnove za onakve konačne sudove kakvi se žele njome utvrditi.

Miletićeva procjena da je u jasenovačkom logoru »pobijeno više stotina hiljada ljudi, žena i djece« ničim nije dokazana, a obrazložena jedino time da se »u dosad objavljenim publikacijama, naučnim radovima i štampi... te brojke kreću od 480.000 do 900.000, pa i preko milion«, a u »najviše slučajeva« oko 700.000. U potvrdu toga, naravno, nijedan a kamoli množina zaista »naučnih radova« nije mogao biti naveden, a o suprotnim prosudbama uopće se ne raspravlja; o njima je tek uzgred (u bilješci) rečeno – uz moj navod statističkog podatka da je u svim logorima iz Hrvatske stradalo 50.000 – da »ove stavove Tuđmana podržava u svojoj knjizi... i dr. Bogoljub Kočović«.

Znakovito je da su sve procjene Miletića date već u prvoj knjizi, u samom *Uvodu* i to još k tome kao *Rezime* toga *Uvoda*⁵⁵⁷. Znakovito, jer ukazuje na metodu a i na svrhu ove publikacije.

⁵⁵⁷ A. Miletić, n.dj., I, 37–42.

I na svršetku preuzetoga posla, u *Pogovoru* trećoj svesci, Miletić nije našao potrebnim da ista mijenja ili dopunjuje procjene iz *rezimea* svoga uvoda, osim da svoju »naučnu« principijelnost dokazuje žigosanjem onih što se ne slažu s besmislenim brojkama do kojih nije došao istraživanjem, već ih ponavlja na način poznat jedino iz vremena i zemalja kada i gdje se povijesna istina nametala političkom silom, čak i primjenom sličnih ustanova o kakvima je spor. Pri tom je zanimljivo da Miletić – kao i njegovi predvodnici – piše da su oni koji »ne dozvoljavaju u ime povijesne istine da se kaže da je bilo više od 50.000 umorenih« – ništa drugo do »nacionalisti, šovinisti i zločinački ekstremi«, dok su oni što »ne prihvataju nijednu drugu cifru ispod milion poklanih – isključivo Srba« – ipak samo »ekstremno nacionalistički raspoloženi pojedinci među Srbima«⁵⁵⁸. Razlika je očevidna i to, naravno zato što u biti jedva da ima ikakve razlike između mita na razini sedamsto tisuća i onog milijunskog.

Istu misao ponavlja i Dragoje Lukić u svojoj predgovornoj riječi Miletićeve završenu poslu. Odživjevši uvjerenje »da ćemo zlo prije i lakše preboljeti ako ga ne spominjemo«, Lukić diže proročki glas: »Bolna prošlost najduže živi. Jasenovac je teška rana i dok ova zemlja postoji ta rana mora da boli«. A Miletićeva knjiga – po Lukiću – »svojom autentičnošću demistifikuje različite predstave o Jasenovcu«; ona: »snagom neoborivih argumenata« odgovara »svima koji bezobzirnim umanjivanjem broja žrtava i veličine jasenovačke tragedije pokušavaju da opravdaju one mračne snage koje su i dovele do bratoubilačkog klanja«, a »tuče u glavu i sve one koji preko Jasenovca nastoje da optuže cio jedan narod za ono što su počinili njegovi izrodi«. I tako s uzvišenog stanovišta tobožnje svoje nepristranosti Lukić ovu Miletićeve »neoborivu optužnicu«, koja »precizno optužuje zločinca« i to »punim imenom i prezimenom – neizbrisivo«, – stavlja kao poticajni uzor »za nove publikacije i saznanja ove bolne i krvave istine koja, dok traje ova zemlja i dok postoje njeni narodi, ne smije se zaboraviti ni ponoviti«⁵⁵⁹.

Kako Miletićeva »argumentacija«, tako i ovaj Lukićev nadahnuti gnjev, samo su potvrda one (ranije spomenute) filozofske misli da svaka povijesna činjenica odvojena od drugih činjenica postaje »nešto čudovišno«, a izopačena, kao što vidimo i – sablasna utvara.

No, ostavimo čak i po strani »druge činjenice«. Pogledajmo »izdvojenu« istinu, zaista »krvavu i bolnu« o stradanju, tj. gubicima srpskog naroda u drugom svjetskom ratu. Ako Miletić i Dedijer ili Lukić i Vuk Drašković zbog ne znam kojih sve razloga mogu sebi dopustiti prezirno prelaženje preko znanstvenog rada jednog dra Kočovića, možda samo zato što je ta istina o stvarnim srpskim gubicima objavljena u Londonu, kako to da nisu zastali nad prijeratnim i poratnim brojem Srba prema jugoslavenskim statistikama, koji zaista

⁵⁵⁸ Isto, III, 717.

⁵⁵⁹ Isto, III, 5–6.

»tuče u glavu« i iz same Miletićeve knjige!? Ali, nažalost, samo one kojima je stalo do svake činjenice na tragu utvrđivanja istine, i koji su kadri i spremni zamisliti se nad podatkom što ga sastavljač ove *autentične demistifikacije* očito smatra toliko sporednim da ga stavlja tek u bilješku i ostavlja bez komentara, a njegovi komentatori to i ne primjećuju u svom uzdizanju »neoborive optužnice«.

U svom *Uvodu* u čitav trosveščani pothvat, značenje kojega je, međutim, takvo da je već u njemu a ne u završnom *Pogovoru* dat i *Rezime*, Miletić je (u bilješci 10) donio ovaj tekst:

»Prema nekim podacima na teritoriji tzv. NDH je živelo 1941. godine od 1,885.943 do 1,966.000 Srba, a prema popisu od 15. marta 1948. godine na teritoriji Hrvatske i Bosne i Hercegovine 1.610.000 Srba«⁵⁶⁰.

Što govore ti podaci?

Zar oni ne otkrivaju matematički nedvojbenu istinu: da je u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini nakon rata bilo manje Srba od 275.943 do 356.000!? I to uslijed svih ratnih posljedica.

Znači: taj broj sadrži i one »stotine hiljada« ili čak i »više od milion« jasenovačkih žrtava, i sve poginule na strani i protiv partizana i četnika, okupatora i NDH, pa i umrle prirodnom smrću, a i prisilno i dobrovoljno odseljene u Srbiju, kojih je također bilo od »desetina hiljada« do »dvjesto hiljada«.

Onaj tko se ne želi pomiriti s takvim činjeničnim stanjem, morat će se potruditi da uz tiskanje novih »saznanja« na mitskoj razini osigura i poništenje ali i zaborav takvih »zločinačkih« statističkih podataka. A dotle dok to u potpunosti ne postignu, morat će trpjeti svijet u kojem će pored i nasuprot njihove »istine« postojati i recimo moja istina koja proizlazi iz službenih statističkih podataka i osobnih i drugih znanstvenih prosudbi poput onih dra Kočovića koje se u ovom slučaju poprilično podudaraju. Prema Kočovićevim procjenama, naime, da su ratni gubici Srba u Hrvatskoj iznosili 16,3%, a u Bosni i Hercegovini 14,6% od njihova broja, dobiva se iznos (125+209 tisuća) od 334.000 (zajedno s Crnogorcima) koji je znači između onih naprijed navedenih po jednostavnoj usporedbi predratnog i poratnog broja⁵⁶¹.

A neće se moći, razumije se, za trajna vremena zadržati skrivenim pred očima znanstvene i pučke javnosti ni rezultati državnog popisa žrtava rata, koji je obavljen 1964, a »sređen augusta 1966«. Obrazloženje Miletića da se Savezni statistički zavod od tih rezultata ogradio klauzulom za *internu upotrebu*, tobože zbog primjene pogrešne metode sabiranja i slabe »financijsko-organizacione pomoći«, te da je zbog toga »popis storniran« jer da su ti podaci

⁵⁶⁰ Isto, I, 38. Po etnografskoj karti dr. Zvonimira Dugačkog broj Srba ili pravoslavaca u NDH bio je i nešto manji: 1,847.000 ili 30,56% pučanstva prema 3,069.000 (50,57%) Hrvata katolika i 717.000 (11,86%) muslimana, te 410.000 (6,80%) ostalih, od ukupno 6,043.000 stanovnika. S tim podacima računaju i Nijemci 1941. godine (usp. B. Krizman, Pavelić između... 129).

⁵⁶¹ Usp. B. Kočović, n.dj., Prilog 35, str.184.

»čisti promašaj«⁵⁶² – ostat će dokumentom vremena. I to kako o načinu manipuliranja sa samim rezultatima službenog popisa, tako i o tumačenju tog postupka u historiografskom radu kojemu bi taj rezultat prije svega morao biti podlogom istraživanja i zaključivanja. Jer, sve kad bi i nešto od spomenutog obrazloženja imalo osnove – a nema, o pravim smo razlozima već govorili – i onda bi trebalo iznijeti rezultate toga popisa pa znanstvenom analizom dokazati u čemu je njihov promašaj.

Ovako, ovo je više no bjelodani dokaz da neki sebi još uvijek zamišljaju da im je sve dopušteno.

Svim povijesnim – opominjućim – spoznajama usprkos. Jer, od Eshilovih je vremena već znano da onaj *tko sve može, lako pomisli da se na sve može i usuditi*, ali isto tako da ga i sve može sustići.

I ono malo povijesne mudrosti, što bi moralo biti u potki i obična rasuđivanja, nedvojbeno upućuje na skupo provjereno iskustvo da nitko ne može graditi, pače ni razgrađivati, samo na svojoj istini. Pored svake istine, i nasuprot njoj, postoji i druga istina – ili druga strana istine – koja će po zakonima borbe za samoodržanje i ravnovjesje među subjektima povijesnih zbivanja, pa i njihovih istina, biti također utoliko isključivo oprečnija, pače i iskrivljenija, koliko je nerazboritija ili nakaradnija ona s kojim je uhvaćena u koštac.

A i zapleti i raspleti svih nerazboritih raspri nedvojbeno skreću pozornost na potrebu nadilaženja povijesnih razdora, obostranom spoznajom cjeloće istine svake date povijesne zbiljnosti. A do nje mora biti stalo svakome iole razumnom biću. Istinu valja prihvatiti i onda kad se u svojoj cjeloći javlja u nama nesviklim oblicima. Jer, valja znati da se s poviješću mora računati kao nerazmrsivim spletom prošlog, sadašnjeg i budućeg bivstvovanja nama sukladnih ali i protimbenih silnica.

⁵⁶² A. Miletić, n.dj., 38, bilj.11.

II.

MITSKA PODLOGA TEORIJA O GENOCIDNOSTI HRVATSTVA

*Mnogi veoma učen
nemaju razuma.*
Demokrit (460–370)

*Sudbina nam je dodijelila tu
milost da smo se rodili i djelovali
u vremenu koje nas je prevarilo.*
Petar Šegedin

3. OD MITA DO TEORIJA O GENOCIDNOSTI SVAKOG HRVATSTVA

*Oči i uši su ljudima zli svjedoci
ako imaju barbarske duše.*
Heraklit (535–475)

Kao što vidjesmo u povijesti je ponekad veoma teško utvrditi stvarno stanje. No, historiografsko i filozofijsko iskustvo gotovo podjednako svjedoče da je tisuću puta lakše spoznati činjenice nekoga vremena negoli sve pojavnosti njegova duhovna stanja. Baš zbog toga, povijest i ostaje – podsjeća nas Goethe – »tajanstvena božja radionica« s nedokučivim tajnama nikad dovršenih niti savršenih djela.

To je, dakako, ona objektivna strana poteškoća bavljenja s poviješću. A budući da je povijest samo bivstvovanje produženo iz prošlosti posredstvom sadašnjosti u budućnost, to je njeno znanstveno-filozofsko promišljanje ipak samo izraz političko-životnih stremljenja određenih društvenih subjekata. I zbog toga, kao što je rat umijeće kako da se silom oružja savlada protivnik i pobiju ljudi, a politika umijeće nametanja svoje volje protivniku i vladanja ljudima silom ili bez nje, tako i filozofijsko-povijesno promišljanje postaje umi-

jeće koliko otkrivanja pravih povijesnih spoznaja toliko i zavaravanja ljudi, čitavih društvenih slojeva i naroda svjesnim obmanama, pogrešnim prosudbama ili nestvarnim zamislima. Na opetovanje takvih pojavnosti gotovo ništa ne utječu spoznaje o njihovoj povijesnoj štetnosti još od helenskih vremena. Zabilježeno je da je još Aristotel, na pitanje kakvu korist imaju ljudi od laganja, dao premudar odgovor: *To da im se ne vjeruje niti kad govore istinu*.⁵⁶³ A još i puna tri stoljeća prije Aristotela, mnogo manje slavni Perijandar već se doumio do ne manje mudre spoznaje: i kad govoriš o svome neprijatelju, ne zaboravi nikada da ti može uzvratiti istom mjerom, a jednoga dana postati i prijateljem. Te mudrosti, jamačno, do nekih u povijesti nikada nisu dopirale. Pa će pjesnička duša Heinricha Kleista, na prijelazu iz prosvijećenoga 18-og u još racionalnije 19-to st. unatoč svojoj romantičnoj naravi, s bolnom ravnodušnošću zabilježiti: *Što se narodu kaže tri puta, to narod počne smatrati istinitim*. A u dvadesetom stoljeću na toj će pretpostavci zasnivati svoj ideologijski duhovni genocid obje velike totalitarističke ideologije, a bit će uvijek prisutna u kojekakvim izdancima i izvan njihova podneblja.

Pošto smo u prethodnim poglavljima pratili genezu nastanka mita o ratnim žrtvama i njegovu preobrazbu u jasenovački mit, preostaje nam da se – uz već rečeno – osvrnemo barem u bitnim crtama na njegove konzekvencije. Na posljedice što su logično proizlazile iz takvog mita i nužno se protegnule na gotovo sva duhovna područja, da bi svoj vrhunac dostigle u tezama o genocidnosti svakog hrvatstva. No, i tu je bilo evolucije, pa je zanimljivo pratiti je u vremenskome slijedu i načinu očitovanja.

Kao uzgredne i pojedinačne pojave, one su obje uvijek bile prisutne i u redovima partizanskog pokreta. Već smo govorili o očitovanju nepovjerenja srpskih ustanika prema hrvatskim revolucionarima. Spomenusmo i potrebu obuzdavanja osvetništva prema hrvatskim selima i pučanstvu za vrijeme i na samom kraju rata. A i neposredno nakon rata umnožavanje samo ustaških zlodjela dovodilo je do javnih zahtjeva za izvršenje osvete nad zarobljenim domobranima. Da to nisu bile bezazlene pojave vidi se iz uvodnika zagrebačkog *Vjesnika* iz ljeta 1945:

*»U posljednje vrijeme često se čuje pitanje: što je s domobranima? Kaže se, da su ih puni logori i da je njihova sudbina neizvjesna! Ide se čak tako daleko, da se tvrdi, da je poremećen brojčani odnos između Srba i Hrvata za vrijeme ovog rata uslijed ustaških pokolja izvršenih nad srpskim pučanstvom, pa je potrebno da se opet svede na pravu mjeru; a istrebljenjem domobrana da bi se to postiglo! Ova paklenska teorija mogla se uistinu roditi samo u zločinačkim glavama najvećih narodnih neprijatelja«*⁵⁶⁴. Uvodnik je očito bio namijenjen i hrvatskoj javnosti (uznemirenoj pričama s »križnih puteva«) i srpskoj javnosti (pobjednički osvetoljubivoj i razdraženoj jednostranim pripisivanjem svih zlo-

⁵⁶³ D. Laertije, n.dj., 144.

⁵⁶⁴ *Vjesnik*, 20.07.1945, 1.

djela samo ustašama). Međutim, kad je zbog postupka s hrvatskim zarobljenicima, nadbiskup Stepinac, kao predsjednik biskupske konferencije, uputio prosvjed predsjedniku vlade NR Hrvatske dr. V. Bakariću, u javnosti će biti zaoštreno stajalište prema zarobljenicima. U svom opsežnom prosvjedu (od 21.VII.1945) zbog mnogih smrtnih osuda svećenika i progona crkve, Stepinac na kraju spominje i zarobljenike: »Konačno nameće se pitanje : gdje postoji moralno opravdanje za progon tisuća hrvatskih časnika i stotina tisuća hrvatskih vojnika, koji su u najboljoj vjeri i potpunom predanju, da služe hrvatskom narodu, vršili svoje vojničke dužnosti. U skladu s moralnim pozitivnim načelima ratovanja nijedan od njih ne bi smio biti podvrgnut kazni, osim onih koji su prekršili međunarodna pravila ratovanja ili neopravdano napadali mirno pučanstvo, koje uopće nije sudjelovalo u ratnim operacijama. Neće možda biti suvišno da se u obranu ovih hrvatskih časnika i vojnika istakne i to, da su oni svoju borbu smatrali kao obrambenu borbu protiv svih onih nepravda koje su počinjene i po priznanju NOP (šovinistički režim predratne Jugoslavije). Štoviše, danas su spremni na suradnju u obnovi Jugoslavije koja bi bila istinsko jamstvo za prava i stvarnu jednakost svih naroda države«⁵⁶⁵. Pobjednička revolucija, dakako, nije imala potrebe da bude samilosna, osobito prema poraženim pripadnicima NDH. *Vjesnik* će ismijavati i prijetiti: logori za domobrane »zapravo su ljetno oporavište onih koji su zaslužili da ih se strogo pozove na odgovornost«⁵⁶⁶. Tek kasnije otkrit će se da su pritisci dolazili iz najužeg vodstva. Kad je Duško Brkić, jedan od vodećih članova CK KPH, otpao iz redova Komunističke stranke zbog Informbiroa, njegovi drugovi iz Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj iznijet će optužbe o njegovom šovinističkom zauzimanju »za razne reakcionarne i četničke elemente«, za nazivanje hrvatskih sela u Slavoniji »ustaškim«, te za suglašavanje (sa Žigicom i Opačićem) da bi neka hrvatska sela trebalo raseliti u koncentracione logore u Sibir⁵⁶⁷.

Povijesno je znakovito da su se ocjene o povijesnoj krivnji hrvatskog naroda za slom Kraljevine nastale u krilu izbjegličke vlade 1941, u socijalističkoj Jugoslaviji počele obnavljati na početku šezdesetih godina. U najoštrijem obliku iznio ih je V. Terzić u već spominjanoj knjizi 1963. godine. Njen sažetak svodi se na to da su hrvatski vođe od svog federalističkog programa iz dvadesetih godina prešli na separatizam, da je postavljanje hrvatskog pitanja pred međunarodnom javnošću slabilo »jedinstvo i otpornu snagu države«, te da je napokon Mačekovo vodstvo HSS-a, koja je okupljala gotovo sav hrvatski narod, počinilo »veleizdaju« koju će »naša pokoljenja večno osuđivati«, a za sam slom monarhističke države okrivljen je čitav hrvatski narod⁵⁶⁸. Terzić za sve

⁵⁶⁵ Usp. R. Pattee, The Case of Cardinal Stepinac, Doc.LXVI, 442.

⁵⁶⁶ Usp. *Vjesnik*, 02.09.1945, 5.

⁵⁶⁷ *Vjesnik*, 14.09.1950, 1–2. Navodi iz izlaganja Nikole Sekulića, Dušana Dragosavca, Gliša Arbutine, Dušana Egica.

⁵⁶⁸ Usp. V. Terzić, n.dj., (1963), 5, 51–2, 157, 506, 644, 665 i dr.;v. i bilj. 73 i 75.

svoje prosudbe i tvrdnje nalazi naravno i dokumentaciju, makar i nevjerodostojnu. U povijesnim procjenama zaboravlja tek ovakve činjenice: da je Mačekovo vodstvo HSS-a, nasuprot Paveliću, bilo za rješenje hrvatskog pitanja u okviru Jugoslavije; da je prevrat u Beogradu od 27. ožujka 1941, uperen ne toliko protiv potpisivanja Trojnog pakta koliko protiv vlade »narodnoga sporazuma«, izazvao državnu krizu i sve što je slijedilo s ratom i revolucijom, a napokon i to da su Skoplje, Niš i Kragujevac pali prije Zagreba. A suprotno njegovu pozivanju na »istinu«, na marksizam i na Lenjina, u Terzićevim shvaćanjima nema ni traga lenjinskim pogledima na nacionalno pitanje, kako mu je to dokazao Šerif Šehović u svom kritičkom osvrtu. Terzić (i njemu slični) kao da nikada nije čuo za lenjinska načela o pravu i dužnosti svakog ugnjetenog naroda i njegovih vođa, da vode odlučnu borbu za svoja nacionalna prava, za ravnopravnost, za pravo samoodređenja sve do otcjepljenja ako nema drugog puta do nacionalne slobode⁵⁶⁹. On zaboravlja da je CK KPJ, kao vodstvo revolucionarnog radničkog pokreta, za sve vrijeme monarhističke Jugoslavije izlagao oštroj kritici i Radićevo i Mačekovo vodstvo zbog sporazumaške politike s Beogradom a nedovoljne odlučnosti u borbi za rješenje hrvatskog pitanja.

Tom Terzićevom knjigom *legenda o povijesnoj krivnji hrvatskoga naroda* za slom Kraljevine Jugoslavije i za sva ratna stradanja – bila je sustavno obrađena. Ona nije službeno prihvaćena, ali će se žilavo održavati i dobivati tijekom vremena sve veći broj novih sljedbenika, pa i nove sadržajne značajke. Na kraju – kao što ćemo vidjeti – hrvatski narod bit će, ako ne jedini, a ono glavni krivac i za sav fašizam i komunizam u ovoj zemlji.

Do tog trenutka trebala su proći još puna dva desetljeća, da bi – promjenom političke scene u SFRJ – terzićevska shvaćanja dobila na punom zamahu i poprimila još sadržajnija oblića. Ne samo pretakanjem (ne baš popularne) legende o povijesnoj krivnji čitavog naroda u dalekometniji jasenovački mit, nego i njegovim utemeljivanjem u nove povijesno-znanstvene spoznaje – u teorije o genocidnosti svakog a ne tek ustaškog hrvatstva.

I tu je Terziću, zbog razloga o kojima je bilo riječi, pripala ako ne prvotna i glavna a ono jurišna uloga. Najprije je u novoj (*Slom kraljevine Jugoslavije 1941*) zapravo dorađenoj onoj knjizi iz šezdesetih godina, ali sada (1983) u dva sveska, domislio svoje stare prosudbe, a onda im u njihovu tumačenju dodao i nova obzorja. Pošto ga je Milo Gligorijević podsjetio da Vuk Vinaver mnije »da je Jasenovac prva posljedica sloma Kraljevine«, Terzić će reći da u pitanju genocida »ima strah od istine« ili »bolje rečeno bekstvo od istine, bekstvo od stvarnosti«. A od koje to »istine« i »stvarnosti«? Od one »da je Hrvatska *pre Jasenovca* imala dug put klerikalizma, najmanje pedeset godina indoktrinacije od Ante Starčevića do Ante Pavelića: u istorijskom kontinuitetu brižljivo se sprovodila jedna ista politička doktrina prema Srbima i srpskom narodu. Da

⁵⁶⁹ Usp. Š. Šehović, Traganje za krivcima, *Vjesnik*, XXV, 6263, 26.07.1964.

biste razumeli *poreklo Jasenovca* morate... proučiti doktrinu Ante Starčevića, njegovo doba i njegova dela, a zatim ići u hronološkoj postupnosti preko 1878, 1908, 1914, 1918. i 1941. – pa ćete lakše *stići do Jasenovca*«, gdje je, kao što već čusmo »ubijeno najmanje milion Srba«, ne računajući žrtve drugih narodnosti. A smatra »da smo ukupno izgubili više od dva miliona« ne računajući gubitke ustaša i četnika⁵⁷⁰.

Terziću ne pada na pamet da se pita za uzroke zašto je »u srpskim, crnogorskim, slovenačkim pa i dalmatinskim oblastima, agresor dočekan vrlo hladno, u duši neprijateljski, sa mržnjom. A u nekim oblastima severne Hrvatske, mnogim rajonima Bosne, sa katoličkim i muslimanskim življem, istočne Makedonije, kao i u krajevima gde su većinom živele nacionalne manjine – agresori su dočekani sa oduševljenjem, radošću, sa izuzetnim počastima, kao osloboditelji«. Umjesto da ga takve činjenice, ponukaju, pače i prisile, na duboko razmišljanje, on »to oduševljenje za agresora« jednostavno pripisuje »spregi spoljašnjeg i unutrašnjeg neprijatelja«, te »međunarodnoj zaveri protiv Jugoslavije«⁵⁷¹.

A kad već upućuje na potrebu poznavanja djela Starčevića, onda bi od njega mogao saznati barem dio odgovora da mu je poklonio barem malo pozornosti kakvu taj hrvatski velikan zaslužuje. U Starčevića je, naime, mogao pročitati, da onaj narod koji je »došao u stanje u kojemu nema ništa za braniti, ni za izgubiti... žrtvu neće učiniti« u korist ni svojih neprijatelja ni države koju ne smatra svojom; »potišten narod ne može biti prijatelj svojemu tlačitelju«, a »još nikome nije pošlo za rukom složiti ili ušćuvati državu proti pravu i proti volji ljudi koji bi imali biti njezini državljani«. Starčević je to pred više od sto godina govorio o »Austriji koja je vazda jedna te ista«, jer se »despocije ne popravljaju nego propadaju«, upozoravajući bečke hegemoniste da »odbijamo svaku odgovornost za posljedice koje mogu slijediti iz onoga protuzakonitoga postupanja« prema narodu hrvatskom, koji želi »osloboditi se od jarma bilo čijega« a ne želi »jarma mijenjati«. Jer »narod hrvatski treba i hoće da bude slobodan i srećan, on na to ima pravo kao i svaki drugi narod«. A budu li stvari slijedile »današnji tečaj, dok ne propadne i sustav, i još nešto i još netko« – »Hrvatska bude ostati i napredovati«⁵⁷².

Ali kako bi se i moglo očekivati od Terzića da prizna Starčevićovo slobodarstvo a njegove poglede o pravu naroda na samoodređenje kao sukladne kasnijim lenjinskim načelima. Terzić uzima sebi suvereno pravo da prosuđuje i presuđuje o povijesti Hrvatske sa stajališta izvan i protivno interesu njezina naroda. Vjerojatno mu je Starčević baš zato nepodnošljivo mrzak što je o takvom stajalištu ovako umovao: »Ne priznati da sam narod najbolje zna svoje

⁵⁷⁰ V. Terzić, Bili smo razbijeni pre izlaska na front, *Intervju*, 57, 05.08.1983, 4–9; cit.str.9.

⁵⁷¹ Isto.

⁵⁷² A. Starčević, Djela, I, 25, 63; II, 65; Izabrani spisi, 53,79–80, 276, 382, 416, 427, 432 Misli i pogledi, 59, 211, 244, 259.

prave koristi, nego tvrditi da to znanje ima netko izvan njega, znamenuje u sljepoći primati na se preveliku odgovornost, kojoj se razumni vladari uklanja-ju; znamenuje k preziranju naroda.. A neumno i pogibeljno je tvrditi da se pravo može mijenjati«, ili dobro u zlo, a i uzvratno, izvrći. »Od toga nazora ne ima netemeljitije bludnje, ni škodljivijega nauka«. A kad u povijesti terzičevski nazori pretegnu, onda ni – pogibeljnijih posljedica. Starčević je smatrao »svačiju narodnost najvećom svetinjom«, podrazumijevajući pod time »neomeđano pravo razvijati duhovnu i tjelesnu snagu naroda, i to bez nepravedne štete drugih«. Starčević će otvoreno reći: »Mi marimo za sreću i nesreću Austrije samo na koliko ona služi Hrvatskoj«. I ne manje znakovito: »Narod će hrvatski štovati slobodu svakoga naroda onako, kako svaki narod bude štovao njegovu slobodu«⁵⁷³. Što i kako o svemu tome drži Terzić očituje se u njegovu žigosanju Starčevića. Razumije se, kad je riječ o Starčeviću kao utemeljitelju moderne hrvatske nacionalne svijesti, ne može se zaboraviti razdoblje njegova negiranja srpstva, ali je povijesno nedopustivo o tome suditi jednostrano. Jer, povijesna je činjenica da je do Starčevićeva poricanja srpstva došlo u obrani hrvatstva od Vuka S. Karadžića (i sljedbenika) koji je svojom raspravom *Srbi svi i svuda*⁵⁷⁴ (pa i nešto kasnijom *Srbi i Hrvati*) utemeljio velikosrpsku ideologiju, poričući Hrvatima i povijest i ime i budućnost, napisavši da »ako ne će da su Srbi oni nemaju nikakvoga narodnoga imena«. A Starčevićeve filipike protiv hrvatskih *Slavoserba* bile su uperene protiv onih hrvatskih političara koji su bili spremni da utope hrvatstvo u ideji jugoslavenstva, koju nisu prihvaćali ni Srbi ni Slovenci, i koji su bili spremni služiti i Beču i Pešti. Starčevićovo poricanje srpstva bilo je istovjetno Vukovom poricanju hrvatstva, ali on još sedamdesetih godina odustaje od svog isključivog stanovišta pa će pozitivno pisati o *Kneževini Srbiji*, Milošu, itd. On će se negativno odnositi samo prema Srbima koji žive u Hrvatskoj a rade protiv njena interesa. A da su Starčevićeva gledišta bila povijesno utemeljena, a demokratska u duhu vremena može se zaključiti po tome što su izvršila glavni utjecaj na hrvatsku inteligenciju, a prihvaćao ih je i priličan broj pravoslavaca, od kojih su neki postali i ugledni pristaše Starčevićeve stranke prava⁵⁷⁵.

Prema tome, povezivanje Starčevića sa jasenovačkim žrtvama, kako to čini Terzić, znak je ili povijesne neupućenosti, ili negacije hrvatskog nacionalnog bića kojega je Starčević bio najvišim izrazom u prošlom stoljeću.

Terzićevo umovanje o hrvatskoj povijesti – više s gardijskog negoli s gene-

⁵⁷³ Isti, Djela, II, 47; Izabrani spisi, 137, 469, 472, 476–7; Misli i pogledi, 207–8.

⁵⁷⁴ Rasprava je navodno napisana još 1836. a objavljena 1849. u knjizi: Vuk Stefanović Karadžić, Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona, Beč 1849.

⁵⁷⁵ Usp. M. Starčević, Ante Starčević i Srbi, Zagreb, 1936, 22–32, 87–120. Od poznatijih pravoslavaca koji su se priznavali Hrvatima, a neki bili i ugledni pristaše Hrv. Stranke prava spominju se: Nikola Kokotović, dr. Ivo Malin, Stj. pl. Miletić, Dr. Dimitrije Demetar, Spiro Dimitrijević Kotoranin, Dušan Kotur, Vladislav Nikolić, Danijel Medić, Makso Prica, Nikola Krestić, Dane Stanislavljević i dr. (Isto, 111)

ralskog motrišta – našlo je svoje puno uobličjenje u teoriji o genocidnosti hrvatsva profesora i akademika Vasilija Krestića.

U jesen 1986. V. Krestić objavljuje u beogradskim *Književnim novinama* svoj ogleđ *O genezi genocida nad Srbima u NDH*⁵⁷⁶, spis kojemu će u genezi hrvatsko-srpskih raspi vjerojatno pripasti mjesto odmah uz bok onome N.S.-ovu (Nikole Stojanovića) iz 1902. s tezom »do istrage naše ili vaše«. Valja znati razloge koji su ga potakli na pisanje ovog ogleđa.

To je »živo interesovanje u širim slojevima našega društva za pitanja genocida«, probuđeno ponovnim objavljivanjem Novakova *Magnum crimena*, te pojavom Miletićeve zbirke građe o Jasenovcu, Stanojevićeve knjige o Stepincu i procesom Artukoviću. Pošto više od četrdeset godina »ne samo da nije izbrišalo iz sećanja ratne strahote, posebno one koje su zadesile Srbe na području NDH« već je »slika tih strahota oživljena«, Krestić je preuzeo zadaću da odgovori na »neodoljivo« pitanje: »Kako je bilo moguće i zašto se to desilo?« (potcrtano u izvoru). Činjenica da je ono »do danas ostalo bez odgovora« a i polemike oko *Magnum crimena* »pokazale su koliko su nužne strogo objektivne naučne rasprave o tako osjetljivim... pitanjima kao što su pitanja vezana za genocid nad Srbima u ustaškoj NDH«. Nedvojbeno ispravan pristup. Isto tako kao i slijedeća uvodna napomena da je odgovor moguć samo onda ako se prati povijest odnosa Hrvata i Srba »u neprekinutom nizu od nekoliko stoljeća«. Međutim, pri tom na samom početku upada u oči kako to da pisac koji se smatra pozvanim, da na pitanje odgovori znanstveno i strogo objektivno, traži genezu genocidnih namjera samo Hrvata prema Srbima a ne i obratno?! Njega na to nimalo nisu ponukala suprotna gledišta Vase Bogdanova, koji o tome nije napisao samo članak u *Izrazu* 1939, koji spominje Krestić, već se hrvatsko-srpskim sukobom bavio u povijesnim dimenzijama, još u pet svojih posebnih radova od 1957. do 1964. godine⁵⁷⁷. U tim su Bogdanovljevim radovima dosada u historiografiji najiscrpnije prikazani *Historijski uzroci sukoba između Hrvata i Srba* (kako je naslov jedne njegove rasprave), pa je čudno što ih Krestić ne uzima u obzir to više što dolaze iz pera jugoslavenskog i hrvatskog povjesničara koji je bio Srbin. Još je čudnije da Krestić cijeni da je Bogdanov svojim tekstom objavljenim u *Izrazu* (*Začeci nesporazuma između Hrvata i Srba*) »pitanje samo naćeo«, iako zna da ga je nakon rata ponovno tiskao, pa bi vjerojatno onda morao znati i za ostale radove u kojima je Bogdanov došao do kraja zaćetka...

No, kojim to argumentima Krestić pobija Bogdanovljev tekst iz 1939?

⁵⁷⁶ Vasilije Krestić, O genocidu nad Srbima u NDH. U periodu do prvog svetskog rata, *Književne novine*, Beograd, XXXII, 716, 15.09.1986, 1, 4-5.

⁵⁷⁷ Usp. V. Bogdanov, Historijski uzroci sukoba između Hrvata i Srba, *Rad JAZU*, 311, 1957, 353-477; Živa prošlost, Zagreb, 1957; Porijeklo i ciljevi šovinistićkih teza o držanju Hrvata 1941, *Zbornik Hist.instituta JAZU*, 4, 1961, 5-92; Šest decenija Regierungsfähig Politike. Povodom knjige Većeslava Vildera, *Bika za rogove: Gde je izvor spora srpsko hrvatskog? Gde je rešenje?* London, 1957, *Historijski zbornik JAZU*, 5, 1964, 465-530.

Prema Krestiću Bogdanov se »isključivo oslanjao na pristrane sudove Ante Starčevića, koje je nekritički preuzimao«. Tvrdnja nije ničim potkrijepljena, ali je znakovito da je izostala čak i napomena o ostalim Bogdanovljevim raspravama kako bi je čitatelji mogli sami provjeriti. Bogdanov je »sav... ogromni porast sukoba« sasvim pogrešno pripisivao šestojanuarskom režimu, a indirektno i Srbima – sudi Krestić, i to zato što je pripadao lijevoj inteligenciji, koja je »vodila bitku protiv centralističke vladavine i šestojanuarske diktature«. Proizlazi da je Krestić protiv takve bitke i da diktatura nije uzrokovala »porast sukoba«. Jamačno, stvar subjektivne ocjene. Pripomenuti je tek da se rijetko čula i iz desnih redova. A odmah iza toga Krestić će reći da je Bogdanov »iako je slovio kao marksista, na nemarksistički način izjednačio interese hrvatskog naroda sa interesima hrvatskih staleža, ne uočavajući da su Srbi sa hrvatske državne teritorije bili u sukobu sa svetovnim i duhovnim feudalcima a ne sa hrvatskim narodom«. Kad ne bi bila riječ o pitanju o kome raspravljamo, na ovakav se arhidogmatsko-ideološki, neznanstveni sud uopće ne bi trebalo osvrtni. Zar nisu čak i po marksističkom historijskom materijalizmu, koji Krestiću čas smeta a čas ga priziva, – ti svjetovni i duhovni feudalcima bili u ono doba (jedini) predstavnici i izraz hrvatskog naroda i čuvari »hrvatske državne teritorije«?! Prema tome, kako Krestić ne vidi da se služi običnom političkom poštapalicom, a ne nikakvom znanstvenom objektivnošću?!

Onda i ne iznenađuje što mu je knjiga Viktora Novaka *Magnum crimen* »prvi i najveći« samo žali što je »još usamljeni prodor u saznavanju istine o uzrocima genocida u ustaškoj NDH«. Ali, naravno, poslije ovog Krestićeva priloga to više neće biti. Uz »najveći« evo još i većeg »prodora« u spoznaju uzroka genocida. »Sasvim je sigurno da genezu genocidnih radnji nad Srbima u Hrvatskoj treba tražiti u onim vremenima kada su tzv. pravoslavni Vlasi, tj. Srbi, pod pritiskom Turaka, u XVI i XVII veku, počeli da naseljavaju hrvatske zemlje«.

Ta je Krestićeva tvrdnja na mjestu, samo u odnosu naspram početka sukoba, osim što je znanstveno neodrživo poistovjećivati *pravoslavne Vlahe sa Srbima*, jer u to doba oni to nisu bili velikim dijelom ni po etničkom podrijetlu a kamoli po nacionalnoj svijesti. Ne samo Hrvati nego sa svim Južnim Slavenima i sami Srbi nazivali su *Vlasima* sve Romane i romanizirane Ilire i Tračane Balkana (Rumunje, Aromune, Cincare, Morovlahe, Karavlahe, Karaqune, Karavunce, Karakačane, Meglenske Vlahe). Među njima je samo dijelom bilo etničkih Srba a na ostale se ideja srpstva proširivala poistovjećivanjem pravoslavlja s njome, što je poticano najprije zadobivanjem posebnih povlastica od Beča u Krajini, a od 19. st. i javnom i tajnom djelatnošću iz Srbije.

Osim toga, u svezi s naseljavanjem pravoslavnih Vlaha u hrvatske zemlje, ne može se onako jednostrano samo negativno suditi o postupanju hrvatskog feudalnog staleža prema njima kako to čini Krestić. Dobijajući povlastice *slobodnjaka*, oni nisu samo narušavali postojeći feudalni poredak, već su pogodovali izdvajanju graničnih pojaseva Vojne Krajine ispod vlasti Hrvatskoga sa-

bora i bana. Vlasi su poslužili narušavanju suvereniteta hrvatske vlasti, komadanju i militarizaciji teritorija hrvatskih zemalja, a samim time i jačanju bečkog centralizma, u odnosu na Vojnom Krajinom oslabljenu bansku vlast. Neraspoloženje prema Vlasima zbog tih razloga, kasnije će se, nakon uvođenja dualizma i razvojačenja Krajine, pojačati osobito zbog suradnje pravoslavnih Srba s mađarskom hegemonističkom politikom ograničavanja i slabljenja hrvatske autonomnosti. A u tom sklopu ne smijemo zaboraviti da su u Dalmaciji srpski političari jedno vrijeme, zajedno s »talijanašima«, bili protiv sjedinjenja dalmatinske Hrvatske s banskom Hrvatskom, da i ne spominjemo pitanje Bosne i Hercegovine. Prema tome, problem je mnogo složeniji, a da bi se povijesno mogao svesti na staleški »antagonizam između Srba-Krajišnika i hrvatskih feudalaca«. A i austrijski vojni vrhovi kad su sa svoje strane poticali taj antagonizam nisu to činili iz staleških razloga, kako misli Krestić, nego iz centralističko-političkih.

Krestić ima stanovite osnove za tvrdnju da su već u 17. i 18. stoljeću »feudalni krugovi Hrvatske... bili spremni na genocid protiv srpskog pravoslavnog stanovništva koje je naselilo njihove posede, ali pod posebnim uslovima i mimo njihove volje, kršeći njihovo pravo feudalnih gospodara«. Ali on nema pravo kad to pripisuje tome da su »hrvatski staleži« bili tobože »poznati po verskoj isključivosti«. Odluka Hrvatskog sabora od 1608. godine, kojom se na hrvatskoj državnoj teritoriji javna prava priznaju samo katoličkoj vjeri, ne daje za to osnove. Ona nije bila uperena prvenstveno protiv pravoslavlja, već je donesena radi obrane hrvatske suverenosti jer je Vojna uprava, pomoću širenja protestantizma u hrvatskim krajevima, težila slabljenju hrvatskog jedinstva i jačanju bečkog centralizma. A usput valja primijetiti, da Krestić navodi doduše citat upravitelja imanja zagrebačke biskupije koji stvarno dokazuje »spremnost« na genocid jer rečeni Ambroz Kuzmić zaista preporuča da bi Vlahe bilo bolje »sve poklati nego nastanjivati«, jer su »državi na veću štetu nego korist«. Ali Krestić ne navodi ni jedan primjer da je do takvog postupka zbilja i došlo, a u čitavom njegovu raspravljanju ne pada mu na pamet da bi i spomenuo istrebljenje muslimana iz srpskih zemalja i da bi zbog toga neke srpske staleže prekorio zbog vjerske isključivosti. Jamačno, tamo to nije genocid već djelo dostojno veličanja u najvećem »srpskom epu« *Gorskom vijencu*, nedodirljivom najvećem pjesničkom djelu i najvišoj moralki što ga pokoljenja redom uče na pamet.

Stožerna teza na kojoj počiva čitava Krestićeva teorija o genocidnosti hrvatstva jest ona kojom poriče postojanje hrvatskog »političkog« naroda.

Prema Krestiću nesuglasice »između hrvatskog i srpskog političkog vodstva, pa i širih slojeva naroda«, u čitavom građanskom razdoblju, proizlazile su »iz hrvatske nacionalnopolitičke ideologije koja je sva bila utemeljena na ideji o postojanju *političkog* ili *diplomatičkog* naroda«. I baš zbog te ideje »razlike u pogledima između Hrvata i Srba bile su teško premostive«. Uslijed toga je »dolazilo do međusobnog žestokog sučeljavanja i rađanja netrpeljivosti koja

je u određenim hrvatskim građanskim, a posebno malograđanskim, krugovima postepeno prerastala u sve jasnije genocidne vidove«.

Nema šta: dobismo – uz »znanstveno« – i političko i klasno objašnjenje pojave genocidnosti u Hrvata. Šteta što je izostala ocjena, pa možemo samo zamišljati, zašto u istim okolnostima nije bilo ni traga sličnoj pojavi u sličnim srpskim krugovima.

A ta ideja, da je na tlu trojedne Hrvatske Kraljevine samo jedan *politički narod* i to *hrvatski narod* »preuzeta je iz mađarske državno-feudalne ideologije«. Otkriva nam Krestić i udara temelje novom političkom i međunarodno-pravnom tumačenju svekolikoga povijesnoga zbivanja. Dosljedno tome, prema Krestiću je i polazna osnova programa svih hrvatskih građanskih stranaka bilo hrvatsko državno i historijsko pravo stoga što je Hrvatska »sačuvala polufeudalni karakter«.

Na toj smo, dakle, razini raspravljanja da bismo morali dokazivati da ideju o *hrvatskom političkom (i diplomatskom) narodu* Hrvati nisu preuzeli od *mađarske državno-feudalne ideologije*, nego su se njome upravo suprotstavljali velikomađarskoj ideologiji, kako feudalnoj tako i revolucionarnoj građanskoj koje su podjednako htjele Veliku Ugarsku brisanjem Hrvatske. Upravo na osnovi ideje, ili nepresušive žive svijesti, o *hrvatskom povijesnom i državnom pravu*, Hrvati su se odupirali hegemonističkom presizanju pa i pokušajima asimilacije od strane i Pešte i Beča, a kasnije i Beograda. Izvori su te ideje, nigdje drugdje nego u srednjovjekovnoj hrvatskoj državi. Nju su sačuvali hrvatski plemenski pa feudalni velmože, ginući i u ratovima i u tamnicama, ona je bila »polazna osnova« programa svih hrvatskih građanskih stranaka ne samo »do početka XX veka« već i dalje, pa je upravo s njome (dopunjenom načelima prirodnog prava) Radićeva stranka postala predstavnikom općenacionalnog pokreta. A ona je sadržana – i nasuprot Pavelićevoj NDH – u onoj potresnoj poruci 44-ce hrvatskih revolucionara-marksista koji 1941, odlazeći u smrt, urezuju u zidu zavjet slobodnoj socijalističkoj Hrvatskoj.

Ideja o povijesnom i državnom pravu, ili o političkom i diplomatskom narodu, stara je zapravo koliko i svijet u svom državnom obličju. Dostigavši jednom do toga stupnja u svom nacionalno-državnom razvitku, ni jedan se narod ne prestaje pozivati na to pravo: sve dotle dok ima za to mogućnosti čak kad ga u stvarnosti i izgubi, tj. dok ne bude nadvladan ili potisnut, iskorišten ili asimiliran.

Uzged: na temelju čega Srbija ustraje na svom *pravu* na Kosovo?

Krestićevo umovanje da je ideja o hrvatskom političkom narodu »feudalni recidiv«, koji je »kao kvasac« poticao narastanje »genocidnih protivsrpskih istupa« – upućuje nedvojbeno na povijesno znakovit zaključak. »Reakcionarna« hrvatska feudalna aristokracija nije imala nikakva povijesna prava da – pozivanjem na svoje povijesno-državno pravo – ustraje na hrvatskom političkom narodu već je pri samoj pojavi društveno-progresivnih vlaških pučkih skupina (njihova neukost i niži stupanj društvena razvitka nije očito nedostatak nego

prednost!) trebala odustati od toga prava. I? No, umjesto izravnog odgovora, priupitajmo akademika Krestića zar po istoj logici hrvatski »svetovni i duhovni feudalski« nisu trebali odustati od hrvatskoga prava već prije dolaska pravoslavnih Vlaha i položiti ga pod noge franačkih i bizantskih, mletačkih i osmanlijskih, ugarskih i njemačkih nasrtanja i presezanja na hrvatske zemlje!? Dakako, takav »povijesni« zahtjev hrvatski velmože nisu mogli – smjeli niti htjeli – »ispuniti«. Ni pod pritiskom naježda spomenutih moćnijih sila, pa dakako ni pri nailasku vlaške prethodnice tada još slijepog nastupanja pravoslavnog srpstva na hrvatske zemlje.

U obzoru Krestićeva povijesna umovanja načela: *čija zemlja onoga i vera i čija zemlja onoga i nacija* – vladala su jedino u feudalnom društvu. A povijest, čini se ipak dokazuje nešto posve suprotno. Od pamtivjeka ili biblijskih vremena do današnjih dana, do primjera stvaranja recimo francuske ili američke nacije, pa i pokušaja proklamiranja jugoslavenske nacije, sve do ustavnog nametanja marksističke ideologije, kao jedinog (duhovnog) svjetonazora mjesto svih drugih religijskih, u svim socijalističkim zemljama. Drugi je par pitanja: zašto se sve to, i na koji način, u nekim slučajevima povijesno obistinjuje, a u nekima nipošto ne uspijeva.

Krestić se obara i na školski sustav, koji je Hrvatski sabor ozakonio pod vladom bana Ivana Mažuranića, zbog toga što je težio »hrvatizaciji«. Bilo bi zanimljivo doznati i jedan povijesni primjer gdje to suverena vlast jednog naroda nije težila nacionalnoj homogenizaciji. A i zašto se takvo nastojanje samo na hrvatskom tlu odmah krsti genocidom. Ispada da je zbog toga i Mažuranić bio genocidni reaktor, što valjda ne bi bio da je dopustio »srbizaciju« ili možda »mađarizaciju« i »germanizaciju«. A Mažuranić je – i kao Hrvatski ban i kao kulturni djelatnik – bio na razini najnaprednije europske demokratske misli.

U svom razmatranju Krestić je nedvojbeno u pravu kad tvrdi da je nakon revolucije 1848/9. sva hrvatska politika – kako ona pravaška tako i ona jugoslavenskog opredijeljenja – krenula putem hrvatske integracije. Ne stoji, međutim, njegova tvrdnja da je to bilo »suprotno ilirskom pokretu«, jer po svojim ciljevima, učinkovitosti, a i po povijesnom tumačenju, taj je pokret bio hrvatski preporodni pokret. Zanimljivo je pri tom da Krestić tu politiku hrvatske integracije naziva isključivo *velikohrvatskom*, koja je »nužno morala doći u sukob sa *srpskom* i *velikosrpskom* politikom«. Tako smo doznali što je to *velikohrvatska* politika a ostalo je neobjašnjeno što je *srpska* a što *velikosrpska*.

Budući da je ta »velikohrvatska« politika bila prema Krestiću glavnim uzrokom zaoštavanja hrvatsko-srpskih odnosa »do usijanja« – upitajmo se i razjasnimo u čemu je njena negativnost? Kao što vidjesmo Krestić je krsti tako prije svega zato što se zasniva na načelu »hrvatskog političkog naroda«. To načelo, međutim, nije ništa drugo nego zahtjev da se svi stanovnici osjećaju građanima Hrvatske države, bez obzira na vjerske i etničke razlike, dotično da suverenitet nad hrvatskim zemljama pripada hrvatskom narodu i da se ne može

dijeliti ni sa kim iz vana. Ustrajanje na tom načelu bilo je brana slabljenju toga prava na suverenitet od mađarskih, mletačkih i njemačkih presizanja pa razumije se i srpskih kad je došlo i do njih. Pri tom valja podsjetiti da Krestić uopće ne uočava činjenicu da su hrvatska politika i Hrvatski sabor bili zapravo veoma obzirni prema zahtjevima srpske manjine radi pridobijanja u zajedničku borbu s vojvođanskim Srbima protiv Beča i Pešte. Uz to, već spomenusmo, takva se politika »političkog« naroda ni u čemu nije izdvajala iz uobičajene prakse svih država pa i pokreta, navlastito onih s demokratsko-revolucionarnim programima.

A kakve osnove ima da se hrvatsku integracijsku politiku naziva *velikohrvatskom* s teritorijalnog gledišta? Hrvatska je politika stajala pred povijesnom zadaćom najprije sjedinjenja zemalja Hrvatske trojedne Kraljevine (Dalmacija, Hrvatska i Slavonija), a potom kad je Slavonija posve utjelovljena u Bansku Hrvatsku preostala je zadaća sjedinjenja s njome dalmatinske Hrvatske, kao i oslobođenja zemalja otetih od tuđina. I tu se onda oko Bosne i Hercegovine srećemo sa stožernim pitanjem hrvatsko-srpskog spora. A kad je riječ o tome onda ovdje pripomena tek nekih činjenica. Jajce i Bihać pripadali su hrvatskim kraljevskim gradovima, a sve područje do Vrbasa bilo je u sastavu Hrvatske još do izbora Habsburga od Hrvatskog Sabora (1527) za hrvatskog vladara, pa je to područje i na beogradskim zemljopisnim kartama iz 19. st. nazivano »turska Hrvatska«. A što se tiče hrvatske politike naspram srpske, glede Bosne i Hercegovine, u njoj je pored zahtjeva za njihovo priključenje Hrvatskoj uvijek bilo prisutno raspoloženje o potrebi zajedničkih napora za njihovo oslobođenje.

Krestićeva rasuđivanja o odnosu Hrvata i Srba prema Habsburškoj monarhiji (Austriji i Austro-Ugarskoj), krajnje su pojednostavljena. Povijesno je netočna i neodrživa tvrdnja da su Hrvati, nasuprot Srbima, u većini bili za Austriju i »svu politiku zasnivali na saradnji sa njom«. Istina je upravo suprotna. Sva je hrvatska politika – i prije i poslije urote i pogubljenja Zrinskog i Frankopana – težila punoj samostalnosti od Beča, ali je morala računati s realnošću Habsburške monarhije kao najveće europske sile. Najprije s njenom pomoći u stoljetnom ratovanju protiv osmanlija, a zatim i kao osloncem, protutežom u hrvanju s otvorenim prohtjevima, najprije feudalne Ugarske a potom još i više revolucionarno-demokratske, Mađarske da zbrišu Hrvatsku u Velikoj Ugarskoj od Karpata do Jadrana. Razumije se, hrvatska politika – u obzoru svojih nacionalno-državnih ciljeva – morala je uzimati u obzir i mogućnost njihova ostvarenja uz pomoć Austrije, naročito onda i utoliko više koliko je postajalo očitije da se politika srpske vlade, osloncem na carsku Rusiju i kao instrument njene politike prema Europi, upravlja isključivo interesima velikosrpskog ekspanzionizma i na račun hrvatskih zemalja.

U svezi s tim Krestić potpuno ispravno zaključuje da je u sporu hrvatske i srpske politike oko Bosne i Hercegovine i odnosa prema Monarhiji »jasno da je tu reč o dvema različitim političkim i državnim koncepcijama koje su se me-

đusobno isključivale, jer što su jedni nalazili da je dobro i probitačno za svoju naciju, i za njen razvoj, drugi su su tome videli gotovu propast, pravu katastrofu. Zbog toga je borba oko tih pitanja bila žestoka, jer pobjeda jedne ideje značila bi poraz druge«. On isto tako točno prosuđuje da »Srbi iz Trojednice pretežnim svojim delom« nisu prihvatili hrvatske »nacionalno-političke koncepcije«, već one koje su »zastupali njihovi političari iz Beograda i Novog Sada«. Iz ovoga proizlazi, da bi bilo još ispravnije utvrditi činjenicu da su zapravo u Hrvatskoj postali sredstvom protuhrvatske politike (što je naročito došlo do izražaja u doba Khuen-Héderváryja i šestosiječanjske diktature). Međutim, Krešić previđa da su baš te činjenice o kojima je netom govorio bile uzrokom sukoba već ih jednostrano pripisuje hrvatskoj politici. On piše: »ako su Srbi iz Hrvatske u mnogo čemu sprečavali razvoj hrvatske države i njenog društva, ako su predstavljali unutrašnjeg neprijatelja, kako su u pravaškoj i franko-furtimaškoj štampi obično i predstavljani, onda je obračun sa njima bio neminovan«. Očito, riječ je o zamjeni uzroka posljedicama.

Slične polovičnosti i nedosljednosti u zaključivanju ima i u sudu da se »u određenim hrvatskim građanskim krugovima« javljao prema Srbima »kompleks« što su »uspeli da izgrade dve nezavisne države«, a i »strah od mogućeg apsorbovanja« zbog brojčane nadmoći Srba. A: »Taj strah, koji je imao odbranbeni karakter – cijeni Krešić – rađao je agresiju koja je vodila genocidu nad Srbima u Hrvatskoj«.

Ovakvom polovično ispravnom sudu nedostaje tek ovo: velikosrpski ekspanzionizam prema hrvatskim zemljama bio je izrazito i bezobzirno agresivan, kao takav imao je u svojoj idejnoj potki genocidne ciljeve prema hrvatstvu (i prema jeziku i prema nacionalnom biću), te se i u stvarnosti očitovao kao genocid nad Hrvatima, katolicima i pogotovu muslimanima. Razlika od genocida nad Srbima u Hrvatskoj jedino je u tome što se genocid nad Hrvatima nije odigravao u Srbiji.

Primjer povijesno pogrešnog pristupa i još promašenijeg zaključivanja Krešić nam je dao i svojim tumačenjem zaoštavanja hrvatsko-srpskog sukoba do koga je došlo 1902. Krešić opet ne vidi uzrok usijanju sukoba u tome što je beogradski *Srpski književni glasnik* objavio već spomenuti članak *Srbi i Hrvati*, u kojemu se otvoreno propovijeda borba »do istrage naše ili vaše«, a zagrebački *Srbobran* imao drskosti da taj javno proklamirani program provedbe genocida nad Hrvatima, pretiska u glavnom gradu Hrvatske.

U tom su spisu – pisanom sa znanstvenim pretenzijama, pozivanjem na filologiju i etnografiju, te na europska imena državno-pravne znanosti – vukovske teze dovedene do krajnje bezočnog izazivačkog vrijeđanja hrvatskog nacionalnog bića. Evo, što je sve tu rečeno: »Hrvati nisu ni za vreme samostalnosti ni iza ujedinjenja s Madžarskom imali razvijene nacionalne svesti«; oni su »odbacili slovensku i primili latinsku liturgiju«; feudalizam i klerikalizam učinili su ih »nesposobnim za političku akciju«, tako da »hrvatske težnje predstavljaju jedino nekolike klike koje služe svačijim interesima«; a »ove su klike, imitujući

Madžare, usvojile teoriju o političkom narodu»; »Hrvati niti imaju posebnog jezika, ni zajednice običaja... ni svesti o međusobnoj pripadnosti«; »ono malo otporne snage« hrvatstvu daju »oni (što) stoje više pod uticajem srpske kulture«; »Hrvati dakle nisu ni pleme, ni posebna narodnost«, oni su u prijelazu »ali bez nade da će sačinjavati ikada posebnu narodnost«; »Njihovo lutanje u 19. veku od Gajeva Ilirstva do Štrosmajerova Jugoslovenstva i Starčevićeva Hrvatstva to najbolje dokazuje«; to je »Onaj narod što u tuđem sluzi gleda svoj ideal« pa će i – »da postane svoj ideal« – »sluga«; »hrvatska misao« gubi vanjske oslonce a unutarnjeg »nije nikada ni imala« jer je »bila i jest samo negacija Madžarstva, Talijanstva i Srpstva«; Hrvati »koji nemaju... nikakve nacionalne umetnosti ni književnosti, usuđuju se govoriti o hrvatskoj kulturi« i isticati »neku kulturnu nadmoćnost nad Srbima«; »U Zagrebu, centru Hrvatske, vode glavnu reč tuđinci«; »Hrvati, dakle nisu i ne mogu biti posebna narodnost, ali su na putu da postanu – srpska narodnost. Uzimanjem srpskog za svoj književni jezik učinili su najvažniji korak sjedinjenju«; »Proces pretapanja niko ne može zaustaviti« kao što se »nikakvim deklamacijama o slozi« ne može »otkloniti« borba između Srba i Hrvata; jer: »Borba koja se po svemu svetu vodi između liberalizma i klerikalizma, između demokratskog nacionalizma i ultramontanskog kozmopolitizma oličena je kod nas u borbi Srba i Hrvata«; Popovi, »identifikujući katolicizam sa Hrvatstvom, oni su zaista uspjeli da stave veliku zapreku prodiranju srpske misli«; »ne može biti govora o slogi... jer su Hrvati tuđinska avangarda, a Srbi predstavnici principa *Balkan balkanskim narodima*«; »Ta se borba mora voditi *do istrage naše ili vaše*«, a da u njoj moraju »podleći« Hrvati »garantuje nam njihova manjina, geografski položaj, okolnost što žive svuda pomešani sa Srbima, i proces opšte evolucije, po kome ideja Srpstva znači napredak«; »Propast klerikalizma... znači propast Hrvatstva«; »Na taj način može se jedino povoljno rešiti srpsko-hrvatsko pitanje«; »Srpsko-hrvatska sloga je šuplja fraza«; »Politikom upravljaju drugi razlozi« pa je stoga red da »kod nas u tom pogledu jednom mesto retorike zavlada logika«⁵⁷⁸

Ovakav tekst kome je teško naći primjera u povijesti raspravljanja međunarodnih odnosa, a koji je iz najuglednijeg srbijanskog časopisa pretiskan u glasilu Srba u Zagrebu, izazvao je krajnju ogorčenost hrvatske javnosti, naročito stoga što taj otrovni izazov nije došao iz redova i onako omraženih režimskih »Khuenovih Srba« nego iz glasila opozicione, demokratske, *Srpske samostalne stranke*. Prema tome, čitavo ovdašnje srpstvo, sa Srbijom iza sebe, navijestilo je hrvatstvu rat do istrebljenja. Toj povijesnoj činjenici, a ne frankovač-

⁵⁷⁸ N.S. (Nikola Stojanović), Srbi i Hrvati, *Srpski književni glasnik*, Beograd, knj.VI.1, 01.08.1902, 1149–1159; *Srbobran*, Zagreb, XIX, 168, od 9(22) i 169, od 10(23).08.1902. Uredništvo Srbobrana snosilo je to veću odgovornost za posljedice takva članka što je izostavilo napomenu SKG da objavljivanjem tog članka ono »nije mislilo primiti na sebe odgovornost za piščeve nazore«. Tekst Stojanovićeva članka *Srbi i Hrvati* donio je časopis *Marulić*, XX, 1987, 1, 76–81, s osvrtom V.P. na pisanje V. Krestića o tome u njegovu članku *O genezi genocida...73–5*.

kim huškačima, treba pripisati provalu višednevnog gnjeva prema Srbima na zagrebačkim ulicama a potom i po drugim hrvatskim gradovima. Više hrvatskih političkih i kulturnih djelatnika, među njima i mladi S. Radić, osudili su divljanje i izgrede mnoštva prema »nedužnim građanima« Srbima, ali posljedice izazova bile su naravno trajne u hrvatskom javnom mnijenju. A iole trijezno povijesno rasuđivanje moralo bi zaključiti da je ovakva »genocidno« izazovna drskost – bila ona probni balon ili nepromišljenost – dala osnove Josipu Franku da (u Hrvatskom saboru i u pravaškom glasilu) ustvrdi kako je u ovim demonstracijama bila riječ o sukobu dviju državno-nacionalnih ideja, hrvatske i srpske, a do kojega je došlo zato što je »srpska ideja tražila pobjedu na terenu gdje joj nije mjesta«, pa je stoga »morala podleći«. Ne samo pravaš nego i veoma umjereni *Obzor* morao je konstatirati: »Naši Srbi hoće da nas izbrišu s lica zemlje kao narodnost«. Umjesto razboritog izvlačenja potrebnih zaključaka iz takvog činjeničnog stanja, Krešić zapravo gradi svoju teoriju o genocidnosti svega hrvatstva na Stojanovićevim tezama. A uklanjanju i uzroka i posljedica genocidnih ideja i postupaka, jamačno, ne pridonosi pribjegavanje obmanama ili domišljanju tobože »trezvenih političara jugoslovenskog opredeljenja«, koji su »videli iza kulisa« Austro-Ugarsku namjeru da uz pomoć određenih hrvatskih krugova, »a oslonom na Vatikan i katoličku crkvu«, pripremi teren za aneksiju Bosne i Hercegovine i »dalje proširi svoje granice na Balkanu«. Upravo postojanje ovakvih namjera u još većoj mjeri ističe potrebu trijeznog prosuđivanja dometa onog genocidnog izazova hrvatstvu, u kome je to nužno poticalo *obrambenu agresiju* protiv srpstva, a dijelom i potrebu oslona na Austriju protiv ovako izloženog protuhrvatskog programa, a i inače protuhrvatske a promadžarske politike hrvatskih i bosanskih, tj. prečanskih Srba.

Dosljedno jednostranom pristupu i neshvaćanju biti problema hrvatsko-srpskog spora i sukoba, ostajući uvijek samo na njegovu rubu i onda kad se čini da se približio jezgri, Krešić i u svojim završnim sudovima iznevjerava kako povijesnu zbilju tako i svaku znanstvenu utemeljenost svojih spoznaja i poruka. To nedvojbeno proizlazi iz činjenice da on, i nakon svega onoga što je i sam izložio, dolazi do zaključka da su se pretpostavke za suradnju i uklanjanje nesporazuma i sukoba između Hrvata i Srba, počele ostvarivati time što su »napredna hrvatska omladina i progresivni slojevi hrvatskog građanstva« počeli napuštati »tradicionalne puteve« hrvatske politike utemeljene na hrvatskom povijesnom i državnom pravu. Međutim, i sama logika povijesnog promišljanja po Krešiću iznijete geneze sukoba, a pogotovu sveukupno povijesno iskustvo – govore upravo obrnuto. Taj je, naime, »progresivni sloj« što se zanosio jugoslavenskim integralističkim iluzijama, bio veoma tanak, a njegovo otrježnjavanje u sučeljavanju s neodstupnim velikosrpskim idejama samo je povećavalo nepovjerenje i produbljivalo sukob dvaju nacionalno-državnih individualiteta. Krešić opširnim citiranjem površnih Ribarovih protupravaških ocjena, protiv frankovaca ali i protiv Radićeve seljačke stranke, iznosi kako je zapravo već do 1914. bio dovršen program »po kojem je trebalo najradikalnije

obračunati sa Srbima« i izvršiti njihov »pokolj još 1914. godine«. Tako je Krešić svoju teoriju o genezi narastanja ideje genocida u hrvatstvu doveo do njegove provedbe u drugom svjetskom ratu. Pri tom se nije ni pokušao zapitati zašto do genocida nije došlo u razdoblju prvoga svjetskoga rata a jest u drugom. Nije li možda znakovito što odgovornost za to što do genocida nije došlo u prvom svjetskom ratu pada gotovo isključivo na hrvatsku stranu, a što je do njega došlo u drugom svjetskom ratu: i na prilike između dva rata, obilježene najprije ubojstvom Radića a potom i Aleksandra, a u ratu kako na program i činidbu hrvatske, tj. ustaške strane tako i srpske, tj. četničke strane. Razumije se, pod općim okolnostima toga rata. No, još je znakovitije da je Krešić svoju teoriju o genocidnosti svega hrvatstva, osim onoga neznatnoga dijela koje je bilo voljno da ga se odrekne radi jugoslavenstva, zasnovao u čistom zrakopraznom prostoru, kao da među Srbima uopće nije bilo ni genocidne ideje naspram hrvatstva a kamoli činidbe. I to nasuprot povijesnoj stvarnosti koja je bila stubokom drugačija, a i usprkos ipak nedvojbeno nespornih istina kakva je ona o pozivu na borbu *do istrage*, da su asimilatorsko-genocidne ideje potekle iz vukovskog poricanja hrvatstva, te da su po ciljnosti bile dalekosežnije od pravaško-frankovačkog poricanja srpstva. Stoga je teško objasniti kako to da Krešić ne vidi, ili misli da smije previdjeti, da se njegova ispravna zaključna zamjedba ne odnosi samo na hrvatsku nego isto tako i na srpsku stranu kad ustvrđuje da genocidna ideja i iz nje proistekla zlodjela »nisu rezultat samo jednog sistema, ove ili one stranke, ovog ili onog društva, ove ili one ličnosti, već sticaja čitavog niza okolnosti u dužem vremenskom trajanju«. A u pravu je i kad kaže: »Dugotrajno nastajanje genocidne ideje... duboko se ukorenilo u svest mnogih generacija«, ali ima i potpuno krivo kad to pripisuje samo »određenim sredinama hrvatskog društva«⁵⁷⁹. No, u još je većoj zabludi ako misli da se genocidnim žigosanjem hrvatstva, a prikrivanjem genocidne ideje na srpskoj strani, ne daju novi poticaji za njezino trajanje i još pogubnije oživljavanje na obim stranama. Začudno je da je ta spoznaja ostala strana profesor i akademiku koji je osporavateljima njegove genocidne teorije uputio prijekor da je metoda povijesne »naučne discipline za njih prava *terra incognita*«⁵⁸⁰.

Štoviše ovakav »znanstveni« pristup, V. Krešića i svih promicatelja jase-novačkog mita, još je zloćudniji. Prikrivanje genocidnih ideja kakve su, na otvoreni, drzovito izazovni način, izložene u poruci *do istrage naše ili vaše*, a koja je na hrvatskoj strani neizbježno izazvala učinak programskoga spisa kojim srpstvo najavljuje hrvatstvu totalni rat do uništenja, uz istovremeno prihvaćanje bitnih teza toga spisa u razvijanju teorija o genocidnosti hrvatstva i jase-novačkog mita – znači zapravo njegovo novo, sadržajno prurušeno ali pogoršano izdanje. Osobito stoga što ovakvi jednostrani pogledi na problem geno-

⁵⁷⁹Svi citati – ukoliko nije drukčije navedeno – iz članka V. Krešića nav. u bilj. 576.

⁵⁸⁰Usp. osvrt u *Maruliću*, (nav. u bilj. 578) str. 73.

cidnih pojavnosti u hrvatsko-srpskim odnosima dobivaju pravo građanstva i u krilu najviše srpske znanstvene ustanove – u SANU.

Znakovito je da je pri toj visokoj ustanovi osnovan Odbor za istraživanje genocida, što bi nedvojbeno mogao biti znak pozitivna pristupa rasvjetljavanju problema. Ali dosada nije bilo drugih odjeka u javnosti osim udjela njegovih članova u podupiranju jasenovačkog mita. Nakon suđenja Andriji Artukoviću u Zagrebu, Odbor je raspravljao o izvješću svoga promatrača dr. Milana Bulajića s kritičkim osvrtom »zašto se Artukoviću nije sudilo za genocid« i zašto sudski nije utvrđeno »mjesto i broj« žrtava, a i zamjerkom zbog njegova obraćanja hrvatskom narodu u završnoj riječi⁵⁸¹. A to su znaci političkog a ne znanstvenog pristupa problemu koji se sa sudskim procesima, jamačno, ne može skinuti s povijesnog dnevnog reda. A može se sigurno još više zamrsiti onakvom »znanstvenošću« kakve je predstavnik V. Dedijer, predsjednik toga Odbora SANU i još k tome predsjednik *Russellova suda*, svojedobnog oblika humanističko-političkog prosvjeda protiv nedjela u suvremenom svijetu, a o kojemu se već odavno – poslije smrti B. Russella i J.P. Sartrea – čuje tek po Dedijeru. A evo jednog »povijesnog« primjera na koji ih način Dedijer usmjerava na genocidnu problematiku. Ne samo iz Dedijerovih knjiga nego i svakog nastupa, pa tako i iz intervjua u povodu slučaja dr. K. Waldheima, koji je dao s »autoritetom« i *predsjednika Russellovog suda* i *predsjednika Odbora SANU*, može se zaključiti svrha njegova pristupa i tumačenja genocida. Mogli bismo ostaviti posve po strani njegovo nesuvislo nabacivanje uz ime ratnog poručnika a sada predsjednika Republike Austrije sudjelovanje »u genocidnim zločinima u SSSR-u« na mjestima gdje je pobijeno »preko 25.000« Židova i »preko 100.000 Ukrajinaca i Rusa«, da i to nije povezano s hrvatskom genocidnošću, pače i još nečim. Pošto je kao »najinformiraniji jugoslavenski historičar«, što po mnogočemu nedvojbeno i jest, ponovio »istinu« da je Jugoslavija »dala milion i sedam stotina hiljada žrtava«, Dedijer će i slučaj Waldheima iskoristiti za svoja dva nova povijesna otkrića. Najprije će naročito istaknuti da je »velika nesreća za Jugoslaviju« što u njoj »postoji osam država« pa »svaka Republika i pokrajina ima specifičan stav prema dr Valdhajmu«. A do tobožnjeg skrivanja istine o Waldheimu u Jugoslaviji došlo je »zbog parcijalnih interesa«. Jer: »Glavni arhivi o učešću jedinica dr Valdhajma u genocidu nalaze se u Hrvatskoj, u Zagrebu. Međutim, u prvim posleratnim godinama, neki hrvatski rukovodioci, sa Andrijom Hebrangom i Stevom Krajačićem, na čelu, smatrali su da ne treba čuvati te arhive. Oni su isto tako imali stav da treba uništiti ostatke koncentracionog logora u Jasenovcu«. Dodatno Dedijer potkrepljuje svoja otkrića da je uzaludno tražio originale za svoju knjigu *Vatikan i Jasenovac*, jer je »ogroman deo ustaških arhiva uništen«, a i Miletić koji je »u svojoj znanstvenoj zbirci... *Jasenovac* objavio blizu 3000 dokumenata«, u Državnom Arhivu

⁵⁸¹ Usp. *Vjesnik*, XLVI, 13900, 23.05.1986 Članak: Providne smicalice na akademskom nivou.

Hrvatske »gde bi trebalo da bude množina te građe, on je uspeo da nađe tri i ponavljam – tri dokumenta«⁵⁸².

Metoda kojom se znanstveno neutemeljive povijesne predodžbe i (političke) zamisli pokušavaju potkrijepiti opsjenom tobože uvjerljivih faktografskih podataka. Iznova se potvrđuje da ustrajanje na ishitrenom broju ukupnih žrtava, a pogotovu jasenovačkih, nije tek radi genocidne teorije, a znano je: cilj opravdava sredstva. Dedijer je predobro upoznat s ustrojstvom komunističke vlasti, a da ne bi znao da Hebrang, nakon smjenjivanja s vodstva KPH 1944. i povlačenja u Beograd na privredni sektor, više nije mogao u prvim poratnim godinama donositi političke odluke u Hrvatskoj, a ipak ga čini odgovornim, zajedno s Krajačićem, i za tobožnje uništavanje arhivske građe i tragova jasenovačkog logora. Ako mu je možda ostalo nepoznatim da je u prvim poratnim danima područje Jasenovac-Stara Gradiška poslužilo također za logor novoj socijalističkoj vlasti, nije mogao biti neupoznat ili ne utvrditi činjenicu o arhivskoj građi koja je suprotna onome što tvrdi. Naime, nakon rata glavna arhivska građa NDH prenijeta je u Beograd, a neznana je sudbina i onog osjetljivijeg dijela partijske građe koji nije bio predan Arhivu CK KPH u Zagrebu. Zbog toga sam, po osnivanju Instituta u Zagrebu 1961, poduzeo korake da je dobijemo natrag iz saveznih arhivskih ustanova (Vojno-historijskog instituta, Sekretarijata vanjskih poslova, Državnog arhiva SFRJ i Arhiva CK SKJ) barem u kopijama. Uzgred sam doznao da Slovenci nisu dali odnijeti nijedan ni partijski ni »neprijateljski« dokument. Preostaje da se utvrdi na osnovu čije odluke je građa prenesena u Beograd (tada se tim pitanjima bavio i Moša Pijade a bila su u djelokrugu Rankovićeva zaduženja za organizacione partijske i unutrašnje poslove). A isto tako kakva je sudbina bila možda i druge građe s obzirom da je bilo njenog premještanja iz Beograda u vrijeme opasnosti sovjetske agresije poslije Informbiroa.

Kao što se vidi, Dedijeru za njegove genocidne zaključke i povijesne tvorbe nije dostatna baš njemu svedostupna arhivska građa već je traži i na krivom mjestu, uzimajući – poput Terzića – neprestano, ne slučajno, Hrvatsku za svaki pa i za spomenuti bizarni uzrok »velike nesreće za Jugoslaviju«. U ponečemu je ipak u pravu: Hrvatskoj se – i prije i poslije Hebranga – s povijesnog gledišta, zaista, može pripisati glavna krivnja za republički federalizam. Povijesno sporno može biti tek bi li obnavljanje i opstanak Jugoslavije bio uopće moguć bez priznanja nacionalnih republika? No, čini se da to nimalo nije sporno za tvorce jasenovačkog mita i teorija o genezi genocida, usprkos logici samog takvog tumačenja povijesti. Začudno je tek da na takva domišljajna nailazimo i u mnogo ozbiljnijim i sustavnijim razmatranjima od onih Terzića ili Dedijera.

U *Memorandumu SANU* iz 1986. godine (koji će ostati svjedočanstvom

⁵⁸² *NIN*, 1937, 14.02.1988, 9–10 (Razgovor s akademikom V. Dedijerom, vodio Milo Gligonjević).

vremena bez obzira što je javnosti predložen u svom »nacrtom« ili »radnom« obliku), u okviru razmatranja mnogih bitnih problema srpskog naroda i jugoslavenskog društva, ima također nekih ocjena koje ukazuju na to koliko je problem *genocida* i *povijesne krivnje* nužno svestrano ispitati i što cjelovitije prosuditi. U *Memorandumu* se polazi od ocjena, da je srpski narod: »Za manje od pedeset godina, u dvema uzastopnim generacijama, dva puta izložen fizičkom uništenju, prinudnoj asimilaciji, pokrštavanju, kulturnom genocidu – ideološkoj indoktrinaciji, obezvjeđivanju i odricanju od sopstvene tradicije pod nametnutim kompleksom krivice, intelektualno i politički razoružan«; da »izuzimajući« period postojanja NDH »Srbi u Hrvatskoj nikada u prošlosti nisu bili toliko ugroženi koliko su danas«, te da se zbog svega toga »ne može prihvatiti vladajuća ideološka i politička simetrija u istorijskim krivicama«⁵⁸³.

Dakako, svatko razborit tko se želi ozbiljno baviti bilo kojim znanstvenim područjem mora se osloboditi »vladajućih ideoloških i političkih« neosnovanih ocjena pa i »simetrija«. Ali ograničavajući se na problem našeg razmatranja, s obzirom na spomenute ocjene u *Memorandumu*, te u svezi s teorijom V. Krestića i podudarnim gledištima od Terzić a i Dedijera do Đuretića i Vuka Draškovića, nameće se zaključak da su takve prosudbe moguće jedino pod pretpostavkom:

- ili posvemašnjeg nepoznavanja onih povijesnih činjenica i duhovnog stanja kojih je izraz bio onaj zloguki programski čin navještenja borbe *do istrage naše ili vaše*;

- ili nespremnosti (voljne i znanstvene) da se trijezno spoznaju svi povijesni uzroci i sve dalekosežne posljedice pojave takvog dokumenta u hrvatsko-srpskim odnošajima,

- ili ustrajnosti, svemu povijesnom iskustvu usprkos, na vukovsko-garašininovskim koncepcijama, s vjerom »srbobranskog« izazova da se šestosiječanskim i četničkim metodama može savladati: i Starčevićovo pravaško hrvatstvo, i Pavelićevo ustaško, pa i svako hrvatstvo od Strossmayera do Radića, pače i ono Titovo.

Naravno, u nekim se gledištima zrcali i mješavina svega ovoga, a u ponekim se barata i prosuđuje s polovičnim istinama. Međutim, poluistine ponajčešće nisu ni pola istine jer redovito uvjetuju iskrivljene predodžbe i više ili manje pogrešne sudove. I, dakako, moraju radati još gorčim plodovima.

A kada izopačena slika povijesnoga događanja dobije nazoviznanstveni okvir, i dapače izraz nadahnutoga gnjeva književne riječi – uvjerene svejedno

⁵⁸³ *Memorandum SANU: Nacrt ili Radni tekst*, 1986, 1–74 (fotokopija tipkanog teksta ćirilicom i latinicom u mom posjedu). Po odluci Skupštine SANU od 23.05.1985, Predsjedništvo SANU od 12.06.1985. imenovalo je komisiju od 16 članova, s predsjednikom D. Kanazir, Mihailo Marković, Miloš Macura, Dejan Medaković, Miroslav Pantić, Nikola Pantić, Ljubiša Rakić, Radovan Samardžić, Miomir Vukobratović, Vasilije Krestić, Ivan Maksimović, Kosta Mihailović, Stojan Čelić i Nikola Čobeljčić. Radom komisije ravnao je Antonije Isaković (usp. *NIN*, 1869, 26.10.1986. 14–5; *Intervju*, 07.11.1986, cit.br. 62, 70–1).

da li u svoju opravdanost ili svrhovitost – što izlijeva, kao u Vuka Draškovića, već »prepunjenu čašu žuči«, onda je i za zrno razboritosti zbilja već krajnje vrijeme da se pokušaju trijezno svesti povijesni računi ne bi li se preduhitriilo ponovno povampirenje slijepih povijesnih sila. Jer, svaki narod »poznaje neke krajnje granice poniženja i trpljenja!«, kako to za srpski reče Vuk Drašković u svom *ZAHTEVU* najvišim organima vlasti u SR Hrvatskoj. Tu je i poruka: »Na ljutu ranu – ljutu travu. Otvorene nevolje traže otvoreni razgovor«⁵⁸⁴.

Naslućujući svestrano prelijevanje čaša, punih četvrt stoljeća prije toga, pokušavao sam zapodjenuti otvoreni razgovor, pogotovu u posljednjem desetljeću, iznoseći neke činjenice protiv pogibeljnih zabluda i pred sudskim tribunalom, ali mjesto razgovora s narastanjem *nevolja* grdosila se i mitska genocidna neman.

»Sa razmerama užasa od, *najmanje, 1,5 milion poklanih Srba* u Pavelićevoj Hrvatskoj nikakvo i ničije zlo na ovim našim prostorima ne može i *ne sme* (sic! – podcrtao F.T.) da se *spravnuje*«.

Tako je Vuk Drašković ne toliko meni koliko drugima naknadno otvoreno razotkrio moj osobni *magnum crimen* uvećavajući ga svojim brojkama još i više! Pa ipak, i on i zaneseni istomišljenici morat će se kad-tad zamisliti i nad drugom stranom istine. Na to ne bi bio prisiljen jedino u slučaju kad bi u svojim povijesnim promišljanjima bio u pravu, a i tada bi mu još preostala sitnica da u to svoje pravo uvjeri pripadnike »genocidna« naroda. A nisam uvjeren da bi u tome bio uspješniji nego ja u svojim nastojanjima razotkrivanja uzročno-posljedične uvjetovanosti na obim stranama.

Povijesno neupućenima može se činiti i osnovanim Draškovićevo umovanje, ali naravno samo na njegovoj strani. »Razdaljina između Ante Pavelića i generala Mihailovića, Andrije Artukovića i profesora Slobodana Jovanovića, Alojzija Stepinca i episkopa Nikolaja Velimirovića, Mila Budaka i Jovana Dučića, nije ništa manja od provalije između uzroka i posljedica, zločina i odbrane od zločina, genocida i uzvratnih, retkih, slučajeva odmazde, koje je srpski narod posle rata toliko puta okajao i osudio«. Prije svega ta usporedbena niska mogla bi izgledati i nešto drukčija uvrštenjem na jednoj i drugoj strani i nekih drugih ličnosti. A što se uzroka i posljedica tiče trebalo bi – od prošlostoljetnoga do ovodnevnoga Vuka – uzeti štošta u obzir što izmiče pozornosti ovakvoga umovanja. Uz već spomenute izazvane prijetnje Hrvatima kao narodu u cjelini, recimo: tridesetak tisuća pozatvaranih i iskundačenih hrvatskih seljaka po ujedinjenju zbog nezadovoljstva sa zamjenom novca i nametanjem vidovdanskog centralizma; ubojstvo hrvatskog vodstva (Radića i dr.) usred Beogradske skupštine; tisuće progonjenih i zatvaranih za vrijeme šestosiječanjske diktature, kad nije bilo obitelji koja zbog svog hrvatstva nije na neki način osjetila teror i šikaniranje; ubojstvo hrvatskog povjesnika profesora Šufflaya

⁵⁸⁴ Pismo državnim i političkim tijelima SR Hrvatske od 16.12.1985. (v.bilj.171); jedna od fotokopija što su širene zemljom i u mojoj pismohrani.

na zagrebačkoj ulici i isto takav pokušaj ubojstva književnika Budaka, sibirj-ske, senjske i druge žrtve, a ne treba zaboraviti da su u golgotu ekonomske i političke emigracije, u kojoj je Pavelić stvorio jezgru svojeg ustaškog pokreta, hrvatski ljudi odlazili iz očajja, ne vidjevši druga izlaza do bolnog napuštanja domovine ili pak prihvaćanja borbe do istrage. Prema tome: i hrvatska je strana – a ne samo srpska – imala itekakvih uzročnih poticaja za »uzvratne odmazde«, u izravno doživljajnom iskustvu ili u iracionalnom gomilanju nezadovoljstva i mržnje, što je sve uzavrelo u nastalim okolnostima okupacije, stvaranja NDH i ustanka uperenog protiv »hrvatske države« itd. U sagledavanju svih tih okolnosti valja suditi o žrtvama i srpskog i hrvatskog naroda, dotično o njihovoj sudbini u cjelini koju im je krojila povijest uz njihovu suodgovornost, i u kojoj moraju naći izlaz suživota dvaju povijesnih naroda.

Da je imao i dio ovakvih spoznaja Vuk Drašković vjerojatno ipak ne bi mogao sve svesti na »vasionske zločine« ustaša, koje su time »nanele i nena-mernu sramotu i uvredu svom, hrvatskom i muslimanskom, narodu«, koja »ne može biti sprana« tako što će se »zataškavati genocid« i »pripisivati isti stepen stida za simetrijski iste zločine koje su, navodno, *srpski izrodi* počinili«. To su po njemu »konstrukcije« kojima se »želi obezbediti alibi za genocidni pir ustaša«, i štoviše izvrgnuti podsmijehu »jevandeoski način na koji je srpski narod prešao preko *Magnum crimena* koji je nad njim počinjen!«⁵⁸⁵

Ovakvom načinu prosuđivanja nedostaju bitne pretpostavke za razboritost zaključivanja. Ni običan svadbeni »pir« ne nastaje iznebuha već mu redovito prethode poduže »duhovne« i tvarne pripreme. A pogotovu do ovog »genocidnog pira« (1941–45) nije došlo preko noći. Partitura za nj pisana je punih stotinu godina, uz ne baš podjednako sudioništvo oba partnera. Već u prai-zvedbi predigre 1902, u samu njenom proslavu naznačen je sav programski sadržaj i sve značajke preobrazbe lirske ljubavne igre u tragediju neuspjela braka. Unutarnja napetost rast će iz čina u čin. Od prvog čina (1914–18), u kojem se iz zapleta sukoba ipak rodio dogovor o braku, ostat će zapravo nepomirljivo suprotna gledišta o pretpostavkama zajedničkog života. Drugi čin (1918–28) završit će prekidom žučnih rasprava o tome skupštinskim hicima. Nastali duhovni razlaz, u trećem će činu (1929–34) biti do kraja produbljen samosiljem jačeg, ali će marseillesko uklanjanje njegova protagonista prisiliti na traženje drugih puteva. U četvrtom činu (1935–41) doći će najprije do izmi-renja, a potom ubrzo do provale nezadovoljstva sa postignutim sporazumom što je uzrokovalo i razval zajedničkog doma. I tako stigismo do petog, završnog čina (1941–45) u kojem su oba partnera, a ne samo jedan, sudjelovala u »genocidnom piru«, radi osveta za sve pretrpljeno i izgubljeno u prošlosti, a poradi konačnog obračuna s partnerom preobraženim u smrtnog protivnika...

⁵⁸⁵ Svi citati iz članka Vuka Draškovića, *Šta to kuva »Vjesnik«*, Beograd, 02.09.1986, raspava-nog u xerox tehnici.

Pitanje veće ili manje krivnje? Ili simetrije? Sa stajališta sudionika – izlišno. Odgovor je sadržan u subjektivitetu nepodatne samobitnosti njihova nacionalna bića. Da su bili ne toliko drukčijeg značaja koliko povijesno zreliji i razboritiji, i njihovi bi postupci bili inačiji, i jamačno imali drukčije uzročno-posljedično značenje. I tada se zapleti u ovoj povijesnoj drami ne bi mogli izbjeći, ali rasplet vjerojatno ne bi morao poprimiti obličja tako nezamislivo zatorne tragike.

Prema tome, kad je riječ o prosudbama »genocidnog pira« u završnom činu, valja znati što je sve do njega dovelo. I prosuditi kakve su istobitnosti a kakve razlike postojale u tadašnjim programskim zamislima nosilaca glavnih uloga za konačno rješenje povijesnoga spora.

Četnički je pokret od samog početka odlučno djelovao u smislu ostvarenja velikosrpskog programa *homogene srpske države*, što ga je najprije razradio dr. Stevan Moljević u svom *Memorandumu* još lipnja 1941. u Beogradu, a zatim dopunjavao i Dragiša Vasić, a obojica će postati glavni politički savjetnici Draže Mihailovića. A Mihailović će radi oživotvorenja toga programa (potkraj 1941. i na početku 1942) svojim podređenima dati posve određene smjernice što su ciljevi njihove djelatnosti:

»Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata«; te,

»Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od Muslimanskog življa i Bosne od Muslimanskog i Hrvatskog življa«⁵⁸⁶.

Prema tome, ne samo da ne može biti dvojbe da je to izričiti genocidni program, nego je i radikalniji od Moljevićeva memoranduma, koji je predviđao i preseljavanje pučanstva, pa dapače i od programa Pavelićeve vlade NDH, kojim se predviđalo da se trećina srpskog pučanstva likvidira, druga iseli, dok bi treća trećina ostala pokatoličena dotično u sastavu Hrvatske pravoslavne crkve. Na bezobzirnu politiku u tom smislu Pavelića je upućivao i sam Hitler, koji je želio sredenu NDH u svom *Novom europskom poretku* pa mu je preporučivao da prvih godina mora voditi nemilosrdnu politiku⁵⁸⁷.

Kao što vidjesmo procjene o ratnim žrtvama ukazuju da su one približne za hrvatski i srpski narod u cjelini, nešto veće pretrpjeli su Srbi u NDH ali još veće Crnogorci, jamačno ne od ustaškog genocida.

A uz četnički genocid protiv hrvatskog, katoličkog i muslimanskog, pučanstva na tlu NDH izražen osobito u prvoj ratnoj godini, valja imati na umu i žrtve koje su ovdje četnički odredi nanijeli srpskom pučanstvu zbog njegova opredjeljivanja za NOP. Npr. u Kninskoj Krajini⁵⁸⁸ i u Bosni gdje su sudjelovali

⁵⁸⁶ Usp. J. Tomašević, n.dj., 155–65; F. Jelić-Butić, n.dj., 17–26.

⁵⁸⁷ Usp. B. Krizman, Pavelić između Hitlera i Mussolinija, 49 i dr.

⁵⁸⁸ Usp. J. Tomašević, Četnici u II. SR, 212, 232–9; F. Jelić-Butić, Četnici u Hrvatskoj, 160–4; Općinski odbor SUBNOR-a Knin u zahtjevu za izručenje četničkog vojvode popa Momčila Đujića, komandanta *Dinarske divizije*, navodi da je neposredno odgovoran za strijeljanje, vješanje i klanje 1372 pripadnika NOP-a od kojih su 918 bili srpske nacionalnosti.

i u njemačko-ustaškoj ofanzivi na Kozaru⁵⁸⁹, a pogotovu teroristička zlodjela u samoj Srbiji. Na teritoriju NDH četnici su, osobito u suradnji s Talijanima, i za njihov račun, vršili »čišćenje« čitavih područja od njima neprijateljskog pučanstva, što je značilo hrvatskog bez razlike i onog srpskog koje se opredijelilo za suradnju sa NDH ili s partizanskim pokretom. A kakvu su ulogu imali, ili htjeli imati, može se zaključiti npr. iz proglašenja što su ga 10. veljače 1943. uputili »*Narodu Bosne, Like i Dalmacije*« zapovjednici četničkih odreda – I. Mihić, M. Đujić, P. Baćović, R. Ivanišević – (svjedočeći o svom udjelu u tzv. četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi): »Pošto smo očistili Srbiju, Crnu Goru i Hercegovinu, došli smo vam u pomoć da razbijemo žalosne ostatke komunističke međunarodne, zlikovačke bande... Petnajest hiljada četnika do zuba naoružanih napada sa raznih strana i uništava na svom istoriskom pohodu sve što pokazuje otpor«. U svojim *direktivama* drugim četničkim vođama (Stanišiću, Ostojiću, Jevđeviću i dr.) Draža Mihailović istog mjeseca, za vrijeme bitke na Neretvi, poručuje: »Sad je jedinstven moment da sa komunistima raskrstimo jedanput za svagda«. A četnički zapovjednici opetovano izdaju smjernice i naloge da se u partizanskim jedinicama ubijaju politički komesari, da se poubija »sve komuniste« u hercegovačkim mjestima, a i zarobljene partizane⁵⁹⁰.

Političko i vojno jačanje NOP-a, u svezi sa sve izvjesnijim ishodom drugoga svjetskog rata, imalo je višestruke posljedice. Poslije početne suradnje partizanskog i četničkog pokreta odnosi među njima sve su više zaoštravani tako da su u pojedinim područjima i razdobljima bivali i dominantni, s obzirom na stubokom različite ratne, dotično revolucionarne ciljeve. Nasuprot tome proširivala se suradnja četničkog pokreta, koja je s Talijanima uspostavljena već rano 1941, i s Nijemcima pa i s vlastima NDH. Sama NDH ugrožena sve više i od partizanskog i od četničkog pokreta, ne uspjevši da silom svlada ustanički i partizanski pokret, bila je prisiljena na popuštanje u provedbi nasilja i terora. Dapače i na traženje političkih rješenja, uopće pa i za srpsko pitanje, radi pokušaja smirivanja stanja u uzdrmanoju NDH. Poduzimanje političkih koraka zagovarali su umjereniji prvaci samog ustaškog pokreta, a to je od vlade NDH zahtijevala i vlada Trećega Reicha, koja je htjela mir a ne rat na tlu NDH, pa je stoga zdušno i podupirala preporuke svojih vojnih zapovjednika o nužnosti obuzdavanja nasilja i uvođenja zakonitog poretka. Na stanovitu promjenu u smislu ublažavanja politike Pavelićeve vlade utjecala je i činjenica što su protiv nasilja i terora u cjelini bile i u narodu utjecajna HSS i katolička crkva. Od početka 1942, poslije obilaska međunarodne Komisije Crvenog Križa, popravila se stanje i u jasenovačkom logoru. Srbima se čine politički ustupci priznanjem statusa »pravoslavnih državljana« NDH; osniva se *Hrvatska*

⁵⁸⁹ U »Kozarskoj ofanzivi« za uništenje 1. i 2. krajiškog partizanskog odreda, od 10.06.1942, pored jakih njemačkih snaga pod zapovjedništvom generala Stahla, te ustaških i domobranskih jedinica sudjelovali su i četnički odredi u jačini od 2.000 (VE, 4, 793–6).

⁵⁹⁰ *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 175; *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića*, I, 109–26, 433–6, 447–52 (usp. J. Tomašević, n.dj., 217–8; F. Jelić-Butić, n.dj., 158 i dr.).

pravoslavna crkva, Srbi se novače u vojničku službu, pa čak pozivaju da se upisuju u ustaški pokret, vlasti NDH daju zaštitu i pomoć srpskim selima u obrani od partizana, a četnici prisegom priznaju vrhovništvo (suverenitet) NDH. Već od samog početka stvaranja hrvatskog *domobranstva*, kao oružane sile NDH, u njemu je bilo časnika pravoslavaca, koji su se izjasnili Hrvatima, i na vrlo visokim položajima. Tako su npr. general Fedor Dragojlov i general Đuro Grujić bili čak glavari Glavnog stožera (načelnici generalštaba) hrvatske vojske, a na visokim dužnostima bili su i general L. Milić, pukovnik J. Stajić, major V. Graovac i dr. Radi usporedbe – navodi Srbin Miloš Obrknežević – u bivšoj jugoslavenskoj vojsci promaknut je u čin generala Ivan Prpić, kao jedini Hrvat, tek poslije hrvatsko-srpskog sporazuma na zahtjev Mačeka pred drugi svjetski rat, a u NDH, osim spomenutih na najvišim dužnostima u domobranstvu, i među časnicima ustaških postrojbi bilo je pravoslavaca (npr. natporučnik Marković, a navodno ih je bilo više). Od 1942. ustrojene su i posebne domobranske radne (tzv. *dora*) pukovnije u koje su novačeni uglavnom Srbi. Radi sagledavanja klime zanimljivo je pripomenuti, da kad su partizani u sjevernoj Hrvatskoj zarobili takvu *dora* pukovniju, u partizanima nije htjelo ostati ni deset odsto Srba-domobranaca, već su se radije vratili svojim kućama, ne plašeći se odgovornosti zbog zarobljavanja koje zapravo i nije bilo (kao ni Hrvati iz drugih jedinica). U siječnju 1942. Pavelić saziva *Hrvatski državni sabor*, koji zasjeda od veljače, i u kojemu se nalaze i predstavnici Srba dr Savo Besarović i Uroš Doder – a dr Besarović postaje i ministar u vladi NDH – što je zajedno s obnavljanjem rada pravoslavne crkve (iako pod hrvatskim imenom, travnja 1942) bilo znakom očitog ublažavanja. Svemu tome je ustaški režim davao značenje priznanja pune ravnopravnosti pravoslavlja u NDH, ističući da ni doktrinarno ni u stvarnosti nema ništa protiv pravoslavlja kao vjere, već jedino ne dopušta da bude instrument strane, srpske, politike u Hrvatskoj državi. *Ustav Hrvatske pravoslavne crkve* (iz travnja 1942) bio je u vjerskom pogledu sadržajno istovjetan *Ustavu Srpske pravoslavne crkve* (iz 1931), uz zamjenu naziva države i njenog glavarata te nacionalnog obilježja. Spomenuti M. Obrknežević (pravnik Srpske pravoslavne crkve u Srijemskim Karlovcima, u ratu sudski kapetan b.jug.vojske), koji je vodio pregovore o ustanovljenju Hrvatske pravoslavne crkve i bio tvorac njenog Ustava a potom tajnik mitropolita HPC Germogena, daje ovu ocjenu: »Za pravoslavne Srbe u Hrvatskoj HPC je bila zaštitnica i privremeno versko rešenje u jednom autoritativnom režimu, koji nije tolerisao Srpsku pravoslavnu crkvu kao nacionalnu crkvu susjedne države Srbije. Za pravoslavne Hrvate ona je bila, davno željeno i uvek ometano rešenje njihova raspeća između njihovih hrvatskih nacionalnih osećanja i privrženosti hrvatskoj otadžbini – i srpske nacionalne ekskluzivnosti sa samo jednom jedinom pravoslavnom crkvom u Hrvatskoj: Srpskom pravoslavnom crkvom«. Obrknežević, koji sebe smatra Srbinom (rođen u Beogradu, podrijetlom iz Vojvodine) zastupa mišljenje da je u interesu »slobodnog ispovedanja sv. pravoslavlja u Hrvatskoj« da se »obrazuje« jedno novo izdanje

Hrvatske pravoslavne crkve«, ili »po metodu uspostavljanja Makedonske pravoslavne crkve« ili kao »novo crkveno telo« pored sadašnje pravoslavne crkve u Hrvatskoj.

Na crti ublažavanja bilo je i uklanjanje s dužnosti E.Kvaternika (1942), najodgovornijeg za dotadašnju politiku nasilja, kao i smjenjivanje nekih ozloglašanih ustaša⁵⁹¹. Što se rat više bližio kraju a s njime i NDH to je cio njen ustroj bio manje spreman na provedbu terora, ali će pod sam kraj ponovno doći do masovnijih zlodjela iz očajničkog osvetništva onih što su gubili rat.

Bez uzimanja u obzir sveukupnosti spomenutih prilika ne može, razumije se, biti ni pravilne prosudbe genocidnih postupaka što ih je na jednoj strani učinio ustaški a na drugoj četnički pokret. Ti se postupci samo u svom izvršenju mogu svesti na puki zločin s pravnog i moralnog gledišta. U povijesnom razmatranju valjalo bi razotkriti sve uzroke koji su ih potakli, i ciljeve u ime kojih su činjeni, ne bi li se pridonijelo sprečavanju njihova ponavljanja.

4. O POVIJESNOJ KRIVNJI KATOLIČKE CRKVE

*Propast klerikalizma...
znači propast Hrvatsva.*

Nikola Stojanović

*Operi opačinu sa srca svoga,
Jeruzaleme, da bi se spasio.*

(Jeremija 4,14)

Na samom početku ovoga dvadesetog stoljeća dr. Nikola Stojanović razotkrio je svu bitnost pojave zašto se sa stajališta isključivog srpstva gaji posvemašnje nepovjerenje prema hrvatstvu i prema katoličkoj crkvi, koje se očituje u njihovu podjednakom poricanju i neprestanom obnavljanju iracionalne mržnje. Stojanović je tada bio na pragu svoje pravne i političke karijere⁵⁹², pa je izvje-

⁵⁹¹ Usp. F. Jelić-Butić, Ustaše i NDH, 175–8, 238, 247–56; Miloš Obrknežević, Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavna crkva, p.o. iz HR, XXIX, 1979, 2(114), 229–67, 229, 248–9, 250–2, 259–62; I. Šibl, Ratni dnevnik, 191–4. (DO–RA postrojbe bile su naoružane starim puškama– trometkama. Šibl drži govor jednoj »srpskoj domobranskoj bojni« zarobljenoj potkraj 1942. na Bilogori: »I što mislite, koliko ih je od ovih mladića sa Korduna, Banije i Bosanske Krajine izjavilo spremnost da ostanu u partizanima? Svega trideset, i to poslije višesatnog nagovaranja. Samo što ih na koljenima i sklopljenim rukama nismo molili da ostanu kod nas.« Ostali su pušteni, a zapovjednik satnik L. također Srbin, bio je strijeljan!)

⁵⁹² Dr. Nikola Stojanović (1880–1964) bio je odvjetnik i publicista, jedan od najistaknutijih srpskih političara iz Bosne i Hercegovine, član Jugoslavenskog odbora na Krfu; Objavio: *Srbija*

sno da su gledišta koja je izložio bila više plod onog srpskog mnijenja što se oblikovalo na podlozi vukovsko-garašaninovskog odnosa prema hrvatstvu negoli njegovih osobnih spoznaja tek na početku životna i povijesna iskustva. On je svoja gledišta kasnije doduše dijelom mijenjao, na što je utjecalo, navlastito njegovo sudjelovanje u Trumbićevu Jugoslavenskom odboru kao srpskog predstavnika. No, povijesno je veoma znakovito da ondašnja njegova shvaćanja sada, potkraj ovoga stoljeća, dijele pomnogi i u zrelim pa i završnim godinama svoje političke i znanstvene karijere, dodajući njegovim tezama jedva nešto novoga. Razlika je tek u tome što se ona sada ne pojavljuju samo u sve većem mnoštvu časopisnih i publicističkih priloga nego i u sve brojnijim, opsežnijim i sumornijim knjigama sa znanstvenim i umjetničkim pretenzijama.

Iz navedenih Stojanovićevih teza proizlazi da je povijesna krivnja Hrvata što su »odbacili« *slavensku* a »primili *latinsku* liturgiju«. To se ujedno uzima kao dokaz nerazvijenosti njihove nacionalne svijesti, iako je općenito prihvatanje latinskog jezika bilo u korist objedinjavanja zemalja hrvatskog kraljevstva, a osim toga na njegovu tlu bilo je i očuvano, pa i od Rima priznato, bogoslužje na narodnom jeziku. Ova pokuda hrvatstva podrazumijeva ujedno, njegovu tobožnju krivnju što je došlo do njegova vjerskog odvajanja od srpstva, iako su uzroci raskola na istočnu i zapadnu crkvu mnogo dublji, i više povijesne i geopolitičke prirode, što je nadilazilo hrvatsko-srpske odnose, negoli vjerske naravi. A osim toga nekog jedinstva u nacionalnom i vjerskom obliku, ni tada (u 10.st.) ni kasnije sve do ujedinjenja (1918) nije bilo. Istodobno Stojanović ističe pravoslavlje kao vjeru slavenstva pripisujući srpstvu svojstva »demokratskog nacionalizma« baš zbog pravoslavlja, a hrvatstvu zbog katoličanstva svojstva »reakcionarnog klerikalizma« i »ultramontanskog kozmopolitizma«, čime su, prema njemu, predodređene i značajke borbe između Srba i Hrvata. Stojanovića – kao i njegove sljedbenike – ne zanima što je katolicizam u pozitivnom smislu značio u povijesti hrvatskog naroda, i kao podloga sveukupne kulture i u obrani nacionalnog opstanka od svih stranih presizanja, već ga smeta što je poistovjećenje katolicizma s hrvatstvom stvorilo *veliku zapreku prodiranju srpske misli*. Ta je tvrdnja, jamačno, točna što se tiče zapreke, jer katoličanstvu pripada u tome stožerna uloga, ali poistovjećivanje hrvatstva s katoličanstvom, nikada nije bilo toliko posvemašnje kao u slučaju pravoslavlja i srpstva. Hrvatstvo je – pored svega katoličanstva – imalo i duhovne širine i potrebe da prizna i muslimansku vjeru, nastalu stjecaajem povijesnih okolnosti u okviru njegova nacionalna bića. A na univerzalističkoj podlozi svoga katoličanstva i zapadnoeuropske kulturne sfere ono se nije negativno odnosilo ni prema pravoslavlju ni prema židovstvu, što se očitovalo u tome da je u glavnim hrvatskim strankama bilo i istaknutih pripadnika tih vjeroispovjesti. Štoviše, *pravašima* će baš Židovi uvelike dati pečat političke pragmatičnosti, od doba J.Franka do A.Pavelića.

Zbog svega toga, ne samo da je nategnuta već je u biti i netočna teza Stojanovića – na kojoj osobito ustraju njegovi današnji istomišljenici – o poistovjećivanju *nazadnog klerikalizma i hrvatstva*. Njezini promicatelji smeću s uma činjenicu da nazadno klerikalna struja zapravo nikada u hrvatskom političkom životu nije igrala odlučniju ulogu. Hrvatska je uostalom jedna od rijetkih europskih katoličkih zemalja u kojoj nasuprot drugim strankama – Starčevićovoj pravaškoj i Radićevoj seljačkoj – nije došlo do oblikovanja jače katoličke stranke. Takva, Hrvatska pučka katolička stranka, ostala je posve sporedna pojava i kao takva ubrzo iščeznula. A sudjelovanje znatnog broja svećenika, osobito u Starčevićovoj pravaškoj stranci, u vrijeme stvaranja moderne hrvatske nacionalne svijesti u prošlom stoljeću, bilo je više dokaz naprednog nacionalno-demokratskog opredjeljenja u crkvenim redovima negoli tobože nazadnjačkog klerikalizma te stranke koja je nastupala s nacionalnim liberalno-demokratskim programom. Prema tome, kad je Stojanović navijestio potrebu *uništenja klerikalizma*, kao preduvjeta *propasti hrvatstva*, on je time samo izrazio uvjerenost da bi ideja pravoslavnog velikosrpsstva bila kadra nadvladati hrvatstvo kad bi u njegovoj potki uspjela skršiti katoličanstvo. U obzoru te opsjene javlja se, jamačno, sve ono začudno osuvremenjivanje Stojanovićevih teza u današnje doba.

U najnovije doba, kao jedan od glavnih nastavljača suvremenih promicatelja Stojanovićeva usmjerenja protiv rimokatoličke crkve, ističe se V. Dedijer. U svojim knjigama, a i drugim nastupima, on Stojanovićevoj tezi o međuovisnosti – postojanja i propasti – »klerikalizma« i hrvatstva, dodaje nove »argumente« o odgovornosti hrvatske katoličke crkve i Vatikana: za propast Kraljevine Jugoslavije, za genocid ustaških vlasti i za opasnost ne samo po srpstvo nego i cijelo pravoslavlje na Balkanu. I kao što jasenovački mit služi u općem protuhrvatskom usmjerenju za bubnjarsku zaglušujuću opsjenu, tako se u pohodu na katoličku crkvu, kao oličenje njezine krivnje prikazuje Alojzije Stepinac, nadbiskup zagrebački, u svojstvu »hrvatskog metropolite«. Budući da okrivljavanje Stepinca ima još manje osnove negoli i sam jasenovački mit, onda je jasno da Dedijer i njegovi istomišljenici ne pridaju pitanju povezanosti katoličke crkve i hrvatstva ništa manje važnosti od svojih predšasnika, jer se inače ne bi upustili u veoma providne povijesne optužbe.

U svojim *Novim prilogima* (1981) Dedijer će, doduše, spomenuti da u svjetskoj historiografiji postoje suprotna mišljenja o ulozi nadbiskupa, kasnijeg kardinala, Stepinca »kako o učešću u direktnom genocidu – pokolju srpskog stanovništva u Hrvatskoj – tako i o stepenu njegove odgovornosti za nasilno prekrštavanje srpskopравoslavnog« stanovništva u Hrvatskoj u rimokatoličku vjeru, dapače i »starokatoličkog« a i »za proganjanje protestanata«. No, da za nj tu nema nikakva spora vidljivo je po tome što već u pitanju nudi odgovor o Stepinčevu sudjelovanju »u direktnom genocidu«. A još izravnije to čini u obliku zaključnih ocjena datih u podnaslovu (sažetku) trinaeste glave svoje knjige. Izjednačivši već u naslovu Stepinca s Dražom Mihailovićem, kao pred-

stavnika »krajnjeg krila hrvatskog i srpskog šovinizma«, tu među inim stoje i ovakve ocjene: »*Nadbiskup Stepinac, duhovni i politički mentor Ante Pavelića*«, »Stepinčeva odgovornost za ubijanje u logoru u Jasenovcu – uloga Stepinca u istrebljenju Jevreja«.

U potvrdu takvih svojih prosudbi Dedijer najprije navodi izvode iz osobna Stepinčeva dnevnika. Tako npr. zabilješku iz siječnja 1940, u kojoj stoji: »Stoga već u interesu RKT moramo učiniti sve da hrvatski narod ostane zdrav i kulturno jači«, te da bi »najidealnije bilo da se Srbi vrate vjeri svojih otaca«, tj. pod okrilje Pape; »onda bi i mi konačno mogli odahnuti u ovom dijelu Europe, jer bizantizam je odigrao strašnu ulogu u povijesti ovog dijela svijeta u vezi s Turcima«. Ovakvu »nameru o prekrštavanju Srba« Stepinac je po Dedijeru više puta spomenuo u dnevniku, no vjerojatno ne više tako izričito kad je Dedijer ne iznosi, a i ne pada mu na pamet da se bavi povijesnim pobudama koje su ga na to potakle. A kao dokaz da se Stepinčevo mišljenje nije mnogo razlikovalo od Hitlerova glede »nužnosti uništenja Jugoslavije«, Dedijer navodi što je Stepinac napisao u povodu vojnog puča u Beogradu od 27. ožujka 1941: »Sve u svemu, Hrvati i Srbi dva su svijeta, sjeverni i južni pol koji se nikad neće približiti osim čudom Božjim. Shizma (tj. pravoslavlje) je najveće prokletstvo Europe, skoro veće nego protestantizam. Tu nema morala, nema načela, nema istine, nema pravde, nema poštenja«⁵⁹³.

Ovaj tekst najvišeg hrvatskog crkvenog velikodostojnika svakako zaslužuje naročitu pozornost, ali o njemu se ne može suditi odvojeno, izvan povijesnih okolnosti hrvatsko-srpskih suprotnosti, što su se na onako dramatski način očitovale 1902, pa i 1914, kad je ubojstvo Ferdinanda u Sarajevu imalo i protuhrvatski pričin zato što je on bio pristaša trijalističkog rješenja hrvatskog pitanja, pa zatim 1928, 1934, i napokon odbacivanjem konkordata i hrvatsko-srpskog sporazuma uoči samog rata. Naime, kad su se prilike poslije otvorene državno političke krize, nastale nakon skupštinskog a potom i marseilleskog atentata, počele sređivati, onda je u hrvatskoj javnosti najprije odbacivanje konkordata što ga je s Vatikanom bio pripremio Stojadinović, a zatim i obaranje vlade *narodnog sporazuma* Cvetković-Maček, primljeno kao dokaz da velikosrpski hegemonisti ne pristaju ni na kakvo sporazumijevanje s Hrvatima već da se neodstupno drže programa *do istrage naše ili vaše*. Nazočnost takve spoznaje bila je u biti i nakon Mačekova pristanka da pozove na lojalnost novim vlastima od Kvaternika proglašene Nezavisne Hrvatske (10. travnja 1941), što je sam odbio učiniti na ponudu Nijemaca jer je bio uvjeren da će izgubiti rat.

Sve to Dedijer ne uzima u obzir, pa će tako i Stepinčevu zabilješku (iz 1934) o masoneriji: da »u Jugoslaviji danas vlada masonerija«, ali da se »i u srcu hrvatskog naroda ugnijezdila ta paklena družba« nemorala i svakog nepo-

⁵⁹³ V. Dedijer, *Novi prilozi*, 2, 1981, 531–4.

štenja, te da »nije šala uhvatiti se s njom u koštac, a ipak se mora u interesu crkve, naroda hrvatskoga i same države Jugoslavije, ako misli i dalje egzistirati« – protumačiti samo kao dokaz antimasonstva naslijeđenog iz Ferdinandova bečkog kruga.

Svoju tvrdnju da je Stepinac bio »duhovni otac«, pa čak »i politički mentor« Ante Pavelića, Dedijer zasniva na tome da je u Stepinčevu dnevniku otkrio da je bio »daleko inteligentniji« od Pavelića i da je u predratnoj Jugoslaviji razvijao ogromnu djelatnost u obrani »interesa desnog krila hrvatskog građanstva«.

Svoju pak ocjenu, da »najveća odgovornost za prekrštavanje Srba u katoličanstvo ima nadbiskup Stepinac« kome da je Ante Pavelić tek »poslužio kao instrument«, Dedijer ničim nije potkrijepio. A potpuno je netočna i samovoljna Dedijerova tvrdnja kad kaže:

»Značajno je da nadbiskup Stepinac nikada nije osudio genocid nad Srbima, Jevrejima, Ciganima i Hrvatima u Jasenovcu, niti je osudio pojedine sveštenike koji su tamo vršili dužnost funkcionera i krvnika«. A isto tako i dopuna da je »samo jednom« u katedrali govorio »protiv svireposti odmazde«, i to početkom 1943, kad je među strijeljanim od ustaša bio i njegov brat⁵⁹⁴.

Dedijer dopušta sebi takve tvrdnje usprkos činjenici da je u svijetu već objavljeno više knjiga o slučaju Stepinca s dokumentacijom koja svjedoči suprotno, a i iz objavljene arhivske građe Vatikana proizlazi to isto⁵⁹⁵.

Opovrgavajući ponavljanje neistinitih optužbi protiv Stepinca, kardinal Kuharić se pozvao na 33 dokumenta koji govore o držanju Katoličke crkve i Stepinca prema progonu pravoslavaca i nearijaca, a koji su objavljeni u vaticanskoj arhivskoj građi punih šest godina prije Dedijerove knjige u kojoj iznosi spomenute neosnovane tvrdnje⁵⁹⁶.

⁵⁹⁴ Isto, 534–5, 544.

⁵⁹⁵ Od literature o Stepincu navodim samo važnije radove: O'Brien, A.H. *Archbishop Stepinac: The Man and his Case*, Westminster, MD. USA 1947; R. Pattee, *The Case of Cardinal Aloisius Stepinac*, Milwaukee, 1953; T. Dragoun, *Le dossier du Cardinal Stepinac*, Paris 1958; E. Pezet, *Stepinac-Tito*, Paris, 1959; E. Beluhan Kostelić, *Stepinac govori*, Valencia, 1967; I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Buenos Aires 1969; O.A. Benigar, *Alojzije Stepinac hrvatski kardinal*, Rim, 1974; *Le saint siege et la guerre en Europe*, Libreria editrice Vaticana, v.4, Juin 1940 – Juin 1941, 1967; v.5, Juillet 1941–1942, 1969; v.8, Janvier 1941 –Decembre 1942, 1974; v. 9, Janvier–Decembre 1943, 1975; E. Bauer, *Kardinal Aloisius Stepinac*, Recklinghausen, 1979; *Stepinac mu je ime*, Zbornik uspomena, svjedočanstava i dokumenata, priredio V. Nikolić, München–Barcelona, I, 1978, II, 1980; J. Batelja, *Rendere testimonia alla fede, vita i programma pastorale del Cardinal Alojzije Stepinac*, Rome 1984; *St. Alexander, Church and State in Yugoslavia Since 1945*, Cambridge UP, 1979; M. Landercy, *Le cardinal Stepinac martyr des droits de l'home*, Paris, 1981; Ivan Cvitković, *Ko je bio Alojzije Stepinac*, Sarajevo, 1986; *St. Alexander, The Triple Myth, A Life of Archbishop Alojzije Stepinac*, EUM, Boulder, CUP, New York 1987; L. Kordić, *Mučeništvo crkve u Hrvatskoj*, Chicago, 1988.

⁵⁹⁶ Govor nadbiskupa F. Kuharića u zagrebačkoj katedrali dne 10. veljače 1981. prigodom 21. godišnjice smrti blagopokojnog kardinala Alojzija Stepinca, Prilog uz Službeni Vjesnik Nadbiskupije zagrebačke, 2, 1981, 3–10; v. također izjavu kardinala F. Šepera i riječ dr. R. Perića, isto, 1–2, 11–2.

U prvoj okružnici, koju po proglašenju NDH izdaje svome kleru (28. travnja 1941) za održanje svečanog *Te Deuma* (4. svibnja) Stepinac je zapravo (blago rečeno) veoma suzdržan prema uspostavljenom režimu. On govori da su događaji hrvatski narod »donijeli u susret davno sanjanom i željenom idealu«, ali podsjeća da ne govori »samo kao sin Hrvatskog Naroda, nego još više kao predstavnik Crkve«, koja treba da bude »stup i tvrđa istine (1 Tim 3,15) i koja se nije bojala i na moja usta reći istinu, gdje je trebalo, iako je nažalost njezin glas često ostajao *glas vapijućeg u pustinji* (Iv 1,23)«. Da se već tada jamačno nije suglašavao s prvim nastupima ustaškog režima svjedoči njegovo podsjećanje (u nastavku okružnice) »*kako kraljevstva prelaze s jednog naroda na drugi zbog nepravde i nepravde i sramoćenja i raznih prevara*«, pa stoga »moramo smatrati svojom najvećom dužnošću« u ovim sudbonosnim povijesnim trenucima da »produhovimo čitavo naše narodno biće«, svuda upozoravati i učiti »da sveti zanos i plemenito oduševljenje u izgrađivanju temelja mlade Države Hrvatske budu nadahnuti strahom Božjim i ljubavlju za Božji zakon i njegove zapovijedi«, jer samo tako može opstati na čvrstom temelju. Znakovito je na koji je način u okružnici spomenut državni poglavar. Stepinac je, naime, pozvao svećenike da ne prestanu poticati svoje vjernike na molitvu Ocu »da Poglavnika Države Hrvatske napuni duhom mudrosti, kako bi uzvišenu i toliko odgovornu službu vršio Bogu na čast i narodu na spas u pravdi i istini«. A da upozorenje onima kojima se molitva čini suvišnom nije bilo namijenjeno običnim vjernicima već samom Poglavniku pokazuje izabrana biblijska misao: »*ako gospod ne čuva grada, uzalud bdije koji ga čuva* (Ps 12,1)«⁵⁹⁷.

Stepinac je prosvjedovao kod Pavelićeve vlade protiv strijeljanja srpskih talaca, koje je za odmazdu izvršeno u prvim danima NDH. A na vijest o pokolju pravoslavaca u Glini 13. svibnja 1941. uputio je Paveliću ovo pismo:

»Poglavniče!

Ovaj čas primio sam vijest, da su ustaše u Glini postrijeljali bez suda i istrage 260 Srba. Ja znam, da su Srbi počinili teških zločina u našoj domovini u ovih dvadeset godina vladanja. Ali smatram ipak svojom biskupskom dužnošću, da podignem glas i kažem, da ovo po katoličkom moralu nije dozvoljeno, pa Vas molim, da poduzmete najhitnije mjere, na cijelom teritoriju NDH, da se ne ubije ni jedan Srbin, ako mu se ne dokaže krivnja radi koje je zaslužio smrt. Inače mi ne možemo računati na blagoslov neba, bez kojega moramo propasti. Nadam se da mi nećete zamjeriti ovu otvorenu riječ. Sa odličnim štovanjem, Stepinac, nadbiskup – Zagreb 14.V.1941«⁵⁹⁸.

Dakako, da mu je bilo zamjereno miješanje u stvari »ustaške revolucije«. Sam Pavelić je užem skupu svojih suradnika opetovao: »Kako može jedan biskup braniti Srbe i Židove«, a neki ustaški »rasovi« bili su čak zaokupljeni

⁵⁹⁷ Okružnica časnom kleru nadbiskupije zagrebačke, 28.04.1941, *Katolički list*, Zagreb, 92, 29.04.1941, usp. A. Benigar, n.dj., 386–9; R. Pattee, n.dj., 258–60.

⁵⁹⁸ O.A.Benigar, n.dj. 403–4; F.Kuharić, n.govor u bilj. 596.

idejom da bi Stepinca trebalo silom ukloniti. A i njemački poslanik pri vladi NDH, S. Kasche bavio se istom mišlju zbog Stepinčeva pomaganja u spašavanju Židova.

Srpnja 1941. Stepinac prosvjeduje kod Pavelića zbog nečovječnog postupanja sa Židovima prigodom transportiranja u sabirne logore, podsjećajući na kršćanska načela da se u svakom »čovjeku zaista gleda čovjeka«. Kad je malo nakon toga bio osuđen na smrt zagrebački kanonik dr. Pavao Lončar, zbog uvrede Pavelića i zbog protuustaške promidžbe (kazna ublažena posredovanjem predstavnika Vatikana), onda to nije bio osamljeni slučaj antifašističkog raspoloženja samo u vrhovima crkve. (U Hrvatskom Zagorju u mom kraju, imali smo npr. prvu »tehniku« NOP, tj. Okružnog komiteta KPH kod svećenika u crkvi Sv. Tri Kralja.) Poslije dviju intervencija kod Pavelića, Stepinac (1942) zahtijeva i od Artukovića, kao ministra pravosuđa i bogoštovlja, da se omogućiti pristup svećeniku u logore (Jasenovac, Gradiška, Lobor). »Je li čudo, da se mnogi čestiti ljudi pitaju, koja je onda razlika između jednog boljševičkog i našeg logora? – piše Stepinac – I može li ustaški pokret računati na blagoslov neba, kad uskraćuje umirućima ono, što im do sada nije branila nijedna civilizirana država?« U rujnu 1942. Stepinac, na zamolbu pakračkog katehete Tome Sruka, intervencijom kod Pavelića postiže puštanje iz Stare Gradiške oko 200 pravoslavaca koji su bili uzeti kao taoci za ustaške dužnosnike dr. Wagnera i Vutuca. Nadbiskup se neprekidno zauzima za spasavanje Židova, potpomaže djelovanje zagrebačke židovske općine, pismeno traži od Ravnateljstva za javni red i sigurnost (travnja 1942) da se židovskoj djeci omogućiti odlazak u Tursku preko Mađarske. Dr. Weltman, izaslanik Komisije za pomoć europskim Židovima u Carigradu, pisao je lipnja 1943. apostolskom delegatu mons. Roncalliju (kasnijem papi Ivanu XXIII): »Mi znamo da je mons. dr. Stepinac učinio sve što je mogao da pomogne i olakša nesretni udes Židova u Hrvatskoj«, moli da se Stepincu prenese »naša duboka zahvalnost« i molbu da »nastavi svojim visokim ugledom djelo spasavanja naše jadne braće, sestara i djece«. Na Pavelićevo izgovaranje da je na provedbu protužidovskih zakona prisiljen, Stepinac mu je (prema dnevničkoj zabilješki) rekao: »Poglavniče, lupite šakom po stolu i otvoreno recite Nijemcima i Talijanima, da ovako dalje ne ide«. Osim takvih usmenih prosvjeda, u pismu Paveliću od 6. ožujka 1943, među inim, govori:

»Molim vas u ime čovječnosti, koju je naš narod uvijek visoko cijenio, da ne dopustite, da i *od ostalih podanika naše države* itko nepravedno trpi. U sabirnim logorima ima mnogo njih koji su nevini, ili koji nisu zaslužili tako tešku kaznu.

Ako je po srijedi miješanje koje strane vlasti u naš unutarnji narodni i politički život, onda se ne bojim, da ovaj glas i prosvjed dođe i do organa dotične strane vlasti. Katolička crkva ne pozna nikakva straha pred kojom zemaljskom silom, ako se radi o obrani najosnovnijih prava čovjeka...

Ne dopustite, da se neodgovorni i nepozvani elementi ogrješuju o istinsko dobro našega naroda. Kršenje narodnog zakona u ime naroda i države osve-

čuje se na samom narodu i državi: u zemlji se stvara ogorčenost, koja teži za osvetom».

Zatočenje sedmorice (od onih oko dvjesta koje je primio u Zagrebačku nadbiskupiju i tako spasio od deportacije) slovenskih svećenika i njihovo strijeljanje u Jasenovcu poslužilo mu je kao izlika da još više digne glas ogorčenja, protiv zlodjela. U pismu Paveliću (24. veljače 1943), Stepinac upućuje gnjevno pitanje: »zašto ih se nije zvalo na sud?« i zatim veli: »*Ovo je sramotna ljaga i zločin, koji vapi za osvetom, kao što je i čitav jasenovački logor sramotna ljaga za NDH.*« Kao svećenik i biskup velim s Isusom na križu: Oče, oprosti im, jer ne znadu, što čine! Ali čitava javnost, napose rodbina ubijenih svećenika traži naknadu i zadovoljštinu, *da se stave pred sud ubojice, koji su najveća nesreća Hrvatske.* Budite uvjereni da me nije vodila mržnja, već ljubav prema istini i Hrvatskom Narodu⁵⁹⁹.

Osim ovakvih službenih intervencija, prema kojima ustaški vrh NDH nije mogao ostati ravnodušan (onaj zadržati dio morao ih je i preko volje uzimati u obzir a umjerenijem su dobro dolazile), Stepinac je i u svojim javnim nastupima iznosio svoja neslaganja s nasilnim metodama ustaške vladavine. Kao što vidjesmo, već u prvoj Stepinčevoj okružnici (potkraj travnja 1941) Pavelićev krug mogao je osjetiti žalac suzdržanosti prema načinu uspostave ustaškog poretka u NDH. U svim kasnijim javnim nastupima Stepinac će se podjednako izjašnjavati u prilog *Hrvatske Države*, ali će istodobno sve odlučnije izražavati neslaganje Crkve s nasilnom i rasnom politikom vlade NDH.

Još u jesen 1941. (16. listopada, na blagdan Krista Kralja) Stepinac je s propovjedaonice zagrebačke katedrale podigao glas protiv duha mržnje i osvete što se raspljuje u ratnom metežu. Podsjetivši da su »razne bezbožne teorije i ideologije« uspjele tako »zatrovati svijet, da je mržnja postala...glavnim pokretalom svijui ljudskih čina«, tako da čak i »oni koji se diče katoličkim imenom... postanu žrtvom strasti«, Stepinac želi »upozoriti« da »pravi podanici Krista Kralja« ne smiju zaboraviti da je »*ljubav prema bližnjemu, ljubav prema čovjeku, bez razlike kako se zvao*« – najviši kršćanski zakon. Stoga se nikako »ne može spojiti ljubav prema Bogu s mržnjom prema čovjeku«⁶⁰⁰. Taj najotvořeniji javni prijekor svim totalitarnim ali u datim okolnostima naci-fašističkim doktrinama koje je slijedio ustaški pokret, te politici mržnje i nasilja, bio je za Pavelićevu vladu to razdražljiviji što je izrečen s najvišeg mjesta prvostolne crkve i prenio u katoličkom glasilu u vrijeme općeg ratnog trijumfa sila osvine.

U ožujku 1942. Stepinac je još izravniji govoreći prvi put u NDH na svršetku duhovnih konferencija sveučilišne mladeži. On upućuje kakva treba da je sloboda, »pošto se obistinio san vaše mladosti« i ono zašto su pale tolike

⁵⁹⁹ Isto, 406–19 (podcrtavanja moja – F.T.).

⁶⁰⁰ *Katolički list*, 92, 26.10.1941 (usp. A. Beniger, n.dj., 472–5).

žrtve u povijesti hrvatskog naroda. Obrazlažući zašto crkva smatra ljubav prema svome narodu *ne trgovinom* nego *dužnošću* i to ne samo dozvoljenom *nego zapovijedanom*, a *slobodu* jednim od *najvećih dobara*, Stepinac svraća »pogled na temelj na kojemu počiva istinska i trajna sloboda i sreća jednoga naroda«. Uz zamjedb u trgovini tu je i žigosanje onih iz redova malih naroda koji su spremni »služiti onome tko više plati«, kao i onima koji ne shvaćaju »da se mir među narodima ne može postići osim poštivanjem pravde i slobode i malih naroda, makar iza njih i ne stajala milijunska vojska«. A kritika »površnih duhova«, koji ne mogu shvatiti zašto crkva ističe važnost kršćanskih zakona, potkrijepljena je primjerom »ljudožderskog poglavice« koji se prije obraćanja na kršćanstvo »zabavljao tako da peče na ražnju svoje žrtve«! A i podsjećanjem na to koliko se klicalo imenu slobode, a »ipak je Talleyrand morao izreći onu tešku riječ: *O slobodo, koliko je zločina počinjeno u tvoje ime!*« I jasno je da se Stepinac obraća ustaškim vrhovima kad spominje one koji »kažu« da »narodna stvar gubi kad se Krist i kršćanstvo upliće u javni život«. Po njemu čovjek i narod mogu napredovati samo *u dobru i istini* ali *ne u zlu*. »I svaki onaj koji bi slobodu izrabljivao tako, da pusti uzde razuzdanosti i opakosti, griješi protiv naravnoga zakona i kopa svojoj slobodi grob. Vjerujem da vam je svima draga istinska sloboda, i osobna i narodna. Velim istinska, jer ona, koja prelazi preko svih zakona i Božjih i ljudskih, ne zaslužuje ime slobode već ropstva, prema riječima Kristovim: *Svaki koji čini grijeh, rob je grijeha* (Iv 8,34)«⁶⁰¹.

U svibnju 1942, Stepinac u javnoj propovijedi govori protiv zabluda onih koji »smatraju da će mir stvoriti samo oružje«, a mir nije ništa drugo – kako to već reče sv. Augustin – nego stalnost poretka. U povijesti bila je kažnjena i srušena *svaka zemaljska veličina*, od Baltazara kralja do Napoleona, koja se drznula poigrati s vrhunaravnim zakonima. U lice onima koji zagovaraju i provode progone Stepinac govori: »*Da, pravi odnos prema bližnjemu zahtijeva, da u njemu ne gledamo zvijer, nego čovjeka*, dijete Božje, kao što smo i mi sami; braću koju smo dužni ljubiti...*Bilo bi neozbiljno govoriti o nekom novom poretku u svijetu*, dolazio ma s koje strane, *ako se u tom poretku ne bude poštivala ljudska ličnost*, neumrla duša, koja ide iznad svih sistema, koja se ničim ne može izmijeniti, *koja imade svoja neotuđiva prava, koja joj nijedna ljudska vlast ne može i ne smije ograničiti*. I bilo bi krivo misliti da bi možda katolička crkva u obrani elementarnih prava ljudske ličnosti i slobode savjesti poznavala straha pred ikojom ljudskom silom«⁶⁰².

Do kojih je granica Stepinac bio odlučan u žigosanju zlodjela, te u razobličavanju svih ideja što su ih poticale, vidi se i iz primjera njegova neslaganja s Budakom, pače i s Nazorom. Naime, književnik a tada i ministar, dr. Mile

⁶⁰¹ Propovijed Nadbiskupova na svršetku duhovnih konferencija sveučilišne mladeži, 19.03.1942, *Katolički list*, 93 (usp. A. Benigar, n.dj., 433–6).

⁶⁰² Usp. A. Benigar, n.dj., 436–9; R. Pattee, n.dj., 267–71.

Budak objavio je novelu *Buntovna krv*, u kojoj se izrugivao mirotvorstvu nekih Hrvata, ali odgovarao i onim Srbima što su se usuđivali činiti nasilja nad Hrvatima jer su ih smatrali mekušcima i tamburašima, podsjećajući ih da su Hrvati uvijek znali biti i pravi ratnici, ostajući po Nazoru *porod vuka i arslana*. Stepinac je našao za potrebno da se i takvom gledištu javno suprotstavi. U propovijedi na Josipovo (21. lipnja 1942.) on će reći da »nisu puno mislili« pisci koji rekoše »Mirotvorstvo treba uništiti i poći novim putem od prošlosti«, te i u novinama napisali »Mi jesmo i ostajemo porod vuka i arslana«. Jer: »Ako su htjeli naglasiti, da smo dužni svoju domovinu braniti od nepravdnog napadača, pa i krvlju braniti, može se razumjeti, jer je ljubav prema domovini zapovijed Božja. Ali ako se tu misli, da svaki može raditi što ga je volja, i da nema nikakvih granica, što se smije, a što se ne smije nasuprot svoga bližnjega, onda je to jedna teška zabluda, koja ne može uroditi ničim dobrim«. Stoga: »Nasuprot riječima: *Mirotvorstvo treba uništiti*« – Kristovo načelo »*Blago mirotvorcima*«⁶⁰³.

U jesen (25. listopada) 1942. Stepinac se u javnoj propovijedi upustio u temeljit obračun s rasizmom. »Prva stvar, koju tvrdimo, jest, da su svi narodi bez iznimke pred Bogom ništica«, što će reći jednaki, i jednako ih može pomesti ruka Gospodnja; drugo, »svi narodi i rase« potječu podjednako od Boga, bez obzira na razlike u kulturi i jezicima, a »*ta raznolikost ne smije biti izvorom međusobnog uništavanja*«; »treće, što tvrdimo jest, da svaki narod i svaka rasa, kako se danas obrazuje na zemlji, *imade pravo na život dostojan čovjeka*. Svi oni bez razlike, bili pripadnici ciganske rase ili koje druge, bili Crnci ili uglađeni Europejci, bili omraženi Židovi ili ponosni Ariji *imadu jednako pravo*... Svi narodi bez razlike, kako se zvali, imadu jednaku dužnost... *Zato je katolička crkva uvijek osuđivala, a i danas osuđuje svaku nepravdu i nasilje, koje se počinja u ime klasnih, rasnih ili narodnosnih teorija*. Ne može se istrijebiti s lica zemlje inteligencija...kao što je učio boljševizam. *Ne može se istrijebiti s lica zemlje Cigane ili Židove, jer ih se smatra inferiornom rasom*«. I kao što je »katolička crkva uvijek imala odvažnosti« da »kaže mušku riječ i u obrani naših hrvatskih nacionalnih prava« to čini i danas, jer »ona bi se iznevjerila svojoj zadaći, kad ne bi s istom dosljednošću dizala i danas glas na obranu svijetu, koji se žale na nepravdu, kad mu na svoju ruku tko ubija ili na koji mu drago način oštećuje pripadnike druge rase ili narodnosti«. Stepinac se nakon toga nije libio pozvati čak na neposlušnost glede provedbe nasilja. Jer, što su drugo značile njegove riječi: »Katolički muževi i žene! Katolički vjernici! Blagdan je danas Krista Kralja. *Ne kralja, čija je vlast od danas do sutra, nego vladara vjekova!*« Tome još dodaje da je povijest dokazala već mnogo puta kako su izginuli i bili zatrti narodi i kraljevstva, a »*to će ona dokazati opet, ako današnji narodi budu otklonili*« kršćanske zakone. I »sveta je dužnost«

⁶⁰³ A. Benigar, n.dj., 466.

svakoga da se ta načela unose »u naš javni i privatni život«, da degradirana »ljudska ličnost« postane središnjom vrednošću. »Jer i najzadnija ljudska ličnost, zvala se kako mu drago i pripadala kojoj mu drago rasi ili narodu, nosi u sebi utisnut pečat Boga živoga, neumrlu dušu«⁶⁰⁴.

Dosljedno iste misli Stepinac ponavlja i na Papin dan, 14. ožujka 1943, opominjući da svaka povreda ljudskih prava »ne može a da ne urodi lošim posljedicama«, te da je »promašeno misliti, da će Katolička crkva ikada odobriti mjere koje diraju u osnovna prava čovjeka«⁶⁰⁵.

Na početku 1943. Stepinac je zatražio od župnih ureda da mu pošalju podatke o počinjenim zločinima i samih fašističkih vlasti, te je dobivenu dokumentaciju sam (26.V.1943) ponio u Vatikan. U Rimu je u razgovoru s Ivanom Meštrovićem rekao kako su u Hrvatskoj prilike sve žalosnije, čemu su najvećim dijelom krive borbe između četnika i ustaša, »da se na obje strane generalizira mržnja«, ali da »nije točno da svi Srbi mrze Hrvate«. Kao dokaz iznio je primjer jednog srpskog časnika koji mu je predao važno pismo Draže Mihailovića upućeno talijanskom generalu. U tom pismu – prepričava Meštrović Stepinca – Draža Mihailović ističe kako su *odnosi između Italije i Srbije uvijek bili ne samo dobri nego i prijateljski, sve dok Hrvati nisu ušli u sastav srpske države. Od tada su se pokvarili i bivali sve teži. Međutim, sada su i Srbi i Talijani upoznali Hrvate, te je došlo vrijeme za prisnu suradnju, jer su »nam ciljevi isti: vaši da istrijebite Hrvate iz Dalmacije, a naši, da ih istrijebimo u Bosni i Hercegovini«* U Rimu je Stepinac bio upozoren od isusovačkog generala da se čuva jer da mu nacisti rade o glavi, a o fizičkim i pismenim prijetnjama iz ustaških i njemačkih redova Meštrović se uvjerio još za vrijeme posjeta Stepincu u Zagrebu⁶⁰⁶.

U nizu Stepinčevih javnih prosvjeda protiv nečovječnih postupaka u NDH posebno se ističe i onaj u propovijedi od 31.listopada 1943. »Čistu ljudsku dušu«, tu najljepšu umjetninu i hram Božji – veli Stepinac – »mnogi su ljudi pretvorili u špilju razbojničku«, te se »*danas ispunjuju riječi*« Apostola Pavla: »*Strašno je pasti u ruke Boga živoga!*« (Hebr 10,31). Istaknuvši izriječkom da javno odgovara »nebrojenim tajnim savjetnicima s lijeva i desna« što bi se imalo činiti da »na Crkvu ne padne krivnja za mnoga zla djela«, Stepinac će reći da Crkva nikada nije bila niti željela biti ičija »politička trublja«, koja bi se prilagođivala nečijim časovitim potrebama. »Mi smo uvijek naglašavali i u javnom životu *principe vječnoga zakona Božjega bez obzira radi li se o Hrvatima, Srbima, Židovima, Ciganima, katolicima, muslimanima, pravoslavnima ili kome drugome*«. U životu »svaki čovjek ima slobodnu volju« pa će odgovarati i za svoja djela. Crkva ne može odgovarati »ni za koju usijanu glavu u svećenič-

⁶⁰⁴ Pošto nije mogla biti tiskana, ova je propovijed umnožena ciklostilom i raspačana vjernicima (isto, 442–6).

⁶⁰⁵ A. Benigar, n.dj., 439–41; R. Pattee, n.dj., 271–6.

⁶⁰⁶ Usp. I. Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, 1961, 363, 377–8; A. Benigar, n.dj., 485–7.

kim redovima«a da »nije nimalo zatajila u svojoj zadaći« ni u sadašnjim vremenima – to će pokazati budućnost. (A evo i povijesnih predviđanja za sudionike u današnjim raspravama.) »Ali već danas bismo željeli staviti na stanovite krugove, organizacije i pripadnike drugih narodnih skupina upit: da li je katolička Crkva huškala na rat, koji je donio tako teške posljedice, ili netko drugi? Da li je katolička Crkva godinama stvarala u dušama nezadovoljstvo i podivljalo, koja je urodila tako žalosnim posljedicama? Koliko je puta u posljednja dva decenija opominjala... da se prestane s gaženjem ljudskih i narodnih prava«, te rušenjem čudorednosti u narodu. »Sve je bilo uzalud. Vjetar je vijao usprkos svih naših opominjanja i pretvorio se u strašnu buru«, koju pravi katolici »duboko žale, ali koju se kraj svih poštenih nastojanja nije dalo spriječiti«. U odnosu naspram rasizma katolička je crkva davno i javno odredila svoje stanovište. Za nju su sve rase jednako tvorevine Božje a »ako koga cijeni više, to je onaj koji ima plemenitije srce, a ne jaču pesnicu«. Crkva »ne može priznati, da koja rasa ili narod zato što je brojčano jači i bolje naoružan, smije počinjati nasilje na brojčano slabijim i manjim narodima. Mi ne možemo odobriti i da se ubijaju nevini, zato što je možda netko iz zasjede ubio jednog vojnika, pa bio on i najplemenitije rase. Sistem strijeljanja stotine talaca zbog zločina, kojemu se ne može otkriti krivca, poganski je sistem, koji nije nikad urodio dobrim plodom niti može uroditi«. Stepinac odgovara i na upit što zastupa katolička crkva »kad se danas cijeli svijet bori za *novi poredak*«. Osuđujući »sve nepravde, sva ubijanja nevinih, sve paleže mirnih sela, sva zatiranja sirotinjskih žuljeva«, i žaleći »boli i nevolje svih«, Crkva je za onaj poredak koji se temelji na *deset zapovjedi*, na *savjesti ljudskoj*, u kojem se poštuju načela: *Ne ubij, ne ukradi, ne reci lažna svjedočanstva na bližnjega svoga!* A »ljuto bi se varao, tko bi mislio, da iza ovoga poretka nema sankcija za prestupnike«.

Ovakva osuda nacističkog rasizma i vladavine nasilja raspalila je gnjev ustaških vlastodržaca. U žestokom odgovoru pod naslovom *Pozvani i nepozvani* (u *Hrvatskom narodu* od 7.XI.1943), ministar prosvjete dr. J. Makanec osuđuje Stepinčevu propovijed kao nož u leđa borcima na bojištima za obranu NDH. Poričući mu pravo da se miješa u politiku »za koju je nesposoban«, savjetuje mu da se drži svojih crkvenih poslova. Istodobno ponavljaju se prijetnje da bi Stepinac mogao dospjeti i u Jasenovački logor⁶⁰⁷.

U svojoj propovijedi prigodom hodočašća u Mariji Bistrici, u ljeto 1944, Stepinac se osvrće na sve ratne užase koje proživljava Hrvatska. »Srce nam krvari i plače nad svim strahotama, koje su snašle našu domovinu i naš ispaćeni Hrvatski Narod«. Spominjući ruševine i zgarišta gradova i sela, nevino poubijane tisuće ljudi, Stepinac pita: »Smatra li možda ratujuća stranka, dok ovakvim strahotama pogađa našu zemlju, zločinom što Hrvatski Narod svom snagom svojega bića stoljećima teži za slobodom...? Onda bi bili zločinci i svi drugi narodi, koji nose u srcu isto tako nepokolebljivu težnju za slobodom i

⁶⁰⁷ Usp. A. Benigar, n.dj., 447–51; R. Pattee, n.dj., 281–7.

samostalnošću« A da se »Hrvati neće nikada odreći svoga prava, u to neka nitko ne sumnja«⁶⁰⁸. Jamačno, kao što je od 1941. pa nadalje odlučno prosvjedovao protiv vladavine nasilja u NDH, sada, kada se rat bliži kraju, diže svoj glas protiv nerazumnosti pobjedničke strane, svjedočeći o pravu hrvatskog naroda na slobodu i samostalnost.

Pred sam kraj rata, Stepinac će u propovijedi prigodom Papina dana (11. ožujka 1945) izraziti svoju bojazan nad takvim razvitkom povijesna događanja u kojemu se i pobjednici nad poraženim silama fašizma i rasizma, u uspostavljanju međunarodnog poretka, oslanjaju jedino na grubu silu i moć pesnice. Na nesreću svih, a osobito malih naroda i oni su »obučeni u nasilje kao u haljine« (Ps 72,6). U obzoru Stepinčeva svjetonazora nije bilo dvojbe, »da li su mali narodi sigurniji za svoju slobodu i nezavisnost u poretku koji se osniva na nauci Crkve i njezinih vrhovnih predstavnika, ili u poretku koji se osniva na načelu pesnice«. Svjestan povijesnih promjena u društvenim i međunarodnim odnosima, Stepinac će podsjetiti da i danas vrijedi ona: »svijet hoće da bude varan, pa neka mu bude!« (*Mundus vult decipi, ergo decipiatur!*), ali i navijestiti da on neće odstupiti od svojih osvjedočenja u kršćanska načela: »*Put istine izabrah i naputaka tvojih nisam zaboravio*«⁶⁰⁹! Svoja uvjerenja ponovit će opetovano, da takav mir ne donosi ništa dobra u kome velike države »snagom svoga oružja narinu svoju volju malima i slabima«, a »jedan društveni sloj ognjem i mačem prigrabi vlast u ruke«, ne ostavljajući nikakva prava drugim staležima makar su u većini. Jer, takav mir znači zapravo »latentni rat, koji se nastavlja u ljudskim dušama i srcima, dok jednoga dana opet ne zadobije i svoje izvanjsko obilježje u ubijanju i razaranju, kakvu smo danas svjedoci, ako ne i u nečemu goremu«. Tom prigodom već je i izaslanicima novoga poretka dao znati da će »govoriti ono što mora govoriti«, ne tražeći dozvole ni od koga, »kao što je nije molio ni od hrvatskih vlasti«⁶¹⁰.

Ovaj osvrt na Stepinčeva shvaćanja i djelatnost od 1941. do 1945. ne ostavlja nikakve dvojbe da su Dedijerove tvrdnje o Stepincu posve samovoljne, bez ikakve osnove i u punoj suprotnosti s istinom. Stepinac ne samo da nije bio »duhovni i politički mentor Ante Pavelića«, već se odlučno suoprotstavljao i idejama i metodama njegove vladavine. I ne samo da mu se ne može pripisivati »odgovornost za ubijanja u Jasenovcu« ili da je davao »inicijativu za ratne zločine«, već je istina da je činio sve što je bilo u njegovoj moći da ih spriječi. A činjenice nepobitno dokazuju i to, da nimalo ne stoji tvrdnja da Stepinac nije javno izrazio svoje neslaganje s režimom nasilja u NDH sve do 1943, dok mu nije bio ubijen i brat, već naprotiv da je to činio od prvih nasilnih postu-

⁶⁰⁸ Propovijed Nadbiskupa u Mariji Bistrici 9. srpnja 1944, *Katolički list*, 95, 1944, 334; Usp. A. Benigar, n.dj., 453.

⁶⁰⁹ Usp. A. Benigar, n.dj., 452–4.

⁶¹⁰ Govor na uskršnim konferencijama hrvatskih sveučilištaraca 18. ožujka 1945, *Katolički list*, 96, 1945, 95 (usp. A. Benigar, n.dj., 467–8).

paka 1941, od mjeseca do mjeseca sve do kraja rata. Prava istina je, prema tome, potpunoma suprotna. Ona dapače upućuje na misao da vjerojatno nije bilo ni jednog crkvenog veleđostojnika, koji bi se u zemljama Hitlerova *Novog europskog poretka*, za sve vrijeme rata, onako odlučno, neprekidno i sustavno suprotstavljao naci-fašističkoj i rasnoj ideologiji i praksi. U obzorju tih spoznaja, razlozi zbog kojih Dedijer i njegovi istomišljenici svrstavaju Stepinca među duhovne tvorce ustaških nedjela mogu biti jedino u tome, što je Stepinac, kao najviši hrvatski katolički dostojanstvenik, stajao dosljedno i neodstupno na braniku prava hrvatskoga naroda na svoju slobodnu i samostalnu državu. Što dokazuje da ili poriču to pravo, ili ne prave razliku između pojma države i ideologijsko-političkih oblića režima, koji ovisi o različitim okolnostima, i s kojim se u konkretnom slučaju u NDH Stepinac ne samo nikada nije poistovjetio nego mu se suprotstavljao. Suprotno Paveliću koji je NDH poistovjetio s ustaštvom (njegovom vlašću i propašću), Stepinčevo držanje bilo je uvjetovano povijesnom spoznajom da se ideologije mijenjaju, i stranački režimi dolaze i odlaze, a narod ostaje sa svojom potrebom i pravom na samostalan život. Dalji razlog negativnu povijesnu ocjenjivanju Stepinčeve uloge u ratu može biti, naravno, ideologijske naravi. Sukladno obvezama što su proizlazile iz visoke dužnosti koju je obnašao u crkvenoj hijerarhiji, a još više njegovu osvjeđenju u kršćanski svjetonazor, Stepinac je sa svoga povijesno-filozofskog gledišta bio odlučan i nepomirljiv protivnik svake totalitarističke ideologije i doktrine kako fašizma i nacizma, tako i marksističkog komunizma. Naci-fašizam bio mu je tuđ i neprihvatljiv naročito zbog rasizma i ovozemaljskih »bogova«, a komunizam pogotovu zbog ateizma i njegovih staljinističkih oblića.

Teško je pretpostaviti da su Dedijeru izložene činjenice nepoznate. Ta, on i sam u istoj knjizi (*Priloga*) iznosi kako je u poratnom susretu maršal Tito osobno predlagao nadbiskupu Stepincu »da bi najbolje bilo za katoličku crkvu u Jugoslaviji da se odvoji od Vatikana, da bude nezavisna, narodna crkva«, ali da o ovome Stepinac uopće nije htio razgovarati⁶¹¹. Iz ovoga proizlazi, a to je J. Blažević, koji je inače ostao gorljivim tužiteljem Stepinca, i izrijeком potvrdio, da sudski progon Stepinca nije uslijedio zbog njegovih tobožnjih ratnih zlodjela već zbog njegova neodstupanja od svojih načela i neslaganja s novim socijalističkim poretkom.

Unatoč svemu tomu, Dedijer će ustrajati na svojoj čudovišnoj ocjeni (iz 1981) da »vrhovni predstavnik rimokatoličke crkve u Jugoslaviji nadbiskup Alojzije Stepinac s Krstom u ruci vodi Krstaški rat protiv ljudi druge veroispovesti i narodnosti«⁶¹². Dedijer će dapače idućih godina dotjerati do još rugobnijih i zlokošnjih nesuvislosti. Tako je 1984, kao »predsjednik Russellova suda«, uputio pismo papi Ivanu Pavlu II u kojemu mu zamjera što nije došao u posjet Jugoslaviji zato što ne želi posjetiti Jasenovac. A to – prema Dedijeru

⁶¹¹ V. Dedijer, *Prilozi*, 2, 949.

⁶¹² Isto, 585.

– »otvara jedno istorijsko pitanje«: koliko je, uz katoličku crkvu u Hrvatskoj, i sam Vatikan bio upleten »u masakre fašističke države, u prinudno pokrštavanje 200.000 pravoslavnih Srba«? I to, dakako: »Radi tačnog istorijskog utvrđivanja odgovornosti za genocid u Jugoslaviji – a to je cilj na čijem ostvarenju mi radimo«, potpisuje Dedijer⁶¹³. Dvije godine kasnije (1986) Dedijer ponovno upućuje pismo Papi, ali sada u ime »nezavisne Fondacije za mir *Boro Dedijer*« sa sjedištem u Londonu (koje supotpisuje i neki »Kristofer Ferli«). Podsjetivši da su prije dvije godine »apelovali« da Papa posjeti Jasenovac i oda »poštu žrtvama genocida, posebno zbog istorijske odgovornosti koju za te zločine snose Vatikan i Katolička crkva u Hrvatskoj«, u pismu se tvrdi da je na suđenju Andriji Artukoviću »razotkriven odnos između Pavelićeve vlade i Katoličke crkve«. I to usprkos tome što je »razotkriveno« upravo suprotno. Sam Artuković je naime posvjedočio da odnosi između Pavelića i Stepinca »očigledno nisu bili prijateljski«, a ističući »moralne principe Katoličke crkve« za Stepinca reče: »on je bio svet čovjek i nadbiskup«. Iako se Dedijer inače izjašnjava protiv političkih procesa, u ovom slučaju služi mu kao izlika i za druge nove neodmjerene optužbe, koje također nisu »potvrđene« čak ni u takvom suđenju. Na primjer: da su prve ustaške ćelije »formirane na Kaptolu«; da je Vatikan »dugo pre II. svetskog rata... duhovno pripremao ustaški pokret za preobraćenje i pokrštenje Srba-pravoslavaca u Hrvatskoj«; da su najviši katolički velikodostojnici »za sve vreme rata u više od 150 svojih listova i časopisa u potpunosti blagoslivljali Pavelićevu fašističku državu«; da su »mnogi« katolički svećenici postali u njoj »visoki funkcioneri«; da su »nekoliko katoličkih sveštenika bili komandanti« u jasenovačkom logoru »gde je poklano nekoliko stotina hiljada Srba«, itsl.⁶¹⁴ I konačno kao kruna svih takvih Dedijerovih napora i ogledalo njegovih povijesnih shvaćanja, dolazi 1987. njegova golema knjiga od (788 str.) *Vatikan i Jasenovac* (u biblioteci *Svedočanstva* i njegovih *Sabranih dela*)⁶¹⁵. To je ona, već spomenuta, knjiga što počinje s posvetom piscu »istinoljubive« monografije o Jasenovcu, a i sama ima ne manje istinoljubiv podnaslov *Dokumenti*. Međutim, već sam njen sadržaj upućuje na to da nije riječ toliko o *dokumentima*, a najmanje o njihovu historiografskom vrednovanju, koliko o izlaganju Dedijerovih povijesnih shvaćanja. A tu zaista ima

⁶¹³ Usp. *Pismo papi*, NIN, 1741, 13.05.1984.

⁶¹⁴ Dedijerovo pismo: *Njegovoj Svetosti Papi, Vatikan*, donio je Tanjug u svom *Biltenu – Informacije iz sveta* (03.11.1986/PP-1, 9–12) kao *Poseban prilog* pod naslovom *Pije XII je blagoslovio Pavelića i Artukovića*; Zabilježba s glavne rasprave suđenja A. Artukoviću od 16.4.1986 (Arhiv BKJ za hrvatsku migraciju).

⁶¹⁵ V. Dedijer, *Vatikan i Jasenovac, Dokumenti*, Beograd, IRO Rad, 1987, 788, recenzenti: Dr. Rudolf Rizman, dr. Dragoljub Živojinović. Za svjetsku javnost Dedijer je tiskao u nešto skraćenom opsegu na njemačkom: *Jasenovac – das jugoslawische Auschwitz und der Vatikan*, Ahlmann-Verlag, Freiburg, 1988, predgovor Gottfried Niemietz.

A kao dalji novi prilog istovrsnoj literaturi, pojavila se golema dvosveščana knjiga M. Bulajčića, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986*, I–II, Rad, Beograd, 1988.

novih »otkrića« i »spoznaja«, što daleko nadmašuju sve ono što je u ovom stoljeću rečeno na crti Nikole Stojanovića o katoličanstvu i hrvatstvu.

Dedijer nam obznanjuje da je on još u proljeće 1945, na osnivačkoj skupštini OUN, »imao utisak da postoji organizovana zavera ćutanja o genocidu u Jugoslaviji«. A tek kasnije razotkrit će mu »britanski filozof i humanista« B. Russell »da je Vatikan odgovoran za skrivanje istine o onome što se zbilja dogodilo u Jugoslaviji« (sic!)⁶¹⁶. No, uz ovo epohalno filozofsko otkriće, ostadosmo prikraćeni za objašnjenje kako je to Vatikan jedini imao monopol na povijesnu istinu o ratno-revolucionarnim zbivanjima u Jugoslaviji? Što je s odgovornošću Saveznika, naročito Kominterne, odnosno njenih nasljednika i vlastito vodstva SKJ i SFRJ? Dakako, da je zapravo o tome riječ. I ako je Vatikan za vrijeme rata za provedbu svoje politike imao Pavelića i Stepinca, tko je to poslije rata bio u njihovoj ulozi, omogućujući Vatikanu »skrivanje istine«?! Na poticanje takvih pitanja odgovori se sami po sebi nameću, a da se izneseni sud ne bi možda olako shvatio Dedijer će nas podsjetiti da je on o tome predavao na brojnim svjetskim sveučilištima (od Harvarda do Sorbone), a u Russellovom sudu, i osobno sa B. Russellom i J.P. Sartreom »posebnu su pažnju posvetili teorijskim, pravnim, sociološkim, filozofskim, a zatim i istorijskim aspektima genocida«⁶¹⁷. I tko onda da posumnja u Dedijerovo povijesno umovanje zasnovano na takvim mudronosno-znanstvenim polazištima i još k tome prosudbama nikog drugog do li Bertranda Russella i Jean-Paul Sartrea?! Osobito pošto – iz izvješća R. Rizmana i Ch. Farleya, a i od samog Dedijera – doznasmo da se Russellov sud, između 1967. i 1986, bavio s dvanaest slučajeva genocida u svijetu: o genocidu u Makedoniji u 20.st.; nad vijetnamskim narodom; u Jugoslaviji i posebno nad Židovima u II. SR; nad Indijancima; nad Armencima; u Irskoj; u Turskoj, Rumunjskoj, Bugarskoj; o prisilnoj asimilaciji u Francuskoj, naročito Baskijaca; slovenske manjine u Italiji; stigli su zahtjevi da se ispituju »masakri« Palestinaca; iseljavanje dva milijuna ganskih radnika iz Nigerije; položaj Albanaca na Kosovu i dodatni zahtjev o položaju Srba i Crnogoraca na Kosovu; »aprila 1983. grupa srpskih i hrvatskih intelektualaca optužila je Muslimane za genocid nad srpskim i hrvatskim življem u Bosni i Hercegovini«, ali je dr. Rizman zaključio da nije bilo genocida nego samo »zabrinjavajući broj osuda za verbalni delikt«; a uz »zahtev da se ispituju zločini genocida, naročito verskog u Hrvatskoj« u drugom svjetskom ratu, »prispeo je i dodatni zahtev da se ispituju sadašnji uslovi života Srba u Hrvatskoj«, a poslije »presuda Raselovog suda da nema države ili društvenog uređenja koji nisu počinili genocid, formirana je komisija da ispita genocid nad 11 malih naroda u Sovjetskom Savezu u periodu 1944-1946«. Svijet je upoznat da je Dedijer objavio »nekoliko eseja o pojmu genocida« a usto i »nekoliko istorij-

⁶¹⁶ Isto, 10.

⁶¹⁷ Isto, 10-1.

skih radova o genocidu, Španije 1492, itd.«, te da je prihvatio da napiše i posebnu knjigu; zatim o potrebi da se održi »međunarodni skup naučnika iz svih krajeva sveta«, koji bi se pozabavio novim oblicima genocida, naročito kulturnim, ekonomskim i političkim, pošto je »genocid u porastu svugde u svetu« uslijed »jačanja etatizma«. U svezi sa simpozijem o interesnim sferama, koji je održan na poticaj dr. Brune Kreiskog, doznasmo da je »svet posebno zainteresovan za slučaj Makedonaca kao žrtava uticajnih sfera i genocida«, a i to da su posljednje riječi Jamesa Joycea bile da ne vjeruje u sretnu budućnost čovječanstva »sve dok postoje Makedonija i Irska«⁶¹⁸. Eto, u sklopu takvih nastojanja kojima je dat privid objektivnih istraživanja čak u svjetskim okvirima, i tobože povijesno-znanstvene nepristranosti, razvija Dedijer svoje povijesne poglede u knjizi *Vatikan i Jasenovac*. Takav okvir Dedijeru služi kao zamjena ozbiljnog i sustavnog razmatranja bilo kojeg pitanja. On će npr. navesti onako ovlaš imena nekoliko profesora i pisaca u potkrepu da su na zasjedanju Russellova suda o Latinskoj Americi, u Rimu 1976, »zaključili da je Rimokatolička crkva u Latinskoj Americi, kroz prisilno preobraćanje Indijanaca, počinila zločin kulturnog genocida time što je uništila kulturni identitet indijanskih plemena. Franjevci i neki drugi rimokatolički redovi učestvovali su u ovoj vrsti genocida«⁶¹⁹. Svakako zanimljiv pristup problemu genocida. Prema tome on se nije zbio u činu imperijalističkog osvajanja, oružanog istrebljivanja i podređivanja indijanskih plemena nego u »zločinu« »preobraćanja« na kršćanstvo, koje se ipak uglavnom nije obavljalo na prisilan način. A ako je preobraćanje na kršćanstvo značilo »zločin kulturnog genocida« kao »uništenje kulturnog identiteta« zašto to onda ne bi bio slučaj sa svim narodima koji su primili kršćanstvo? A kako onda objasniti viši stupanj njihove i nacionalne i univerzalne kulture? A u povijesnim dimenzijama nije li onda još veći genocid prisilno nametanje *ideologijskog monizma* narodima brojnih zemalja, kulturni identitet kojih je zasnovan na posve oprečnoj religijskoj potki? Ili: čak i pod pretpostavkom da je hrvatstvo i katoličanstvo u tolikoj mjeri i u tom smislu sraslo kako to prikazuju Nikola Stojanović i Vladimir Dedijer i sl., da ga podjednako predstavljaju i Starčević i Strossmayer, i Pavelić i Stepinac, i Maček i Hebrang – nije li onda »genocidni zločin« nametati mu izvana njemu tuđa i suprotna duhovna i politička shvaćanja, pa makar to bilo i u ime »slavenskog pravoslavlja« i »slobodarskog srpstva«?

No, vratimo se daljem Dedijerovom povijesnom razmatranju, u kojem se surećemo naizmjenice s nekim točnim povijesnim činjenicama a odmah nakon toga i s neosnovanim tvrdnjama i s pravim opsjenama. Tako će u daljem tekstu svoga *Predgovora*, koji je zapravo manje to a nešto više prosudba »Dokumenta« (što ih u nastavku donosi i na svoj način komentira) – ostati vjeran već

⁶¹⁸ Isto, 11–3.

⁶¹⁹ Isto, 13–4.

spomenutim primjerima njegova zaključivanja, ne ostavljajući nikakve dvojbe o metodi kojom se služi, dotično o biti i svrsi svoga povjesničarenja.

Tako će nas u VII. odjeljku *Predgovora* upoznati da u povijesti ima »mnogo primera nasilnog preobraćanja od strane svih hrišćanskih crkava«, te da je vjersko preobraćanje »bilo jedan od načina da se potčine pokoreni narodi«. Tu doznajemo da je i Vuk Karadžić zabilježio da su nakon oslobođenja Beograda »nasilno prekrštavane Turkinje i turska deca«. A i da su u Gusinju i Plavu 1912, na kraju balkanskog rata, »crnogorski kralj Nikola i neki pravoslavni sveštenici izvršili nasilno preobraćenje muslimanskog stanovništva. Oni koji nisu hteli da se prekrste bili su streljani«. Uz ovaj »istinoljubivi« podatak ima i isto takva zamjedba: »O tome istoričari kod nas malo pišu«⁶²⁰. Primijetiti je tek da se činjenica svela tek na tri primjera, kao da to nije imalo najšire razmjere još od prošlog stoljeća i u Crnoj Gori i Srbiji, te da je uz to, dakako, izostala i ocjena o nekom genocidu, kakve smo imali i imat ćemo još prilike čitati.

Već u idućem (VIII) odjeljku Dedijer nas podsjeća da je Rimokatolička crkva od samog početka »organizovala i propovedala posebnu mržnju« prema Židovima, a da su i u 19. st. kršćanske crkve (tj. »i Rimokatolička i Ruska pravoslavna«) bile i »glavni instrumenti« u njihovu proganjanju. I odmah ustodvije ocjene »povijesnog« značenja. (Prva:) »Adolf Hitler je antisemitizam i rasizam (naročito protiv Srba i Slovenaca) prvo naučio u svojoj rodnoj Austriji, pod uticajem dr Liger (Lueger), vođe Rimokatoličke političke stranke u Austriji, i nadvojvode Franca Ferdinanda, najkatoličnijeg vladara u Evropi u 20. veku. Obojica su propovedali fizičko istrebljenje Jevreja i Srba«. I (druga:) »Ne treba zaboraviti da je Vatikan 20. jula 1933. zaključio s Adolfom Hitlerom Konkordat (Reichskonkordat) i da je tako postao prva država koja je blagoslovila Hitlerov režim. Videćemo kasnije da su se u Jugoslaviji Hitler i Vatikan udružili u genocidu nad Srbima, Slovencima i Jevrejima«. Koliko i kakvih ovlašnih poluistina i samovoljnosti! Jest da je dr. Karl Lueger (uzgred: Dedijer krivo fonetizira njegovo prezime) prvak austrijskih kršćanskih socijalista i trinaestogodišnji gradonačelnik Beča (od 1897. sve do smrti 1910), bio antisemit, ali ne i nikakav začetni teoretik antisemitizma i rasizma, korijeni kojih (kao što vidjesmo u prethodnim poglavljljima) bijahu mnogo dublji i na širem europskom i užem njemačkom tlu. Osim toga Luegerov antisemitizam došao je do izražaja oko 1895. (u izborima za gradsku vijećnicu) kad je Hitler bio još malo dijete, a kad je kao dvadesetogodišnjak g. 1909. stigao u Beč, Lueger se kao dugogodišnji gradonačelnik najmanje bavio političkom propagandom. Štoviše, Lueger je kao gradonačelnik uspješno surađivao sa Židovima u javnim poslovima, objasnivši otvoreno da antisemitizam može korisno poslužiti samo kao »sredstvo političke agitacije kojim se krči put, ali kad čovjek dođe do vrha, on je nepotreban. To je sport za nižu vrstu«. To je na drugom mjestu zabilježio i

⁶²⁰ Isto, 17-8.

Dedijer, pa čak i to da se mladog Hitlera duboko dojmio Lueger kao »najveći njemački gradonačelnik«, premda nije bio za ujedinjenje Austrije i Njemačke⁶²¹.

A da bi povijesna ocjena koju nam nudi, povezivanjem Hitlera s Luegerom i Franjom Ferdinandom, dobila na težini, Dedijer je Franju Ferdinanda učinio čak i *najkatoličkim vladarom* u Europi (zaboravivši da ga je na drugom mjestu upisao u protucrkvenu masoneriju), iako vladar uopće nije bio a niti su na nj kao prijestolonasljednika bila prenesena neka vladarska ovlaštenja (osim što je od 1913. bio glavni vojni inspektor). A kako je to onda Hitler naučio svoj rasizam, i još k tome »naročito protiv Srba i Slovenaca«, od Luegera i Franje Ferdinanda, te gdje su to i kako ta dvojica »propovedali istrebljenje« osim Židova još i Srba – to nam Dedijer ničim nije ni pokušao dokazati.

Spomenuta druga »povijesna« ocjena još je izrazitiji primjer kako se metodom bezobzirnoga nabacivanja i posve oprečnih sastavnica povijesne građe tvore iskrivljene, pače i posve lažne predodžbe o povijesnome stanju. Iz puke činjenice da je Vatikan sklopio Konkordat s vladom Hitlerove Njemačke (20.VII.1933. što upućuje da je pripreman prije njegova dolaska na vlast) izvlačiti zaključak o željenom i žurnom »blagoslivljanju Hitlerova režima«, te o poznijem udruživanju Hitlera i Vatikana u genocidu nad Srbima, Slovencima i Židovima – više je nego povijesno neozbiljno i nesuvislo. Ostavljajući po strani različite okolnosti i svrhu potpisivanja takvih sporazuma između Vatikana i mnogih zemalja svijeta tijekom povijesti (prvi je Konkordat potpisan u 12. st.), upitajmo Dedijera zašto se ocjena da Vatikan »blagoslovi« režime s kojima ih potpisuje ne bi odnosila recimo i na onaj s Kneževinom Crnom Gorom iz 1886, ili Kraljevinom Srbijom uoči samog prvog svjetskog rata (od 24.VI.1914)? A zar Vatikan nije potpisao Konkordat (poslije dugih pregovora od 1920) i s vladom Kraljevine Jugoslavije (25.VII.1935), ali je Stojadinović morao odustati od njegove ratifikacije (1936–7) pošto se protiv njega ustremila udružena srpska desnica i ljevica, od Patrijaršije Srpske pravoslavne crkve do komunista.

A nije li i *Protokol* potpisan između Vatikana i SFRJ onda također blagoslovljenje socijalističkog režima u Jugoslaviji? Činjenica da se Vatikan – sukladno kršćanskom vjeroučenju – u svojoj svjetskoj politici držao načela da su fašizam i nacional-socijalizam manje zlo od marksizma i boljševičkog komunizma ne daje osnove da bi se Vatikan mogao poistovjećivati s naci-fašizmom, a još manje s njegovom porobljivačkom i genocidnom politikom. To nije bio slučaj čak ni u odnosu prema Mussolinijevoj Italiji a kamoli prema Hitlerovoj Njemačkoj, već i zbog toga što je nacistička ideologija, osim za kršćanstvo neprihvatljivog rasizma, imala i nepritajenu protukatoličku crtu, uvažavajući protestantsku crkvu kao germansko-nacionalnu. Još u vrijeme kad je Mussolini

⁶²¹ Isto, 18–9, 32–3.

napadom na Abesiniju poveo Italiju na put ratnih osvajanja, papa Pio XI uputio mu je oštro biblijsko upozorenje da sila Božja: *Dissipa gentes, quae bella volunt* (Rasprši narode koji hoće ratove!). A odnosi između Vatikana i Njemačke postajali su to napetiji što je Hitler uz sve bezobzirniju provedbu rasne politike počeo sve otvorenije krnjiti i autoritet katoličke crkve. Zbog toga, a i radi ravnanja katoličkim vjernicijma, koji su također znatnim dijelom bili zaslijepljeni Hitlerovim programom, papa Pio XI. donio je 1937. encikliku *Mit brennendes Sorge* (*S gorućom brigom*) u kojoj je jasno izložio stajalište katoličke crkve protiv rasne politike nacizma. Pio XI. dao je nedvosmisleno znati: »Kukasti križ nije križ Kristov«. Njegov nasljednik (od 1939) Pio XII (Kardinal E. Pacelli, koji je bio i njegov državni tajnik), nije htio prihvatiti neke prijedloge da se rat Hitlerove Njemačke i njegove *Nove Europe* protiv SSSR-a proglasi Križarskim ratom za obranu kršćanskoga svijeta. Nije bila tajna da službeni Vatikan nije gajio simpatije za nacizam i Hitlera, koji je na vrhuncu svoje moći prijetio da će »uništiti crkvu kao žabu krastaču«, a 1943, poslije pada Mussolinija bavio se nakanom da deportira Piju XII i neke kurijalne kardinale. (Kardinal Tardini nazivao je Hitlera »motoriziranim Atilom«⁶²².) Takav zategnuti odnos između Vatikana i Hitlerove vlade odražavao se kako na odnose u samoj Njemačkoj, gdje je iz katoličkih redova bilo opiranja nacizmu i zbog toga progona⁶²³, tako i u međunarodnim odnosima, npr. i u njemačkom nepovjerenju prema nadbiskupu Stepincu u Hrvatskoj. Stoga je posve neosnovano govoriti o nekoj udružbi Vatikana i Hitlera u genocidu nad Srbima, Slovincima i Židovima.

Tako činjenično stoje stvari glede istovjetnosti i istociljnosti Vatikana i Hitlera. Da bi dobio opći okvir za svoje teze Dedijer jednostavno izvrće i izokreće povijesnu zbilju, a tko mari što se činjenice ne slažu s njim. To gore po njih. A evo kako je, po volji svojih predodžbi, svojim »spoznajama« – iza kojih se, dakako, ne kriju nikakvi drugi ciljevi do čisto znanstveni – sazdao i najdublju povijesnu podlogu. Jer on, kao što nam sam reče, sve probleme – a genocida navlastito – razmatra s filozofsko-povijesnog, međunarodno-pravnog, sociološkog, etičkog, i tko bi znao s kakvog još gledišta.

Ali, čini se, da među svim tim gledištima u Dedijera prevladava jedno

⁶²² Opširno o tome prof. Robert Graham u knjizi *Sveta Stolica i II. svjetski rat*, te u časopisu *Civita cattolica* o držanju Pape Pija XII. spram Hitlera (usp. *Glas Koncila*, XXVI, 33, 16.08.1987, 3).

O suprotstavljanju Vatikana naci-fašističkoj i rasističkoj politici v. i raspravu: Peter C. Kent, *A Tale of Two Popes: Pius XI, Pius XII and the Rome-Berlin Axis*, *Journal of Contemporary History*, Vol.23, Numb.4, Oct. 1988, 589–608.

⁶²³ U prigodi 50. obljetnice enciklike *Mit brennenden Sorge*, u Rimu je 1987. priredena izložba o nacističkom progonstvu katoličke crkve u Njemačkoj. Bilo je ubijeno 169 katoličkih svećenika i 70 aktivnih katoličkih laika; u logoru Dachau bilo je zatočeno 2794 katoličkih svećenika od kojih 451 Nijemac; nacistički režim zabranio je djelatnost 9167 Nijemaca katoličkih redovnica u školstvu i socijalnoj skrbi. Braća Hans i Inge Scholl, katolički studenti, smaknuti su jer su vodili pokret »Bijele ruže« protiv nacizma kao religije sotona (usp. *Glas koncila*, XXVI, 42, 18.10.1987, 4).

naročito – »doslušno« gledište. U težnji da povijesnu ulogu katoličke crkve svede takorekuć samo na inkviziciju i genocid, on će se postarati da svijetu za to podastre i uvjerljive povijesne dokaze. »Kao organizacija sa važnim ekonomskim i financijskim interesima *Katolička crkva obavlja svoju svetsku misiju u dosluhu sa državama koje se također bave osvajanjem drugih zemalja*«. Znači, crkva to čini sama iz svojih ekonomsko-financijskih razloga, pa onda i u dosluhu s državama koje »također« imaju takve interese. A u svezi s tim kao »primer prisilnog preobraćanja i genocida, u komparativnoj istoriji može se navesti Španija krajem 15. veka i Jugoslavija 1941–45. U oba slučaja je Katolička crkva radila u dosluhu s državom i predstavljala *glavnog duhovnog vođu u ovim masovnim zločinima*«. A evo kako i zašto je to bilo, a i kakvo je značenje imalo. »Katolička crkva, u dosluhu sa španskim vladarima, kraljem Ferdinandom i kraljicom Izabelom, *izvršila je prvi genocid u istoriji modernog sveta*«. Tada su u Španjolskoj Židovi i Arapi bili »izloženi uništenju i proterivanju iz zemlje samo zato što su Jevreji i Arapi«. Ostaje doduše malo nejasnoće kako su ti – »izloženi uništenju i proterivanju« – trebali da postanu – »pod pritiskom državnog i crkvenog terora« – Španjolci, ali je u tome glavno »uočiti dogovor Rimokatoličke crkve i države u Španiji«. Međutim, još je važnije uglaviti »povijesni« zaključak koji je slijedio u idućoj rečenici: »*Tokom celokupne istorije Evrope od tog vremena pa do današnjih dana, uočljivi su mnogi slučajevi verske i nacionalne asimilacije, ali slučaj pokatoličenja i kroati-zacije Srba u drugom svetskom ratu je najupečatljiviji*«⁶²⁴.

Dovevši nas tako do spoznaje kako su Hrvati najgenocidniji narod »celokupne istorije« – u ovom slučaju samo Europe ali čusmo već i cijeloga svijeta – Dedijer ostaje dosljedno »objektivan« pa će napisati da to nije samo njihova povijesna krivnja. »Opisom delovanja španske inkvizicije i zločina dokumentovanih u ovoj knjizi« (tj. o Jasenovcu), Dedijer dovodi »u vezu tehniku delovanja inkvizicije krajem 15. veka sa tehnikom delovanja Vatikana i fašističkih država u Hrvatskoj od 1941. do 1945. godine«⁶²⁵. Ali kao što u Španjolskoj, tako i u Hrvatskoj, »Vatikan na sve načine pokušava da sakrije, pa i da uništi, sve pisane dokumente koji bi obelodanili učešće Vatikana u ubistvu na stotine hiljada ljudi«. A on, Dedijer, kao dokaz tome »kakva je istorijska geneza genocida u Hrvatskoj« i o »dogovoru, za koji smatramo da je postojao između Vatikana, Hitlera, Musolinija, Pavelića i drugih« nije imao što drugo iznijeti već prilaže (prvo) »*Kratak pregled projekta*« proučavanja genocida »koji je pripremio profesor Andrej Mitrović«, a (drugo) »o genocidu nad Srbima, koji je sproveo Ante Pavelić i vladajući desničarski slojevi u Hrvatskoj prilaže(m) dokumente«⁶²⁶.

⁶²⁴ V. Dedijer, n.dj., 21–2 (podcrtavanja moja – F.T.).

⁶²⁵ Isto, 22–3.

⁶²⁶ Isto, 28–9.

Što se tiče *Projekta*, kolikogod bio znanstveno sročeno, i sve da mu se ne bi mogle staviti neke zamjedbe, ostaje tek *nacrt* istraživanja »istorijskih korena nemačkog genocida na tlu Jugoslavije«. Ali je zanimljivo kako to da u nj nije ušla Dedijerova teza o ulozi Vatikana, premda sam Dedijer navodi kako je s profesorom Mitrovićem »diskutovao o njegovom projektu«. A što se tiče »dokumenata«, koje Dedijer prilaže, oni u biti ne donose ništa novo u svezi s problemom broja žrtava koji smo već razmatrali. A Dedijer nam nije objasnio zašto u ovom svom općem razmatranju govori samo »o genocidu nad Srbima«, a ne i nad drugim etničkim skupinama, a i koji su to sve, uz Pavelića, bili »vladajući desničarski slojevi u Hrvatskoj«.

Dedijer ponovno (u XVI. poglavlju svog *Predgovora*) »analizira« »istorijski proces donošenja konačne odluke Hitlera, Musolinija i Vatikana o uništenju Jugoslavije 1941. godine«, ali (opet) ne nalazi nikakva druga dokaza no da se »ne sme zanemariti zaključenje Konkordata između pape Pija XI. i Hitlera, 20. jula 1933«. Tako piše u istoj rečenici. Kako da mu u slijedu takva povijesna promišljanja padnu na um takve tričarije kao što je bila njemačka politika privlačenja Jugoslavije u Trojni pakt, ili pak »povijesno značenje« vojnog prevrata od 27. ožujka 1941. u »okretanju« Jugoslavije na stranu Saveznika! U idućem stavku Dedijer nas upoznaje da »istorija još nije presudila« tko je doveo na vlast generala Franca »da li Vatikan ili Hitler i Musolini«, ali nam on priopćuje: »dokazi su jaki da je uticaj Vatikana bio jači«. I odmah u nastavku (ali kao novi stavak):

»Slovačka posle 1939. godine je još jedna zemlja u kojoj je postojala puna saradnja između Hitlera i Vatikana. Kao što potvrđuju dokumenti štampani u ovoj knjizi, nacistička Nemačka i Vatikan, uz podršku Musolinija, zajednički su odgovorni za genocid u Hrvatskoj u toku drugog svetskog rata«⁶²⁷.

Ako i zanemarimo znanstveno-logičnu povezanost ovakvog povijesnog izlaganja, ipak nešto o sadržaju. Ako se već proglašenje samostalnosti Slovačke pripisuje (samo) suradnji Hitlera i Vatikana, kao da tome nisu bili uzroci prije svega u težnji slovačkog naroda da se izbavi potlačenosti, kako jedan povjesničar smije zaboraviti činjenicu da je SSSR, kao jedina socijalistička sila (u to doba) diplomatski priznao Nezavisnu Slovačku, a Vatikan to nije učinio? Vatikan to nije učinio ni glede NDH, iako je to Pavelićeva vlada itekako željela, a u isto vrijeme nije prihvaćala sovjetske ponude za uspostavu diplomatskih odnosa.

A valja zabilježiti i to da Dedijer na ovim mjestima odgovornost za genocid u Hrvatskoj pripisuje Vatikanu i Hitleru, »uz podršku« Mussolinija, dok je na drugim mjestima, i on sâm a njegovi sumišljenici pogotovu, pripisuje genezi hrvatske politike, doduše nerazdružne s katoličanstvom.

No, Dedijer se potrudio da neupućenu svijetu objasni zašto se Vatikan »dugo pripremao za napad na Jugoslaviju«. Vatikan je baš »u vojnom uništenju

⁶²⁷ Isto, 36.

Jugoslavije« – »video izvanredne mogućnosti za prisilno pokrštavanje Srba, pravoslavaca«. A: »To je oduvek bio san vatikanske spoljne politike«⁶²⁸. Ovo »oduvek« zaista je na mjestu ako se misli na »pokrštavanje« poganskih Srba (ako su to oni uopće ikada i bili, jer u tom je slučaju, prema Dedijeru, već samim »pokrštavanjem« nad njima izvršen genocid!), ali ne i poslije raskola jer od tada više nije riječ o tome, o čemu međutim kasnije.

I tako nas je Dedijer, iz svjetskih okvira i povijesnih dimenzija, doveo do 1941. kada su katolički velikodostojnici dali »puni blagoslov« proglašenju NDH, još »dok su postojale jugoslavenska država i vojska«. Prema Dedijeru: za sve vrijeme rata »u više od 150 časopisa i novina« Pavelićeva »fašistička država veličana je kao božja tvorevina«; »mnogi« svećenici priključili su se »ustaškoj državi u svojstvu visokih funkcionera«; »Papa je postavio nadbiskupa Stepinca kao glavnog nameštenika-vikara (sic!) u Hrvatskoj«; u svakoj ustaškoj jedinici »imao je svoje sveštenike«. Nije jasno da li Papa ili Stepinac, a to je uostalom svejedno, ali Dedijer ne ostavlja nikakve dvojbe u ovome: »Između ostalog, jedan od zadataka sveštenika bio je da podstiču ustaške jedinice na masovno ubijanje srpskih seljaka«. Šteta što smo ostali prikraćeni za objašnjenja zašto samo »seljaka«. Je li to bilo možda zbog *klasnog* pristupa katoličkih svećenika ili samog Dedijera, ili, nedajbože, zbog neoprostive neukosti: ta, iz svjetske je povijesti poznato da su genocidni postupci bili usmjereni najprije na najviše, a zatim postupno i na niže intelektualne i imućne slojeve. Poradi veće učinkovitosti, dakako.

I konačna, zaključna Dedijerova ocjena glasi ovako: »*Velikodostojnici Rimokatoličke crkve i ustaška država organizovali su masovno pokrštavanje srpskog pravoslavnog stanovništva. Ustaše su ubijali Srbe, a katolički sveštenici terali su srpsko stanovništvo da promeni veru. Na stotine srpskih pravoslavnih crkvi je opljačkano i uništeno, trojica najviših crkvenih dostojanstvenika i 200 sveštenika je hladnokrvno ubijeno, a ostatak sveštenstva je prognan. Nekoliko katoličkih sveštenika komandovalo je jasenovačkim koncentracionim logorom, gde je pobijeno nekoliko stotina hiljada Srba. Specijalni papin izaslanik Marcone bio je u to vreme u Hrvatskoj i nije pokušao da spreči zločine*«. Štoviše, pripominje Dedijer, »čak mu je i slika izlazila u novinama« zajedno s Pavelićem i njemačkim zapovjednicima, a nakon posjeta papi Piju XII (u svibnju 1941) »Pavelić i on izmenjali su božićne i novogodišnje čestitke«⁶²⁹. (Ne govori li iznošenje ovakvih bizarnih podataka o nedostatku iole ozbiljnije argumentacije?)

Dosljedno svom sveukupnom povijesnom razmatranju, Dedijer i u ovoj zaključnoj ocjeni iznosi sudove i tvrdnje, ne osvrćući se na to što je njihova

⁶²⁸ Isto, 36–7.

⁶²⁹ Isto, 38–9.

neosnovanost već dokazana, ili što izdvojeni iz cjeline zbivanja znače samo jednostrani dio istine, koji daje čak iskrivljenu sliku povijesne zbilje.

Besmislenost tvrdnje da je samo u Jasenovcu pobijeno »nekoliko stotina hiljada Srba« – dokazali smo u prijašnjem poglavlju, ne samo vlastitim prosudbama pozivom i na statističke podatke o ratnim žrtvama, nego i rezultatima demografskih znanstveno-statističkih istraživanja, uključujući i ona srpskog pisca dra Bogoljuba Kočovića.

Dedijerova tvrdnja da su »nekoliko« katoličkih svećenika bili zapovjednici jasenovačkog logora čista je izmišljotina. Ni jedan katolički svećenik to nije bio a kamoli nekoliko. Navoditi kao dokaz da je to bio »fratar Miroslav Majstorović«, ustaški bojnik, ili »pop Ivica Brkljačić«, ustaški bojnik, – kako to čini Dedijer i mnogi drugi – isto je kao kad bi se: o *Duceu* govorilo »*socijalist i marksist Mussolini*« po onome što je bio prije no što je postao fašistički vođa; ili pisalo »*pop Staljin*« zato što je nekada bio student bogoslovije; ili kad bi se Viktora Novaka, tog »otkrštenog« profesora, a Krestić-Živojinoviću krugu toliko dragocjenog svjedoka, nazivalo »katoličkim popom« zbog »grijeхова« njegove mladosti koje se odricao i krikom velikog *crimena*. Naime, Miroslav Majstorović bio je najprije prijekim kanonskim procesom (28.IV.1942) *otpušten iz franjevačkog reda*, a potom je (lipnja 1942) bio i *suspendiran iz svećeničkog zvanja* – odlukom papinskog legata Marconea – zbog toga što je kao dušobrižnik pratio jednu ustašku bojnu koja je u području Banja Luke za odmazdu izvršila »likvidaciju četničkog sela« Drakulić. Zbog toga bio je stavljen zajedno s drugima i pod sudsku istragu, ali on je pod drugim imenom kao Majstorović (pravo mu je bilo Tomislav Filipović) upućen u Jasenovac gdje je, znači, bio u svojstvu ustaškog časnika a ne svećenika jer je iz tog staleža bio izbačen. I. Brkljačić još je izrazitiji primjer: o njemu se u dokumentima o Jasenovcu govori kao o »popu« ili »bivšem svećeniku«, iako to nikada nije bio, a studij teologije napustio je prije no što je postao ustaški časnik. Međutim, Dedijer i od njega i od Majstorovića čini čak »nekoliko« katoličkih svećenika koji su navodno bili »komandanti« jasenovačkog logora⁶³⁰.

Prema Dedijeru, nakon genocida izvršenog »masovnim pokršćavanjem« i ubijanjem, u NDH kao da nije ostao ni jedan jedini pravoslavni svećenik. Jer, 203 ih je, prema njemu »hladnokrvno ubijeno, a *ostatak sveštenstva je proganan*«. Međutim, i ta je tvrdnja do tog stupnja pretjerana da daje potpuno iskrivljenu sliku onoga što se zbilo. S ovakvim i sličnim prikazivanjem »prekrštavanja« i genocidnih zločina ide se za tim da se dokaže kako su katolička crkva i ustaški pokret povelili zapravo vjerski rat katoličanstva protiv pravoslavlja. A to ne odgovara stvarnosti ne samo zato što katolička crkva nije uopće pokrenula pogrom protiv pravoslavnog pučanstva, već i zbog toga što su Pavelić i ostali ustaški prvaci, od 1941. pa nadalje, javno izjavljivali da nisu protiv

⁶³⁰ Usp. A. Miletić, n.dj., II, 1024–5; A.Ciliga, n.dj. 315–6; V.Nikolić, n.dj., I, 283–4;

pravoslavlja kao vjere, već da neće dopustiti postojanje *srpske pravoslavne crkve* koja djeluje kao strana »politička organizacija« na hrvatskom tlu. A da to nisu bile možda samo obmane, nego da su se toga i držali, dokaz je da su od samog početka čak i na najvišim vojnim dužnostima u NDH mogli biti ljudi pravoslavne vjere, a u proljeće 1942. dopustili su i uspostavu *Hrvatske pravoslavne crkve (HPC)*, što je zapravo značilo zakonsko priznanje pravoslavlja kao vjere. Potvrda ovoga nalazi se naročito u činjenici da je do osnutka *HPC* došlo u suglasnosti sa sinodom Srpske pravoslavne crkve pa i vrhovnog »vase-ljenskog patrijarha« u Carigradu, kako to svjedoči M. Obrknežević, koji s pravom skreće pozornost na to da se i o tome ne može suditi bez uzimanja u obzir povijesne pozadine i načela organiziranja pravoslavne crkve. Naime, pravoslavna crkva djelovala je u Hrvatskoj do 1918. pod imenom »grčkoistočna«. Bilo je doduše prijedloga u 19. st. (1861. tražio je to Eugen Kvaternik od bana Šokčevića) da se osnuje autokefalna hrvatska pravoslavna crkva, ali pošto to nije učinjeno (zbog sloge sa Srbima u Vojvodini i u Srbiji) pravoslavna crkva u Hrvatskoj postajala je sve više glavnim sredstvom privođenja pravoslavnih vjernika srpstvu. Tek 1919. srpska patrijaršija isposlovala je od carigradskog »vase-ljenskog patrijarha« pravo na ujedinjenje svih pravoslavnih crkava u no-voj državi u jednu *Srpsku pravoslavnu crkvu Kraljevine SHS*. Tako su svi pravoslavni i Ne-Srbi (Makedonci, Crnogorci, Hrvati, Bugari, Vlasi, Cincari, Ukrajinci, Rumunji, Albanci, Grci) bili podvrgnuti beogradskom patrijarhu i bili »smatrani srpsko-pravoslavnima«. Jasno da je na taj način pravoslavlje u više-nacionalnoj Jugoslaviji stavljeno u službu srpske nacionalne i državne ide-je. A takav je slučaj s pravoslavljem u odnosu na vladajuće nacije i u svim drugim državama, pa postoji npr. *Ruska, Rumunjska, Bugarska* ili *Grčka pravoslavna crkva*, pa i *Mađarska, Poljska, Finska, Litvanska, Letonska, Estonska* ili *Sirijska pravoslavna crkva* (i dr.), a nakon II. svjetskog rata (od 1959) i *Makedonska pravoslavna crkva*. Prema tome, uspostava i djelovanje *Hrvatske pravoslavne crkve* (1942–45) bilo je u skladu s općim ustrojem pravoslavlja u različitim državama. Govoreći u Saboru (28.II.1942), Pavelić je rekao da u Hrvatskoj »u pravoslavlje ne dira nitko, ali da u hrvatskoj državi ne može biti *srpske pravoslavne crkve*«, a ne može biti ni grčke »zato jer su svagdje na svijetu pravoslavne crkve *nacionalne*«, a »Srbska pravoslavna crkva jest sastavni dio srbske države, Srbije. Hierarhički je *SPC* vođena po državnoj vlasti Srbi-je«. Stoga: »U nikiju ruku ne ćemo dozvoliti da bilo koja crkva postane poli-tičkim sredstvom... uperenim proti obstanu hrvatskog naroda i hrvatske drža-ve«. Ne protupravoslavlje nego: »Antisrpstvo bilo je srž ustaške doktrine, nje-gov *raison d'être* i *ceterum censeo*. To je posledica 20 godišnjeg vladanja Beo-grada u Hrvatskoj i spoznaje, da je vladajući dio srpstva htio uništenje hrvat-skog naroda. Aleksandar Karađorđević stvorio je Antu Pavelića, četnici – usta-še« – potvrđuje i drugi ustaški prvak E. »Dido« Kvaternik, a bilježi Srbijanac M. Obrknežević kao pretpostavku za mogućnost shvaćanja ratnih događanja. Prema prikazu Obrkneževića – u objektivnost kojega, navlastito prema pravo-

slavlju i srpstvu, nema nikakva razloga sumnjati – do uređenja odnosa s pravoslavnom crkvom u Hrvatskoj došlo je na poticaj i s hrvatske i s pravoslavno-srpske strane. U vrijeme sve težih posljedica bratoubilačke borbe, a i širenja partizanskog pokreta, protiv politike terora i nasilja u Hrvatskoj ustaju redom i poglavar katoličke crkve nadbiskup A. Stepinac, i predsjednik Matice hrvatske i »hrvatski nacionalni ideolog« profesor Filip Lukas, koji osuđuje protuzakonitosti na glavnoj godišnjoj skupštini na početku 1942, zatim i hrvatski muslimanski prvaci, te uvaženi dr. Vinko Krišković koji je u ime liberalnog shvaćanja »smjelo zastupao«, u saborskom Odboru za pravosuđe i bogoštovlje, potrebu pravnog uređenja slobode vjeroispovjesti. U isto vrijeme sinod SPC, koji je za zamjenika patrijarha (Gavrila Dožića koga su Nijemci zatočili u crnogorskom manastiru Ostrogu) izabrao skopskog mitropolitu Josifa Cvijovića, poduzimao je sa svoje strane korake u duhu patrijarhove poruke »da prema novom stanju trebamo da učinimo sve da se sredi i normalizuje stvar pravoslavlja u novoj hrvatskoj državi«. Tako Obrknežević i dolazi u Zagreb (u svojstvu pravnog savjetnika), gdje u ulozi glavnog pregovarača o uspostavi i ustavu Hrvatske pravoslavne crkve bude u tri navrata primljen na razgovore i kod Pavelića. »Koliko o uspostavi HPC toliko i o izboru preosv. Germogena kontaktovane su rumunska, bugarska i grčka pravoslavna crkva i vasiljenska patrijaršija u Carigradu«, a neslužbeno su obaviještavani i »srpsko-pravoslavni patrijarh u internaciji Gavrilu Dožić i njegov zamenik mitropolit Josif Cvijović«. Patrijarh Dožić bio je suglasan i »sa izborom preosv. Germogena kao Glavom HPC« u časti metropolita, dok bi se imenovanje patrijarha imalo riješiti nakon rata, u normalnim prilikama. (Sam Germogen bio je inače jedan od najviših velikodostojnika ruske pravoslavne crkve, profesor bogoslovije, arhimandrit, arhiepiskop, pa novomoskovski mitropolit, koji se u izbjeglištvu nakon oktobarske revolucije nalazio najprije u Grčkoj a od 1922. u Jugoslaviji, pred rat u manastiru u Hopovu u Srijemu.) Obrknežević navodi uz Germogena više desetaka imena crkvenih dostojanstvenika i svećenika HPC, a također i ubrzano okončanje studija mladih bogoslova koji su »postavljani na upražnjene parohije«. Po njegovu, potpuno su »neosnovana tvrdjenja da je HPC bila samo *ustaška izmišljotina* koja da je *okupila samo pet-šest ruskih popova*«. Nasuprot tome, HPC je obnovila pravoslavlje, »nije bilo više ni jednog prijelaza na katoličanstvo«, a dobar dio onih koji su iz straha prešli vratio se u svoju vjeroispovijest. Što se tiče vlasti NDH, tamo gdje je HPC mogla biti uspostavljena – s obzirom na partizanski i na četnički pokret – mogla je i »normalno da funkcionise«⁶³¹.

A kad je riječ o žrtvama 203 pravoslavna svećenika, koje Dedijer navodi u spomenutom zaključku o genocidu u NDH, onda se i o njima ne može suditi neovisno od svega zbivanja. Jer za isto vrijeme, u istim tim ratnim prilikama

⁶³¹ Usp. M. Obrknežević, n.dj., 235–7, 239–40, 243–4, 257

na tom tlu i katolička je crkva pretrpjela ne manje gubitke. Nadbiskup Stepinac uputio je u ime katoličkog episkopata (22. rujna 1945) predstavku maršalu Titu u kojoj stoji da su u tijeku četiri godine: poubijana 243 katolička svećenika, nestalo ih 89 a 169 nalaze se po logorima i zatvorima, među kojima i jedan biskup, dok se za sudbinu drugog ne zna. U pastirskom pismu biskupske konferencije (istog dana) brojkama tih žrtava dodaje se i 26 bogoslova, redovnika i redovnica, te navodi da je »samo u franjevačkom samostanu na Širokom Brijegu ubijeno 28 redovnika, od kojih nijedan nije ni dirnuo oružje«. A u svojoj završnoj riječi na sudskom procesu (3.X.1946) Stepinac će reći: »Ponovno tvrdim pred svima: 260–270 (katoličkih) svećenika poubijano je« za vrijeme rata⁶³². Ovakve činjenice Dedijera ne zanimaju. Štoviše, na izvještaj (iz veljače 1942) predstavnika NDH Rušinovića kardinalu Maglioneu da su četnici u NDH počeli paliti sela i klati ljude, te da je »u tom nasrtaju platilo i mnogo katoličkih svećenika svojim životom«, navevši pri tom i »slučaj župnika kojeg su četnici najprvo opljačkali, a zatim zapalili u župnom dvoru« – Dedijer će uzvratiti kao da sličnih slučajeva uopće bilo nije. »Na ovako lažan i glup način prikazivao je ustaški predstavnik prvom čovjeku do pape u Vatikanu pokolj Srba«⁶³³.

A kako stoje stvari glede prijelaza pravoslavaca na katoličanstvo, zbog čega Dedijer i drugi izravno optužuju Stepinca i katoličku crkvu, uključujući i Vatikan, za genocid nad Srbima?

Kako se olako i neodgovorno prilazi i tom pitanju, očituje se već i u tome, što i Dedijer i svi ostali koji podižu i tu optužbu govore o »*pokrštavanju*« ili »*prekrštavanju*«, a to je neispravan naziv jer nije riječ ni o jednom ni o drugom već o vjerskom *prijelazu*. Tko je, naime, jednom kršten u jednoj od kršćanskih crkvi, pa tako i u katoličanstvu ili pravoslavlju, ne treba pri prijelazu u drugu biti ponovno ni *pokrštavan* niti *prekrštavan*.

Dosljedno svom oslikavanju povijesnih događanja Dedijer je 1981. napisao da »mnogi dokumenti takođe utvrđuju učešće Vatikana u prevođenju preko 200.000 pravoslavnih stanovnika u katoličku veru«, koje je izvršeno u okolnostima pogroma nad Srbima⁶³⁴. Dakako, dokumenata koji bi potvrdili navedeni broj, a i stvarno sudioništvo Vatikana, tu nije bilo. U svom »kapitalnom« djelu *Vatikan i Jasenovac* Dedijer se u cijeloj Glavi V, pod naslovom *Verski genocid*, bavi »*pripremanjem za prekrštavanje*«, izjavama svjedoka o »*nasilnom prekrštavanju*«, te kako »*Svi prekršteni Srbi postaju Hrvati*« – što je naznačeno već u naslovima više poglavlja te glave⁶³⁵. Već smo se bavili načinom na koji Dedijer općenito zasniva svoje hipotetične tvrdnje o odgovornosti katoličke crkve, Vatikana i osobno Stepinca za genocid, a sad to možemo vidjeti i na primjeru broja po Dedijeru »prekrštenih Srba«.

⁶³² Usp. A. Benigar, n.dj., 519–20, 542, 585.

⁶³³ V. Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, 463–4.

⁶³⁴ V. Dedijer, *Prilozi*, 2, 539.

⁶³⁵ V. Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, 453, 454, 470, 490.

Dedijer će se pozvati na memorandum, koji je prema sudskoj optužbi Stepinac navodno predao papi Piju XII (18. svibnja 1943), u kojemu stoji da s nestankom NDH »ne bi bilo uništeno samo onih cca 240.000 prelaznika sa srpskog pravoslavlja, nego i čitavo katoličko pučanstvo«, pa zaključuje:

»Na ovaj način smo doznali, da je do maja 1943. broj prekrštenih Srba u NDH iznosio oko 240.000«.

Ovo će popratiti i komentarom da to znači »da se broj prekrštenih Srba u 1942/3 povećao za novih 140.000«. Pri tom se pozvao na izjavu koju je nadbiskup Stepinac dao Rušinoviću, ali je navodi samo djelomično kao da je navjestio dalje prelaženje, a zapravo je rekao (na početku 1942) da je moglo biti prevedeno »do 400.000 a nije nego tek 100.000« zbog kanonskih razloga. A uz put je »zaboravio« dvije, za nj jamačno, nevažne činjenice. Prvo, da poslije uspostave Hrvatske pravoslavne crkve, u proljeće 1942, više nije bilo prijelaza. I drugo, da je za taj tobože vjerodostojan Stepinčev memorandum Papi, branitelj nadbiskupa Stepinca dr. Ivo Politeo naveo »*neoborive dokaze protiv autentičnosti izvješća-kopije*«, s kojima se barata smatrajući ga »ustaškim falsifikatom ili bar ustaškom tvorevinom«. I to na temelju izjava i djelatnosti dr. A. Stepinca, te detaljne raščlambe sadržajne i formalno-stilske strane dokumenta, kakva je uobičajena u saobraćaju sa Svetom stolicom. A s ovako utvrđenom istinom, o dokumentu na koji se poziva, Dedijer se mogao upoznati i iz *Priloga* svojoj knjizi u kojima je prenio u inozemstvu objavljenu obranu dr. Politea⁶³⁶.

No, kad bi Dedijer pridavao iole važnosti takvim istinama, kao i onima što ih o vjerskom prijelazu iznosi zaista *istinoljubiv* pravnik pravoslavne crkve M. Obrknežević, kako bi onda gradio svoje povijesne genocidne kule, koje su toliko jednostrano iskrivljene da u njima Vuk Drašković i slični nalaze izliku za svoje čudovišne napadaje na nadbiskupa Stepinca kao »*duhovnog oca ustaškog genocida*«⁶³⁷, te za svoje zgražanje nad misama u slavu *jasenovačkog krvnika Alojzija Stepinca*⁶³⁸.

Samo se po sebi razumije da nije, i ne može biti, sporna činjenica da je do prijelaza znatnog broja pravoslavaca na katoličanstvo (čini se da je brojka od oko sto tisuća najpribližnija) došlo pod nenormalnim okolnostima. Ali budući da je sam taj čin značio mogućnost izbavljenja od prijetjećeg genocidnog uništenja, ili protjerivanja u Srbiju, to zapravo nema opravdane osnove da se sam prijelaz u datim uvjetima, ožigoše genocidom. Osobito stoga što do prijelaza nije dolazilo po nalogu ustaških vlasti već na zahtjev samih pravoslavnih vjernika upravo da bi izbjegli stvarna genocidna zlodjela što su ih ustaške vlasti provodile nad Srbima, bilo po programu rješavanja srpskog pitanja, bilo iz odmazde za četničko-ustaničke postupke prema hrvatskom pučanstvu ili za partizanske protiv ustanova i organa NDH. Znakovito je da je malo tko do-

⁶³⁶ Isto, 464,534,709–12.

⁶³⁷ Vuk Drašković u »Zahtevu« Saboru SRH, v.bilj. 171.

⁶³⁸ Vuk Drašković u odgovoru *Vjesniku* v.bilj. 172.

sada pokušao problem tog vjerskog prijelaza razmotriti s objektivnog zdravorazumnog motrišta, osim već spomenutog M. Obrkneževića. Po njemu, već samo proglašenje Pavelićeve NDH pobudilo je kod pravoslavnog pučanstva potrebu prilagodbe i lojalnosti prema hrvatskoj državi, s jedne strane, a s druge, stvorilo psihozu neizvjesnosti i straha. U psihozi straha neki bježe (čak još i neprogonjeni) u Srbiju ili u talijansku okupacionu zonu, a drugi pokušavaju izbjeći možebitne progone vlastitim poduzimanjem koraka za prijelaz na katoličanstvo, a tu i tamo i na protestantizam. A bilo je i slučajeva »prijelaza nekih pravoslavnih na katoličanstvo iz uverenja da se vraćaju na veroispovest svojih predaka«, o čemu govore predstavke delegacija iz okoline Slunja i s područja Župe Baranja dr. Paveliću i dr. Heferu. Stoga Obrknežević zaključuje da je »neosporno netačna i propagandno tendenciozna« kako velikosrpska tako i službena teza, jer: »prijelazi nisu bili ni prisiljavani niti su bili u nameri državnih vlasti NDH, nego su usledili jer je samo pravoslavno stanovništvo došlo na tu misao i izvršilo ga dobrovoljno i sopstvenom inicijativom, ali je to učinilo iz straha i da se spasi eventualnih nasilja«. U obrazloženju ove svoje tvrdnje navodi: (1) da su se katoličke crkvene vlasti opirale prijelazima, ako nisu zahtijevani slobodnom voljom, i samo u slučajevima akutnih progona prihvatale prijelaze »kao brzo sredstvo zaštite pravoslavnih«; i (2) da »vodeće ličnosti« ustaškog pokreta »nisu bile ni naročito prokatoličke niti naročito protivpravoslavne« već su »bili protivsrpski i samo kroz to i u vezi sa time protivsrpskopravoslavni – ali ne i protivpravoslavni«. (A u potkrepu navodi pravoslavce u redovima NDH i odlične odnose s pravoslavnim Makedoncima, Bugarima, Rumunjima, Ukrajincima, Rusima.)⁶³⁹

Ovakvo rasuđivanje potvrđuje i izjava nadbiskupa Stepinca, da je morao premještati neke župnike jer im je prijetila opasnost da budu ubijeni od pravoslavnih zato što su, držeći se vjerskih propisa, otezali s prijelazima. »Činjenica je, da se u prošlo ratno vrijeme Crkva morala provlačiti kroz poteškoće kao zmija, a išla je na ruku srpskom narodu s nakanom da mu se pomogne, kako se dalo i moglo«⁶⁴⁰.

O istinitosti tih navoda postoji dovoljno vjerodostojnih svjedočanstava i iz redova Srba. Jedno od takvih je i ono dr. ing. i arh. Marka Vidakovića, prvog doktora tehničkih nauka beogradskog Sveučilišta, koji je kao Srbin sve vrijeme rata proveo u Zagrebu, razvijajući veliku karitativnu djelatnost, s osloncem na Kaptol i osobnu potporu nadbiskupa Stepinca, za spašavanje i pomoć progonjenim Srbima i drugima. Pošto mu nije bilo dopušteno da svjedoči na procesu na kome se sudilo dr. Stepincu, Vidaković je svoju dokumentaciju o tome da su prijelazi na katoličanstvo značili spašavanje pravoslavaca predao vlč. dr. J. Ladiki, »kao zahvalu kardinalu Stepincu«, a izvješća (referate) o svojoj ratnoj

⁶³⁹ Usp. M. Obrknežević, n.dj., 246–50.

⁶⁴⁰ Usp. A. Benigar, n.dj., 538.

karitativnoj djelatnosti dostavio je: *Karitasu* i *OZN-i* (1946), *JAZU* (1971) i *Svetom Arhijerejskom Sinodu SPC* (1973). U pismu Sinodu SPC Vidaković opisuje kako se razvijala djelatnost za pomoć i spašavanje osuđenih, progonjenih i ratne siročadi, za puštanje iz logora (spominje i masovno puštanje iz Jasenovca), za pomoć zatvorenicima i povratnicima, što se sve odvijalo uz potporu ne samo brojnih građana kao pojedinaca nego i ustanova, od *Crvenog križa* i katoličkog *Karitasa* do *Saveza banaka*, *Higijenskog zavoda* i dr. A sve je to mogla organizirati »mala grupica ljudi« ali »samo uz potporu nadbiskupa Stepinca«, tako da je sam Vidaković »imao od dr. Stepinca punomoć da svuda nastupa(m) u njegovo ime«. Kad se u posljednjim danima rata Zagrebom pronijela vijest da prijeti pogibelj za 500 Srba, »Nadbiskup je meni lično dozvolio – piše Vidaković Sinodu SPC – da svi ti Srbi u Zagrebu, u slučaju opasnosti, mogu naći sklonište u podrumima Kaptola«. *Završno* u svom pismu, a pred kraj svog života (u 84-toj godini), pošto je proživio svoj vijek u Zagrebu i »dobro upoznao mentalitet našeg bratskog Hrvatskog naroda«, Vidaković se smatra ponukanim da Sinodu SPC skrene pozornost na »*Problem Stepinac*« koji »postoji i dalje iako u drugom obliku: »Naime, kardinal dr. Stepinac je prvosveštenik bratske Katoličke crkve, džinovske svjetske organizacije, kojoj pripada skoro sav Hrvatski narod... a poznavajući prisnost Hrvatskog naroda sa svojom Crkvom, uvjeren sam, da Hrvatskom narodu nije i ne može biti svejedno da li njegov kardinal leži u katedrali kao osuđenik, kao pomilovan ili kao rehabilitiran. Bilo bi lakomisljeno ignorirati ovu činjenicu, na što skrećem pažnju Svetom Arhijerejskom Sinodu, bona fide«⁶⁴¹

Može li se, i smije li se, i u ime kakvih načela i nakana prelaziti preko ovakvih svjedočanstava sudionika? Zašto o njima nema ni čuha u Dedijerovim i sličnim knjigama?

A da stvar nije toliko, pa ni uopće, u nepoznatosti činjenica već u njihovu tumačenju, dotično iskrivljavanju i prikrićivanju, može poslužiti primjer još jednog dobronamjernog srpskog gledanja na problem Stepinca. Protu Andreja D. Dimitrijević, srpsko-pravoslavni paroh i »nastojatelj katedrale Sv. Save« u New Yorku (koji je postao svećenik 1953. u Požarevcu), u svojoj izjavi 1975. piše: »Posedujem imena i dokumentacije koliko je Njegova Eminencija pomagao za vreme rata ne samo Hrvatima, nego i Jevrejima i Srbima. On je prvi osnovao Caritas u Evropi... Blaženopočivši kardinal dr. ALOJZIJE STEPINAC je po mišljenju mnogih duhovnika od kojih sam lično slušao najveći apologeta dvadesetog veka jer je branio svetu veru hrišćansku u najtežem periodu kada je bila kao što je još uvek ugrožena...«⁶⁴².

⁶⁴¹ Dr. Marko Vidaković, Predmet: ratno doba u savremenom sjećanju, Svetom Arhijerejskom Sinodu SPC Beograd, Zagreb, 25.08.1973 (kopija u mom posjedu – F.T.).

⁶⁴² Vlastoručno pisana izjava s nadnevkom »New York 10.Feb.1975« i s potpisom: »Protu Andreja Dimitrijević, Srpsko-pravoslavni paroh i Nastojatelj katedrale Sv. Save u Njujorku« (Fotokopija u mom posjedu – F.T.).

A s obzirom da Dedijer ne pridaje važnosti onim »dokumentima« i svjedočanstvima što se ne uklapaju u njegovu povjesticu, to ne iznenađuje što prelazi preko sličnih ocjena o Stepincu zabilježenih u svijetu, a valja podsjetiti da je on jamačno zaboravio i na spoznaje do kojih je morao doći i kao pripadnik užeg političko-propagandnog kruga oko najvišeg državno-političkog vodstva SFRJ u poratno doba. Pa bi se i na njega morala odnositi svojedobna izjava Milovana Đilasa, koju je ovaj dao Ivanu Meštroviću, u New Yorku, u prisutnosti ambasadora Save Kosanovića: »Svaki pametan komunist znade, da je Stepinac nedužan i da je suđen samo zbog političkih razloga«, a koja je imala veliki publicitet u svijetu⁶⁴³. A ne bi mu smjela biti nepoznata i sva pozadina izjave što ih je pedesetih godina davao predsjednik Tito za zapadnu javnost (senatoru Blair Moodyju, C.L. Sulzbergeru, dopisniku *New York Timesa*, 1950. i E. Korryju, dopisniku *United Pressa*, 1951). U tim je izjavama Tito, naime, izjavio da je Stepinac morao biti suđen jer nije prihvatio da ode u inozemstvo, a pravoslavno ga pučanstvo smatra ratnim zločincem, a i nepuštanje iz zatvora obrazlagao je nezadovoljstvom tog življa, pa i time da bi se »ruski agenti« mogli poslužiti oslobođanjem Stepinca »za pokušaj unutrašnjeg razdora«. Dakako, osim ovih razloga, postojali su i drugi, dublji, ideologijske i međunarodne naravi. Ali je zanimljivo da Tito pri tom naročito ističe problem »unutrašnjeg jedinstva«(?!), i u svezi s njim otvoreno kaže: »Bilo je slučajeva u svijetu da su i nedužni ljudi, u interesu države, sjedili u zatvoru, pa čak i glavu gubili«⁶⁴⁴.

Kasnije, u svojoj knjizi, Sulzberger će zabilježiti i veoma pohvalne ocjene pape Pija XII o Stepincu kao plemenitom i neustrašivom čovjeku i crkvenom veledostojniku, dokazujući da su ruski pravoslavni carevi bili blaži prema katolicima nego boljševici i komunisti u naše doba. A govoreći o obljetnici Stepinčeve smrti (1988) msgr V. Stanković podsjetit će na svijetu poznata »svjedočanstva dvojice velikih papa našeg vremena«, Ivana XXIII i Pavla VI, koji su bili tvorci vatikanske »istočne politike« i zagovornici uspostave diplomatskih odnosa između SFRJ i Svete Stolicе. Papa Ivan XXIII izrazit će (1960), u bazilici Sv. Petra, *izvanredno poštovanje, ljubav i divljenje prema gorljivu apostolskom radu* kardinala Stepinca, koji se i u svojoj oporuci uzvišeno odnosi prema »onima koji su mu nanijeli tako nepravedne patnje«, ponavljajući Kristove riječi: »Oprosti im Bože, jer ne znaju što čine!« A kardinal Montini – kasniji papa Pavao VI – reći će (također, u povodu smrti, 1960) da je Stepinac bio »nadbiskup jedne od najuglednijih i najvećih biskupija svijeta, natpastir i duhovni predstavnik« svoga naroda. Njegovu presudu što otvara upit: »Zločinac ili mučenik?« može se pripisati onoj – poput Sokrata i Krista – što »osuđenom služi na čast, a onome, koji se tu osudu usudio izreći, donosi osudu cjelokupnog

⁶⁴³ Usp. V. Nikolić, Stepinac... II, 54.

⁶⁴⁴ Isto, I, 286–90, 316–20, 382–5.

čovječanstva«. Dokaz: mogao ju je izbjeći da je »htio od slobodna i ponosna čovjeka postati poslušnim slugom«, a ni »svoju zemlju nije htio napustiti iz ljubavi prema njoj«⁶⁴⁵.

Kao što vidjesmo i među Srbima ima takvih koji Stepinca smatraju zaslužnim za pomoć pravoslavnom puku i stoga ga visoko cijene. Ali nasuprot njima ima i takvih koji svojim nesuvislim dedijerovsko-draškovićevskim povijesno-genocidnim izopačenjima ionako strahotne povijesne zbilje, u sadanje »naše doba« napadaju žešće i bezobzirnije – jamačno podjednako zbog Stepinčeva i katoličanstva i hrvatstva – negoli što se to činilo u poratno doba sa stajališta revolucionarnog makijavelizma i ideologijske isključivosti. I ta pojava, razumije se, nije slučajna nego je povijesno uvjetovana, ali dobiva krajnje zabrinjavajuće dimenzije kad se zaodijeva u znanstvena i umjetnička obličja, prigušujući svaki glas razboritog i trijeznog razmatranja starih i novih povijesnih problema.

U knjizi *Na braniku vere i nacije* dr. Žarko Gavrilović reći će (1986): »Jezivo je kad hrišćani strahuju od nazovi hrišćana, kad pravoslavci strahuju od rimokatolika«⁶⁴⁶. A dr. Dragoljub Živojinović, profesor beogradskog Filozofskog fakulteta, katoličanstvo u Hrvatskoj svodi na *klerofašizam*. Po njemu: »Dugovekovna i stalna politička pokrštavanja nekatoličkog življa u našim krajevima kulminisala je na najdrastičniji način 1941. godine«. I on se poziva na »dokumente« koji »pokazuju da je Stepinac bio dušom i telom za ustaški pokret«, pa onda ne iznenađuje kad drži »da se u razmatranju fenomena klerofašizma i ustaštva može govoriti o široj bazi zla i zlodela. Nju nisu činili samo kler i samo ekstremne desničarske snage okupljene oko Pavelića«. Zaključak se sam nameće, uostalom znamo ga i od Terzića. No, Terzić je u potrazi za izvorima Jasenovca ipak stigao samo do 19. st., do Ante Starčevića, a nije čak ni hrvatstvo do te mjere poistovjetio s *klerofašizmom*. Profesor Živojinović ide dalje i od njega i od vjerskog i nacionalnog apostate Viktora Novaka. Za nj je Stepinac, kao *spiritus movens* suradnje katoličkog klera i ustaškog pokreta, bio čak »nešto uzdržaniji od drugih katoličkih prelata«. U »agresivnije« i »ekstremiste« spadali su i biskupi Ivan Šarić u Sarajevu, i Janko Šimrak u Zagrebu, i Jozo Garić u Banja Luci, a danas su »u onom agresivnijem delu katoličkog klera okupljenom oko zagrebačkog mitropolite kardinala Franje Kuharića«, koji brani »jednu ideju, jednu politiku i jednu ličnost koji se teško mogu odbraniti«. A »sve ono što se zbivalo u dvadesetom veku i kulminisalo u NDH, nije novi fenomen. Težnja ka masovnom pokrštavanju pravoslavnog stanovništva u

⁶⁴⁵ C.L. Sulzberger, *A Long Row of Candles-Memoires and Diaries 1934-1954*, Macmillan 1969, 379 (usp. V. Nikolić, n.dj., II, 397); *Discorsi, messaggi, colloqui del Santo Padre Giovanni XXIII*, Vatican, 1961, II, 202-5; *Rivista diocesana milanese*, 1960, 110-112 (Usp. AKSA, 12.2.1988, 6(1925), Prilog II; V.Cvrlje, *Vatikan u suvremenom svijetu*, Zagreb, 1980, 103-114, 346 i dr.

⁶⁴⁶ Dr. Žarko Gavrilović, *Na braniku vere i nacije*, Beograd 1986 (usp. *Glas koncila*, XXVI, 30, 26.07.1987).

Hrvatskoj, Bosni, Slavoniji i Sremu stara je«. Taj fenomen zapazio je Živojinović još u 16. 17. i 18. stoljeću »kada je unijaćenje pravoslavnih bilo stalno prisutan napor«. Vatikanska politika »pokršćavanja pravoslavnog življa« stalna je i dosljedna. Bez obzira na promjene okolnosti u »različitim epohama« od tog se cilja »nikada nije trajno odustajalo«. Ideji Viktora Novaka »o konstantnom pritisku Beča i Vatikana na naše krajeve«, Živojinoviće »novi izvori« daju tako novi sadržaj – *klerofašizma*. »No opšti zaključak o dubokim vremenima klerofašističkog zlodela nesumnjiv je i neporeciv«⁶⁴⁷. Uvaženi profesor, koji je pisac »jedinstvene trilogije« o politici Vatikana u doba prvoga svjetskog rata i kao što vidjesmo također znanstveno piše o »pokršćavanju«, prihvatio se da piše (1987) predgovor srpskom prijevodu pamfletističkog knjižuljka što je pod imenom Hervé Laurière objavljen 1951. na francuskom pod naslovom *Assassins au nom de Dieu*. Međutim, pisac tog spisa (prema otkriću Branimira Donata) jest zapravo Branko Miljuš, politički emigrant iz redova kraljevske jugoslavenske diplomacije, što je – po svemu sudeći – moralo biti poznato i M.B. Pavloviću, kao prevoditelju pariškog izdanja srpskog sastavljača na srpski, a i sveučilišnom profesoru D.R. Živojinoviću kao piscu predgovora beogradskog izdanja. *Ubice u Božje ime* – to su Hrvati, za koje se već u predgovoru francuskom izdanju kaže da »pošto su ubili kralja« naumiše da »iščupaju« »sve one koji su pripadali neukrotivoj i ponosnoj srpskoj naciji« (uz Židove i Cigane) i zar nisu tako »sami sebe odstranili iz krila Katoličke apostolske i rimske crkve«. U tom, mržnjom zatrovanom, protuhrvatskom štivu piše se na način ratno-huškačke publicistike, a s takvog isključivo srpskog stajališta da se kako o hrvatskom (ustaškom) tako i o makedonskom nacionalno-revolucionarnom pokretu (VMRO) govori riječima: »stara gangsterska družina od profesionalnih bandita« itsl⁶⁴⁸.

Znakovito je da prof. Živojinović i samom predgovoru daje isti naslov »UBICE U BOŽJE IME« s dodatkom »NEKOLIKE MISLI«. I tu zaista ima

⁶⁴⁷ *Duboki koreni zlodela*. Intervju Miodraga Kujundžića s prof.dr. Dragoljubom Živojinovićem, *Nedjeljni dnevnik*, Novi Sad, XLVI, 14502, 15.03.1987, 6–7. U okviru intervjuja istaknuti (među inim) ovi podaci: Dr. D. Živojinović »profesor je istorije novog veka« na Filozofskom fakultetu u Beogradu; bio na postdiplomskom studiju u SAD, a na istraživanju u Velikoj Britaniji i Italiji; Disertacija (1966) »SAD, Italija i nastanak Jugoslavije 1917–1919 godine«; Objavio »jedinstvenu trilogiju«: *SAD i vatikanska politika 1914–1918; Vatikan i prvi svjetski rat; Vatikan i stvaranje jugoslovenske države 1914–1920*.

⁶⁴⁸ Hervé Laurière, *Assassins au nom de Dieu*, Paris 1951, srpski prij.: *Ubice u Božje ime*; Preveo Mihailo B. Pavlović; Predgovor napisao prof. dr. Dragoljub Živojinović, Beograd, 1987, 16l; v.str. 13–4, 19 i dr.

Branimir Donat, Riječ u Đevdeliji, na Skupštini Saveza pisaca Jugoslavije (3–6.listopada 1988) na temu »Jugoslavija i jugoslavenstvo«, *Oklo*, XVI, br. 435, str.10. Tu u dodatku svojoj riječi, a odgovarajući na osvrt M. Gligorijevića i M. Srečkovića, Donat »s punom odgovornošću« navodi da je H. Laurière »doista pseudonim iza kojega se krije Branko Miljuš prijeratni jugoslavenski diplomata i doktorant pariskog Pravnog fakulteta«. A da je identitet Laurierea bio poznat prof.dr. Živojinoviću, autoru recenzije i predgovora *Ubice u božje ime*, Donat navodi kao dokaz to da Živojinović spominje više puta radove B. Miljuša u svojoj najnovijoj knjizi *Varvarstvo u ime Hrista*, što ju je napisao zajedno s Dejanom V. Lučićem.

»nekoliko misli« koje znače produbljivanje teza što smo ih imali prilike pratiti od Nikole Stojanovića do Terzića, Dedijera i Vuka Draškovića. U promicatelje »filozofije asimilacije srpskog i pravoslavnog življa« pored Ante Starčevića »oca hrvatske nacije« uvršten je i dr. Ante Trumbić, a otkriveno je da je »sveštenstvo vršilo izuzetno snažan uticaj« na seljaštvo što je »došlo do izražaja u predvečerje drugog svetskog rata u pokretu Hrvatske seljačke stranke«, a zatim se »veliki deo katoličkog klera izjasnio otvoreno ili podržavao prikriveno ustaški pokret«. Svoju naprijed spomenutu ocjenu, kojom je *klerofašizam* i *ustaštvo* proširio na sve slojeve hrvatskog naroda, ovdje je digao na višu razinu, dajući joj pojavi naziv *kleronacizam*! U spominjanju primjera suradnje katoličkog klera s ustašama, početak će »od *nadbiskupa vrhbosanskog Ivana Šarića* i njegovog štićenika Božidara Brala, pa do *najsadističijeg ubice fra Miroslava Filipovića-Majstorovića, kome je drugi deo prezimena bio pridodat zbog njegovog majstorstva u ubijanju i klanju*«. Jamačno, nov prilog jasenovačkom mitu. Tako je dr.D.R. Živojinović, profesor beogradskog sveučilišta, dopunio 1987. ionako stekliško jednostran pariški spis iz 1951, a glede Jasenovca čak i ispravio. Naime, tobožnji Francuz »Laurière« (alias B. Miljuš) pisao je svoj tekst u doba kad »fenomen« Jasenovca još nije bio razvijen do svoje ovodobne mitske veličine pa u njemu stoji da je »u Jasenovcu ubijeno najmanje 50.000 ljudi«! A to je, dakako, prema Živojinoviću »netačna tvrdnja« jer nije isključeno da broj bude i veći od 700.000, usprkos »nastojanja pojedinaca uključujući i nadbiskupa zagrebačkog kardinala Kuharića, da ga svede na 40.000 ljudi«⁶⁴⁹. Živojinović pri tom tek slučajno zaboravlja da je taj broj Kardinal naveo prema optužbi protiv svoga predšasnika.

A da broj pogubljenih u Jasenovcu »bude i veći od 700.000« za to se zdušno potrudio i sam Živojinović. On je, naime, ubrzo poslije svojih predgovornih »misli« o »Ubicama u Božje ime«, iznio nove tvrdnje radi daljeg učvršćivanja i uvećavanja jasenovačkog mita. Zajedno sa stanovitim Dejanom V. Lučićem, Živojinović je 1988. objavio knjigu *Varvarstvo u ime Hristovo*. Već po naslovu ta je knjiga istosmjerna s prijevodnim pothvatom, ali ga po opsegu čak deseterostruko nadmašuje, a po metodi »znanstvene« »utemeljenosti«, i pogotovu po svojim povijesnim porukama – nedvojbeno pripada istobitnoj sustavnoj ciljnosti. Tu se – pozivom na Komisiju za utvrđivanje ratnih zločina, ili na sličnu literaturu, a i na osnovi izvoda »iz opisa nepoznatog logoraša«, ili pak i novinskih izvješća o kazivanju preživjelih – iznosi tvrdnja da je »840.000 lica pobijeno u Jasenovcu«. A da Živojinović i Lučić iznose tu brojku kao vjerodostojnu istinu, proizlazi iz toga što je – valjda kao neosporivu dokazanu istinu – iznose u međunaslovu XXVIII. glave svoje knjige (u kojoj se bave »Tehnologijom genocida prema srpskom narodu«). No, ta bi brojka po njima mogla biti čak i veća jer u prethodnom tekstu, ovjerovljenom također

⁶⁴⁹ H. Laurière, n.dj., 5–11.

posebnim međunaslovom, stoji: »UBIJANO JE 500–800 ZATVORENIKA DNEVNO«. S obzirom na to da je jasenovački logor trajao 1337 dana (od 20.08.1941. do 21.04.1945), takva tvrdnja upućuje na broj pogubljenih od 668.500 do 1.069.600, ili po prosjeku (650 dnevno) na 869.050. Na osnovi takvih povijesnih »osvjedočenja« onda nije teško donositi ne samo *zaključak* (opet naslovni) da je »Jasenovac – najveće mučilište u historiji čovječanstva«, već i povijesne prosudbe, sudove i presude s dalekosežnim nakanama, usmjerenim na to da se za ratna zlodjela na teritoriju NDH utvrdi povijesna krivnja i odgovornost svega hrvatskog naroda, ne tek jednostranom prikazbom Pavelićeva ustaškog pokreta nego i Mačeka i HSS-a, a navlastito Stepinca i katoličke crkve. U tom pogledu Živojinović-Lučićeva knjiga – koja se pojavila kad je ovaj rukopis već bio predan za tisak – samo je nov i još izrazitiji prilog sličnim shvaćanjima o kojima je bilo riječi. Svojom knjigom autori su išli za tim da »novom građom i materijalima« dopune Novakov *Magnum Crimen*, što bi »omogućilo da se zaokruže stvari i otvore novi problemi, i sagledaju dimenzije monstruočnosti i zločina koji su bili inspirisani i vođeni od vrhova Katoličke crkve«. A ta se bavila »pripremama verskog rata protiv Srbije« još od prije prvog svjetskog rata. Pa stoga: »Monstruočnost i masovnost ustaških zlodjela nisu bili proizvod incidenta, već dugotrajne indoktrinacije koja se provodila kroz verske organizacije«. Pri tom autori ne štede ni slovensku Katoličku crkvu, podsjećajući da je u njenom glasilu 1914, u pjesničkom sastavu, prvi put istaknut bojni poklič »Srbe na vrbe«, a zaboravljaju jugoslavensku, što će reći i prosrpsku, usmjerenost i visokih katoličkih prelata, kakvih je bilo od Strossmayera i Račkoga do Ritiga i D. Mandića, a pogotovu politiku Korošćeve slovenske pa i hrvatske klerikalne stranke nakon ujedinjenja. Uloga Mačekova vodstva HSS-a (u doba raspada Jugoslavije i u NDH) prikazuje se, u duhu terzićevskih optužaba, kao djelatnost na »ostvarivanju velikohrvatskog šovinističkog plana«. Živojinović i Lučić navode i svjedočenje Glaisea v. Horstenaua da su prvaci HSS-a bili »na određeni način jugoslavisti« i »skroz-naskroz« *anglofili*, ali to ne mijenja predodžbe ovih historičara o njima, očito zato što »oni nisu hteli da se odreknu ni stope od *istorijskih zemalja*, i to kako u Bosni tako i u Sremu«. Pisce *Varvarstva* ne dojmlje se ni Horstenauova potvrda o Stepinčevoj oštrijoj osudi ustaškog terora i njemačkog rasizma negoli partizana i samog komunizma, protiv kojeg je inače oduvijek bio. Za ove pisce »istorijski je falsifikat« da je s Turcima došlo pravoslavno pučanstvo u hrvatske zemlje, iako će na jednom mjestu i sami napisati da je Drina »bila dugo granica katoličanstva«. Oni mniju »da je hrvatski šovinistički plan u potpunosti jednak vatikanskom, o kroatizaciji i verskom prečišćavanju teritorija do Drine«, osuđujući podjednako za genocid i Pavelićevu NDH i Vatikan i Kaptol, a ne prisjećaju se ni za tren »srpskog šovinističkog plana« o »čišćenju srpskih zemalja«, zapadno od Drine do zajedničke granice sa Slovenijom, od hrvatskog katoličkog i muslimanskog pučanstva. Pri svemu tome začudno je da i uvaženi pisci, najviših akademskih zvanja, svoje prosudbe zasnivaju ne samo na nevjerodo-

stojnim izvorima, pa i apokrifnim dokumentima (kao što to Živojinović i Lučić čine s Grisogonovim tobožnjim pismom Stepincu), već da skoro pola stoljeća nakon rata, u tumačenju povijesnih zbivanja budu na razini ratno-osvetničkog ili revolucionarnog političkog razračunavanja. A u ponečemu pače i stekliškiji, izvan svake znanstvene objektivnosti i razboritosti. To se u ovoj knjizi ogleda zorno već u naslovima: »Sifilis i klerikalizam...« (pri čemu je ovaj posljednji u svemu inačica za katoličanstvo); »Supilo postaje katolički ekstremista«, te mu se pripisuje da »Jugoslavensko ujedinjenje svodi na – osvajanje pravoslavne Srbije«; »Hrvate vode sveštenici a oni će se jednog dana boriti i protiv Srba«; »Kroz Jugoslaviju treba pokatoličiti narod ili ga prevesti u uniju«; »Konkordat-ska klopka«; »Srpska pravoslavna crkva traži pomoć naroda u borbi protiv hegemonije« (Katoličke crkve); »Žandari popa Korošca u brutalnoj akciji«; »Reagovanje na rimokatolički hegemonizam pod zaštitom jugoslovenske države« (riječ je o Kraljevini); »Program velikohrvatskog šovinizma«; »Jezuitski moral«; »(...) Jadikovka krvavog nadbiskupa«; »Iste diple: Vatikan, episkopat, NDH« (kao što spoznasmo drugi tome dodaše još i CK KPH i Kominternu!); i onda na kraju – pošto je osuđen »klerikalni« poziv »Prestanite s prolijevanjem krvi!« jer da je time »vršen pritisak da se prekine sa izvršavanjem kazni nad ratnim zločincima« – zaključak »Delimično zadovoljenje pravde«. A kao dokaz da pravda zaista nije do kraja zadovoljena, pisci nalaze za potrebno da svoju knjigu *Varvarstvo u ime Hristovo* zaključe nedvosmislenim znakovitim porukama. Dajući na predzadnjoj (897) stranici izvod iz Sulzbergerova opisa njegova posjeta Stepincu u lepglavskom zatvoru, Živojinović i Lučić navode da mu je njegov šofer »Crnogorac i pravoslavac« rekao: »Tu je svinju trebalo ubiti!« A iz knjige J. Blaževića (*Mač, a ne mir...*) navode sjećanje dra Žarka Vimpulška, predsjednika sudskog vijeća, koje je osudilo nadbiskupa Stepinca, da mu je neki predstavnik engleske kvekerske vjerske organizacije, koji je također posjetio Stepinca, izjavio da bi Stepinca »Englezi osudili na smrt. On bi bio justificiran« – kategoričan je kveker koji je inače osobno protiv smrtne kazne. Prema njemu Englezi »vremenske kazne ne bi mogli shvatiti i prihvatiti!« A ne mogu je, proizlazi jamačno iz ovoga, ni pisci ove knjige, zbog jednostavna razloga što – poput prizvanog kvekera – ne dokučuju razlike u položaju i povijesnoj uvjetovanosti držanja svakog, pa i hrvatskog i srpskog naroda. (A ne začuđuje što se taj Englez nije prisjetio primjera engleskog i irskog naroda.) Stoga i završavaju svoju knjigu ovim riječima:

»Kao što je poznato, Stepinac u Jugoslaviji nije kažnjen tako! Osuđen je na 16 godina lišenja slobode. Izdržao je 6, a posle mu je omogućeno da živi u Krašiću, gde je i rođen. Pravnici su u to vreme smatrali da je to dovoljna kazna za potsticanje varvarstva u ime Hrista.

Da li bi se sa tim složile žrtve?«⁶⁵⁰

⁶⁵⁰ Dragoljub R. Živojinović, Dejan V. Lučić, *Varvarstvo u ime Hristovo*. Prilozi za Magnum Crimen, Beograd, 1988, str. 913; v.str.: 7,44–52,75,126,198,317,366,437,522,545–7,583,667–9,673–5,731,752–63,774–82,796–9,807,816,853–6,887–98.

Međutim, da nikakvog ozbiljnog povijesnog razmatranja, a kamoli ukla-
njanja povijesnih razdora, ne može biti ako se traži odgovor žrtava samo jedne
strane – to bi ipak trebale biti pretpostavke svakom razboritom povijesnom
pristupu, ukoliko se uopće želi dokučiti iz kakvih to zakučastih okolnosti izviru
demonške sile međusobnog zatora što opetovano rađaju zlokočnim plodovima.
Na ovakvoj razini na kakvoj se kreću pisci *Varvarstva* – jamačno nije moguća
čak ni iole ozbiljnija rasprava o utvrđivanju uzročnog i činjeničnog stanja, a još
manje o posljedicama i pretpostavkama za njihovo premošćivanje.

U nisku istobitne historiografske literature uvrštava se istodobno (ove,
1988. godine) i golema dvosveščana knjiga Milana Bulajića: *Ustaški zločini
genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, s posvetom »Stotinama
hiljada... žrtava ustaškog zločina genocida«, predgovorom V. Dedijera i pogo-
vorom Lj. Kljakića. Ta se knjiga pojavila također po okončanju ovog rukopisa,
ali unatoč svojoj golemosti i sadržaju ona ne donosi neke nove ili drugačije
spoznaje glede našeg razmatranja. Stoga se valja osvrnuti samo na njene bitne,
posebne, značajke u razmatranju ratnih zlodjela. Tu spada prije svega nedo-
sljednost u primjeni objektivne znanstvene metode. Kao pravnik, pisac se – s
jedne strane – pokazuje nepristranim, dokazujući kako je Artuković osuđen za
djela masovnih ubojstava (kod Vrginmosta, Samobora i u Kerestincu) za koja
nema potvrde ni u povijesti NOB-e, a na osnovi lažnog svjedočenja Bajre Av-
dića, tek jedinog »kruskog svjedoka«, koji se i zbog svoje prošlosti (osuđivan
na 20-godišnju robiju) i iskaznog protuslovlja ne može smatrati pouzdanim i
vjerodostojnim. No, s druge strane, upućuje oštre zamjerke sudstvu SRH što
Artuković nije suđen za zločine genocida nad Srbima (i drugima). A time je,
po mišljenju Bulajića i njegovih, sumišljenika »pravno sankcionisana moguć-
nost da se, u doglednoj perspektivi od nekoliko decenija, sasvim mirno zasnuje
konceptija poricanja genocidnog karakreta NDH 1941–1945«. Jamačno, to je
razlog zašto Bulajić ne samo sva zlodjela nego i sveukupnost bivstvovanja u
NDH podvodi pod genocid. A budući da pri tom, u isto doba, na tlu NDH i
Jugoslavije, ne vidi nikakvih drugih genocidnih zlodjela – očit je dokaz da se
i kao pravnik a pogotovu kao povijesni pisac, nije zadržao na tlu znanstvene
objektivnosti. Znakovito je da u sklopu takova njegova pristupa, Bulajić poi-
stovjećuje ustašku vladavinu s katoličkom crkvom do te mjere da čak čitav
završni dio svoje knjige posvećuje isključivo njenoj odgovornosti za ustaška
zlodjela u NDH i njenim odnosima s Vatikanom. Dakako, nije se teško domi-
sliti da se na taj način ne otupljuje oštrica povijesnog prozivanja hrvatskog
naroda, pošto se inače – kao što vidjesmo i u drugim slučajevima – polazi od
istovjetnosti hrvatstva i katoličanstva, na čemu se uporno ustraje unatoč ne
manjem žigosanju i muslimanstva. I u zaglavku svoje knjige, što ga je naslovio:
»Umjesto zaključka: poziv na dijalog i utvrđivanje istorijske istine«, Bulajić ne
ostavlja o tome nikakve dvojbe. Tu on riječima kardinala Montinija, kasnijeg
pape Pavla VI, podsjeća da je A. Stepinac bio »natpastir i duhovni predstavnik
katoličkog naroda« kojega je »cijeli narod poštivao«, a iz govora o njemu pape

Ivana XXIII. ističe blagoslov za »sve vjernike gorljive i bogoljubne Hrvatske«. Takve ocjene Bulajić uzima upravo za potvrdu svojih gledišta, kao i onu izjavu Artukovića da je Stepinac bio »sveti čovjek«. A suprotstavlja im sud J. Blaževića da je Stepinac bio »ratni zločinac« za deveti krug pakla. Nasuprot tvrdnjama o nesukladnosti katoličke crkve i Stepinca s ustaškom vladom NDH, Bulajić ponavlja teze da se »ne može odricati odgovornost vrhova Katoličke crkve za podršku ustaškom režimu« za pokatoličavanje i za sve zločine. U potvrdu Bulajić navodi ništa drugo no pismo Dedijera papi Ivanu Pavlu II (od 06.12.1986), u kojemu je rečeno: da je »suđenje Artukoviću... obelodanilo vezu između Pavelićeve vlade i Katoličke crkve«; da »još uvek nisu otkriveni svi zločini koji su izvršeni u Hrvatskoj u toku rata«, upućuje poziv Papi da osudi genocid u Jasenovcu, da dođe »na mesto tih užasnih zločina« i da se pomoli »za spasenje duše crkve, pošto se te strahote ne mogu ni zaboraviti ni oprostiti«! Naravno, riječ je o našim dušama. A njima Bulajić upućuje »Poziv na dijalog« radi »utvrđivanja istine, čovjekove i božje, kako se ne bi obistinilo Jovanovo providenje da dolazi vrijeme kada će svaki ko vas ubije misliti da Bogu službu prinosi«. To je zaključna Bulajićeva rečenica. Ohrabrujuća zbog poziva na raspravu, ali još tjeskobnija poradi prijetnje da bi opet moglo doći vrijeme obistinjenja biblijskog predviđanja, ukoliko dijalog ne bude bio u skladu s njegovim jednostranim umovanjem. Jer, čemu služi pozivanje »na činjenice i dokumenta«, ako se vjeruje isključivo i jedino u one što upućuju na sveto evanđelje po Jovanu a odbacuje sve što dolazi od onih što ga tumače po Ivanu?

Primjer za to je i ova (golema, dvosveščana) knjiga u cjelini, a evo i konkretnog što se u njoj odnosi na mene osobno. U svezi s Jasenovcem i genocidom moje se ime u Bulajićevoj knjizi spominje na dva mjesta. Na prvom se prenosi tekst iz Miletića da stavove o »40.000 žrtava« u Jasenovcu »podržava Tuđman, na osnovu storniranih popisa stanovništva...« (II,227). A na drugom mjestu, pošto je osudio likvidiranje »svedočanstava o zločinima« u samom Jasenovcu, Bulajić kaže: »Sve to omogućuje falsifikovanje izvršenog zločina genocida, javnim tvrdnjama Franje Tuđmana i drugih da je u jasenovačkim logorima likvidirano samo 60 hiljada. To su očigledne negativne posljedice stavova da od logora genocida treba napraviti park hortikulture u kome će se zaboraviti zločinački prolivena krv« (II,244). Ostavljajući po strani »sitnicu« da se moja brojka od približno 60 tisuća nije odnosila samo na Jasenovac, pitam Bulajića: na temelju kakvih se to znanstvenih ili moralnih načela meni može pripisivati falsificiranje povijesne istine o ratnim zlodjelima – što se i po mome može svakome pripisati u genocidnu rabotu – sve da sam svoj sud i donosio samo »na osnovi storniranih popisa« pučanstva? Ako onome koji se bavi povijesnim istraživanjem nije jasno da je popis bio storniran volontarističkom, riječju neznanstvenom odlukom državno-partijskih moćnika s obrazloženjem da to zahitjevaju interesi dnevne politike, a da će se to u krajnjemu pokazati štetnim i za one koji su to koristili za jasenovački mit i genocidne teorije, onda se ja-

mačno našao na krivom području, ili se pak (potajice) pridružuje onima što su za »storniranje« činjeničnih podataka da bi na onim drugim mogli graditi svoje teze i teorije. U tom obzoru Bulajićeva knjiga zasnovana je na odveć jednostranim pretpostavkama i ne znači prilog stvarnom dijalogu⁶⁵¹.

Iz čitavog dosadašnjeg razmatranja moglo se vidjeti, da se u okrivljavanju katoličke crkve tobožnje njeno ustaštvo uzima samo kao dokaz njezina povijesna grijeha. Samo njeno postojanje krivo je za postojanje hrvatstva i predstavlja pogibelj za pravoslavno srpstvo, ili u najmanju ruku glavnu zapreku za njegovo napredovanje. Na crti takve rasudbe kreću se sva ona tumačenja hrvatsko-srpskih (međunacionalnih i međuvjerskih) odnosa od Nikole Stojanovića, do Dedijera, Bulajića i Živojinovića, ili Gavrilovića i drugih iz glasila SPC.

Tako će, u službenom glasilu srpske patrijaršije *Pravoslavlju*, Sv. St. Dušanić, u odgovoru na jedan govor Hrvoja Ištuka, iznijeti tezu da su događaji u najnovijoj povijesti, u drugom svjetskom ratu i u Pavelićevoj NDH, samo potvrda neizmirljivosti dvaju svjetova. Dotično, izvršene podjele u kojoj su na jednoj strani: »balkanski, vizantijski, ortodokсни« a na drugoj »zapadno-rimski, rimo-katolički« svijet. »Ta podela je realnost«. I iz nje, tj. iz »zapadno-rimske sfere« proizašli su ustaše, zato što su »vernici Rimo-katoličke crkve«, i dakako sva njihova zlodjela⁶⁵². Tako smo uz tezu o *genocidnom hrvatstvu* dobili i ovu o *genocidnom katoličanstvu*. Naravno, logično je očekivati i zaokruženu teoriju. Njihovim tvorcima tek ne pada na um da objasne iz koje su sfere nastali četnici jer su njihova povijesna »djela« natkrilili jasenovačkim mitom. No, valja podsjetiti da ova teza o genocidnosti katoličanstva i nije nova. Ona je bila sadržana već pred više od pola stoljeća u poslanici patrijarha Varnave, i u tumačenju te poslanice. Tu se govorilo: »Rimokatolička crkva i vera su parasitstvo, koje je bilo i ostalo najvećom nesrećom u istoriji hrišćanstva«. Ona je »podivljala i besplodna vinjaga« koja je »rodila slobodno zidarstvo i sve filozofske, humanističke i socijalne pokrete na zapadu: protestantizam, marksizam i ateizam, koji su pokreti samo opravdana reakcija na tiraniju katolicizma«. »Unutrašnji život zapadnog čoveka i zapadnog čovečanstva organizovan je na mržnji, na osnovu na kome je organizovana i zapadna crkva«. Katolička crkva je »stara zmija u raju zemaljskom«, a »katolici u Srbiji su pustošni skakavci, antipodi evanđelja, moljci u močljivom tkivu savremenosti, izvrnute nauke«⁶⁵³. Bilo je to napisano 1931, u doba šestojanuarske diktature, a danas (1987) doživljavamo samo dalju razradu tih teza.

⁶⁵¹ Dr. Milan Bulajić, Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine, I (str.891) – II (str.953), Beograd, 1988; Predgovor: Dr Vladimir J. Dedijer, akademik, Predsednik Raselovog suda, Predsednik odbora za sakupljanje građe o genocidu protiv srpskog naroda i drugih naroda Jugoslavije u XX veku SANU; Pogovor – o aktuelnosti teme i piscu ove knjige, Ljubomir Kljakić; v.str.: I, 6–10,11–105, II, 227,244,388–90,391–407,676–85.943–8.

⁶⁵² Svet.St. Dušanić, Osvrt na jedan govor, *Pravoslavlje*, 01.10.1987, 8.

⁶⁵³ Iz časopisa: *Glasnik*, službeni list srpske pravoslavne patrijaršije, 11–12, 1931, i *Vesnik srpske crkve*, organ srpskog pravoslavnog svešteničkog udruženja, 1931 (usp. F. Lukas, Ličnosti, stvaranja, pokreti, 64–5).

Potpuniji uvid »u samu suštinu stvari« takvih pogleda dao nam je M. Milovanović u svom tumačenju zašto je SPC prije pola stoljeća onako odlučno odbacila Konkordat. Prema njemu »Rimska crkva još od velike deobe« (1054) nikada nije prestala maštati o »obraćanju šizmatika«, pa ni »mala Srbija« nije bila pošteđena planova Vatikana o vraćanju pravoslavnog Istoka u »krilo matere Crkve«. Na ovo rasuđivanje, koje naravno ima svoju racionalnu osnovu, slijedi međutim ovakav nastavak: »Postepeno i dosledno sprovodeći u život svoje planove Vatikan je za nešto više od tri poslednja veka, uz pomoć velikih sila, *čitave srpske krajeve u našim zapadnim oblastima pokatoličio i pounijatio*. Činjeno je to milom ili silom, ponekad i uz saradnju zabludelih srpsko-pravoslavnih renegata. *Tako se i desilo da su mnogi Srbi proglašeni za Hrvate*, po maksimi – ko je rimokatolik ne može biti Srbin. To se događalo svuda gde je dopirala moćna ruka Vatikana i njegovih *missionara*: u Slavoniji, Dalmaciji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, u Vojvodini»⁶⁵⁴. Kad su to nabrojane hrvatske zemlje bile »čitavi srpski krajevi« u srpskim »zapadnim oblastima« – osim u velikosrpskim planovima o zajedničkim granicama sa Slovenijom? I kad je to u njima *srpskopravoslavno* pučanstvo *pokatoličeno i pounijačeno*?! I gdje su tu pretpostavke za bilo kakav ozbiljan razgovor, kad se nakon takvog uvoda na kraju sva odgovornost za 1941–45. svaljuje samo na Vatikan i katoličku crkvu, na Hrvate i Stepinca, a u tom razdoblju vidi samo Jasenovac, mjesto da sve ono što se zbilo ponuka na krajnje razborito promišljanje.

Oni što katoličku crkvu, i navlastito hrvatskoga primasa Stepinca, okrivljuju za genocidni zločin zbog vjerskih prijelaza pravoslavaca u katoličanstvo, ispuštaju iz vida date ratne okolnosti, te ulogu crkve i prijelaze u njima, pa i neke druge činjenice koje također valja imati na umu da bi se i o ovom slučaju moglo ispravno suditi. Tu mislimo prije svega na negativno nasljeđe iz Kraljevine Jugoslavije, u kojoj je svetosavska ideologija pravoslavlja bila podlogom hegemonističke politike koja je imala odraza i na vjerskom području. Uslijed protekcijske politike režima, sitnih ustupaka i ucjena, te osobito miješanim brakovima pripadnika vojničkog i upravnog činovničkog staleža za dva desetljeća iz katoličke crkve prešlo je na pravoslavlje oko dvjesto tisuća vjernika. Da bi se državi dao što više pečat pravoslavlja išlo se za tim da se i u najkatoličkim središtima stvori potreba izgradnje pravoslavne crkve kao simbola »nacionalne državnosti« pa je tako pravoslavna crkva podignuta čak i na Visu⁶⁵⁵. Razumljivo je, da su takvi vjerski prijelazi još više poticali neraspoloženje prema »stranom« pretežito srpskom sastavu vojničkog i upravno-redarstvenog staleža, jer su bili najizrazitiji izraz asimilacijsko-unitarističke politike. Zbog toga možemo pretpostaviti da je dio katoličkog pučanstva zlurado dočekao promjene 1941, kao što je vjerojatno da je sjećanje na te prilike potaklo i dio

⁶⁵⁴ M. Milovanović, Srpska crkva i konkordat, *Glas crkve*, 4, 1987, 7, 16.

⁶⁵⁵ Usp. F. Lukas, n.dj., 241–2; V. Dedijer, n.dj., 464, 468; *Nova revija*, V, 1926, 1, 90–1.

pravoslavnog pučanstva na traženje izlaza bilo u prijelazu u katoličanstvo, bilo u odseljenju u Srbiju.

A kako je na pitanje vjerskih prijelaza, u ondašnjim ratnim okolnostima, pogrešno gledati kao na genocidni čin, najbolji je dokaz primjer Slovenaca, koji su – protjerani s rodne grude – našli utočište u Srbiji ali su morali prelaziti na pravoslavlje! S tim se historiografija još uvijek nije pozabavila. Ali o tome govori takav svjedok kao što je slovenski književnik Anton Ingolič, koji je iseljen u Srbiju proveo tamo sve četiri godine pa ima osobna a i iskustva drugih Slovenaca. On veli: »Pisao sam kako je srpski narod u cjelini prihvatio Slovence. Moja je nesreća bila da sam bio iseljen u izrazito četničke krajeve«. Nakon što su Nijemci suzbili partizanski pokret u jesen 1941, »prilike su bile teške ne samo za Slovence, već i za Srbe. Unatoč općem teroru mi Slovenci smo ipak opstali i to je bila zasluga Srba, iako smo kao Slovenci u Čupriji morali čak prijeći u pravoslavce«⁶⁵⁶.

A u poraću u istočnoeuropskim zemljama uslijedili su prijelazi više milijunskog mnoštva rimokatoličkih i starokatoličkih vjernika na pravoslavlje, organizirani po socijalističkim vlastima.

U obzorju svih iznesenih povijesnih činjenica kako se može upućivati prijekor, pače i osuđivati kardinal Kuharić da nastavlja »agresivnu« i »kleronacionalističku« politiku, kad se zauzima za istinu o ulozi hrvatske katoličke crkve i kardinala Stepinca kao njenog najistaknutijeg predstavnika u drugom svjetskom ratu. Svatko se može ne složiti s ocjenom kakvu je dao velik broj crkvenih i svjetovnih ljudi u svijetu da »nijedan prigovor o hrvatskom svećenstvu obćenito, a kardinalu Stepincu napose, nije tako malo opravdan kao baš ovaj« – kao što je izjavio dr. V. Maček – tj. optužbe za »nasilno pokrštavanje« pravoslavnih Srba⁶⁵⁷. Međutim, nitko tko se misli ozbiljno baviti preozbiljnim povijesnim pitanjima nema nikakva prava da kardinala Kuharića okrivljuje za nastavljane tobožnje ustaške i klerofašističke Stepinčeve politike zato što se ustrajno i odlučno zauzima za povijesnu istinu. »Ako netko zastupa istinu bez straha da će mu netko oboriti istinu on dopušta da se čuje i druga strana«⁶⁵⁸. To »etičko načelo« – s pravom podsjeća Stepinčev sljedbenik – moralo bi obvezivati savjest sviju javnih djelatnika, pogotovu onih što se laćaju dalekosežnoga povijesnoga mača.

S obzirom na sve optužbe o povijesnoj krivnji katoličke crkve općenito, a u Hrvatskoj napose, valja na kraju uočiti neke bitne činjenice. Kolikogod se takve optužbe upućuju na adresu Vatikana i rimokatoličke crkve u cjelini, njihov je cilj katoličanstvo i crkva na hrvatskom tlu. I bez obzira na to, koliko

⁶⁵⁶ Anton Ingolič, Krenimo od suradnje, intervju Stane Pučko, *Vjesnik*, Sedam dana 450, 10.01.1987, 5.

⁶⁵⁷ Usp. A. Benigar, n.dj., 231–3, 216–230 i dr.

⁶⁵⁸ Govor zagrebačkog nadbiskupa na godišnjicu smrti kardinala Alojzija Stepinca, u *Katedrali* 10. veljače 1977, Prilog uz *Službeni Vjesnik Nadbiskupije zagrebačke* 2, 1977, 1–6.

u pravoslavno-katoličkom suparništvu i međusobnom nepovjerenju, u ovim prostorima, ima vjerske podloge i razloga, njihova je pozadina nacionalne naravi. Određenije: izviru iz postojanja dvaju povijesno različitih, samobitnih nacionalnih bića i suprotnosti njihovih povijesnih interesa, dotično državno-političkih ideja hrvatskog i srpskog naroda, koje su, stjecajem okolnosti što su se oni našli na razdjelnici velikoga crkvenoga raskola, – poprimile najoštrija oblička baš u njihovoj vjerskoj odrednici. I dalje. Unatoč tome što su te nacionalno-vjerske suprotnosti bile izražene još prije ujedinjenja u zajedničku državu, u njoj još više produbljene a u njenu rasapu do kraja zaoštrene, i usprkos tome što su idejom marksizma i socijalističke zajednice htjele biti premošćene – one se danas javljaju, moglo bi se reći, u zatrovanijem obličju negoli ikada ranije. Uzroci toj pojavnosti su višestruki. Ponajprije povijesno nasljeđe, koje se ne može prevladati ideologijskim pretpostavkama sve kad i one ne bi dale svoj novi prilog starim suprotnostima. A sam socijalistički poredak, temeljen na militantnom ateizmu, u svom općem antireligijskom opredjeljenju, naročito je pogodio razmahu pohoda protiv katoličke crkve zbog sklopa različitih okolnosti. Stjecaj prilika doveo je do zanimljiva proturječna spleta. Marksističkoj ideologiji poslužilo je okrivljivanje katoličke crkve zbog ratnih »fašističkih« grijehova za opće razobličavanje i potiskivanje religije kao »opijuma naroda«. Kao što je revolucija u ratu tukla, a u poraću razvlastila, »buržijsku kontrarevoluciju« zbog »nacionalne izdaje«, tako se isto razračunavala s crkvom, kao glavnim ideologijskim protivnikom i jedinim organiziranim ostatkom »staroga društva«, pod izlikom suradnje s okupacijsko-fašističkim poretom. A za to je NDH pružala bogodane pogodnosti za obračun s katoličkom crkvom, koja je već zbog samog svog bića bila nepomirljivija prema novom socijalističkom poretku nego pravoslavna. Tako je došlo do stanovitog prešutnog »saveza« između starih i novih protukatoličkih tendencija. Da je u pozadini bio sadržaj povijesnih hrvatsko-srpskih suprotnosti, to će se tek tijekom vremena sve jasnije očitovati. A do najpunijeg će izražaja doći baš u jasenovačkom mitu. Oko njega, kao najpogodnijeg predloška za postavljanje povijesne odgovornosti i katoličke crkve i čitavog hrvatskog naroda, objedinit će se stare i nove međusobno inače povijesno suprotstavljene idejno-političke struje. I starim, revolucijom potisnutim ali povijesno neizvijenim shvaćanjima, i novim, neohegemonističkim i socijalističko-integralističkim tendencijama, bio je potreban i jasenovački mit, i na njemu zasnovane teorije o genocidnosti katoličanstva i hrvatstva, kao veoma pogodno – zastrašujuće i poticajno – sredstvo za izravno sputavanje nastojanja oko ozbiljenja prava na jednakopravnost i suverenost, pače i za detronizaciju kako ličnosti tako i načela povijesno odgovornih za federalizaciju.

Tako stigismo do ciljnosti svih rečenih pojavnosti, i do šire stožerne teme, u okviru koje je uloži i povijesnoj odgovornosti katoličke crkve, jamačno, pridano značenje krunskog svjedočanstva za genocidnost samog hrvatstva. A o

dubini povijesnih korijena i o duhovnoj klimi, u kojoj se one javljaju pa i utjelovljuju, može se zaključiti više prema njihovim javnim odjecima negoli po raspravi o spornim pitanjima, koje zapravo još uvijek i nema.

Što se tiče hrvatske, a i međunarodne, katoličke javnosti taj povijesni kontinuitet manifestirao se na najimpresivniji način 1984, kada se na završnoj svečanosti *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata*, na *Nacionalnom euharistijskom kongresu* u Mariji Bistrici (8. i 9. rujna) okupilo mnoštvo od oko četiristo tisuća vjernika (te 1100 svećenika, 35 biskupa i nadbiskupa i 5 kardinala, te oko 200 novinara). Toj »najvećoj hrvatskoj misi u povijesti« nije mogao prisustvovati sam papa Ivan Pavao II baš zbog opće psihoze, stvorene – čini se – ponajviše zloporabom takvih tema kao što su *Vatikan-Jasenovac* i povijesna odgovornost hrvatske katoličke crkve. U svojoj velikoj poruci, tom prigodom, papa Ivan Pavao II. istaknuo je da je »hrvatski narod – prvi od slavenskih naroda« iz poganstva ušao u kršćansku zajednicu svijeta. Dodavši znakovito da je veliku obljetnicu »trinaest stoljeća kršćanstva u hrvatskom narodu« trebalo »proslaviti 1941. godine, ali se zbog okolnosti tadašnjega vremena« to moralo odgoditi, papa poručuje: »budite ponosni što pripadate časnoj Crkvi... i narodu s poviješću i kršćanskom baštinom tako drevnom i plemenitom«. Sam izaslanik Svetoga oca, kardinal König nije propustio i izrijeком spomenuti kardinala dr. A. Stepinca, a na Stepinčeve riječi pozvao se i kardinal F. Kuharić. Govoreći o utjelovljenosti katoličke crkve u trinaeststoljetnu »često krvlju i suzama zalivenu povijest« hrvatskoga naroda, Kuharić ističe da su biskupi i svećenici poslani i pozvani da sa svojim narodom dijele dobro i zlo, da »svoje evanđeosko rodoljublje« očituju »najstvarnije kad Otkupljenjem nastoje liječiti dušu svoga naroda od smrtonosnih zala koja razaraju čovjeka, obitelj i narod«. Zauzimajući se protiv svih oblića i *duhovnog i fizičkog genocida* u suvremenom životu, Kuharić (opetovano) poziva na pronalaženje putova za miran i složan suživot sa svim vjernicima drugih vjeroispovijesti, kao i s onima koji nisu vjernici⁶⁵⁹. Sveukupna (devetogodišnja) proslava trinaeststoljeća hrvatskog kršćanstva, a navlastito završna u Mariji Bistrici, bila je povijesni izraz duhovnog stanja hrvatskog naroda, i njegov na svoj način manifestantni odgovor na mitsko okrivljavanje i pozivanje na odgovornost. A s povijesnog gledišta to zaslužuje toliko više pozornosti što se to odigralo na području crkvenoga života, pored, a znatnim dijelom i nasuprot onome na općedruštvenom, javnom i službenom.

Prema tome, mogli bismo zapravo zaključiti da je završna svečanost proslave Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata bila svojevrstan i nedvojbeno uvjerljiv odgovor hrvatskog katoličanstva – uz punu suglasnost europskoga – na sve one čudovišne optužbe i teze što *katoličanstvu zbog hrvatstva*, a *hrvatstvu zbog katoličanstva*, udaraju žig iznimne povijesne krivnje pače i genocidnosti.

⁶⁵⁹ Usp. *Glas koncila*, Zagreb, XXIII, 18(538)16.09.1984, 1–6, 10–17.

U svezi s tim valja pogledati kako se u isto doba manifestiralo srpsko-pravoslavno javno mnijenje baš na izazovnom slučaju jasenovačkog logora. Naime, u razmaku od svega tjedan dana (2.IX.1984) u samom Jasenovcu održana je svečanost posvete nove pravoslavne župne crkve, na kojoj je pristustvovao sam patrijarh SPC German, uz predstavnike vlasti i drugih vjerskih zajednica, a na kojoj se okupilo oko deset tisuća vjernika iz cijele zemlje. Tolik broj prisutnih, koji za dolazak nisu trebali svladavati sve one teškoće što su ih imali hodočasnici na Mariju Bistricu, govori sam za sebe da u svijesti pravoslavnih vjernika i srpskog naroda mit o jasenovačkim žrtvama ne živi u onakvim dimenzijama, i u onako napregnutoj silovitosti, kakvo mu značenje žele dati njegovi tvorci i raspirivači, od Terzića i Dedijera do Vuka Draškovića i Živojinovića. Razlozi su, jamačno, u tome što za to nema stvarne podloge, pa zbog toga i mahnitanje mitskim brojkama žrtava ostaje bez primjerenog odjeka u mnoštvu srpsko-pravoslavnoga pučanstva, dok naprotiv hrvatsko katoličko svojim držanjem ustaje u obranu i svoje povijesti i svoje sadašnjosti.

U svom govoru u Jasenovcu, patrijarh German spomenuo je jasenovački logor iza njemačkih logora, uz Jadovno i Glinu, označivši ratne žrtve biblijskom slikom. Bilo je to doba, reče, »kad je Otac greha, zla i večnoga mraka zamahnuo svojim smrtonosnim krilima i prosipao krv i suze, zločin i smrt«, kad su »šteti ljudi bili izvršioци njegove volje, zaneseni, zavedeni, uvereni da se tuđim zlom postiže vlastito dobro«, jedno od onih doba za koje je Spasitelj rekao: »Doći će vreme kad će svaki koji vas ubije misliti da čini službu Bogu« (Jn 16,2). Bilo je to, jamačno, dublje promišljanje o zlu u povijesti. Isto kao i podsjećanje na apostolsku opomenu: »Nema ništa sakriveno što se neće otkriti, ni tajno što se neće doznati« (Mt 10,26). No, čini se, da je i patrijarh German zaboravio da zlo nije bilo samo na jednoj a dobro samo na drugoj strani, rekavši: »Braćo, da praštamo – moramo, ali da zaboravimo – ne možemo«. To više što će betonski cvijet na jasenovačkom polju podsjećati praunuke unuka na tamošnje žrtve⁶⁶⁰. Ali povijesna nas mudrost uči da će ne manje trajni spomenici ostati u srcima i svijesti potomaka i onih drugih ne manjih žrtava, koji isto tako neće moći da zaborave, pogotovu ako će jedne biti uveličavane a druge samo proklinjane i žigosane. Jer, kao što na tom skupu u Jasenovcu reče osobni predstavnik hrvatskog kardinala F. Kuharića, biskup dr. Đ. Kokša: »Dogodile su se stvari koje se nikada dogoditi smjele nisu«⁶⁶¹. Ali one jamačno nisu tek tako pale s neba, nego su bile nečim uzrokovane i međusobno uvjetovane, pa problem i praštanja i zaborava ima podjednako povijesno značenje za sve sudionike. Osim toga, takvo pozivanje na *ne-zaborav* »zvuci i razumijeva se više kao prijetnja, – upozorava s pravom književnik P. Šegedin – a i postavlja u sumnju sam čin oprosta. To može biti politika, ali ne i kršćanski akt! Onome tko je kršćanski oprostio ne treba zaborav, naprotiv«. Jer

⁶⁶⁰ Isto, 7.

⁶⁶¹ Usp. Glas koncila, XXIII, 21(541), 07.10.1984, 2.

»oprost je stvaralački čin, vezan uz svojevrsnu spoznaju, po kojoj *zlo-čin* među ljudima« nije proizvod samo jedne strane⁶⁶²... Svaki drugi prilaz vodi u bezizlazan krug osvete. Prema tome, svako jednostrano ustrajanje na svom pravu ne-zaborava ne vodi uklanjanju ni starih nanosa zatornih omrazbi, niti novih naplavina osvetoljubivih mržnja. S gledišta povijesne razboritosti rješenja u biti ne može biti ni u oprost ni u zaboravu – jer i svaki zaborav je svojevrstan oblik pamćenja – već u spoznaji istine, što će reći uzročno-posljedične cjeloće u zamršenu spletu svih tvarnih i duhovnih sastavnica i odrednica povijesnoga zbivanja.

5. O PROSUDBAMA NACIONALIZMA I SEPARATIZMA, HEGEMONIZMA I FEDERALIZMA

*Različite teorije povijesti
birat će različite povijesti prošlosti.*

A. Heller

*Ludo su i na vlastitu štetu i propast uvijek radili narodi,
koji su druge podjarmljivali i gnjeli, a najluđe rade koji
misle da se to još i sada može činiti.*

I. Mažuranić

*Okolo nas slutimo zamke i crna djela himbe
jazove opasnosti iza živica riječi.*

Tin Ujević

Budući da u povijesnom bivstvovanju ima malo iznimaka, to zapravo ni malo ne iznenađuje što se i u slučaju Jugoslavije obistinjuju, osim gore istaknutih općih spoznaja i strepnja, još i one koje se odnose na iskustvo s revolucijama i novim povijesnim zahtjevima. Napoleon, taj genijalni baštinik velike francuske revolucije, koji o njoj nije razmišljao teorijsko-ideologijski već povijesno-politički, imao je očito u svom slučaju najbolju potvrdu za tvrdnju da u revolucijama postoje dvije vrste ljudi: *oni koji ih pripremaju i oni koji se njima koriste*. Do te iste misli došao je i S. Zweig u svom promišljanju i svih kasnijih društvenih revolucija. Bile one klasno-staleške, državno-političke ili nacionalne

⁶⁶² P. Šegedin, Priča iz bolničkog vrta, *Forum*, XXV, 11–12, 1986, 538–42.

– revolucije nikada ne pripadaju onima koji ih započinju već uvijek onima koji ih završavaju i grabe kao plijen. A jedna od bitnih, i jamačno nimalo spornih, spoznaja jest i ona do koje je u svom filozofskom promišljanju povijesti došao Toynbee. U svim vremenima i na svim podnevcima povijest je ovjerovila iskustvo koje kazuje: *onaj društveni sloj ili politički pokret, ideja i povijesna ličnost, koji uspješno odgovori na jedan povijesni izazov, rijetko je kada uspješan u odgovoru na slijedeći povijesni izazov*. Opijenost vlastitom pobjedom u jednoj povijesnoj bitci, ili razdoblju, veoma je često uzrokom neuspjeha i pada u idućim kušnjama⁶⁶³. A taj je, po pravilu, to brži i veći što je pobjednički zanos nerazboritiji u nasilnom nametanju svoje volje, i bezobziriji u poricanju svega prethodnog.

U jugoslavenskim prilikama sve se to očitovalo postupno već od prvih desetljeća nakon pobjede revolucije, da bi se u posljednja dva desetljeća, od početka sedamdesetih godina, pretočilo u klizno krizište što je postalo ne manjim povijesnim izazovom od onoga na koji je revolucija s uspjehom odgovorila. Uzroci tome su dvojaki. Jedni proizlaze iz same osnove socijalističkog poretka – iz njegove ideologije i ekonomije i sveukupnog državnog i političkog ustrojstva – kojemu dosada još ni u jednom slučaju, od Baltika preko rusko-sovjetskih prostranstava do Koreje, ili od Jadrana do Kitaja i Vijetnama, nije pošlo za rukom da bude na visini povijesne zadaće ni u razvitku proizvodnih sila, niti u oživotvorenju društva, slobode i blagostanja. Drugi je uzrok u samom višenacionalnom sastavu SFRJ.

Izlazi iz ovog okvira bavljenje općim problemima socijalizma, potrebno je međutim skrenuti pozornost na jednu veoma znakovitu pojavnost. Iako je neosporna činjenica da je revolucija u Jugoslaviji mogla pobijediti i uspostaviti socijalistički poredak, prije svega – pa čak ne bi bilo pretjerano reći i isključivo – zbog toga što je uspješno odgovorila na izazov rješavanja nacionalnog pitanja, mnogi u traženju odgovora na sadašnji povijesni izazov zaboravljaju upravo tu bitnu činjenicu. Štoviše, oni, u svom neslaganju s avnojevskim načelima izgradnje državne zajednice, upravo njima pripisuju svu uzročnost sveukupne društveno-gospodarske i političko-moralne krize. Zaboravljajući pri tom tek jednu malu sitnicu – da bez njih ne bi bila uopće moguća obnova te državne zajednice. A budući da bi njena uspostava, kao socijalističke zajednice ravnopravnih naroda, značila zapravo oživotvorenje socijalističkih ideja na južno-slavenskom i balkanskom tlu, to oni, što za ta (avnojevska) načela povijesnu krivnju svaljuju na hrvatske i slovenske predstavnike, zaboravljaju i najizravnije poriču misao i djelatnost samih srpskih socijalista i marksista od Svetozara Markovića preko D. Tucovića, Koste Novakovića i Filipa Filipovića, do svih onih (M. Pijade i R. Čolakovića, S. Žujovića i B. Neškovića, M. Đilasa i A. Rankovića, M. Popovića i M. Todorovića, P. Stambolića i K. Popovića,

⁶⁶³ Usp. A. Toynbee, *A Study of History*, 927–8.

i dr.) što su sudjelovali u Titovu razdoblju u vodstvu jugoslavenskog komunističkog pokreta. Drugim riječima, dok su povijesna shvaćanja i pragmatiska usmjerenja srpskih socijalista i marksista bila usmjerena na traženje rješenja prihvatljivih i za druge susjedne narode, nasuprot velikosrpskoj ekspanzionističkoj politici, od Garašanina, preko Pašića do Aleksandra Karađorđevića, dotle su teze što ih je izložio N.S. 1902. bile izraz upravo njihovih pretenzija, a kao što vidjesmo nastajanje jasenovačkog mita, te teorija o genocidnosti hrvatstva i katoličanstva samo su nastavak takvog usmjerenja. Ili točnije uskršavanje onih ideja i gledišta u srpskoj povijesti što su bile potisnute pobjedom socijalističke revolucije.

Kako u prošlosti tako i danas takva su gledišta izraz pogrešnog shvaćanja nacionalnog pitanja općenito, a u konkretnom hrvatsko-srpskom slučaju i zablude da se rješenje u velikosrpskom smislu može postići pomoću nametanja velikodržavne ideje, veličanjem srpstva i jugoslavenstva a žigosanjem i proklinjanjem hrvatstva zbog njegove čak povijesne genocidnosti.

Dakako i u srpskom, kao uostalom i u hrvatskom, slovenskom ili bilo kom intelektualnom životu ima takvih koji se ograđuju od »uskonacionalnog«, »konzervativnog« i »povijesno tradicionalnog« pristupa problemu nacionalnog i međunacionalnih odnosa, ističući svoja nadnacionalna, jugoslavenstvujuća, socijalističko integralistička ili općedemokratska kozmopolitska gledišta. I onda kad takva shvaćanja nisu samo krinka pragmatističkog dovijanja i povijesne neukosti, nego izraz utopističke vjere u svoje iluzije, ona pridonose samo još većem zamagljivanju i onako odveć zakučastih povijesnih problema.

U tom su pogledu posebno zanimljiva, zbog svoje naročite znakovitosti, ona gledišta što, oslobođena ideologijske pristranosti, s pravom ističu da ostaje izvan znanosti »svako ono nastojanje koje ide za okamenjivanjem propagandističke dimenzije revolucionarnih pretpostavki«, te da u tumačenje povijesnih zbivanja i »odlučujućih motiva ponašanja ljudi« i naroda valja unijeti one poticaje i čimbenike »koji imaju svoju egzistencijalnu snagu«. S takvim načelnim pristupom za koji se izjašnjava V. Đuretić valja se svakako suglasiti, jer, da bome da u povijesnu događanju postoji uvijek i »svuda prisutni natklasi i nadideološki elemenat«, te stoga bez i izvan »funkcionalne odredivosti ovog fenomena srpsko-hrvatski ratni sukobi ostaju bez svoje suštine«⁶⁶⁴. Spor, međutim, nastaje u sagledavanju tih egzistencijalnih čimbenika. Jer, ostaje se podjednako izvan znanstvene objektivnosti, ako se njihova prisutnost uvažava u srpskom slučaju, a uopće ne uzima u obzir u hrvatskom, pa se tu svim pojavnostima pripisuje patološko-genocidna predodređenost, kojoj će jedni (Dedićer, Živojinović) korijenje tražiti pretežito u katoličanstvu ili duhovnim svojstvima (Nikola Stojanović, Dedićer, Živojinović), a drugi (Terzić, Krestić) u nacionalno-genetskim značajkama, a Đuretić u njihovu objedinjavanju i dome-

⁶⁶⁴ Usp. V. Đuretić, n.dj., I, 6-7.

tanju vatikanskoj još i kominternovske naljepnice. Najdalje je u tom »sintetiziranju« ipak otišao Vuk Drašković, koji u svom bjesomučju u hrvatstvu ne vidi drugo do »kaptolsko, starčevićansko, frankovačko srbožderstvo« proizašlo iz »vatikansko-frankovačko-kominternovske propagande«, a u Kuharićevu apelu za istinom o Stepincu ništa drugo do zahtjev »za još jedan Jasenovac i još jedno Jadovno«⁶⁶⁵. Da takvi neodmjereni izljevi književne nepodopštine nisu u suzvučju s cijelim orkestrom kojekakvog »znanstvenog« tumačenja, nazočnosti njihove bubnjarske nesuvislosti ne bi trebalo poklanjati nikakve pozornosti. Ali pošto su izraz posebno stvorene psihoze, bilo bi povijesno krajnje nerazumno ne pitati se o njihovu i stjecištu i ciljnosti.

A sve najrazličitije pojavnosti poricanja ili žigosanja hrvatstva u bilo kakvu njegovu obličju imaju svoje *praisvorište* u pogrešnom gledanju na nacionalno pitanje uopće a na jugoslavenskom tlu posebno. Jer, kad Đuretić razmišlja na taj način, da je moglo doći do oblikovanja jugoslavenske nacije, dotično »evropskog državno pravnog konstituisanja« u formi »oprobanoj u italijanskom Rizordimentu i njemačkom bizmarkizmu«, ali da su »nesporazumi između srpskih i hrvatskih predstavnika« doveli »do stanja u kojem su nacionalni patriotizmi potiskivali jugoslavenski«, do »megalomanskih nacionalnih pretenzija« i »starih iluzija« »s projekcijama svoje nezavisne države«, do »sukoba između uskonacionalnog i jugoslovenskog opredjeljenja« (itd. itsl.)⁶⁶⁶ – onda je tu podloga zaista za sve nesporazume, za sve teorije o povijesnoj krivnji pače i o nedopustivosti svakog hrvatstva.

Iluzija, pa i o uzoru talijanskog i njemačkog ujedinjenja, zaista je bilo znatnih, počam od prošlostoljetnog romantičarstva s ilirizmom, austroslavizmom i ništa manje s jugoslavenstvom. Ali sve one razbiše se (da se ograničimo samo na posljednju) o povijesnu stvarnost zasebnih samobitnosti i hrvatskog i srpskog nacionalnog bića i njihovih odvojenih, znatnim dijelom suprotstavljenih, državno-političkih ideja i interesa. Kojim je sve to odredbenicama bilo uvjetovano stvar je posebnog razmatranja. A ne vidjeti da je povijest na nedvosmislen i surov način (skupštinski i marseilleski atentat, ustaški i četnički genocid) ovjerovila tu činjenicu – znači uskršivati dvaput propale iluzije, pošto su se one pokazale neživotnima i u obličju socijalističkoga integralizma.

A kad se ne priznaje zasebna nacionalna samobitnost, onda se dakako i prirodna težnja za nacionalnom slobodom i državnom neovisnošću proglašava – megalomanskom čak i genocidnom pretenzijom. Od promicatelja takvih teza (od Terzića do Đuretića, Krestića ili Bulajića) bilo bi zanimljivo čuti zašto na svoju državnost ima pravo srpski narod (čak i proširenu), a nema povijesni hrvatski narod sa svojom tisućugodišnjom nikad posve zatrtom tradicijom? I to u stoljeću kad se na svjetskoj pozornici hrpimice pojavljuju novi, nepovijesni, do jučer nepoznati narodi.

⁶⁶⁵ U spomenutim pismima vodstvu SRH i odgovor *Vjesniku*, v.bilj. 171 i 172.

⁶⁶⁶ V.Đuretić, n.dj., I, 13, 15, 32–3.

Naravno, zbog takva pristupa, a posebno još i poradi toga da bi se hrvatski narod mogao okriviti za zločin izdajstva, separatizma i genocida – namjerno se zaboravlja povijesno iskustvo da se svi narodi u povijesti upravljaju vlastitim probicima, uvijek u svom duhovnom oblikovanju, a u vanjskom očitovanju kad god im se za to pruži prilika. I upravo stoga, povijest posvedočuje da se nijednom narodu iz njegovih *egzistencijalnih* razloga, ne može nametnuti neki umjetni patriotizam onih višenacionalnih državnih tvorbi u kojima taj narod nije oživotvorio pravo na razvitak svoje nacionalne samobitnosti u slobodi i zadovoljstvu. U novijoj povijesti to najbolje potvrđuju primjeri rasula Habsburške monarhije i carske Rusije, potom predratne Čehoslovačke i monarhističke Jugoslavije, a u najnovijoj ne samo svih kolonijalnih imperija nego i njihovih više-etničkih nasljednica, dotično kolonijalnih umjetnih državnih ustroja.

Sukladno početnom nepovijesnom gledanju na problem nacionalnog u višenacionalnoj državi slijedi i začudno poricanje postojanja velikosrpskog hegemonizma u monarhističkoj i centralističkoj Jugoslaviji.

Prema Đuretiću velikosrpske hegemonije i potlačenih naroda u međuratnoj Jugoslaviji zapravo nije bilo. On jedva priznaje stanovitu formalnu »hegemoniju srpske monarhističke vrhuške«, koja je međutim (po njemu) bila »bez ekonomskog i kulturnog protekcionizma, i bez organizacionih elemenata uperenih protiv nekog drugog naroda posebno«. Štoviše, on će toj istoj vrhušci zamjeriti popustljivost i pogrešno vođenje nacionalne politike, naročito glede primanja u službu, nakon ujedinjenja, časničkog i činovničkog kadra iz bivše Austro-Ugarske (tj. Hrvata i Slovenaca). Pošto u Kraljevini SHS, a još manje u unitarističkoj, šestojanuarskoj Jugoslaviji, kad se i srpstvo odreklo svog posebnog nacionalno-državnog imena, nije bilo ni vladavinskog ni potlačenih naroda, kako je moglo doći do »mita o srpskom hegemonizmu«. Za nastanak, opću uvriježenost pa i za posljedice toga mita, koji je tvorcima poslužio »da svoj antisrbizam i separatizam dovedu do apsurd«, odgovorni su: podjednako i hrvatska desnica i ljevica, ali i takvi međunarodni čimbenici kao Komunistička internacionala a na drugoj strani fašizam, dotično sile koje će odigrati glavnu ulogu u »jugoslovenskoj« i »srpskoj« drami. Znači: SSSR, Njemačka, Velika Britanija, u znatno manjoj mjeri i SAD, dok je Francuska zbog poraza izgubila svoje »dotada privilegisano mjesto«. U »gustoj šumi antihegemonizma« miješale su se ponekada »crvena i crna boja«. Od Dedijera i Živojinovića već doznasmo da je u antisrpstvu Vatikan čak i prethodio fašizmu, dajući »crnoj boji« trajnije obilježje, a sad nam se i povijesno odmataju i niti Dedijerovih nastojanja da razotkrije veze između CK KPH i Pavelićeva ustaškog glavnog stana. Prema Đuretiću, poslije ujedinjenja 1918, »nova cjelina bila (je) ne samo etnički srodna nego je imala i viši nivo političke i ekonomske demokracije«, ali »stalno sukobljavanje srpskih i hrvatskih građanskih krugova« izazivalo je čak »anacionalno žaljenje za *starim dobrim vremenima*«. A ovo »okretanje prošlosti« bilo je pracenjeno »izlivima jeda« naslijeđene antisrpske imperijalne politike s »izazivačkom pojmovnom terminologijom« »*velikosrpstvo*«,

»srpsko ugnjetavanje«, »srpski barbarizam«, »srpski primitivizam«, »bizantizam«. I: »Tako je formirana ne samo atmosfera nacionalne i vjerske surevnjivosti nego i privid koji je govorio o civilizacijskom neskladu«. Ovo »stanje insinucija i predrasuda« dobivalo je putem »kalkulantske internacionalizacije srpsko-hrvatskih protivrječnosti« »vid akutnog evropskog problema«. Pri čemu je posebna uloga pripisana kominternovsko-staljinističkom voluntarizmu i njegovom pojednostavljenom objašnjenju sviju zala jugoslavenske stvarnosti s »tzv. velikosrpskim hegemonizmom«. Činjenica je »da su se ne samo u propagandi nego i u literaturi sa naučnim pretenzijama pojavljivale ideje o *ugnjjetanim* jugoslovenskim narodima, o velikosrpskoj diktaturi, koje su dosta podsjećale na... austrougarske antisrpske ujdurme«⁶⁶⁷.

Što reći o takvom poricanju »velikosrpskog hegemonizma«? Da ga nije bilo, bi li »hrvatsko pitanje« postalo glavnim uzrokom državno-političke krize jugoslavenske države između dva rata, pa i *akutnim europskim problemom*, kako to i sam Đuretić mora priznati? A u svakom iole ozbiljnom razmatranju valjalo bi poći od pretpostavke da to nije moglo postati slučajno, zbog nečijih i nekakvih hirova, zbog političkih i ideologijskih pristranosti. Dotično, da čitav svijet nije prihvatio ocjenu o ugnjetavanju hrvatskog i ostalih nesrpskih naroda od srpskog hegemonizma na temelju površnih propagandnih optužbi već poslije pomnog političko-diplomatičkog pa i povijesno-znanstvenog proučavanja. Jugoslavija je bila jedna od važnih karika u europskom versailleskom poretku, i nasuprot prijetećem njemačkom revanšizmu i možebitnom sovjetskom ekspanzionizmu na Balkan, pa su stoga njene sile zaštitnice, Francuska i Velika Britanija, pružale najprije punu potporu tom srpskom hegemonizmu da učvrsti svoju vlast svim sredstvima. Istom kad mu to nije pošlo za rukom onda su preporučivale već kralju Aleksandru Karađorđeviću, a potom još odlučnije knezu Pavlu da jedino rješenje hrvatskog pitanja vodi sređivanju države. Italija je bila protivnica jugoslavenske države, i zbog toga će pružiti utočište Paveliću, ali i u odnosu prema njemu nikad neće zaboraviti na mogućnost sporazumijevanja s Beogradom. A Hitler će zbog beogradskog puča objaviti rat srpstvu, i dopustiti uspostavu nezavisne Hrvatske u svom Novom europskom poretku prema ranijim geopolitičkim procjenama, zasnovanim prije svega na povijesnim zbiljnostima. Optuživanje pak Vatikana za tobožnju djelatnost na razbijanju Jugoslavije i za potporu hrvatskom separatizmu, jamačno, ne može naći druge potkrepe osim u njegovu načelnom držanju, prema stečenoj iskustvenoj mudrosti u svojoj dugovjekovnoj povijesti, da crkva – radi svog poslanja – mora biti na strani prava kako svakog čovjeka tako i svakog »božjeg« naroda.

⁶⁶⁷ Isto, I, 15–9, 23; kao primjer znanstvene marksističke literature u kojoj se tobože neopravdano pisalo o velikosrpskoj hegemoniji Đuretić navodi: I. Levin, Nacionalni vopros v poslevoenoj Evrope, Moskva, 1934, 341–83.

A kad Đuretić odlučno stajalište Komunističke internacionale protiv velikosrpskog hegemonizma, a za prava potlačenog hrvatskog i drugih nesrpskih naroda na nacionalnu slobodu i državnu samostalnost, pripisuje samo »staljinističkom voluntarizmu i ekstremizmu«, te sovjetskom neshvaćanju »suštine jugoslavenske situacije« i prave »prirode hrvatskog, srpskog i slovenačkog nacionalizma« – onda je to izraz ili posvemašnjeg nepoznavanja ove materije ili iskrivljenih, potpuno pogrešnih prosudbi u punoj suprotnosti s povijesnom zbiljom. Jer, kad je Kominternu, sredinom dvadesetih godina, zauzela stajalište o potrebi razbijanja Jugoslavije, onda to nije bilo zato što su u njoj već tada »poslije Lenjinove smrti glavnu riječ vodili pojedinci doktrinarnog ustrojstva«⁶⁶⁸. Naprotiv. U vodstvu Kominterne bili su tada svi velikani europskog marksističkog pokreta i oktobarske revolucije (koje će Staljin tek kasnije eliminirati), sudjelujući zajedno sa Staljinom u raspravi o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, nasuprot unitarističkim tezama prvaka KPJ Sime Markovića. Odluka o pravu na samoodređenje hrvatskog, slovenskog i drugih naroda nije donošena na crti dogmatskog odstupanja već dosljedne primjene Lenjinovih shvaćanja. I ona nije nametnuta samo izvana jugoslavenskom komunističkom pokretu, već su njome samo poduprta, i svojom dosljednošću radikalizirana, gledišta »ljevice« u KPJ, koja je već prije, nasuprot simamarkovićevskoj »desnici«, došla do zaključka da od revolucije u Jugoslaviji ne može biti ništa bez rješavanja nacionalnog pitanja. Naravno, povijesno nije bilo nimalo slučajno da su glavni pobornici za priznanje prava na samoodređenje naroda bili hrvatski marksisti. A takvi su među srpskim bili u manjini, jer je većina slijedila Simu Markovića da je nacionalno pitanje riješeno samim ujedinjenjem. Slične podjele nisu slučajne ni u sadanjim raspravama o istovjetnim pitanjima. Jamačno, i tada i sada, podjednako na početku i na kraju, i u ideologijsko-teorijskim raspravama i u državno-političkim gledištima – očituje se, pače pretežu shvaćanja što su uvjetovana izvoritima i »egzistencijalnim« interesima vlastitog nacionalnog bića.

Đuretićeva tvrdnja da je po ujedinjenju Kraljevine SHS, nova državna cjelina – uz etničku srodnost – bila i na višem stupnju političke i ekonomske demokracije, primjer je uopćavanja i vrijednosnih sudova koji su primjereni na dio ali nikako ne i na svu cjelinu. Moglo bi se reći tu se srećemo s prosudbom hrvatske i slovenske problematike sa srpsko-crnogorskog stajališta. A nesukladnost ove zbiljnosti osjeća se od tada do danas na mnogim pitanjima pa i u ovoj raspi. Doduše, i na crnogorskom primjeru očitovalo se da etnička srodnost sa Srbima – koja je nedvojbeno bila znatnija negoli s ostalima – nije bila dovoljna da ukloni srpsko-crnogorske suprotnosti, pa je i tamo crnogorski otpor nametanju srpske hegemonije morao biti svladavan surovom oružanom silom. No kolikogod se na taj dio cjeline može odnositi rečena ocjena o višem

⁶⁶⁸ Isto, I, 23.

stupnju, ona podnipošto ne vrijedi za Hrvatsku, Sloveniju i ostale zemlje koje su bile pod Austro-Ugarskom. I u ovom se sudu zrcali jedna šira i duboko ukorijenjena predrasuda kako je tobože demokracija u Srbiji – sa svim njenim dinastičkim i crnorukaškim razračunavanjima nad kojima se sablažnjavala kulturna Europa – bila tobože na višem stupnju negoli u »nazadnoj« Habsburškoj monarhiji. Kad se i priznaje viši stupanj gospodarskog razvitka, zaboravlja se da je u toj pravno sređenoj državi bio dosegnut za ondašnje prilike visok stupanj civilizacijskog društva, parlamentarne demokracije i političkih sloboda, u okviru kojih je i europski marksistički pokret dostigao svoj vrhunac. Jer kolikogod se *austromarksizam* odbacivao s kasnijih lenjinističkih stajališta, povijest je očito ovjerila i reformistički put u socijalističko društvo, pored pa i nasuprot onome boljševičke revolucije.

Ima li se na umu da je u sferi ovakve europske kulturno-političke klime Hrvatska imala i znatan stupanj nacionalno-državne autonomije, sa svojim (zakonodavnim) Hrvatskim Saborom i banskom vladom, a da se u novoj državi najednom našla politički i ekonomski obespravljena, – onda se, naravno, razotkriva sva promašenost Đuretićeve optužbe o hrvatskoj krivnji za zaoštavanje hrvatsko-srpskih odnosa, pa čak i za »anacionalno žaljenje« za »starim dobrim vremenima«. Nezadovoljstvo hrvatskog naroda sa stanjem u Habsburškoj monarhiji bilo je zbog razjedinjenosti hrvatskih zemalja i zbog nemanja potpune suverenosti, a u novoj državi ono je postalo još veće zbog iznevjerenih očekivanja o postizanju višeg stupnja nacionalne slobode i boljih pretpostavki za gospodarsko-kulturni razvitak. Prema tome u postavljanju zahtjeva za nacionalno-političkom i gospodarskom ravnopravnošću nije se radilo ni o kakvom neopravdanom zaoštavanju odnosa sa Srbima, ili *anacionalnim* žaljenjem za prošlošću, već je to naprotiv bio izraz prirodne težnje nacionalnog bića da osigura viši stupanj svog razvitka, ne mireći se nikada s okolnostima njegova ugrožavanja.

Osim toga, povijesna shvaćanja koja su sadržana u Đuretićevoj »činjenici« da je stvaranje Kraljevine SHS značilo tobože »viši nivo političke i ekonomske demokracije«, ne znači samo potpuno krivo tumačenje činjeničnog stanja, nego tvore ishodište za gotovo sve nesporazume u razmatranju sveukupnog daljeg povijesnog zbivanja, naročito uzroka državnog sloma 1941. i preduvjeta revolucije, sve do biti sadanjenj spora oko ustavnog poretka.

Jer, za sav dalji tijek svega povijesnoga zbivanja od presudnoga je značenja bila upravo činjenica, da je ujedinjenje u zajedničku državu izvršeno pod posve različitim povijesnim okolnostima i prilikama u pojedinim južnoslavenskim zemljama, te da je ono imalo veoma različite, a u mnogome i potpuno suprotne posljedice kako po duhovno stanje tako i po sam budući razvitak pojedinih naroda, a naročito hrvatski i srpski. Srbija je izišla iz prvog svjetskog rata u pobjedničkom zanosu, doživjevši proglašenje Kraljevine SHS u oslobođilačkom ushitu kao širenje nacionalne države, ujedinjenje svega srpstva pod nacionalnom dinastijom Karađorđevića, te oslobođenje ostale braće, što je još

više ojačalo srpsku nacionalnu samosvijest i jedinstvo, učvršćujući u srpskom narodu autoritet dinastije, vojske, državne vlasti i vladajućih stranaka. Nasuprot tome stanje u Hrvatskoj, a i u drugim nesrpskim zemljama bilo je sasvim drugačije. Hrvatski je narod dočekao slom Monarhije u revolucionarnom previranju, očekujući od odluke Hrvatskog Sabora o prekidu s Austro-Ugarskom nacionalnu slobodu i republiku – u duhu načela proklamiranih u ime demokracije od Wilsona a u ime proleterske revolucije od Lenjina – a stvaranje zajedničke države iznevjerilo je sva ta očekivanja. U prevratničkom pokretu pučkih slojeva, koji je, spontano a i pod utjecajem oktobarske i drugih europskih revolucija, poprimao i oblička oružanog, tzv. *zelenokaderaškog* bunta, u Hrvatskoj je bio srušen stari državni ustroj i poljuljani autoriteti političkih nosilaca stare vlasti, ali i onih što su Hrvatsku ujedinjenjem odveli pod novu tuđinsku vlast. Uznemireni hrvatski puk teži potpunom nacionalnom i socijalnom oslobođenju, a u novoj državi doživljava kontrarevoluciju u vidu izdaje domaće buržoazije i intervencije strane, srpske i francuske vojske. Surovo oružano zavođenje reda uz primjenu »balkanskih« batinaških metoda, nepoznatih u ovim krajevima, te ekonomsko-financijsko osiromašenje zamjenom novca (4 krune za 1 dinar – doživljeno je kao »državna pljačka«), uznemirenost na selu zbog žigosanja stoke a u gradu zbog gubljenja službi i poteškoća nastalih prijelomom poslovnih veza s dotadašnjom europskom zajednicom – doveli su do općeg nezadovoljstva. Zbog toga uspostavu zajedničke države hrvatski pučki slojevi – a ni intelektualni krugovi – ne doživljavaju kao »viši nivo« gospodarske političke demokracije, nego kao gušenje revolucionarno-demokratskog pokreta, kao stranu okupaciju i ponovno nacionalno potlačivanje. To su i razlozi zašto se hrvatski narod, u cjelini uzevši, onako odlučno okreće i protiv novog centralističkog sustava, koji ukida hrvatsku državnu autonomiju, a i protiv svih onih građanskih političkih stranaka i grupacija što su izdale nacionalna i demokratska očekivanja, stavivši se u službu velikosrpske hegemonije. Samo time može se objasniti činjenica, da su u hrvatskom narodu ubrzo gotovo potpuno izgubile svaki ozbiljniji utjecaj, pa čak i posve nestale s političke pozornice, sve one političke stranke i struje, koje su se kompromitirale u očima naroda svojom suodgovornošću za provedeno ujedinjenje i za onakvo stvaranje Kraljevine SHS. To je navlastito bio slučaj sa svim pobornicima ideja integralnog jugoslawenstva i suradnicima s hegemonističko-centralističkim režimom. Nasuprot tome naglo je porastao ugled Stjepana Radića, koga je u Narodnom Vijeću, u njegovu protivljenju bezglavom i bezuvjetnom ujedinjenju *Države Slovenaca, Hrvata i Srba sa Kraljevinom Srbijom* od zastupnika Hrvatskog sabora jedino podržao dr. D. Hrvoj. Radićeva *Hrvatska pučka seljačka stranka*, koja je do ujedinjenja u političkom životu igrala posve sporednu ulogu, preko noći postaje glavnim političkim čimbenikom, baš zato što se Radić onako odlučno suprotstavio načinu prvoprosinačkog ujedinjenja. A naročito zbog toga što je, uz narodnjačko-demokratski program seljačke stranke, nasuprot unitarističkom centralizmu, izložio program zahtjeva za Hrvatsku Republiku i za konfe-

deralističku izgradnju zajedničke države. Radić je, naime, iako uvjereni pobornik parlamentarno-demokratskih a protivnik revolucionarnih metoda političke borbe, vidjevši da ne može utjecati na donošenje centralističkog vidovdanskog ustava, slušajući glas hrvatskog naroda, ne samo preimenovao (prosina 1920) svoju stranku iz *pučke* (HPSS) u *republikansku* (HRSS) nego je, u ime izabranog (za Ustavotvornu skupštinu) predstavništva hrvatskog naroda, donio (ožujka 1921) *Ustav neutralne seljačke Republike Hrvatske*. Time je Radićevo vodstvo HRSS do krajnosti zaoštrilo svoj programski zahtjev za samoodređenje i suverenost Hrvatske, te za republikansko i konfederativno uređenje južnoslavenske zajednice. Ali valja imati na umu da je taj u programsko-političkom smislu, s obzirom na postojeći poredak, zapravo *revolucionarni čin* bio ispod raspoloženja javnog mnijenja jer je ostao u deklarativno mirotvornom okviru. Prilike su, naime, bile takve da se očekivalo da će Radić, kao neosporni predstavnik hrvatskog naroda, u Zagrebu proglasiti Republiku, za koju se hrvatski puk izjasnio brojnim pobunama u razdoblju od 1918. do 1920. a i glasovanjem na ustavotvornim izborima. Narod je za *Hrvatsku Republiku* spreman i na revoluciju, no Radić nije za revoluciju zbog svog pacifizma, znajući da Beograd ne bi krzmao da pokuša ostvariti prijetnju da u tom slučaju u Zagrebu »kamen na kamenu neće ostati«. Podsjećajući da su prilike takve da se »nameće pitanje: revolucija ili sporazum«, Radić primiruje hrvatski puk riječima »svaka je revolucija zlo« ali upućuje i povijesno upozorenje Beogradu: »*Kada bi došlo do revolucije vi bi propali i mi bi se upropastili*«. No, sva njegova nastojanja da sporazumom ostvari rješenje hrvatskog pitanja ostala su uzaludna. Kad se 1925, prisiljen prilikama – a nakon ispitivanja držanja europskih čimbenika – iz taktičkih razloga odrekao republikanskog programa, hrvatska javnost pokazat će svoje veliko nezadovoljstvo s popuštanjem srpskom hegemonizmu. Na izborima 1927. Radićeva stranka izgubit će oko trećine glasova i šest zastupničkih mandata, od kojih i oba u Zagrebu, gdje su izabrani dr. A. Trumbić i dr. A. Pavelić nastupajući s radikalnijim nacionalnim programom. (Pavelić će, poslije skupštinskog atentata, i otići u emigraciju kao zagrebački zastupnik.) Tako je to bilo sa stanjem hrvatskog nacionalizma u vidovdanskom razdoblju, kad je Radićeva HSS bila predstavnik seljaštva i srednjih gradskih slojeva, dok su predstavnici integralističkog jugoslavenstva i suradnici centralističkog poretka, bez obzira na stranačke mijene vlada, dolazili iz redova krupne hrvatske buržoazije i činovništva, te općenito iz srpskog pučanstva u Hrvatskoj. Skupštinski atentat prouzročit će da se i desne i lijeve struje hrvatskog političkog života, zapravo sav hrvatski narod okupi oko mrtva Radića, tj. njegova programa za slobodnu Hrvatsku. A sama ideja integralnog jugoslavenstva bit će do kraja kompromitirana Aleksandrovom profašističkom diktaturom, koja se, kao najotvorenije oruđe velikosrpskog hegemonizma, ustremila na nemilosrdan obračun u prvom redu s hrvatskim nacionalizmom a također i s revolucionarnim komunizmom.

Kad se pored ovakvog stanja u Hrvatskoj uzme u obzir nezadovoljstvo i u Sloveniji, pa i u Crnoj Gori, gdje uz jačanje prosrpskog opredjeljenja nije

prestajalo neraspoloženje zbog gubitka crnogorske državnosti, a pogotovu zatrovane prilike u Makedoniji i na Kosovu, onda se mora uvidjeti da je versailleska Jugoslavija od samog početka bila opterećena teško savladivim problemima, koji su nadilazili fizičku moć i političku mudrost vladavinske srpske građanske klase, s dinastijom i vojskom na čelu, koja je pokušala da Jugoslaviju ustroji kao proširenu *Veliku Srbiju*. Iz svega proizlazi da stvaranje zajedničke države, nakon prvog svjetskog rata, nije imalo za sve ujedinjene narode podjednake posljedice. Ideja jugoslavenstva nije zadobila duhovnu podlogu čak ni u srpskom narodu a kamoli u nesrpskim. Zbog nedemokratskog načina na koji je provedeno ujedinjenje i silom nametnut centralističko-hegemonistički poredak, monarhistička Jugoslavija zapala je u samom početku u tešku unutar-nju krizu. U tadanjim općim prilikama u zemlji i u Europi, vladavinskom srpskom sloju pošlo je za rukom da u savezu s veoma uskim slojem iz Hrvatske i ostalih zemalja prebrodi početnu državnu krizu ali ne i da ukloni njene uzroke, pa će se ona sve više produbljivati i u ovisnosti od zaoštavanja europske krize koja će dovesti do drugog svjetskog rata⁶⁶⁹.

Među onima iz Hrvatske, što su se – iz idejno-integralističkih, ili pragmatističkih razloga – zauzimali za premošćivanje hrvatsko-srpskog razdora, nasuprot oporbenim hrvatskim strankama, bilo je uvijek i predstavnika katoličke crkve. Na početku dvadesetih godina, npr. neznatna *Hrvatska pučka stranka* (katolička) ušla je sa Korošćevom *Slovenskom pučkom strankom* u *Jugoslaven-ski klub*, a u vrijeme šestosiječanske diktature, župnik crkve Sv. Blaža u Zagrebu, dr. Svetozar Ritig organizirao je zajedno s Ivanom Meštrovićem »poklonstvenu deputaciju« kralju Aleksandru u Beograd, a potom i njegov dolazak u Zagreb, ne bi li se dovelo do stanovitog smirenja odnosa između hrvatskog nacionalizma i srpskog hegemonizma. Pošto to nije nimalo utjecalo na promjenu diktatorskog režima, uvidjevši uzaludnost takvih napora, Ritig će odbiti imenovanje za senatora, a podnijet će i ostavku na mjesto zagrebačkog gradskog zastupnika, obrazloživši to izjavom, koju je dostavio i kralju i predsjedniku vlade generalu P. Živkoviću. Dublji njen smisao međutim ne dopire ni danas do onih što poput Đuretića zanemaruju stvarnost međunacionalnih odnosa, proglašujući sve prosudbe o hegemonizmu izmišljenim mitom. U toj svojoj povijesno znakovitoj izjavi (03.08.1932) dr. Ritig među inim reče:

»Stojimo slomljeni pod teretom križa, što smo ga nas nekolicina uzeli na svoja pleća, da učinimo kopču između hrvatskog naroda, njegove historije i

⁶⁶⁹ Tim sam se problemom posebno bavio u svojoj doktorskoj disertaciji (1965): *Uzroci državno-političke krize monarhističke Jugoslavije od ujedinjenja 1918. do sloma 1941.* Za navode u ovom razmatranju usp. tekstove u mojim objavljenim raspravama: *Društveni aspekt narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji* (*Putovi revolucije*, Zagreb, IV, 1966, 7–8, 10–2); *Hrvatska politika u prvim godinama borbe protiv vidovdanskog centralističko-hegemonističkog poretka* (*Kritika*, 14, 1970, 575–85 i dr.); *Slom vidovdanskog parlamentarnog centralizma i državno-politička kriza Kraljevine SHS* (*Hrvatski znanstveni zbornik*, 1, 1971, 51–3, 73–106).

njegovih interesa i jugoslavenske državne ideje. Nismo uspjeli; nisu uspjeli ni jači ni veći od nas. Križni put hrvatskog naroda dalje traje; traje i križni put Jugoslavije. Onaj će biti njezin Spasitelj, koji bude našao most do srca i duše naroda, što svojim obećanjem stoji daleko od današnjeg sistema i koji bude proveo pravicu i jednakost, bratstvo i ravnopravnost kao temelj i osnovu narodnoga i državnoga života Jugoslavije»⁶⁷⁰.

U svezi s problemom *hegemonizma* susrećemo se s jednom veoma zanimljivom pojavom. Svi oni koji poriču postojanje srpskog hegemonizma u međuratnoj Jugoslaviji redovito to čine s obrazloženjem, da je to puka izmišljotina sprege separatističkog nacionalizma i kominternovskog dogmatizma. Takav pristup odbacuje zapravo i svaku opravdanost rješavanja nacionalnog pitanja s polazišta marksizma, jer da to nije ništa drugo do li manipuliranje sa samoodređenjem naroda u interesu socijalističke revolucije. Svakako, u toj zamjedbi ima i istine. Međutim, nakana, pače i sam čin, manipuliranja radi postizanja ciljeva revolucije, ne potire povijesnu učinkovitost oživotvorenja prava naroda na slobodu i samostalan razvitak. Neki su narodi postigli taj cilj u evolutivnom povijesnom razvitku, a neki u građanskim ili socijalističkim revolucijama, a nekima se on osporava u ime ničeg drugog nego velikih ideala tih revolucija. Tako će se oni što s kominternovskim mitom o srpskom hegemonizmu žele odbaciti i sve ono što je na marksističkim pretpostavkama učinjeno u međunarodnim odnosima, u borbi protiv nacionalizma znati itekako pozvati i na marksističko klasno shvaćanje povijesti. Tako u nacrtu *Memoranduma SANU* čitamo npr. da je »Povođenje za tezom o sučeljavanju srpske *ugnjetačke* nacije nasuprot *ugnjetenih* nacija dovelo do odstupanja od marksističkog učenja o klasnoj podjeljenosti svake nacije pred političkim pragmatizmom, koji je u nastojanju da koristi međunarodno trvenje, potisnuo u pozadinu klasni internacionalizam«. Kominternu je zbog svojih strateških ciljeva razbijanja Jugoslavije preuzela ocjene o srpskom hegemonizmu »u stvari od separatistički orijentisanih građanskih partija«, a KPJ se povodila za njezinim autoritetom mjesto da sama dođe do istine o međunarodnim odnosima⁶⁷¹. Tvrdnja nije točna jer su i jugoslavenski marksisti a ne samo građanski »separatisti«, prije odluke Kominterne o razbijanju Jugoslavije, izrekli svoje sudove o velikosrpskoj hegemoniji i ugnjetačkoj i ugnjetenim nacijama. Osim toga, *a priori* osudom svakog nacionalizma i separatizma zauzima se nedemokratsko, u biti imperijalističko ili unitarističko-velikodržavno stajalište, kojim se narodima što su se stjecajem povijesnih okolnosti našli u sklopu različitih državnih tvorbi, niječe pravo na samoodređenje, koje je opće prihvaćeno načelo suvremena svijeta. Treba li podsjećati da se u četiri desetljeća od osnutka OUN za četiri puta povećao

⁶⁷⁰ Ostavština Ivana Peršića, Historijski arhiv Zagreba (usp. Mr. Lj. Antić, Svetozar Ritig u bilješkama Ivana Peršića, *Vjesnik, Sedam dana*, 224, 04.12.1982).

⁶⁷¹ Nacrt Memoranduma SANU, fotokopija, 41-2.

broj njenih članica – nezavisnih država, kojima po takvim mjerilima o separatizmu i hegemonizmu nikada ne bi bilo mjesta među suverenim subjektima međunarodnoga poretka, već bi za sva vremena morali ostati usrećeni patriotizmom jedne velikodržavne, kolonijalne, imperijalističke ili već kakve ekspanzionističke tvorbe.

Obarajući se na »mitomansku laž« o velikosrpskom hegemonizmu, s isto onakvom bjesomučnom žestinom s kakvom veliča »istinu« o jasenovačkom mitu, Vuk Drašković je, naravno, samo dijelom u pravu u svojoj obrani *velikosrpstva*. Ako se i prihvati njegova teza da »samo onoliki i samo onakvi« Srbi kakve »priželjkuju i propisuju« protivnici srpstva, koje on nalazi »u Vatikanu, Zagrebu ili Sarajevu« – nisu *pravi*, jer: »Srbin je samo onaj koji je veliki Srbin«, ipak je upitno da li *srpstvo opstoji samo sa velikosrpsvom*. On, naime, piše: »*Jedino su oni, ti veliki Srbi, stvarali srpsku kulturu i srpsku istoriju* – od Nemanjića i Svetog Save, pa do Njegoša i Karađorđa...« A pri tom mu ne pada ni na kraj pameti da bi velikosrpstvo moglo biti za druge nepoželjno ili ugrožavajuće, već piše: »*Velikosrpstvo nije nikada raslo iz mržnje prema nekom drugom narodu, niti je vodilo ka ljudskom padu, kolektivnom bezumlju i genocidu*«. Prema Vuku jedra »velikosrpstva« uvijek je »pokretao vetar narodnog pregnuća da brani i povraća svoje, ali i da svoju slobodu i svoju sreću nikad ne zida na tuđoj neslobodi i nesreći«. A kao dokaz tome navodi da je Srpska crkva sve srpske vladare, osim Dušana osvajača, »proglasila za svetitelje«. Toj izidealiziranoj slici *velikosrpstva*, kakva ne priliči nikome u svjetskoj povijesti, on će ipak dometnuti i malo sadržaja: »*Srbija je bila, jeste i biće svugde tamo gde su srpske jame, srpska gubilišta i srpski grobovi*«. A samo u ovostoljetnoj povijesti, kao što znamo, to je od albanskih gudura i od makedonskog Kajmakčalana, preko Hrvatske do slovenske Koruške i Trsta, a tu su, dakako, osim srpskih, bila grobišta i gubilišta i nekih drugih naroda, koji valjda također imaju ne manja prava na svoju zemlju. Već iz te surove zbilje proizlazi da tobožnja »mitomanska laž« o velikosrpskom ekspanzionističkom ugnjetavanju i hegemonizmu – »što podstiču nepoverenje i otvorenu mržnju prema srpskom nacionu«⁶⁷² – nije nastala u Vatikanu i Kominterni već u povijesnom biću naroda koji su se osjećali ugroženima od velikosrpstva.

Jamačno, s povijesnog su gledišta posve promašeni, i stoga ne toliko uzaludni koliko štetni, napori da se opovrgne postojanje srpskog hegemonizma, te na taj način ne dopusti »poravnanje« hrvatske i srpske »povijesne krivnje«.

Ideja velikosrpstva odigrala je u povijesti srpskog naroda, nedvojbeno, i pozitivnu ulogu. Nije grijeh u samu njezinu postojanju niti u svim posljedicama njene pojavnosti. Nema povijesna naroda na svijetu, koji nisu imali svoje velikonacionalne ideje ili velikodržavne zamisli. Problem je u tome da se trijezno razmotri kada i u kojim slučajevima je takva ideja, u ovom slučaju velikosr-

⁶⁷² Svi navodi iz već spomenutog spisa Vuka Draškovića »Što to kuva Vjesnik« (v.bilj. 172)

pska, došla u sukob s opstojnošću drugih naroda, prouzrokujući zla i njima i svom nacionalnom biću, prekoračivanjem granica vlastitih mogućnosti i datih povijesnih okolnosti.

Jednostrano shvaćanje povijesnosti nacionalnog bića uopće, a posebno nepriznavanje povijesne samobitnosti hrvatskog naroda i njegovih prava na oživotvorenje svog punog nacionalnog subjektiviteta i suvereniteta u svim povijesnim okolnostima, odražava se, također s naročitom himbenošću, i u tumačenju ne samo uzroka sloma Jugoslavije 1941, nego i posljedica, što će reći i povijesnog značenja okupacije i revolucije za sve njene narode, a u prvom redu za srpski i hrvatski kao dva najbitnija čimbenika u prekrajanju njezine povijesne sudbine. Susrećemo se zapravo s pojavom, koja se najsustavnije očitovala u Đuretićevim knjigama, da se sva bitna pitanja promatraju, ako ne isključivo sa stajališta interesa srpskog naroda, a ono sa srpskog shvaćanja jugoslavenstva kakvog doista jedva da je igdje bilo.

Prema Đuretiću samo je držanje srpskih čimbenika moralo »biti iznad svih ideologija i politika«, što važi »u nešto manjoj mjeri« i za Slovence, pa ih tako treba, razumije se, i prosuđivati. On nalazi opravdanje kako za četnički pokret Draže Mihailovića, tako i za vladu generala Nedića u službi njemačkog okupatora, u razlozima »egzistencijalnog realizma« ili »nacionalnog realizma«. On ocjenjuje njihovu politiku kao »egzistencijalnu samoobrambenu dijalektiku« i »nacionalno manevrisanje«, bilo u traženju »modus vivendija s okupatorom« radi izbjegavanja nepotrebnih žrtava srpskog naroda, bilo u suprotstavljanju revolucionarnom makijavelizmu Titova komunističkog NOP-a. Za Đuretića je četnički pokret bio jedan pol »srpskog antifašizma« a partizanski pokret – njegov drugi pol, kojemu je makinacijama »revolucionarne varke« pošlo za rukom da diskreditira četništvo kao »jedine antifašističke suparnike«. Đuretić uviđa da se četnički pokret nije ograničavao samo na revanšizam (ponavljajući o genocidu »stotina hiljada ubijenih Srba«) već da je imao i planove na crti velikosrpskog programa i antikomunističkog fanatizma, ali ga ni to ne upućuje na nužnost nacionalno-egzistencijalnih razloga i na drugoj strani. On će podjednako žigosati i Pavelićev ustaški pokret i Mačkovu HSS zbog »antinacionalne tuđinske zavisnosti« ili »zbog ataka na jugoslovenski patriotizam« u svezi s uspostavom NDH. A osudit će također i »kolebanja u hrvatskim revolucionarnim redovima«, videći u svemu tome »splet svih opozicionih oblika antihegemonizma« koji je »rodio supstrat takvog neprijateljstva prema srpskom narodu koje se graničilo sa bezumljem«⁶⁷³.

Jamačno, iznad ili izvan isključivog ideologijskog tumačenja povijesnih zbivanja, ima osnova da se i za Mihailovićevu i za Nedićevu politiku nađu razlozi u egzistencijalnim interesima srpskog naroda. Ali kako se onda može s takvog stajališta ne vidjeti da je ne manje egzistencijalnih interesa hrvatskog

⁶⁷³ V. Đuretić, n.dj., I, 6, 32–3, 97–8, 111, 135, 160, 213; II, 8, 184, 214, 229, 241–50.

naroda bilo i za Pavelića i Mačeka? Uostalom, događaji su se zbili pa valja promisliti zašto baš tako.

Treba se podsjetiti da je do razbijanja Jugoslavije došlo u vrijeme kad je Hitler suvereno vladao cijelom Europom, kad još nije bio u ratu već u savezu sa SSSR-om, »velikom socijalističkom zemljom«, te prema tome nije bilo još nikakvih realnih pretpostavki za procjenu koliko će trajati njegov *Novi europski poredak*. A ne bi trebalo također zaboraviti, da se od njega razoreni versailleski poredak održao jedva dva desetljeća, a mnogi ustraju u njegovoj obrani kao da je postojao oduvijek, i kao da u svojoj utrobi nije nosio uzroke svoje neodrživosti.

Rasapom monarhističke Jugoslavije, povijesni je slom doživio i srpski hegemonizam. Mihailovićev četnički pokret bio je, u prvo vrijeme, izraz ne toliko egzistencijalnog realizma, koliko težnje za uspostavom Velike Srbije kao jamstvom njene hegemonije u obnovljenoj Jugoslaviji na satrtoj Hrvatskoj. Istom sučeljen s razvitkom i ciljevima revolucionarnog pokreta, on postaje izraz »realne politike« onih srpskih struja koje su odlučno protiv Titova partizanskog pokreta zbog njegovih podjednako komunističkih i avnojevskih osnova. Zbog toga će otići i u (taktičku) suradnju s talijanskim i njemačkim fašističkim okupatorom, ostajući međutim strateški na strani protuhitlerovske koalicije i jedina realna snaga s kojom su velikosrpski predstavnici u izbjegličkoj vladi mogli računati u obnavljanju versailleske – za sve nesrpske narode hegemonističke – Jugoslavije.

Kvislinška vlada generala Nedića u Srbiji bila je od samog početka izraz realne egzistencijalne politike onih srpskih struja koje su došle do zaključka, da valja računati sa stvarnošću u kojoj se Srbija našla u Hitlerovoj Europi, a i onih koje su bile za samostalnu Srbiju a ne za obnavljanje Jugoslavije i u slučaju savezničke pobjede. I Mihailovića i Nedićeva politika *egzistencijalnog i nacionalnog realizma* »čuvanja srpstva« bila je podlogom suradnje četničkog pokreta i Nedićeve kvislinške uprave, naročito protiv revolucionarnog pokreta u Srbiji. Pri tom su i Mihailović i Nedić imali potporu iz redova sljedbenika gotovo svih srpskih građanskih stranaka i struja, dok je Ljotićev ideologijski srpski fašistički pokret ostao za sve vrijeme rata na rubu od posve sporednog značenja u prestrojavanju srpskog političkog života.

Kao predstavnik one, desne, hrvatske struje koja je bila odlučno za izdvajanje Hrvatske iz Jugoslavije, Pavelić je za svoju politiku nacionalno-egzistencijalnog realizma očito imao više opravdanja od Nedića. Ta, NDH je u Hitlerovu europskom poretку uspostavljena u maksimalnim povijesno-etničkim granicama, dok je Srbija bila ponižena i teritorijalno osakaćena. To isto vrijedi i za Mačeka u odnosu naspram Mihailovića. Odbivši njemačku ponudu da sam proglasi nezavisnu Hrvatsku, kako zbog svojih demokratskih, protufašističkih nazora, tako i zbog uvjerenosti da će sile Osovine izgubiti rat, Maček je pozivom na lojalnost od Kvaternika proglašenoj Hrvatskoj Državi, dao nedvojbeno, potporu njenoj uspostavi, ali ne i njezinu ustaškom, profašističkom režimu.

Svojom podjednako distanciranom politikom, i od Pavelićeva ustaštva i od Titova revolucionarnog pokreta, Mačekova središnja skupina HSS-a ostat će na hrvatskom tlu glavna politička snaga nasuprot revolucionarnom NOP-u, kao što je to Mihailovićev četnički pokret bio u Srbiji. Mačekova »politika čekanja« doživjet će svoj politički poraz onda kad su široki slojevi hrvatskog naroda došli do spoznaje da ona ne osigurava egzistencijalne interese Hrvatske, zbog čega se sve više počеше opredjeljivati za program NOP-a. Iz sličnih razloga, uzrokom vojničkom a potom i političkom porazu Mihailovićevog četničkog pokreta bilo je opredjeljenje znatnog dijela srpskog pučanstva Hrvatske i Bosne i Hercegovine za revolucionarni NOP, jer je njegov program više no četnički odgovarao egzistencijalnim interesima »prečanskih« Srba samim time što je pružao osnovu za obnavljanje jugoslavenske države.

Umjesto trijeznog razmatranja svih čimbenika »egzistencijalnog« ili »nacionalnog realizma« pojedinih naroda – što sam osobno pokušao već pred puna tri desetljeća, sukobivši se i s hegemonističkim i s ideologijskim shvaćanjima⁶⁷⁴ – Terzić, Dedijer, Đuretić (i dr.) bave se površnim žigosanjem hrvatskog naroda zbog protujugoslavenskog držanja i »nacionalne izdaje«. Potvrdu za svoje prosudbe nalaze: u dočeku njemačke vojske u Zagrebu, u navodnoj izjavi Hebranga da je NDH značila ostvarenje »vjekovnih snova hrvatskog naroda«, te u »kolebanju« vodstva KPH i tobožnjem šurovanju hrvatskih komunista i ustaša.

Ne može biti sporno da je hrvatski narod, u cjelini uzevši, primio raspad hegemonističke Jugoslavije kao izbavljenje iz »tamnice« i da se to i javno očitovalo. Isto tako ni to, da je proglašenje samostalne, slobodne države Hrvatske, u prvi mah, značilo za nj obistinjenje »vjekovnog sna«, što su ga snivali nacionalni ali i klasni revolucionari. No, još manje može biti sporno – kako sa stajališta sudionika tako i objektivnog istraživanja tadašnjih povijesnih zbivanja – da se hrvatski narod ne samo nije poistovjetio s ustaškim režimom NDH, nego se od njega sve više i odlučnije distancirao poslije naglog otrježnjenja zbog njegovih profašističkih pogromaških metoda vladavine i zbog predaje Dalmacije Italiji. Prema tome, i možebitnu Hebrangovu izjavu valja uzeti kao naznaku duhovnog stanja, uvjetovanog međuratnim hrvatsko-srpskim odnosima, a ne kao dokaz njegova mirenja s Pavelićevom NDH. Isto tako treba biti na čistu i s povijesnom pozadinom odnosa ustaških prvaka prema hrvatskim komunistima prvih dana NDH. Pošto su se mnogi hrvatski nacionalni revolucionari nalazili zajedno s hrvatskim komunistima u jugoslavenskim robijašnicama, i budući da su se programski jedni i drugi izjašnjavali za slobodnu Hrvat-

⁶⁷⁴ O tome v. drugu glavu ove knjige: O sporu oko knjige *Rat protiv rata* (1957), enciklopedijskog prikaza *NOR u Hrvatskoj* (1960), doktorske disertacije *O uzrocima državno-političke krize...* (1965), a posebno u *Raspre o uzrocima sloma monarhističke Jugoslavije i o pretpostavkama razvika NOB-e u Hrvatskoj* (1964) koja je tiskana u: *Kolo Mh*, 8–9, 1968, te u *Velike ideje i mali narodi* (1969 i 1970).

sku, to prvih dana NDH nije bilo progona komunista nego čak i obećanja da im se neće ništa dogoditi ukoliko neće djelovati protiv hrvatske države. (Spominjani poziv ustaškog predstavnika Wagnera članu CK KPH Vladi Janiću u Sisku nije u tom pogledu bio osamljen slučaj.) Međutim, kako je revolucionarna i antifašistička djelatnost hrvatskih komunista konkretno bila usmjerena protiv NDH, to se ustaški teror ubrzo sručio na sve komuniste kojih su se mogli domoći. A to što u Hrvatskoj 1941. nije došlo do masovnog ustanka, slično Srbiji, nije bilo posljedica nikakvog kolebanja CK KPH već političkih prilika. Jamačno, hrvatski narod osjećao se u drugačijem položaju negoli srpski, pa zbog istih »egzistencijalnih« razloga zbog kojih je u Srbiji došlo do »općenarodnog ustanka« u Hrvatskoj do njega nije moglo doći. Ali u Hrvatskoj nije došlo ni do onakvog poraza NOP-a kao u Srbiji. Razlozi su dakako opet bili egzistencijalne naravi.

Vodstvu hrvatskih komunista pripisuju se separatističke namjere (Dedijer i dr.) i u svezi s pokušajem uplitanja Kominterne u unutarnje odnose u KPJ 1941. godine. Tada je, naime, uplitanjem »predstavnik« Kominterne J. Kopinića, preko partijskog komiteta u Zagrebu, došlo do pokušaja smjenjivanja CK KPH i naimenovanja novog, s posljedicom tragične pogibije velikog broja istaknutih hrvatskih komunista, nakon manjkavo organiziranog njihova oslobođenja iz Kerestinečkog logora⁶⁷⁵. Ovo uplitanje Kominterne povijesno još nije do kraja rasvijetljeno, ali ima osnove za pretpostavku da se vjerojatno radilo o nakani imenovanja, novog, posebnog vodstva za KP NDH. Na ovo upućuju sljedeće činjenice: Sovjetska vlada primila je slom Jugoslavije kao *fait accompli*, pa je ubrzo (08.05.1941) nakon razbijanja i podjele jugoslavenske države prekinula diplomatske odnose s kraljevskom izbjegličkom vladom. Sam taj čin morao se tumačiti kao priznanje novo nastalog stanja. No, vodstvo KPJ, koje se inače pod Titom osamostalilo od Moskve, nije, jamačno, za to imalo sluha. Zbog toga ni akcija Kominterne preko svog »predstavnik« u Zagrebu nije uspjela, a provedena je njena direktiva o otcepljenju od KPJ pokrajinske organizacije u Makedoniji i njenom priključenju bugarskoj KP (što je kasnije opozvano na zahtjev Tita). Jednom Hrvat u koji se u travnju 1941. našao u Moskvi ponuđeno je da ostane tamo kao predstavnik NDH, ali je on to odbio pošto za to nije imao odobrenje vodstva HSS-a⁶⁷⁶. Neki diplomatski službenici NDH priopćili su svoja sjećanja kako su im sovjetski predstavnici (u Berlinu i Bratislavi) izjavljivali spremnost Moskve da – poput Slovačke – prizna i NDH i uspostavi s njome diplomatske odnose. Pavelić, međutim, nije požurio da prihvati ove sovjetske ponude prije no što je došlo do rata između Njemačke i SSSR-a. A što koraci Kominterne preko Kopinića u Zagrebu nisu urodili želje-

⁶⁷⁵ O tome iscrpno u: I. Jelić, *Tragedija u Kerestincu: Zagrebačko ljeto 1941*, Zagreb, 1986, 302.

⁶⁷⁶ Ovaj podatak osobno mi je priopćio prof. R. Bičanić, a potvrdio kasnije i N.N. (koji je još živ).

nim plodom, valja svakako pripisati kako Titovu vodstvu KPJ tako i samom vodstvu KPH, pa je stoga više nego neosnovano upravo na tome zasnivati neke teze i o separatizmu same KPH. Ostaje zapravo činjenica da su u ovim povijesnim primjerima – kako prvaci hrvatske desnice tako i hrvatske ljevice – dali prednost zahtjevima njihove ideologijske politike pred nacionalnom, što je i bilo uzrokom njihova nepomirljiva međusobna sukoba. A protivnici jednih i drugih očito im to ne upisuju u zasluge već ih usprkos tome čak poistovjećuju – ne samo zbog »separatizma« nego i zbog »genocidizma«.

S obzirom na neshvaćanje da je hegemonizam bio jedan od glavnih uzroka nestabilnosti monarhističke Jugoslavije, pa se krivnja prebacuje jednostavno na »separatizam« svih čimbenika hrvatske politike, tj. i na sav hrvatski narod, ne pitajući se u čemu je bit problema i kako onda uopće može biti izlaza, valja podsjetiti na još ponešto. Prije svega na to da se pri takvu umovanju ili gotovo posve zaboravlja na sličnost stanja u Hrvatskoj i Sloveniji u danima sloma, ili pak ne uočava zbog čega su se prilike poslije drugačije razvile.

U svezi s razmatranjem problema okupacije i revolucije jedan slovenski povjesničar reče mi, prije nekoliko desetljeća, da je nezgodno tražiti odgovor na pitanje: *zašto su njemačku vojsku dočekali sa cvijećem ne samo građani Maribora nego i rudari Trbovlja?! To je pitanje imao hrabrosti postaviti jedan od najistaknutijih slovenskih proleterskih revolucionara i sekretar CK KP Slovenije Miha Marinko, odmah nakon rata, ali je ono što dalje to više ostajalo kost u grlu čak i onih ozbiljnijih pisaca.*

Sličan je slučaj i s povijesnim prosudbama *Slovenskog narodnog vijeća*, koje je stvoreno u Ljubljani 6. travnja 1941. Preko tog čina progonitelji hrvatskog separatizma, za njih glavnog jugoslavenskog zla, prelaze kao da ga nije bilo prije proglašenja NDH 10. travnja, ili ga pak (ali ne samo oni) pogrešno procjenjuju kao nacionalnu izdaju. Slovensko Narodno vijeće – kao suvereno predstavništvo slovenskog naroda – osnovali su predstavnici svih struja slovenskog političkog života. Osnivačkom skupu, na sam dan agresije na Jugoslaviju, prisustvovali su predstavnici: *Slovenske ljudske stranke* (dr. M. Natlačen, ban Dravske banovine, dr. I. Ahčin, glavni urednik *Slovenca*, M. Kranjc, svećenik, M. Starc, odvjetnik i dr. A. Gosar, sveučilišni profesor), *Jugoslavenske nacionalne stranke* (Kramerovi liberali – I. Pucelj, bivši ministar, dr. A. Zalokar i dr. M. Zajec), *Narodne radikalne stranke* (Ravnikarevi slovenski radikali – dr. D. Puc i dr. J. Kostel), *Jugoslavenske demokratske stranke* (liberali uključeni u Samostalno-demokratsku stranku – dr. D. Černež), *Samostalne kmečke stranke* (Puceljeve i Marušičeve Samostalne seljačke stranke) i *Socijalističke stranke Jugoslavije* (dr. S. Likar i dr. J. Petejan). Za predsjednika Vijeća izabran je ban Natlačen. CK KP Slovenije postavio je zahtjev da i njegovi predstavnici budu uključeni u Narodno vijeće, ali to nije prihvaćeno s obrazloženjem da je s principijelnog stajališta potrebno da Vijeće zastupaju samo predstavnici priznatih političkih stranaka. Kao što se već iz tog sastava može zaključiti vijeće je u kritičnom povijesnom trenutku nastalo upravo iz egzistencijalnih

potreba slovenskog naroda, ne bi li u povoljnom smislu utjecalo na njegovu sudbinu. U danima sloma Vijeće je zatražilo (7. travnja) od jugoslavenskih vojnih vlasti da se spriječi razaranje industrijskih i prometnih objekata, na što je Jugoslavenska Vrhovna Komanda odgovorila nalogom da se uhite njegovi članovi (9. travnja) ali to više nije imao tko provesti. A 10. travnja (prije podne) kad je njemačka vojska počela prodirati u Sloveniju i Hrvatsku, Slovensko narodno vijeće donosi rezoluciju i objavljuje proglas slovenskom narodu: da je prestala »vrhovna državna uprava Jugoslavije nad Slovenijom«, te da preuzima u svoje ruke suverenu vlast nad slovenskim teritorijem i »brigu za mir, poredak i sudbinu slovenskog naroda«, pozivajući državna i samoupravna nadležstva da ostanu na svojim mjestima. Iste noći delegacija Vijeća zahtijeva od jugoslavenskih generala Pandurovića i Lavadinovića da jugoslavenska vojska na slovenskoj zemlji prizna suverenu vlast samostalne Slovenije, što oni ne prihvaćaju, ali je znakovito za stanje rasula da su obostrano bespomoćni. Po dolasku njemačke vojske u Celje, delegacija Vijeća (dr. Natlačen, I. Pucelj, dr. Gosar) predlaže (12. travnja) njemačkim vojnim predstavnicima osnovu pregovora s njemačkom vladom: da Nijemci »suverenu i samostalnu državu« Sloveniju prime kao novu supotpisnicu Trojnog pakta i da je priznaju u okviru svog novog europskog poretka. Do pregovora s njemačkom vladom nije došlo jer Hitler nije htio mijenjati svoje planove o podjeli Slovenije. A Vijeće je na istoj osnovi pokušalo pregovarati i s talijanskim predstavnicima, ali zbog istih razloga bez uspjeha⁶⁷⁷. S jugoslavenskog gledišta može se dakako, pojava Slovenskog narodnog vijeća žigosati kao izdaja, a s klasno-ideologijskog kao pokušaj »slovenske buržoazije« da očuva kapitalistički poredak i klasne interese svoje vladavine. Sa znanstveno-povijesnog to je koliko jednostrano toliko i besmisleno. Nastojanja Slovenskog vijeća imala su za cilj da spriječe razbijanje slovenskog nacionalnog teritorija, a time i pogibelj denacionalizacije i biološke ugroženosti, što je prijetila komadanjem slovenskog naroda između triju stranih sila. U tome je bila bit njegove pojavnosti u prevratničkim danima, a neuspjeh njegovih nastojanja i genocidna protuslovenska politika okupacionih sila, stvorit će podlogu na kojoj će već prvih dana okupacije KP Slovenije predložiti program *Osvobodilne fronte*. Oko njega će se, baš zato što je sadržavao egzistencijalne interese ugroženog slovenskog naroda, okupiti šire političke struje nego što je to bio slučaj u drugim zemljama raskomadane Jugoslavije.

Dok se u prekretničkim povijesnim razdobljima pojedini nacionalni čimbenici, političke stranke, struje i pokreti, opredjeljuju prema svojim svjetonazorskim predlošcima i prosudbama povijesnoga kretanja, narodi kao cjeline ponašaju se manje-više jedinstveno u psihološkom smislu, prema povijesno stvorenim nagonima vlastitoga samoodržanja, što može biti veoma različito s obzirom na istovjetne vanjske silnice.

⁶⁷⁷ Usp. F. Tuđman, *Uzroci državno-političke krize...*(disertacija), 452-5.

Bitno različit položaj hrvatskog i slovenskog naroda u drugom svjetskom ratu, očitovao se najvidnije baš u dugoročnim planovima kreatora Novog europskog poretka. Hitler je ono o čemu nije htio ni razgovarati sa Slovenskim vijećem, prije toga sam nudio hrvatskim predstavnicima, i to prvotno Mačeku kao vođu demokratske većine hrvatskog naroda, tj. da nezavisna Hrvatska zauzme svoje mjesto u novoj Europi. Posljedice tog bitno različitog povijesnog položaja nije dokučio ni tako uman promislitelj međunacionalnih odnosa kakav je Josip Vidmar. On će u svom, inače trijeznom, razmišljanju, u povodu njegove knjige *O slovenstvu i jugoslovenstvu* (u razgovoru s J. Šentijom), površno ocijeniti kako je slovenski narod 1941. »ostao potpuno izoliran« jer da su »Srbi pošli svojim putem« a »Hrvati su išli svojim paveličevskim putem«⁶⁷⁸. Jamačno, Hrvati nisu pošli »paveličevskim putem«, već su samo dobili ono što su Slovenci željeli, radi osiguranja, u datim okolnostima njihovih egzistencijalnih interesa. A da Hrvati nisu pošli odlučno i »svojim« protupaveličevskim putem (pošto se ovaj gubio), ali isto tako radi osiguranja svoje nacionalno-državne samosvojnosti, kao i Slovenci svoje, više je no očigledno da avnojske zajednice uopće ne bi moglo biti. To ne bi smjelo biti sporno za čovjeka koji potpuno dijeli Krležino »hrvatsko stajalište: Hrvati su svoj narod«, i koji s pravom misli da su hrvatsko-srpski odnosi bitni »u kompleksu jugoslavenstva«⁶⁷⁹. I kojemu je prema tome jasno (u što sam se i u osobnom razgovoru s Vidmarom mogao uvjeriti) da se razrješenje tih odnosa ne može postići pokušajima međusobna nijekanja i zatiranja već trijezna razumijevanja.

U okviru onih što nisu shvatili bit međunacionalnih odnosa, pa stoga ni uzroke sloma i stanja u ratu, javlja se zakonomjerno i neshvaćanje biti NOP-a, tj. nužnosti revolucionarne promjene u ustrojstvu državne zajednice naroda Jugoslavije. Nužnost kako za samu pobjedu u antifašističkom ratu i revoluciji, tako i za ostvarenje pretpostavki za njezin dalji opstanak i moguć suživot njenih naroda.

Jedna od najraširenijih predrasuda na crti pogrešnog shvaćanja NOP-a i socijalističke revolucije jeste ona o »partizanskom jugoslavenstvu«, kako ga tumače npr. Veselin Đuretić ili Ljubomir Tadić.

U zaključnom razmatranju svoje »jugoslovenske drame«, Đuretić nam iznosi prosudbe koje su u punoj protuslovnosti s povijesnom zbiljom na koju se odnose. Prema njemu bila je »jugoslovenska specifičnost« da se »sve do Avnoja u prvi plan stavljalo internacionalne ciljeve«, a i poslije su nacionalni problemi »obuhvatani političkom odrednicom borbe za bratstvo i jedinstvo i nacionalnu ravnopravnost (bez jasnih državno-pravnih iskaza)«, i to više u »znaku jugoslovenskih nego uskonacionalnih ciljeva«. Jer: »Većina starih komunista nacionalno je doživljavala kao folkloristički slijed svog internacionalnog kursa«. Prema Đuretiću, vodstvo revolucije gradilo je svoju politiku i po-

⁶⁷⁸ J. Vidmar, *O slovenstvu i jugoslovenstvu*, Zagreb, 1986, 468.

⁶⁷⁹ Isto, 483.

bjedu na mitu o »velikosrpskoj hegemoniji i ugnjetavanju« i na mitu o »hrvatskim partizanima«. Izbila je na vidjelo »društvena i nacionalna nekonstituisanost Srpstva«, a »Hrvatsko i muslimansko društvo pokazali su snagu odnarođavajućih činilaca, preimućstvo centrifugalnih tokova nad etničkim – jugoslovenskim«. I kao kruna u završnoj rečenici: »Nesumnjiva je zasluga vođstva KPJ što je njegova revolucionarna akcija« bila »jedina negacija postojećih nacionalnih i vjerskih protivrječnosti, iz čega je proizišla *zajednička okosnica nadnacionalne snage*, koja je bila istorijska šansa da se *jugoslovenska ideja regeneriše na širokoj klasnoj i demokratskoj osnovi i ostvari u sklopu velikog socijalno-reformističkog odnosno socijalističkog procesa*»⁶⁸⁰.

Profesor Lj. Tadić, koji dobro poznaje povijest rasprave u komunističkom pokretu o nacionalnom pitanju, najprije iznenađuje tvrdnjom da su srpski marksisti od davnina »činili ustupak za ustupkom«, te podređujući se »gotovo mazohistički« partijskoj liniji »sadišćki progonili stvarni i imaginarni srpski nacionalizam«. Dopustimo li da političko-psihološki razlozi mogu uvjetovati i ovakve pojedinačne pojavnosti, kako objasniti razlike, što su i u redovima srpskih marksista bile velike, od zastupnika lenjinističkih načela o nužnosti priznanja prava naroda na samoodređenje do teorijskih pobornika nadnacionalnog integralizma i državnog unitarizma?

Lj. Tadić u »*partizanskom jugoslovenstvu*« vidi »temelj jedinstva« a tumači ga kao »živ *jugoslovenski* patriotizam koji još nije bio nagrižen nacionalističkim partikularizmom«. Izvori su mu, dakako, tamo gdje je KPJ mogla uspješno organizirati »partizanski ustanak«, a to je »prvenstveno u krajevima u kojima je još bila živa tradicija oslobodilačkih borbi iz minulih ratova«, a po kasnijim »oktroisanim« ustavnim rješenjima »ispada... da u rušenju monarhističke Jugoslavije srpski partizani nisu dali svoj srazmerni, tj. u *brojnom* pogledu, odlučujući doprinos«⁶⁸¹.

Gledišta što su ih izložili Đuretić i Tadić bila su djelomično prisutna u tijeku NOR-a i revolucije, ona su vukla korijene iz predratnog nasljeđa, a sudeći po tome kako im se želi pridati opće i odlučujuće značenje ona su u još većoj mjeri nazočnija danas negoli u predratnom i revolucionarnom razdoblju.

Da je bilo »starih komunista« koji su nacionalno smatrali ako ne »kapitalističkom izmišljotinom« a ono samo taktičkim privjeskom u provedbi proleterske revolucije, to se – poslije rasprava na početku dvadesetih godina – očitovalo opet prigodom osnivanja Komunističkih stranaka Slovenije i Hrvatske. No, posve je sigurno da takvi nisu činili »većinu«, barem ne u hrvatskom i slovenskom radničkom pokretu. U revolucionarnom razdoblju oni nisu igrali glavnu već sporednu ulogu. S njihovim »dvo-etapnim« shvaćanjem revolucije u novim okolnostima bili su bacani na njen rub. I nakon prihvaćanja programa

⁶⁸⁰ V. Đuretić, n.dj.II, 252–3.

⁶⁸¹ Ljubomir Tadić, *Balkanizacija partizanskog jugoslovenstva*, *Književne novine*, Beograd, XL, 749/750, 01. i 15.03.1988. (potcrtano u izvoru).

obrane Jugoslavije od opasnosti fašističke agresije, vodstvo KPJ nije napustilo program borbe za nacionalnu slobodu ugnjetenih naroda. U ljeto 1935. CK KPJ reći će u obrazloženju odluke IV. Zemaljske konferencije KPJ o osnivanju Komunističkih stranaka Hrvatske i Slovenije: »Mi smo za slobodu i *pravo samoodređenja ugnjetenih naroda*. Ali mi ne tražimo cijepanje Jugoslavije pod svaku cijenu. U tom pitanju naš cilj je *sloboda*, ravnopravnost i bratstvo svih naroda; *pravo i sloboda* svakog naroda da sam određuje s kim će i kako će da stvara svoju državnu zajednicu. Ako Hrvati, Slovenci i drugi narodi, izvojevavši punu slobodu i pravo samoodređenja, *slobodno i bez svakog prisiljavanja* ili prevare riješe da ostanu u državnoj zajednici (savezu, federaciji, autonomiji) sa srpskim narodom, *mi nismo protiv toga*, kao što nismo ni protiv odcjepljenja, ako je ono jedini put za *oslobođenje* tih naroda. Naziv KP Jugoslavije ni u kom slučaju ne znači priznanje neke nepostojeće 'jugoslavenske' narodnosti. On prosto označava da naša partija radi na teritoriju jedne države, koja se tako naziva«. A zašto se ne stvara KP Srbije, »prvi i glavni« razlog je »*što radne mase u Srbiji ne traže stvaranje KP Srbije*«. A: »To je i razumljivo. Srpski narod nije nacionalno ugnjeten. Srbi su vladajuća nacija i ne osjećaju nacionalnog ugnjetavanja od strane druge narodnosti. Prema tome, ni klasna borba ne uzima oblike borbe za nacionalno oslobođenje«⁶⁸². U proglasu KPJ, od siječnja 1937, stajalo je: »Da bi se preuredila država Jugoslavija treba sazvati Konstituantu koja će urediti međusobne odnose sviju naroda i sastavnih dijelova Jugoslavije, slobodne i bez svake majorizacije pojedinih naroda« s tim »da budu izabrane vlastite narodne skupštine (Hrvatski sabor itd) koje će odrediti unutarnju organizaciju tih područja«⁶⁸³.

Glavni odbor Komunističke stranke Hrvatske u Proglasu s osnivačkog Kongresa »hrvatskom narodu« (1937) govori: »Hrvatski narod je jednodušan u borbi da raskine lance nacionalnog ropstva«; »Radnička klasa Hrvatske dvostruko je porobljena«, kao dio hrvatskog naroda »nacionalno i ekonomski ugnjetavana od velikosrpske hegemonije«, a »bezdušno izrabljivana« i od hrvatskih kapitalista. U borbi za »slobodu i demokraciju« hrvatski komunisti izjavljavaju se za slogu i suradnju sa »svim narodnim strankama« (HSS-om i SDS-om) i grupacijama, te za sporazum SDK i srpske Udružene opozicije. »Bez nacionalne ravnopravnosti nema opstanka današnjoj državnoj zajednici... *Samo slobodni, ravnopravni, složni i zadovoljni narodi* Jugoslavije bit će voljni i sposobni da suzbiju svaki pokušaj vanjske fašističke invazije...«⁶⁸⁴.

⁶⁸² O stvaranju KP Hrvatske i KP Slovenije, *Proleter* organ CK KPJ, XI, juli–august 1935, 7–8; Isto i u *Srp i čekić*, Beograd, II, 1935, 4 (usp. Osnivački kongres KPH, Zagreb, 1958, 71–8).

⁶⁸³ Usp. Osnivački kongres KPH, 115.

⁶⁸⁴ Isto, 81–90. Znakovito je da je s osnivačkog kongresa (1937) stranka izašla s imenom *Komunistička stranka Hrvatske*, na čelu s *Glavnim odborom*. Kada i na osnovu čije odluke se prešlo na naziv *Komunistička partija Hrvatske* (KPH) sa *Centralnim komitetom* (CK KPH) mjesto Glavnog odbora nije razvidno ni iz monografskog rada: I. Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937–1941*, Zagreb, 1972. I tu je bilo »evolucije«, najprije je *Partija* zamijenila *Stranku*, a potom

Ali valja uočiti da su postojale stanovite razlike u ocjenjivanju važnosti i značenja stvaranja nacionalnih stranaka, između hrvatskih i slovenskih komunističara na jednoj i srpskih na drugoj strani. »Srpski komunisti« – govori se u *Proleteru* – »uvek su bili...za samoopredeljenje slovenskog, hrvatskog i drugih naroda Jugoslavije i za njihovu ravnopravnost sa srpskim narodom«. Ali se i ističe: »Osnivanje KSSI i KSH ne znači nikakvu pobjedu separatizma i nacionalizma nad proleterskim internacionalizmom u redovima KPJ i radničke klase«, te se osnivanje tih stranaka pozdravlja »kao korak unapred u borbi za jedinstvo radničke klase Jugoslavije« (podcrtano u izvoru) a također i »slozi svih naroda Jugoslavije«⁶⁸⁵.

Razlike su očito u isticanju jedinstva radničke klase i svoga naroda, kod jednih, a »jedinstva radničke klase Jugoslavije« kod drugih. U tome su vjerovatno bili i razlozi kritike CK KPH od CK KPJ (1939) zbog navodnog potpadanja pod utjecaj građanskog nacionalizma, no u biti su programska gledišta ostala nepromijenjena. U zaključcima *Savjetovanja KPJ*, održanog potkraj travnja 1941. u Zagrebu, dana je ocjena da je dvadesetogodišnja »politika strahovitog nacionalnog ugnjetavanja« uzrok tragedije koja je zadesila Jugoslaviju. U okviru općih zadaća borbe protiv okupatora za slobodu svih naroda Jugoslavije, ističe se da je »obična laž i kleveta« da su komunisti »protiv nezavisnosti hrvatskog naroda«, pa se posebno ističe kao »neodložna zadaća« KPH organiziranje borbe »za istinsku nezavisnost hrvatskog naroda« i za njegovo povezivanje s ostalim narodima u borbi za nacionalno oslobođenje⁶⁸⁶.

To su bila shvaćanja s kojima je revolucionarni Komunistički pokret ušao u rat i revoluciju. A da je tada – u redovima svih nesrpskih naroda – bilo još manje mjesta za Đuretićevo unitarističko »nacionalno« jugoslavenstvo nasuprot tobože »uskonacionalnih ciljeva«, o tome govori sav razvitak NOP-a prije i poslije AVNOJ-a. I u *Programu SKJ* iz 1958, koji bez dvojbe sadrži svu jugoslavensku marksističko-revolucionarnu mudrost, date su o tome ocjene što su proizišle iz same povijesne zbilje, s kojom mora računati i svaka znanstvena prosudba jer inače umjesto ideologijske upada u drugu pristranost. Tu je doslovce rečeno da su »velikosrpski hegemonizam i centralizam doveli do toga da se za sve vreme postojanja stare Jugoslavije sve više produbljivao jaz između jugoslovenskih naroda«, te da je »Socijalistička Jugoslavija nastala, i jedino je mogla biti stvorena, kao savezna država ravnopravnih i suverenih naroda«⁶⁸⁷.

i Centralni komitet – Glavni i Središnji odbor. Radi internacionalizma navodno. Dva broja, br. 1 i br. 2. g. VI (1940), glasila *Srp i čekić* imala su u podnaslovu: »Organ središnjeg odbora« Komunističke partije Hrvatske, br. 3 ostao je samo s krilaticom o ujedinjenju proletera, a od broja 4 dalje organ je CK KPH.

⁶⁸⁵ Srpski komunisti i osnivanje Komunističkih stranaka Slovenije i Hrvatske, *Proleter*, organ CK KPJ, XIII, oktobar 1937, II (usp. Osnivački kongres KPH, 124–6).

⁶⁸⁶ Zaključci savjetovanja KPJ održanog u Zagrebu travnja 1941. objavljeni su u *Proleteru*, 3–4–5, mart–april–maj 1941 (usp. Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u, II, 2, 7–23).

⁶⁸⁷ Program SKJ, usvojen na VII. kongresu SKJ 1958. g., Beograd, 1962, 70, 144.

Može se pretpostaviti da je spomenuta Đuretićeva, kao i Tadićeva predodžba o »partizanskom jugoslovenstvu«¹ nenagriženom »nacionalističkim partikularizmom«² bila prisutna u srpskom shvaćanju, ali sasvim sigurno ne i u hrvatskom, slovenskom i makedonskom. U Hrvatskoj je npr. – a samo u nešto blažoj mjeri i u Sloveniji – sam pojam »jugoslovenstva«³ bio toliko nepopularan, štoviše i omražen u širokim pučkim slojevima, zbog poistovjećenosti s Aleksandrovom diktaturom i četništvom, da ga je trebalo izbjegavati i pridavati mu posve novo značenje u okviru NOP-a. A koliko je veliko nepovjerenje bilo prema svemu staro-jugoslavenskom može se zaključiti po tome, što je sam sporazum Tito-Šubašić izazvao neraspoloženje i bojazan, i u narodu, i u partizanskim jedinicama, te smo morali uložiti velike političke napore objašnjavajući da to ne znači ni u kojem smislu vraćanje na stanje stare Jugoslavije. I veoma djelatna krilatica *nema povratka na staro* sadržala je prije svega tu misao, a s njome, i poradi nje, i onaj njezin socijalistički sadržaj. Uostalom najprikladnija strana *nopovskog* programa bila je ona da svaki narod oružjem treba da uzme *svoju sudbinu u svoje ruke*.

U Đuretićevu prokazivanju mita o »hrvatskim partizanima«, Tadićevu pozivanju na ustanak u krajevima s oslobodilačkom tradicijom, te u predbacivanju (oboju) zbog zaborava tko je dao »odlučujući doprinos«, krije se dublje nerazumijevanje odredbenih čimbenika za pobjedu revolucije.

Neosporno je povijesno značenje ustanka u Srbiji i Crnoj Gori u ljeto 1941. godine. Ali i poraz tog ustanka, a zatim oseka partizanskog pokreta i prevladavanje četništva u tim područjima, a postupno sve jači razvitak NOP-a u Hrvatskoj i Sloveniji, a potom i u Makedoniji – bili su uvjetovani dubljim nacionalno-političkim razlozima. Do masovnog ustanka 1941. moglo je doći zbog općeg nezadovoljstva srpskog naroda i njegova očekivanja da će ulaskom u rat »moćnog«⁴ Sovjetskog Saveza, i »pravoslavne majke Rusije«, rat ubrzo završiti, te da se ustankom može postići prestanak okupacije i vraćanje izgubljenih pozicija srpstva u Jugoslaviji. Kad se to nije zbilo, srpski narod nije imao onih povijesnih, nacionalnih razloga da slijedi revolucionarni program NOP-a, kao što su ga imali nesrpski narodi da bi osigurali svoju budućnost sprečavanjem povratka na staro. Zbog toga je u Srbiji (a slično i u Crnoj Gori) sve do pred završne operacije za oslobođenje, u ljeto i jesen 1944, prevladavao utjecaj četničkog pokreta Draže Mihailovića, dotično kraljevske vlade iz Londona. S ovoga gledišta ima osnove i za Đuretićevu ocjenu da je to odgovaralo egzistencijalnim interesima srpskog naroda. Srbija je mogla čekati, njena budućnost nije bila ugrožena. Drukčije je bilo sa srpstvom u NDH i zbog toga je ovdje došlo do njegova ustaničkog pokretanja i opredjeljivanja i za partizanski i za četnički pokret.

Pošto je položaj hrvatskog naroda s proglašenjem NDH bio stubokom drugačiji od srpskog, to u Hrvatskoj nije 1941. moglo biti egzistencijalnih pobuda za ustanak. Zbog toga se ovdje NOP mogao razvijati samo postupno, na podlozi revolucionarne antifašističke djelatnosti komunista (do koje je došlo

čak i prije negoli drugdje: sisački odred, npr.). Do širenja partizanskog pokreta u Hrvatskoj dolazi u ovisnosti od stjecanja spoznaje širokih narodnih slojeva, da NDH ne znači rješenje hrvatskog pitanja, jer će dijeliti sudbinu fašizma i Hitlerova europskog poretka, a da program NOP-a nudi izgleda za vlastito osiguranje budućnosti protiv povratka čak na pogoršano staro stanje. Zbog navedenih razloga prilike su se i razvijale tako da je – poslije sloma ustanka i povlačenja nekoliko stotina partizana iz Srbije – u Hrvatskoj ostalo, potkraj 1941, dvadesetak partizanskih odreda i manjih borbenih skupina s ukupno oko sedam tisuća partizana; kad se u tijeku 1942. produbljava kriza u ustaničkim redovima u Srbiji, i kad su partizanske snage prisiljene na povlačenje i iz Istočne Bosne i Crne Gore, pa u cijelom istočnom području Jugoslavije nastaju veoma teški uvjeti za NOP, tako da istočno od rijeke Bosne i Neretve ostaje svega nekoliko stotina partizana, u Hrvatskoj se u isto vrijeme NOP i politički i vojnički učvrstio i proširio na sve krajeve: u ljetu u partizanskim jedinicama ima oko 12.000 boraca a do kraja 1942. u Hrvatskoj je stvoreno 18 partizanskih brigada od 37 koliko ih ima u cijeloj Jugoslaviji. Potkraj 1943. partizanska vojska Hrvatske broji 3 korpusa, 11 divizija, 40 brigada i još veći broj odreda, što čini gotovo polovinu svih partizanskih snaga u Jugoslaviji. A u ljetu 1944, pred ratne operacije za oslobođenje Srbije i Makedonije, pod Glavnim štabom Hrvatske djeluje 5 od ukupno 9 korpusa NOV Jugoslavije. Po nacionalnom sastavu približno dvije trećine partizana su Hrvati a oko jedne trećine Srbi; znači Srba ima srazmjerno njihovom broju znatno više u partizanima, ali tvrdnje da su činili većinu u partizanskoj vojsci u Hrvatskoj nemaju nikakve osnove; oni što ih iznose obično zaboravljaju na dalmatinske Hrvate i na njihov udjel i u bitkama na Neretvi i na Sutjesci. Osim toga, NOP u Hrvatskoj postigao je najviši stupanj političke organizacije antifašističke fronte i nove revolucionarne vlasti: potkraj 1941. u Hrvatskoj je bilo 677 različitih odbora NOP-a, godinu dana kasnije ima već 1609 NOO-a, a na kraju 1943. sva je Hrvatska prekrivena s mrežom od 4596 NOO-a, od mjesnih preko kotarskih do okružnih i oblasnih. Pripreme za osnivanje ZAVNOH-a kao vrhovnog predstavničkog tijela počinju još potkraj 1942; Inicijativni odbor djeluje već od ožujka 1943, a na prvom (13–16. lipnja) i na drugom (12–15. listopada 1943) zasjedanju ZAVNOH donosi povijesne odluke o konstituiranju legalnog političkog predstavništva NOP-a i Federalne Države Hrvatske. Takav razvitak u Hrvatskoj, a sličan i u Sloveniji, dao je realnu podlogu za povijesne odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a⁶⁸⁸.

Prema tome, nije se radilo ni o kakvom »mitu o hrvatskim partizanima«. Ni što se tiče vojnčkog udjela. A u političkom smislu, ni svijet općenito, ni nitko od savezničkih čimbenika, a najmanje osobno W. Churchill, nije bio obmanut Titovom vještinom, kad se računalo da Mihailović drži Srbiju a da je

⁶⁸⁸ Usp. F. Tuđman, *Velike ideje i mali narodi*, 206–215.

Hrvatska partizanska. Ta, Englezi su imali za sve vrijeme rata vojne misije na jednoj i na drugoj strani, pri Mihailoviću, a potom i u partizanskim štabovima (u Vrhovnom štabu, u Glavnom štabu Hrvatske i pri hrvatskim korpusima, a i dr.) u kojima je bio čak i Churchillov sin Randolph. U tim političkim računima bila je riječ prije svega o trijeznim procjenama suparničkih pokreta, te o prosudbama da jedino Titov program, makar on bio komunistički nepoželjan, pruža osnovu za ponovno uspostavljanje Jugoslavije. Dakako, da je pridavanju hrvatskog atributa partizanskom pokretu, nasuprot srpskom četničkom, uz prilike u Srbiji i Hrvatskoj, pridonijelo i to što je Tito bio Hrvat. A ta se povijesna činjenica, makar i kao »titovski pravac igre simbola« – prema Đuretiću, ne može pripisati nikakvim »mistifikacijama«, propagandnom stvaranju mita, igri »jedne neobične kamuflaže« u predstavljanju »opštejugoslovenskog« NOP-a »kao neku hrvatsku, rjeđe i slovenačku, protivtežu *staroj srpskoj hegemoniji i tiraniji*«. Da Đuretić i danas ne izvodi pravilan zaključak u čemu je bila programska bit i snaga titoističkog revolucionarnog pokreta, koja mu je osigurala pobjedu, a što su još za vrijeme rata shvatili i svjetski čimbenici, vidi se po mnogo čemu. Procjenjujući ispravno da je Tito, na teorijskim osnovama »ruske revolucije i marksizma«, NOP-u dao »jasno određene nacionalne ciljeve«, on ipak drži da mu je Kominternino i sovjetsko »pokroviteljstvo« omogućilo da »njegov uglavnom srpski pokret napreduje na fonu sveslavske i pravoslavne solidarnosti«, te da ga preko »ideološke uravnilovke nacionalnih pozicija«, beskompromisnom politikom prema »srpskom faktoru« a »kompromisima« sa Šubašićem, dovede do kompromitacije svog »jedinog ozbiljnog protivnika«⁶⁸⁹. U takvim se pojednostavljenjima, jamačno, ne mogu naći objašnjenja zašto se na čelu avnojskog ustroja nove jugoslavenske zajednice uz Tita, kao glavna politička ličnost pred svijetom našao opet Hrvat (bez obzira na njegovo jugoslavensko opredjeljenje) dr. Ivan Ribar, a pogotovo ne tome što se u izbjegličkoj vladi nije našao ni jedan srpski političar – niti na inzistiranje pokroviteljske britanske vlade – koji bi bio spreman pregovarati s Titom, a našao se Šubašić, kojemu komunizam, naravno, nije bio ništa draži, ali mu je kao Hrvatu bila prihvatljiva Titova federalistička osnova državne zajednice.

U svezi s tim valja razmotriti zašto »Srbija tokom rata nije bila u položaju da potpuno ravnopravno učestvuje u donošenju odluka koje su prejudicirale buduće međunacionalne odnose i društveno uređenje Jugoslavije«? Ono se kao tvrdnja postavlja u (nacrtanom) Memorandumu SANU⁶⁹⁰, a i inače, u smislu prigovora na račun Tita i Kardelja, kao glavnih tvoraca avnojskog uređenja, koje po njihovu odlasku biva sve više osporavano. Za samu tvrdnju ima osnove u činjeničnom povijesnom događanju, ali razlozi za to ne nalaze se izvan već u samom srpskom komunističkom pokretu, štoviše u samom srpskom narodu.

⁶⁸⁹ V. Đuretić, n.dj., II, 246–51.

⁶⁹⁰ Nacrt Memoranduma SANU, 45.

Ali takva prosudba ne znači isticanje nekakve povijesne krivnje tog pokreta i naroda već upućuje na traženje povijesno nacionalnih razloga što je do toga došlo.

A zbilo se, prvo, zato što su se jamačno povijesnom nužnošću, a ne tek igrom neke slučajnosti, na čelu KPJ, kao glavni tvorci provedbe njene revolucije, u jedino mogućem obliku borbe za nacionalnu slobodu i ravnopravnost, našli predstavnici ne srpskog revolucionarnog pokreta i vladavinskog srpskog naroda nego hrvatskog i slovenskog revolucionarnog pokreta i naroda. I, drugo, zbog toga što revolucionarni program NOP-a o »budućim međunacionalnim odnosima i društvenom uređenju Jugoslavije« – očito – nije odgovarao u istoj mjeri interesima srpskog naroda kao nesrpskim narodima, prije svega hrvatskom i slovenskom. To je došlo do izražaja već na početku, kad u ljeto 1941, u brizi za srpski narod, pozivaju na lojalnost njemačkom vojnom zapovjedništvu Srbije i srpskoj kvislinškoj Aćimovićevoj komesarskoj upravi, (što je prethodila Nedićevoj vladi) ne samo *Sveti arhijerejski sinod SPC* nego i istaknuti predstavnici srpskog javnog života. Na poziv komesara za prosvjetu Velibora Jonića, sa skupa u Beogradu (12.08.1941) 413 predstavnika političkog i javnog života, od kojih su mnogi bili istaknuti članovi bivših građanskih stranaka i velikodostojnici različitih profesija, potpisalo je *Apel srpskom narodu* u kojem se poziva da *stane na put nacionalnog spasenja i obnove protiv bezumne akcije zločinačkog boljševizma*⁶⁹¹. (Taj su apel navodno potpisali svi sveučilišni profesori osim filozofa M. Đurića.) U tijeku rata i revolucije golema većina predstavnika srpskih stranaka i *Srpskog kulturnog kluba*, koji je pred rat bio stožer okupljanja srpstva, bili su uz četnički pokret, kralja i izbjegličku vladu, te odlučni protivnici NOP-a. Znakovito je npr. da je glavni čovjek Srpskog kulturnog kluba Dragiša Vasić, koji je inače bio panslavističkog i prosovjetskog opredjeljenja, postao i glavni ideolog četničkog pokreta. U tome je bila vidna razlika od prilika u Sloveniji gdje je Osvobodilna fronta okupila i znatan broj predstavnika građanskog političkog života. Pa i od Hrvatske gdje se Mačekovo vodstvo HSS-a, koja je pred rat imala za sobom većinu hrvatskog naroda, sve do pred kraj rata držalo na jednakoj udaljenosti i od ustaškog režima i od revolucionarnog partizanskog pokreta, što je olakšavalo masovan prijelaz njezina članstva u redove NOP-a, gdje je bio stvoren i disidentski Izvršni odbor te stranke. Posljedica općega stanja, i zaostajanja razvitka NOP-a, u Srbiji bila je ta da na zasjedanjima AVNOJ-a nije bilo tolikog broja, ni tako istaknutih ličnosti iz Srbije kao iz Hrvatske i Slovenije. A i to, da je u Srbiji tek poslije oslobođenja Beograda (potkraj 1944) konstituirano nacionalno predstavničko tijelo NOP-a i vrhovni organi vlasti federalne Srbije, što je u Hrvatskoj učinjeno u ljetu a u Sloveniji u jesen 1943. godine, usred rata na oslobođenu teritoriju.

⁶⁹¹ *Novo vreme*, Beograd, 13.08.1941 (usp. F. Tuđman, *Okupacija i revolucija*, 197–8).

Onaj dio Đuretićeva tumačenja prema kojemu se »jugoslavenska specifičnost« – tobožnje stavljanje »u prvi plan« internacionalnih ciljeva s »negacijom« »uskonacionalnih ciljeva« – ogledala u neodređenom isticanju borbe za bratstvo i jedinstvo i ravnopravnost, moglo bi biti opravdano jedva s formalno pravne strane kad ne bi bila riječ o revoluciji. Ovako zapravo zamagluje nedvosmisleno jasne – u načelu – nacionalne ciljeve te revolucije. Ono se javlja na crti Đuretićeva zauzimanja da jugoslavenska ideja (makar u kominternovskom socijalizmu) odmjeni već jednom »uskonacionalne« ciljeve. Koliko je takvo gledište u suprotnosti s programskim ciljevima s kojima je KPJ ušla u revoluciju vidjelo se iz dosadašnjeg izlaganja, a da u njoj nisu promijenjeni, već oživotvorivani, to se barem ne bi moglo osporavati bez gruba iskrivljavanja. Još 1941, vodstvo KPJ ne imajući drugih (političkih) mogućnosti, nalazi rješenje da svoju antifašističko-revolucionarnu akciju predstavi u nacionalnom obliku, pretvarajući za javnost svoja partijska vodstva (i tamo gdje još nije bilo nacionalnih KP) u stranačke nacionalne *glavne štabove* partizanskog pokreta Srbije, Hrvatske, Slovenije, itd., s *Vrhovnim štabom* za Jugoslaviju (koji je u stvari činio Politbiro CK KPJ). Očito da pri tom nije imao za cilj neki »opće-jugoslavenski« nasuprot »nacionalnim« ciljevima. A što se tiče tobožnje neodređenosti državno-nacionalnih ciljeva evo tek nekih nasumce uzetih činjenica. U svom proglasu od 25. srpnja 1941. CK KPJ poziva sve narode Jugoslavije u borbu u ime njihove »slobode i nacionalne nezavisnosti«, a hrvatski posebno podsjeća na tradicije borbe »za pravdu i slobodu hrvatskog naroda«⁶⁹². I u proglasu o obljetnici oktobarske revolucije (1941), koji je sav prožet kominternovskim internacionalizmom, CK KPJ poziva narode, radništvo, omladinu i komuniste »u borbu za vašu bolju budućnost i slobodu svih naroda Jugoslavije«⁶⁹³!

U tim općim proglasima ili stanovištima KPJ osjećala se doduše prisutnost klasnog internacionalizma, ali još više i činjenica da su oni pisani tako da bi bili prihvatljivi i za srpski i za nesrpske narode, no uvijek je isticano jednako pravo svih naroda na nacionalnu slobodu. Međutim, u načelnim stanovištima i odlukama predstavničkih revolucionarnih tijela NOP-a u tom pogledu nema nikakve dvoznačnosti.

U rezoluciji o osnivanju AVNOJ-a (studenoga 1942) kao njegova osnovna zadaća postavlja se »dalje razvijanje jedinstvenosti napora svih naroda Jugoslavije za izvojevanje konačnog oslobođenja za sve njih i za stvaranje uslova za punu njihovu slobodu i ravnopravnost...«⁶⁹⁴. A u proglasu Prvog zasjedanja ističe se još da je na Srbe »pala sva težina posljedica velikosrpske ugnjetачke

⁶⁹² Proglas CK KPJ narodima Jugoslavije od 25. jula 1941. godine (Zbornik NOR-a, I, 22–6).

⁶⁹³ Narodima Jugoslavije, CK KPJ, 7. novembar 1941. godine, *Borba*, organ KPJ, Beograd, VI, 8 i 9, petak 7. novembra 1941 (usp. Istorijski arhiv KPJ, I, 1, 133–9).

⁶⁹⁴ Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, Zagreb, 1963, 61–3.

politike svih jugoslavenskih režima«, da su »najteže osjetili fašističku politiku istrebljenja«; s osudom ustaških i četničkih zločina, Hrvati se pozivaju u NOB-u kao jedini put »*sreći i nezavisnosti hrvatskog naroda*«, a Srbi na oružje »za slobodu i bratsku zajednicu Srbije, Crne Gore, Hrvatske, Slovenije, BiH i Makedonije«⁶⁹⁵.

S obzirom da je u stvarnosti bilo pogrešnog tumačenja ovakve nacionalne politike NOP-a – protivnici su tumačili da je to samo obmanjivanje kojim KPJ želi zvesti neupućene, a i u vlastitim redovima bilo je dogmatskog shvaćanja (kod pojedinih pretežito »starih komunista«) da je to samo taktika u »prvoj fazi« revolucije – Tito (u prosincu 1942) objavljuje svoj povijesni članak: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe*. Članak je objavljen u *Proleteru*, glasilu CK KPJ, čime mu je dano značenje obvezatnih smjernica za sva partijska vodstva, a bio je namijenjen i »najširim masama naroda«. U njemu se polazi od ocjene da je versailleska Jugoslavija »postala najtipičnija zemlja nacionalnog ugnjetavanja u Europi«; da je nacionalno ugnjetavanje olakšalo fašističko porobljivanje; da izbjeglička vlada i četnički pokret »kuju planove o proširenju granica i velikosrpske hegemonije«; da su »Hrvati, kao najsnažnija nacionalna individualnost među ugnjetenim narodima« davali »najžešći otpor protiv velikosrpske nacionalne politike« ali on nije dao rezultate »koje je hrvatski narod očekivao«, jer su hrvatska gospoda bila spremna na podjelu vlasti, usmjeravala borbu protiv cijelog srpskog naroda i »ignorirala rješavanje nacionalnog pitanja ostalih naroda«. Tito podsjeća na *Atlantsku povelju*, koja znači da će nakon pobjede nad fašizmom »narodi sami moći da riješe svoju sudbinu«. A bit revolucionarnog sadržaja NOP-a objasnio je ovim riječima: »Današnja Narodnooslobodilačka borba i nacionalno pitanje u Jugoslaviji nerazdvojno su vezani. Naša Narodnooslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspješna, kada narodi Jugoslavije ne bi u njoj vidjeli, osim pobjede nad fašizmom, i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima koji su ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije. Riječ *narodnooslobodilačka borba* – bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, osim općejugoslavenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi, osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, muslimana, itd., kada Narodnooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije. U tome i jeste suština Narodnooslobodilačke borbe«. Na kraju Tito ponavlja: »Zastava Narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora, koju je podigla KPJ 1941. jeste u isto vrijeme i zastava borbe za nacionalnu slobodu i ravnopravnost svakog naroda posebice«, za što se KPJ »beskompromisno« borila »još od postanka Jugoslavije«. A znakovito je da je imao potrebe uz to reći i ovo: »Nikada se Komunistička partija nije odrekla niti će se odreći svog

⁶⁹⁵ Isto, 67–9.

principa, koji su postavili naši veliki učitelji Marks, Engels i Lenjin, principa da svaki narod ima pravo na samoodređenje do odcjepljenja«. KPJ će se boriti podjednako protiv toga da se u ime tog prava narodu nametne drugo »kolonijalno ropstvo«, kao što je slučaj s Pavelićevom NDH, kao i protiv pokušaja obnavljanja velikosrpskog hegemonizma. Sva međunacionalna pitanja riješit će se na opće zadovoljstvo, a pravo da sam odlučuje »svaki narod stiće sa puškom u ruci«⁶⁹⁶.

U proglasu Prvog zasjedanja ZAVNOH-a (14. lipnja 1943) govori se o tome da na »ruševinama« »sramotne« Pavelićeve NDH »stvorimo pravu i istinsku demokratsku Slobodnu Hrvatsku«, dalje se dodaje uz »slobodnu« i »nezavisnu Hrvatsku, u kojoj će narod sam odlučivati o svojoj sudbini«⁶⁹⁷. ZAVNOH od samog početka djeluje kao predstavničko tijelo (Hrvatski Sabor) s izabranim Predsjedništvom, a njegov Izvršni odbor kao vlada, s odjelima kao ministarstvima (Prosvjetni, ekonomski, propagandni odjel, odjel za zdravstvo, odjel za upravu i sudstvo). Predsjednik Predsjedništva i Izvršnog odbora je Vladimir Nazor a tajnik dr. Pavle Gregorić. ZAVNOH propisuje poslovnik za rad čitavog sustava nove narodne vlasti, donosi uredbu o raspisivanju zajma narodnog oslobođenja, a i povijesnu *Odluku o priključenju Istre, Rijeke, Zadra, jadranskih otoka i ostalih anektiranih hrvatskih krajeva »matici zemlji – Hrvatskoj, a preko nje novoj... zajednici naroda Jugoslavije«*⁶⁹⁸. Na Drugom zasjedanju ZAVNOH-a (12–15. listopada 1943) Andrija Hebrang govori da nova Jugoslavija kao »demokratska republika mora biti tako uređena da svojim narodima, svakom narodu osigura njegova nacionalna prava, nacionalnu slobodu i samostalnost«. Ta »Demokratska republika Jugoslavija treba da bude osnovana na federativnoj osnovi«, a Federativna republika Hrvatska, federativna republika Slovenija, federativna republika Srbija – bit će sastavni dio republike Jugoslavije«, i »nacionalne manjine... također će imati zajamčena svoja prava: jednakost i slobodu«⁶⁹⁹. Prilike u Hrvatskoj bile su tada takve da će i dr. Miloš Žanko, govoreći kao potpredsjednik NOO-a za Dalmaciju reći »da čitava Dalmacija jednako osjeća i misli po svim onim pitanjima koje je Andrija Hebrang iznio u svom referatu«, a Božidar Magovac (urednik *Slobodnog doma*), predstavnik disidentskog Izvršnog odbora HSS-a, podsjetit će da su borbu Stjepana Radića »za republiku u Jugoslaviji« i za savez s Bugarskom mnogi nekada smatrali »Stipičinim ludovanjem«, a danas se ono ostvaruje. U ime »starih radićevaca« Hebrangovo izlaganje svesrdno podržava i Filip Lakuš, a Stanko Opačić reći će da je srpska »krv prolivena« za bratstvo i jedinstvo, za »slobodnu republiku Hrvatsku...u federativnoj Jugoslaviji«. I dr.

⁶⁹⁶ J.B. Tito, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti Narodnooslobodilačke borbe, *Proleter*, organ CK KPJ, XVII, 16. decembar 1942 (usp. J.B. Tito, n.dj., I, 113–122).

⁶⁹⁷ ZAVNOH, Zbornik dokumenata 1943, 208–14.

⁶⁹⁸ Isto, 397 i dr.

⁶⁹⁹ Isto, 458.

Ivan Ribar, kao predsjednik AVNOJ-a, u »cijelosti prihvaća« referat Hebranga, ističući da uz Tita, »ovakvo vodstvo«, i ZAVNOH na čelu s Nazorom, koji je »jedan od najistaknutijih sinova Hrvatske« možemo »smjelo naprijed« u borbi za »slobodu, za republiku, za nezavisnu i slobodnu svoju državu«, uvjeravajući »da su srpski radnik i seljak isto tako privrženi pravoj demokratskoj i nezavisnoj republici Srbiji«, kao i hrvatski seljački i radni narod – Hrvatskoj⁷⁰⁰. Iznesene ideje istaknute su i u *Rezoluciji* tog zasjedanja ZAVNOH-a u kojoj se govori da se hrvatski i srpski narod zajedno s ostalima bori »za novu demokratsku Jugoslaviju, slobodnih i ravnopravnih naroda, u kojoj će – na bazi samoodređenja biti izgrađena slobodna i demokratska Hrvatska«⁷⁰¹.

Istog mjeseca (listopada 1943) i Zbor predstavnika slovenskog naroda, potvrđuje politiku Osvobodilne fronte »u smislu samoodluke slovenskog naroda«, izjašnjavajući se »za slobodnu i udruženu Sloveniju u slobodnoj i ujedinjenoj Jugoslaviji« U to doba održavaju se i osnivačke skupštine ZAVNO BiH-a, AVNO Sandžaka, ZAVNO Crne Gore i Boke, a u Makedoniji stvoren je Inicijativni odbor za osnivanje ASNOM-a⁷⁰².

Iz iznijetog političkog i vojnog stanja nedvojbeno proizlazi da je Hrvatska u to doba bila najčvršća kula NOP-a i revolucije u Jugoslaviji. ZAVNOH govori opunomoćeno u ime hrvatskog naroda i njegove odluke – kao i slovenskog predstavništva – u zahtjevnom smislu prethode odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu (29. studenog 1943). Što se tiče Hrvatske i Slovenije, odluke AVNOJ-a o uređenju Jugoslavije kao federativne zajednice ravnopravnih naroda, ozakonjuju već stvoreno stanje. U tom pogledu njihovo je povijesno značenje veće za ostale narode, kao i s obzirom na određivanje republika. A razumije se, prije svega, u revolucionarnom činu oduzimanja izbjegličkoj kraljevskoj vladi prava zakonite vlade Jugoslavije i u zabrani povratka kralju Petru II Karađorđeviću, te u pretvaranju AVNOJ-a u vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo s Nacionalnim komitetom, na čelu s Titom, kao privremenom vladom⁷⁰³.

Na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a (u Otočcu 8–9. svibnja 1944) i u formalno-pravnom smislu bit će u svakom pogledu dovršeno (revolucionarno) konstituiranje *Federalne države Hrvatske* u okviru *Demokratske Federativne Jugoslavije*⁷⁰⁴.

Takva je povijesna činjenična istina naspram Đuretićeva novo-znanstvenog otkrića, da u jugoslavenskom NOP-u i revoluciji nije bilo »jasnih državno-

⁷⁰⁰ Isto, 463–9.

⁷⁰¹ Isto, 478–81.

⁷⁰² Usp. F. Tuđman, *Okupacija i revolucija*, 224–5; *Nacionalno pitanje u djelima klasika marksizma i u dokumentima i praksi KPJ/SKJ*, 308–16.

⁷⁰³ F. Tuđman, n.dj., 225–8.

⁷⁰⁴ Isto, 154 (usp. ZAVNOH, *Zbornik dokumenata 1944*, III. – od 10. svibnja do 31. prosinca).

pravnih iskaza« čak ni glede nacionalne ravnopravnosti a kamoli prava na samoodređenje i punu nacionalnu slobodu.

Na istoj razini, posvemašnje povijesne neosnovanosti i krajnje proizvoljnog tumačenja stožernih pitanja međunacionalnih odnošaja, stoji i Đuretićeva tvrdnja da je »poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a... bilo vidno da revolucionarni koncept znatno prevazilazi stare zahtjeve hrvatske građanske opozicije«⁷⁰⁵.

Đuretić prije svega ne vidi da je i do samog uspostavljanja *Nezavisne Države Hrvatske* u Hitlerovu europskom poretku došlo i zbog »starih zahtjeva hrvatske građanske opozicije«. A budući da su se takvi zahtjevi zasnivali i na prirodnim, povijesnim težnjama čitavog hrvatskog naroda, to je o njima morao voditi računa, pače i zastupati ih, kao što vidjesmo, – i hrvatski revolucionarni komunistički pokret. Da prema tome, nije bilo tih »starih zahtjeva« i uspostave NDH – ne bi jamačno bilo ni onako odlučnih zahtjeva hrvatskih komunista, od dvadesetih godina na ovamo, za priznanje prava hrvatskog naroda na samoodređenje, a niti odluka ZAVNOH-a u tom smislu. Uostalom, sveukupna đuretićevska tumačenja povijesti i međunacionalnih hrvatsko-srpskih odnosa svode se na tezu da su Hrvati krivi i za fašizam i za komunizam u Jugoslaviji. A pri tom se – ostajući na razini političko-ideologijskog optužbenog žigosanja – zapravo polazi s izvorišta starih građanskih velikosrpskih pogleda, pokušavajući neohegemonizam zasnovati na potrebama prevladavanja tobože uskonalnih ili partikularističkih ograničenosti u ime socijalističkog integralizma, čak i onda kad se socijalizam odbacuje kao sustav koji se povijesno nije opravdao.

No, ostavit ćemo po strani i *fašizam* i *komunizam* tek s jednom preporukom Đuretiću i njegovim istomišljenicima: zar se ne bi valjalo zapitati – ako ne zbog prošle a ono buduće povijesti radi: kako to da su obje najveće ideologije dvadesetog stoljeća bile na strani hrvatskog »separatizma«, tj. samoodređenja hrvatskog naroda, a protiv srpskog hegemonizma stao je dapače i kapitalistički (»zdravi« ili »truli«) svijet pluralističke demokracije?!

Dok ne nađu odgovor na to – jamačno ne samo – za njih odveć nastrano i zakučasto pitanje, evo samo nekih naznaka koje bi ih možda mogle potaći na ispravnije usporedbe avnojevske odluke sa starim hrvatskim zahtjevima.

U prekretničkom razdoblju prvoga svjetskoga rata, sve glavne struje hrvatske politike bile su usmjerene na to kako da se hrvatskom narodu sačuva politička individualnost i stvore što bolji uvjeti za dalji razvitak – kako je pisao bosanski Hrvat dr. I. Pilar – postizanjem ujedinjenja hrvatskih zemalja i izvođenjem samostalnosti starodrevne hrvatske države. Za ostvarenje tog cilja – bilo u okviru Habsburške monarhije, bilo izvan nje – bile su obje pravaške stranke i Radićeva pučka seljačka (koja je bila vezana s pravašima dr. Franka

⁷⁰⁵ V. Đuretić, n.dj., II, 63.

u Hrvatskom državnompravnom demokratskom bloku na programu samostalne hrvatske ili hrvatsko-slovenske države). Tom cilju težila je i vladajuća hrvatsko-srpska koalicija, s izuzetkom Svetozara Pribićevića (s njegovom Srpskom samostalnom strankom) koji je umješno provodio Pašićevu preporuku da se osigura srpskoj a ne hrvatskoj politici da bude glavni čimbenik na južnoslavenskom tlu. Nakon što je u bečkom parlamentu u tzv. *Svibanjskoj deklaraciji* (1917) dr. A. Korošec – »na temelju narodnog načela i hrvatskog državnog prava« – iznio zahtjev ujedinjenja svih zemalja u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi »u jedno samostalno državno tijelo« pod žezlom Monarhije, Starčevićeva *Stranka prava* (u deklaraciji u Hrvatskom saboru i u svom glasilu *Hrvatska država*) daje znati pod kakvim je uvjetima za nju prihvatljivo ujedinjenje u južnoslavensku državu. Prihvaćajući ideju »narodnog jedinstva«, oni ne odstupaju od »historijskog državnog prava Kraljevine Hrvatske«, ali ustaju protiv pojma *jugoslavenstva*, kao političke misli i nacionalnog programa, smatrajući ga tlapnjom, snom i utvarom. »Postoji u ovoj monarhiji narod hrvatski, postoji narod slovenski, postoji narod srpski, ali ne postoji nikakav narod jugoslaven-ski«, stoga »jugoslavenstvo« može imati samo »znanstveno i geografsko zname-novanje« rasno-jezičnog jedinstva Hrvata, Slovenaca i Srba, te geografskog položaja njihove postojbine. Poslije *Krfske deklaracije* (Pašića-Trumbića) o ujedinjenju, iz Zagreba poručuju dr. Trumbiću da »Hrvati s obzirom na histo-rijsko državno pravo žele bar u prvo vrijeme da vide očuvanu hrvatsku državu u toj zajedničkoj državi«. A u Hrvatskom Saboru (svibnja 1918) zastupnik dr. Hrvoj izražava, jamačno, ne tek pravaško nego i općehrvatsko shvaćanje jugo-slavenstva, rekavši da ono »znači samo težnju za emancipacijom naroda hrvat-skog, srpskog i slovenskog od jarma njemačkog, mađarskog i svakog tuđin-skog«, a »jugoslavenske narodnosti nit je bilo, nit je ima, nit će je biti«. Postoji samo »hrvatski, slovenski i srpski narod i njihovi nacionalizmi a jugoslavenskog nacionalizma nema«. Suprotstavljajući se odlučno svakoj ideji koja bi vodila utapljanju hrvatstva i njegove državnosti u velikosrpstvu ili u »nekoj neodređe-noj Jugoslaviji«, Hrvoj iznosi ovu za Hrvate prihvatljivu osnovu državne zajed-nice: »Mi hoćemo slobodnu svoju hrvatsku državu zajedno i u savezu sa slobod-nom našom braćom Slovencima i Srbima, dakle Srbima njihova srpska država, Slovencima njihova slovenska, a nama Hrvatima hrvatska država, sve u brat-skom federativnom savezu«. Prema njemu Hrvatska bi se država protezala na jedinstvenom geografskom području od Drave do mora, tj. uključivala bi i Bosnu i Hercegovinu, s pravom svakog na svoje ime ako priznaje hrvatski državni suverenitet⁷⁰⁶.

U tom su se smislu kretala hrvatska shvaćanja i »stari« hrvatski zahtjevi pred ujedinjenje 1918. Kakvi su bili na početku zajedničkog državnog života,

⁷⁰⁶ Usp. moje rasprave: Jugoslavenski odbor i stvaranje zajedničke države južnoslavenskih naroda, u: *Zbornik, Jugoslavenski odbor: U povodu 50-godišnjice osnivanja*, JAZU, 1966, 369–449; Hrvatska politika na prekretnici prvog svjetskog rata, *Forum*, JAZU, IX, 1970, 6, 895–945.

ne valja jamačno suditi po šačici integralističkih utopista ili političkih karijerista, bez ikakva oslona u hrvatskom narodu, već prema Radićevu programu za uspostavu *neutralne Hrvatske Republike*, nasuprot uvođenju vidovdanskog centralizma. A valja imati na umu i to kako je hrvatski narod uzvratio na skupštinski atentat, koji bijaše prolog u Aleksandrovu diktaturu. Hrvatsko zastupstvo (zajedno s Pribićevićevim SDS u Seljačko-demokratskoj koaliciji) donosi (već drugi dan po atentatu, 21. lipnja 1928) odluku da napušta Skupštinu i Beograd, te da neće više sudjelovati u njezinu radu dok ne dobije »*jamstvo za potpunu jednakost i ravnopravnost*«. U Zagrebu *Hrvatska akademska mladež* u svom proglasu govori da su hitci ispaljeni na Radića i drugove »zapravo bili namijenjeni čitavom hrvatskom narodu« kojeg poziva na jedinstvo bez obzira na idejno-političke razlike. Mjesni komunistički komitet Zagreba poziva radništvo i građanstvo na demonstracije i generalni štrajk protiv zločina režima koji priprema diktaturu. A opće hrvatsko javno mnijenje došlo je do punog izražaja u uvodniku *Novosti*, inače veoma umjerena građanskog lista, u kojem je rečeno: »pravi ubojica« jest ta »korumpirana beogradska hegemonija«, zločin koje pogađa samu osnovicu države a »*iz krvi hrvatskih mučenika mora da nikne ili država hrvatska, srpska i slovenačka*«, u kojoj su u punoj mjeri svi narodi jednakopravni »*ili će ta krv rastopiti temelje ove države da se sruši i da je nestane*« (potcrtano u izvoru)⁷⁰⁷. Još u jeku šestosiječanske diktature, i kasnije za vrijeme pregovora Maček je bit zahtjeva za hrvatsko-srpski sporazum izrazio uzrečicom: *moja puška na mom ramenu a moja lisnica u mojem džepu*. A dr. Maček bio je konzervativan, veoma umjeren i razborit političar, kojega je na dosljednost pa i nepopustljivost u hrvatskim zahtjevima obvezivala jednostupnost u vodstvu, a pogotovu radikalno raspoloženje u širokim narodnim slojevima.

Iz ovih činjenica jasno proizlazi posvemašnja neosnovanost tvrdnje da avnojski »revolucionarni koncept« uređenja jugoslavenske zajednice nadmašuje »stare zahtjeve hrvatske građanske opozicije«.

A ako uz »stare« hrvatske zahtjeve imamo na umu i proklamiranje prava naroda na samoodređenje u programskim ciljevima NOP-a, kako s lenjinsko revolucionarnog polazišta tako i zbog univerzalnosti toga načela (Atlantska povelja) – na čemu su se podjednako zasnivala avnojska načela – onda je očito da isto tako nemaju nikakve osnove tvrdnje da je tek Ustavom od 1974. u jugoslavenske međunacionalne odnose unijet konfederativni princip. Nemaju temelja zato, jer se taj princip podrazumijeva u samom duhu prihvaćenog načela o nepovredivom pravu na samoodređenje naroda, koji kao neosporni povijesno-nacionalni subjekti imaju pravo na suvereno odlučivanje. Druga je stvar, jesu li već samom primjenom u konkretnom ustrojstvenom rješenju i u stvarnoj provedbi narušene ili iznevjerene neke bitne pretpostavke na kojima

⁷⁰⁷ Usp. F. Tuđman, Slom vidovdanskog centralizma i državno-politička kriza Kraljevine SHS, n.izd., 74–5 i dr.

su avnojska načela imala počivati, dotično na kojima je moguća djelotvorna učinkovitost konfederativnog saveza.

No, u tom pogledu, nije moguća, a niti svrhovita, nikakva rasprava s takvim gledištima kakva iznosi suvremeni Vuk Drašković. Po njemu (i sličnima) treba »ukinuti taj katastrofalni princip ravnopravnosti naroda i zamijeniti ga principom jednakosti građana«⁷⁰⁸. Zanemarujući svu povijest međunacionalnih odnosa, on rješenja otvorenih nacionalnih problema srpskog naroda traži na unitarističkoj osnovi pod starom izlikom građanske jednakopravnosti i demokracije za sve osim dakako za nesrpske narode. Takvo shvaćanje drži se očito još prošlostoljetnih zamisli da je moguća prevlast srpstva na južnoslavenskom tlu.

Sasvim je druge naravi razmatranje Koste Čavoškog o avnojskom uređenju Jugoslavije, te Svetozara Stojanovića o nacionalnom pitanju u jugoslaven-skoj krizi, a Dobrice Ćosića o povijesnoj nestabiliziranosti i neizvjesnoj budućnosti Jugoslavije⁷⁰⁹. Iako u svom zauzimanju za izmjenu Ustava iz 1974, gube iz vida neke bitnosti, oni ipak postavljaju probleme koji su za raspravu. Stojanovićevo uključivanje među utopije i »konsenzus-federacije«, te Ćosićevo jednostrano prozivanje ustaškog genocida nad Srbima a ne uviđanje istobitnog (i programskog i činidbenog) četničkog nad Hrvatima, njegovo odbacivanje »hipoteke« »vladajuće i ugnjetačke nacije« i »simetrije ratnih zločina« a ne uviđanje proturječja između osude nacionalizama i separatizama (s velikodržavnih gledišta) i priznavanja prava naroda na samoodređenje do otcjepljenja (s demokratskih načela) – govori ipak više o neizmjenljivosti srpskih pogleda na jugoslavensko zajedništvo negoli o razložnom povijesno-znanstvenom pristupu.

Čavoški je načelno u pravu kad tvrdi da su se tvorcima svih glavnih odluka pri ustrojstvu avnojske Jugoslavije – Tito »čija je reč svakako imala najveću težinu«, pa redom: Kardelj, Ranković i Đilas – odnosili prema svim proklamiranim načelima sa stanovišta čistog revolucionarnog pragmatizma. Ta činjenica, međutim, ne obezvrjeđuje načela sadržana u samim odlukama, a pogotovu ne njihovo objektivno povijesno značenje. S formalne strane bila bi posve na mjestu njegova zamjerka kako u Ustavu od 1974. mogu biti potpunije ostvarena avnojska načela od Ustava iz 1946, koji je proistekao iz neposrednog konstituiranja u NOP-u i revoluciji. U takvom se pristupu, jamačno gubi iz vida činjenica da je vodstvo KPJ u borbi i revoluciji bilo dosljednije u isticanju

⁷⁰⁸ Izjava Vuka Draškovića, koju je kao istaknuti srpski pisac dao njemačkom radiju (Radio Deutsche Welle, Köln), 28.02.1987. iz kluba »Vuk Stefanović Karadžić« (vlastita zabilješka, a usp. i *Vjesnik*, Sedam dana, 494, 05.12.1987).

⁷⁰⁹ Kosta Čavoški, Iz istorije stvaranja nove Jugoslavije, *Književna reč*, 291, 25.12.1986, 6–8; Svetozar Stojanović, Jugoslawiens Krise und die nationale Frage, *Europäische Rundschau*, 16. Jahr. 1988, 3, 43–58; Dobrica Ćosić, Jugoslavija – država izneverenih očekivanja i neizvesne budućnosti, *Književne novine*, 765, 1988, 1. decembar 1988, 4–5.

Stojanovićevo i Ćosićevo raspravljanje pojavilo se kad je rukopis *Bespuća* bio već u tisku.

prava samoodređenja do otcjepljenja, da bi po preuzimanju vlasti – sukladno svom marksističkom doktrinarstvu i sovjetskom uzoru – više naginjalo centralističko-integralističkom sustavu, pa da bi se potom, nakon tridesetogodišnjeg iskustva, opet vraćalo avnojevskom duhu. I to nimalo slučajno u doba ponovnog zaoštavanja međunacionalnih odnosa. To međutim, ne znači da su *sva* rješenja u njemu bila dovoljno sukladna s avnojevskim duhom. Čavoški je isto tako samo s formalne točke gledišta u pravu kad tvrdi da u odlukama AVNOJ-a nije sadržan princip *jednoglasnosti* federalnih jedinica. No, s obzirom na povijesno-idejnu potku proklamiranih načela i smisao donijetih odluka, ima osnove za tumačenje da je u njima sadržano načelo *jednoglasnosti*. Ono proizilazi već iz same činjenice priznanja prava samoodređenja: ako netko ima pravo čak i da se izdvoji iz zajednice, onda logično ima pravo i da se ne suglasi s rješenjima koja se kose s njegovim bitnim interesima. Čavoški je dobro uočio da »ostaje velika tekovina« Drugog zasjedanja AVNOJ-a što je »uzdiglo na najvišu ljestvicu vrednosti« punu nacionalnu ravnopravnost naroda (Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca). On s pravom ukazuje da je zamjena ili dopuna nacionalnog principa republičko-pokrajinskim (s provedenim razgraničenjem) unijela pomutnje i otvorila nove probleme koji traže rješenja.

U sklopu rasprave o ustavnom poretku, problemu prava naroda na samoodređenje s izrazito legitimističkog stanovišta, i k tome još jednostrano shvaćenog, prišli su akademici Radomir Lukić i Jovan Đorđević. Oni, naime, zastupaju teoriju *konzumiranja* prava naroda na samoodređenje. Usprkos tome što znaju, da je pravo naroda na samoodređenje postalo *univerzalnim pravom*, tj. općep priznatim pravom u svjetskoj zajednici, te da je ono polazna osnova Ustava SFRJ, ipak smatraju da se ono jednom *iskorišteno*, kao *potrošeno* zauvijek *gasi*. A to »iskorišćeno« odnosi se (po mnogima) na ujedinjenje 1918, bez obzira što je provedeno na nedemokratski način, i što je ta država bila razbijena, pa stoga »ugašeno« nije moglo biti osnovom revolucionarnom činu stvaranja avnojske Jugoslavije. Takvo je gledište prije svega izraz zanemarivanja uzroka propasti i pretpostavki ponovnog obnavljanja jugoslavenske države. Ono je formalno-pravno ali apovijesno. A treba li podsjećati da takvo legitimističko gledište zastupaju u svim vremenima predstavnici velikodržavnih, višenacionalnih tvorbi. Jer ono se svodi na obranu postojećeg poretka i nijekanja prava neravnopravnim, potlačenim narodima na izdvajanje i samostalan državni život. Stoga je uvijek bilo, i ostaje, formalno-pravna osnova velikodržavnog hegemonizma za nasilno suzbijanje nacionalnih pokreta. Lukić svoje gledište posebno još obrazlaže i time da u *Ustavu iz 1974.* ne postoji izričita pravna odredba koja bi dopuštala provedbu samoodređenja do otcjepljenja. No, on pri tom a zajedno s Đorđevićem i u cijeloj postavci teorije da je s ustavnog gledišta to pravo iskorišteno i potrošeno, tumači Ustav protivno ne samo njegovu avnojevskom duhu nego i slovu. Zar nije više nego znakovito da Ustav SFRJ upravo počinje s tim pravom, u svojoj prvoj rečenici: »Narodi Jugoslavije, polazeći od prava svakoga naroda na samoodređenje, uključujući

i pravo na otcepljenje... ujedinili su se u saveznu republiku slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti« te stvorili SFRJ, da bi ostvarili i osigurali »nacionalnu slobodu i nezavisnost« svakog naroda i narodnosti posebno i svih njih zajedno« – kaže se među inim u istoj rečenici. Nitko nepristran, a pogotovu onaj tko zna povijesnu pozadinu postanka ovakvih *Osnovnih načela*, jamačno ne može iz ovoga izvoditi ustavno poricanje prava naroda na samoodređenje. A onaj tko to čini očito nije ni pobornik njihove zaštite od hegemonističko-centralističke ugroze. Dr. J. Pleterski je na slovenskom primjeru ukazao na povijesnu neprimjerenost i neodrživost teze o jednokratnom iskorištenju prava na samoodređenje. A dr. Z. Lerotić s pravom ukazuje na njenu nesuvislost usporedbom da je njena valjanost jednaka logici da je pravo na štrajk radnika potrošeno njihovim stupanjem u radne odnose. Razumije se, legitimistička teza o *iskorištenosti* prava na samoodređenje nekadašnjim ujedinjenjem, svodi se na teoriju o *nedopuštenosti otcjepljenja* sa stanovišta zaštite interesa velikodržavnog hegemonizma. Kao takva ona je u suprotnosti sa sveukupnim osamostaljivanjem naroda u svjetskim povijesnim kretanjima⁷¹⁰.

Iznenadujuće nepoznavanje povijesti međunacionalnih odnosa i jugoslavenske države očitovao je u svojim filozofskim razmatranjima Mihailo Marković. On će zauzimanje Kermaunera i slovenskih intelektualaca za konfederalizam proglasiti »najgorim rješenjem«, koje vodi daljem razjedinjavanju Jugoslavije. Marković ne osjeća, niti je iz povijesnih događanja došao do spoznaje, da se stabilnost višenacionalnih država ne može postići nikakvom općom demokratizacijom, ako ona ne isključuje i svako tutorstvo nad drugim narodima, pa i u tome hoće li oni federativne ili konfederativne odnose. No, da se u njegovu gledištu zrcali i dublje nepoimanje povijesnoga bitka nacionalnih bića, kao nezamjenjivih suverenih čimbenika u međunarodnom poretku i u svjetskoj kulturi, proizlazi iz njegova gledišta da sva rješenja treba tražiti u priznanju općenitih ljudskih prava a ne u afirmiranju nacionalnog. Jer, ono je tobože uzrok »svemu što se u našoj stvarnosti dešava«, što će reći sveukupnoj krizi. A: »To se desilo kad smo počeli da pretvarano federaciju u konfederaciju i kada smo princip nacionalnog stavili iznad principa klasnog«⁷¹¹. Glede Markovićeva davanja prednosti federaciji nad konfederacijom tek dvije napomene: Federacija je oblik podobniji za pretežito nacionalno jedinstvo države s regionalnim raznolikostima (imamo je npr. u Njemačkoj, pa i Austriji), a konfederacija gotovo jedino rješenje za opstanak višenacionalnih državnih tvorbi, sastavljenih od povijesno samobitnih naroda. I drugo, osim već stečenog iskustva na ovom tlu i s Habsburškom monarhijom i s monarhističkom Jugoslavijom: SFRJ je po

⁷¹⁰ Usp. *Delo*, Ljubljana, 06.02.1988; *NIN*, Beograd, 1938, 21.02.1988; *Danas*, Zagreb, VII, 316, 14-5; Ustav SFRJ, Zagreb, 1974, 3-4.

⁷¹¹ Mihailo Marković, Benigni i maligni nacionalizam: O angažmanu filozofa, o raslojavanju grupe oko *Praxisa*, o odnosu politike i nauke, o Kermaunеровим pismima, Razgovori, *Danas*, 290, 08.09.1987, 36-9.

svom sastavu »mala Europa«; živimo u doba integracije zapadne (pa i istočne) Europe, ali ne na federativnim nego konfederativnim načelima. A u odnosu na Markovićevo filozofsko zamjeranje glede odstupanja od marksističkog shvaćanja povijesti zbog zapostavljanja »klasnog principa«, primijetiti nam je da povijest sve dosada još nije dokučila nikakvo besklasno društvo, a nacionalna se u ovom ili onom obliku protežu, još od pamtivijeka do u sve vrste realnog socijalizma. Začuđuje, međutim, što ove povijesne spoznaje nisu prodrle u Markovićev filozofski krug. Unatoč tome što su svoj marksistički, ili neomarksistički smjer naznačili glasilom *Praxis*, i spomenuta Markovićeva gledišta primjer su kako neki malo haju za povijesnu stvarnost, a neki i nasuprot svom antidogmatizmu ustraju na teorijskoj opravdanosti da se klasno obistini u tobože nadnacionalno-socijalističkom integralizmu, tj. jugoslavenstvu.

Nerazumijevanje bitnih pitanja iz povijesti međunacionalnih odnosa očito vao je i drugi istaknuti predstavnik praksisovskog kruga Gajo Petrović. Govoreći o ustavnoj odredbi o nazivu jezika, on će sebi – kao filozof – najprije dopustiti sud da »nije naučno zasnovana« teza o hrvatskom književnom jeziku, koju zastupaju svi hrvatski znanstvenici-lingvisti i gotovo beziznimno svi hrvatski književnici, a s njima dakako i sva misleća hrvatska javnost. Zatim će uporabu, njemu očito mrskih hrvatskih riječi nazvati »forsiranjem jezičkih nakaradnosti« u ime »svoje« varijante, »odnosno budućeg zasebnog jezika«. Ne uviđajući ne filozofsku već običnorazumsku *nakaradnost* takvog *razmišljanja*, Gajo Petrović svrstava se očito među pobornike onih teza po kojima Hrvati nemaju svoga jezika. Štoviše, on dovodi u pitanje i »njihovu« »varijantu«. Ipak on ne govori (kao npr. N.S.1902) o samo jednom, srpskom, jeziku, on u ime »više od milion Jugoslavena« zapravo traži »jugoslavenski književni jezik«, da bi izbjegli neželjeni izbor⁷¹². Pošto vidi zasebnost hrvatskog jezika – i to kao pogibelj – nedajbože, samo u budućnosti, šteta što nam nije svojom filozofskom logikom objasnio kojim je to jezikom pisao »otac hrvatske književnosti« Marko Marulić prije punih pet stoljeća?! Ili pisac Bašćanske ploče, prije osam stoljeća? U uskršavanju ovakvih unitarističkih teza valjalo bi se – barem na filozofsko-povijesnoj razini – podsjetiti na sudbinu i primjer Svetozara Pribićevića, jednog od najsposobnijih »prečanskih« srpskih političara, koji se od najžešćeg pobornika i provoditelja unitarističkih ideja pretvorio u njihovog porica-telja, uvjerivši se u njihovu pogubnu štetnost po hrvatsko-srpske odnose u cjelini, a pogotovu u Hrvatskoj.

Međutim, nije socijalistički internacionalizam jedina ideologija, niti velikodržavni hegemonizam ili birokratizam jedino izvorište, osporavanja svakog očitovanja samoodređenja kao zloknog nacionalizma. I kojekakvim sljedbenicima univerzalističkog (po riječima jednog američkog profesora *coca-cola*) internacionalizma, pa nekim zastupnicima ekonomsko-informatičke, ili civiliza-

⁷¹² Dr. Gajo Petrović, Tko i zašto dijeli jedan jezik?, *Vjesnik*, Panorama subotom, 502, 06.02.1988.

cijsko-demokracijske integracije svijeta – pričinja se utvara nacionalizma, koju bi valjalo obuzdati prosvijećenim nadnacionalnim centralizmom. U takvom pristupu ogleđa se nepoznavanje i same biti svakog nacionalizma, i uzroka kriza i raspada višenacionalnih država u čitavoj, pa i ovostoljetnoj povijesti.

Uz ponešto ovog, u pogledima uvaženog zagrebačkog ekonomiste Branka Horvata, posebno se očitovao nepoimanje stožernog hrvatsko-srpskog problema. On zna da se »historija ne ravna po ekonomskim obračunima«, a dodajmo čak ni po nekim određenim ekonomskim teorijama i zakonima. Kao ekonomista pokazuje i zamjerno poznavanje balkanskih međunacionalnih suprotnosti, pa je našao za potrebno da se upusti u prilično razložna razmatranja veoma osjetljivog pitanja Albanaca i Kosova. Međutim, u njegovu odbacivanju nacionalnih ekonomija – što malo tko ozbiljan u svijetu osporava – ocrtava se dublje neshvaćanje biti samoodređenja naroda. A u njegovu prihvatanju, nasuprot hrvatskih lingvista i duhovnih stvaralaca, naziva za jezik, pače i za nacionalnu pripadnost imena »Srbo-Hrvati«, kako su to činili, osim Jovana Cvijića na koga se poziva, oduvijek još samo velikosrpski unitaristi, ali uglavnom ne i hrvatski južnoslavenski integralisti – upućuju nedvojbeno na zaključak da na probleme hrvatsko-srpskih odnosa gleda s onih prošlostoljetnih motrišta, koje je povijest surovo opovrgla, a danas nalaze odjeka još samo u utopijsko-integralističkim i neohegemonističkim tendencijama. Da se nalazi u tom početnom razdoblju nacionalnog nesnalaženja pokazuje i njegovo upućivanje na potrebu uspostavljanja nove nacije – *Bošnjaka*⁷¹³. To čini vjerojatno zato što i u svom ekonomističkom umovanju osjeća svu insuficijentnost pretvaranja muslimanske vjere u naciju, kao i oni što su se suprotstavljali takvoj zamisli i njenom dekretiranju, predviđajući da izdvojeno muslimanstvo nije rješenje ni za Bosnu i Hercegovinu ni za hrvatsko-srpske odnose u cjelini. Predlažući mjesto *muslimanske* nacije *bošnjačku*, Horvat zaboravlja – poput onih koje tim prijedlogom popravljaju – da se nacije ne stvaraju ni političkim, ni ustavnim, ni teorijskim odlukama. A također i to da za njihov nastanak isto tako nije dovoljna samo geografska odrednica, kao što nije ni samo vjerska, već čitav splet različitih sastavnica i odredbenica u ovisnosti od sveukupnog povijesnog razvitka, uvjetovanog složenim geopolitičkim okolnostima. Da nije tako onda bi u tom pokušaju stvaranja zasebnog »bosanskog političkog naroda«, nasuprot srpskom i hrvatskom, barem neke rezultate postigao još u prošlom stoljeću Benjamin Kallay, čiji se režim zdušno trudio oko toga, samo tada u interesu druge velikodržavne politike (a radi slabljenja i hrvatske i srpske). Čudnovato je da B. Horvat za svoje – kažu – inače napredne ekonomske nacрте, traži podlogu u povijesno preživjelim nacionalnim zamislima (osim dijelom za Kosovo).

Nepovijesne pretpostavke o biti međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji, prije svega hrvatsko-srpskih, pa stoga i nerazumijevanje povijesne uvjetovano-

⁷¹³ Usp. B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Globus, Zagreb, 1988, 21–3, 105–8, 124–8 i dr.; poglavljia iz knjige objavljena u *Startu* (1987), 492, 493, 494 i (1988) 495.

sti avnojskog pokušaja da se dovedu u neki sklad prava naroda na samoodređenje – očituju se u već spomenutim pogledima Lj. Tadića. Za nj je jugoslavenska federacija bila »zasnovana na partizanskom jugoslavenstvu«, a tek 31 godinu poslije AVNOJ-a (Ustavom iz 1974), dobila je »lik konfederacije prema ideološkim matricama predratne partijske politike«. Za njegovu zamjedbu da se u tom ustavnom preuređenju države »odslikava sačuvani kontinuitet nepovjerenja u srpsku naciju i izražava bojazan od njene hegemonije« – ima osnove. Ali da je za takvo nepovjerenje i bojazan bilo osnove – to potvrđuje, među inim, sam Tadić baš ovim svojim gledištima. On, naime, ne vidi da je »konfederativni lik« već bio sadržan u avnojskim odlukama, ali da je u tijeku tri desetljeća bio potiskivan, ponajviše u ime »ideoloških matrica« koje osporava, pa ga je zbog toga ustavom trebalo određenije obnoviti. A to što se sačuvao kontinuitet nepovjerenja i bojazni od srpske hegemonije, ne može se pripisati na račun nekih posebnih oblika – pa prema tome ni posebne krivnje – ni srpske ni ostalih nacija. U tome se jednostavno izražava zakonomjernost povijesnosti svih višenacionalnih državnih tvorbi. U njima uvijek brojčano jača nacija, ili takva koja je u određenim okolnostima stekla dominaciju, teži nametanju svoga hegemonizma, a svaka vladajuća struktura ide joj u tome na ruku po neizbježnoj logici velikodržavne birokracije, koja obično nalazi najčvršći oslonac u jednoj naciji. Zbog toga u povijesti i nema ni jedne višenacionalne države bez »vladajuće« nacije barem u nekom smislu. U SFRJ, slično kao u SSSR-u, toj općoj povijesnoj zakonomjernosti pogodovala je ideologija socijalističkog internacionalizma i klasnog integralizma, izražena ovdje u ideji »socijalističkog jugoslovenstva« ili jedinstvene »jugoslovenske radničke klase«, pobornici koje su pretežito pripadnici srpske nacije, a od drugih dogmatsko-karijeristički elementi. Prema tome, premda je od samog početka SFRJ bila utemeljena na konfederativnim načelima, koji su novu zajednicu imali osigurati od starog hegemonizma, ona pojavnost hegemonističkih tendencija i nije mogla izbjeći, te se poradi izbjegavanja produbljivanja već nastalih kriznih prilika nametnula povijesna potreba, da se ustavnim odredbama zajamči avnojski duh, navlastito s obzirom na predstojeći odlazak Tita, pa i drugih, povijesnih ličnosti.

U Tadićevoj kritici sadanjenog ustavnog poretka da je on »obrazac balkanizma«, u smislu nekadanje Togliattijeve osude »iscjepkanosti« i »težnja najmanjih sastavnih delova za potpunom nezavisnošću«, ima stanovite opravdanosti. Ali ne treba izgubiti iz vida da je i P. Togliatti bio za provedbu principa samoodređenja naroda Jugoslavije. Stoga u rasudbi odluka AVNOJ-a i ustavnih odredbi iz 1974. valja polaziti od toga s koliko je dosljednosti u njima primijenjen taj princip, a što je zbog pragmatističko-voluntarističkih razloga značilo odstupanje od njih. Oni što u svojim prosudbama polaze od toga da sadanje rješenje ide samo na račun jedinstva srpskog naroda, zaboravljaju da je ono, što se tiče hrvatskog naroda (u teritorijalnom pogledu) daleko ispod onog što je bilo uoči rata postignuto srpsko-hrvatskim sporazumom, kao privremeno

rješenje. Čitavo Tadićevo prosuđivanje primjer je, međutim, kako se u opsjednutosti viđenjem problema vlastitog naroda nema nimalo sluha ni za kakve probleme drugih naroda, a kamoli za poštivanje njihovih prava na samoodređenje. On će npr. »masovni pokret« u Hrvatskoj (»i njemu sličan na Kosovu«) nazvati separatističkim, i pripisati mu prikriveni šovinizam pod komunističkom zastavom, premda je taj pokret u svom »konfederalizmu« postavio tek zahtjev »čistih računa« (investicijskih i deviznih). U cjelini taj hrvatski pokret bio je izraz kako eurokomunističkih i antidogmatskih, tako i općenitih reformističkih, socijalističko-demokratskih tendencija za socijalizam ljudskog lika kakve su se javljale i javljaju sve ustrajnije i burnije manje-više u svim socijalističkim zemljama. Više je nego znakovito da Tadić sudi da je »predratna istorija KPJ... dala dovoljno ideološke hrane« za taj tobožnji separatizam i šovinizam, a ni u partijskoj niti u nacionalnoj povijesti ne nalazi nikakve »hrane« za pojavnosti bilo hegemonizma bilo i njegove negacije – nacionalnog pokreta za samoodređenje. Zbog toga i dolazi do potpuno izopačenog suda da: »kriza jugoslovenske federacije otpočinje borbom vladaču je hijerarhije protiv *imaginarnog unitarizma i birokratizma* koji se bilo *tacite* bilo *expressis verbis* podmeće Beogradu i Srbiji« (potcrtano u izvoru). A sve to na crti »predrasuda i opterećenja koje su zajednički sadržavale šovinistička antisrpska propaganda i partijska istorija, odnosno ideologija«. Nasuprot takvom viđenju uzroka krize, u stvarnosti se svakodnevno objelodanjuje istina da je njeno produbljivanje u svakom pogledu (gospodarskom, državno-političkom i moralnom) otpočelo upravo uklanjanjem tobože nacionalističkih vodstava u Hrvatskoj, Sloveniji i Makedoniji, pa i onog (»liberalističkog«) u Srbiji. Iz povijesno krivih polazišta slijedi i posvemašna promašenost općeg suda da je »aktiviranje ili reaktiviranje nacije kao političke kategorije u jednom društvu kakvo je jugoslovensko bremenito brojnim opasnostima«. Drugim riječima: priznanje nacija za Jugoslaviju je – pogibeljno. Kao da ona u svojoj nedugoj povijesti već jednom nije doživjela politički raspad zbog nepriznavanja nacija »kao političkih kategorija«, i kao da upravo takvo priznavanje nije bilo bitnim preduvjetom njezina obnavljanja. A kakva bi na takvim pretpostavkama, na kojima Tadić zasniva svoje poglede bila »stvarna ravnopravnost među jugoslovenskim nacijama« i »politička demokratija« za što se izjašnjava ⁷¹⁴, – povijest je također već opetovano dala svoje odgovore.

Nasuprot onim shvaćanjima što probleme međunacionalnih odnosa u SFRJ promatraju u biti s velikodržavnog i unitarističkog, ili socijalističko-integralističkog gledišta - iz srpskih redova javljaju se i mišljenja o povijesnoj nužnosti izdvajanja srpstva iz jugoslovenske državne zajednice.

U najotvorenijem, sažetom i jezgrovitom, povijesno i programski obrazloženom – obliku, to je učinjeno potkraj 1987. u *Pravoslavlju*, službenom glasilu

⁷¹⁴ V. bilj. 681.

Patrijaršije Srpske pravoslavne crkve. Tu je u jednom potpisanom (već spomenutom) članku (Svet.St.Dužanić) ali i s pripomenom *Uredništva* da ga objavljuje »zbog zanimljivog izlaganja o jednoj političkoj koncepciji daleke budućnosti«, do kraja dovedena teorija o dva svijeta: o istočno-bizantskom i zapadno-rimskom, te o nepomirljivosti pravoslavnog srpstva s katoličkim hrvatstvom, poistovjećenim podjednako s ustašama i komunistima. Polazeći od toga da u Jugoslaviji, »skrojenoj« u Versaillesu, »zaista postoje dva sveta« te da je na »realnosti« njihove podjele i neizmirljivosti nastao i ustaško-katolički genocid u drugom svjetskom ratu, pisac – zbog razlika između ta dva svijeta i zbog štetnosti po srpstvo u njihovu suživotu – ne vidi drugi izlaz do njihova razlaza. Budući da se bizantijski svijet od zapadno-rimskog razlikuje »ne samo religijom« već i sveukupnom kulturom pa i »etikom, psihom i mentalitetom«, to:

»Taj svet ne vidi budućnost zajedničkog opstanka u istoj državi sa pripadnicima zapadno-rimske orijentacije, pogotovo posle drugog svetskog rata. Njegov put ne vodi prema Karavankama i Julijskim Alpama. On ne želi da svoj hod usmeri na severo-zapad Evrope, da bi se u tim prostorima sukobio sa 80 miliona Nemaca i 60 miliona Talijana. On nema nameru da se odrekne blagoslovene zemlje, koju su mu preci ostavili, niti je sklon da napusti istorijski pravac koji su mu pre osam vekova odredili besmrtni Nemanjići. Nemanjićki putokaz vodi ka toplim morima, koja su oduvek privlačila narode Severa. Zato je državna zajednica balkanskih naroda neprikosnoveni imperativ budućnosti«. A »ta buduća državna tvorevina je prirodan, logičan i neophodan izlaz« iz ove »Versajske Jugoslavije«, koja »u stvari nije Jugoslavija u potpunom smislu te reči, jer se u njenom sastavu ne nalazi Bugarska, južno-slovenska država«. U stvaranju versailleske Europe, njeni tvorci »nisu vodili računa o interesima balkanskih naroda, pogotovo ne o potrebama Srba«. Oni su namjerno skrojili jedan državni »konglomerat sa jakom primesom zapadnog elementa, kao protutežu istočnom«. I »taj konglomerat« bio je osuđen već »u svom zametku, zbog svoga sastava, da se neprekidno satire u svojim suprotnostima«. Tako je umjesto »Bolesnika na Bosforu«, kojeg je Zapad stoljećima umjetno održavao na životu, Zapad 1919. godine stvorio »Bolesnika na Dunavu«. A »oba bolesnika imaju isti zadatak: sprečiti prodor Slovena na Mediteran«. Buduća zajednica po osobinama bliskih balkanskih naroda, bila bi oslobođena »kombinacija velikih sila«, »onemogućila bi bratoubilačke ratove«, štoviše i »otklonila dominaciju jedne nacije nad drugom«.

Sve u svemu: čista suprotnost versailleskom »konglomeratu« nezdrujivih svjetova. A kad može postojati već »u naše vreme Unija zapadno-evropskih država i Arapsko-islamski blok, zašto da Balkan bude lišen svoga političkog jedinstva«⁷¹⁵.

⁷¹⁵ Pravoslavljje, 01.10.1987, 8, v.bilj.650.

Ovakva vizija mjesta srpstva na Balkanu nije nikakva novost. Ona ima izvorište u Dušanovu carstvu na Balkanu a bila je neprestano prisutna i u novijoj srpskoj povijesti, od obnavljanja srpske države u prošlom stoljeću do stvaranja i trajanja kraljevine Jugoslavije. Balkanska usmjerenost srpske politike proizlazila je iz njene cjelovite koncepcije razrađene u Garašaninovu *Nadžertaniju* (1844). Najvećim uspjehom te Garašaninove politike u prošlom stoljeću, smatra se stvaranje *Saveza balkanskih naroda* (1861–7). U to vrijeme i najnapredniji srpski umovi (S. Miletić i M. Polit-Desančić) bit će za *Konfederaciju balkanskih zemalja*, koja bi trebala zamijeniti europsku Tursku. Kasnije će i srpski socijalisti, od Svetozara Markovića pa dalje biti najprije za savez federativnih republika na Balkanu, koji se može proširiti i na Podunavlje. Oko toga će nastati spor i između srpskih marksista-socijaldemokrata i slovenskih i hrvatskih. Na ljubljanskoj *Jugoslovenskoj socijalističkoj konferenciji* (1909) D. Tucović se neće složiti s *Tivolskom rezolucijom* da radnički pokret traži socijalno i nacionalno rješenje u demokratizaciji i federalizaciji dvojne Monarhije i u zajedništvu s razvijenim socijalističkim pokretom Srednje Europe, već će na *Balkanskoj socijalističkoj konferenciji* u Beogradu (1910) preporučiti rješenje i južnoslavenskog pitanja na Balkanu, smatrajući ga drugostepenim u odnosu na privredni razvitak. Poslije oktobarske revolucije, te oprečnosti su još povećane odlukom Desetog kongresa *Jugoslavenske socijaldemokratske stranke* (u Ljubljani 25–6.12.1917) kojom se u ime internacionalnog jedinstva proletarijata i samoodređenja naroda poziva na stvaranje federalnih jedinica u *jadransko-dunavsko-sudetskom savezu*. U vrijeme prvog svjetskog rata, Nikola Pašić bio je skloniji proširenju srpske države u Veliku Srbiju, na Balkanu negoli sjedinjenju sa svim Hrvatima i Slovencima. I vlada carske Rusije preporučivala je vladi Srbije da vodi računa da u svom širenju ne primi odviše »katoličkog elementa« koji bi mogao dovesti u pitanje dominaciju srpstva⁷¹⁶. Ubrzo poslije ujedinjenja 1918, kad se uspostavilo da se stabilizacija nove države ne može postići na centralističkom vidovdanskom ustavu i da srpska državna misao nije kadra prožeti sveukupni ustroj nove države, a nacionalna (zasnovana na pravoslavlju) biva odbačena od svih nesrpskih naroda, tada se i u veoma utjecajnim srpskim krugovima javlja misao o potrebi otcjepljenja, ili tzv. *amputaciji* Hrvatske. Tu ideju zastupali su i neki istaknuti prvaci Radikalne stranke s obrazloženjem da s Hrvatima »treba kidati pošto se više ne može zajedno«, a Velika Srbija bila bi »mirnija i slobodnija za sređeni politički život«. Tu zamisao navodno je podržavao i vojvoda Mišić, a bila je objavljena i anonimna brošura s granicom *amputacije*. Pošto tu ideju nisu prihvatili ni jugoslavenski unitaristi, a zbog granica ni hrvatski konfederalisti, ona je tada napuštena, ali ju je ponovio sam Aleksandar Svetozaru Pribićeviću nakon atentata na Radićevo vodstvo, u obliku poruke za Radića: »da sutra može u Zagrebu da proklamuje rascep« jer »mi više ne možemo da ostanemo zajedno«. Pri tom se Aleksandar

⁷¹⁶ Usp. F. Tuđman, *Jugoslavenski odbor...* v.bilj. 706.

pozivao i na mišljenje pokojnog kralja Petra, odlučno odbijajući pomisao o rješenju državne krize uvođenjem federacije. (»Ja neću federaciju, neću nikada pristati na federaciju; ja sam pre za podelu nego za federaciju«.) Navodno su već bile pripremljene i diplomatske note o obavještanju stranih sila o podjeli zemlje⁷¹⁷. Odbijanje sporazuma kneza Pavla i Cvetkovića s Mačekom o stvaranju Banovine Hrvatske (1939) od strane gotovo svih reprezentanata srpskog političkog života, uključujući i demokratsku Udruženu opoziciju, te državni prevrat ožujka 1941, bio je zapravo izraz takvih nepomirljivih stanovišta prema svakoj ideji federalizacije države. U vrijeme Drugog svjetskog rata pretežita većina srpskih građanskih političara bila je nedvojbeno sklonija stvaranju Velike Srbije negoli obnavljanja Jugoslavije: od onih oko generala Nedića i Mihailovićeve četničkog pokreta do onih u izbjegličkoj vladi u Londonu (oko Sl. Jovanovića i M. Ninčića) i do ambasade (K. Fotića) u Washingtonu. Istom odluke AVNOJ-a o uspostavi federativne Jugoslavije, kao i politika zapadnih sila, prije svega Velike Britanije, više će prisiliti nego potaknuti na dobrovoljno prihvaćanje obnove zajedničke države, ali jamačno ne i na pomirenje s avnojskim federativnim i još k tome socijalističkim poretom.

Tako se i na primjeru povijesnoga umovanja »Pravoslavlja« o »konceptiji daleke budućnosti«, zapravo očitovala davnašnja spoznaja, da mnoge stare ideje katkada iskrsavaju, ako ne u nepromijenjenom, a ono i kao nove u istoznačnom obliču.

⁷¹⁷ Usp. F. Tuđman, *Hrvatska politika u prvim godinama...* str. 607–8; i: *Slom vidovdanskog centralizma* str. 77–9 (v. bilj. 669).

ZAGLAVAK

*Prvi je zakon povijesti:
bojati se reći nešto neistinito;
a drugi ne bojati se reći nešto
istinito!*
Ciceron

*Ljudi bi se među sobom trebali
tako vladati, da ne stvaraju
neprijatelje od prijatelja, nego
da neprijatelje pretvaraju u
prijatelje.*
Pitagora

PRETPOSTAVKE ZA OZBILJENJE POVIJESNE RAZBORITOSTI

*Ljudi i narodi postupat će
razumno kad iscrpe sve druge
mogućnosti.*
(A. Bloch: Katzov zakon)

1.

I tako stigismo kraju ovog *Bespuća* s dubokom uvjerenošću u općenitu ispravnost *Katzova zakona*, što se baš stoga i našao promišljeno na početku neodložne završne riječi. A kako do nje iz zdvojne misli: jesu li već iscrpljene sve nerazumnosti u među-nacionalnim, u našem slučaju hrvatsko-srpskim odnosima? Sudeći prema povijesnoj zbilji o kojoj je bilo riječi, odgovor bi morao biti potvrđan. Ali i veoma dvojbjen, ako ne i nijećan, s obzirom na odveć raširenu pojavnost nerazboritih promišljanja njene bivstvenosti, pače i na raspojasanost bezumnih mitsko-patoloških iskrivljavanja njene pre-ozbiljnosti.

Iako sam u ova *Bespuća* nagnan osobnim razlozima, besmislom nerazumnih, nisam ih pisao jedino zbog njih, a ni samo *pro domo sua*. Svijest da je između potpune ispraznosti i zlonamjernosti nepopravljivih, te zlopaka dobronamjernih ali neupućenih ipak velika razlika, potakla me je na pokušaj razotkrivanja izvora u traženju oslonca za trijezne prosudbe hrvatsko-srpskih povijesnih bespuća u zbilji i u historiografskoj obradi.

Unatoč tome što sam »korist« takva truda već imao prilike itekako proživjeti, ne činih to ni sada samo radi onih pobuda što ih nalazimo još u biblijskoj mudrosti: *rekoh da bi spasio dušu svoju*. Već iz spoznaje da je svako iznevjeravanje povijesti – i prošle i sadašnje – podjednako i uljepšavanje i izopačivanje njezina lika: štetno. Jer kao što nitko ne može sadašnjicu tako upropastiti kao onaj tko je želi silom popraviti, tako joj i nitko ne može toliko naškoditi kao onaj tko joj iskrivljuje prošlost. Na podmetnutim lažnim podlogama ne mogu se premostiti ni jazovi između prošlosti i sadašnjosti, a kamoli graditi istrajna nadsođa prema budućnosti. Za tako nešto jedva je dovoljna i nepatvorena povijesna istina. I budući da se njeno vezivno-povijesno životodajno tkivo ničim ne može trajno odmijeniti, nedopuštena je šutnja o njoj. Jer na tlu svih zgaženih i prešućenih istina širi se otrovan korov laži i obmana, pa povijesna bespuća postaju još trnovitija. A jednom zagubljene istine stajat će to više vremena i pregnuća što im je vrijednost bila veća.

Dakako, kao što u svim povijesnim rasprama, dotično u sučeljavanju različitih povijesnih subjekata na svim povijesnim poprištima, *sve pravo* nije samo na jednoj, a *sve krivo* samo na drugoj strani, tako isto nije ni u slučaju protuslovlja na hrvatsko-srpskim povijesnim bespućima. Pošto u povijesti nikada ne biva tako da bi u zbilji pravda i krivnja stolovale samo u suprotnim taborima, to ih i u povijesnom razmatranju nije moguće podijeliti samo jednom ili drugom zborištu, a niti tako da bi svaki od njih bio zadovoljan s pripadnim dijelovima svake od njih.

Među bitnim spoznajama *Bespuća* jest: nikakva povijesna razmatranja ili tumačenja – bila ona znanstveno utemeljena ili namjerno iskrivljena – ne mogu promijeniti povijesnu zbilju kakva je ona bila, ali mogu jako utjecati na njezino shvaćanje, pače i posve mijenjati način gledanja na ono što se, kako i zašto zbivalo.

2.

Kao što vidjesmo, cio *jasenovački mit* orkestriran je tako kao da takvog genocidnog zločina ne bijaše ne samo u okviru drugog svjetskog rata nego ni u cijeloj povijesti. I to podjednako u obje njegove svite: onoj troćetvrtmilijunskoj i onoj podrugmilijunskoj. I ne jedino u publicističkom sajamsko-bubnjarskom opsjenarstvu ili kratkovidom pragmatičnom politikantstvu, već i u knji-

gama sa znanstvenim pretenzijama onih što su otitulirani i s najvišim akademskim zvanjima.

To su bili razlozi zašto je bilo nužno problem ratnih žrtava i genocida razmotriti u sveukupnom povijesnom zbivanju. Razumije se, ne radi toga da bi se u povijesnim bespućima izgubili njegovi pravi obrisi, već upravo zato da bi se u usporedbi s istovjetnim pojavnostima mogle odrediti njegove prave dimenzije, i još k tome uzroci nastanka i nasljedne posljedice.

Za svakog iole razboritog čitatelja ne može biti nikakve dvojbe da je mitska predodžba o jasenovačkim žrtvama – i u jugoslavenskim, i u svjetskim povijesnim obzorima – do te mjere neosnovana u svojoj izopačenosti da, kao bezumna nesuvislost, ne bi zasluživala ozbiljne pozornosti, kad joj ne bi bila svrha da bude podlogom teorija o genocidnosti svakog hrvatstva, kako onog s katoličkog izvorišta, tako i onog što se za svoje samoodređenje opredijelilo za bilo koji suprotan racionalistički pa i marksistički svjetonazor.

No, bez obzira na mitsko umnogostručjenje jasenovačkih žrtava (svejedno koliko deseterostruko ono bilo) – zločin se zbio. Užasan i golem. I po svojim dimenzijama i po načinu provedbe. Imao je i genocidne značajke.

Unatoč tome, problem ratnih žrtava na jugoslavenskom tlu, u drugom svjetskom ratu, ne može se svesti samo na Jasenovac. I to ne samo zato što u jasenovačkom logoru nije stradalo ni pet posto od ukupnih jugoslavenskih ratnih žrtava, a niti toliko od ukupnih srpskih gubitaka u drugom svjetskom ratu. Već sam taj podatak nedvojbeno upućuje na zaključak da je jasenovački mit nastao iz simbioze dviju čak protusmjernih struja: jedne – da se muljem prikrije stvarno stanje gubitaka tobože izmijenjenoga tla, a druge – da posluži kao izvorište za preusmjeravanje i te prve muljnice u stara tmušna korita.

Povijesna je činjenica da je ustaški režim NDH, u provedbi svojih planova o smanjenju »neprijateljskog srpsko-pravoslavnog pučanstva u hrvatskim zemljama« izvršio velik genocidni zločin nad Srbima, a srazmjerno još veći nad Romima i Židovima, u provedbi nacističke rasne politike.

Međutim, isto je tako nepobitna povijesna činjenica da je četnički pokret izvršio ne manji genocidni zločin u provedbi svojih planova o »čišćenju srpskih zemalja od neprijateljskog hrvatskog, katoličkog i muslimanskog, pučanstva«, radi postizanja etnički čiste Velike Srbije i zajedničke granice sa Slovenijom.

U cjelini uzevši ratni gubici hrvatskog i srpskog naroda srazmjerno su približno isti u drugom svjetskom ratu. A i ukupni srpski gubici (u cijeloj Jugoslaviji) – u apsolutnom broju – manji su za oko dva do tri puta od onih što ih mitski zloproročnici iznose samo za Jasenovac. Nasuprot jasenovačkom mitu koji je usmjeren na to da sva ratna zla pripíše hrvatskom narodu, bleiburški mit ih pripisuje srpskom narodu, jer je za njegove promicatelje, osim srpskog četničkog pokreta, i komunistički partizanski pokret bio pretežito srpski.

Ni sa kakvih osnova ne može se ustaški i četnički zločin pripisivati čitavom hrvatskom i čitavom srpskom narodu. Jer zločin, kao i svako drugo djelo nekog poretka ili pokreta, ide na dušu određene vladajuće strukture ili idejno-po-

litičkog pokreta ili skupine, uključujući i osobnu odgovornost za sva djela i nedjela.

Ali s povijesnog gledišta ne može se ni ustaški pokret, ni četnički pokret, izuzeti iz povijesti svoga naroda. Isto tako kao ni nacistički iz njemačkog ili »boljševički« iz ruskog, ili kao što narod ni jedne imperijalističke zemlje ne može biti oslobođen povijesne krivnje za zlodjela što su ih engleski, francuski, španjolski ili portugalski imperijalisti činili u kolonijama diljem zemaljske kugle, ili jučer Amerikanci u Vijetnamu a danas Izraelci nad Palestincima. Jer, ustaški pokret nastao je isto u krilu svoga hrvatskog naroda, kao i četnički u krilu svoga srpskoga naroda. I ustaški i četnički pokret bili su podjednako izraz međusobno suprotnih nacionalno-državnih ideja, pa i programa za njihovo ostvarenje, polazeći od procjene o nemogućnosti suživota u zajedničkoj državi. To znači da su se dr. A. Pavelić i general D. Mihailović, u okolnostima drugog svjetskog rata, našli na čelu nacionalno isključivih i nepomirljivih pokreta, koji su te okolnosti podjednako pokušali iskoristiti za oživotvorenje svog nacionalnog programa. A iz toga, dakako, proizlazi da se ni ustaški ni četnički pokret ne može promatrati samo kroz prizmu zlodjela, koja su posljertci u prvom redu bezobzirnih pokušaja dostignuća njihovih programskih ciljeva, a tek potom izraz osvetničkih nagona i patoloških izrođivanja pojedinaca i skupina, pojava svojstvenih u svim ratnim vremenima i neizbježnih u redovima svih zaraćenih strana.

I upravo zbog svega rečenog, od dalekosežne je važnosti i od povijesnog značenja da se problem ratnih žrtava nepristrano prikaže u okviru objektivnog tumačenja nastanka, mjesta i uloge ustaškog i četničkog pokreta u povijesti hrvatskog i srpskog naroda, kako u njihovu međusobnom sukobu tako i posebno naspram NOP-a i socijalističke revolucije.

3.

Prikrivanje, pače i sprečavanje, prave istine o ratnim žrtvama – urodilo je već dosada krajnje nepoželjnim posljedicama. Da su iznijeti statistički podaci SUBNOR-a iz pedesetih godina i rezultati službenog popisa ratnih žrtava (iz 1964), te da su na osnovi njih i demografskog istraživanja omogućene (i meni i drugima) normalne znanstvene prosudbe – niti bi bilo moguće ovako monstruozno narastanje jasenovačkog mita (od Terzića do Vuka Draškovića), niti bi problem ratnih žrtava ili »poravnanja krivnje« između hrvatskog »genocida« i srpske »hegemonije« mogao poslužiti za različite teorije i teze o genocidnosti hrvatstva *sui genesis*, pa i katoličanstva, te o vatikansko-hrvatsko-kominternovskoj sprezi protiv Jugoslavije. A u tom je nesukladnom savezu hrvatskoj spojnici pridato svojstvo istoznačnice za sve povijesne posljertke i fašizma i komunizma na jugoslavenskom tlu. Dakako, sve to bilo je samo uvod u opći pohod protiv svih pretpostavki na kojima je titovski revolucionarni NOP izvojevao

pobjedu, te na avnojevskim načelima pokušao ustrojiti novu zajednicu ravnopravnih naroda.

No svodenje revolucionarnog povijesnog razdoblja na jasenovački mit, i na njemu nastale utvare genocidnog hrvatstva i katoličanstva, osim spomenute izravne ciljnosti, ima i dalekosežnije, dapače i sudbonosnije povijesno značenje. Takva tumačenja povijesti, što ustraju na tezama o povijesnoj krivnji hrvatskog naroda za sve nedaće jugoslavenske države i srpstva, ne samo da održavaju klimu nepovjerenja u duhovnom životu i hrvatskog i srpskog naroda, nego i izravno nanose nove naplavine mržnje na i onako dvojbena naslijeđu prošlosti na obim stranama. Takvo jednostrano prizivanje griješne prošlosti potkapa, razumije se, sve pretpostavke za iznalaženje razboritih osnova zajedničkog suživota u bilo kojem prihvatljivom obliku. Mitološko-genocidno tumačenje hrvatsko-srpskih odnosa vodi logično dvjema krajnostima. Ili postići prevagu naprednog pravoslavnog srpstva nad nazadnim, pače i genocidnim, katoličko-kominternovskim hrvatstvom prema nagovještaju (N.S.) *Do istrage naše ili vaše*, s početka stoljeća i proroštvu (Lj. Micića i sl. »naprednjaka« s početka dvadesetih godina) o neizbježnosti pobjede istočnog *barbarogenijstva* nad zapadnim dekadentstvom. Ili, kao što objavi *Pravoslavlje*, napustiti po srpstvo pogibeljno usmjerenje prema Zapadu, prema Karavankama i Alpama, i vratiti se na Balkan, ishodištu srpske povijesti i države, u krug matice pravoslavlja.

Zastupnici jednog ili drugog usmjerenja, u prikrivenom ili otvorenom obliku u svojoj opsjednutosti nepovjerenjem pače mržnjom prema svakom hrvatstvu i cijelom katoličanstvu, podjednako zaboravljaju na pogubnost iskrivljivanja prošlosti. Njegovanje laži i obmane je odveć neodgovorno igranje s iracionalnim strastima, zapravo pohranjivanje razorne bombe u povijesno pamćenje i svoga i drugog naroda, eksploziju koje mogu izazvati kojekakve okolnosti ili povodi, a onda pred njenom rušilačkom silom ostaju bespomoćna i sva razborita nastojanja. Jer, kao što upozorava povijesna mudrost u staroj arapskoj poslovice – *uši mnoštva čudnovata su i divlja polja: zasijete obećanje – nikne vjerovanje, a zasijete laž – nikne krv*. Stoga je u tumačenju povijesnih zbivanja krajnje neodgovorno povoditi se za jednostranim pričinom svoga dijela istine. Povijesna misao zasnovana na isključivosti interesa svoga naroda, neizbježno pronosi sjeme nerazumijevanja i razdora iz prošlosti obremenjeno novim naslagama mržnje u možda još tragičniju budućnost. Uostalom valja imati na umu: u svakom ratnom sukobu ni jedna zaraćena strana ne može izbjeći bjesnilo mržnje prema protivniku, ali je ta mržnja prolazne naravi i vrlo lako se pretvara ne tek u himbeno nego i u savezničko prijateljstvo, dok se naprotiv povijesno pothranjivana mržnja pretvara u trajno stekliško bjesnilo međusobne nepodnošljivosti. A narodi kojima je sudbinom povijesti predodređeno da ne mogu izbjeći makar i susjednički suživot o tome bi itekako morali voditi računa.

Filozofski mudra poruka, što ju je još u 18. st. ostavio svom potomstvu glasoviti engleski državnik i pisac Philip Chesterfield, odnosi se jamačno na

sve narode svijeta, s obzirom na neizbježnost prožimanja i sukobljavanja u njihovu povijesnu trajanju:

U prijateljstvu i neprijateljstvu treba postaviti izvjesne granice i povjerenju i mržnji: da vam povjerenje ne bi postalo opasno, a da vam mržnja ne bi isključila svaku mogućnost izmirenja.

4.

Povijesno gledano sva trvenja i nepovjerenja u hrvatsko-srpskim odnosima proizašla su:

prvo, iz neshvaćanja povijesnosti nacionalnog bića, ili određenije, iz zablude o mogućnosti stvaranja jedinstvenog jugoslavenskog naroda na slaven-skom jugu, ili pak jednog hrvatskog odnosno srpskog naroda iz obaju ili i svih triju tobože samo plemena (uključujući i Slovence),

drugo, iz nepoštivanja zasebne povijesne samobitnosti kako hrvatskog tako i srpskog naroda, slijedila je i ideologijska zablude da im se u ime jugosla-venstva ili socijalizma, a potom i njihove ideološke simbioze, može ograničiti njihovo pravo na nacionalno samoodređenje i suverenost.

Na svom ishodištu jugoslavenstvo je imalo poticaja, kako u ideji tobožnjeg ilirskog prazajedništva, tako i u romantičarskom ugledanju na talijansko i nje-mačko ujedinjenje, ne shvaćajući povijesno odredbene razlike. Tvarna njegova podloga bila je, međutim, u težnji za ujedinjenjem svega hrvatstva, a isto tako i za ujedinjenjem svega srpstva.

Sve do stvaranja versailleske Jugoslavije srpska misao nije se htjela – s pravom – odreći svoje srpske državne ideje radi maglovitog jugoslavenstva što bi kao krinka katoličkog hrvatstva moglo ugroziti pravoslavno srpstvo. A kad je Aleksandar, uvođenjem šestojanuarske diktature, proklamirao unitarističko jugoslavenstvo, da bi sačuvao srpsku hegemoniju, ono je kao ideja potpuno pokopano u hrvatskom duhovnom životu.

U hrvatskoj nacionalnoj misli već je u prošlom stoljeću, i od samog Star-čevića, bila napuštena velikohrvatska ideja o poistovjećenosti ili mogućnosti protezanja hrvatstva i na slovenski i na srpski narod, a u jugoslavenstvu je hrvatstvo tražilo svoje samoodređenje na konfederalističkoj osnovi, pristajući iz nužnosti i na federalizam.

U srpskoj nacionalnoj misli, ostala je, međutim, prisutna velikodržavna ideja o mogućnosti stvaranja jedinstvenog naroda na jezičnoj i državnoj podlo-zi. Kraljevina Jugoslavija u biti je shvaćena kao proširena Srbija. Gotovo sve srpske struje pružile su najžešći otpor federalizaciji države što je otpočeo spo-razumom o osnutku Banovine Hrvatske, s nakanom da se ili spriječi, ili osigura i u federalnoj Jugoslaviji i teritorijalna i politička prevlast Velike Srbije.

U hrvatskom nacionalnom biću federacija na avnojevskim načelima mogla je biti prihvaćena makar i kao nepotpun oblik ostvarenja prava samoodređenja i postizanja državnosti hrvatskog naroda.

U srpskom nacionalnom biću uspostavljanje avnojevske federacije imalo je znatno drugačije značenje. Sama obnova jugoslavenske države nije očito bila dovoljna naknada za gubitak onog prestiža što ga je srpstvo imalo ulogom svoje dinastije, te apsolutnom prednošću u centralnoj vlasti i državnoj upravi, naročito u vojsci i diplomaciji. Stoga je avnojskom federativnom rješenju uvijek pridano pretežito njegovo jugoslavensko značenje s izričitim zapostavljanjem onog o samoodređenju nesrpskih naroda. A s druge strane istodobno sve je više isticana zamjerka kako je njime srpstvo ostalo razdvojeno, i tobože samo ono nije ostvarilo svoje samoodređenje i državnost.

A s obzirom da je povijesna ličnost Tita, kao karizmatičnog vođe i revolucije i novostvorene Jugoslavije, stajala jednako iza avnojevskih odluka i iza Ustava iz 1974, protivnici federativnog ustrojstva morali su tražiti posebne putove postupnog dovođenja u pitanje i samog ustavnog poretka i autoriteta njegova glavnog tvorca. Pri tom će se protivnici federalizma, i iz potpuno oprečnih idejnih tabora, naći udruženi u povijesnu pothvatu sustavnog diskreditiranja i detroniziranja i avnojskog federalizma i autoritativne vlasti povijesnoga vođe.

Klice tog procesa valja tražiti u difamiranju i uklanjanju čak i najistaknutijih pobornika avnojskog federalizma (od A. Hebranga, preko hrvatskog, a dijelom i slovenskog i makedonskog vodstva iz 1971. do Fadila Hoxhe i dr. 1987), a što je u tom, za svoga života posljednju riječ imao i sam Tito, to samo upućuje koliko na povijesnu složenost međunacionalnih odnosa u SFRJ, toliko i na utjecaj ideologijskog čimbenika. A ne smijemo zaboraviti ni međunarodne okolnosti.

Povijesno je, osim toga, veoma znakovito da je baš ono što je Tito smatrao najvažnijim za održanje jugoslavenske državne zajednice – suglasnost republika (pokrajina) i kolektivno vodstvo SFRJ – ubrzo postalo među glavnim objektima zahtjeva za ustavne promjene.

Dakako, i zbog povijesnog nasljeđa, i zbog dalekosežnosti u biti protufederalističkog shvaćanja jugoslavenske države, pohodu protiv avnojskih načela i protiv samog Tita, nužno je morao prethoditi pohod i protiv naroda i protiv revolucionarnog pokreta iz kojega je potekao, a izraz kojega je bio unatoč svojoj ideologijskoj uvjetovanosti i opredjeljenja za rješenje nacionalnog pitanja u jugoslavenskom državnom okviru.

Otuda, i poradi toga, i jasenovački mit kao dokaz o povijesnoj krivnji i genocidnosti hrvatskog naroda, te njegovoj poistovjećenosti i s Vatikanom i Kominternom u njihovoj protujugoslavenskoj uroti.

5.

Kao što je prošlostoljetna ideja o hrvatsko-srpskom narodnom (jezičnom) jedinstvu i jugoslavenstvu rasla iz zajedničkih interesa naspram stranog ugroža-

vanja, a radi stjecanja pune nacionalne slobode, tako su ovostoljetne hrvatsko-srpske suprotnosti narastale zbog različitog shvaćanja jugoslavenstva, a još više zbog još različitije učinkovitosti zajedničke jugoslavenske države na njihovo nacionalno biće.

Prošlostoljetno hrvatsko-srpsko razumijevanje, iskivano prije svega u zajedničkoj borbi banske Hrvatske i vojvodanskih Srba protiv mađarskih hegemonističkih presizanja, našlo je možda najljepši izraz u stihu Zmaja Jove Jovanovića (1833–1904):

*Hrvat se ne bori da što otme komu
Čuva sveti oganj na ognjištu svomu.*

A sve ovostoljetno nepovjerenje, opreke i razdor, pače i međusobno zatiiranje, posljedak su istodobno koliko agresivnih pretenzija toliko i obrambenih nagona jednih prema drugima. Sve hrvatstvo osjeća se ugroženim srpskim stremljenjem prema centralizmu i unitarizmu, a sve srpstvo u hrvatstvu gleda glavnu zapreku ostvarenju svoje nacionalno-državne ideje.

I budući da to povijesno ne samo traje nego se pokazuje jačim od svih integralističkih i sporazumaških idejno-političkih struja, pače i svih duhovnih i državnih priloga ličnosti oba naroda – jedina je moguća pretpostavka da za to ima stvarne podloge, te da bi prema tome obje strane morale već jednom povijesnoj stvarnosti pogledati u oči bez ikakvih predrasuda i voluntarističkih obmana, te izvući potrebne zaključke.

Povijesnih pouka za to ima jamačno na pretek. U to nas uvjerava bez ikakve dvojbe već letimičan osvrt na središnje ličnosti zajedničke povijesti: na njihovu osobnu sudbinu i na povijesno iskustvo što je ostalo iza njih o njihovim idejama, programskim zamislima i političkim ostvarenjima.

Iz razgovora za stvaranje zajedničke države, u vrijeme prvoga svjetskog rata, F. Supilo je stekao uvjerenje da na srpskoj strani, ni u Pašićevoj vladi, ni u opoziciji, ne nailazi na razumijevanje a još manje na bilokakvo jamstvo za ravnopravnost u državnom zajedništvu, pa je osobno, on jedan od najpreuzetnijih zagovornika ujedinjenja, odustao od sudioništva u njegovoj završnoj pripremi. S druge strane, predstavnici Srbije imali su svoje jake razloge da se ne upuštaju u neizvjesnost već da im je prvotna zadaća jačanje i proširenje Srbije.

Dr. A. Trumbić bio je spreman i na kompromisan sporazum s Pašićem samo da bi spriječio komadanje hrvatskih zemalja po Londonskom ugovoru, predmnijevajući da će se kasnije hrvatsko-srpski odnosi moći sporazumno urediti. N. Pašić pristaje na Krfski sporazum, tek pošto je ostao bez svoga glavnog oslonca carske Rusije, znajući da provedba svakog načelnog sporazuma ovisi o realnim odnosima snaga. Kad kasnije Pašić ne odustaje od osiguranja srpske prevlasti vidovdanskim centralizmom, Trumbić, veoma umjeren i razborit političar i kao predsjednik Jugoslavenskog odbora jedan od glavnih tvoraca zajedničke države, istupa iz vlade, prelazi u oporbu i postaje pobornikom federalističkog preuređenja Kraljevine SHS, a nakon uvođenja šestosiječanjske diktature imat će više razumijevanja za Pavelićev pokret za nezavisnost Hrvatske

negoli za rijetke pristaše jugoslavenskog unitarizma u Hrvatskoj koji bijahu prezreni od hrvatskog naroda.

Dok je Pašić bio predstavnik starog vala političara Kraljevine Srbije, smatrajući da se srpska politika ne smije odricati svoga imena i svoje državnosti ni za kakvu ljubav zajedništva, kralj Aleksandar i njegov dvorski krug bio je izraz novog vala. Spoznavši da se srpski hegemonizam u Kraljevini SHS ne može održati pod srpskim znamenjem, on će proglašenjem jugoslavenske države i nacije pokušati premostiti stara međunacionalna trvenja.

Na putu takvog opredjeljenja bio je uklonjen skupštinskim atentatom Stjepan Radić, neosporni vođa hrvatskog naroda, političar spreman na svaki taktički zaokret koji iziskuju prilike, ali ne i na odstupanje od svog programskog cilja – slobodne i jednakopravne Hrvatske.

Sama ta činjenica dala je Aleksandrovu jugoslavenstvu izrazito velikosrpsko, protuhrvatsko značenje, kompromitiravši do kraja na hrvatskom tlu svaki ostatak te ideje u nekom pozitivnom, integralističkom, nadnacionalnom smislu. Osim toga, potisnuvši s političke scene stare srpske stranke, Aleksandar je došao dobrim dijelom u sukob i s tradicionalnom srpskom političkom mišlju, koja ga nije bila voljna slijediti u pustolovnost jugoslavenstva, koje je oduvijek pretežito smatrano nepotrebnim uvozom iz Hrvatske.

Za vrijeme šestojanuarske, profašističke Aleksandrove, diktature u Hrvatskoj će doći – povijesno-politički logično – do suradnje između nacionalnih revolucionara–ustaša i proleterskih komunističkih revolucionara, a zatim i do pokušaja komunista oko stvaranja jedinstvenog *Hrvatskog nacionalno-revolucionarnog pokreta*. Bilo je to, razumije se, uvjetovano prije svega istovjetnim programskim ciljevima, jer su i jedan i drugi pokret išli za razbijanjem Jugoslavije i stvaranjem nezavisne Hrvatske. Tražiti stoga toj suradnji objašnjenje u istim – ilegalnim i ustaškim – metodama borbe znači ne vidjeti ili okolišati oko biti povijesnih zbivanja. Komunisti su (1932) potakli i izdavanje glasila tog pokreta – *Hrvatski put*, koje je tiskano u inozemstvu, ali do stvaranja nekog posebnog jedinstvenog nacionalno-revolucionarnog pokreta nije došlo zbog dva razloga. Hrvatski je narod bio okupljen u jedinstvenom nacionalnom pokretu pod vodstvom HSS-a, a i ideološke razlike između ustaša i komunista bile su nepremostive naravi – do te mjere da su neki (anacionalno-dogmatski) komunisti držali da im je dopušteno surađivati čak i s policijom protiv »frankovaca«, pa je protiv tih pojava morao ustati sam CK KPH⁷¹⁸.

⁷¹⁸ U članku »Borba protiv frankovaca« objavljenom u organu CK KPH *Srp i čekić* (1–2, siječanj–veljača 1941), među inim se govori da sve partijske odluke i rezolucije ističu »potrebu pojačanja borbe protiv frankovaca« ali da »ne valja frankovce naprosto svesti na agente imperijalizma«. U to doba KPH, kao i KPJ preuzima stajalište obrane Jugoslavije pa će osuditi »državno-pravnu« »najjednostavniju ideologiju na svijetu« – kako govore frankovci a i vodstvo HSS – da »hrvatski narod ima svoju vlastitu nezavisnu državu«, u ime »internacionalnog bratstva potlačenih«. A o suradnji s redarstvom CK KPH govori: »Nepravilan stav pojedinih drugova koji su u progonu frankovaca počeli surađivati s policijom danas je uglavnom prevladan...« (usp. *Srp i čekić*, 1940–1941, Dokumenti historije KPH, Zagreb, 1951, 132–6).

Još sam Aleksandar došao je do spoznaje da mu proklamirano jugoslavenstvo nije pridonijelo očekivanoj stabilizaciji države, pa da mora tražiti sporazumno rješenje hrvatskog pitanja. A knezu Pavlu, njegovu stvarnom nasljedniku u Namjesničkom vijeću, to će preporučiti i zapadni saveznici u interesu izlaza iz državne krize i očuvanja Jugoslavije. Međutim, čak ni zbog viših državnih interesa, tu politiku sporazumijevanja s Hrvatima nisu bile spremne slijediti srpske građanske stranke. Stojadinović, jedan od najsposobnijih srpskih političara nakon Pašića, smatrao je da mu radikalna, srpsko-slovenska-muslimanska koalicija (JRZ), kao i dobri odnosi s Rimom i Berlinom, dopuštaju nepopustljivo držanje prema Hrvatima. Srpska demokratska *Udruga opozicija* bila je za pregovore s njima ali samo radi postizanja opće demokratizacije, a ne i teritorijalnog rješavanja hrvatskog pitanja.

Dr. V. Maček, konzervativan ali bez dvojbe dosljedan političar u ostvarivanju Radićeva nacionalnog programa, vodio je – kako u sporazumu s knezom Pavlom i Cvetkovićem o Banovini Hrvatskoj, tako i kasnije u vladi – računa o hrvatskim probicima, ali ne manje i o zajedničkim državnim interesima. Pobornici centralizma i hegemonizma pripisivat će mu u osobnu krivnju za »hrvatsku izdaju«, ne znajući ili ne mareći za to da je neraspoloženje hrvatskog naroda sa stanjem u monarhističkoj Jugoslaviji bilo mnogo radikalnije od držanja Mačekova vodstva u pregovorima s Beogradom.

S povijesno kratkovidnih, srpskih, a također i isključivo ideologijskih, stajališta pogrešno se prosuđuje i državno razborita politika (i unutarnja i međunarodna) kneza Pavla, dok se naprotiv ne vide porazne posljedice pučističkog avanturizma baš za onu srpsku politiku kojoj je imao poslužiti.

Pavelićev i Mihailovićev pokušaj radikalnog rješenja srpskog odnosno hrvatskog pitanja pokazao se neizvedivim i podjednako pogubnim za oba naroda.

Nasuprot ustaškom i četničkom programu, revolucionarni avnojski program NOP-a pokazao se prihvatljivim za narode Jugoslavije i za čimbenike međunarodne politike.

Ni sva iskustva iz drugoga svjetskog rata nisu mogla usuglasiti najveći dio građanskih i hrvatskih i srpskih političara: niti pripadništvo zajedničkoj izbjegličkoj vladi, niti neprijateljstvo prema komunističkom poretku u novoj federativnoj Jugoslaviji. Tek neznatan njihov broj, i još manjeg značenja, nastaviti će politiku hrvatsko-srpskog sporazuma Cvetković–Maček. No, u tom je sklopu zanimljivo da su u Argentini navodno Stojadinović i Pavelić došli do sporazuma o mogućnosti trajnog rješenja hrvatsko-srpskog spora teritorijalnim razgraničenjem u Bosni prihvatljivim za obje strane⁷¹⁹.

U slijedu ovih događanja i ličnosti znakovitih za razumijevanje povijesti hrvatsko-srpskih odnosa valja uočiti da se i »slučajevi« A. Hebranga i A. Ran-

⁷¹⁹ Usp. V. Nikolić, *Pred vratima domovine*, Paris–München, 1967, II, 217–20; Osvrt na sporazumijevanje Pavelić–Stojadinović, *Nezavisna Država Hrvatska*, 10(123), Toronto, Ont., listopad 1970, 5–6; B. Krizman, Pavelić u bjegstvu, Zagreb, 1986, 261–72, 278–88, 280–8, 342–9, 403, 410; *Glasnik HSS*, Vancouver, BC, 4, 1988, 12, 12.

kovića ne mogu protumačiti samo »skretanjem«, »unutarpartijskim« obračunavanjem ili borbom za osobnu vlast.

Andrija Hebrang bio je izraz one struje u hrvatskom revolucionarnom pokretu, koja je od dvadesetih godina pa do odlaska u smrt 1941. godine 44-ce hrvatskih marksista–revolucionara s potresnim zidnim zapisom (A. Cesarca i dr.), dosljedno išla za oživotvorenjem slobodne socijalističke Hrvatske, u duhu lenjinskog načela o pravu naroda na samoodređenje. Sukladno tome i raspoloženju hrvatskog naroda Hebrang je već prvom i drugom zasjedanju ZAVNOH-a (prije avnojskih odluka) dao značenje vrhovnog predstavničkog i zakonodavnog tijela *Federalne Države Hrvatske*, što nije baš išlo u glavu onima što su NOP-u željeli dati pretežito klasne ili jugoslavensko integralističke značajke. Ono što je hrvatskom partizanskom pokretu davalo pokretačku i privlačnu snagu upravo je ideja *Slobodne Hrvatske*. Dok je Hebrang kao najodgovorniji čovjek (sekretar CK KPH) izražavao odlučnost hrvatskih komunista–revolucionara da se u NOB-i, nasuprot Pavelićevoj NDH koja će dijeliti sudbinu fašizma, ostvari hrvatska socijalistička država, u jednakopravnoj zajednici s drugima, Vladimir Nazor je bio izraz onog dijela hrvatskog naroda koji je NOP-u prišao ne iz klasno-socijalističkih već isključivo iz nacionalnih razloga. On će kao pjesnik opjevati »partizanski stieg« (svibnja 1944) zato što vodi brod partizanske Hrvatske u slobodu i slavu kao nekad Zvonimirov brod⁷²⁰. A kao »Hrvat i predsjednik Države Hrvatske« naložit će predstavniku Povjereništva za informacije savezne federalne vlade (NKOJ) da *Bilten* koji izdaje na teritoriju Hrvatske »ima pisati hrvatski«, a ne »jezikom beogradske čaršije«: »Sve što iz Hrvatske izlazi i u nju ulazi ima da bude na hrvatskom jeziku« a tko ne zna hrvatski ne može ni raditi takve poslove. A činjenica da su u Politbirou CK KPJ, dobivši izvješće o ovome, smatrali da treba »učiniti kraj ovim ispadima i pronaći inspiratora« – svjedoči koliko o nepoznavanju hrvatskih prilika, toliko i o drukčijem shvaćanju ciljeva revolucije⁷²¹.

Koliko god smjenjivanje A. Rankovića, najbližeg suradnika J. B. Tita i potpredsjednika SFRJ, imalo svoje osnove u »deformacijama službe sigurnosti« (što je karakteristično za sve jednostranačke ili totalitarne režime), ipak je u biti imalo mnogo dublje razloge. Riječ je bila o sukobu dviju tendencija: dogmatsko-centralističke i samoupravno-federalističke, a što je Ranković postao predstavnikom prve to nije bilo toliko zbog njegovih osobnih svojstava koliko zbog toga što je tradicionalnom srpskom shvaćanju odgovaralo jačanje centralizma, dok je Tito, iako je držao vlast autoritativno u svojim rukama, stao na stranu samoupravno-federalističke struje u duhu AVNOJ-a.

⁷²⁰ Fotokopija izvornog rukopisa Vladimira Nazora pjesme *Mornarska* i notnog rukopisa Ive Tijardovića, koji ju je uglazbio, oba s nadnevkom: Rakovica, 28.V.1944 (u mom posjedu).

⁷²¹ Povjerljiva dostava Prvoslava Vasiljevića Milovanu Đilasu, namijenjena i Rankoviću i Kardelju, 27. septembra 1944, te Đilasova napomena Rankoviću, kao načelniku OZNE NKOJ-a (usp. V. Dedijer, Novi prilozi, II, 842–3).

Isto tako i razlozi za smjenjivanje vodstva SR Hrvatske potkraj 1971, te za slamanje reformističkog socijalističkog pokreta, ne mogu se naći u tobožnjoj kontrarevoluciji, već u složenosti međunacionalnih i ideologijskih suprotnosti.

U svezi s ondašnjim događajima zanimljivo je, međutim, da ni tadašnja mlađa, antidogmatski i reformističko-liberalno nastrojena vodstva SR Hrvatske i SR Srbije nisu nalazila puteve sporazumnog rješavanja spornih pitanja, radi međusobno »čistih računa«, što je i olakšalo dogmatskim snagama da prisile Tita, koji se očito krzmao, na protuudar, sa svim kriznim posljedicama poslije toga.

Uz ovaj presjek zbivanja u političkom životu valja dakako imati na umu i istobitne mijene i pojavnosti u duhovnom životu hrvatskog i srpskog naroda. Prisjetiti se sudbina Milana Šufflaya, Mile Budaka i Dragiše Vasića, koji je svojedobno drugovao i s Miroslavom Krležom, puta Tina Ujevića i Ivana Meštrovića, itd. itd., te gotovo potpuno suprotnih gledišta hrvatskih lingvista i književnika na jednoj, a srpskih na drugoj strani, oko hrvatskog književnog jezika (od *Deklaracije o hrvatskom književnom jeziku* 1967. pa nadalje).

I mahom suprotna gledišta hrvatskih predstavnika političke, ekonomske i pravne misli od onih što ih zastupaju srpski predstavnici, u najnovijim raspravama o ustavnim promjenama što bi u ovoj (1988) godini imale dobiti svoj rasplet, a u kojima je (opet) stožerno pitanje odnos među narodima u SFRJ.

U svim tim i sličnim pojavnostima valja proučiti o njihovom značenju u njihovu vremenu i određenim prilikama, ali i u njihovu povijesnu slijedu. Jer iza površinskih promjena (čak i nakon revolucionarnih smjena političko-ideologijskih i ekonomskih sustava), povijesna kretanja opetovano se vraćaju svojim izvorštima i nastavljaju prema svojim ciljnostima predodređenim općim geopolitičkim datostima i povijesno-nacionalnim čimbenicima. A nepoznavanje, ili pogrešne prosudbe odredbenica povijesnih zbivanja, povijest redovito kažnjava i u svojstvu matere, a pogotovu onda kad joj je usudnim spletom dodijeljena uloga maćehe.

6.

Sveukupnim dosadašnjim razvitkom hrvatsko-srpskih odnosa u jugoslavenskoj državnoj zajednici stvorena je takva povijesna klima da u svim česticama hrvatskog nacionalnog bića imamo ugrađen obrambeni mehanizam protiv srpskog hegemonizma, a u srpskom nacionalnom biću – protiv hrvatskog nacionalizma ili separatizma. Ti obrambeni mehanizmi, po nagonima nepomirljivosti suprotnosti i borbe za samoodržanje, pretvaraju se i u agresivne kad za to imaju stvarne ili samo prividne razloge. Bitna razlika među njima je – međutim – u tome što se od srpskog hegemonizma ili jugoslavenskog integralizma osjeća ugroženim čitavo hrvatsko nacionalno biće, dok se od hrvatskog nacionalizma, poistovjećenog uvijek sa separatizmom, ne osjeća ugroženim čitavo srpsko nacionalno biće već samo onaj njegov dio u Hrvatskoj, ali mu se zato

pripisuje ugrožavanje čitave državne zajednice. Za ostale narodnosti u Jugoslaviji suprotnosti između hrvatskih i srpskih pogleda ponekad dobivaju i pričin međusobnog nadmetanja oko hegemonističkog položaja. Bez obzira na to što je hrvatski nacionalni pokret sa svojim federalizmom uvijek bio glavni oslonac ostalim nesrpskim narodima, njih će njihovi posebni nacionalni interesi ponekad svrstavati na stranu hegemonističkog centralizma, koji će također nalaziti razloga da im čini ustupke na račun glavnog suparnika.

U tom je pogledu povijesno najznakovitija uloga slovenske politike u hrvatsko-srpskim odnosima. A pečat će joj dati A. Korošec, najistaknutiji slovenski političar u razdoblju od prvoga do pred drugi svjetski rat. Korošec će se 1917. u bečkom Carevinskom vijeću, pozivati i na hrvatsko povijesno državno pravo i na jedinstvo Južnih Slavena u Monarhiji, kao podloge i okvira za ujedinjenje slovenskih pokrajina i izbavljenja od bečke hegemonije pače i od ugroze njemačke asimilacije u okviru Habsburške Monarhije. U vrijeme njena raspada, kao predsjednik Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu, doprinijet će (uz Pribičevića i neke druge srpske i hrvatske političare) da se provede bezuvjetno ujedinjenje sa Srbijom. Bit će protivnik vidovdanskog centralizma i unitarizma zbog njegova proglašavanja jedinstvenog – makar i troplemenskog srpsko-hrvatsko-slovenskog – naroda i jezika, pa će se odazvati Radićevu pozivu da glavna hrvatska i slovenska stranka, zajedno sa Spahinom muslimanskom stvore *Federalistički blok*. I prije i poslije toga bit će u više beogradskih vlada, a u kritičnim danima krize vidovdanskog poretka u koalicionoj vladi Velje Vukičevića, sastavljenoj od srpskih radikala i demokrata i slovenskih klerikala, kojoj je bila zadaća da se othrvu opoziciji u skupštini i u zemlji, Korošec bijaše ministar unutrašnjih poslova. Nakon skupštinskog atentata na Radićevo hrvatsko vodstvo, Korošec će se čak odazvati Aleksandrovu pozivu i postati predsjednik prijelazne vlade i na taj način pred svijetom otupiti oštricu zbog »srpskog crnorukaškog« zločina »u beogradskoj krvavoj skupštini«. Bio je to prvi i jedini slučaj da je za predsjednika vlade došao jedan ne-Srbin, a što je kao Slovenac bio još i katolički svećenik pridavalo se i pred domaćom i međunarodnom javnošću značenje da su i Slovenci protivnici hrvatskog »plemenskog separatizma«. Korošćevu je vladu S. Pribičević nazvao »provokacijom Hrvata«, a one što su hrvatski katolički klerikalizam ožigosali zmijskim leglom protujugoslavenstva valja podsjetiti na njegovu prisutnost baš u Korošćevoj vladi. Naime, Korošec je u svoju vladu uveo i dva Hrvata: unitarističko-orjunaškog ideologa Grgu Anđelinovića i prvaka hrvatske klerikalne stranke Stjepana Barića, koji je s Korošcem još u Ustavotvornoj skupštini bio u Jugoslavenskom klubu⁷²². Pošto je velikodržavni hegemonizam za Aleksandrove diktature oštrije zaprijetio i slovenskom narodu, Korošec će se pridružiti hrvatskim federalističkim zahtjevima, pa će biti i interniran (na Hvar) ali ne i suđen i utamničen kao Maček i drugi. Kasnije će ući u Stojadinovićevu vladu, ali će biti i za srpsko-hrvatski sporazum o stvaranju Banovine Hrvatske, zna-

⁷²² Usp. F. Tuđman, *Sloven vidovdanskog centralizma...* 79–81, i dr.

jući da to samo po sebi znači i pravo na Slovensku Banovinu. Svojom pragmatičnom politikom uspijevao je za Sloveniju ishoditi znatne ustupke, a zasnivao ju je na prosudbi da je i *najgora Jugoslavija za Sloveniju najbolje rješenje*, s obzirom na biološku ugroženost slovenskog naroda od njemačkog i talijanskog imperijalizma⁷²³. Tom spoznajom bila je zapravo uvjetovana politika svih slovenskih struja, sve do potpuno promijenjenih međunarodnih okolnosti u suvremenom svijetu, u kojima europskim narodima (pa ni slovenskom) ne prijeti više opasnost tih imperijalizama.

Tim geopolitičkim i povijesnim čimbenicima bilo je uvjetovano i svojevrsno slovensko arbitriranje u hrvatsko-srpskim odnosima u revolucionarnom i u poratnom razdoblju. Ili drugim riječima, iz osebujnog položaja slovenskog naroda proizlazilo je i držanje slovenskih predstavnika prema hrvatskom konfederalizmu i srpskom velikodržavlju.

E. Kardelj, koji je nedvojbeno jedan od najboljih marksističkih teoretika nacionalnog pitanja, a i glavni Titov suradnik u utemeljenju avnojevskeg nacarta izgradnje SFRJ, nikada nije do kraja shvatio hrvatski problem, kako zbog toga što je ostao ideologijski doktrinarno ukotvijen, tako i stoga što ga je prosuđivao pretežito s gledišta slovenskih probitaka. Kardelj nije odobravao Hebrangovu politiku u Hrvatskoj jer nije shvaćao hrvatske prilike, ali i zbog bojazni da bi odveć veliko isticanje samoodređenja i samostalnosti Hrvatske moglo ugroziti jugoslavensku cjelinu, bez koje u ondašnjim okolnostima nije bilo moguće rješenje slovenskog nacionalnog pitanja. Osim toga, u njegovim pogledima, pravo naroda na samoodređenje ostalo je u procijepu socijalističke integracije. No, 1971. priklonio se, jamačno, ne iz teorijskih nego iz pragmatičnih razloga, onima koji su od Tita tražili obuzdavanje hrvatskog pokreta za stvarnom a ne formalnom ravnopravnošću. U tadanjim raspravama iznio je, doduše, i jednu načelno ispravnu postavku da ne treba dopustiti da se Srbi i Hrvati, kao dva najbrojnija naroda, sporazumijevaju na račun manjih, ali očito nije pridonio sprečavanju neprincipijelnosti drugih u međurepubličkim odnosima u federaciji.

Još oštrije političko-pragmatički, ne-povijesni odnos prema tom hrvatskom pokretu za sređenje odnosa u federaciji na načelima ravnopravnosti, pokazat će Stane Dolanc. On će poslije punog desetljeća i pol kad su se već ne samo očitovale sve krizne posljedice antireformskog zaokreta potkraj 1971. i 1972, nego i u vrijeme kad je u Sloveniji u biti došlo do istobitnog kretanja onome u Hrvatskoj, samo s još odlučnijim konfederalističkim zahtjevima, opravdavati smjenjivanje vodstva hrvatskog »*mas-poka*« (tj. vodstva SR Hrvatske) tobožnjim njegovim povezivanjem s »ustaškom emigracijom« u inozemstvu⁷²⁴. Pošto Dolanc vjerojatno ne spada u krug onih poratnih komunista koje je T. Kermauner nazvao »lumpennaivci«, a inače pripada pobornicima avnojskog fede-

⁷²³ Usp. F. Tuđman, Nacionalno pitanje... 34, 134, 194–5.

⁷²⁴ Intervju S. Dolanca, člana Predsjedništva SFRJ, gl. uredniku časopisa *Danas* M. Galiću (*Danas*, Zagreb, 287 i 288, 18. i 25.08.1987; nav. iz br. 288, 8).

ralizma, to začuđuje ovakvo staljinističko-redarstveno tumačenje povijesnih zbivanja. Naročito stoga, što bi se na temelju svih iskustava, iz vlastite povijesti i svih drugih socijalističkih zemalja, moralo doći do spoznaje da i u jugoslaven-skoj stvarnosti u različitim oblicima ima također povijesno neodrživih, pogre-šnih političkih diskvalifikacija, prosudbi i presuda čitavih pokreta i ličnosti bez »rehabilitacije« kojih nema oslobađanja od zabluda prošlosti. Njihove ćemo grijeh-e to više ispaštati što će dulje ostati povijesno nepromišljene i neosmišlje-ne. A neispravljena povijesna bezakonja i nepravde ostaju trajno Damoklov pače i dvosjekli mač.

7.

Neosporivo je povijesno iskustvo da svako društvo, svaki narod ili svaka državna zajednica, nakon što doživi povijesne prijelome i preživi prekretnička razdoblja, mora ponovno dozreti do stanja muške zrelosti i umne sposobnosti, da razumnom prosudbom bivstva svoje prošlosti odredi što realnije mjesto svoga bića u suvremenosti svijeta.

Ako je vjerovati uvodnoj doskočici da se ljudi i narodi nauče razumno vladati tek onda kad iscrpe sve druge mogućnosti, onda ima mnogo razloga za zaključak – na osnovi svega čime smo se bavili u ovim *Bespućima* – da je došlo vrijeme razboritosti, jer koje bi se to još bezumlje moglo zbiti, u stvarnom i u duhovnom životu, pored onog koje se već dogodilo!?

Vjerujemo u takvu pretpostavku unatoč tome što nas još uvijek razuvjera-vaju u to, i stvarnim djelima i knjigama kojima smo se bavili, da »revolucija teče«, kao da revolucija nije kirurški zahvat na živom organizmu društva i na-roda, i kao da ikoji organizam može trajno podnositi kirurške operacije. To je samo dokaz da neki ljudi, pa i čitavi pokreti postaju vremenom sablasti prošlo-sti, pače i puna negacija svoga (nekadašnjeg) bivstvovanja i htijenja. Ali ta njihova preobrazba (a kod nekih i raz-obrazba) također je i znamenje nezau-stavljivosti povijesnoga kretanja onoga na čemu život opstaje.

Osnovne pretpostavke za izlaz iz povijesnoga bespuća hrvatsko-srpskih odnosa: suprotnosti i nerazumijevanja, kojima nisu dovoljne ni sve strahote zbiljske ratne stvarnosti, već je uzdižu do nakaznosti jasenovačkog ili bleibur-škog mita, pa i do genocidnih teorija – veoma su jednostavne:

a) krajnjom trijeznom razboritošću promisliti uzročnost svega povijesnoga zbivanja;

b) prihvatiti nacionalnu samobitnost hrvatskoga, dotično srpskoga nacio-nalnog bića, onakvim kakvim je oblikovano tijekom povijesnoga razvitka sa svim njegovim sastavnicama i odredbenim čimbenicima;

c) priznati svakomu od njih pravo na samoodređenje i svoju državnost, tj. neokrnjeni suverenitet u odlučivanju svojom sudbinom, što će reći svojim živo-m i svojim poslovima, i

d) dogovorno riješiti međusobno sporna pitanja radi skladnog suživota u zajednici jednakopravnih naroda i SFRJ i Europe.

Budući da su to općeprihvaćena načela u suvremenom svijetu, jasno je da svako njihovo osporavanje – bilo zbog velikodržavnih, ideologijsko-socijalističkih ili tehnokratsko-ekonomističkih razloga – znači težnju za hegemonizmom i pokušaj nametanja svoje volje silom. Pri tom je svejedno da li je ta volja izraz neizvijenoga ekspanzionizma ili nesuvislog utopizma.

O mogućnostima i posljedicama takvih nastojanja – povijest je već dala svoje odgovore. Nažalost pravo njihovo značenje još nije pretočeno u povijesno nužne spoznaje za prevladavanje lanca uzročno-posljedične nerazumnosti.

Povijesno gledano ne može biti sporno da su avnojska načela značila prvi ozbiljniji pokušaj rješavanja nacionalnog pitanja višenacionalne Jugoslavije, na temelju prava naroda na svoje samoodređenje.

No, isto je tako izvjesno da je ideja samoodređenja naroda u avnojskim odlukama, tj. u konkretnim rješenjima, u ponečemu ostala nedosljedna ili nedorečena, a u ponečemu i pojednostavljeno pretjerana do protuslovnosti.

Bilo je to uvjetovano, jamačno, prije svega revolucionarnim okolnostima, a zatim i ideologijsko-pragmatističkim odnosom prema nasljeđu prošlosti a i zamišljenoj budućnosti. Tako je npr., u ime tobože principijelnih revolucionarno-marksističkih pogleda najprije dopuštena pomutnja u primjeni nacionalnog i teritorijalnog principa, kao polazišta za uređenje budućih međunacionalnih odnosa. A potom i nedosljednosti i kolebljivosti u pridržavanju načela povijesnoga i prirodnoga prava u razgraničenju između federalnih jedinica. Takve pojavnosti iziskuju posebne rasprave a ovdje ih možemo tek naznačiti. U tijeku NOR-a i revolucije smatralo se npr. potrebnim da se osnuje i zasebno *Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođenja Sandžaka*, kao predstavničko tijelo te pokrajine, jamačno, zbog nacionalnih i povijesnih razloga, a potom je donesena odluka o jednostavnoj podjeli između Srbije i Crne Gore. Ili, glede SR Hrvatske nije se pošlo od povijesnih granica s kojima je ušla 1918. u jugoslavensku zajednicu, a odbačeno je i razgraničenje Hrvatske sa Srbijom u Srijemu, kao i sa Bosnom i Hercegovinom, prema hrvatsko-srpskom sporazumu o Banovini Hrvatskoj. Preko povijesnoga čina tog sporazuma, postignutog poslije dugih pregovora i dvadesetogodišnje zaokupljenosti građanskih političara tim pitanjem prešlo se s potpunim omalovažavanjem, a uskrsnute su granice nastale osmanlijskom okupacijom prije nekoliko stoljeća. U vrijeme kad su takva osvajačka razgraničenja europskih imperijalista nestajala u azijsko-afričkim kolonijama priznat je doseg azijskog osvajanja u Europi. A pri tom se tako nastala povijesno-teritorijalna posebnost nije priznala u slučaju Sandžaka, čak ni glede njegove povezanosti s Bosnom i Hercegovinom. A i pri uskršavanju njihovih granica iz osmanlijskog doba nije bilo dosljednosti. Zadržan je »turski izlaz na Jadransko more« pri Kleku i Neumu, a ne i onaj kod Sutorine. Taj dvostruki izlaz Turska je bila dobila Požarevačkim mirom 1718, što je bio uspjeh dubrovačke diplomacije da svoju republiku odijeli od mletačke Dalmacije i Albanije. Ostaje nejasno zbog čije je diplomacije sada trebalo dijeliti teritorij

SR Hrvatske na dvoje (njezinim teritorijem i stanovništvom), kad se već odustalo od izlaza kod Sutorine, na teritoriju koji je iz povijesne Dalmacije pripao Crnoj Gori.

Nedosljednosti i krznanja u primjeni avnojskih načela, između konfederalističkih i federalističkih rješenja, dovela su do pomutnji i poteškoća kako u ustavno-pravnom poretku tako i u njegovu djelovanju u stvarnosti.

Po svom duhu avnojska su načela nedvojbeno konfederalistička, jer sadrže ideju prava naroda na samoodređenje do otcjepljenja, na svoju slobodu i samostalnost, na svoju suverenost, državnost i ničim ograničavanu ravnopravnost naroda.

No, da bi konfederalističko rješenje bilo svrhovito i u svakom navedenom pogledu ne samo učinkovito nego i moguće, neophodno je da i svaka konfederalna jedinica, kao i njihov državni savez, ispunjava potrebne uvjete za to. A pod tim se podrazumijeva, kako zasebnost nacionalnog, povijesno-političkog, etničkog i kulturnog individualiteta, tako i teritorijalno-gospodarske dostatnosti za samostalan razvitak jednog naroda.

Zbog gubljenja iz vida ili omalovažavanja takvih čimbenika, ili zbog predređivanja ideje samoodređenja naroda velikodržavnoj ideji socijalističkog integralizma, a i zbog političkog pragmatizma, uvjetovanog i međunacionalnim odnosima, te samouvjerenošću da se pobjedonosna revolucija, koja se znala odhrvati i Zapadu i Staljinu, ne mora pridržavati nikakvih uzora – u ustavno-pravnom poretku i u stvarnosti ispremiješana su konfederalistička i federalistička shvaćanja i rješenja. To je pogodovalo narastanju kriznog stanja u kojemu protivnici samoupravnog i avnojskog uređenja SFRJ postavljaju zahtjeve ne toliko za uklanjanje njegovih nedostataka i nedosljednosti koliko za samo njihovo odbacivanje.

Pri tom je znakovito da protivnici avnojevskog duha zamjeraju ustavnom poretku (iz 1974) da su uvođenjem konfederalističkih elemenata iznevjerena avnojska načela, a »ustavobranitelji« se također dijelom ograđuju od konfederalizma. Prvi zbog neshvaćanja i neslaganja s duhom AVNOJ-a, a drugi uslijed nepoimanja što bi sve valjalo učiniti radi dovođenja u sklad konfederalističkih i federalističkih rješenja, ili iz bojazni u zadiranje u postojeći federativni ustroj koji je jedva zaveo neko ravnovjesje u zamršenim međunacionalnim odnosima. I povijesna i suvremena europska iskustva nedvojbeno upućuju na to da bi odnose između naroda i njihovih nacionalnih republika valjalo graditi na konfederalističkim principima, a one unutar republika, kad zato postoje razlozi etničke ili povijesno-teritorijalne zasebnosti – na federalističkim.

Nasuprot povijesno principijelnim polazištima svako voluntarističko shvaćanje koje odbacuje povijesna iskustva, ili pak smatra da se neka rješenja mogu silom nametnuti, ili trajno odgađati, može imati neželjene pače i pogubne povijesne posljedice. Ponekad i pošve oprečne od onih koje očekuju bilo okamenjeni branitelji starih rješeja bilo uzobiješćeni osporavatelji i izazivači povijesnih sudbina.

Na kraju ovog razmatranja, o izvorštima i svrsi historiografsko-teorijskih pokušaja da se bitni problemi revolucionarnog razdoblja svedu na mitske jase-novačke žrtve, a međunacionalni odnosi na tezu o genocidnosti hrvatstva, valja imati na umu da se one nimalo slučajno nisu javile u okolnostima odlaska s povijesne scene J.B. Tita kao tvorca SFRJ. Javljujući se u sklopu povijesno neizbježnog znanstvenog preispitivanja revolucionarne prošlosti, takva su gledišta izraz prije svega onih tendencija, koje se ne mogu pomiriti s povijesnim stečevinama revolucije. Njihov je cilj da obezvrijede baš njenu neospornu povijesnu vrijednost: titoističko-avnojevsku podlogu međunacionalnih odnosa u SFRJ. U svezi s tim, iz toga mukotrpnoga sučeljavanja s prošlošću ipak ne bi valjalo zanemariti neke bitne pouke povijesnoga iskustva. Unatoč svemu, sastavni smo dio onoga svijeta koji je, od Skandinavije do Sredozemlja, uglavnom već iscrpio sve nerazumnosti, došavši do spoznaje da je svaki pokušaj sputavanja nacionalne suverenosti povijesnih naroda neodrživ oblik tiranije u suvremenom svijetu. Zato što se ugrožavanjem neometanog razvitka pojedinih naroda ugrožava i sam međunarodni poredak.

Sve veća kulturno-civilizacijska, ekonomsko-prometna i tehnološko-informatička integracija suvremena svijeta ne dovodi do ukidanja, nego naprotiv do razvitka nacionalnih individualnosti, ali sa sve većim imperativom pronalaznja načina što skladnijeg suživota u miru.

Budući da je znatan dio svijeta, na putu prevladavanja svojih povijesnih nerazumnosti već došao do tih spoznaja, nadamo se da će povijesna razboritost zavladati jednom i na poprištu hrvatsko-srpskih bespuća. Baš zato što povijesna bezumlja na ovom prijelaznom i potresnom tlu postaju sve zlokobnija. U neizbježivoj zbiljnosti povijesno nataloženih međunacionalnih proturječja, a u okolnostima podjednako trajnog i himbenog nadmetanja i stranih silnica na ovoj toliko važnoj povijesnoj razdjelnici svjetskih bespuća, još je prešnja zadaća iznalaženja putova mogućeg suživota povijesno samobitnih susjednih naroda.

A ne može biti dvojbe da se baš u spoznaji nužnosti premošćivanja povijesnih zlobiljnosti, i hudobnih osvada, očituje stupanj razvića pojedinih nacionalnih bića. Pače: dostignute zreloće, u njihovoj iskonskoj težnji da kao nezamjenjivi čimbenici postanu i priznati punopravni subjekti u državnom i u međunarodnom zajedništvu. Danas već u okviru i europske i svjetske zajednice naroda.

K A Z A L O*

- AARON, Riah, 275
 ABBAGNANO, Nicola, 222
 ABEL, 129, 172
 Abesinija, 394 (v.i Etiopija)
 Aboridžani, 303
 ABRAMOVITCH, R.R., 300
 AČIMOVIĆ, Milan, 445
 ADAMČEK, Josip, 114
 ADLER, Max, 283
 ADLER, Viktor, 283
 ADORNO, Theodor, 291-2, 294
 Afganistan, 13-4, 128, 166-7, 298, 300
 Afrika, 50, 86, 144, 151, 162, 167, 187, 238, 240, 270
 AGATON (papa), 134
 AHASVER, 273-4
 AHČIN, Ivan, 436
 Ahejci, 189
 AHIL, 178
 Aka, 135-6
 AKSA, 97
 Akvileja, 193
 AKVINSKI, Toma, 141
 ALAH, 213
 Albanci, 121, 145, 339, 242, 390, 399, 447, 457
 Albanija, 145, 314, 478
 Albigenzi, 136
 ALEKSANDAR VI, 213, 237
 ALEKSANDAR Veliki, 146, 185, 187-8, 195
 Aleksandrija, 135, 194
 ALEKSIĆ, Josip, 104
 ALEXANDER, Harold, 107-8, 314
 ALEXANDER, Stella, 379
 ALEXANDROV, Victor, 87
 Alpe, 467
 Alsace, 139
 Alžir, 287
 Amalečani, 130
 AMBROZIJE, 196
 Američki srbobran, 81, 83-4, 89
 Amerika, 84-5, 88, 144, 151, 242, 279, 345
 – Južna, 270, 391
 – Sjeverna, 270
 Amerikanci, 107, 303, 466
 AMMON, Christoph Friedrich, 149
 Amok, 241
 ANAKSARH iz Abdere, 63
 Anarhizam, 231, 250, 256, 259, 296, 299
 Anatema, 173
 Anatolija, 147
 Ancona, 135
 ANDREIS, Fran Trankvil (Andrijević), 211
 ANDREIS, Josip, 191
 ANDREYEV, Katya, 106
 ANDRIĆ, Ivo, 267
 ANDRIJA II, 141
 ANĐELINOVIĆ, Grga, 475
 Anglikanska crkva, 81
 Ankara, 86, 155
 Antiboljševizam, 263
 ANTIĆ, Lj., 430
 Antifašizam, 120, 432
 Antihitlerovska koalicija, 161, 163-4, 278
 Antiohija, 136
 Antisemitizam, 140, 142, 149, 160, 236, 256, 259, 263-4, 271, 275, 277-8, 282-6, 290, 292-3, 318, 392
 ANTONESCU, Ion, 153
 Antwerpen, 142
 Apeninski poluotok, 138
 APFELBAUM, Hirsch - v. Zinovjev, Grigorij
 Apsolutizam, 253
 ARAFAT, Jaser, 160
 ARALICA, Ivan, 60, 267
 Arapi, 146, 150-1, 158, 160, 271-2, 303, 395
 Arbanasi - v. Albanci
 ARBUTINA, Glišo, 353
 Argentina, 472
 Arhivska dokumentacija, 16, 19, 95, 109, 367-8, 379

- ARISTOTEL, 96, 126, 179, 181, 183-5, 187, 192, 206, 352
- ARKO, Tony, 106
- Armenci, 133, 146, 232, 390
- Armenija, 146, 193, 274
- Arnauti – v. Albanci
- ARNDT, Ernst Moritz, 259
- ARTUKOVIĆ, Andrija, 95, 98, 100-1, 165, 326, 357, 367, 370, 381, 389, 411-3
- ASCHER, Saul, 278
- ASNOM, 449
- ATATURK, Mustafa Kemal paša, 147
- Ateizam, 132-3, 224, 256, 388, 413, 416
- Atena, 179-81, 185, 194, 196
- Atensko-tebanski savez, 186
- Atenjani, 179, 181
- ATILA, 394
- Atlantska povelja, 163, 447, 452
- AUERBACH, Berthold, 279
- Augsburg, 142, 280
- AUGUST Oktavijan, 191
- AUGUSTIN, Aurelije, 141, 194-201, 290, 383
- AUGUSTINČIĆ, Antun, 42
- Auschwitz (Oswiecim), 98, 149, 154-7, 287, 292, 294, 322
- AUSTERLITZ, Friedrich, 283
- Australija, 144
- Australijanci, 303
- Austrija, 101, 104-5, 108-9, 143, 154, 160, 246, 279, 333, 355-6, 362, 365, 367, 392-3, 455
- Austrijanci, 227
- Austro-Ugarska, 362, 365, 423, 426-7
- Avari, 134
- AVDIĆ, Bajro, 411
- AVIDIJE, 193
- AVNO Sandžaka, 449, 478
- AVNOJ, 22, 73, 321, 438, 441, 443-6, 449, 454, 458, 462,
- Avnojska načela, 15, 35, 120, 433, 450, 452-3, 467-9, 473, 476-9
- Azija, 50, 86, 144, 162, 184-5, 187, 200, 262, 270, 278
- Balkan, 86, 104, 111, 133, 143, 247, 256, 343, 356, 362-3, 365, 377, 424, 460-1, 467
- Balkanski poluotok, 193
- BALTAZAR (babilonski kralj), 383
- BALTIĆ, Milutin, 63, 65-6, 70
- Baltik, 51, 152, 420
- BALZAC, Honoré de, 279
- Banat, 313
- Bangladeš, 165
- Banija, 84, 100, 143, 315
- Banja Luka, 313, 406
- Banjica, 91, 122, 126, 128, 322, 342
- BARABES, 274
- BARAKOVIĆ, Juraj, 214
- Baranja, 315, 403
- Barbari, 182, 184-5, 187, 190-1, 193-4, 200, 240
- BARBUSSE, Henri, 247
- BARIĆ, Stjepan, 475
- Bartolomejska noć, 137, 206
- BARUCH (bankarska obitelj), 280
- BASAJ, Jože, 109
- Basel, 142, 151
- Baski, 252, 390
- BASTA, Milan, 100, 105
- BATELJA, J., 379
- BAUER, Ernest, 379
- BAUER, Leo, 282
- BAUER, Otto, 279, 283
- BAZALA, Albert, 207
- BEAUMANOIR, Jean, 137
- BECK, Josef, 151
- Beč, 143, 154, 268, 280, 358, 360, 362, 392, 407
- BEETHOWEN, Ludwig van, 266
- BEGIN, Menahem, 159, 303
- BEHRENS (bankarska obitelj), 280
- Belgija, 122, 144,
- BELOFF, Nora, 344
- BELUHAN KOSTELIĆ, Eugen, 379
- Belzec, 149, 157
- BELJO, Ante, 103-4, 107, 329, 345
- Bengalci, 165
- BENIGAR, O. Aleksa, 379, 380, 382-6, 387, 401, 403, 415
- BENKOVIĆ, Theodor, 107
- BENN, Gottfried, 258
- Beocija, 181
- Beograd, 27, 38, 81, 85-6, 91, 316, 321, 326, 329, 354, 360, 363, 368, 370, 378, 392, 399, 407, 424, 428-9, 445, 454, 459, 461, 472
- Bergen-Belsen, 97, 149
- BERGSON, Henri, 279, 290
- BERLICHINGEN, Götz von, 267
- Berlin, 150, 224, 249, 282, 435, 472
- Berlinska konferencija, 153
- Bern, 246
- BERNSTEIN, Aaron, 283
- BERNSTEIN, Eduard, 283, 319
- BERUS, Anka, 33, 37, 39, 40, 45
- Besarabija, 152
- BABIĆ, Ivan, 39
- BABIĆ, Ljubo, 42
- Babilon, 128-131, 194, 196
- Bačka, 313
- BAČOVIĆ, Petar, 373
- BADURINA, Andelko, 114
- BAJAZID I, 110, 212
- BAKARIĆ, Vladimir, 12, 32-4, 38-41, 43, 45, 50-1, 58-9, 62, 66, 71, 353
- BAKUNJIN, Mihail Aleksandrovič, 298
- BALDUIN I, 135
- BALDWIN, James, 267
- BALIC, Karlo, 197

- BESAROVIĆ, Savo, 374
 BETHELL, Nicholas, 103, 106
 Beyruth, 159
 Bharata, 175
 BIBER, Dušan, 83, 341
 Biblija, 129, 148, 172-4, 275, 277, 289, 361, 412, 464
 - Novi zavjet, 126, 131-2, 140, 148, 174, 176, 194, 278
 - Stari zavjet, 129-32, 140, 148, 174, 176, 194, 320
 BIČANIĆ, Rudolf, 81, 83, 331, 435
 Bihać, 362
 BIJ, van der, 240
Bijela knjiga, 109
 BIJELEĆ, Srećko, 69
 BIKAR, Fedora, 39
 BILANDŽIĆ, Dušan, 37, 39
 BILIĆ, Jure, 65-6, 69, 70
 BINI, Carlo, 263
 BISMARCK, Otto Edward Leopold, 145, 231, 276
 BIŠČEVIĆ, Hido, 160
 Bizant, 135
 Bizantsko carstvo, 111, 135, 196
 Bjelogardejci, 299
 BLAŽEVIĆ, Jakov, 33, 66, 71, 116, 123, 388, 410, 412
 Bleiburg, 101-5, 107-8
 Bliži Istok, 146, 154
 BLOCH, Albert, 279, 463
 BLOCH, Ernst, 71, 119-21, 228, 273, 284
 BLOCH, Jochanan, 279
 BLUM, Leon, 283
 BOBAN, Ljubo, 54, 85-6, 89, 321
 BOBETKO, Janko, 117
 Bog, 129-32, 148, 172-4, 182, 192, 195-7, 207, 209, 217-8, 225, 228, 243, 263-4, 266, 269, 300, 384, 412
 Bog ljubavi, 172
 Bog mržnje, 172
 BOGDANOV, Vaso, 37-8, 42-3, 52, 357-8
 Bogumili, 136
 BÖHME, Jakob, 215
 BOKO, Frane, 41
 BÖLL, Heinrich, 267
 BOLLS, Blair, 88
 BOLJKOVAC, Josip, 41
 Boljševici, 260, 405
 Boljševizam, 105, 261, 281, 286, 298, 384, 393, 445
 Bonn, 280
 Borač, 95
 BORGES, Jorge Luis, 18, 20-2, 80, 272
 BORGIA, Cesare, 213, 237
 BORGIA, Rodrig, 213
 BÖRNE, Ludwig, 279
 BORNEMISA, Vlado, 320
 Bosanska Gradiška, 81
 Bosanska Krajina, 311
 Bosna, 82, 84-5, 100, 136, 143, 208-12, 313, 355, 372-3, 407, 409, 443, 472
 Bosna, r., 443
 Bosna i Hercegovina, 13, 33, 57, 97-8, 315, 331-40, 348, 359, 362, 385, 390, 414, 434, 446, 457, 478
 Bospor, 146-7, 460
 BOŠNJAK, Branko, 178-83, 185-6, 188, 195
 BRACHER, K.D., 294
 BRAGA, Michael, 146
 Brahma, 175
 Brahmanizam, 174-5
 BRAJOVIĆ, Petar, 31-2
 BRAL, Božidar, 408
 BRAMBOROUGH, 137
 BRAND, Joel, 154-5
 BRANDES, Georg (Morris Cohen), 279
 Bratislava, 49, 143, 435
 BRATULIĆ, Josip, 114
 Brazil, 85
 BRECHT, Bertold, 302
 BRENO (vođa Gala), 188
 Bretonci, 252, 300
 BREUGHEL, Pieter (Brueghel), 266
 BREŽNJEV, Leonid Iljič, 252, 297
 Brijunski Plenum, 57-8, 92, 119
 BRKIĆ, Duško, 353
 BRKIĆ, Zvonko, 33, 36, 39
 BRKLJAČIĆ, Ivica, 398
 BRNČIĆ, Josip, 37
 BROSZAT, Martin, 102, 294
 BROZ, Josip - v. TITO
 BROZ, Jovanka, 58
 BRUM, G., 207
 BRUNO, Giordano, 79, 206-7
 Bruxelles, 142, 167
 BRYCE, James, 232
 Buchenwald, 98, 149, 322, 342
 BUDAK, Mile, 370-1, 383, 474
 Budim, 211-2
 Budimpešta, 69, 282
 Budizam, 132, 174
 Bugari, 87, 111, 135, 339, 399, 403
 Bugarska, 145, 154, 274, 314, 390, 448, 460
 BUHARIN, Nikolaj Ivanovič, 75, 281, 283, 290, 300
 Bukurešt, 282
 BULAJIĆ, Milan, 313, 365, 367, 389, 411-3, 422
 BULJAN, Jakov, 39
 Buri, 232
 BURKE, Edmund, 296
 BUŠIĆ, Bruno, 25, 62, 84, 103, 330-5
 BYRON, George Gordon, 266
 CALE, Guillaume, 138
 CALE, Walter, 282-3
 CAMPANELLA, Tommaso, 208

- CAMUS, Albert, 267
 CAR, Pero, 71, 126
 Carigrad, 135-6, 146-7, 154-5, 210, 381, 399, 400
 CARLYLE, Thomas, 223
 CASERTANO, Raffaele, 87
 CASTRO, Fidel, 297
 CATALANO, Franco, 49
 Cayuga, 245
 CAZI, Josip, 37
 CEAUȘESCU, Nicolae, 297
 Celje, 437
 Centralizam, 26, 30, 38, 57-8, 69, 72-3, 359, 370, 427-9, 441, 452-6, 461, 470, 472-3, 475
 CESAREC, August, 266, 473
 Ceylon, 166
 CEZAR, Gaj Julije, 189, 193, 300
 CHAMBERLAIN, Houston Stewart, 149, 259, 284
 Champagne, 138
 CHARLES I, 218
 CHARLES II, 218
 Chatila, 159
 CHESTERFIELD, Philip, 467
 CHURCHILL, Randolph, 444
 CHURCHILL, Winston, 107, 121, 154-5, 162, 443-4
 CIACERRI, E., 189
 CIANFARRA, C.M., 152
 CIANO, Galeazzo, 152
 CICERON Marko Tulije, 189-91, 197, 212, 463
 Cigani – v. Romi
 CILIGA, Ante, 318-20, 398
 Cincari, 399
 Cionistički kongres, 151
 Cionizam, 151, 158, 274, 280, 282, 286
 Cipar, 147, 187
 Civilizacija – kultura, 87, 97, 129, 220, 237-8, 242, 244, 247, 263-4, 270, 284, 303-5, 455, 480
 – antička, 229
 – asirsko-babilonska, 129
 – azteka, 144
 – europska, 133, 253, 279, 426
 – grčka, 187, 228
 – helenska, 129, 133, 177, 179, 185-6, 189, 190, 194
 – hetitska, 129
 – inka, 144
 – istočna, 460
 – kršćanska, 286
 – njemačka (germanska), 97, 228
 – orijentalna, 228
 – rimska, 129, 133, 177, 189, 190, 194, 228, 232, 460
 CLAUSEWITZ, Karl von, 228-9, 230
 COHN, Norman, 285
 COLLINGWOOD, Robin George, 113, 178, 187, 189, 191, 193, 217, 309
 COMTE, Auguste, 276
 Constanca, 191
 CORRADINI, Enrico, 255
 CORSELLIS, John, 106
 CORTI, Egon Caesar Conte, 280
 COSTER, Charles de, 265-6
 COUCY, Enguerrand, 79, 139
 COUSIN, Victor, 231
 Cres, 208
 CRIJEVIĆ, Ludovik Tuberon, 212-3
 Crkveni raskol, 376
 CRLJEN, Danijel, 104-5
 Crna Gora, 33, 81-2, 116, 145, 313-4, 330-3, 336, 338, 340, 372-3, 392-3, 428, 442-3, 446, 478-9
 Crnci, 291, 295
 »Crni princ«, EDWARD, engleski, 139
 Crno more, 191
 Crnogorci, 105, 331, 339, 348, 372, 390, 399, 410, 454
 CROCE, Benedeto, 256
 CROMWELL, Oliver, 218-9
 Crveni križ, 105, 161, 247, 373, 404
 Cuba, 151
 CUSANSKI, Nikola, 112
 CVETKOVIĆ, Dragiša, 378, 462, 472
 CVETKOVIĆ, Marijan, 39, 41, 44, 56
 CVJIJIĆ, Jovan, 457
 CVIJOVIĆ, Josif, 400
 CVITKOVIĆ, Ivan, 379
 CVRLJE, Vjekoslav, 406
 ČAVOŠKI, Kosta, 453-4
 Čehoslovačka, 50, 60, 151, 163, 165-6, 423
 ČELIĆ, Stojan, 369
 ČEPO, Zlatko, 39
 ČERNEJ, Darko, 436
 Česi, 339
 ČESMIČKI, Ivan (Janus Pannonius), 209, 211
 Češka, 136, 149
 Četnici, 12, 90, 103, 105, 108, 311-5, 319, 321, 337, 348, 353, 355, 366, 371-4, 385, 398-9, 401-2, 413, 415
 – pokret, 15, 35, 72, 115-6, 372-5, 400, 432-4, 442-7, 462, 465-6
 – program, 472
 ČOBELJIĆ, Nikola, 369
 ČOLAKOVIĆ, Rodoljub, 37-9, 57, 323, 420
 Čovječanstvo, 220-2, 230, 234-5, 237, 243, 248-51
 ČUBRILOVIĆ, Branko, 84
 ČULINOVIĆ, Ferdo, 43, 53
 ČULJIĆ, Braka, 124-7
 ČUVALO, Ante, 106
 ČOSIĆ, Dobrica, 267, 453

Ćuprija, 415

D'ANNUNZIO, Gabriele, 256

DABČEVIĆ-KUČAR, Savka, 13, 69

Dachau, 67, 98, 149, 322, 394

Dacija, 193

DADIĆ, Žarko, 114

DAHN, Felix, 278

DAHRENDORF, Ralf, 294

Daleki Istok, 175

Dalmacija, 35, 67, 100, 116, 211, 311, 314-5,
359, 362, 373, 385, 414, 434, 448, 478-9

DAMJANOVIĆ, Miodrag, 108

Danas, 124, 455, 476

DANCKELMANN, Heinrich, 80, 83

DANTE, Alighieri, 21, 202, 266

Dardaneli, 146

DARIJE I, 14, 180

DAŠIĆ, Miomir, 123, 126

DAVID, 173, 176, 212

DAVIE, Maurice R., 240

DAVIS, Elmer, 89

DAYRE, Jean, 221

DEBEVEC, 329

DEDIJER, Vladimir, 15, 65, 79, 93-5, 99, 100,
126, 165, 312-4, 321-4, 328, 346-7, 365,
367-9, 377-9, 387-91, 392-8, 400-2, 404-5,
408, 411-3, 418, 421, 423, 434-5, 473

Dekardeljizacija, 73

Deklaracija o hrvatskom književnom jeziku,
13, 58-61, 67, 474

DELACROIX, Eugène, 267

Delo, 455

DEMETAR, Dimitrije, 356

Demografski gubici, 327-41

Demokracija, 232, 253-8, 261, 300, 305, 359,
426-7, 433, 440, 449-50, 453, 459, 461

DEMOKRIT, 181-2, 351

DEMOSTEN, 185

Deportacija, 91

DERENČIN, Emerik, 212

DERONDA, Daniel, 276-6

DESCARTES, René, 208, 217-8

Detitoizacija, 73

DEWEY, John, 113

DICKENS, Charles, 275

DIDEROT, Denis, 220-1

DIELS, Hermann, 181-2

Dijalektika, 179, 181

DIJAMANTSTEIN, Bruno, 320

Diktatura proletarijata, 253, 261

DILTHEY, Wilhelm, 195

DIMITRIJEVIĆ, Andreja D., 404

DIMITRIJEVIĆ, Spiro Kotoranin, 356

DINI, M., 295

DIONIZIJE (vladika), 84

DISRAELI, Benjamin, 275-6, 279, 286

Divci, 85

Do istrage naše ili vaše, 41, 363-6, 369, 378,
467

Dobro i zlo, 172, 178, 181-2, 186, 188, 195,
202, 215, 221, 236-6, 269-72, 290, 292, 301-3,
356, 383

DODER, Uroš, 374

Dogmatizam, 30, 38, 60-76, 298, 430, 446

DOLANC, Stane, 476

Dominikanska Republika, 152

Domobrani, 67, 103-5, 109, 311, 352-3, 374

Domoljublje, 225, 278, 384

DON QUIJOTE, 11, 265

DONAT, Branimir, 407

DONČEVIĆ, Ivan, 43

DOROGHY, Zvonimir, 188

DOŠTOJEVSKI, Fjodor Mihajlovič, 263, 266

DOŽA, Juraj (Gyorgy Dozsa), 213

DOŽIĆ, Gavriilo, 400

DRAGIĆ, Mile, 313

DRAGOJLOV, Fedor, 374

DRAGOSAVAC, Dušan, 14, 126, 353

DRAGOUN, Theodore, 379

DRAKON, 179

Drakulić, 398

DRAPER, C.G., 106

DRAŠKOVIĆ, Blagota, 114

DRAŠKOVIĆ, Juraj, 210

DRAŠKOVIĆ, Vuk, 65, 79, 87, 95, 98, 126,
347, 369-71, 402, 408, 431, 453, 466, 418, 422

Drava, 105, 134, 232

Dravograd, 102

DREYFUS, Alfred, 282

Drina, 312-3, 409

Drinopolje, 210

Društvo književnika Hrvatske, 59

Drvar, 116

Država, 182-4, 187, 189, 196, 224-7, 230, 234,
238, 250, 261

– arapske, 288

– europske, 262, 278-9, 285, 293, 304-5

– fašistička, 255, 389, 397

– grčke (helenska), 183, 186-7

– rimska, 187, 189, 198

– nebeska, 196

– skandinavske, 304

– totalitarna, 256

– zemaljska, 196

– židovska (izraelska), 178, 280, 288

Država SHS (Slovenaca, Hrvata i Srba), 427

DUBČEK, Alexandar, 297

Dubrovačka Republika, 213, 478

Dubrovnik, 40, 86

DUČIĆ, Jovan, 79, 81, 84, 88, 370

DUDIĆ, Andrija, 210

Duga, 26, 98

DUGAČKI, Zvonimir, 348

DÜHRING, Eugen, 251, 285

DUNANT, Henri J., 247

- Dunav, 134, 187, 193-4, 460
 Dunkerque, 218
 DUŠAN, car, 431, 461
 DUŠANIĆ, Svetozar, 413, 460
- Đakovo, 100
 ĐILAS, Milovan, 13, 103, 405, 420, 453, 473
 ĐORĐEVIĆ, Jovan, 454
 ĐUJIĆ, Momčilo, 314, 372-3
 ĐUKIĆ, Miodrag, 97
 ĐURETIĆ, Veselin, 15, 79, 83-90, 116, 126, 341, 369, 421-6, 429, 432, 434, 438-9, 442-6, 449, 450
 ĐURIĆ, Miloš, 445
 ĐURIŠIĆ, Pavle, 313
- DŽINGIS kan, 86, 323
- ECKART, Dietrich, 258
 EDEN, Anthony Robert, 87, 107, 155
 EGIĆ, Dušan, 353
 Egipat, 130, 150, 173, 193-6, 277
 Egipćani, 172
 EICHMANN, Adolf, 153-5
 EISENHOWER, Dwigth, 107
 EITAN (general), 304
 Elba, 262
 ELIOT, George (Mirian Evans), 275
 ELIZABETA (austrijska), 279
 ELLENSTEIN, Jean, 300
 ELLIOTT, Mark, 106
 ELUARD, Paul, 267
 Emigracija
 – hrvatska, 101.107.371
 – srpska, 81, 101, 109
 EMPEDOKLO, 181
 Enciklopedija, 91-2, 284
 ENGELS, Friedrich, 11, 218, 229, 251-2, 281, 297, 319, 448
 Engleska, 139, 144, 146-7, 149, 151, 167, 201, 206, 209, 216, 218, 246, 262, 274-6, 279
 Englezi, 87, 102, 105, 108-9, 139, 145, 150, 155, 166, 245, 276, 303, 410, 444
 ENZENSBERGER, Hans Magnus, 294
 EPHRAIM (bankarska obitelj), 280
 EPIKUR, 63, 179, 185-6
 Epir, 145
 ERAZMO ROTERDAMSKI, 25, 205, 210, 245
 ERENBURG, Ilja, 266, 284
 Erfurt, 142
 ESHIL, 76, 179-80, 349
 Eskimi, 242
 Etatism, 391
- Etika, 231, 239, 250-1
 Etiopija, 152, 256, 286 (v.i Abesinija)
 EURIPID, 266
 Euroafrika, 260
 Euro-komunizam, 60, 69, 459
 Europa, 14, 57, 69, 86, 90, 105, 110-1, 133, 135-6, 139, 141-4, 148-9, 153, 155, 162, 184, 187, 201, 206, 209, 211-9, 223-5, 236, 245, 253-4, 257-8, 260, 262, 264, 268, 282, 284, 286-8, 293, 304-5, 343, 362, 378, 393, 395, 404, 426, 429, 433, 438, 447, 456, 460-1, 478
 Europski kongres (1878), 276
 Europski poredak, 246, 254, 282, 460
 EVANS, Mirian - v. Eliot, George
 Exodus, 103-4
Expres-politika, 13, 74
 EZAV, 172
- FAGIN, 275
 Falačka, 137
 FARIAS, Victor, 293
 FARLEY, Christofer, 95, 389-90
 Fašizam, 70, 87, 118-9, 236, 254, 257, 286, 291-2, 300, 354, 385, 387, 393, 416, 423, 443, 446-7, 450, 466, 473
 – ideologija (doktrina), 115, 253-7, 259, 282, 388
 – pokret-stranka, 120, 255, 433
 FAULENBACH, B., 294
 Fazlagić kula, 95
 Federalizam, 368, 419-62, 468-9, 473, 475-6
 FELDNER, Joseph, 106
 Fenićani, 129
 FERDINAND (španjolski), 395
 FERRANO, Martinez, 142
 FERREIRO, Guglielmo, 253-4
 FERRI, Franco, 49
 FEST, J., 294
 Feudalizam, 137, 221, 223, 356, 361
 FICHTE, Johann Gottlieb, 224-5, 229, 259
 FILIP VI, 142
 FILIP Makedonski, 185-7
 Filipini, 287
 FILIPOVIĆ, Filip, 420
 FILIPOVIĆ, Tomislav, Miroslav - v. Majstorović, Miroslav
 FILIPOVIĆ, Vladimir, 79, 202-3, 205-7, 209, 212
 Filistejci, 131, 174
 Filozofija o bivstvu zlosilja, 232-304
 – opreke filozofskog naslijeđa, 233-41
 – pacifistička i marksistička domišljanja, 234-51
 – fašističko-nacističko raz-umlje, 255-63
 – suvremeno promišljanje zla, 265-87, 289-305
 FITZGIBBON, Louis, 162
 Flagelandski pokret, 142
 Flandrija, 139, 201, 265
 Foča, 312-3

- FOERSTER, Friedrich Wilhelm, 247
 Foreign Office, 87, 108
 FORETIĆ, Dinko, 52
Forum, 18, 37, 43, 51-3
 FOTIĆ, Konstantin, 79, 81, 84, 88, 462
 FOUCAULT, Michel, 233
 FOUCHÉ, Joseph, 87
 Franačka, 134
 FRANCE, Anatole, 266
 FRANCO, Francisco, 396
 Francuska, 122, 135-7, 139, 141, 144-7, 149, 151-2, 167, 206, 209, 218, 220, 223, 246, 252, 254, 256, 260, 262-3, 268, 274, 279, 282, 288, 291, 293, 296, 290, 423-4
 Francuzi, 145, 152, 202, 213, 225, 227, 242, 245, 279, 291, 303, 408
 FRANGES, Ivo, 42
 FRANJO I, 210
 FRANK, Hans, 152-3
 FRANK, Jakob, 278
 FRANK, Josip, 365, 376, 450
 FRANK, N., 294
 Frankfurt, 142, 280
 FRANKOPAN, Fran Krsto, 362
 Freiburg, 142
 FREYTAG, Gustav, 278
 FREUD, Sigmund, 233
 FRIEDERICI, G., 240
 FRIEDRICH Veliki, 215, 222, 229, 237, 246, 258
 FRIGANOVIĆ, Mladen, 332
 FROBENIUS, Leo, 240
 FROMM, Erich, 302
 FUGGER, Jakob, 280
 Fulda, 141
 Futurizam, 256
- GABELIĆ, Andro, 28
 Gacko, 81
 GAČEŠA, Vasilije, 117
 GAJ, Ljudevit, 362, 364
 Gali, 133, 200, 300
 GALIĆ, Mirko, 476
 Galija, 191
 GARAŠANIN, Ilija, 421, 461
 GARIĆ, Jozo, 406
 GAVRILOVIĆ, Milan, 88
 GAVRILOVIĆ, Žarko, 406, 413
 Gaza, 159-60
 GELO, Jakov, 341-2,
 Genocid, 9, 13, 15, 18-9, 22, 25, 35, 97, 101, 104, 123, 143-6, 164, 172-3, 252, 263, 272, 287, 291-4, 303-4, 322, 326, 336, 341, 352, 357-9, 363-72, 375-9, 389-402, 408-9, 411-2, 415, 431-2, 436-7, 453, 460, 464-6, 477
 Genocid u ranijoj povijesti, 128-45
 Genocidna nasilja danas, 158-67
 Genocidni pir, 371-3
 Genocidni pogrom Armenaca, 146
 Genova, 135
 GENTILE, Giovanni, 256
 GERMAN (patrijarh SPC), 418
 Germani, 84, 133, 193, 260
 Germanija, 191, 193
 GERMOGEN (mitropolit HPC), 374, 400
 GIBBON, Edward, 11
 GIORDANO, R., 294
 GIOVIO, Paolo, 210
 GLADSTONE, William Ewart, 276
Glas koncila, 406
 Glavni štab NOV i PO Hrvatske, 32, 35, 443-6
 Glavni štab NOV i PO Slovenije, 446
 Glavni štab NOV i PO Srbije, 446
 GLIGORIJEVIĆ, Milo, 96, 354, 368, 407
 Glina, 117.418
 GLOWATSKY, Ivo, 61
 GOBINEAU, Joseph Arthur, 149, 259, 284-5
 GOEBBELS, Joseph, 84, 152
 GOEDZAK, Lam, 265
 GOETHE, Johann Wolfgang, 266-7, 274, 279, 327, 351,
 GOLDHAMMER, Bruno, 282
 GOLDSMITH, Oliver, 171
 Goli otok, 295
 Golija, 81
 GOMPERS (bankarska obitelj), 280
 GOMULKA, Wladislaw, 297
 GORBAČOV, Mihail, 60, 161, 269, 297-8
 GÖRING, Hermann, 152
 GORKI, Maksim, 265, 269, 282, 299, 300
 Gorski Kotar, 311, 315
 GORTAN, Veljko, 208, 211
 GOSAR, Andrej, 236-7
 GOŠNJAK, Ivan, 27, 32-4, 36, 41, 56
 Goti, 200
 GOTOVAC, Vlado, 114, 273
 GOTTHARDI-ŠKILJAN, Ivan, 39
 GOYA, Francisco, 266
 Gračanica, 95
 Gradina, 319, 343
 Gradišće, 143
 GRAF, Arturo, 263
 GRAHAM, Robert, 394
 Gramscijev Institut, 49
 GRAOVAC, V., 374
 Grci, 11, 135, 147-8, 178, 180, 184, 187, 195, 227, 241, 339, 399
 Grčka, 145, 147, 154, 182, 186, 188, 400
 GREGORIĆ, Pavle, 33, 37, 448
 GRGIĆ, Ivan, 91
 GRGUR XIV, 208
 GRISOGONO, Nenad, 90
 GRISOGONO, Prvislav, 85-6, 89, 90, 410
 GRITTIJE, A., 210
 GRLIČKOV, Aleksandar, 66, 71
 GRLIĆ, Danko, 237
 Grossen-Wannsee, 153
 GROTIUS, Hugo, 215, 223

- GRUIĆ, Marinko, 14, 39, 51, 59, 126
 GRUJIĆ, Đuro, 374
 GRŽETA, Ivica, 325
 Gulag, 128, 166, 270, 295
 GULDESCU, Stanko, 102, 107
 GUNDULIĆ, Ivan, 214, 267
 GURION, David Ben, 159
 Gusinje, 392
 Gvajana, 151
- Haavara sporazum, 150
 HABERMAS, Jürgen, 294
 Habsburgovci, 88, 280, 362
 – FERDINAND I, 210
 – FERDINAND Franjo, 378-9, 392-3
 – LEOPOLD, 139
 Habsburška Monarhija, 253, 362, 423, 426,
 450-1, 455, 475 (v.i Austro-Ugarska)
 HADRIJAN VI, 211
 Halberstadt, 280
 HALIFAX, Edward Frederick, 150
 Halkidika, 181
 HAMERLING, Robert, 274
 HAMMOND, M., 189
 HANIBAL, 189, 191, 199, 237
 Hannover, 280
 HARAMIJA, Dragutin, 69
 HARAMIJA, Živko, 114
 Harauvati, 13
 HARDEN, Maksimilian (F.E. Witkovski), 283
 HARNACK, Adolf, 195
 HAROLD II, 201
 HARRELL-BOND, B., 106
 HASAN-beg, 210
 HAUSHOFER, Karl, 258, 260
 HEBRANG, Andrija, 25, 57, 125, 367-8, 391,
 434, 448-9, 469, 472-3, 476
 HEČIMOVIĆ, Joseph, 107
 Hedonizam, 185-6
 HEFER, Stjepan, 403
 HEGEDUŠIĆ, Krsto, 42
 HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich, 63, 183,
 221, 226-9, 232, 250-1, 296-7
 Hegemonizam, 10, 42, 46-8, 57-8, 63, 116, 283,
 355, 359-60, 410, 414, 419-62, 466, 470-5, 478
 HEIDEGGER, Martin, 258, 293-4
 HEINE, Heinrich, 278-80, 282
 HEKATEJ iz Mileta, 11
 Heleni, 182-4
 Helenizam, 287-8
 HELLER, Agnes, 113, 128, 419
 Helsinška konferencija, 63
 HEMINGWAY, Ernest, 266
 HENRIK VIII, 210
 HERAKLIT, 177-80, 260, 351
 Hercegovina, 81, 84, 100, 143, 313, 357, 360,
 373
 HERENČIĆ, Ivan, 104
 Heretici, 136, 201, 206, 208, 273
 Hermesi, 76
 HERODOT, 187, 240
 Heroneja, 185-6
 HERZL, Theodor, 151
 HESS, Moses, 259, 279
 HESSE, Hermann, 301
 HEYDRICH, Reinhard, 152-3
 HEZIOD, 178-9
 HIANG-SUI, 237
 HIAWATHA, 245
 HILBERG, Raul, 143, 149-50, 152, 154-7, 259,
 264, 277, 282, 286, 292-3, 319
 HILDENBRAND, Karl, 189, 294
 HILFERDING, Rudolf, 283
 HILLER, Kurt, 247
 HILLGRUBER, A., 294
 HIMMLER, Heinrich, 151-2, 292-3
 HINDENBURG, Paul, 258
 Hinduizam, 175
 Hindusi, 165-6
 Hirošima, 128, 161
 Hispanija (Pirineji), 133, 191, 193
 Historiografija, 10, 11, 16, 37-8, 40-1, 45-9, 51,
 59, 113, 134, 351, 357, 377, 464, 480
 – o zlosilju, 92-3, 106
 HITLER, Adolf, 87, 97, 115, 120-1, 124, 127,
 148-54, 161-2, 164, 247-8, 253, 256-63,
 269-71, 282-7, 292-5, 311, 318, 372, 378, 388,
 392-6, 424, 433, 437-8, 443
 HO ŠI MIN, 297
 HOBBS, Thomas, 19, 215-7
 HOFMANNSTAHL, Hugo v., 279
 HOHENZOLLERN (njem.dinastija), 285
 Holandani, 145
 Holokaust, 128, 147-57, 160-1, 270, 288
 HOLJEVAC, Većeslav, 37, 41, 59, 62, 117,
 143
 HOMEINI (ajatolah), 13-4, 167
 HOMER, 178-9, 184, 266
 HOOK, Sidney, 11
 HORKHEIMER, Max, 191-2
 HORSTENAU, Glaise von, 409
 HORTHY, Miklos, 153
 HORVAT, Branko, 457
 HORY, Ladislaus, 102
 HOXHA, Fadi, 469
 HRNČEVIĆ, Josip, 37, 41
 HRUŠČOV, Nikita S., 297
 Hrvati, 13, 37, 81-91, 94-5, 100-8, 115-21, 125,
 134, 143, 311-21, 331, 337-40, 344, 352,
 356-7, 362-4, 372-9, 384-7, 399, 401, 404,
 407, 410, 414, 417, 423, 435, 438, 443-7,
 450-4, 461, 470, 472, 475-6
 Hrvatska, 21, 30-1, 34-7, 55, 67, 70, 95, 109,
 143, 209-14, 266, 356, 359-63, 367, 369, 377,
 389, 394, 399, 406-7, 427-9, 431-6, 442-51,
 456, 461, 470-3, 476,
 – Kraljevina, 211, 360, 362-3, 376, 451
 – Banovina, 120, 462, 468, 472, 475, 478

- NDH, 10, 12, 15, 22, 33, 56-7, 80, 83-9, 93-4, 97-108, 114-6, 120, 126, 154, 165, 310-26, 332-3, 340, 343-8, 357-60, 368-82, 385-8, 390, 395-403, 406, 409-13, 416, 424, 432-8, 442-4, 448, 450, 465, 473
- SRH, 12, 33, 36, 38-40, 45, 54, 57-61, 63, 65, 68-9, 75, 98, 116, 119-21, 125-6, 310, 315, 323, 328-38, 341-5, 348, 353, 365, 368, 370, 390, 411, 414-5, 443, 449, 459, 473-4, 478-9
- Hrvatska bratska zajednica, 345
- Hrvatska pučka stranka, 320, 377, 429
- Hrvatska (Starčevićeva) stranka prava, 354, 356, 377, 451
- Hrvatski latinisti, 207-14
- Hrvatski tjednik*, 18, 65
- Hrvatski Sabor, 82, 358-9, 361-2, 365, 374, 426-7, 440, 448, 451
- Hrvatsko pitanje, 15, 53, 353-4, 357, 361-2, 421-4, 428, 443, 472
- Hrvatsko proljeće, 13, 57, 60, 69, 298, 459, 476
- Hrvatsko-srpski odnosi, 92, 103, 116, 118, 345, 357-69, 374, 377-8, 413, 416, 421, 426-9, 431, 434, 450, 456-7, 463-4, 467-77, 480
- Hrvatsko-srpski sporazum, 378, 452, 458, 472, 475, 478
- Hrvatsko Zagorje, 22, 381
- HRVOJ, Dragutin, 427, 451
- HSS (Hrvatska seljačka stranka, HPSS, HRSS), 15, 38, 53, 67, 103, 321, 353-4, 360, 373, 377, 408-9, 427-8, 432-5, 440, 445, 448, 450, 471
- Hugenoti, 136-7
- HUGO, Victor, 266
- Humanizam, 202, 205-15, 239, 252, 261, 273, 292
- HUMMEL, Hans, 260
- Huronski savez, 245
- HUS, Jan, 136
- HUSAK, Gustav, 49
- Husiti, 212, 236
- HUSSERL, Edmund, 293
- HUXLEY, Aldous, 23
- Hvar, 475
- Iberski poluotok, 143
- Ideologija, 359, 388
 - građanska, 359-60
 - marksistička (socijalizma), 361, 458-9
 - totalitaristička, 388
- IHRPH (Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske), 12, 19, 36-45, 49-50, 54-5, 59, 67, 119, 316, 328-9, 343-4, 368
- Ile-de-France, 138
- ILIĆ, Pavle, 369
- Ilijada, 178
- Iliri, 358
- Ilirija, 212
- Ilirski (preporodni) pokret, 361, 364
- Ilirsko-keltska plemena, 133-4
- Imperijalizam, 149, 233, 237-8, 252, 257, 295, 391, 430, 466, 471, 476
- Ind, 187
- Indija, 165-6, 187, 238
- Indijanci, 242, 303, 390-1
- Indijski ocean, 150
- Indokina, 287
- Indonezija, 287
- Indra, 175
- Informbiro, 27, 353, 368
- INGOLIĆ, Anton, 415
- Inkvizicija, 136, 201, 206, 217, 395
- INOCENT III, 141
- Internacionalizam, 251, 267, 280, 286, 430, 441-6, 456, 458, 461
- Intervju*, 15, 300
- IPSEN, Gunther, 330-1, 335
- Iran, 13, 167 (v. Perzija)
- Irokeški savez, 244-5
- Irokezi, 245
- Irsk, 218, 390-1
- ISAAC (bankarska obitelj), 280
- ISAKOVIĆ, Antonije, 369
- Islam, 132-7, 146, 177
- Istanbul, 212
- Istra, 213, 448
- ISUS KRIST, 126, 130-2, 135, 140-1, 148, 174, 176, 194-5, 198, 201, 205, 209, 237, 244, 273, 301, 383, 394, 405, 410
- IŠTUK, Hrvoje, 413
- Italija, 50, 105, 109, 122, 143-4, 147, 149, 151, 167, 193, 202, 206, 209, 212, 227, 254, 256-7, 261, 274, 282, 286, 300, 335, 385, 390, 393-4, 407, 424, 434
- ITZIG (bankarska obitelj), 280
- IVAN XXIII (Angelo Roncalli), 405, 412
- IVAN (ev.), 412
- IVAN HRIZOSTOM (sv. Ivan Zlatousti), 141
- IVAN Pavao II, 94, 388-9, 412, 417
- IVANIŠEVIĆ, Drago, 43
- IVANIŠEVIĆ, Radovan, 373
- IVEKOVIĆ, Mladen, 125
- IZABELA (španjolska), 395
- Izabrani narod, 275, 320
- IZAIJA (prorok), 176, 243
- Izbjeglice, 105, 108-9, 165-6
- Izbor*, 295
- Izjava Nikole Kajića o ratnim žrtvama, 55
- Izrael, 129, 132, 140, 159-60, 172-3, 287-9, 294, 303-4, 331, 466
- Jacquerie - v. Žakerija
- Jadnikovo, 90
- Jadovno, 95, 100, 418, 422
- Jadransko more, 134, 145, 187, 362, 420, 478

- JÄHNS, Max, 240
 JAHVE, 128-31, 172-3, 244
 Jajce, 209, 360, 362
 Jakobinci, 260, 296
 JAKOV (izraelski patrijarh), 172
 JAKŠIĆ, Pavle, 32
 JAKUB-paša, 212
 Jaltka konferencija, 162-3
 Jaltko-potsdamski poredak, 162, 270
 Jamaika, 218
 JAMES, William, 251
 JANIĆ, Vlado, 435
 JANKOVIĆ, Dragoljub, 38, 323
 Janjičari, 144, 210
 Japan, 286
 JAREB, Jere, 102
 JARUZELSKI, Wojcieh, 161
 Jasenovac, 15-8, 21, 23, 25, 54-7, 64, 67, 72, 74, 89-101, 117-28, 156, 310-28, 331, 334, 337, 340-8, 354-7, 367-8, 373, 378-82, 386-9, 395-8, 404-9, 412-4, 417-8, 422, 465
 JASPERS, Karl, 293
 JAURÈS, Jean, 246-7
 JAZU (Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti), 42-4, 313, 404
 JEFFERSON, Thomas, 221
 JEFREMOV, M.P.- v. Tomski, Mihail P.
 JELIĆ, Ivan, 39, 45, 114, 344, 435
 JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta, 45, 314, 343-4, 372-3, 375
 JEREMIJA (prorok), 128, 176, 243, 375
 Jeruzalem, 131, 135, 141, 172-3, 278, 375
 JEVDEVIĆ, Dobrosav, 373
 Jevreji – v. Židovi
 JNA (Jugoslavenska narodna armija), 29, 30, 35, 105, 108, 126, 312
 JOELSOHN, Joel – v. Stahl, Friedrich Julius
 JONIĆ, Velibor, 445
 JOVANOVIĆ, Arso, 26, 30, 73
 JOVANOVIĆ, Slobodan, 86, 88, 370, 462
 JOVANOVIĆ, Zmaj Jovan, 470
 JOYCE, James, 391
 Jozafat, 278
 JRZ (Jugoslavenska radikalna zajednica), 472
 JUDA, 129, 131, 286
 Judaizam, 129, 140, 177
 Judeo-nacizam, 160, 303
 Judeja, 160
 Jugoslavenska demokratska stranka, 436
 Jugoslavenska izbjeglička vlada, 80-3, 85, 88, 90, 115, 320, 353, 433, 435, 442, 444-5, 447, 449, 462
 Jugoslavenska nacionalna stanka, 436
 Jugoslavenska socijaldemokatska stranka, 461
 Jugoslavenski leksikografski zavod (JLZ), 19
 Jugoslavenski odbor, 82, 376
 Jugoslavija, 22, 29, 31, 46, 49, 50, 73, 88-91, 116, 321-2, 354-5, 367-8, 389, -90, 392, 395-6, 410, 430, 438, 440, 443-4, 447, 462, 465-6, 476
 – Kraljevina SHS, 399, 423-7, 468-71
 – Kraljevina, 10, 27, 33, 36, 40, 47, 51, 53-4, 67, 82, 88, 114-6, 120, 312, 314, 326, 353-4, 377-9, 393, 396-7, 400, 409-11, 414, 423-30, 432-7, 441, 446, 455, 460, 468, 472
 – SFRJ, 11-2, 14-5, 33, 35-6, 39, 49, 51, 57, 60, 64-5, 69, 72, 75, 80, 103-9, 116, 119, 123, 163, 313, 326-34, 340, 343, 345, 353-4, 388, 390, 393, 405, 419-20, 425, 441-2, 449, 454-5, 458, 462, 469, 472-3, 476, 478-80
 JUKIĆ, Ilija, 87, 103
 Julijske alpe, 460
 JUNG, Rudolf, 257
 JÜNGER, Ernst, 258
 JURČIĆ, Mladen, 197
 JURETIĆ, Augustin, 320-1
 KACZYNSKI, Zigmunt, 152
 KAČIĆ-MIOŠIĆ, Andrija, 214
 KAFKA, Franz, 271-2
 KAGANOVIĆ, Lazar Mojsejevič, 281, 283
 Kairo, 155
 KAJIĆ, Nikola, 18, 30, 37, 54-5, 62, 65-7, 114, 117, 316, 332
 KAJIN, 129, 172
 Kajmakčalan, 431
 KALEB, Vjekoslav, 18, 114, 343
 Kalifornija, 14
 KALIN, Boris, 195, 220, 228
 KALLAY, Benjamin, 457
 Kalvinizam, 206
 KAMENJEV, Lev Borisovič (L.B. Rosenfeld), 281, 283
 Kampučija, 128, 167, 298
 Kana, 199
 Kanaan, 130
 Kanada, 14, 335
 KANAZIR, Dušan, 369
 KANT, Immanuel, 183, 208, 222-4, 228-9, 232, 245, 248
 Kapitalizam, 221, 250, 291, 437
 Kaptol, 193, 321, 389, 403-4, 409
 KARADORĐE, 431
 Karadorđe (radio-postaja), 86, 69
 Karadorđevići, 426
 – PETAR I, 462
 – ALEKSANDAR, 82, 366, 371, 399, 421, 424, 428-9, 461, 468, 471, 475
 – PETAR II, 449
 – knez PAVLE, 424, 462, 472
 KARADŽIĆ, Vuk Stefanović, 356, 366, 370, 392
 KARAMAN, Igor, 114
 KARAPANĐIĆ, Borivoje, 107, 109
 Karavanke, 460, 467
 KARDELJ, Edvard, 57-8, 121, 329, 444, 453, 473, 476
 Karitas, 404

- KARLO od Navarre, 138
 KARLO Veliki, 135
 Karlovac, 40-1
 KARNARUČIĆ, Brne, 214
 Karpati, 143, 152, 362
 KARSTEN, Rafael, 241
 Kartaga, 133, 189, 195, 198-9
 Kartažani, 189
 KASCHE, Siegfried, 313, 381
 KAŠTELAN, Jure, 267
 KATARINA II, 220
 KATIĆ, Duje, 209
 Katinska šuma, 161
 Katoličanstvo, 94, 111, 115, 136, 202, 206, 247, 376, 390-1, 396, 398, 401, 406, 409-10, 413, 416, 421, 466-7,
 – katolici, 81, 86, 88, 93, 101, 115, 218, 290, 355, 363, 372, 385-6, 394, 397-8, 405, 409, 413, 418, 460
 – katolička crkva, 82, 89, 165, 365, 383-5, 388, 391-8, 401, 407-10, 412-7
 – hrvatska katolička crkva, 67, 94, 353, 373, 379, 381, 386-7, 389, 403-4, 415, 429
 KATUŠIĆ, Jakov, 49
 Katyn, 102, 128, 161
 Katzov zakon, 463
 KAULLA (bankarska obitelj), 280
 Kavkaz, 146, 251, 262
 KEIGHTLEY, Charles, 107, 109
 KEILBACH, Vilim, 207
 Kenija, 287
 KENT, Peter C., 394
 Kerestinec, 411
 KERMAUNER, Taras, 455, 476
 KHUEN-HÉDERVÁRY, 363
 Kiliki, 146
 KIM IL SUNG, 297
 Kina, 60, 176, 238, 287
 KIRK, A., 108
 KISZLING, Rudolf, 102
 Kitaj, 420, (v. Kina)
 Klagenfurt, 105, 109
 KLAGES, Ludwig, 286
 KLAJČ, Bratoljub, 94, 148
 KLAJČ, Nada, 134
 Klasna borba, 440
 KLAUDIJE, 191
 KLAUZER, Ivan, 332-6
 KLEIST, Heinrich von, 219, 266, 352
 Klek, 478
 KLEMENT VI, 142
 KLEMENT VII, 210
 KLEMENT VIII, 208
 Klerikalizam, 15, 120, 352, 361-4, 375-7, 410, 475
 Klerofašizam, 15, 406-8
 Kleronacionalizam, 15, 415
 Kleronacizam, 408
 Klio, 11
 Kliš, 211
 KLJAKIĆ, Ljubomir, 411, 413
 KNIGHT, Robert, 106
 Kninska Krajina, 372
Književna reč, 98
Književne novine, 15, 357
 KOCKA, J., 297
 Kočevski Rog, 109
 KOČOVIĆ, Bogoljub, 18, 99, 124, 335-41, 346-8, 398
 KOJEVE, Alexandre, 226
 KOKOTOVIĆ, Nikola, 356
 KOKŠA, Đuro, 418
 KOLAKOWSKI, Leszek, 121, 158, 302-3
 Köln, 142
Kolo, 40
 Kolonijalizam, 72, 223, 232
 KOMADINA, Bogdan, 81
 Komintern (Komunistička internacionala), 73, 116, 120, 162, 246, 281, 300, 311, 390, 410, 422-5, 430-1, 435, 444, 446, 469
 Komisija za utvrđivanje ratnih zločina, 408
 – SRH, 90-1, 125
 – SFRJ, 90-1, 322, 329, 342-3
 – APV, 91
Komunist, 39, 59
 Komunistička partija Hrvatske (KPH, v. i KSH, SKH), 12, 46, 311-2, 315, 321, 344, 353, 368, 381, 410, 423, 435-6, 440-2, 471, 473
 Komunistička stranka Hrvatske (KSH, v. i KPH, SKH), 439-42
 Komunistička stranka Slovenije (KSSI i KPSI), 436-7, 439-42
 Komunistički manifest, 255
 Komunizam - v. socijalizam
 Koncentracijski logori, 54-7, 83, 89-91, 94-5, 98-100, 153, 288, 295, 352-3, 357-8, 381
 Konfederalizam, 15, 428, 268, 452-61, 476, 479
 Konfucijanizam, 174, 176
 KONFUCIJE, 176
 Kongo, 287
 Kongres jugoslavenskih historičara, 37-8
 KÖNIG (kardinal), 417
 Königsberg, 142, 225
 Konkordat, 378, 392-3, 396
 KONSTANTIN I. Veliki, 201
 Kontrarevolucija, 14-5, 17, 60-2, 71, 117, 252, 337, 427, 473
 Konzervativizam, 296
 Kopanik, 87
 KOPINIĆ, Josip, 435
 Koprivnica, 100
 Korču, 322
 KORDIĆ, L., 379
 Kordun, 100, 143, 315,
 Koreja, 287, 420
 KORENČIĆ, Mirko, 333-4
 Korint, 189
 KÖRNER, Theodor, 266
 KOROŠEC, Anton, 320, 409-10, 429, 451, 475
 KORRY, E., 405

- Koruška, 431
 KORVIN, Matija, 209, 212
 KOSANOVIĆ, Sava, 84, 88, 405
 KOSINSKI, L., 106
 Kosovo, 145, 298, 331, 336, 338, 340, 360, 390,
 429, 457, 459
 Kostajnica, 315
 KOSTEL, Janko, 436
 Kostolac, 322
 KOTUR, Dušan, 356
 KOVAČIĆ, Ivan Goran, 267
 Kozaci, 103, 105-6, 294
 Kozara, 373
 Kozielsk, 161
 Kozmopolitizam, 140, 189, 362, 376
 Kozmos, 251
 KOŽIČIĆ, Šimon, 213, 214
 KPJ (Komunistička partija Jugoslavije, v.
 SKJ), 29, 48, 73, 116, 311, 315, 318, 322,
 354, 425, 430, 435-6, 439-41, 445-6, 448,
 453-4, 471, 473
 Kragujevac, 91, 354
 KRAIGHER, Sergej, 71
 KRAJAČIĆ, Ivan, 43, 367-8
 Krakov, 49, 153
 KRANJC, Marko, 436
 Kranjska, 213
 Krašić, 410
 KRAUS, Karl, 279, 283
 Krbavska bitka, 212
 KRBEK, Ivo, 43
 KREACIĆ, Otmar, 28, 32-3
 KREISKY, Bruno, 391
 KRENNER, Franz, 109
 KRESTIĆ, Nikola, 356, 422
 KRESTIĆ, Vasilije, 15, 398, 421, 357-69
 Krfska deklaracija, 82, 451, 470
 Krim, 164
 KRIŠKOVIĆ, Vinko, 400
 KRITIJE, 182
Kritika, 52
 KRIZMAN, Bogdan, 314, 319, 348, 372, 472
 Križari, 110, 135
 KRKLEC, Gustav, 43
 KRLEŽA, Miroslav, 18-22, 37, 41-4, 59-62, 65,
 68, 125, 127, 267, 304, 309, 313, 438, 474
 KRMPOTIĆ, Neda, 39
 KRNJEVIC, Juraj, 103, 320
 KROPOTKIN, Pjotr Aleksejevič, 299
 KRSTIĆ, Krno, 208-9, 213, 217
 Kršćani, 146, 274, 277
 Kršćanska skolastika, 79, 194-203, 205-6, 208,
 219, 251
 Kršćanstvo, 131-6, 140-1, 149, 177, 190-8, 209,
 212-3, 236, 244, 250, 256, 259, 276-7, 285,
 383, 393, 417-8
 – istočno (pravoslavno), 376, 460
 – zapadno (rimokatoličko), 253, 376, 410, 460
 – grkokatoličko, 165
 – protestantsko, 136, 202, 206, 276, 378, 393,
 403, 413
 Krvna osveta, 174
 KSERKSO, 146, 180
 Kuba, 287
 KUHARIĆ, Franjo, 379, 406, 408, 415, 417-8,
 422
 KUJUNDŽIĆ, Miodrag, 407
 KUKOČ, Ivica, 32
 Kulmhof, 149
 Kultura – v. Civilizacija
 Kuran, 177
 Kurdi, 146
 KURELAC, Miroslav, 209
 KUZMIĆ, Ambroz, 359
 Kvadi, 193-4
 KVATERNIK, Eugen, 399
 KVATERNIK, Eugen-Dido, 321, 375, 399
 KVATERNIK, Slavko, 378, 433
 Kvislinzi (postrojbe), 89, 105, 108, 445

 Labin, 41
 LADAN, Tomislav, 197, 209
 LADIKA, Josip, 403
 LAERTIJE, Diogen, 128, 179, 180, 182-3, 186,
 350
 LAGARDE, Paul Anton, 259
 LAH, Ivo, 330, 332-5
 LAKTANCIJE, Firmijan L.C., 201
 LAKUŠ, Filip, 448
 LANDERCY, M., 379
 Langobardi, 193
 LAO CE, 304
 LAPOUGE, Vacher de, 149, 259
 LASSALLE, Ferdinand, 181-3
 LASIĆ, Bogdan, 41
 Latini, 84
 Latinsko carstvo, 135
 LAURAND, L., 189
 LAURIÈRE, Hervé (Branko Miljuš), 407-8
 Lausanne, 147
 LAUŠIĆ, Jozo, 267
 LAVADINOVIĆ (general), 437
 LAZAREVIĆ, Stevan, 111
 LEHMANN (bankarska obitelj), 280
 LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm, 171
 LEIBOWITZ, J., 160, 303
 LENJIN, Vladimir Iljič, 75, 87, 96, 167, 229,
 252, 281, 295, 297-300, 354, 425-7, 448
 Lenjinizam, 50, 297
 LEON X, 214
 LEON-DUFOUR, X., 244
 LEPID, Marko Emilije, 189
 Lepoglava, 100, 410
 LEROTIĆ, Zvonko, 455
 LESSING, Gotthold Epharaim, 273, 277-9

LESSING, Theodor, 279, 282-3
 LESTCHINSKY, Jacob, 156
 Letonci, 293
 LETOURNEAU, Charles, 240
 LEVI, Paul, 283
 LEVIN, I., 424
 LEVIN, Nora, 148, 151-3, 155-7, 162, 259, 282, 285-6, 292, 319, 424
 Libanon, 128, 159
 Liberali, 436
 Liberalizam, 250, 254-6, 259, 286, 291-2, 362, 364, 459
Liberation, 95
 LIČINA, Đorđe, 13, 124
 LIEBMANN (bankarska obitelj), 280
 LIEN HONG, 237
 LIETZMANN, Joachim, 104
 Lika, 84, 89, 90, 100, 143, 213, 311, 314-5, 373
 LIKAR, Stanko, 436
 Lim, 312
 Limoges, 139
 LISINSKI, Zvonimir, 39
 Litvanci, 293
 LITVINOV, Maksim Maksimovič (Finkelstein), 281, 283
 LIVIJE, Tit, 188, 191, 198-9
 Lobor, 381
 Lombardija, 138
 LONČAR, Pavao, 381
 London, 80-1, 85, 87, 95, 275, 280, 293, 320-1, 335, 347, 389, 462
 LONDON, Arthur, 282
 Londonski ugovor, 470
 LORCA, Federico Garcia, 266
 LORKOVIĆ, Mladen, 345
 LUBARDA, Vojislav, 87, 97
 Lublin, 152
 LUBURIĆ, Vjekoslav, 319
 LUCIĆ, Hanibal, 214
 LUCIJE, Ver, 193
 LUCIUK, Lubomyr, 106
 LUČIĆ, Dejan V., 407-10
 LUČIĆ, Josip, 414
 LUDENDORFF, Erich, 248, 258, 260
 LUEGER, Karl, 392-3
 LUJ XIV, 246
 LUKÁCS, György, 284
 LUKAS, Filip, 400, 413-4
 LUKIĆ, Radomir, 454
 LUKIĆ, Dragoje, 345, 347
 LUKRECIJE, Kar, 185, 188
 LUTHER, Martin, 136, 259, 276-7
 LUXEBURG, Rosa, 283

Ljubljana, 36-7, 436, 461

MACAULAY, Thomas Babington, 202
 MACDONALD, Hugh, 106
 Macelj, 102
 MACHIAVELLI, Niccolo, 202-3, 225, 229
 MACIEJOWSKI, Ignacy (Sewer), 210
 MACKINDER, Halford J., 260
 MACMILLAN, Harold (Stockton), 107-8
 MacRAE, D.G., 106
 MACURA, Miloš, 313, 369
 MAČEK, Vladimir, 38, 67, 102-3, 323, 353-4, 374, 378, 391, 409, 415, 432, 433-4, 438, 445, 452, 462, 472, 475
 Madagaskar, 150-3
 Madrid, 69, 84, 166, 339,
 Madari, 105, 111, 166, 213, 251, 284, 339, 364
 Mađarska, 60, 154, 163, 282, 287, 362-3, 381
 MAGLIONE, Alojzije, 401
 MAGOSCI, P.R., 106
 MAGOVAC, Božidar, 448
 Mahabharata, 175
 MAILER, Norman, 267
 Mainz, 142
 MAISTRE, Joseph de, 231, 295-6
 Majdanek, 149, 156-7
 MAJSTOROVIĆ, Miroslav (Tomislav Filipović), 324-5, 398, 408
 MAKANEC, Julije, 183, 185, 197, 202, 220, 223, 225, 228, 386
 Makedonci, 331, 339-40, 391, 399, 403, 447, 454
 Makedonija, 34, 102, 107, 116, 145, 185-6, 331, 336, 338, 340, 355, 390-1, 429, 435, 442-3, 446, 459
 Makijavelizam, 121, 406, 432
 MAKSIMILIJAN II, 210
 MAKSIMOVIĆ, Ivan, 369
 Mala Azija, 133, 146-7
Mala prosvetina enciklopedija, 92
 MALAPARTE, Curzio (Kurt Suckert), 87, 156,
 MALIĆ, Josip, 114
 MALIN, Ivo, 356
 Malta, 274
 MALTHUS, Thomas Robert, 329
 MANDEL, Georges, 283
 MANDIĆ, Dominik, 125, 321, 409,
 MANN, Thomas, 257-8, 284, 292
 MANOLA, Srećko, 32-3, 117
 MANUEL II. Paleolog, 111
 MANZONI, Alessandro, 226
 MAO CE TUNG, 252, 297
 Maraton, 180
 MARCONE, Giuseppe Ramiro, 397-8
 MARCUSE, Herbert, 226, 278
 Maribor, 102, 436
 Marija Bistrica, 386-7, 417

LJOTIĆ, Dimitrije, 433
 Ljubav i mržnja, 172, 181, 207, 216, 267-8, 292, 300-1, 382-3
 LJUBIČIĆ, Nikola, 66, 71

- MARIJE, Gaj, 200
 MARINKO, Miha, 436
 MARINKOVIĆ, Ranko, 267
 MARJANOVIĆ, Jovan, 46
 MARKO Antonije, 189
 MARKO (Antonin) Aurelije, 193-4
 Markomani, 193-4
 MARKOVIĆ (natporučnik), 374
 MARKOVIĆ, Mihailo, 369, 455-6
 MARKOVIĆ, Sima, 73, 425
 MARKOVIĆ, Svetozar, 420, 461
 Marksizam, 10-2, 49, 50, 61, 119, 132, 196,
 243-52, 256, 281, 286, 291, 297-8, 354, 358,
 393, 413, 416, 425-6, 430, 465
 MARLOW, Christofer, 274-5
 MARRO, William, 285
 Marseill, 135
 MARTINEZ, Ferrano, 142
 MARTINOVIĆ, Jakob, 325
 MARTINOVIĆ, Milan, 321
 Martovo (Marsovo) polje, 193, 200
Marulić, 362, 364
 MARULIĆ, Marko, 211-2, 214, 267, 456
 MARX, Karl, 11, 127, 222, 233, 250-5, 257,
 273, 279, 281-3, 289-90, 297-8, 448
 Masonerija, 378-9
 MASSACRE, Katyn, 162
 Matica hrvatska, 59, 61-2, 400
 Matica iseljenika Hrvatske, 59, 62
 MATKOVIĆ, Ivica, 345
 MATKOVIĆ, Marijan, 42
 MATOŠ, Antun Gustav, 267, 274
 MAUPASSANT, Guy de, 267
 Mauri, 193
 MAURIAC, François, 267
 MAURRAS, Charles M.Ph., 254, 257
 Mauthausen, 67, 97, 322, 342
 MAYER, Hans, 272-5, 278-84, 286, 288, 290-2,
 294
 MAZZINI, Giuseppe, 256, 266
 MAŽURANIĆ, Ivan, 361, 419
 McADAMS, Michael, 106
 McCREERY (general), 107
 Meaux, 138
 MEDAKOVIĆ, Dejan, 369
 MEDIĆ, Danijel, 356
 Mediteran, 460
 Medvedgrad, 209
 Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji, 70, 95,
 429-30, 437-41, 444-59, 469, 474-80
 Međunarodni vojni sud, 91, 164
 Međunarodno pacifističko društvo, 246
 Međusaveznička konferencija za reparacije, 91
 Megarani, 179
 MEHRING, Franz, 222, 243
 Meksikanci, 252
 Meksiko, 265
 MELANCHTON, Philipp, 210
 Memorandum SANU, 368-9, 430, 444
 Memorandum Srpske pravoslavne crkve, 80-4,
 88, 101, 126
 MENČETIĆ, Šiško, 214
 MENČETIĆ, Vladislav, 214
 MENDELSSOHN, Moses, 279
 MENDELSSOHN-BARTHOLDY, Felix, 279
 MENDES-FRANCE, Pierre, 283
 MERCADANTE, Saverio, 279
 Mesija, 278
 MEŠTEROVIĆ, Đuro, 313
 MEŠTROVIĆ, Ivan, 102, 125, 267, 379, 385,
 405, 429, 474
 MEŠTROVIĆ, Matthew M., 63
 Mezopotamija, 146, 193
 MICHAELIS, Meir, 286
 MICHELET, Jules, 11
 MICIĆ, Ljubomir, 467
 MIHAILOVIĆ, Dragoljub – Draža, 80, 85-7,
 90, 94, 312-4, 321, 345, 370-3, 377, 385,
 432-4, 442-4, 462, 466, 472
 MIHAILOVIĆ, Kosta, 369
 MIHAILOVIĆ, Živorad – Šilja, 13, 63, 65, 70,
 72, 74, 124,
 MIHAJLO VIII. Paleolog, 135
 MIHIĆ, Ilija, 373
 MIJATOVIĆ, Cvijetin, 66
 Milano, 49, 138,
 Milanski edikt, 201
 Milet, 180
 MILETIĆ, Antun, 16-8, 22, 90-1, 94, 99,
 122-3, 311, 314-5, 318, 321-6, 345-9, 357,
 367, 398, 412
 MILETIĆ, Stjepan pl., 356
 MILETIĆ, Svetozar, 461
 MILIČEVIĆ, Adam, 325
 MILIĆ, Lavoslav, 374
 MILLS, J.P., 240
 MILOŠ, Ljubo, 321-6
 MILOŠEVIĆ, Nikola, 298
 MILOVANOVIĆ, M., 414
 MILTON, John, 266
 MILUTINOVIĆ, Kosta, 52
 MILJUŠ, Branko (v. Laurière, Hervé), 407-8
 MINIĆ, Miloš, 66, 71
 Mir, 206, 210, 213-8, 222, 232-8, 243-8, 383-4
 Mirovna konferencija u Haagu, 237, 247
 Mirovni ugovor u Utrechtu, 245
 MIŠIĆ (vojvoda), 461
 Mit, 351-75, 441-4
 – jasenovački, 9-23, 37, 65, 79-80, 83, 89-99,
 113-4, 118-27, 156, 309-12, 321-34, 338,
 341-7, 352, 354, 364-8, 377, 408, 412-3,
 416-8, 421, 431, 464-7, 469, 477, 480,
 – bleiburski, 101-10, 113, 465, 477
 – o svjetskoj uroti Židova, 285
 Mit i neznanstvene teorije, 351-462
 MITRIDAT, 200
 MITROVIĆ, Andrej, 395-6
 Mitsko religijsko mudroslovlje, 171-77

- Mladost* (beogradsko nakladno poduzeće), 36
Mladost (glasilo SSOJ), 124-5, 127
 Mlečani, 135, 213
 Mletci, 206
 Moab, 128, 131
 Mohawk, 245
 Moira, 178
 MOJSIJE, 130-1, 140, 320
 MOJSOV, Lazar, 66, 71
 Molat, 322
 MOLJEVIĆ, Stevan, 372
 MOMMSEN, H., 294
 MOMMSEN, Theodor, 11
 MONASEH ben Israel, 275
 Monizam, 61, 298
 MONTAIGNE, Michel de, 76, 206, 273
 MONTESQUIEU, Charles, 219
 Montreaux, 286
 MOODY, Blair, 405
 MORAČA, Pero, 28, 37-8, 46, 323
 Moskva, 164-5, 435
 Mostar, 40
 MOYNE (lord), 155
 MRAZOVIĆ, Karlo, 33, 37
 MRNAVIĆ, Ivan, 214
 Mržnja i neprijateljstvo, 207, 212-3, 218-9, 223, 227, 229, 234, 239-41, 249, 355, 371, 382, 385
 MUGABE, Robert Gabriel, 297
 MUHLEN, Norbert, 156
 MÜHLMANN, Wilhelm E., 240-1, 245, 248
 München, 142, 280
 Münchenski puč, 253, 257
 MURET, Marc Antoine, 205
 Muslimani, 81-2, 93-5, 101, 115, 135, 141, 144, 146, 177, 208, 212, 274, 312-4, 331, 339, 340, 344, 355, 359, 363, 372, 376, 385, 390, 400, 409, 411, 447, 457
 MUSSOLINI, Benito, 87, 88, 124, 152-3, 253-7, 261, 282, 286, 300, 372, 393-6, 398
 MUTAK, Vladimir, 117
 MUŽIĆ, Ivan, 143
- NABUKODONOSOR, 129
 Nabulus, 135
 Nacija, 49-50, 224-5, 232, 244, 354-6, 361, 364, 430, 435-6, 440, 457, 459
 – nacionalna čast, 229
 – nacionalna država, 50, 61, 261, 288, 425, 461, 466, 479
 – nacionalna manjina, 334, 355, 360, 362, 372, 448
 – nacionalni duh, 224-7, 261
 – nacionalni jezik, 56, 255, 283, 361, 364, 456, 457
 – nacionalno biće, 31, 71, 218, 224-5, 232, 261, 267, 289, 356, 363, 371, 380, 416, 422, 431-2, 455, 468-70, 474, 477, 480
 – nacionalno pitanje, 38-9, 46, 49-50, 352, 420-2, 425, 430, 446-7, 469, 476, 478
 Nacionalizam, 42, 46-7, 50, 362, 376, 419-462
 – hrvatski, 13, 51, 94, 425, 428-9, 451, 459, 474
 – srpski, 425, 439, 447, 451
 Nacionalni egzistencijalni interesi, 433-8, 442
 Nacionalno-oslobodilački (i revolucionarni) pokret, 267, 433-4, 444-5, 450, 471
 Nacional-socijalizam, 256, 258, 282, 393
 Nacisti, 148
 Nacizam-hitlerizam, 72, 89, 116, 118, 120, 151, 247, 256-7, 259, 261-3, 284-5, 293-4, 336, 382, 393-4, 386, 388, 394, 465
 Nadnacionalna ideologija (ideje, teorije), 280, 290, 439, 441, 456-7
 NAĐ, Kosta, 105
 Nagasaki, 161
 NAGY, Imre, 297
 NAPOLEON I, Bonaparte, 144, 218, 224-5, 228-9, 278, 280, 383, 419
 NAPOLEON III, 145
Naprijed, 52-3
 Napulj, 280
 Narod, 9, 10, 19, 46-51, 224-7, 230, 234-5, 238, 241, 243, 248, 251-5, 260-2, 267-8, 301, 304, 352, 355-6, 360, 383-6
 – engleski, 219, 410
 – europski, 225, 263, 268, 273, 280, 304, 476
 – francuski, 145
 – galski, 175, 187, 252
 – grčki, 228, 232
 – hrvatski, 12, 15, 31, 34-5, 38, 42, 46, 53, 64, 67-71, 81-4, 89, 93, 98, 101, 103, 115-20, 165, 312-4, 339, 353-61, 370-88, 399, 404, 408, 410, 416-8, 421-8, 430, 432, 434-8, 440-9, 450-2, 465-8, 470-4
 – izraelski (židovski), 130-2, 139-43, 148, 158-60, 173, 176, 195, 274, 278, 289-92
 – kineski, 176
 – muslimanski, 371
 – njemački, 162, 224-5, 228, 232, 240, 258-63, 267, 284-5, 292-4, 336, 466
 – palestinski, 159-60
 – poljski, 148, 158
 – ruski, 253, 466
 – slovenski, 115, 339, 436-8, 440-1, 445, 449, 451, 468, 476
 – srpski, 82, 92, 97-8, 101, 114-7, 313-4, 339, 347, 354, 369, 373, 403, 407-10, 416-8, 421-6, 429-35, 440-53, 458, 465-8, 472, 474
 – švicarski, 232
 – talijanski, 255
 – ini, 134, 390, 396, 410,
Narodna armija, 45
 Narodna radikalna stranka, 436
 Narodnooslobodilačka borba (NOP i NOR) i socijalistička revolucija, 54-7, 100, 310, 327, 411, 426, 436, 439-47
 – u Hrvatskoj, 12, 21, 31-5, 38, 40, 46, 55, 57, 67, 310, 373-4, 381, 434-5, 449, 473

- u Jugoslaviji, 10, 15, 20, 26-36, 46-7, 51, 115-7, 120, 311-5, 321-2, 342-4, 353, 372-3, 432, 438, 449, 452-3, 466, 472, 478
- Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Hrvatske, 57, 117, 443
- Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije, 35, 101, 126
- Narodno vijeće SHS, 427
- NASER, Gamal Abdel, 150
- Nasilje, 172, 177, 205-20, 224, 229-46, 250-2, 373, 382-6
- Naša stvarnost*, 27-8
- Naše teme*, 16, 18, 20, 25, 33
- NATLAČEN, Marko, 436-7
- NAZOR, Vladimir, 383-4, 448-9, 473
- NEANDER, Michael, 205
- NEČAEV, Sergej, 298
- NEDELJKOVIĆ, Dušan, 91
- Nedjeljna Dalmacija*, 13, 74
- NEDIĆ, Milan, 80-4, 88-9, 154, 316, 326, 432-3, 445, 462
- NEMANJIĆI, 431, 460
- Nemesis, 178
- Neohegemonizam, 450, 457
- Neoidealizam, 256
- Neomarksizam, 456
- NEPOT, Kornelije (Cornelius Nepos), 189
- Neretva, 373, 443
- NERON, 191
- NERVA, Marko Kokcej, 192
- NEŠKOVIĆ, Blagoje, 420
- Neum, 478
- NEVISTIĆ, Frano, 102-3
- New York, 218, 404-5
- New York Times*, 405
- NICHOLAS, Edward, 275
- NIEMIETZ, Gottfried, 389
- NIETZSCHE, Friedrich, 147, 231, 233-8, 264, 269, 279, 282
- Nigerija, 390
- Nijemci, 81, 85-90, 105, 108-9, 145, 150-3, 161-2, 166, 213, 236, 251, 258, 261, 278-9, 280, 282, 292-4, 303, 314-5, 318, 326, 331, 339, 342, 373, 378, 381, 400, 415, 437, 460
- Nikaragva, 167
- NIKOKREON, 63
- NIKOLA (crnogorski), 392
- NIKOLIĆ, Vinko, 102-3, 107, 379, 398, 405-6, 472
- NIKOLIĆ, Vladislav, 356
- Nikopolje, 110
- NIN*, 97, 368-9, 389
- NINČIĆ, Momčilo, 87, 462
- NINIVA, 129
- Niš, 322, 354
- Nizozemska, 144, 148, 153, 216, 218, 262, 265, 274, 284
- Nobelova nagrada za mir, 246-7
- NOLTE, Ernest, 256-7, 259-61, 294
- Norik, 193
- Normandija, 201
- Norveška, 153
- Nova Gradiška, 65
- NOVAK, Božidar, 45
- NOVAK, Grga, 43-4, 194, 218
- NOVAK, Viktor, 14, 123, 357-8, 398, 406-7, 409
- NOVAKOVIĆ, Kosta, 420
- Novi Amsterdam, 218
- Novi europski poredak, 115, 120, 263, 270, 372, 388, 394, 433, 437-8, 443, 450
- Novi Sad, 363
- Nuklearna (vele)sila, 270
- Nürnberg, 91, 142, 282, 303
- Njegoš (pl.), 81
- NJEGOŠ, Petar Petrović, 267, 431
- Njemačka, 55-6, 91, 100, 119, 121-2, 135, 137, 141, 144, 149-55, 161-4, 167, 206, 209, 212, 216, 225, 227, 247-8, 253, 257-62, 268, 271, 274, 276-87, 292, 294, 315-8, 321-3, 331-2, 340, 393-4, 396, 423, 435, 455
- Njemačka klasična filozofija, 222
- Njemački mirotnorni savez, 247
- O povijesnoj krivnji katoličke crkve, 375-418
- O svrhovitosti i bescilnosti sile, 232-52
- OACSHOTT, Michael B., 113
- OBILIĆ, Miloš, 356
- O'BRIEN, Eger, 379
- OBKRNEŽEVIĆ, Miloš, 374-5, 399-403
- Obzor*, 365
- Oceanija, 242
- Odbor za istraživanje genocida SANU, 367
- Odiseja, 178
- OG, 130
- Ograničena područja (rezervati), 245
- OKO*, 407
- OKTAVIJAN (August), 189
- OLAH, N. (Nicolaus Olahus), 210
- OLOFSON, Sune, 73-4
- Oneida, 245
- Onondaya, 245
- Ontario, 245
- OPACIĆ, Stanko, 353, 448
- Općenacionalni pokret, 360
- Općenarodna obrana, 27-9
- Općenarodni ustanak, 435
- OPPENHEIM (bankarska obitelj), 280
- OPPENHEIMER (bankarska obitelj), 280
- Opreke filozofskog nasleđa, 232-42
- OREŠKOVIĆ, Marko, 116
- Orleanais, 138, 141
- ORTEGA, Daniel, 297

- Osijek, 40
 Osovina Berlin-Rim, 286, 382, 433
 Ostaškov, 161
 OSTOJIĆ, Zaharije, 373
 OSTOVIĆ, P.D., 88-9
 Osvobodilna fronta, 437, 445, 449
 Oswiecim – v. Auschwitz
 OTT, Andre, 103
 OUN (Organizacija ujedinjenih naroda), 50,
 158, 160, 164, 246, 270, 287, 390, 430
 OVIDIJE NAZON, Publije, 191
 Oxford, 106
 OZ, Amos, 303
 OZN-a (Odjeljenje za zaštitu naroda), 404, 473
- Pacifizam, 243-53, 261, 428
 Pag, 100
 Pakistan, 165-6
 Palestina, 141, 150-2, 158-60, 275
 Palestinci, 140, 158-60, 288, 295, 303-4, 390,
 466
 Panamerika, 260
 Panazija, 260
 PANDUROVIĆ, Dragiša, 437
 Pangermanizam, 149
 Panonija, 193
 PANTIĆ, Branislav, 85
 PANTIĆ, Miroslav, 369
 PANTIĆ, Nikola, 369
 PAPINI, Giovanni, 80, 256, 266, 301
 PARACELUS, T.B., 215
 Parčani, 193
 Paris, 91, 137, 145, 212, 268, 279, 280, 288,
 296, 329, 335
 PARŠIĆ, Jure, 344-5
 Partizani, 21, 22, 30, 103, 105, 124, 256, 311-3,
 319-21, 327, 341, 348, 373-4, 409, 439, 443
 Partizanski pokret, 327, 400, 432, 442-6, 465
 PARVUS (Aleksandar L. Helfand), 283
 PAŠIĆ, Nikola, 73, 451, 470-2
 PATROKLO, 178
 PATTEE, Richard, 353, 379, 383, 386
 PAVAO II., 209
 PAVAO VI. (Montini), 287, 405, 411
 PAVAO (apostol), 385
 PAVELIĆ Ante, 67, 80-2, 87-8, 94-5, 114-8,
 154, 311, 314, 318, 320, 323, 326, 344-5, 354,
 360, 369-82, 387-91, 395-413, 423-4, 428,
 432-5, 448, 466, 470-3
 PAVELIĆ, Nikola, 85
 PAVLOVIĆ, Mihailo B., 407
 Peelov nacrt, 150
 PEHAR, Nikola, 325
 PEJOVIĆ, Danilo, 220
 PELED, Mattitvahu, 159
 PERES, Šimon, 159
 PERIJANDAR, 352
- PERIĆ, R., 379
 PERIKLO, 179-81
 PERŠIĆ, Ivan, 430
 Perzija, 146, 180, 194 (v. Iran)
 Perzijanci, 180, 187, 227
 Pešta, 360, 362
 PÉTAİN, Henry Philippe, 152-3
 PETEJAN, Jože, 436
 PETRAČIĆ, Božidar, 325
 PETRARCA, Francesco, 114, 139
 PETRIČEVIĆ, Jure, 104
 PETRIĆ, Franjo (Franciscus Petricius), 207-9
 Petrinja, 86
 PETROVIĆ, Gajo, 456
 PEZET, Ernest, 379
 PICKER, H., 286
 PIJADE, Moša, 368, 420
 Pijava, 193
 Pijemontizam, 85
 Pikardija, 138
 PILAR, Ivo, 450
 PILAT, Poncije, 273
 PIO XI, 394, 396
 PIO XII, 94-5, 151, 394, 397, 402, 405
 PIRKER, Pero, 59
 Pisa, 135
 PITAGORA, 179, 463
 PLANINC, Milka, 66, 71
 Planovi teritorijalnog rješenja židovskog pita-
 nja, 147-53
 Plaško, 311
 Plateja, 180
 PLATON, 126, 178-9, 182-3, 202, 208
 Platonizam, 212
 Plav, 392
 Plemena, 241-2, 245, 251
 PLESSNER, Helmut, 294
 PLETERSKI, Janko, 255
 PLO (Palestinska oslobodilačka organizacija),
 160
 PLOETZ, Karl, 156, 176, 180-3, 191-4, 202
 Pluralizam, 61, 73, 450
 PLUTARH, 231
 POČUĆA, Mile, 37
 PODEBRAD, Juraj (češki kralj), 209
 Podunavlje, 461
 Poganstvo (pagani), 140, 148, 208, 253, 386
 Pogromi Židova, 141-3, 148-9, 271, 291
 Pokret nesvrstanih, 270
 Pokret otpora:
 – francuski, 288
 – njemački, 224
 – poljski, 293
 Pokršćavanje – v. Vjerski prijelazi
 – muslimana, 392
 – Židova, 142, 149, 276, 279-80
 POL POT (Tol Saul), 167, 297
 POLIBIJE, 189, 199
 Polinezija, 240
 POLIT-DESANČIĆ, Mihailo, 461

- POLITEO, Ivo, 402
 Poljaci, 157, 161-2, 251, 293, 339
 Poljska, 50, 60, 151-4, 157, 161-3, 166
 POMPEJ, Gnej, 189
Popolo d'Italia, 254
 POPOVIĆ, Branko, 318
 POPOVIĆ, Koča, 420
 POPOVIĆ, Milentije, 28, 420
 POPOVIĆ, Vladimir, 32-3, 312
 Portugal, 143-4, 262
 POTCHNYJ, P.J., 106
 Potsdamska konferencija, 163-4
 Povelja:
 – o nezavisnosti SAD, 221
 – o pravima čovjeka, 219
 Povijesna krivnja hrvatskog naroda, 15, 21, 67,
 98, 118-21, 344-5, 351-2, 376, 409, 411, 467,
 469
 Povijesna sudbina, 175, 432, 467, 479
 Povijesni institut Slovačke akademije, 49
 Povijesno-filozofska misao (o zlosilju), 11, 61,
 113, 172, 175, 188, 207-8, 212, 215-52, 265,
 289, 296-7, 302, 351-2, 467
 – antička, 177-94, 245, 265
 – biblijska, 301
 – europske klasike, 223-29
 – grčka, 178, 188
 – helenska, 179, 182, 195, 352
 – humanistička i renesansna, 207-13
 – kršćansko-skolastička, 195-203
 – mitolojska, 173-7, 265
 – prosvjetiteljska, 219-21
 – racionalistička, 215-7
 – rimska, 188, 195, 261
 – židovska, 291-4
 Povijesnost naroda, 15, 480
 Povijest i životna sudba, 9-23, 36-76
 Pozitivizam, 256
 Požarevac, 404
 Požarevački mir, 478
 Prag, 49, 69, 282
 Pragmatizam, 251, 256, 429, 430, 479
 Praško proljeće, 298
 Pravo:
 – državno, 362, 365, 451
 – građansko, 222
 – međunarodno, 215, 223, 353
 – povijesno, 360-2, 365, 451
 – prirodno, 354, 357-8
 – ratno, 215, 251
Pravoslavlje (glasilo SPC), 459-60, 462, 467
 Pravoslavlje, 88, 111, 165, 196, 212, 356, 359,
 376-8, 381, 391-2, 399-401, 413-8, 461, 467
 – pravoslavci, 356, 358-61, 373-4, 379, 385, 397-
 8, 403, 406-7, 409-10, 460
 – Hrvatska pravoslavna crkva, 115, 372-5, 399-
 400, 402
 – Makedonska pravoslavna crkva, 374, 399
 – Srpska pravoslavna crkva, 80, 115, 165, 393,
 397, 399-400, 404, 410, 413-4, 418, 431, 445
Praxis, 456
 PRCELA, John, 102, 107
 Pregled historije SKJ, 56, 59, 323
 Pregovori o zamjeni Židova, 153-6
 PRELOG, Milan, 114
 PREMEC, V., 209
 PREZZOLINI, Giuseppe, 256
 PRIBIČEVIĆ, Stojan, 70, 84, 88
 PRIBIČEVIĆ, Svetozar, 451-2, 456, 461, 475
 PRICA, Makso, 356
 Primorje, 143, 311
 Princeton sveučilište, 330
 PRNJATOVIĆ, Vojislav, 316-8
 Progoni Židova u socijalizmu, 281-3
 PROMETEJ, 76
 Prosvjetiteljstvo, 149, 202, 219-22, 224, 244,
 250, 273, 277-8, 291-2
 PROŠTENIK, Vinko, 191
 PROTAGORA, 182
 Protestanti, 137, 217-8, 247, 359, 377
 Protjerivanje pučanstva nakon II.SR, 161-7
 PROUDHON, Pierre Joseph, 250-1
 PROUST, Marcel, 279
 PRPIĆ, George, 104
 PRPIC, Ivan, 374
 Pruska, 163, 225, 248, 258, 280
 PUC, Dinko, 436
 PUCELJ, Ivan, 436-7
 PUČKO, Stane, 415
 PUFENDORF, Samuel, 217
 Pula, 40
 RAABE, Wilhelm, 279-80
 Rab, 322
 RABIN, Yitzak, 140
 Racionalizam, 215-8, 250, 292
 RAČKI, Franjo, 409
 RADAUŠ, Vanja, 42, 267
 RADEK, Karl Bernhardovič, 281, 283
 RADEMACHER, Franz, 152
 RADICA, Bogdan, 87
 RADIĆ, Stjepan, 15, 82, 120, 354, 360, 365-6,
 369-70, 427-8, 448, 450, 452, 461, 471-2, 475
 Radnički pokret, 461
 – austrijski, 256
 – njemački, 256
 – socijalistički (marksistički), 461
 RADULOVIĆ, Jovan, 87, 126
 RAJK, Laszlo, 282-3
 Rajna, 142
 RAKIĆ, Ljubiša, 369
 RÁKOSI, Mátyás, 282-3
 RALEIGH, Walter, 76
 RAMEY, Pedro, 344
 RANKOVIĆ, Aleksandar, 40, 43, 53, 55, 58,
 69, 368, 420, 453, 472-3
 Rase, 89, 219, 223, 232, 237, 241, 244, 253,

- 260, 384-6
- bijela, 232, 255
- crna, 221, 232, 255, 384
- crvena, 232, 255
- žuta, 232
- arijevska, 232, 259, 261, 384
- germanska, 259
- semitska (židovska), 232, 285, 384
- Rasizam, 232, 247, 259-64, 271, 284, 384, 386-8, 392-4, 409
- Raskolništvo, 136, 140
- Raška, 145
- Rat, 197-200, 205, 208, 213, 215-6, 222-4, 227-46, 249-51, 253-5, 260, 264
- Rat i mir, 172, 188, 206, 215, 223, 238, 243-4, 248, 254, 260-1, 264-71
- Rat protiv rata, 249
- RATHENAU, Walther, 279
- Ratna zlodjela, 71, 89, 91, 102, 211-2, 240-2, 287, 294, 383-8
- u ranijoj povijesti, 132, 210, 383
- fašističko-nacistička, 287, 315, 373
- staljinistička, 161
- ustaška, 20, 35, 71, 80, 81, 85-6, 89-90, 94, 96, 107, 117-8, 312-6, 326, 331, 337, 341, 344, 352, 374, 377, 380, 388, 402, 409, 411, 446, 453
- četnička, 35, 82, 101, 107, 116, 312-6, 326, 330, 337, 341, 446, 453
- u suvremenoj povijesti, 159-67
- Ratne žrtve, 10-6, 19, 22, 53-7, 71-2, 81-4, 88-9, 92-3, 97-78, 109, 111, 117-8, 122, 124, 252, 288, 309-27, 334-5, 341, 344, 350, 353, 365, 368, 465
- hrvatske, 18, 55, 94, 103-4, 326, 331-2, 371-2, 465
- romske (ciganske), 94
- SFRJ, 20-3, 67, 91-2, 94-100, 309-10, 323, 327-38, 342, 365, 372, 465-6
- srpske, 15, 18, 21, 97-8, 101, 120, 313, 321-2, 353, 370-2, 465
- židovske, 94, 97
- Ratne žrtve i mitovi, 71, 80-112
- Ratni neprijatelji, 218-9, 229, 234, 239, 243, 249, 352
- Ratni zarobljenici, 91, 104-10, 242, 274, 353
- Ratovi, 184, 223, 227, 231, 238, 266, 287, 362
- američki za nezavisnost, 219, 245
- balkanski, 145, 270, 333, 392
- burski, 166, 232, 295
- drugi svjetski, 15, 47, 50, 93, 97, 105-6, 109, 114, 121-4, 147, 149, 151, 153, 158, 160-6, 268-71, 282, 285, 287-8, 292, 294, 326, 333-4, 341-2, 347, 366, 374, 388-90, 395-6, 399, 408, 415, 429, 438, 460, 462, 464-6, 472
- europsko-turski, 242
- francusko-njemački, 144, 228
- grčki, 227
- hrvatsko-turski, 212
- indijsko-pakistanski, 165
- iransko-irački, 128
- islamski, 241
- izraelsko-palestinski, 128, 287
- križarski, 135-7, 141, 144, 241, 388, 394
- mletačko-turski, 212
- njemačko-francuski, 233
- njemačko-sovjetski, 153
- peloponeski, 181-2
- prvi svjetski, 47, 97, 121-2, 145-6, 238, 246-7, 253, 257-8, 268, 270, 282, 286, 330-4, 366, 393, 407, 409, 426, 450, 470
- rusko-finski, 163
- rusko-japanski, 270
- treći svjetski, 270
- tridesetogodišnjii, 217
- vijetnamski, 287
- apsolutni (neograničeni, savršeni), 229, 230, 240, 248, 260
- bratoubilački, 83-4
- gerilski, 82
- građanski, 82, 3, 108, 166, 218, 223, 247, 285
- hladni, 270
- imperijalistički, 223, 247
- lokalni, 270
- nacionalno-oslobodilački, 219, 249, 251, 278
- narodni, 223, 230
- nuklearni, 270
- ograničeni, 229
- osvajački, 198-9, 251, 260
- partizanski, 30, 230, 249, 312
- revolucionarni, 249, 251
- sveti, 128, 130, 135, 172-3, 177
- vjerski, 135-6, 201, 206, 216, 223, 231, 241, 299, 312, 337, 398, 409
- RATZEL, Friedrich, 260
- Razmjena pučanstva između Grčke i Turske, 146-7
- REAGAN, Ronald, 269
- REE, Paul, 282
- Regensburg, 142
- REITLINGER, Gerald, 156
- Religije, 197, 219
- monoteizam, 133, 140, 177, 320
- politeizam, 132-3, 177
- REMARQUE, Erich Maria, 247
- RENAN, Ernest, 255
- Renesansa, 79, 137-8, 202, 205-15
- Reparacije, 91, 327
- Reparaciona komisija vlade FNRJ, 91, 342
- Repatrijacija, 105
- Reporter, 13
- Revanšizam, 19, 35, 432
- Revolucija, 206, 223, 251, 258, 297-8, 427-8, 477
- boljševička (oktobarska), 143, 146, 167, 253, 257, 260, 270, 281, 285, 295, 298-9, 400, 425-7, 444, 446, 461
- engleska, 296
- francuska, 167, 218, 219-24, 227, 231, 267, 295-6, 419

- građansko-demokratska (februarska), 253, 295
- kineska, 270
- komunistička, 258
- mađarska, 166, 298
- ruska, 286, 298
- socijalistička, 117, 281, 290, 295, 327, 420, 430
- 1848 - 255, 357
- Revolucionarni radnički pokret, 354, 362
- Revolucionarni teror, 264, 295-300
- Revolucionarno-demokratski pokret, 427
- Rezervati - v. ograničena područja
- RIBAR, Ivan, 365, 444, 449
- RIBBENTROP, Joachim, 152
- Ribla, 131
- RICARDO, David, 276, 279
- RICHARD Lavljega Srca, 135, 242
- Rijeka, 40, 213, 256, 448
- RIKOV, Aleksej I., 281, 283
- Rim, 49, 69, 87, 136, 185, 189, 191, 193-6, 199, 200, 206, 208-9, 219, 253, 321, 376, 385, 391, 394, 472
- Rimljani, 146, 188-93, 198-9, 237
- Rimsko Carstvo, 133, 135, 140, 149, 188, 190, 194, 198-9, 253, 255, 290, 305
- RITIG, Svetozar, 409, 429, 430
- RIZMAN, Rudolf, 389-90
- Rio de Janeiro, 85
- ROBERTS, John, 166
- ROBERTSON, Brian, 108
- ROBESPIÈRE, Maximilien, 218, 296
- Robovi, 221
- ROLLAND, Romain, 263, 265-6, 268, 271
- Romani, 358
- Romantizam, 149, 202
- Romi, 86, 89, 91, 101, 157, 291, 316, 319, 321, 331, 339-40, 344, 346, 379, 384-5, 407, 465
- RONCALLI, Angelo, 381, - v. Ivan XXIII
- ROOSEVELT, Theodore, 152, 162
- Ropstvo, 247
- ROSANDIĆ, Mimo, 325
- ROSENBERG, Alfred, 149, 151-2, 258, 261
- ROSENFELD, L.B. - v. Kamenjev, Lev Bori-sovič
- ROTHSCHILD (međunarodna bankarska obitelj), 275, 279-80
- ROTHSCHILD, Nathaniel, 276
- ROUSSEAU, Jean-Jacques, 219-20, 246, 273
- RUDE, François, 267
- Rudo, 312
- RUKAVINA, Ivan, 32-3, 37-8, 56, 62, 65-6, 117
- Rumunji, 339, 399, 403
- Rumunjska, 143, 145, 163, 165, 390
- Rusi, 103, 108, 145, 161, 251, 300, 339, 367, 403
- Rusi-Vlasovci, 105-6
- Rusija, 122, 143-6, 161, 238, 253-4, 260, 262, 281-2, 285, 298, 300, 362, 420, 423, 461, 470
- RUSSELL, Bertrand, 367, 390
- Russellov sud, 15, 367, 388, 390-1
- RUŠINOVIĆ, Nikola, 401-2
- Sabra, 159
- SACHS, Maurice, 279
- SAD (Sjedinjene Američke Države), 81, 84-5, 88-9, 108-9, 146, 151-2, 155, 162, 246, 256, 280, 285, 287, 291, 314, 329, 335, 407, 423
- Saguncani, 199
- Sahara, 187
- SAINT-PIERRE (abbé de), 245-6
- Sajmište (logor), 91, 322
- Salamina, 179-80
- SALOMON, 79, 207
- SALUSTIJE KRISPO, Gaj, 198, 212
- SAMARDŽIĆ, Radovan, 369
- Samarija, 160
- Samobor, 102, 411
- Samoodređenje naroda, 354-5, 428, 439, 440-1, 447, 449-61, 478-9
- Samoodržanje, 241, 437
- Samos, 180
- Samostalna demokratska stranka (SDS), 84, 440, 452
- Samostalna kmečka stranka, 436
- Samoupravljanje, 61, 73, 297
- SAMSON, 174
- Sandžak, 85, 313, 372, 478
- SANTINI, Edo, 32
- SANU (Srpska akademija nauka i umetnosti), 313, 365, 367-9
- Saraceni, 138, 141
- Sarajevo, 102, 119, 316, 378, 406, 431
- SARGENT, Orme, 87
- SARIĆ, Jure, 69
- Sarmati, 193
- SARTRE, Jean Paul, 267, 273, 283-4, 288, 290-3, 327, 367, 390
- SASIN, Antun, 214
- Sasuan, 146
- Sava, r., 81, 86, 326
- SAVA (sv.), 112, 431
- Savez balkanskih naroda, 461
- Savez europskih država, 245-6
- Savez komunista Hrvatske (v.i. KSH, KPH), 36, 39, 41, 44, 46, 55-9, 62, 75, 98, 125, 328
- Savez naroda, 246
- Saveznici, 105-9, 152, 154, 341
- SCHELER, Max, 223, 239-40
- SCHERING, Walter Malmsten, 260
- SCHILLER, Friedrich, 266, 278
- SCHILTBERGER (sud.križarskog rata), 110
- SCHLEGEL, Friedrich, 231
- SCHMITT, Carl, 183, 203, 217-9, 228, 230, 249, 258, 262, 268

- SCHMITTHENNER, Paul, 240
 SCHNEE, Heinrich, 280
 SCHOLEM, Gershom, 277-8
 SCHOLL, Hans i Inge, 394
 SCHOPENHAUER, Arthur, 11, 233
 SCHRAML, Franz, 104
 SCHRÖDER, Ludwig v., 80
 SCHULER, Alfred, 286
 SCHULZE, H., 294
 SCHUMACHER, Rupert, 260
 SCHUMANN, Robert, 279
 SCIPION, Publije Kornelije, 189, 199, 237
 SCOTT, T. Patrick, 103, 105, 107
 SEKULIĆ, Miloš, 79-80, 82, 84, 88
 SEKULIĆ, Nikola, 353
 SELIGMANN (bankarska obitelj), 280
 SELIM II, 210
 SELIMOVIĆ, Meša, 75, 267
 Seljačkomodokratska koalicija (SDK), 440, 452
 SENEKA, Lucije Anej, 191, 2, 196, 290
 Seneka, 245
 Senjske žrtve, 82, 371
 Separatizam, 13, 46, 353, 419-62, 474
 SERVATZY, Vjekoslav, 104
 SETON-WATSON, Hugh, 98
 SHAKESPEARE, William, 9, 21, 75, 266, 269, 274-5
 Shangaj, 151
 SHARON, Aron, 159, 304
 SHAW, George Bernard, 266
 SHYLOCK, 274-6, 294
 Sibir, 262, 281, 318-9, 353
 SICHROWSKY, 294
 SIDKIJA, 131
 Siget, 210
 Sikti, 166
 SIMEUNOVIĆ, Vladimir, 131
 SIMIĆ, Sima, 123
 SIMOVIĆ, Dušan, 81, 83
 Sinajski savez, 130
 Singalezi, 166
 Sirija, 155, 193-4
 Sisak, 100, 435, 443
 Sjedinjene države Europe, 304
 Sjeverna Afrika 135, 256
 Skandinavija, 151, 480
 SKJ (Savez komunista Jugoslavije, v.i KPJ), 29, 37-8, 46, 56-8, 61, 72-3, 75, 368, 390
 SKOČILIĆ, Joža, 26
 Skoplje, 36, 354
 Slano, 100
 SLANSKI, Rudolf, 282
 Slavonija, 67, 84, 102, 143, 315, 353, 360, 362, 407, 414
 Slavonska Požega, 100
 SLJEPČEVIĆ, Pero, 80
 Sloboda, 217-20, 224, 232, 235, 246, 354, 382-3, 386, 426-7, 440-1, 445-51, 455
 Slovaci, 339
 Slovačka, 143, 154, 396, 435
 Slovenci, 38, 82, 88, 91, 105, 108-9, 321, 331, 339-40, 356, 368, 392-4, 415, 423, 432, 447, 451, 454, 461, 468, 475
 Slovenija, 30, 34, 109, 115-6, 120-1, 313, 331-2, 336, 338, 340, 372, 409, 414, 426, 428, 436-7, 442-6, 459, 465, 475-6
 Slovenska pučka stranka, 429, 436
 Slovenski domobrani, 103, 105, 109
 Slovensko narodno vijeće, 436-8
 Slunj, 403
 SMAILAGIĆ, Nerkez, 178, 183, 185, 189, 194, 197, 202-3, 217, 219-20, 223, 228, 232, 296
 Smirna, 194
 Smolensk, 161
 Sobibor, 149, 157
 Socijaldemokracija, 281
 Socijaldemokrati, 122, 285, 299
 Socijalizam – komunizam, 10, 12-3, 68-9, 87, 119-21, 132, 237, 247, 250-1, 254-9, 281-3, 286, 291, 297, 299-300, 354, 359, 388, 393, 409, 416, 420-1, 446, 450, 456, 459, 462, 466, 468, 473
 SOEBERG, 195
 SOFOKLO, 179-80, 266
 SOKOLOVIĆ, Mehmed-paša, 210
 SOKRAT, 63, 96, 126, 179, 181-2, 192, 405
 Solferin, 247
 SOLON, 75, 179
 Solun, 196
 SOLŽENJICIN, Aleksandr Isajevič, 106, 300
 SPAHO, Mehmed, 475
 Sparta, 180-1
 Spartanci, 219
 SPENCER, Herbert, 276
 SPENGLER, Oswald, 237-8, 258, 264, 286
Spiegel, 119
 Spor oko sloma Jugoslavije i NOR-a, 31-5, 67, 81, 421-9
 SPIEGELBERG, Moritz, 278
 SPINOZA, Baruch de, 217, 284
 Split, 40-1, 211
 Srbi, 15, 51, 67, 81-102, 108, 111, 115-6, 125, 310-22, 331, 337-48, 340-8, 352-85, 389-406, 410, 414-5, 425-8, 431-2, 438, 443-7, 451-4, 460, 465, 470, 476
 Srbija, 34, 80-8, 91, 97, 104, 115, 126, 145, 154, 312-9, 330-7, 340, 348, 356, 358, 360, 363-4, 372-3, 385, 392, 399, 402-3, 409-10, 413-5, 426, 429-35, 442-6, 459, 461-2, 465, 468, 470, 475, 478
 – Kneževina, 356
 – Kraljevina, 393, 427, 471
 – SRS, 474
Srbobran, 361-4, 369
 SREČKOVIĆ, M., 407
 Srednji istok, 86, 133, 146-7, 155, 185, 193, 262
 Srednji vijek, 299
 Sredozemlje, 199, 480
 Sredozemno more, 51

- Sri Lanka, 166
 Srijem, 313, 400, 407, 409, 478
 Srijemski Karlovci, 374
 Srpska samostalna stranka, 364, 451
 Srpska zemljoradnička stranka, 80
 Srpski socijalisti, 461
 SRUK, Tomo, 381
 SSRNH (Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske), 55, 58-9, 75, 98
 SSRNJ (Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije), 75
 SSSR, 60, 106, 146, 155, 161-6, 281-2, 340, 367, 390, 394, 396, 420, 423, 433, 435, 442, 458
 St. Lawrence, 245
 STAHL, Friedrich Julius (Joel Joelsohn), 279
 STAJIĆ, J., 374
 STALJIN, Josip Visarionovič, 49, 53, 106, 161-2, 166, 229, 252, 270, 281-2, 290, 295, 297, 300, 318, 398, 425, 479
 Staljinizam, 11-4, 22-3, 50, 61, 66, 72, 75, 162-5, 271, 281, 283, 292, 297-8, 300, 388, 424-5, 476
 STAMBOLIĆ, Petar, 420
 STANČIĆ, Nikša, 114
 STANIŠAVLJEVIĆ, Dane, 356
 STANIŠIĆ, Bajo, 373
 STANKOVIĆ, Vladimir, 405
 STANOJEVIĆ, Branimir, 100-1, 357
 Stara Gradiška, 92, 95, 99, 100, 126, 316, 322, 342, 368, 381
 STARČ, Martin, 436
 STARČEVIĆ, Ante, 76, 354-8, 364, 369, 391, 406, 408, 468
 STARČEVIĆ, Mile, 356
 Stari zavjet - v. Biblija
 Starobielsk, 161
 STEINER, Max, 279, 283
 STEINHARDT, Laurence, 155
 STEINMETZ, S.R., 240-2, 248
 STEPINAC, Alojzije, 82, 85-6, 89, 94, 165, 326, 333, 353, 357, 370, 377-86, 387-91, 394, 397, 400-6, 409-7, 422
 STEWART-SMITH, 300
 STIPETIĆ, Vladimir, 333-4,
 STÖCKER, Adolf, 285
 STOCKTON - v. MACMILLAN, Harold
 Stolicizam, 187-8, 191, 193, 212
 STOJADINOVIĆ, Milan, 378, 393, 472, 475
 STOJANOVIĆ, Nikola, 357, 364-5, 375-7, 390-1, 408, 413, 421, 456
 STOJANOVIĆ, Nikola, 453
 STOPAR, Vlado, 38-9
 Strasbourg, 142
 STRAUSS, Franz Joseph, 294-5
 STROSSMAYER, Josip Juraj, 15, 364, 369, 391, 409
 STUART (kralj), 375
 STURMER, M., 294
 Stuttgart, 280
 SUBNOR, 54-6, 310, 315, 329, 331-2, 344, 466
 SULA, Kornelije Lucije, 200
 SULEJMAN (sultan), 210
 SULZBERGER, Cyrus L., 405-6, 410
 SUPEK, Ivan, 18, 20, 25, 114
 SUPIČIĆ, Ivo, 114
 SUPILO, Frano, 82, 410, 470
 Sutjeska, 117, 443
 SUTLIĆ, Vanja, 228
 Sutorina, 478-9
 SUTTNER, Bertha, 246
Svenska Dagbladet, 73
 Sveta zemlja, 135, 141
 Sveti grob 141
 Sveto pismo, 239
Svijet, 13
 SZOENI, Tibor, 282
 Šabac, 326
 ŠAMŠALOVIĆ, Gustav, 274
 ŠARIĆ, Ivan, 406, 408
 ŠARINIĆ, Hrvoje, 39
 ŠAŠIĆ, Jefto, 16-22, 25-37, 40, 54, 65, 75, 79, 80, 97, 99, 100, 114, 122-6, 345
 ŠČETARIĆ, Stjepan, 45
 ŠCUKANEC, Dragutin, 38-9, 45, 62
 ŠEGEDIN, Petar, 18, 42, 267, 271, 274, 351, 418-9
 ŠEHOVIĆ, Šerif, 37, 45, 354
 ŠENOVA, August, 274
 ŠENTIJA, Josip, 58, 438
 ŠEPER, Franjo, 379
 Šestosiječanjska (šestojanuarska) diktatura, 14, 21, 70, 82, 358, 363, 369, 370, 413, 423, 429, 442, 452, 468-71
 ŠIBL, Ivan, 37, 53, 65, 69, 117, 375
 ŠILJEGOVIĆ, Boško, 32
 ŠIMRAK, Janko, 406
 ŠINKO, Ervin, 43
 Široki brijeg, 73, 401
 Škotska, 218, 252
 ŠOKČEVIĆ, Josip, 399
 ŠOSTAKOVIĆ, Dmitrij D., 267
 Šovinizam, 65, 84, 88, 378, 409-10, 459
 Španjolci, 266, 202, 227, 395
 Španjolska, 141-4, 149, 209, 218, 252, 262, 265, 274, 277, 391, 395
 ŠPILJAK, Mika, 32-3, 66, 71, 73, 75, 98
 ŠPILLER, Herman, 320
 ŠUBAŠIĆ, Ivan, 85, 442, 444
 ŠUFFLAY, Milan, 82, 370, 474
 Šumadija, 86
 ŠUMENKOVIĆ, Ilija, 86
 ŠUTEJ, Juraj, 125
 Švedska, 74, 167, 218
 Švicarci, 202
 Švicarska, 139, 141, 154, 161, 206, 272, 321

- Taal el Zatar (logor), 159
TACIT, Kornelije, 192-3, 212
TADIĆ, Ljubomir, 438-9, 458-9
TAFRA, Mate, 61-2
TAINE, Hippolyte, 11
Taližani, 86, 88, 90, 109, 145, 311, 313, 315, 339, 373, 381, 385, 460
TALLEYRAND-PÉRIGORD, Charles Maurice de, 383
TAMERLAN (Timur), 86
Tanaini, 242
TANJUG, 73-5, 95, 100, 389
Taoizam, 304
TARDINI, Domenico, 394
TASIĆ, Gjorgje, 329, 334-5
TASSO, Torquato, 208
TATALOVIĆ, Radoslav, 108
Teba, 185
Teharje, 109
Telegram. 43
TENG HSIAO-PING, 297-8
TEOCTIST (rum.patrijarh), 165
TEODOZIJE, 196
TERENCIJE. Afer Publije, 79
TERZIC, Velimir 12, 15, 20, 26-7, 30-1, 37, 45-6, 79, 95-8, 114, 126, 340, 353-6, 368-9, 406, 408, 418, 421-2, 434, 442, 466
Teze o genocidnosti hrvatstva, 9, 10, 349-75, 395, 465-7, 480
THALHEIMER, August, 283
THURNWALD, Richard, 240
THUZ, Ivan, 209
TIJARDOVIĆ, Ivo, 473
TITO, Josip BROZ, 10, 13, 15, 17, 20, 27, 34-6, 41, 43, 46, 55-8, 61-2, 68, 72-3, 93, 108, 120-1, 125, 297, 311-4, 321, 328, 345, 369, 388, 401, 405, 433-6, 421, 442-9, 453, 458, 469, 473-4, 476, 480
Titoizam, 50, 282, 480
TOCQUEVILLE, Alexis Clérel de, 267
TODOROVIĆ, Mijalko, 420
TOGLIATTI, Palmiro, 458
TOLSTOJ, Lev Nikolajevič, 266, 268
TOLSTOY, Nikolai, 105-7, 162
TOMA AKVINSKI, 201
TOMAC, Petar, 32, 230
TOMAŠEVIĆ, Jozo, 85, 314, 372-3
Tomim, (Constanca), 191
TOMLJENOVIĆ, Josip, 325
TOMSKI, Mihail P. (M.P.Jefremov), 281, 283
Torijevska stranka, 276
TORIS, Joe, 159
TOŠIĆ, Desimir, 335
Totalitarizam, 11, 22, 61, 87, 232, 236, 256, 292, 350
Tours, 268
TOYNBEE, Arnold J., 303, 420
Tračani, 358
TRAJAN (car), 146
Trakija, 145, 147, 181
Trans-Fly-Papua, 240
TRAPE, A., 199
Trbovlje, 436
TREBITSCH, Arthur, 279, 283
Treblinka, 149, 157
Treći Reich, 80, 97, 149-50, 153, 156, 258, 261, 288, 373
TREITSCHKE, Heindrich Gotthard v., 231-2, 259
TRIPALO, Miko, 13, 69
TRIVUNČIĆ, Radovan, 123-6, 143
TROCKI, Lav Davidovič, (L.Bronstein), 281, 283, 290, 298-9
Trogir, 211
Troja, 178
Trojni pakt, 354, 396, 437
Trojni savez, 286
Trst, 431
TRUMBIĆ, Ante, 82, 376, 408, 428, 451, 470
TUCHMAN, Barbara, 109, 137, 143, 309
TUČOVIĆ, Dimitrije, 145, 420, 461
TUĐMAN, Ankica, 65
TUĐMAN, Franjo, 9-23, 25-64, 67-8, 72-4, 99, 137, 144-5, 147, 163, 176, 180, 183, 191, 202-5, 215, 217, 219-24, 228, 230, 232, 237-8, 240, 249, 252, 258, 260, 264, 266-7, 273, 287, 326, 328, 337, 346, 429, 437, 443, 445, 449, 451-2, 461-2, 475-6
Tuđmanovostina, 28-76, 92, 95
TUKIDID, 111, 240
Tunis, 287
Turci, 102, 111, 143, 145-7, 209-14, 274, 278, 339, 358, 378, 392, 409
Turkestan, 251
Turska, 144, 146-7, 210, 381, 390, 461, 478
Tuskarora, 245
TWIST, Oliver, 275
ÜBERWEG, Friedrich, 207
UDB-a (Uprava državne bezbednosti), 323
Uganda, 151
Ugarska, 143, 209-10, 360, 362
UJEVIĆ, Tin, 127, 267, 419, 474
Ukrajinci, 105-6, 293, 339, 367, 399, 403
UNAMUNO, Miguel de, 301
Unitarizam, 10, 14, 25, 40, 42, 46, 69, 70, 72, 85, 425, 427, 430, 453, 456, 459, 461, 468, 470, 475
United Press, 405
Ural, 260
URIS, Leon, 293
USA - v. SAD
Ustaše, 12, 19, 37, 67, 82-3, 95, 105, 108-9, 125-6, 311-21, 353, 355, 366, 369, 371-2, 375, 379, 385, 397-400, 402, 408, 413, 415, 434,

- 460, 471
- emigracija, 13, 64, 123, 371
- pokret, 12, 35, 70, 72, 115-6, 124, 323, 343-4, 373-5, 381-2, 389, 398, 403, 406-9, 432, 445, 466
- vladavina, 21, 82, 372, 374, 380, 382-3, 387-8, 411-2, 434-5, 465, 472
- Ustav, 13, 120, 296, 428, 439, 452-4, 456, 458, 461, 469
- Ustavna reforma, 27, 474
- Ustavni poredak, 300, 426, 469, 479
- Ušas, 175
- Utopija, 245-6, 250, 453
- Utrecht, 245
- UYLENSPIEGEL, Thyl (Eulenspiegel, Till), 265

- VAJS, Kalman, 52-3
- Vaju, 175
- Vandali, 193
- Varaždin, 40
- VARNAVA, 413
- Varšava, 49, 69, 152, 282
- Varuna, 175
- VASIĆ, Dragiša, 372, 445, 474
- VASILJ, Kvirin, 290
- VASILJ, Mate, 325
- VASILJEVIĆ, Prvoslav, 473
- VASTOKAS, Ron, 106
- Vatikan, 15, 94, 120, 123, 363, 365, 377-81, 385, 388-90, 392-6, 401-2, 405, 407, 409-11, 414-7, 422-4, 431, 469
- VATTEL, Emmerich, 215
- VECCHIO, Giorgio del, 231
- Večernji list*, 58
- Veda, 175
- Velebit, 97, 100
- Velika Britanija, 108, 162, 314, 407, 423-4, 462
- Veliko Trgovišće, 22
- Velikorusizam, 165
- Velikosrpski hegemonizam, 15, 116, 120, 378, 423-31, 439-41, 447-50, 454-6, 468
- VELIMIROVIĆ, Nikolaj, 370
- VENERA, 188
- VERDI, Giuseppe, 266
- VERGILJE MARON, Publije, 198, 266
- Versailleski europski poredak, 115, 149, 254, 258, 263, 270, 433
- VETRANOVIĆ, Mauro, 214
- VIDAKOVIĆ, Marko, 403-4
- VIDMAR, Josip, 438
- VIDOVIĆ, Mirko, 103
- Vijetnam, 287, 420, 466
- VIKTORIA (engleska), 276
- Viktring, 105, 109
- VILAR, Pierre, 112-3
- VILDER, Većeslav, 357

- VILIM I, Osvajač, 201
- VILLON, François, 75
- VIMPULŠEK, Žarko, 410
- VINAVER, Vuk, 354
- Vindobona (Beč), 194
- Vis, 414
- VISCONTI, Bernabo, 138-9
- VISCONTI, Galeazzo, 138
- Višnua, 175
- Viteški vojnički stalež, 137-9
- VITEZ, Ivan, 209
- VITEZOVIĆ (Ritter), Pavao, 214
- Vječni mir, 243-8
- Vjerske sekte:
 - kvekeri, 245, 410
 - menoniti, 245
- Vjerski prijelazi:
 - prevođenje katolika na pravoslavlje, 165, 414-5
 - pokatoličenje pravoslavaca, 88, 165, 369, 372, 377-9, 389, 395, 397-8, 400-3, 406-7, 414-5
- Vjesnik*, 39, 45, 59, 100, 119, 352-4, 371, 430
- VLAH, Romeo, 320
- Vlasi, 339, 358, 360, 399
- Vlast:
 - duhovna, 263
 - svjetovna, 263
- VMRO (makedonski nacionalno-revolucionarni pokret), 407
- VOGELNIK, Dolf, 329-30, 334-5
- VOJINOVIĆ, A., 91
- Vojna enciklopedija, 32-5, 54, 92
- Vojna Krajina, 358-9
- Vojno delo*, 28
- Vojno historijski institut, 26, 31, 35, 368
- Vojska, 208, 215
 - francuska, 145, 427
 - grčka, 147
 - hrvatska, 212, 351, 374
 - jugoslavenska, 314
 - njemačka, 160, 437
 - pruska, 145, 228
 - ruska, 228
 - srpska, 145, 427
 - turska, 147
- Vojskovođe, 212, 222, 228-9
- Vojvoda od Braunschweiga, 223-4
- Vojvodina, 102, 107, 331, 336, 338, 340, 399, 414
- VOKIĆ, Ante, 345
- VOLTAIRE, François M.A., 220, 246
- VRANČIĆ, Antun, 209-11
- Vrangelovci, 299
- VRATOVIĆ, Vladimir, 212
- VRBAN, Ante, 324-5
- Vrbas, 360, 362
- Vrginmost, 411
- VRHOVEC, Josip, 75, 98
- Vrhovni štab NOV i PO Jugoslavije, 311, 444, 446

- Vučedol, 81
 VUČKOVIĆ, Vladeta, 329
 VUKIČEVIĆ, Veljo, 475
 VUKOBRATOVIĆ, Miomir, 369
 VUKOV COLIĆ, Dražen, 293
 VUTUC, Mirko, 381
- WAGNER, Karlo, 381, 435
 WAGNER, Richard, 236, 266, 274
 WALDHEIM, Kurt, 160, 367
 WARNER, William Lloyd, 240-1
 Washington, 81, 155, 159, 237, 269, 462
 WEDGWOOD, C.H., 240
 WEHLER, H.U., 113, 294
 WEININGER, Otto, 279, 283
 WEIZMANN, Chaim, 155, 159
 WELTMAN dr., 381
 WERTHEIMER (bankarska obitelj), 280
 WEULE, Karl, 240
 WIENER, 320
 WIESEL, Elie, 148
 WILDE, Oscar, 276
 WILHELM II. Hohenzollern, 258, 268
 WILLIAMS, Frankwood Earl, 240-1
 WILLOUGHBY, Charles A., 102
 WILSON, Thomas Woodrow, 427
 WINKLER, H.A., 294
 WITKOVSKI, F.E. – v. Harden, Maksimilian
 Worms, 142
- Zajednica, 248
 – državna, 187, 213, 224, 440, 470, 477
 – etnička, 187, 242
 – jugoslavenska, 9, 10, 12, 15, 19, 21, 23, 31, 53, 61, 115, 118, 428, 438, 444, 449-52, 474, 478
 – narodna, 71, 224-5
 – zapadno-europska, 304
 ZALOKAR, Alojz, 436
 ZAPOLJA, Ivan, 209-10
 ZAVNOBiH, 449
 ZAVNO Crne Gore i Boke, 449
 ZAVNOH, 21, 35, 443, 448-50, 473
 Zavod za statistiku:
 – republički (SRH), 25, 54-6, 67, 315-6, 332
 – savezni (SFRJ), 20, 25, 48, 310, 329
 ZEC, Stevan, 98
 Zemun, 100, 342
 ZENON, 187
 ZEUS, 178
 ZINOVJEV, Grigorij (Hirsch Apfelbaum), 281, 283
 Zločin, 12, 213, 264, 383, 386, 446
 Zlodjela pobjednika, 110, 210, 224, 241, 242
 Znanstvene spoznaje, 327-349
 ZOGOVIĆ, Radovan, 313
 ZORANIĆ, Petar, 214
 ZRINSKI, Nikola, 210, 214
 ZRINSKI, Petar, 214, 362
 ZWEIG, Stefan, 88, 121-2, 145, 268, 419
- Žakerija, 137-8
 ŽANKO, Miloš, 13, 58-9, 67, 448
 Ženeva, 206, 247
 Ženevski sporazum, 82
 Židovi, 82, 91, 94, 97, 121, 135-6, 139-43, 148-62, 195, 206, 208, 218, 242, 259, 261, 271-93, 303, 316-21, 331, 339, 342, 344, 346, 367, 376, 379-85, 390-5, 404, 407, 465
 Židovsko-arapski sukob, 140, 272
 ŽIGIĆ, Rade, 116, 393
 ŽIGMUND (kralj), 110, 210
 ŽIVKOVIĆ, Petar, 70, 429
 ŽIVOJINOVIĆ, Dragoljub, 389, 398, 406-10, 413, 418, 421, 423
 ŽUJOVIĆ, Sreten, 420
- Yangtze, 237
 York, 142
- Zadar, 40, 135, 212, 448
 ZAFRANOVIĆ, Lordan, 72, 87, 124, 126
 Zagreb, 27, 33, 37, 54-5, 58, 74, 87, 91, 102, 116, 274, 312-5, 318, 321, 332, 354, 364, 367-8, 385, 400, 403-4, 406, 428-31, 434-5, 441, 452, 461, 475
 ZAJEC, Marijan, 436

SADRŽAJ

Dio prvi POVIJEST I ŽIVOTNA SUDBA

I. U ORISU JASENOVAČKOG MITA I TEZA O GENOCIDNOSTI HRVATSTVA	9
II. O »ERI TUĐMANOVŠTINE« ILI OTKADA I O ČEMU JE SPOR	25
1. U sukobu s dogmatsko unitarističkim nagnućima na strategijskom području narodne obrane	25
2. U viru ključnog spora oko sloma monarhističke Jugoslavije i Hrvatske u NOR-u	31
3. U procjepu političkog voluntarizma i znanstvenog nastojanja	36
4. U žrvnju obračuna dogmatskih snaga s demokratsko-progresivnim strujama	60

Dio drugi POVIJEST KAO ZLOČINIDBA I MITSKA PRIČIMBA

I. O HISTORIJATU UMNOŽABA RATNIH ŽRTAVA I STVARANJA »JASENOVAČKOG« MITA I »BLEIBURŠKOG« MITA	79
II. TRAGOVIMA POVIJESNE (PRE)OZBILNOSTI I NERAZBORITOSTI	113
1. Pričinidbe mitomanske pri-povijesti	113
2. O ratnim i genocidnim zločinima u ranijoj povijesti	128
3. U sjeni »holokausta«	147
4. Svedobna sveudiljnost genocidne činidbe	158

Dio treći FILOZOFIJA I POVIJESNO ZLO

I. PRAZDVAJANJA LJUDSKOG UMA NAD BIVSTVOM NASILJA	171
1. U mitologijsko-religijskom mudroslovlju	171

2. U antičkom filozofskom umovanju	177
3. U kršćanskoj skolastici	194
II. PROMIŠLJANJE SMISLA NEIZBJEŽIVA ZLA	205
4. U humanističko-renesansnom povijesno-misaonom grotlu	205
5. Na putovima racionalizma	215
6. U razboru prosvjetiteljskom	219
7. U obzorju europske klasike	221
III. OSMIŠLJAVANJE SVRHovitosti i BESCILJNOSTI SILE	231
8. Na inačistu suglasja i opreka s filozofskim nasljeđem	231
9. U domišljanju pacifističkom i marksističkom	243
10. U fašističko-nacističkom procijepu volje i raz-uma	253
11. U suvremenom promišljanju svezremenskoga bezgraničja zlosilja	263
12. U razdvojb i – zdvojnosti	289

Dio četvrti

POVIJESNE ČINJENICE I NEZNANSTVENE TEORIJE

I. IZOPAKA POVIJESNO-ZNANSTVENIH ČINJENICA	309
1. O vjerodostojnosti izvora i svjedočanstava o ratnim žrtvama	309
2. O dosadašnjim znanstvenim spoznajama	327
II. MITSKA PODLOGA TEORIJA O GENOCIDNOSTI HRVATSTVA	351
3. Od mita do teorija o genocidnosti svakog hrvatstva	351
4. O povijesnoj krivnji katoličke Crkve	375
5. O prosudbama nacionalizma i separatizma hegemonizma i federalizma	419

ZAGLAVAK

PRETPOSTAVKE ZA OZBILJENJE POVIJESNE RAZBORITOSTI	463
KAZALO IMENA	481

Franjo Tuđman
BESPUĆA POVIJESNE ZBILJNOSTI

*

Izdavač: *Nakladni zavod Matice hrvatske*
Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2

Za izdavača: *Marija Peakić-Mikuljan*

Tahnički urednik: *Franjo Maričić*

Likovna oprema: *Alfred Pal*

Naklada: 5.000 primjeraka

ISBN 86-401-0042-X

Glavni radovi: *Rat protiv rata* (1957, II. izd. 1969, slovenski prij. 1961); *Stvaranje socijalističke Jugoslavije* (1960, slovenski prij. 1961); *NOR u Hrvatskoj* (Vojna enciklopedija, III, 1960); *Okupacija i revolucija* (1963); *Velike ideje i mali narodi* (1969, II. izd. 1970). Tiskano u inozemstvu: *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi* (1981, II. izd. 1982, te na engleskom 1981. i na njemačkom 1986); *Nacionalno pitanje i samoodređenje naroda u svijetu* (1987); *S. Radić u hrvatskoj povijesti* (1988).

Sudjelovao na brojnim znanstvenim skupovima i držao predavanja na simpozijima i sveučilištima u ČSSR, Njemačkoj, Italiji, Francuskoj, Kanadi i SAD.

U ISTOJ BIBLIOTECI

Vjekoslav Klaić
POVIJEST HRVATA I–V

Ferdo Šišić
PREGLED POVIJESTI
HRVATSKOG NARODA

Vinko Foretić
POVIJEST DUBROVNIKA
DO 1808. I–II

Ivan Mužić
STJEPAN RADIĆ U KRALJEVINI
SRBA, HRVATA I SLOVENACA

U pripremi

Ivan Mužić
MAŠONI U HRVATA

